

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Искакова Г.Ж., магистр
Технический секретарь
Туровская Е.И., маг.филол., отв. сек-рь

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Воркачев С. Г. д.ф.н., профессор
Джусупов Н.М. PhD, профессор
Жакупова А.Д. д.ф.н., профессор
Жаркынбекова Ш.К. д.ф.н., профессор
Жахина Б.Б. д.п.н., профессор
Исмагулова А.Е. к.ф.н.
Маслова В.А. д.ф.н., профессор
Пименова М.В.д.ф.н., профессор
Рысалды К.Т. д.ф.н., профессор
Фаткиева Г.Т. к.ф.н.
Шаймерденова Н.Ж. д.ф.н., профессор
Шалабай Б. д.ф.н., профессор
Шапауов А.К. к.ф.н., профессор
Юрина Е.А. д.ф.н., профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3/2025
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:

<https://vestnik.kgu.kz>

Внесен в перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на учет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Sh. Abisheva, A. Demessinova, A. Kenbayeva, A. Otarova Research into the etymology of ancient turkic toponyms in eastern historical sources	9
К.А. Батырбекова, С.Р. Боранбаев, М.Е. Әлімбаев «Байтарту'л-вазих» жазба ескерткіш тіліндегі жалпытүркілік лексиканың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы	23
Б.Е. Боранбай, Н.Х. Ахтаева, И.Б. Байсыдық, Б. Молдағали Синтаксистің ғылыми әлеуеті: сабақтастық пен қазіргі бағыт (орамды сөйлем негіздемесімен)	34
Л.Р. Қойшығұлова, Ж.Қ. Өмірбекова Қазақ этномәдениетінің сандық репрезентациясы	45
Z. Kulmanova The cognitive foundations of theolinguistic discourse in kazakh and english	58
N. Kypshakbay Analyzing the linguistic development of kazakh: word borrowing via social network.....	73
B. Nygmetova, Sh. Adilova, Zh. Ospanova, Zh. Ospanova On the role of the linguistic picture of the world in the ethno-linguistic conceptualization of reality	83
Қ.Б. Слямбеков, А.А. Солтанбекова, Б.С.Шалабай, Т. Қалибекұлы Қазақ тіліндегі күрделі етістіктерді жасанды интеллектіге үйрету тәжірибесі: тегтеу мен морфологиялық модельдеу үлгілері	94
S. Tagirova, Z. Khabibullina, A. Kurmanova, N. Smagulova Comparative analysis of phraseologisms in the bashkir and kazakh languages	108
Ғ.Қ. Хасанов, К.Б. Жумашева, І.Ө. Хасанова, С.К. Ташимбай Патшалық Ресей зерттеушілері еңбектеріндегі Батыс Қазақстан өңірі топонимдерінің этимологиясы	123
М.Қ. Шенгелбай, Д.А. Алкебаева, Ж.С.Таласпаева Жасанды интеллект тілі: лингвистиканың жаңа көкжиектері	138

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

У. Ақбердіқызы, С.А. Жиренов Көркем мәтіндердегі гендерлік категориялардың қолданысы	150
Д.Б. Аманжолова, А.Т. Каиржанова, Е.А. Юрина Балалар әдебиетіндегі Шоқан Уәлихановтың көркемдік бейнесі (Сапарғали Бегалиннің повесі негізінде)	165
A. Assenova, Sh. Sapash Kazakh literature at the intersection of cultures: how eastern and western traditions have influenced contemporary works	179

Ж.Ж. Аубакирова, С.Б. Жұмағұл

Қазақ және татар әдеби байланыстары: бүркіт ысқақұлының зерттеулері негізінде 192

Б.С. Байжігіт, К.Р. Қазақбаева, Ж.Т. Кадыров, М.Т. Есматова

А. Кимнің «Жұмақтың қуанышы» романындағы автор-кейіпкердің сөйлеу нұсқалары мен қайта түрлену полифониясы 206

Ж.С. Бейсенова, А.Б. Оразалина, М.А. Канафина

Р. Нұрғалидың деректі-биографиялық прозасында әдеби портрет жасаудың жанр қалыптастырушы әдістері 219

Zh. Burkitbayeva, Sh. Zharkynbekova, V. Razumovskaya

Approaches to the translation of the lexical units “barymta” and “karymta” in Kazhigali Mukhanbetkaliuly’s novel “Eroubled times” 234

З.Т. Кәрімхан, Қ.Ә. Әубәкірова, А.Т. Смағұлова

Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика: қалыптасуы және жанрлық ерекшелігі 245

А.А. Макатова, А.А. Әбсадық

Ғұрыптық фольклордың жариялануы («Айқап» мерзімдік журналы бойынша) 260

С.Е. Мубаракова

Қоғамдық стереотиптер мен теңсіздік мәселесі (Ш. Бейсенова, Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, М. Омарова шығармалары желісінен) 273

К.А. Мусабеков, Г.Д. Кошикбаева, Ш.Е. Алтынбеков

Ш. Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасының поэтикасы 286

А.Ф. Талипова, Н.Қ. Жүсіпов

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің авторлық жоқтау туындыларындағы фольклорлық дәстүр көрінісі 298

Г.Т. Тлеубердина, Г.М. Каналина, А.Б.Манас, К.А.Толеубаева

Айтыстағы диалог пен монолог қызметі 311

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Д.Б. Акынова, А.А. Аймолдина, А. Искендрқызы

Қазақстан жоғары білім жүйесінде ағылшын тілінде білім беруді (emi) енгізу ерекшеліктері 327

Н.Ф. Немченко, Т.В. Михайлова, Э.П. Беляева, А.К.Ашимова

Оқытушылық және ғылыми-зерттеу қызметіне қатысу: тілдік мамандықтар бойынша оқытушылар мен студенттерге сауалнама жүргізу 340

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

S. Zhanzhigitov

The language of online petitions: legal discourse in the context of civic engagement 359

Біздің авторлар..... 376

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Sh. Abisheva, A. Demessinova, A. Kenbayeva, A. Otarova Research into the etymology of ancient turkic toponyms in eastern historical sources	9
К.А. Батырбекова, С.Р. Боранбаев, М.Е. Алимбаев Общeturкская лексика в языке письменного памятника «Байтартул-вазих» и её связь с современным казахским языком	23
Б.Е. Боранбай, Н.Х. Ахтаева, И.Б. Байсыдык, Б. Молдагали Научный потенциал в синтаксисе: преемственность и современная тенденция (с обоснованием извилистого предложения)	34
Л.Р. Қойшығұлова, Ж.К. Омирбекова Числовая репрезентация казахской этнокультуры	45
Z. Kulmanova The cognitive foundations of theolinguistic discourse in kazakh and english	58
N. Kypshakbay Analyzing the linguistic development of kazakh: word borrowing via social network.....	73
B. Nygmetova, Sh. Adilova, Zh. Ospanova, Zh. Ospanova On the role of the linguistic picture of the world in the ethno-linguistic conceptualization of reality	83
К.Б. Слямбеков, А.А. Солтанбекова, Б.С. Шалабай, Т.Калибекулы Опыт обучения систем искусственного интеллекта сложным глагольным конструкциям казахского языка: подходы к тегированию и морфологическому моделированию	94
S. Tagirova, Z. Khabibullina, A. Kurmanova, N. Smagulova Comparative analysis of phraseologisms in the bashkir and kazakh languages	108
Г.К. Хасанов, К.Б. Жумашева, И.У. Хасанова, С.К. Ташимбай Этимология топонимов Западно-казахстанского края в трудах исследователей Царской России	123
М.К. Шенгелбай, Д.А. Алкебаева, Ж.С.Таласпаева Язык искусственного интеллекта: новые горизонты лингвистики	138

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

У. Акбердыкызы, С.А. Жиренов Использование гендерных категорий в художественных текстах	150
Д.Б. Аманжолова, А.Т. Каиржанова, Е.А. Юрина Художественный образ Шокана Уалиханова в детской литературе (на материале повести Сапаргали Бегалина)	165
A. Assenova, Sh. Sapash Kazakh literature at the intersection of cultures: how eastern and western traditions have influenced contemporary works	179

Ж.Ж. Аубакирова, С.Б. Жұмағұл

Казахско-татарские литературные связи: на основе исследований Буркита Ыскакулы 192

Б.С. Байжігі, К.Р. Қазақбаева, Ж.Т. Кадыров, М.Т. Есмадова

Речевые перверсии и полифония перевоплощений автора-героя в романе а. Кима «Радости рая» 206

Ж.С. Бейсенова, А.Б. Оразалина, М.А. Канафина

Жанрообразующие приемы создания литературного портрета в документально-биографической прозе Р. Нургали 219

Zh. Burkitbayeva, Sh. Zharkynbekova, V. Razumovskaya

Approaches to the translation of the lexical units “barymta” and “karymta” in Kazhigali Mukhanbetkaliuly’s novel “Eroubled times” 234

З.Т. Каримхан, Қ. А. Аубакирова, А.Т. Смагулова

Мемуаристика в казахской литературе: формирование и жанровая специфика 245

А.А. Макатова, А.А. Абсадык

Публикация ритуального фольклора (по периодическому журналу «Айкап») 260

С.Е. Мубаракова

Проблемы общественных стереотипов и неравенства в произведениях (Ш. Бейсенова, Р. Муканова, А. Кемелбаева, М. Омарова) 273

К.А. Мусабеков, Г.Д. Кошикбаева, Ш.Е.Алтынбеков

Поэтика драмы «Письмо пятерых» Ш. Муртазы 286

А.Ф. Талипова, Н.Қ. Жүсіпов

Отражение фольклорной традиции в авторских поминальных поэтических произведениях (жоктау) Машхур Жусуп Копеева 298

Г.Т. Тлеубердина, Г.М. Каналина, А.Б.Манас, К.А.Толеубаева

Особенности диалога и монолога в айтысе 311

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Д.Б. Акынова, А.А. Аймолдина, А. Искендркызы

Особенности внедрения англоязычного обучения (ЕМІ) в высшем образовании Казахстана 327

Н.Ф. Немченко, Т.В. Михайлова, Э.П. Беляева, А.К.Ашимова

Вовлеченность в учебно- и научно-исследовательскую деятельность: анкетирование преподавателей и студентов языковых специальностей 340

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

S. Zhanzhigitov

The language of online petitions: legal discourse in the context of civic engagement 359

Наши авторы 381

CONTENTS

PROBLEMS OF LINGUISTICS

Sh. Abisheva, A. Demessinova, A. Kenbayeva, A. Otarova Research into the etymology of ancient turkic toponyms in eastern historical sources	9
K. Batyrbekova, S. Boranbaev, M. Alimbaev Common Turkic lexicon in the language of the written monument "Baytartul-vazikh" and its connection with modern kazakh	23
B. Boranbai, N. Akhtaeva, I. Baissydyk, B. Moldagali Scientific potential in syntax: continuity and current trend (substantiating a multi-valued sentence)	34
L. Koishygulova, Zh. Omirbekova The numerical representation of kazakh ethnoculture	45
Z. Kulmanova The cognitive foundations of theolinguistic discourse in kazakh and english	58
N. Kypshakbay Analyzing the linguistic development of kazakh: word borrowing via social network.....	73
B. Nygmetova, Sh. Adilova, Zh. Ospanova, Zh. Ospanova On the role of the linguistic picture of the world in the ethno-linguistic conceptualization of reality	83
K. Slyambekov, A. Soltanbekova, B. Shalabai T. Kalibekuly Experience in Training AI Systems on Complex Verb Constructions in Kazakh: Approaches to Tagging and Morphological Modeling	94
S. Tagirova, Z. Khabibullina, A. Kurmanova, N. Smagulova Comparative analysis of phraseologisms in the bashkir and kazakh languages	108
G. Khassanov, K. Zhumasheva, I. Khassanova, S. Tashimbai Etymology of toponyms of the West Kazakhstan region in the works of researchers of tsarist Russia	123
M. Shengelbay, D. Alkebaeva, Zh. Talaspaeva Artificial Intelligence Language: New horizons of linguistics	138

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

U. Akberdikyzy, S. Zhirenov Using gender categories in literary texts	150
J. Amanzholova, A. Kairzhanova, E. Yurina The artistic image of Shokan Ualikhanov in children's literature (based on the story by Sapargali Begalin)	165
A. Assenova, Sh. Sapash Kazakh literature at the intersection of cultures: how eastern and western traditions have influenced contemporary works	179

Zh. Aubakirova, S. Zhumagul Kazakh-Tatar Literary Relations: Based on the Research of Burkit Yskakuly	192
B. Baizhigit, K. Kazakhbayeva, Zh. Kadyrov, M. Yesmatova Speech perversions and reincarnation polyphony of the author-hero in the novel "The joy of paradise" by A. Kim	206
Zh. Beisenova, A. Orazalina, M. Kanafina Genre-forming techniques of creating a literary portrait in the documentary-biographical prose of R. Nurgali	219
Zh. Burkitbayeva, Sh. Zharkynbekova, V. Razumovskaya Approaches to the translation of the lexical units "barymta" and "karymta" in Kazhigali Mukhanbetkaliuly's novel "Eroubled times"	234
Z. Karimkhan, K. Aubakirova, A. Smagulova Memoirs in Kazakh literature: formation and genre specifics	245
A. Makatova, A. Absadyk Publication of ritual folklore (based on the periodical «Aikap»)	260
S. Mubarakova Problems of social stereotypes and inequalities in works (Sh. Beisenova, R. Mukanova, A. Kemelbayeva, M. Omarova)	273
K. Mussabekov, G. Koshikbayeva, Sh. Altynbekov The poetics of the play «The letter of five» by Sh. Murtaza	286
A. Talipova, N. Zhusupov Reflection of folklore tradition in author's mourning works of Mashkhur Zhusup Kopeev	298
G. Tleuberdina, G. Kanalina, A. Manas, K. Toleubayeva Activities of dialogue and monologue in aitys	311
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE	
D. Akynova, A. Aimoldina, A. Iskenderkzy Specific Features of English-Medium Instruction (EMI) Implementation in Higher Education in Kazakhstan	327
N. Nemchenko, T. Mikhailova, E. Belyaeva, A. Ashimova Survey-based study of language faculty and student involvement in academic and research activities	340
REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY	
S. Zhanzhigitov The language of online petitions: legal discourse in the context of civic engagement	359
Our authors	386

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

PROBLEMS OF LINGUISTICS

IRSTI:16.31.02

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp9-23](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp9-23)

Sh. Abisheva¹, A. Demessinova², A. Kenbayeva³, A. Otarova⁴

¹Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, 130000 Aktau Republic of Kazakhstan

²Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

³M. Utemissov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan

⁴Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, 130000, Aktau, Republic of Kazakhstan

RESEARCH INTO THE ETYMOLOGY OF ANCIENT TURKIC TOPONYMS IN EASTERN HISTORICAL SOURCES

The study of toponyms as a historical and cultural heritage has recently gained great research interest. It is essential to analyze the historical etymology of toponyms to communicate the cultural and historical significance of locations to future generations and to comprehend the role place names play in a country's history. The aim of this research is to investigate the historical origins of place names associated with the territory of Turkmenistan and subsequently systematize these toponyms focusing on the historical and cultural data provided in ancient Eastern sources. Using four examples of ancient Turkmen toponyms, the features of the origin and historical development of Turkmen toponymy, described in historical sources from East Asia and the Middle East, are explored. The examination of these place names employs a range of research techniques, including historical-comparative, analytical-interpretative, historical-linguistic, functional-systemic, and etymological methods. This research is significant because it offers a comprehensive historical account of Turkmenistan-related toponyms, enabling the identification of Turkic roots in their naming. The originality of the study lies in its detailed etymological analysis based primarily on Eastern, especially Chinese and Arabic, historical documents, which reveal direct links to Turkic languages. The findings demonstrate a notable level of interaction and connection between different onomastic systems. The theoretical value of the work stems from its scientific generalization of the etymology and specific characteristics of Turkmen toponymy. Regarding the practical value, this research compiles consolidated materials on Turkic place names derived from Eastern sources, providing a useful resource for future research in linguistics, etymology, ethnography and language contact studies.

Key words: toponym, historical etymology, Turkmenistan, Middle East, East Asia

MAIN PROVISIONS

Place names, or toponyms, play a crucial role in preserving a nation's historical and cultural heritage by acting as living records of a people's identity and history. Regarding their historical significance, place names, which were formed under various historical circumstances are described as chronological markers that can provide evidence of specific historical events [1]. Toponyms are also viewed as enduring linguistic symbols that offer valuable insights into the characteristics of a location at the time it was first settled and named [2]. Being regarded as "sacred places, landforms linked to deities and historical events, springs, trails, and traces of ancestral villages, petroglyphs, and

other archaeological sites” [3, 324], place names undoubtedly hold historical importance as they preserve the collective memory of a place’s past [4].

Beyond their historical significance, toponyms are vital components of cultural heritage that embodies the unique linguistic, social and cultural characteristics of a population. Place names are defined as carriers of national and cultural information and background knowledge [5]. They are deeply embedded in local language and culture, revealing social values, historical experiences and indigenous knowledge systems. This multidimensional role of toponyms extends beyond geography, encompassing historical, linguistic, and sociocultural dimensions, making them indispensable tools for cultural preservation and education. By maintaining original place names, societies safeguard their historical narratives and ensure the transmission of cultural values and traditions to future generations, preventing the loss of identity that can occur through arbitrary renaming or neglect.

Exploring toponyms allows for an understanding of the spiritual culture and worldview of the people living in a particular place at a given time and speaking a specific language. Place names serve to express people’s mentality, way of life and customs. In such a way, toponyms play a key role in reflecting various aspects of a nation’s material and spiritual culture, including rituals, ceremonies, and religious beliefs [1]. Their totality within a particular territory is the result of centuries of a nation’s folk art and the creation of geographical names. Consequently, protecting and promoting toponymic heritage is essential not only for maintaining cultural identity but also for supporting research in linguistics, ethnography, and history, as well as fostering cultural tourism.

Therefore, conducting historical and etymological analyses of toponyms from a specific region can uncover the ethnic and cultural influences that emerged during the area’s exploration and settlement [6]. Historical-etymological analysis of ancient toponyms is highly valuable in linguistics as it helps uncover the semantic structures and lexical patterns embedded in place names, which reflect the worldview, culture, and social organization of ancient peoples. By examining these toponyms, linguists can identify key terms used for naming places, which reveal how ancient people living in some location historically named and conceptualized their environment. This analysis also aids in tracing the evolution and functioning of languages over time, providing insights into their historical phonetics, morphology and semantics as preserved in place names recorded in sources.

Performing historical and etymological analyses of toponyms also allows tracing ethnic and migration processes, specific features of contacts between different ethnic groups, as well as recreating a nation’s ethnolinguistic past and ethnocultural background. Studying the etymology of ancient toponyms contributes to understanding language contact and cultural interactions across regions where peoples lived or influenced. As an illustration, many Turkic place names coexist with or have been adapted into other languages, reflecting historical migrations, trade and political changes. This linguistic evidence enriches the reconstruction of ancient Turkic history, social-political systems and territorial extent, while also informing comparative studies of Turkic and neighboring language families. Consequently, historical-etymological research of Turkic toponyms is an essential tool for linguists aiming to decode the complex linguistic heritage and cultural identity of Turkic-speaking populations.

Studying the etymology of ancient Turkmen place names helps reinforce a sense of unity and continuity among Turkic-speaking populations by highlighting shared linguistic and cultural elements dispersed across Central Asia and beyond. It also enriches linguistic research by revealing semantic patterns and historical language contact, supporting the preservation and revitalization of Turkic languages. This knowledge provides valuable resources for fields such as ethnography, history and linguistics, contributing to a deeper understanding of the Turkic peoples’ collective past and their enduring legacy in the modern world.

INTRODUCTION

In recent years, there has been an increasing interest in studying toponyms – names of cities, villages, rivers, mountains, and other geographical features – as a way to preserve and pass down a nation’s historical and cultural heritage. To investigate the historical etymology of a place name is

crucial for understanding its cultural and historical significance and for transmitting this value to future generations. The toponyms of Turkmenistan, similar to those in other Central Asian countries, often have deep historical roots that are challenging to trace due to numerous changes over time. These place names having been adapted and recorded in various languages, complicated efforts are needed to recover their original Turkic origins. Although many place names originally had Turkic meanings and pronunciations, valuable information about their evolution can be found in the historical records of other peoples, particularly those from Eastern regions, which have played a key role in preserving these data. Accordingly, this study utilizes historical sources from the Middle East and East Asia to reconstruct the long and complex history of Turkmen toponyms, including their structure and linguistic variations. The main goal of this research is to examine the historical etymology of place names related to Turkmenistan found in Eastern historical documents and to organize these toponyms systematically to safeguard the historical and cultural heritage of the Turkic peoples.

The object of the current research is the toponymy associated with the territory of Turkmenistan and its variations in different languages belonging to neighboring nations and regions. The subject of this research is the evolution of Turkmen toponymy as recorded in Eastern historical sources. The significance of the present investigation lies in offering a comprehensive historical account of Turkmen toponyms, thus enabling the identification of Turkic roots in the historical process of their nomination. The scientific novelty of this investigation stems from basing the detailed etymological analysis of Turkmen toponymy primarily on Eastern historical documents, identifying Turkic traces in most of its origin. Theoretically, this research is significant as it offers the scientific generalization of the etymology and specific characteristics of Turkmen toponymy and provides new insights into the historical explanation of the origin and evolution of Turkic toponymy in general. Practically, this research brings together comprehensive information on Turkmen toponyms from Eastern sources, offering a valuable reference for future investigations into Turkic toponymy in linguistics, etymology, ethnography and studies of language contact.

MATERIALS AND METHODS

The current investigation exploited a wide range of historical sources representing different views on the history of the origin and evolution of ancient toponymy geographically related to Turkmenistan. Various ancient and modern historical sources were carefully examined to ensure a comprehensive understanding of different variants of Turkmen toponyms and the reconstruction of their long and complex history to recover their deep Turkic origins. This research was guided by the following research questions:

- 1) What are the variants in spelling in different languages for ancient place names related to the territory of Turkmenistan?
- 2) What historical and cultural information do Eastern historical sources provide in reference to different variants of ancient Turkmen toponymy?
- 3) How do the Eastern historical sources help in tracing the Turkic origins of ancient Turkmen toponymy?

The hypothesis of this research is that Eastern, especially Chinese and Arabic, historical sources witness the Turkic origin of many toponyms associated with Turkmenistan.

A total of 328 toponyms related to Turkmenistan were studied. Methodologically, the present research consisted of two main stages: literature review and historical-etymological analysis. In the first stage, a thorough review of the historical development of different variants of toponyms associated with Turkmenistan was conducted, with a special focus on key historical and linguistic sources, especially historical sources from East Asia and the Middle East. Among the Eastern historical sources used as research material was Yakut al-Hamawi's "Mu'jam al-buldan", al-Istakhri's "Kitab mesalik al-memalik", al-Balazuri's "Kitab futuh al-buldan", al-Ia'qubi's "Kitab al-buldan", Ibn Ruste's "Kitab al-a'lak an-nafisa", Ibn Fadlan's "Ar-Risala", Ibn Haukalya's "Kitab al-mesalik wa-l-memalik", al-Maqdisi's "Ahsan at-takasim fi ma'arif al-akalim", as-Samani's "Kitab

al-ansab”. This research also reviewed studies by Western and Russian scholars who investigated Turkmenistan and Central Asia using Arabic and Chinese sources.

In the second stage of historical-linguistic analysis, the origins of ancient toponyms associated with Turkmenistan were explored focusing on the identification of those with connections to the Turkic languages. This research takes an interdisciplinary approach, intersecting fields such as linguistics, historical etymology, geography and cultural studies. The collected data were organized according to the toponym type, its geographic location, sources mentioning this toponym, variants of its spelling in different historical sources. Particular attention was paid to the analysis of the historical and cultural significance of ancient Turkmen toponymy. To thoroughly examine the origins and historical significance of these place names, and to compare different variants of toponyms, a range of techniques was employed, including historical-comparative, analytical-interpretative, historical-linguistic, functional-systemic, and etymological methods. The historical-comparative and historical-linguistic methods helped trace the evolution of place names over time and highlighted differences between historical and present-day linguistic forms. Meanwhile, the analytical-interpretative and functional-systemic methods facilitated the identification of shared characteristics, as well as the cultural and semantic aspects unique to these toponyms.

RESULTS

As a result of literature review and historical-linguistic analysis, connections with the Turkic languages were identified in 16 toponyms associated with Turkmenistan. The present research looked at the differences in the spelling of ancient Turkmen toponyms in Eastern historical sources and their historical evolution over time. As a result of the research, we were able to systematize toponyms mentioned in Eastern literature and having relation to Turkic roots in terms of their toponym type, geographical location, sources mentioning these toponyms, variants of their spelling in different historical sources. Each description was accompanied with a cultural and semantic explanation of the given toponym and the names of Eastern historical sources where the meaning of the toponym is explained historically. In what follows below we provide three examples of oikonyms, or names of cities, illustrating the results of our systematization accompanied with their linguistic description based on Middle Eastern and East Asian historical sources.

Table 1. Systematized data on Turkmen toponyms (fragment)

Toponym (name in Kazakh)	Type	Location	Sources in which the toponym appears	Variants of the toponym's spelling
DARGAN	oikonym	The site of the city (fortress) of Dargan is located 4.5 km from the modern city of Darganata in Lebap province on the Turkmenabat-Dashoguz route.	al-Maqdisi “Ahsan at-takasim fi maarifat al-akalim” (10th century), Yakut al-Hamawi “Kitab Mu'jam al-Buldan” (13th century), Hamdallah Qazvini “Nuzhat al-qulub” (14th century)	<i>Dargan</i>
DAUKESKEN	oikonym	An ancient and medieval city (fortress) of Turkmenistan, the ruins of which are located in the	Abu-l-Gazi “Shajara-yi-türk” (13th century), /Author unknown/ “Tavrikh-i-guzi dii Nusrat-nami” (10th century)	<i>Vazir</i>

		Dashoguz province of the country, 60 kilometers west of the city of Koneurgenish.		
DAYA-KHATYN	oikonym	The ruins of Daya-Khatyn are located 170 km from the administrative center of Lebap province, Turkmenabad (formerly Amul), on the left bank of the Amu Darya River, along the old road to Khorezm	al-Istakhri “Kitab mesalik al-memalik” (10th century), Yakut al-Khamavi “Mu’jam al-buldan” (13th century)	<i>Tahiriya, Daya-Khatyn</i>
KONEURGENISH	oikonym	480 kilometers north of Turkmenistan’s capital, Ashgabat, on the territory of the ancient Sarykamysh atyrau on the Amu Darya River	“History of the Great Khan” of China (3rd century), Khordabekh “Kitab al-masalik wal-l-mamalik” (9th century), al-Ya’qubi “Kitab al-bul” (9th century), al-Belazuri “Kitab futuh al-buldan” (9th century), Ibn Ruste “Kitab al-a’lak an-nafisa” (10th century), Ibn Fadlan “Ar-Risala” (10th century), al-Istakhri “Kitab mesalik al-memalik” (10th century), al-Mukaddasi “Ahsan al-takasim fi maarifat al-akalim” (10th century), Ibn Haukal “Kitab al-mesalik wa-l-memalik” (10th century), al-Samani “Kitab al-Ansab” (12th century), Yakut al-Hamawi “Mu’jam al-buldan” (13th century)	<i>Yue-gan</i> (206 BC in Chinese sources), <i>Juzjan</i> (Hordabek), <i>Jurjan</i> (al-Belazuri, al-Istakhri, Ibn Haukal, Yakut al-Hamawi, Hamdallah Qazvini), <i>al-Gurganji</i> (al-Samani), <i>Jurjaniya</i> (al-Ya’qubi, Ibn Ruste, al-Mukaddasi), <i>al-Jurjani</i> (Ibn Fadlan), <i>Gurganj</i> (Yakut al-Hamawi)

Ancient toponyms are shown to have a variety of spelling options due to the coverage of historical events in different historical sources in different languages. According to the linguistic information gathered from the reviewed historical and linguistic sources, the following linguistic characterizations of the toponyms under consideration were obtained.

The modern city of Darganata is named after the ancient medieval city (fortress) Dargan. It should be noted that the city was called Birata in 2003-2017, being a settlement in Lebap province of Turkmenistan. The administrative center is the city of Darganata. V.V. Bartold provides the following explanation of the origin of the place: “It is not known whether the town of Dargan-Ata existed during the Yakut period. In modern times, the cult of some saints is dedicated to Dargan and Dzhigerbend,

from which the modern names of those places “Dargan-Ata” and “Dzhigerbend-Ata” come from” [7, 164].

Regarding the meaning of the toponym, S. Ataniyazov states that “the meaning of the word Dargan is unknown, but it is often used in personal names (for example: Archmanata, Garibata, Ismamidata). They also associate it with the residence of their ancestors here, but this is incorrect [8, 108]. He supposes that the name “dargan” comes from the word “darga” meaning “boatman”, “ship captain”. Essentially, this word is still actively used in the same sense along the Amu Darya River [8, 108]. In addition, “darga” is used among the Mongols in the meaning of general-admiral, commander of the fleet. Among the Buryats, “darga” is the second person form after the “taisha” meaning prince. In modern Uzbek and Karakalpak languages, “darga” stands for the captain of a large boat (ship), tur. In the Explanatory Dictionary of the Turkmen Language, the noun “darga” has three meanings: (1) a person who pulls a boat on the sea, river bank with their hips, shoulders; (2) a person who steers a tugboat, a boatman; (3) a person sailing on a sailboat. Moreover, the name of the city of Dargan can be associated with the title of tarkhan [9, 101].

The linguistic data about the toponym “Daukesken” found in the sources under review is also of great interest. Khiva historians, in particular, Abu-l-Gazi’s book “Shajara-yi-türk” (“Turkish Genealogy”) and the works of Khiva chroniclers Munis and Agahi mention that Khorezm was an ancient center of world civilization, and its city Vazir was located 6 yagach (approximately 36-37 kilometers) south of Urgenich. The 19th-century Dutch orientalist Michel Jean De Goue believed that the city of Daukesken was the same city as the medieval Git and the late medieval city of Vazir.

The name “Daukesken” may have existed before the name “Vazir”. In our opinion, it is formed from the combination of three words: “Dah” + “Kas” (or “Kat”) + “Kan” (Dahkaskan). Due to phonetic changes, the name “Dahkaskan” or “Dahkaskent” may have become “Daukesken” before it reached us. Therefore, the general meaning is a city inside a mound made by Dakhtars, or at least a city near a canal made by Dakhtars. S.P. Tolstov reports that he conducted reconnaissance work on the ruins on the southern edge of the Ustyurt, the most magnificent of which are the ruins of Dev-Kesken-kala, and suggests that the meaning of the name Dev-Kesken is “Demon-killing fortress” or “demon-killing place” [10, 52].

The name “Vazir” must have appeared when the city began to exist for the second time, that is, in the 15th century. This corresponds to the fact that the name of the city began to be mentioned in the sources of this era. In the middle of the 15th century, Mustafa Khan conquered the southwestern part of Khorezm. According to the story of Khandemir, he then captured Urgench and moved part of its population to the newly founded city of Vazir. This city was built on a high hill south of Urgench.

A comprehensive description of the origin and evolution of the Turkmen toponym “Koneurgenish” is given by S. Ataniyazov [8], who states that the term “Urgen” originates from the name of the ancient Gurgan people who once inhabited the southeastern shores of the Caspian Sea, the area where the modern Gorgan River flows from the western slopes of the Turkmen-Khorasan mountains (previously known as Girkan or Gurgan). Additionally, the Gorgan Bay and the Iranian city of Gorgan are predominantly populated by Turkmens. The ethnonym “Gurgan” is derived from the ancient Iranian (Khorezmian) word “gorg”, meaning “wolf”, with “an” serving as a plural suffix. The endings “ch” or “dj” are abbreviated forms of the Khorezmian and later Persian word “jird” (also “gird”, “kird” or “kert”), which is translated as “city”. Therefore, the original meaning of the ancient toponym “Gurganj” was “City of Gurgan” or “Gurgengrad”. Over time, this name evolved through the following stages: “Gurganjird” – “Gurganj” – “Urgench” [8, 29].

A detailed historical and linguistic description is given of the toponym “Koneurgenish” listing its variants in Chinese and Arabic history: “Old Urgenish is a district, settlement, and ancient city of medieval Khorezm located in the Dashkovuz region (formerly called Urgenish). The exact founding period of Urgenish is unknown. In 1646, Abilgazy established a new city named Urgenish in this area, and thereafter, the regional center became known as New Urgenish, while the original site was referred to as Old Urgenish. The embassy built near the ancient city, which was conquered by the Mongols and Tamerlane, was also called Koneurgenish. First-century Chinese historians referred to

this place as Yue-gyan, ancient Khorezmians called it Gurganj, and Arab historians named it Dzhurzhaniya” [8, 151].

DISCUSSION

This section discusses the results obtained that provide a detailed overview of the history of the toponyms under consideration. The history surrounding their different variants in different historical periods and in different languages is discussed based on the information collected from historical sources in the Middle East and East Asia or Western and Russian literature analyzing Eastern sources.

The toponym “Dargan” is mentioned in the description of the topography of the city of Dargan in the work of Yakut al-Hamawi. He states that he saw the city of Dargan on the way from Merv to Khorezm in the month of Ramadan 1219. Dargan is a city on the banks of the Jeyhun. This is the beginning of the borders of Khorezm, the upper (stream) sides of the Jeyhun, below Amul, on the way to Merv. The city is located on a high bank. The part where it meets the mountain is flat, and the surrounding area is sandy. Between the city and Jeyhun there are fields and gardens of the inhabitants. The distance between Dargan and Jeyhun is about 2 miles [11, 421].

According to archaeological data, the earliest construction of the city of Dargan dates back to the 3rd century, and its heyday dates back to the 11th-13th centuries. Based on the analysis of the settlement’s fortification system and individual construction techniques, it was determined that Dargan was a Khorezm city.

From the 11th century, the phrase “from Dargan to the sea” has been used in the sense of “all of Khorezm”. In fact, the cultural strip began on the left bank of the river at least in the 10th century, at a distance well above the Tahiriya (20 farsakhs (160 kilometers) from Dargan, while on the right bank the cultural strip began much later. There were no significant settlements south of Dargan; the cultural zone occupied only a narrow space up to Khazarasp, where it expanded to a day’s journey. However, Dargan in the 10th century is described as the second largest city on the entire coast, exceeding Khazarasp and Khiva in size. Dargan is the first city of Khorezm, originating from Amul (Charzhuy). The outskirts of the city are covered with sand. Its size, unfortunately, is not determined. According to V.V. Bartold, the total area of the city of Dargan was no less than 50 hectares, and it was first mentioned as a large city in Khorezm in Arabic chronicles dating back to the 10th century [7, 163-164].

In al-Istakhri’s work, Dargan is mentioned as a city of Khorezm (10th century) [11, 178]. In his work “Ahsan at-takasim fi maarifat al-akalim”, al-Maqdisi describes Dargan as the largest city of Khorezm after Jurjani. The city had a magnificent cathedral mosque, decorated with precious stones and painted with gold. There were vineyards along the coast, stretching for about 500 kilometers (16 miles). Raisins were exported from the city [11, 188]. In the 14th century road book compiled by Hamdallah Qazvini, Dargan is mentioned among the settlements on the road from Merv to the capital of Khorezm [11, 511]. In the territory of Dargan there is a 14th century mausoleum, which the locals call the tomb of Abu Muslim. Judging by the preserved inscription on the door of the mausoleum, it was built in 1371-1372, which is 773 years according to the Muslim calendar [8, 77]. The Dargan-Ata mausoleum is the only building preserved in this place. The mausoleum is built of burnt bricks in the tradition of the Khorezm architectural school. It is located about 3 kilometers south of the medieval town of Dargan-Ata.

Both Khazarasp, Dzhigerbent and Sadvar date back to the 14th-3rd centuries BC. Life continued in these cities during the Kushan era. No excavations have been carried out at Dargan-Ata, but judging by the topography of these centers on the caravan route, the possibility of the emergence of this city in ancient times cannot be ruled out.

Recent studies indicate that the city of Daukesken is one with the city of Vazir, which was one of the most important centers in the late Middle Ages. Architectural monuments in Daukesken have been the subject of many legends and stories. These monuments are the mausoleums of the legendary stonemason Farhat, who opened the mountain and made water flow, and his beloved Ibrahim Adham Shah’s daughter Shirin. According to legends, in ancient times, a shah named Ibrahim Adham ruled

in the Dariyanka and Sarykamys provinces. He had a daughter named Shirin, who fell in love with the stonemason Farhat of that kingdom. Her father, Ibrahim Shah, who was against the union of the two young people, could not tell his daughter openly and declared, “I will give my daughter to whoever cuts the Ustyurt ravines, digs a ditch, and builds a fortress”. It was difficult for Farhat to carry out the work of such a scale alone. On the way to his love, Shirin uses thousands of slaves at night to help Farhat with his work.

At the appointed time, the ditch is also ready. Ibrahim Adham Shah is furious when he hears what happened. Because this work could not be done by a man, let alone a giant. But there is a promise that has been made. The shah, who is ashamed to give Shirin to a simple carpenter, also begins a terrible act. At night, he uses thousands of his slaves to dig a part of the ditch deeper. The next day, he says to Shirin: “You see, tonight Farhat, whom you love, did not work, but a giant did the work. Farhat is a liar, I will not give you to him”. Hearing this, Farhat cannot bear the pain of love and dies. Following him, Shirin also commits suicide and follows in the footsteps of her lover. It is said that this incident is also the reason for the emergence of the name “Doukesken”. Two mausoleums located side by side on the banks of the Ustyurt Gorge in the southern part of the city are believed to belong to these two lovers. S.P. Tolstov, who led the research on the ancient Khorezm civilization, cites in his work that he heard this legend from a Turkmen-Yaumyt working on a collective farm near the city of Takhta in 1939 [10, 23-24].

Indeed, the city of Daukesken was surrounded by large walls from the north and east. Many fragments of ceramics were found on the wall, which is 2 km long in the north. These relics correspond to ancient Khorezm ceramics dating back to the 4th-3rd centuries BC.

The city of Daya-Khatyn is the architectural monument of the 11th-12th centuries and medieval caravanserai of Turkmenistan. Regarding its history, the following information has been found. Along the ancient trade route from Chardzhou (medieval Amul) to Khorezm, which runs along the left bank of the Amu Darya, numerous ruins of small settlements and posts can be found. Among these, the ruins of Daya-Khatyn, situated between Dargan and Dzhigirbend, hold significant historical and cultural importance. This route dates back to the medieval period of the 10th-11th centuries, with Tahiriya rabat being a notable site. The Daya-Khatyn caravanserai was constructed near the center of a large rectangular courtyard enclosed by a fortress wall. Archaeological excavations have revealed that this wall is the remains of the Arab ribat Tahiriya, built in the 9th century. The Tahirid dynasty was established by Tahir Ibn al-Hussein, the ruler of Khorasan from 776 to 822. This is corroborated by medieval writers such as al-Istakhri (10th century) and Yakut (13th century) [11, 178]. Yakut associates the rabat's name with Tahir ibn al-Hussein, indicating its 9th-century origin [11, 422]. These archaeological findings align with the historical data. According to Istakhri, a continuous cultural zone began here on the left bank, starting from Tahiriya (the Daya-Khatyn ruins), extending in a narrow strip to Khazarasp, and then widening further [12, 13].

The name Daya-Khatyn was first recorded in the 19th century when it served as a military post for the Khan of Khiva's troops [11, 440, 478, 493]. It appears that during the centralization of power in the Khorasan and Khorezm regions, Tahiriya functioned more as a military station than a heavily fortified stronghold. Caravans traveling along this challenging route, often crossing flooded coastal forests, loose sands, and deserts, frequently stopped here. Consequently, a grand caravanserai was constructed in the early medieval settlement. However, the Daya-Khatyn caravanserai is much older, which is dated to the first half of the 11th century, or the 11th-12th centuries, or the early 12th century. Architectural analysis, which reveals a blend of Khorasan and Khorezm styles, suggests that it was built during the Seljuk era under Sultan Sanjar and was commissioned by central authorities, including those in Merv [12, 14].

Locally, the Turkmen of the Darganata region refer to the monument as Bay-Khatin (“rich woman”) rather than Daya-Khatyn, and a fascinating legend surrounds it. According to the tale, a wealthy man, falsely accused by a friend, suspected his wife of infidelity, disguised himself as a beggar, and left home. Bayhatyn, his wife, waited anxiously for his return and, concerned by his absence, ordered her servants to build a large and beautiful caravanserai for him. Among the workers was her husband, who had returned after traveling the world. Although Bayhatyn recognized him,

she concealed her identity with a mask. After the construction was completed, she held a grand feast and subtly revealed to the guests that her husband had been wayward. The story concludes with the couple's reconciliation.

Architectural studies and material analysis date the construction of the Dayahatyn caravanserai to roughly the second half of the 11th century. Its walls are made of burnt bricks. The caravanserai was in use from the Seljuk period through the Golden Horde era. It underwent several renovations, including the rebuilding of arches and sections of the main entrance walls. Scholars believe these restorations took place in the late 15th century during the reign of Hussein Baykara. His vizier, the renowned philosopher and classical Oriental literary figure Nizam ad-Din Mir Alishir, funded the construction of bridges, roads, and canals, as well as the maintenance of old trade routes and roadside facilities. Nonetheless, the most remarkable phase in the history of the Dayahatyn caravanserai is linked to the Seljuk period when it gained its magnificent façade, which remains its defining architectural feature today.

Regarding the toponym “Koneurgenish”, the first reference to the city of Urgench was made in Chinese sources. It was listed among five small principalities and five cities in the “History of the Great Khan” (206 BC) in the Yue-gan transcription, including Gurgenj and Urgench [7, 545]. Another source by Chen Zhongmian gives the name of the city as the city of Ulochzhan. Bartold shows the city of Gurganj on the map attached to his collection of works. He also says that the Arabs called this city Djurdzhani, and the Mongols and Turks called it Urgench (Urgench). This is a very large and rich city located on the left bank of the Amu Darya in its lower reaches. In the 12th century, it was the capital of the Khorezmshah state [13, 247].

In 712, the Arabs conquered Khorezm, which led to the establishment of two separate states: Kyata in the south, where a local ruler held the title of Khorezmshah; and Urgench (referred to by the Arabs as “Jurjaniya”) in the north, in which an emir governed, initially under the authority of the caliph. As the capital of Northern Khorezm, Urgench experienced a significant economic growth during that time. Its influence expanded through trade connections with Eastern Europe, reaching its peak during the Samanid period [14, 5-6].

While recounting the history of Jurjaniya in his work “Kitab al-buldan”, Ya‘qubi describes Konurgenish in the following manner: “The journey from Rey to Jurjan takes seven days. Jurjan is a city located on the Deylem River (one of the names for the Caspian Sea). The area is known for its high-quality birch wood used for boards, clothing made from various types of silk, the presence of large two-humped camels, and abundant palm trees” [11, 146].

The earliest Arabic references to the city Konurgenishin appear in the writings of Ahmed ibn Abbas ibn Fadlan, who recounts as follows: “We traveled from Khorezm to al-Jurjaniya, a distance of 50 farsakhs (approximately 150 kilometers) by water. We stayed in al-Jurjaniya for several days, spending the winter of 921-922 there before continuing to the Volga-Kama Bulgar region as part of an embassy from the Caliph of Baghdad” [11, 157]. Upon his return, he provided the caliph with a detailed and vivid account of his journey, written in his elegant literary style.

Al-Istakhri’s “Kitab mesalik al-mamalik” highlights the significance and status of Urgench during that period: “Jurjan is a larger city than Amul, with buildings made of clay. Its soil is drier than Amul’s, receiving less rain and moisture than Tabaristan. The inhabitants are described as sober and brave, and the nobles are wealthy. The city produces a great deal of silk, has plentiful water, and extensive land. Various fruits grow there. Caravans travel from Jurjan to the Khazars and Khorasan. It is said that many generous people originated from here” [11, 168]. Gurganj was known as a storage center for Oghuz goods, and trade caravans departed from there to Khorasan, Gurgan and Khazaria. In his book “Ta’rikh Jurjan” (“History of Jurjan”), Abu-l-Qasim Hamza Ibn Yusuf as-Sahmi notes that the medieval capital of Khorezm, Gurganj, was also referred to as al-Gurganjiy [9, 56].

In 985, Shams-ad-din Abu Abdallah Muhammad al-Maqdisi traveled extensively throughout the Muslim countries of the East and created a comprehensive and systematic account of these regions. In his work “Ahsan at-takasim fi ma’rifat al-akalim”, al-Maqdisi describes Jurjaniya as the principal city of the Khorasan region, situated on the banks of the Jeyhun River, with its edges being washed by the water. Efforts were made to block the river with boards and logs, causing the water to

shift eastward. The river's flow reaches the village of Barategin, then turns toward the desert, exiting on one side. Canals were constructed to bring water to the city gates, but they do not enter the city itself due to the abundance and constant rise of the water. Near the gate of al-Hajjaj stands a fortress built by al-Mamun, featuring a remarkable gate unmatched elsewhere in Khorasan. In front of it, al-Mamun's son Ali built another fortress, with a square resembling Bukhara's, where sheep were traded. The city had four gates, and the area of Urgench was known for its bustling trade in imported livestock [11, 187-188].

Al-Maqdisi's precise topographical information and detailed architectural descriptions provide invaluable material for the archaeological study of the city Konurgenishin. In the "Story of Events in Khorezm" section of his work "Tarikh-i-Jehangusha", Juveyni notes that the original name of the region was Jurjaniya, while its rulers referred to it as Urgench. He highlights that Khorezm was once the capital of world sultans and renowned leaders of humanity [11, 486], underscoring Urgench's status as a center of science and education at the time. It is also important to mention that the "Academy of Mamun" was established in Gurganj, led by world-renowned scholars such as Ibn Sina and al-Beruni [15, 117]. Professor Sh.S. Kamolladinov's book discusses al-Beruni's relocation to Jurjan, his production of unparalleled works there, and the community of scholars surrounding him [9, 26].

On the eve of the Mongol destruction of Ancient Urgench, Yakut al-Hamawi wrote in his work "Kitae mu'jam al-buldan" that Jurjan was a beautiful and famous city situated on a large river, at the intersection of plains, mountains, and both continental and maritime regions. Located between Tabaristan and Khorasan, its founder is believed to be Yazid ibn al-Muhallab ibn Abu Sufra. The city produced many writers, scholars, jurists and storytellers, and its history was documented by Hamza ibn Yazid al-Sahmi. Jurjan was known for its olives, palm trees, nuts, pomegranates, sugar cane and lemons. It also produced high-quality silk suitable for dyeing and was rich in large stones. Among its remarkable features were snakes that appeared frightening but were harmless.

The capital of the Khorezm region, Jurjaniya, on the banks of the Jeyhun, was called Gurganj by the Khorezm people in their own language. In Arabic, it was Jurjaniya. In ancient times, the main city of Khorezm was called Fil, and later it began to be called Mansur. He was on the eastern bank of the Jeyhun, captured it and destroyed it. To the west of Gurganj (on the coast) was a small town opposite Mansur. The Khorezm people moved there, built houses and settled there, and Mansur was completely destroyed, so that no trace of it remained. The scholar saw it on the eve of the Mongol invasion and the destruction of the city, and he had not seen a larger, more populous, richer or more beautiful city in terms of location than Gurganj [11, 415].

In chapter 18 "On the Province of Mazanderan" of his work "Nuzhat al-kulub", The medieval Persian historian Hamdallah Qazvini mentions that the province consisted of seven administrative divisions, and the first of them is Jurjan. Jurjan belonged to the fourth region. It was built by the Sultan's grandson Melikshah. The circumference of the fortress was 8000 steps. The inhabitants of the city were mostly skilled craftsmen, blacksmiths, carpenters, etc. Carvers were famous for their ivory and ebony products. There were workshops for the production of natural silk in the city. It was a large, densely populated city on the banks of the Jeyhun. Based on Arabic sources, the 19th century researcher of the history of Khorezm K.E. Zahau concludes that Urva in the Avesta is the later city of Urgench.

Having analyzed Eastern sources, we found that major centers are mentioned in almost all works of this period. For example, among Muslim historians, Ibn al-Athir, al-Juzjani, and an-Nasavi wrote about the Mongol invasion of Khorezm [7, 85-86]. In addition, At-Tabari's "Ta'rih ar-rusul wa-muluk" [11, 86-91], Ibn-Ruste's "Kitae al-a'lak an-nafisa" [11, 150], Ibn Ja'far's "Kitab al-kharaj" [11, 165], al-Mas'udi's "Kitab at-tanbih wa-l-ishraf" [11, 166], Ibn Haukal's "Kitab al-masalik wa-l-mamalik" [11, 181], al-'Utbi's "al-Kitab al-Yamini" [11, 224], Beyhaqi's "Tarikh-i-Beyhaqi" [11, 234], Mirkhonda's "Rauzat al-Safa" [11, 353], al-Sa'alibi's "Yatimat ad-dahr fi mahasin ahl al-'asr" [9, 26], etc. The social, political, and cultural history of Khorezm's cities, including Koneurgenish (Durjani), has been extensively covered, addressing the various battles fought there, the detrimental

effects of uprisings on the region's development, periods of economic decline and recovery, as well as the architecture of caravanserais and fortresses.

To summarize, Turkmen toponyms have a number of variants in Eastern sources that provide a detailed historical description of the origin and evolution of these toponyms as well as Turkmen toponymy in general. Turkmen toponyms, documented in Eastern historical sources, reflect the rich historical evolution and unique characteristics of Turkmen history and culture. They also illustrate how Turkmen heritage forms an integral part of the broader Turkic history and culture, as evidenced by the diverse versions of these place names in different languages.

CONCLUSION

This study examined toponyms relating to the ethnoterritory of the Turkic peoples, which are connected to Turkmenistan and were documented by Eastern scholars. Being limited by the article size, this paper presents only a minor part of the findings that could be included in a single publication. As shown by the example of the Turkmen toponym “Koneurgenish”, the thorough analysis of the historical etymology of ancient toponyms found in Eastern sources helps define the ethnoterritory of the Turkmen people and provides valuable insights into the ancient history and culture of the Turkic peoples, highlighting both unique and shared aspects of the local environment, way of life and historical events. Moreover, our research shows that, in addition to their proven Turkic origin, some place names were influenced by Eastern cultures and languages. The outcomes of this study illustrate the significant level of interaction and interconnectedness between different onomastic systems. From a theoretical perspective, the research is important for its scientific synthesis of the etymology and distinctive features of Turkmen toponymy. From a practical perspective, this study helps compile comprehensive materials on Turkic place names based on Eastern sources, which will be beneficial for future studies in linguistics, etymology, ethnography and language contact. Finally, this investigation is highly valuable as it seeks to document and preserve the historical and cultural significance of ancient Turkic place names that may have been forgotten or changed over time.

INFORMATION ON FINANCING

The article was prepared under the target program project for 2024-2026 ‘BR24993043 Ancient Turkic toponyms in the sources of China and other Eastern countries - one of the foundations of modern Turkic integration: historical-etymological, linguistic vision’, implemented under the grant funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Turdibekov, M.T. (2021), “Toponyms as a Cultural Value Heritage”, *International Journal on Integrated Education*, vol. 4, is. 6, pp. 22-24.
- 2 Seidl, N.P. (2019), “Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape”, *Names*, vol. 67, is. 1, pp. 16-29.
- 3 Hedquist, S.L., Koyiyumpewa, S.B., Whiteley, P.M., Kuwanwisiwma, L.J., Hill, K.C., Ferguson, T.J. (2014), “Recording Toponyms to Document the Endangered Hopi Language”, *American Anthropologist*, vol. 116, is. 2, pp. 324-331.
- 4 Hakala, U., Sjöblom, P., Kantola, S.-P. (2015), “Toponyms as Carriers of Heritage: Implications for Place Branding”, *Journal of Product & Brand Management*, vol. 24, is. 3, pp. 263-275.
- 5 Lanovaya, T.V. (2021), “Units Reflecting the Geographic and Biological Diversity of the Region: Linguoculturological Aspect”, *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, vol. 116, pp. 403-411.
- 6 Zamorshchikova, L.S., Khokholova, I.S., Ikonnikova, A.N., Samsonova, M.V., Lebedeva, V.V. (2022), “Toponymic Landscape of Central Yakutia: Etymological Analysis of Geographical Names”, *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, vol. 15, is. 3, pp. 359-370.

- 7 Atanyyazov S. O proishozhdenii nazvaniya Kunja-Urgench [About the origin of the name Kunya-Urgench]. Pamjatniki Turkmenistana [Monuments of Turkmenistan], 2, 1-10, (1980). [in Russian]
- 8 Bartold V.V. Raboty po istoricheskikh geografii [Works on historical geography]. Vol. III. (Moscow, 1965). [in Russian]
- 9 Malyavkin A.G. Tanskіe hroniki o gosudarstvakh Central'noj Azii [Tang Chronicles on the States of Central Asia]. (Moscow, 1989). [in Russian]
- 10 Yakubovsky A.Yu. Razvaliny Urgench [Ruins of Urgench]. GAIMK, YI(II), 73-78, (1930). [in Russian]
- 11 Volin S.L., Romaskevich A.A., Yakubovsky A.Yu. Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. T. 1: 7-15 vv.: arabskie i persidskie istochniki [Materials on the history of the Turkmens and Turkmenistan. Vol. 1: 7-15 centuries: Arabic and Persian sources]. (Moscow, 1939). [in Russian]
- 12 Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX-XIII vv. [Essays on the history of the Oghuz and Turkmens of Central Asia in the 9th-13th centuries]. (Ashkhabad, 1969). [in Russian]
- 13 Kamollidinov Sh.S., Ilkhamov Z.A. Istochniki po srednevekovoj istorii Srednej Azii [Sources on the medieval history of Central Asia]. (Ashkhabad, 2018). [in Russian]
- 14 Vinogradov A.V. Tysjacheletija, pogrebyonnye pustynej [Millennia Buried in the Desert]. (Leningrad, 1966). [in Russian]
- 15 Aydogdyev M. Srednevekovye pis'mennye istochniki o drevnem Urgenche [Medieval written sources about ancient Urgench]. (Ashkhabad, 2000). [in Russian]

Received: 01.07.2025

Ежелгі топонимдердің этимологиясы: шығыстық тарихи дереккөздер негізіндегі зерттеу

Ш.С. Абишева¹, А.А. Демисинова², А. З. Кенбаева³, А.Н. Отарова⁴

¹Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан

²Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

³М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан

⁴Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан

Соңғы жылдары топонимдерді елдің тарихи-мәдени мұрасы ретінде қарастырып, олардың мән-маңызын ғылыми тұрғыда зерделеуге қызығушылық артып келеді. Жер-су атауларының тарихи этимологиясын зерттеу олардың ұлт жадындағы орны мен мәдени болмысын ашып, келешек ұрпаққа жеткізу тұрғысынан аса маңызды, себебі олар халықтың тарихымен біте қайнасқан рухани-мәдени код ретінде танылып отыр. Зерттеудің басты мақсаты – Түрікменстан аумағындағы жер-су атауларының тарихи төркінін зерделеп, оларды көне шығыс дереккөздеріндегі тарихи-мәдени мәліметтер негізінде жүйелеу. Осы орайда «Көнеүргеніш» атауының мысалында Шығыс Азия мен Таяу Шығыс жазба мұраларында көрініс тапқан түрікмен топонимиясының қалыптасу жолы мен тарихи дамуы жан-жақты талданады. Топонимдердің шығу тегі мен тарихи дамуын зерделеу барысында тарихи-салыстырмалы, аналитикалық-интерпретациялық, тарихи-лингвистикалық, функционалды-жүйелік және этимологиялық әдістер кешенді түрде қолданылады. Зерттеу барысында Түрікменстанға қатысты жер-су атауларына байланысты тарихи мәліметтер жүйеленіп ұсынылады. Бұл өз кезегінде олардың атауындағы түркілік негізді айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеудің өзіндік ғылыми жаңалығы – топонимдердің этимологиясы алғаш рет шығыс дереккөздері, атап айтқанда, қытай және араб тарихи жазбалары негізінде жан-жақты талдануы. Аталған деректер географиялық атаулардың түркі тілдерімен тікелей байланысын айқын көрсетеді. Жұмыс нәтижесінде әртүрлі ономастикалық жүйелер арасындағы өзара ықпалдастық пен тарихи сабақтастық нақты

далелдермен ашылып отыр. Зерттеудің теориялық маңызы – түрікмен топонимиясының шығу тәркіні мен өзіндік сипатына қатысты ғылыми тұжырым жасап, оған жалпылама сипат беруінде. Ал практикалық құндылығы – шығыс дереккөздерінен алынған түркілік атаулар жөніндегі мәліметтерді жүйелеп, болашақтағы лингвистикалық, этимологиялық, этнографиялық және тілаларлық байланыстарды зерттеу жұмыстарына маңызды дереккөз ретінде ұсынуында.

Кілт сөздер: топоним, тарихи этимология, Түрікменстан, Таяу Шығыс, Шығыс Азия.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Turdibekov, M.T. (2021), “Toponyms as a Cultural Value Heritage”, International Journal on Integrated Education, vol. 4, is. 6, pp. 22-24.
- 2 Seidl, N.P. (2019), “Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape”, Names, vol. 67, is. 1, pp. 16-29.
- 3 Hedquist, S.L., Koyiyumpewa, S.B., Whiteley, P.M., Kuwanwisiwma, L.J., Hill, K.C., Ferguson, T.J. (2014), “Recording Toponyms to Document the Endangered Hopi Language”, American Anthropologist, vol. 116, is. 2, pp. 324-331.
- 4 Hakala, U., Sjöblom, P., Kantola, S.-P. (2015), “Toponyms as Carriers of Heritage: Implications for Place Branding”, Journal of Product & Brand Management, vol. 24, is. 3, pp. 263-275.
- 5 Lanovaya, T.V. (2021), “Units Reflecting the Geographic and Biological Diversity of the Region: Linguoculturological Aspect”, European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, vol. 116, pp. 403-411.
- 6 Zamorshchikova, L.S., Khokholova, I.S., Ikonnikova, A.N., Samsonova, M.V., Lebedeva, V.V. (2022), “Toponymic Landscape of Central Yakutia: Etymological Analysis of Geographical Names”, Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, vol. 15, is. 3, pp. 359-370.
- 7 Атаниязов С. Көне-Үргеніш атауының шығу тегі туралы // Түрікменстан ескерткіштері. - 1980. - № 2. - 1-10 б.
- 8 Бартольд В.В. Тарихи география бойынша еңбектер. Т. III. – Мәскеу: Наука, 1965. – 713 б.
- 9 Малявкин А.Г. Орталық Азия мемлекеттерінің Тан шежіресі. – Новосибирск: Наука, 1989. – 432 б.
- 10 Якубовский А.Ю. Үргеніш үйінділері // ГАИМК. – 1930. – Т. VI. – II шығарылым. – 73-78 б.
- 11 Волин С.Л., Ромаскевич А.А., Якубовский А.Ю. Түрікмендер мен Түрікменстан тарихы бойынша материалдар. Т. 1: 7-15 ғасырлар: араб және парсы деректері. – Мәскеу: КСРО ҒА баспасы, 1939. – 612 б.
- 12 Агаджанов С.Г. 9-13 ғасырлардағы Орталық Азиядағы оғыздар мен түрікмендердің тарихының очерктері. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 297 б.
- 13 Камолиддинов Ш.С., Илхамов З.А. Орта Азияның ортағасырлық тарихы туралы дереккөздер. – Ташкент, 2018. – 81 б.
- 14 Виноградов А.В. Шөлде көмілген мыңжылдықтар. – Мәскеу: Просвещение, 1966. – 190 б.
- 15 Айдогдыев М. Ежелгі Үргеніш туралы ортағасырлық жазба деректер. – Ашхабад, 2000. – 52 б.

Материал 01.07.2025 баспаға түсті

Исследование этимологии древних топонимов в восточных исторических источниках

Ш.С. Абишева¹, А.А.Демесинова², А.З. Кенбаева³, А.Н. Отарова⁴

¹Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, 130000, Казахстан

³Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

³Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан

⁴Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, 130000, Казахстан

Изучение топонимов как историко-культурного наследия в последнее время приобрело большой исследовательский интерес. Крайне важно проанализировать историческую этимологию топонимов, чтобы донести культурно-историческое значение мест до будущих поколений и понять роль, которую играют географические названия в истории страны. Целью данного исследования является изучение исторического происхождения географических названий, связанных с территорией Туркменистана, и последующая систематизация этих топонимов с основой на исторических и культурных данных, представленных в древних восточных источниках. На примере топонима «Көнеүргеніш» изучаются особенности происхождения и исторического развития туркменской топонимии, описанные в исторических источниках из Восточной Азии и Ближнего Востока. Изучение истории и развития топонимов проводится с использованием ряда исследовательских методов: историко-сравнительного, аналитико-интерпретационного, историко-лингвистического, функционально-системного и этимологического. Данное исследование имеет важное значение, предлагая подробный исторический отчет о топонимах, связанных с Туркменистаном, что позволяет идентифицировать тюркские корни в их наименовании. Оригинальность исследования заключается в его детальном этимологическом анализе, основанном в первую очередь на восточных, в основном китайских и арабских, исторических документах, которые раскрывают прямые связи с тюркскими языками. Результаты исследования демонстрируют заметный уровень взаимодействия и связи между различными ономастическими системами. Теоретическая ценность работы вытекает из ее научного обобщения этимологии и специфических особенностей туркменской топонимии. Что касается практической ценности, это исследование собирает консолидированные материалы по тюркским топонимам, полученным из восточных источников, предоставляя полезный ресурс для будущих исследований в области лингвистики, этимологии, этнографии и изучения языковых контактов.

Ключевые слова: топоним, историческая этимология, Туркменистан, Ближний Восток, Восточная Азия

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Turdibekov, M.T. (2021), "Toponyms as a Cultural Value Heritage", International Journal on Integrated Education, vol. 4, is. 6, pp. 22-24.
- 2 Seidl, N.P. (2019), "Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape", Names, vol. 67, is. 1, pp. 16-29.
- 3 Hedquist, S.L., Koyiyumpewa, S.B., Whiteley, P.M., Kuwanwisiwma, L.J., Hill, K.C., Ferguson, T.J. (2014), "Recording Toponyms to Document the Endangered Hopi Language", American Anthropologist, vol. 116, is. 2, pp. 324-331.
- 4 Hakala, U., Sjöblom, P., Kantola, S.-P. (2015), "Toponyms as Carriers of Heritage: Implications for Place Branding", Journal of Product & Brand Management, vol. 24, is. 3, pp. 263-275.
- 5 Lanovaya, T.V. (2021), "Units Reflecting the Geographic and Biological Diversity of the Region: Linguoculturological Aspect", European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, vol. 116, pp. 403-411.
- 6 Zamorshchikova, L.S., Khokholova, I.S., Ikonnikova, A.N., Samsonova, M.V., Lebedeva, V.V. (2022), "Toponymic Landscape of Central Yakutia: Etymological Analysis of Geographical Names", Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, vol. 15, is. 3, pp. 359-370.
- 7 Атаниязов С. О происхождении названия Куны-Ургенч // Памятники Туркменистана. – 1980. – № 2. – С. 1-10.
- 8 Бартольд В.В. Работы по исторической географии. Т. III. – Москва: Наука, 1965. – 713 с.

- 9 Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1989. – 432 с.
- 10 Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча // ГАИМК. – 1930. – Т. VI. – Выпуск II. – С. 73-78.
- 11 Волин С.Л., Ромаскевич А.А., Якубовский А.Ю. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 1: 7-15 вв.: арабские и персидские источники. – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1939. – 612 с.
- 12 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 297 с.
- 13 Камолиддинов Ш.С., Илхамов З.А. Источники по средневековой истории Средней Азии. – Ташкент, 2018. – 81 с.
- 14 Виноградов А.В. Тысячелетия, погребенные пустыней. – Москва: Просвещение, 1966. – 190 с.
- 15 Айдогдыев М. Средневековые письменные источники о древнем Ургенче. – Ашхабад, 2000. – 52 с.

Материал поступил в редакцию журнала 01.07.2025

XҒТАР 16.21.41

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp23-34](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp23-34)

К.А. Батырбекова¹, С.Р. Боранбаев¹, М.Е. Әлімбаев¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, 160011, Қазақстан

«БАЙТАРТУ’Л-ВАЗИХ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШ ТІЛІНДЕГІ ЖАЛПЫТҮРКІЛІК ЛЕКСИКАНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақала ортағасырдағы қыпшақ тілінде жазылған «Байтарту’л-Вазих» жазба ескерткішіндегі жалпытүркілік лексиканы талдауға арналған. Жәдігерлік тілін зерттеу арқылы түркі тілдері арасындағы туыстық байланыстарды анықтауға болады.

Мақаланың негізгі мақсаты – «Байтарту’л-Вазих» жазба ескерткішіндегі жалпытүркілік лексиканы ажыратып, олардың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын тілдік тұрғыдан анықтап, қазіргі қазақ тіліндегі қолданысының мәнін ашу. Зерттеуде жалпытүркілік лексиканың тарихи даму процесін, түркі тілдерімен генетикалық байланысын, анықтау көзделеді. Жазба ескерткіште кездесетін жалпытүркілік лексика түркі тілдерінің ортақ негізін, тілдік құрылымдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеу үшін құнды мәліметтер береді. «Байтарту’л-Вазих» жазба ескерткішіндегі жалпытүркілік лексиканы анықтау және оларың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын ажырату түркология ғылымы үшін өзекті мәселелердің бірі.

Жалпы зерттеу барысында «Байтарту’л-Вазих» ескерткішіндегі жалпытүркілік лексикаға талдау жасай отырып тарихи және мәдени мұраны жаңаша көзқараспен зерделеуге мүмкіндік туады. Сонымен қатар мақала түркітану саласындағы тілдік зерттеулерді тереңдетуге және ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінің тілдік мұрасын толық түсінуге үлес қосады.

«Байтарту’л-Вазих» жазба ескерткіші тілін зерттеу барысында әртүрлі сипаттағы жалпытүркілік лексикаға лингвистикалық талдау жасалынды. Жазба ескерткіш тілінің қазақ тіліне жақындығы нақты тілдік деректермен дәлелденіп, ортағасырлық қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің лексика-семантикалық ұқсастықтары жан-жақты анықталады.

Кілт сөздер: Байтарту’л-Вазих, түркі тілдері, лексика, семантика, жалпытүркілік лексика, ортағасыр, мәмлүк-қыпшақ тілі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Түркі тілдері әлемдегі ең көне және бай тілдік топтардың бірі болып табылады. Жалпы түркілік лексиканы зерттеу түркі тілдеріндегі сөздердің фоно-лексикалық өзгерістер мен сөз құрылымдарының дамуын түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар мұндай ғылыми мақалалар түркі халықтарының мәдениетін тереңірек тануға, олардың әлемдік мәдениетке қосқан үлесін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нысанына алынған «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіші мәмлүк-қыпшақтарының өмірінен сыр шертетін тарихи жазба ескерткіштің бірі. Ескерткіш тілінен ортағасырдағы түркілердің тұрмыс-тіршілігінен, таным-түсінігінен мәлімет беретін түрлі ақпараттарды байқаймыз. «Бұл жазба ескерткіш сол дәуірдегі мәдени қарым-қатынастарды және түркі тілдерінің дамуын зерттеуде құнды дереккөз болып табылады.

Мәмлүк-қыпшақ тілі – Мәмлүк мемлекетінде (1250–1517 жж.) қыпшақтардың және басқа түркі тілді халықтардың араласуынан пайда болған тіл. Бұл тіл мәмлүк дәуіріндегі әскери, әкімшілік, әдеби, лексикографиялық және діни шығармаларда қолданылған. Мәмлүк қыпшақ тілі қыпшақ тілдерінің бір тармағына жатады және оның лексикасы мен грамматикалық құрылымы қазіргі қазақ тілдерімен ортақ ерекшеліктерге ие.

«Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіші қазақ тіл білімі мен түркология ғылымында зерттеу нысаны ретінде соңғы жылдары ғана назарға алынып, оның ғылыми тұрғыдан кешенді түрде зерделенуі бастау алды. Ескерткіштің тілдік және тарихи маңызы әлі толық ашылмағандықтан, оны жан-жақты зерттеу өзекті болып отыр. Ескерткіштің лингвистикалық және тарихи-мәдени маңыздылығы ғылыми тұрғыдан жаңаша пайымдаулар мен тың зерттеулер жүргізуді талап етеді.

КІРІСПЕ

Қазақ және жалпы түркі тілдері мен мәдениеті үшін «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіші тарихи және тілдік маңызға ие ерекше шығармалардың бірі. Бұл ескерткіш ортағасырдағы түркілердің тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрі, кәсібі мен мәдениеттінен ақпарат беретін құнды лингвистикалық дереккөз. Жазба ескерткіш атты баптау, күту, оның аураулары мен оны емдеудің әдіс-тәсілдеріне арналған еңбек. Ескерткіш тіліндегі жалпытүркілік лексиканың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын зерттеуге арналған бұл мақала түркология ғылымы үшін ерекше маңызға ие. Зерттеу тарихи-салыстырмалы әдіске сүйеніп, түркі тілдерінің дамуы мен олардың лексика-семантикалық байланыстарын тереңірек ашуға бағытталған.

Жалпытүркілік лексика – бұл барлық түркі тілдерінің сөздік қорында кездесетін, шығу тегі бір сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы. Оны зерттеу арқылы түркі тілдерінің генетикалық байланысын, туыстығын, олардың тамырлас екендігіне көз жеткіземіз. Өйткені, қазіргі түркі тілдері бір кездері көнетүркілік ататілден тарағандығы белгілі.

«Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткішінде кездесетін лексикалық тілдік бірліктер түркі халықтарының ортақ тарихи негізін және олардың генетикалық байланысты көрсетеді. Ескерткіш тілінде қолданылған бір буынды сөздер жүз – جوز, бір – بیر, екі – یکی, мың – مین, ат – ات, тіс – سن, тіл – تیل, бұл – بول, ол – ول, іш – يش, т.б. жалпы түркі тілдері арасындағы туыстық байланысты анықтауға көмектеседі. Мұндай лексикалық бірліктер түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеу үшін аса құнды ақпарат көзі. Жалпытүркілік лексиканы қарастыру арқылы тілдің даму тарихымен бірге түркі халықтарының рухани, әлеуметтік және экономикалық өмірінің негіздерін де түсінеміз.

Жалпытүркілік лексика түркі тілдерінің даму тарихында тамыры бір ортақ тілдік қабаттан шыққан сөздерден тұрады және түркі тілдерінің бірлескен тарихи дамуының нәтижесі болып табылады. Ортағасырлық жазба ескерткіш тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы байланысты, туыстықты салыстыра зерттегенде, ең алдымен дыбыстық өзгерістерге жүгінетініміз заңды. Уақыт өте келе тілдің әртүрлі өзгерістерге ұшырайтыны

белгілі. Әйтсе де жазба ескерткіш тіліндегі көне түркілік элементтерді бойына сақтаған кейбір сөздер қазіргі түркі тілдерінде кездесіп жатады. Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіші тілін зерттей келе, мағынасы да, тұлғасы да толық сәйкес келетін, иә болмаса аз кем фонетикалық айырмашылығы бар, бірақ мағынасында ауытқуы жоқ ортақ сөздердің жиі кездесетінін байқадық.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу барысында әртүрлі түркітанушы ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Ортағасырлық қыпшақ тілінің ерекшеліктерін зерттеген ғалымдардың еңбектерін қарастыру, ортағасырдағы түркі тілі мен қазіргі қазақ тілінің лексика-семантикалық байланысын анықтауға мүмкіндік туғызады. Зерттеу мақсатына жету үшін Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М. Томанов «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» [1], Ә. Құрышжанов «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» [2], Bodroglieți A. The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine. [3], А.Салқынбай «Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер» [4], «Түркі тілдеріндегі генетика-семантикалық код» [5], М.Сабырдың «Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтасығы» (XIV жазба ескерткіштері негізінде) [6] мен «Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы» [7], Ағар М. Е. «Baytaratu'l-vazih» [8], Öztörçü K. «Kısa Memlûk Kırşakçası Grameri!» [9] еңбектерін пайдаландық. Зерттеу жұмысының негізгі материалы «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіші. Жазба ескерткіште кездесетін жалпытүркілік лексиканы тарихи-салыстырмалы зерттеу мақсатында «Көне түркі сөздігі (ДТС)», М. Қашқаридың «Түрік сөздігі», «Абай тілі сөздігі», «Қазақ тілінің сөздігі», «Фразеологиялық сөздік», «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» қолданылды.

Зерттеу барысында теориялық, тұжырым жасау, семантикалық тілдік талдау, салыстырмалы-тарихи талдау, синхрондық, диахрондық зертеу әдістері қолданылды. Семантикалық тілдік талдау әдісі – «Байтарту'л-Вазих» ескерткішіндегі сөздерді семантикалық тұрғыдан талдау. Бұл әдіс арқылы жалпытүркілік лексиканың негізгі ерекшеліктері мен сөздердің мағынасының өзгеру динамикасы зерттеледі. Салыстырмалы-тарихи әдіс – түркі тілдеріндегі сөздердің тарихи дамуын, олардың өзара байланысын және өзгерістерін зерттеу. «Байтарту'л-Вазих» ескерткішіндегі лексикалық бірліктерді басқа түркі тілдеріндегі сөздермен салыстыру арқылы олардың тарихи және тілдік тамырларын анықтау. Зерттеу барысында диахрондық және синхрондық зерттеулер жүргізілді. «Байтарту'л-Вазих» ескерткіші тіліндегі лексикалық бірліктердің зерттелуі диахрондық және синхрондық тұрғыдан маңызды. Мұндай зерттеулер ескерткіштің тілін, оның лексикасын және әртүрлі тарихи кезеңдердегі тілдік өзгерістерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Диахрондық зерттеу тілдің тарихи дамуын қарастырады.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеу барысында «Байрату'л-Вазих» жазба ескерткішіндегі және қазіргі қазақ тіліндегі жалпытүркілік лексиканың лексика-семантикалық сабақтастығы айқындалды. Зерттеу нәтижелері «Байрату'л-Вазих» жазба ескерткішіндегі жалпытүркілік лексика фонетикалық тұрғыдан кейбір өзгешеліктерге ұшыраса да, олардың мағынасы мен түпкі мәні түркі тілдерінде бірдей сақталған. Әсіресе мұндай жағдай ескерткіш тіліндегі бір буынды сөздерде көбірек байқалады. Мысалы, ат – ات, ата – انا, ана – انا, сөз – سوز, бір – بير, екі – يكي, бұл – بول, тіс – تيس, қыс – قيس, т.б. Ескерткіш тіліндегі мұндай сөздер түркі тілдері мен қазіргі қазақ тілінде көне дәуірден бері күні бүгінге дейін ешқандай өзгерістерге ұшырамай тілдік қолданыстарымызда қолданылып жүргендігі байқалады. Зерттеу нәтижесінде ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінде тұлғалық та, мағыналық та жағынан толық сәйкес келетін сөздер тобы бар екендігі дәлелденді. Сонымен қатар, бұл сөздер қазіргі қазақ

тілімізде қолданылып жүрген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестерге ұйытқы болып, тіліміздің құнарлығын арттырып жүрген бірліктер. Зерттеу нәтижелері «Байрату'л-Вазих» ескерткішіндегі көне түркі сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі сәйкестігін көрсету арқылы түркі тілдерінің генетикалық туыстығын айқындальды.

Түркі тілдерінің туыстығы туралы зерттеулер ғылыми тұрғыда бірнеше ғасырлар бойы жүргізіліп келеді. Түркі тілдерінің туыстығының бастауы, негізінен, осы тілдердің тарихи дамуына, олардың ортақ лексикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне, сондай-ақ этнолингвистикалық байланыстарына негізделген.

Түркілік қабат түркі тілдерінің барлық тармақтарына тән, яғни барлық түркі тілдерінде кездесетін сөздер мен лексикалық бірліктерді білдіреді. Бұл сөздер түркі тілдерінің ортақ тарихынан, этнолингвистикалық байланыстарынан және мәдени дамуынан туындаған. Ортағасырлық жазба ескерткіштер тілін зерттеу, қазақ тілінің жалпы көне түркілік тарихпен сабақтастығын дәлелдеуге мүмкіндік туғызады. Ғалым М. Сабыр орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығын зерттей келе: «...қазіргі қазақ тілінің байырғы сөздік қоры ұлт тарихымен, жалпытүркілік тарихпен сабақтаса қалыптасты. Қазақ тілінің лексикасы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, одан әрі жалпы түркі тілдерімен толық не ішінара лексика ортақтығымен ерекшеленеді. Қазақ жұрты жеке ұлт болып қалыптасқанға дейін түркі халықтарының ортақ арналарымен жүріп өтті. Қазақ тілі лексикасы жалпы түркілік қабатпен өрістейді. Оның негізгі, сөздік құрамы, фоно-морфологиялық құрылысы ежелгі түркі тілінен бастау алады» [6, 88] деген пікір айтады. Ғалым ортағасырлық ескерткіштер лексикасы мен қазіргі қазақ тілі лексикасының ұқсастықтарын, диахрондық тұрғыдан байланысын, ортақтықтары мен айырмашылықтарын саралай келе, ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан тіл сабақтастығын анықтайды. М. Сабырдың зерттеуінше ортағасырлық жазба ескерткіштер мен қазіргі қазақ тілінде ешқандай мағыналық та тұлғалық та өзгеріске түспеген *ат, ай, ана, алма, арқа, ел, жан, көз* т.б. зат есімдерді, *ала, арық, ұзақ, қызыл, қара* т.б. сын есімдерді, *төрт, алты, он, тоқсан сияқты* сан есімдерді, *ал, ем, кет, ойна* т.б. етістіктерді, *ең, аз*, т.б. үстеулерді, *анда, мұнда, ол, мен, сен* сынды есімдіктерді, *ара, арт, аст* т.б. көмекші есімдерді кездестіруге болады [6, 88-96].

Түркі тілдеріне жалпытүркілік сөздер көбіне бір буынды сөздерден тұрады дедік. Олардың мағынасы бір-бірімен ұқсас болғанымен, жеке түркі тілдерінде айтылуы жағынан фонетикалық өзгерістерге түсіп жататыны белгілі. Фонетикалық өзгерістер әрбір түркі тілінің дыбыстық жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Мысалы, осындай сөздердің қатарына қазақ тіліндегі *тіс* сөзін жатқызсақ, ол сөз өзбек тілінде – *тиш*, татар тілінде – *теш*, ұйғыр тілінде – *тиш*, тува тілінде – *диш* болып айтылғанымен бұл сөз барлық тілдерде негізгі мағынасын сақтап қалған. Байқап қарасақ бір ғана тіс сөзі түркі тілдерінде сөз басында *т/д*, сөз ортасында *і/и/е*, сөз аяғында *ш/с* алмасуылары мен берілген. Десе де бұл сөз фонетикалық өзгешелігі болғанымен мағыналық тұрғыдан еш өзгеріске ұшырамаған.

Қазіргі қазақ тілінің лексикалық құрамының шығу тарихын зерделесек, даму үдерісінде тілдің талай арналарды басып өткенін байқаймыз. Соның ішінде ең негізгі арна көнетүркілік лексикадан бастау алатыны белгілі. Қазақ тілінің өзге түркі тектес тілдер сияқты байырға төл сөзі, негізгі сөздік қоры көне түркілік кезеңмен тікелей байланысты. Сондықтан да түркі тілдеріне ортақ түбірлердің болуы заңды. Қазіргі түркі тілдерінің негізгі сөздік қоры талай ғасырдың жемісі. Сонау тарих қойнауында бір тілдің сөздік қорында болған сөздер бертін келе туыстас тілдерге бөлініп, олардан жеке-жеке тілдер қалыптасқаны белгілі. Түркі тілдерінде бұрынғы ортақ түбірлердің сақталып қалуы, өздерінің генетикалық туыстық жақындықтарын дәлелдейді. Қазақ тілінің лексикасының қалыптасуына қазақтың байырғы төл сөздерімен қатар басқа сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған көптеген туынды сөздер, уақыт өте келе көнерген сөздер мен архаизмдер, халықтық сипатқа еніп кеткен кірме сөздер де кіреді.

Мамлук-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер өте маңызды тарихи және мәдени құндылықтарға ие. Бұл жазбалар Египет пен Сирия жерінде қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерден тұрады. Мамлук кезеңі – бұл Египет пен Сириядағы қыпшақтар мен түркілердің үлкен ықпал еткен дәуірі болатын, өйткені мамлук мемлекетінің билеушілері

негізінен түркі тілдес халықтардың өкілдерінен болған. Мамлүк-қыпшақ тіліндегі жазбалар түркі тілдері мен олардың дамуы туралы маңызды ақпарат береді. Бұл жазбалар арқылы біз қыпшақ тілінің грамматикасын, лексикасын және фонетикасын зерттей аламыз.

Ортағасыр кезеңіндегі жазбалар сол дәуірдегі саяси, мәдени және әлеуметтік жағдайларды сипаттайды. Қыпшақтардың билікке келгеннен кейінгі олардың қоғамдағы орны, сонымен қатар халықтың жалпы сол кезеңдегі күнделікті өмірі туралы мәліметтерді осы жазбалардан алуға болады. Мамлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер өз заманының мәдениетіне, тарихына және тілдік дамуына аса маңызды үлес қосады. Олар түркі тілдерінің араб мәдениетімен байланысын, мамлүк билеушілерінің Египет пен Сириядағы ықпалын және сол кезеңдегі әлеуметтік, экономикалық жағдайларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ТАЛҚЫЛАУ

Мамлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер тілі мен қазіргі қазақ тілі арасында түп тамырлық тектестік байқалады. «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткішінен жалпытүркілік лексикаларды жиі кездестіреміз. Қыпшақ тілдерін зерттеген ғалым Ә. Құрышжанов «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде қазіргі қыпшақ тілдеріне тән тілдік белгілер көп екендігін атап өтеді. «Язык словаря мало чем отличается от лексического богатства общетюркских слов. В нем достаточно примеров, которые находят себе аналогичные формы как древнетюркских и средневековых (в частности, средневековых) памятниках, так как и в современных кыпчакских языках» дей келе, «...язык словаря почти сливается с общим лексическим богатством всех (средних и новых) кыпчакских языков» деген пікір айтады [2, 68]. Ортағасырлық қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіш тілдерінің қазіргі қыпшақ тілдерімен генетикалық байланысын С.Е. Малов, Н.А. Баскаков, т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде қарастырған. Ортағасыр қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерді тілдік зерттеген ғалым М. Сабыр «Бұл кезеңдегі мұралардың тілінде оғыз, қыпшақ, ұйғыр элементтері мидай араласып жатыр және олар диалектілік белгілер ғана. Олардың лексикасындағы ортақтықтар 60-70 пайыз болса, айырмашылықтар көлемі 20-30 пайыздан аспайды» деген пікір білдіреді [6, 7]. Олай болса, мамлүк-қыпшақ тілінде жазылған «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіші тілін қазіргі қазақ тілімен сабақтастыра қарастыру өзекті мәселе болып саналады.

«The *Baytarat al-vāzih* (the Easily Understood Book of Farriery), a hippologica work, was a product of 14th century Egypt. At the time of its writing, a hundred years had already elapsed since the Mamluks had seized power from the hands of their Ayyubid masters. These Mamluks, mainly Kipchak and Circassian slaves who had been employed as royal body guards, proved themselves strong rulers, excellent organizers, and successful 'statesmen» It was under their rule that the majority of the Arab people were united in a solid-state formation and that Arabic-Islamic culture achieved its greatest surge [3, 1]. Өз кезегінде бұл жазба ескерткіш ортағасырда араб еліндегі мамлүк билігі тұсында жазылған түркі халықтарының мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін бірегей тарихи және лексикалық мұра болып табылады. «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіші, негізінен, атбегілік өнеріне, ат сынына, сондай-ақ жылқы малының аурулары мен оларды емдеуге арналған жазба ескерткіш. Бұл жазба ескерткіште аттың сыртқы келбетін бағалау және ат сынына қатысты да кеңінен мәліметтер берілген. Мәтіннің алғашқы бөлігінде жылқы малының адамзат өміріндегі маңызды орны туралы айтылған. Жылқылардың «жақсы», «жаман» қасиеттері сараланып, оның адамзат өміріндегі маңыздылығы айқын ашылады. Сонымен қатар жылқы малында болатын аурулар мен оларды емдеудің этнотәсілі жайлы ақпараттар аламыз. Ескерткіш тілінде ең бірінші жақсы атты таңдай білудің маңызы зор екендігі айтылып, оның дене бітімінің қандай болу керектігі баяндалады. Жалпы айтқанда жылқытану тақырыбын қамтыған бұл жазба ескерткіш жылқы түлігінің анатомиялық

ерекшелігін баяндай отырып, жылқы сыны жайлы мағлұмат береді. Сондай-ақ ескерткіш арқылы көшпенділердің ат баптау тәжірбиесімен танысамыз.

«Байрату'л-вазих» жазба ескерткішінде де жалпытүркілік лексикаға жататын сөздер көптеп кездеседі дедік. Мысалы, ат – *أَت*, жұлдыз – *يولدوز*, кісі – *کیشی*, сөз – *سوز*, күш – *کوش*, күн – *کون*, тіс – *تیس*, көз – *کون*, бұт – *بوت*, жүз – *جوز*, аяқ – *ایاق*, бас – *باس*, тіс – *تیس*, тіл – *تیل*, сияқты зат есімдер *جوز مین* – жүз мың, *یکی* – екі сияқты сан есімдер, жаман – *جامان*, жақсы – *جاقسی*, күшті – *کوشتی*, ұзын – *وزون*, қысқа – *قیسقا*, аз – *از*, т.б. сын есімдер, бұл (бұ) – *ول-بول*, кім – *کیم*, т.б. есімдіктер, іші – *یشی*, арасы – *اراسی*, арты – *ارتی* сынды көмекші есімдер жаз – *جاز* т.б. етістіктердің кездесуі арқылы ортағасырлық мамлұк-қыпшақ тілінің қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын байқаймыз. Жоғарыда келтірілген сөздердің кейбірі қазіргі қазақ тілінде дәл сол тұлғалық қалпында қолданылса, кейбірі аз кем фонеткалық өзгешеліктері болғанымен мағынасында еш өзгерісі жоқ екендігін байқауымызға болады.

«Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткіш тілінде «*ات*» ат сөзі үш түрлі мағынада қолданылады. Мысалы, 1) *ات* (ат) жануар атауы заттық мағынада; 2) *ات* (ат) ат адамның аты; 3) *ات* атпақ етістік тұлғасында. Ескерткіш жылқы малына арналған ветеринариялық еңбек болғандықтан да көбіне бұл сөздің бірінші мағынасы жиі қолданылады. *At* – қазақ тілінде төрт түлік малдың бірі. Әр түрлі шаруашылық жұмыстарға жегілетін еркек жылқы. Оның міндеті жұмысқа жегілу, мінілу, бәйге, жарыс, жорық. Ат – түркі тілдеріне ортақ бір буынды сөз. Мысалы башқұрт, қазақ, қарайым, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар, түрік, ұйғыр т.б. түркі тілдерінде, көне және орта ғасырлық жазба ескерткіштерде ешқандай фонетикалық, тұлғалық, мағыналық өзгеріске түспеген күйі қолданылады. Бұл сөздің «Көне түркі сөздігінен» (ДТС) бірнеше мағынасын кездестіреміз. «*At* 1. имя. *ādib ahmād atim* имя мое Адиб Ахмед; титул звание *ēki oylıma jabıu at bertim* двум моим сыновьям я дал титулы ябгу и шад; название наименование *anıu başı soıuqđim ap aq turur anıu üčün anıu atı muz day turur* от холода вершина ее (горы) вся белая, поэтому ее название – Ледяная гора; 2. *At* 1. лошадь, конь; *antaı ulıu ölüg barıu tüšti kim jüklämakkä keltürmäkkä keltürmäkkä at qayatır ud azlıq boldı* столь много досталось добычи, что погрузить ее и првезти не хватало лошадей, мулов и быков. 3. *Āt* имя, название: *bu ċurni āti amrta* название этого порошка – амрта; 2. стрелять *ja qurıu oq alıp adnaya isig özintä adırtım ... ērsär* я ...натянув лук, выстрелил и лишил кого-то жизни. 4. *Āt* бится. Биться (о сердце) *köñili ātar* сердце его забьется» [8, 69-71]. М. Қашқаридің «Диуани луғат-ат түрік» сөздігінде екі мағынасы берілген. (жылқы және есі) «1) АТ: (қатты дауысталатын «*ا* – әріппен айтылады»). *قوش قننن ار ائن* Құш kanatım er атын: Құш қанатын ер атын – Құс қанатымен, ер атымен» [10, 63]. «2) Ат – есім, атау, лақаб ат, атақ. *بک انکار آت بیردی* Beg aңar at berdi: Бег аңар ат берді – Бек оған ат, атақ берді. Тайпаның ірілерін немесе басшыларын *اتلغ* Атлығ: Атлығы - атты» дейтіні сондықтан» [10,108]. М. Қашқаридің сөздігінде кездесетін жылқы мағынасында қолданылғанда *at* сөзіндегі «а» дауысты дыбысы «алиф» таңбасы арқылы беріледі (ат), ал оның созылыңқы түрі екі таңбамен жазылады (аат). «А» әріпін созылыңқы айту (ا ا ث) арқылы *at* сөзі «ат, есім, атау, лақаб, атақ» деген мағынаны береді. «А» дыбысының созылыңқы айтылу ерекшелігі қазіргі түркі тілдерінің арасында қырғыз, түркімен, тува, хакас және саха тілдерінде кездеседі. Ә. Құрышжановтың «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде *at* сөзі заттық мағынада ғана беріледі. Мысалы, «*At* «*اط*» – лошадь, конь: *at кішінер* лошадь ржет; *at кішінеді* лошадь ржала; *at қашынды* лошадь испускала мочу; *мінгіл бу атны* садись на этого коня» [2, 87].

Қазақ тілінде «ат» сөзі жылқының жалпы атауы болып табылады. Түркілер танымында аттың орны ерекше, ол тек көлік құралы ғана емес, сонымен қатар адамның серігі, өмірдің бір бөлігі болып табылады. Сондықтан да жылқы малын ерекше бағалап, күнделікті тұрмыс тіршілігінде сипаттап, оны тіліндегі түрлі тұрақты тіркестер мен лексикалық бірліктерінде айшықтап береді. Мысалы: *at тізгінін ұстау*, *at төбеліндей*, *at бойы*, *at тонын ала қашу*, *атқан оғы айнымау*, *at құйрығын шарт түю*, *at құлағында ойнау*, *at байлады*, *at басына күн туды*, *at басына соқты*, *at басындай алтын*, *at басын тартты*, *at басын тіреді*, *at бойы*, *at жақты*, *at жалын құшты*, *at кекілін кесісті* т.б. Бұл мысалдар арқылы қазақ

халқының жылқыға деген ерекше құрметін және тіршілігіндегі рөлін байқаймыз. Осы сөздің тіркесуімен ұлттық ойын атаулары да қалыптасқан. Мысалы, *ат жарыстыру, жорға жарыстыру, қыз қуу, көкпар тарту, бәйге, аударыспақ, ат үстінде садақ тарту (жамбы ату), теңге ілу, ат үстіндегі тартыс, ат омырауластыру, атты ордан қарғыту, жорға жарыс, тай жарыс, құнан жарыс* т.б. Бұдан халқымыз ежелден-ақ жиын-тойлар мен ойын-сауықтарда ат үстінде сан алуан өнер көрсеткенін бағамдаймыз. Сонымен қатар атқа қатысты салт-дәстүрлер мен жол жоралғылар да аз емес. Мысалы, *ат майы, айғырдың жалын майлау, аттұмар, сыйлы қонаққа ат мінгізу, күйеу жігіттің қалыңдық алуға алғаш барғанда ат байлауы* бар. Бұдан халқымыздың атқа міну мәдениетінің бастауларын аңғарамыз. Ал *атқамінер, атқосшы, атиабар* т.б. лауазым атауларын жылқының қазақ халқының шаруашылығында ғана емес, әлеуметтік өмірінде де үлкен мәнге ие болғандығының айғағы.

«قدم» аяқ – адамның, жан-жануарлардың дене мүшесі. Түркі тілдерінде ортақ сөз. Мысалы, татар, башқұрт, қарақалпақ тілдерінде **аяқ**, ноғай, қарайым тілдерінде – **айак**. Байқап қарасақ мағынасында да тұлғасында да еш өзгеріс жоқ. Алайда көне, орта ғасырлық жазба ескерткіштерде бұл сөз «Көне түркі сөздігінде» (ДТС) аяқ сөзі **azaq** II нога тұлғасында берілген [8, 78]. М. Қашқардың сөздігінде **азық адзық** (азық, адзық) аяқ [9, 91]; **азак адзак** (азак, адзак) аяқ [9, 93]; **ајак** (айак) аяқ, кесе [9, 114] тұлғасында берілген. Фонетикалық тұрғыдан қазіргі түркі тілдеріндегі **й** дыбысы көне орта ғасырларда **з** дыбысымен берілген. Демек, **зй** алмасуы болған. Ә.Құрышжанұлының «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» еңбегінде: «**айак** (ایاق) ноги: ең аяқтары **передние ноги** (лошади); **қыч аяқтары** задние ноги (лошади); **сач аяғы** ножки треножника; **чырак айнағы** подсвечник» [2, 79]. Қазіргі қазақ тілінде мағынасы кеңейген. Мысалы, «Аяқ. 1. Адам мен жан-жануарлардың жүру-тұру қызметін атқаратын дене мүшесі. 2. Орындық, кереует сияқты заттардың тірек таянышы. 3. Ауыс. Аяққа киген киім. Аяғы жаман терді былған (Мақал). 4. Бір нәрсенің соңғы жағы. Қызмет-ғы, оқу жылының -ғы, сөз -ғы». 5. Ауыс. Бір нәрсенің нәтижесі, қорытындысы. Тұмау аяғы – құрт, Тұман аяғы – жұт. (Мақал) [11, 61]. Қазіргі қазақ тілінде аяқ сөзінің тіркесуімен болуымен *аяқ киім, аяқ бау, аяқ құр, аяқ машина, аяқ шені, аяғы аспаннан келді, аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ, аяғы ауыр, аяғына бас ұрды, аяғына жем түсті, аяғына жығылды, аяғынан алды, аяғынан жайылды, аяғынан тік тұрғызды, аяғынан тозды, аяғын аңдап басты, аяғына тұсау болды, аяғына тұсау түсті, аяғын жерге тигізбеді, аяғының желі бар, аяғының ұшынан басты* т.б. сөз тіркестері қалыптасқан.

«Байрату’л-Вазих» жазба ескерткіші мен қазіргі қазақ тілінде мағыналық тұрғыдан өзгешелігі жоқ, фонетикалық тұрғыдан аз, кем айырмашылығы бар сөздер де жиі кездесіп отырады. Сондай сөздің бірі жүз сөзі. Бұл сөз ескерткіш тілі мен көне, ортағасырлық жазба ескерткіштер тілінде сөз басында **и/ж** дыбыстарының алмасуымен беріледі. Мысалы, «Көне түркі сөздігінде»: «**Jüz** I 1. Лицо, лик: anïñ jüzi aūdï ego лицо побледнело. 2. *перен. улыбатъся* (о счастье) qamıuqa jaraşur bu qut urşa jüz всем нравится, когда улыбается счастье. **Jüz** II 1 сто: jeti jüz bolıtı ыбло семсот [человек]. **Jüz** III 1 ушное заболевание qulaqı jüz usuz küčsüz bolur ego уши станут болеть и станут слабыми. **Jüz** лицо balıqta ulušta ne jüz tutur toñıaj meñ с каким лицом я буду ходить в городах и селениях? **Jüz** I 1 плавать: er suvda jüzdi мужчина плавал в воде. **Jüz** I 1 сдирать, стаскивать, toqum jüzür qubruqta bičaq sïma ободрав [шкуру] с разанного животного, не сломай ножа на хвосте» [8, 307]. Ә. Құрышжанұлының «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» еңбегінде бұл сөз: «йуз (یز) 1. сто; 2. лицо (یز); 3. йуз, йузгіл (یوز کل) **плавать в воде**» [2, 135]. Біз қарастырып отырған жазба ескерткіш тілінде де үш түрлі мағынасы сақталынған. Ескерткіштегі «بسم الله الرحمن الرحيم - Бисмиллахи рахмани рахим جوز مين شوکور... Жүз мың шүкір ве байансыз хамд ве ана [12,] деп басталатын мәтіннің алғашқы сөйлемінде жүз сөзі 1) сандық мағынада кездеседі. Кейінен 2) «حصان» аттың жүзі сындық мағынада, 3) «منة» жүз етістік тұлғасында кездеседі. Ал қазіргі қазақ тілінде мағынасы кеңейген. Мысалы, «Жүз. I. Адамның бет-әлпеті, өңі; II Пышақ, ұстара, қылыш сияқты заттардың өткір жүзі; III Қазақ халқының жер аумағын үш аймаққа бөліп айтумен байланысты қалыптасқан саяси-

экономикалық термин; ұлыстық одақ. (Ұлы – орта -, кіші -). IV Тоқсан тоғыздан кейінгі сан. V Суда малту, жылжу, қозғалу» [14, 253].

«سوز» сөз, бұл сөз көне түркі жазба ескерткіштері тілінде де кездеседі. «Söz слово, речь; sözüңdin özüңgä ökünç kelmäsün пусть не будет у тебя раскаяния из-за твоих слов... [8, 542]. М. Қашқари «Диуани лугат ат-түрік» сөздігінде «Söz سۆز» деп жазылған [10,177]. Ә. Құрышжанұлының «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» еңбегінде «Сөзле, сөзлегіл (سوزلا كل) говорить, сказать» деп берілген [5, 190]. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөздің мағынасы кеңейген. «Сөз 1. Белгілі бір мағынаға ие, заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің негізгі единицасы. 2. Бір нәрсе жайында айтылатын әңгіме. 3. Жиналыста көпшілікке қарата айтылатын пікір, мәлімдеме. 4. Әнге арналған өлең мәтіні. [11, 580]. Сондай-ақ *сөз табы, сөз төркіні, сөз болды, сөзге келді, сөзге қалды, сөзге құлақ қойды, сөзге жеңістік бермеді, сөзді жүндей сабады, сөздің қысқасы, сөздің майын тамызды, сөз қонбады, сөз салды, сөз саптады, сөз тізгінін берді, сөз ұстар, сөз шығарды, сөзі аяқ асты болды, сөзі бір жерден шықты, сөзі дуалы, сөзі мірдің оғындай, сөзінде тұрды, сөзін жерге тастамады, сөзінің жаны бар* деген тіркестер қалыптасқан.

Мұндай лексикалық элементтер түркі тілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды, сондай-ақ түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінің сабақтастығын зерттеу үшін маңызды тілдік деректер болып табылады.

Әрбір тілдің лексикасы сол халықтың тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті туралы маңызды әрі сенімді мәлімет көзі болып табылады. Халықтың тілі оның танымдық қызметі мен дүниені тануы негізінде қалыптасады [13]. Демек, белгілі бір халықтың өмірі туралы түсінік алу үшін оның сөздік қорына назар аударамыз.

Түркі тілі бір буынды болып көрінеді. Сонымен қатар, оны бай сөздік қоры мен жетілген грамматикалық құрылымы бар дамыған тіл деп айтуға болады. Бұл көне түркі жазба ескерткіштеріндегі бейнелерді бейнелеудегі тілдік икемділігімен, өткір ұқсастықтармен, сөздердің көп мағыналылығымен, мағынаны дәл жеткізетін тілдік тәсілдердің орынды қолданылуымен ерекшеленеді [15].

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу барысында «Байрату’л-Вазих» жазба ескерткішінде кездесетін жалпытүркілік лексиканың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы мен байланысы қарастырылып, олардың лексика-семантикалық ұқсастықтары ашылды. Ескерткіш лексикасы мен қазіргі қазақ тілі лексикасының ұқсастықтары тарихи-салыстырмалы зерттеу арқылы саралана келе, ғасырлар қонауындағы тілдің тарихи даму барысы айқындалды. Түркі тілдерінің ортақ лексикалық қорының сақталғандығы, жазба ескерткіш тілінің қазақ тіліне жақындығы нақты тілдік деректермен дәлелденді. «Ат» (ат), «ауақ» (аяқ), «үйз» (жүз), «söz» (сөз) т.б. сияқты сөздер арқылы түркі тілдерінің тарихи-генетикалық сабақтастығын көруге болады.

Жалпытүркілік сөздер – түркі тектес тілдердің барлығына ортақ сөздердің тобы. Түркі тілдеріне ортақ сөздердің сөз құрамындағы фонетикалық айырмашылықтар болғанымен, олардың негізгі мағынасы өзгермеген. Олай болса, жалпытүркілік сөздер ғасырлар бойы сабақтасып келе жатқан түркі тілдерінің негізгі сөздік қоры. Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер тілі қазақ әдеби тілінің қалыптасуының бастауы.

«Байтарту’л-Вазих» жазба ескерткіші түркі тілдерінің тарихи дамуын зерттеуде маңызды ақпарат беретін ескерткіш. Бұл ескерткіште кездесетін жалпытүркілік лексика түбі бір түркі тілдерінің ортақ негізін көрсетеді. Ескерткіштің тілінде сақталған жалпытүркілік сөздер мен олардың қазіргі түркі тілдеріндегі өзгерістері тілдің эволюциялық даму жолын айқындайды.

«Байтарту’л-Вазих» жазба ескерткіші – мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған мол тілдік деректерді қамтитын құнды ескерткіштердің бірі. Бұл ескерткіш түркі әлемінің ортағасырдағы мәдениеті мен тарихын зерттеуде маңызды орын алады. «Байтарту’л-Вазих» жазба

ескерткішінде қыпшақ тілінің ортағасырлық даму кезеңдеріне қатысты көптеген маңызды деректер кездеседі. «Байтарту'л-Вазих» жазба ескерткішіндегі жалпытүркілік лексика түркі тілдерінің даму тарихының қабаттарын ашуда өзіндік септігін тигізеді. Бұл ескерткіштегі сөздер мен сөз тіркестері түркі халықтарының ортақ мәдени және тілдік мұрасын ашып, олардың тарихи байланыстарын дәлелдейді. Жазба ескерткіште кездесетін ортақ лексика түркі тілдерінің көне дәуірінен бүгінге дейін жеткен терең әрі бай тарихи даму үрдісінің дәлелі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. *Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі*. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1977. – 272 б.
- 2 Құрышжанов Ә. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIIIв. “Тюркско-арабского словаря”. – Алматы, 1970. – 234 с.
- 3 Bodroglieiti A. The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. №21 (31 Aralık). – 1973. – Pp. 115-125.
- 4 Салқынбай А.Б. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер // *Түркология*. – 2018. - № 1 (87). – 35-55 бб.
- 5 Салқынбай А.Түркі тілдеріндегі генетика-семантикалық код//*Altay Communities Language and Literature*.İstanbul, 2017. – 137-155 бб.
- 6 Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтасығы (XIV жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б.
- 7 Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. – Алматы: «Liber» баспасы, 2021. – 464 б.
- 8 Açar M. E. Baytaratu'l-vazih. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1986. – 400 p.
- 9 Öztöpcü K. Kısa Memlûk Kıpçakçası Grameri" [A Short Mamluk-Kipchak Grammar] in *Türk Dilleri Araştırmaları* 17. – 2007. – Pp. 249-282. (Festschrift in Honor of Andras J. E. Bodroglieiti) Ed. Kurtuluş Öztöpcü.
- 10 Древнетюркский словарь. – Астана: «Ғылым баспасы», 2016. – 760 с.
- 11 Махмұт Қашқари. Түркі тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ат-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: ХАНТ 1 Том. – 590 б.
- 12 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: «Драйк-Прес» баспасы, 1999. – 776 б.
- 13 Özgür C. Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması: Türkmençeleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994. – 111 б.
- 14 Serkebayeva G., Boranbaev S. Binary oppositions as a method of conceptualization: A case of codex cumanicus //*International Journal of Society, Culture & Language*. – 2023. – Т. 11. – №. 3. – С. 159-170.
- 15 Molgazhdarov K.K., Ziadauly B. (2023) The Origin And Meaning Of Old Turkic Words, *Вестник Кокшетауского Университета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая*, 2023. – № 4. – Көкшетау, Қазақстан, DOI: <https://doi.org/10.59102/Kufil/2023/Iss4pp28-38>

Материал 11.06.2025 баспаға түсті

Общетюркская лексика в языке письменного памятника «Байтарту'л-вазих» и её связь с современным казахским языком

К.А. Батырбекова¹, С.Р. Боранбаев¹, М.Е. Алимбаев¹

¹Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, 160011, Казахстан

В данной статье анализируется общетюркская лексика в письменном памятнике «Байтарту'л-Вазих». Общетюркская лексика – основной словарный запас тюркского языка, группа слов, общая для всех тюркских народов. Исследование общетюркской лексики

помогает выявить родственные связи между тюркскими языками и их общее происхождение.

Общетюркская лексика обнаруженная в письменном памятнике, дает ценные сведения для изучения общей основы тюркских языков, сходства и различия их языковых структур. Выявление общетюркской лексики в письменном памятнике «Байтартул-Вазих» и определение ее преемственности с современным казахским языком является одной из наиболее актуальных проблем для науки тюркологии. Анализ общетюркской лексики в памятнике «Байтартул-Вазих» позволяет определить генетические корни языков современной кыпчакской группы, глубже понять особенности мамлюкско-кыпчакского языка и исследовать историческое и культурное наследие с новой точки зрения. Цель исследования заключается в выявлении общетюркской лексики рукописи «Байтарту'л-Вазих» и в установлении генетической связи тюркских языков. В статье также ставится цель определить взаимосвязь между средневековым мамлюкско-кыпчакским языком и современным казахским языком.

Статья способствует углублению языковых исследований в области тюркологии и вносит вклад в понимание языкового наследия средневековых тюркских письменных памятников. В ходе исследования языка письменного памятника «Байтарту'л-Вазих» были проанализированы такие элементы общетюркской лексики как ат, жүз, сөз, аяқ и.т.д. Близость письменного памятника к казахскому языку доказаны лингвистическими данными, а также определены лексико-семантические сходства между средневековым тюркским языком и современным казахским языком.

Ключевые слова: Байтарту'л-Вазих, тюркские языки, лексика, семантика, общетюркская лексика, средние века, мамлюкско-кыпчакский язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Айдаров Г., Курышжанов А., Томанов М. Язык древних тюркских письменных памятников. – Алматы: «Мектеп», 1977. – 272 б.
- 2 Курышжанов А. Исследование по лексике старокипчакского письменного памятника XIIIв. “Тюркско-арабского словаря”. – Алматы, 1970. – 234 с.
- 3 Bodroglıeti A. The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – 1973, №21 (31 Aralık). – Pp.115-125.
- 4 Салкынбай, А. Б. Генетико-этимонские корни, лежащие в основе семантического кода // Түркология. – 2018. – № 1 (87). – 35-55 бб.
- 5 Салкынбай А. Генетика-семантический код в тюркских языках //Altay Communities Language and Literature.İstanbul, 2017. – 137-155-66.
- 6 Сабыр М. Преемственность лексики среднетюркского языка и лексики казахского языка (XIV жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б.
- 7 Сабыр М. Фоно-морфо-семантическая преемственность древнекипчакского языка и казахского языка. – Алматы: изд.«Liber», 2021. – 464 б.
- 8 Ağar M. E. Baytaratü'l-vazih. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1986. – 400 p.
- 9 Öztıpçı K. Kısa Memlûk Kıpçakçası Grameri" [A Short Mamluk-Kipchak Grammar] in Türk Dilleri Araştırmaları 17. – 2007. – Pp. 249-282. (Festschrift in Honor of Andras J. E. Bodroglıeti) Ed. Kurtuluş Öztıpçı.
- 10 Древнетюркский словарь. – Астана: изд.«Ғылым», 2016. – 760 с.
- 11 Махмуд Кашкари. Словарь тюркских языков: (Дивани лугат-ат-тюрк). 3 томный сборник произведений. – Алматы: ХАНТ 1 Том. – 590 б.
- 12 Словарь казахского языка. – Алматы: «Драйк-Прес», 1999. – 776 б.
- 13 Özgür C. Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oıuzcalaşması: Türkmenceleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994. – 111 б.

14 Serkebayeva G., Boranbaev S. Binary oppositions as a method of conceptualization: A case of codex cumanicus //International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – Т. 11. – №. 3. – С. 159-170.

15 Molgazhdarov K.K., Ziadauly B. (2023) The Origin And Meaning Of Old Turkic Words, Вестник Кокшетауского Университета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 2023. – № 4. – Көкшетау, Қазақстан, DOI: <https://doi.org/10.59102/Kufil/2023/Iss4pp28-38>

Материал поступил в редакцию журнала 11.06.2025

Common Turkic lexicon in the language of the written monument "Baytartul-vazikh" and its connection with modern kazakh

K. Batyrbekova¹, S. Boranbaev¹, M. Alimbaev¹

¹M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160011, Kazakhstan

This article analyzes the common Turkic vocabulary found in the historical manuscript Baytartul-Vazikh. Common Turkic vocabulary represents the core lexical layer shared by all Turkic languages and serves as an essential basis for understanding their genetic relationships and common origins. The study of this vocabulary allows scholars to trace linguistic connections among Turkic languages and uncover historical links between various Turkic-speaking peoples.

Baytartul-Vazikh is a significant written monument that provides insights into the life and language of the Mamluk-Kipchaks. The presence of common Turkic vocabulary in the manuscript offers valuable material for investigating the linguistic foundations, structural similarities, and divergences among Turkic languages. One of the central aims of the research is to identify elements of common Turkic vocabulary within Baytartul-Vazikh and to explore their continuity with the modern Kazakh language—an issue of particular relevance in contemporary Turkological studies.

Through detailed linguistic analysis, the article sheds light on the genetic roots of modern Kipchak languages, reveals characteristic features of the Mamluk-Kipchak language, and contributes to a deeper understanding of the historical and cultural heritage of Turkic peoples. Examples of common Turkic lexemes such as at, jüz, söz, and ayak are examined to illustrate continuity and transformation. The findings demonstrate a close linguistic affinity between the language of the manuscript and modern Kazakh, as evidenced by lexical, phonetic, and semantic parallels.

This research enhances the field of Turkology by contributing to the study of medieval Turkic written monuments and enriching the understanding of the linguistic and cultural continuity among Turkic languages.

Key words: Baytartul-Vazikh, Turkic languages, vocabulary, semantics, common Turkic vocabulary, medieval period, Mamluk-Kipchak language.

REFERENCES

- 1 Aidarov G., Kuryshzhanov A., Tomanov M. YAzyk drevnih tyurkskih pis'mennyh pamyatnikov. – Almaty: «Mektep», 1977. – 272 b.
- 2 Kuryshzhanov A. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pis'mennogo pamyatnika XIIIv. "Tyurksko-arabskogo slovary". – Almaty, 1970. – 234 s.
- 3 Bodroglieiti A. (1973). The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. №21 (31 Aralık). s.115-125.
- 4 Salkynbaj, A. B. Genetiko-etimonskie korni, lezhashchie v osnove semanticheskogo koda // Tyrkologiya. – 2018. - № 1 (87). - 35-55 b.
- 5 Salkynbaj A. Genetika-semanticheskij kod v tyurkskih yazykah //Altay Communities Language and Literature.İstanbul, 2017. – 137-155-bb
- 6 Sabyr M. Preemstvennost' leksiki srednetyurkskogo yazyka i leksiki kazahskogo yazyka (HIV zhazba eskertkishteri negizinde). – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 316 b.

- 7 Sabyr M. Fono-morfo-semanticeskaya preemstvennost' drevnekipchakskogo yazyka i kazahskogo yazyka. – Almaty: izd.«Liber», 2021. – 464 b.
- 8 Açar M. E. Baytaratu'l-vazih. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1986, – 400
- 9 Öztöpcü K. Kısa Memlük Kıpçakçası Grameri" [A Short Mamluk-Kipchak Grammar] in Türk Dilleri Araştırmaları 17 (2007), 249-282. (Festschrift in Honor of Andras J. E. Bodrogligeti) Ed. Kurtuluş Öztöpcü.
- 10 Drevnetyurkskiy slovar'. – Astana: izd.«Fylym», 2016. – 760 s.
- 11 Mahmyt Qashqari. Slovar' tyurksih yazykov: (Divani lugat-at-tyurk). 3 tomnyj sbornik proizvedenij. – Almaty: HANT 1 Tom. – 590 b.
- 12 Slovar' kazahskogo yazyka. – Almaty: «Drajk-Pres», 1999. – 776 b.
- 13 Özgür C. Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oyuzcalaşması: Türkmençeleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994. – 111 b.
- 14 Serkebayeva G., Boranbaev S. Binary oppositions as a method of conceptualization: A case of codex cumanicus //International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – T. 11. – №. 3. – S. 159-170.
- 15 Molgazhdarov K.K., Ziadauly B. (2023) The Origin And Meaning Of Old Turkic Words, Vestnik Kokshetauskogo Universiteta im. SH.Ualihanova. Seriya filologicheskaya № 4 (2023), Kokshetau, Qazaqstan. DOI: <https://doi.org/10.59102/Kufil/2023/Iss4pp28-38>

Received: 11.06..2025

FTAMP 16.21.43

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp34-45](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp34-45)

Б.Е. Боранбай¹, Н.Х. Ахтаева², И.Б. Байсыдық³, Б. Молдағали³

¹Қорқыт ата университеті, Қызылорда, 120014, Қазақстан Республикасы

²Марғұлан университеті, Павлодар, 140012, Қазақстан Республикасы

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

СИНТАКСИСТІҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІ: САБАҚТАСТЫҚ ПЕН ҚАЗІРГІ БАҒЫТ (ОРАМДЫ СӨЙЛЕМ НЕГІЗДЕМЕСІМЕН)

Мақала қазіргі қазақ тіліндегі күрделі құрылымды сөйлемнің теориялық аспектісін жинақтайды. Мақсат – ғылыми пікір-пайымдауларға сүйене келіп, осы бағытта оң және соны көзқарас қалыптастыру. Зерттеу методологиясы да әлемдік және отандық ғылыми тұжырымдарға сүйеніледі. Мақала нәтижесінде орамды сөйлемнің негізгі түрлері туралы қағидат қалыптасады. Бұл тақырып қазақ тіліндегі синтаксистік парадигманың құзіретін тереңдетеді. Жеке сыңарлар байланысындағы ұсынымдар, мағыналық топтастырудағы жаңа көзқарас пен құрамдық-құрылымдық белгілерді сараптау өлшемдері негізделеді. Талдау-жинақтау барысында алынған нәтижелер қазіргі танымдағы күрделі құрылымды сөйлемдерге практикалық тұрғыдан басқаша қарауға әкеледі.

Зерттеудің әдіснамасы ретінде талдау, жинақтау және салыстырмалы сипаттау тәсілдері қолданылды. Нәтижесінде орамды сөйлемдердің негізгі типтері айқындалып, олардың мағыналық топтастырылуы мен ішкі құрылымдық белгілері негізделеді. Сонымен қатар аралас сөйлемдердің ерекшелігі мен мәтін деңгейіндегі синтаксистік байланыстар жүйесі жаңа қырынан зерделенді.

Зерттеу қорытындылары синтаксистік парадигма аясында күрделі құрылымды сөйлемдерге тың көзқарас қалыптастырады. Жұмыстың құндылығы – қазақ тіліндегі

синтаксистік теорияның дамуына үлес қосуы және сөйлем жүйесін жаңаша тануға мүмкіндік беруінде. Практикалық тұрғыда бұл еңбектің нәтижелері жоғары білім беру жүйесінде синтаксис мәселелерін оқытуда, сондай-ақ мәтін лингвистикасында қолдануға болады.

Кілт сөздер: аралас сөйлем, орамды сөйлем, мәтін, синтаксистік байланыс, синтаксистік қатынас, сөйлем мағынасы.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазіргі таңда қазақ тіл білімі, оның ішінде құрылымдық грамматика барынша талдауға түсті деп есептеледі. Әрине, мұның негізі А.Байтұрсынұлының саралауларында жатыр. Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев еңбектері синтаксис ілімін барынша жетілдіруге ұйтқы болды. Сонымен қатар ел тәуелсіздігінің алғашқы он жылдығында қазақ тілінің синтаксисіне қатысты ғылыми көзқарас қалыптастырған жаңа буын өкілдері де пісіп жетілді (Б.Сағындықұлы). Онан бері отыз жылдан аса уақыт өткенін ескерсек, олардың тырнақалды еңбектеріне үңілудің де қажеттігі туындайды.

Екінші жағынан, әлемдік деңгейдегі тіл білімін қайтадан салыстыра қарастыру көп мәселенің мәнді тұстарын ашады. Өткен ғасырдың алғашқы жиырма-жиырма бес жылында орыс тіл білімі синтаксисінің өрісін М.Н.Петерсон, А.М.Пешковский, А.А.Шахматов еңбектері кеңітті. Бұл еңбектердегі тұжырымдар мен А.Байтұрсынұлының «Тіл – құралындағы» пайымдаулардың өзегі қатар тұрғандай әсер қалдырады, әрі олардың жарияланым уақыты да шамалас. Демек, бұлар өз тілдерінің ғылыми әлеуетін қалыптастырды. М.Н.Петерсон ілімі тіркесімділік теориясына қанықтырды, А.А.Шахматов еңбегі жай сөйлемнің таразылауынан мол хабар жеткізді. Ал А.М.Пешковский еңбегінің бүгінгі тақырыпқа қатысты тұсында, нақтырақ айтқанда сыйысулы құрмалас боларлық бірліктерге, «Біріккен сөйлемдерді қарапайым сөйлемдерден жалғаулықтар ғана ажыратпайды, олар сонымен бірге дауыс сазының ритмі арқылы да ерекшеленеді» деген өлшемді тұрақтандырды [1, 443]. Біздің байқауымызда, Еуропа тіл білімінің синтаксисі Е.А.Реферовская (француз), В.Г.Адмони (неміс) сынды ғалымдарының еңбектері арқылы дамыды. Олардың мақала тақырыбына тікелей қатысты тұжырымдары да молынан ұшырасады. Мәселен, А.Байтұрсынұлының *іргелес құрмалас* деп атаған сөйлем түріне сәйкестенерлік құрылымды сөйлемдер жалғастығы (присоединение предложений) деп атаған Е.А.Реферовская пікірінде «Бұл сөйлемдер алдыңғы фразаның аяқталуынан кейін жалғанады. Бірақ ондағы тұжырымдалған фактілер алдыңғы сөйлем мазмұнына логикалық тұрғыдан байланыста құрылады» деген ғылыми пайым орныққан [2, 211].

Сонымен қатар қазіргі әлемдік тілдердің синтаксистік құрылысындағы өзгерістер, сол өзгерістерге қатысты жаңа ғылыми тұжырымдардың туындап отырғаны да ақиқат. Қазіргі ағылшын тіліндегі сөйлемдер құрылысына назар аударсақ, мақала тақырыбына ортақ орамды сөйлемнің негізі түрі болатын аралас құрмаластың орыс тіл біліміндегідей атаумен кездесетінін байқадық: **полипредикативные предложения, основанные на сочетании паратаксиса и гипотаксиса** // Polypredicative sentences based on a combination of parataxis and hypotaxis. Тіпті, мұндай сөйлемдер «тіл өндірісінде көрсетілетін грамматикалық ресурстардың ауқымы мен күрделілігі» ретінде анықталып жүр. «Осылайша, синтаксистік күрделілік әртүрлілік, әртүрлілік және лингвистикалық пысықтау дәрежесі сияқты байланысты ұғымдарды қамтиды. Сондықтан синтаксистік күрделіліктің формальдылықпен оң байланыста болуы таңқаларлық емес, өйткені формальды, академиялық мәтіндер мұқият және әртүрлі тілмен сипатталады» [3, 14]. Бұл герман тілдерінің, оның ішінде ағылшын тілінің құрылымындағы сөйлемнің типі және көп конструкциялы құрылымы бар сөйлем түрі. Жоғарыда келтірілген тұжырымдардың дені жеке тіл білімінің, тақырыпқа жақындата айтсақ, қазақ тіл білімінің, өзегіндегі мәселелерді өзара шоғырландырып, топтастырудың да уақыты келгенін анықтайды.

КІРІСПЕ

Қазақ тіліндегі сөйлем мәселесі барынша шешілгенімен, синтаксистің жоғары деңгейін танытатын тақырыптар өз статусын алған жоқ. Біртұтас күрделі құрылымға ие саналатын бірсыпыра сөйлем түрлері 2002 жылы жарияланым көрген «Қазақ грамматикасының» өзінде құрмалас сөйлем деңгейінде танытылады. Ал ондай бірліктердің алғашқы «Тіл – құралда» орамды сөйлем атауымен жеткізілгені тағы да назардан тыс қалып келеді. Қазіргі зерделенулер осы бағыттың түйткілді мәселелерін шешуі қажет. Бұл мақсат 1940-70 жылдар аралығында көп сыңарлы салалас, көп бағыныңқылы сабақтас, аралас құрмалас болып танылған сөйлем түрлерін бір бағытта жинақтау міндетін қояды. Аталған сөйлем түрлерін бір мақаламен тиянақтау мүмкін емес. Сондықтан тек аралас сөйлем мәселесіне тиесілі тұжырымдар басты нысанға алынады.

Қазіргі таңда жоғары мектеп бағдарламасы бойынша оқытылып келе жатқан грамматика құрмалас сөйлем нысанына алынған құрмалас түрлерінің ешқайсысына тән емес құрылымдар кездесетінін көрсетті. Және олар халық ақындары шығармашылығында болсын, тілі жалпы қазаққа жағымды көркем шығармаларда болсын жиі пайдаланылады. Ал ғылыми-практикалық тұрғы мұның да тарихи себебін ашуға итермелейді. Мәселен, С.Аманжолов ұстанымында болған үлестес сабақтас құрмалас түрін профессор Қ.М.Есеновтің жаңғыртқаны кеше ғана. Сол сияқты қазақ тіліндегі орамды сөйлем тақырыбы алғаш рет ұлт ұстазының оқу құралынан орын алып [4], кейіннен арнайы мақалаға арқау болды [5]. Мұндай синтаксистік жүйе жайы монографиялық көлемде де зерделенді [6]. Аталған зерттеулер тақырыпты толығымен тиянақтап тастамас, бірақ грамматикалық танымның еуроцентристік сипаттағы ұстанымына қарсы ой-пікірлердің тууына әкеледі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Тақырыпты жан-жақты сипаттау қазақ тіл білімінің қай саласына, ол саланың қай деңгейіне әсерін тигізеді деген сұрақты туындатады. Қазіргі қазақ тіл білімі синтаксис саласының жоғары деңгейін мәтін синтаксисі деп таниды. Мәтін саласы күрделі синтаксистік бірлік арқылы көрініс тапты. Бұл дұрыс та, бірақ оның құрамында орамды және өрнекті сөйлемдік құрылым болатыны айқындалған жоқ. Сондықтан мақалада мәтін синтаксисінің негізгі құрылымы қатарын орамды сөйлем түрлері толықтырады. Ал орамды сөйлем өз ішінде көп сыңарлы құрмалас сөйлем деп танылған бірліктерді қамтиды.

Екінші бір сұрақ, тақырыптың зерттелу сипатына байланысты болса керек. Орамды сөйлем түрлері боларлық бірліктердің негізі 1940 жылдары айтыла бастап, 1960 жылдардың ішінде әбден орнықты деген түсінік қалыптасқан. Шынтуайтқа келгенде, орамды сөйлем алғаш рет 1920 жылдың ішінде анықталды, ал оның түбегейлі зерттелуден өтуі 1990 жылдардың аяғымен сәйкеседі. Сол сияқты тақырыпқа арқау болған аралас сөйлемнің ғылыми негізі 1997 жылы қаланды. Бірақ ол уақытта оның жеке сөйлем ретіндегі сипаты алдыңғы орынға шықты. Ал оның орамды сөйлемнің негізгі түрі екендігі енді-енді шешіле бастады.

Мақала барысында аталған сұрақтарға қатысты мынадай ғылыми болжамның іске асуы көзделеді: а) мәтін синтаксисі орамды және өрнекті сөйлем атты бірліктермен толығымен; б) орамды сөйлем түрінің негізгі түрлері анықталады; с) орамды сөйлем түрлерінің терминдену үрдісіне жаңаша көзқарас қалыптасады. Бұлардың барлығы ғылыми сабақтастыққа бағынып, теориялық қағидаттардың сүйемелдеуімен іске асады. Ғылыми тиянақты ой түю үшін а) деректік материал жинауда жаппай іріктеу әдісі; б) тілдік бірліктердің мән-мағынасын ашуда кешенді немесе компоненттік талдау әдісі; с) тілдік құбылыстарды бақылаудан тұратын сипаттамалы-аналитикалық әдіс; д) алынған нәтижелерді интерпретациялау мен қажет мәліметтерді саралау әдістері жүргізілді.

НӘТИЖЕЛЕР

Сөз зергері Ғ.Мүсіреповтің «Ана тілі ғасырлар бойында жасала да береді, жасара да береді. Тіл диалектикасы жасаған сайын жасара беруінде. Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың мәңгілігінің мәңгілігі» дегені бүгінгі күні де қайта үңілуді қалайды. Бұл тәмсілдің тіл білімінің грамматика саласына да қатысы бар. Әсіресе синтаксистегі сала саралануының жөн-жосығы бөлек. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы сөйлемнің құрылыстық түрлерін жай сөйлем, құрмалас сөйлем, орамды сөйлем және өрнекті сөйлем атты бөліктерге жинақтайды. Бұған қазіргі таным көзқарасымен қарасақ, «Ғалым тарқатуындағы орамды және өрнекті сөйлемдер тіл білімінің мәтін синтаксисін толық қанағаттандырады. Демек, мәтін синтаксисі де сөйлем синтаксисі сияқты екіге топтастырылады. Алғашқысы *орамды сөйлемдер* деп аталады да, қазақ тіл білімі үшін *көп құрамды құрмалас сөйлемдер* болып таныстырылып келген құрылымдарды қарастырады. Себебі мұндай құрылымдар құрмалас сөйлем деп аталатын тараудан өзгешеленіп тұратыны анықталды. Екіншісі *өрнекті сөйлемдер* деп аталып, жеке сөйлемдік бірліктердің байланысынан туындаған, әрі жай сөйлем мен құрмалас сөйлем шеңберіне сыймайтын сөйлемдер шоғырын жинақтайды» деген ғалым Б.Сағындықұлының топшылауын аламыз [5, 575]. Десе де орамды сөйлемнің жеке сөйлем бірлігі ретіндегі құзіреті академиялық грамматика есебіндегі (1954, 1967, 2002) еңбектерде кездеспейді. Тіпті, 1998 жылы жарияланған «Қазақ тілі» энциклопедиясына да енген.

Екіншіден, орамды сөйлем жеке бірліктің атауы ретінде терминдік сипат алуға сұранып тұр. Ал оның ішкі құрылымдық түрлері болып саналатын *көп құрамды құрмалас сөйлем* атты терминге *құрмалас* сөзін қосақтау оларды басқа сөйлем құзырына тартады. Сондықтан ендігі кезекте көп сыңарлы салалас құрмалас сөйлем емес, көп сыңарлы салалас сөйлем; көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем емес, көп бағыныңқылы сабақтас сөйлем; аралас құрмалас сөйлем емес, аралас сөйлем сипатты болып терминденгені дұрыс. Осы жағдайда олардың орамды сөйлем атты бірлік нысаны ретінде тұрақталатыны анықталады.

ТАЛҚЫЛАУ

Сонымен, «Сөйлегенде ойды тақ-тұқ қысқа айтып, білдіретін орын да болады. Ойды ұзын айтып, орағытып келіп білдіретін орын да болады. Ұзын айтқанда ой дәуірлеген бетімен барып, қайтатын түрі болады. Сөйлеудің сондай түрлері орамды деліп аталады» [4, 340]. Мұндай сөйлемнің ерекше бір түрі – аралас сөйлем. Жалпы, бұл терминнің *құрмалас* сөзінсіз қолданылымы қазақ тіл білімінде болды. Н.Сауранбаевтың жеткізуінде аралас сөйлем дегеніміз – «алғашқы сыңарлар тиянақсыз тұлғаға аяқталса да, мағынасы тиянақты» сөйлем түрі. Ғалым ережесіне сәйкес сөйлемдік мысалдар екі сыңарлы және үш сыңарлы құрылымда 1938 жылдары мектеп оқулықтарының ішіне енді. Сонымен қатар жоғары мектептің алғашқы оқулығы аралас құрмалас сөйлемді таныды.

Мәселе тек термин телумен ғана аяқталып қалған жоқ. Аралас сөйлем құрмаластың түрі емес сынды пікірлер о баста да, кейінгі оқулықтарда да кездесті. Мақала авторының бірі Б.Боранбай тұжырымдарында С.Жиенбаевтың аралас туралы ойлары қайталап берілді. Оған сүйенсек, С.Жиенбаев: «Жай сөйлем мен салалас я сабақтас сөйлем, я болмаса құрмалас сөйлем екеу-үшеуі қабат келсе, аралас құрмалас сөйлем деп аталып жүр. Төл сөзі бар сөйлемдер де аралас құрмаласқа жатады. Аралас құрмалас сөйлемнің өз алдына басқа бір заңдары жоқ. Сондықтан синтаксисте ондай аралас келген сөйлем түрлерін бөлекше категория деп есептемеуге болады» - деген екен [7, 68]. Мұндай көзқарас қазақ тіл білімінде 1995 жылы да орын алыпты. Қарастырылған еңбекте Қ.Есенов сөзін тілге тиек еткенбіз: «...дұрысында жапсалу жолы жағынан келгенде, аралас құрмалас сөйлемдер құрмаластың ерекше бір түрі деп саналмайды. Өйткені мұнда оның өзіне тән амал-тәсілдері болмайды, тек бұрыннан белгілі сабақтаса, салаласа байланысу амалдарының қабаттаса келуіне ие болып отырады» [7, 70]. Мұндай қайшы пікірлер аталмыш тақырыптың арнайы зерттелуіне жетелеп, 1997 жылы

«Қазіргі қазақ тіліндегі аралас құрмалас сөйлемдер» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғалды. Кейіннен бұл диссертация монографиялық еңбекке айналды.

Осы еңбектерге сүйенсек, ең алдымен, синтаксистік заңдылық түрлері айқындалуы қажет. Оның алғашқысы – синтаксистік байланыс. Қандайда бір синтаксистік бірліктер «Жеке дара тұрғанда ешқандай қызымет атқара алмайды, олардың «жандануы» бір-бірімен иек артып қатынас жасауында. Мұндай қатынасы, басқаша айтқанда категорияны, синтаксистік байланыс деп атаған дұрыс» деген ғалым тұжырымы кейіннен «Қазақ тілі» энциклопедиясына жеке сөйлем типіне тән аралас байланыс ретінде орнықты. Синтаксистің барлық саласына тән синтаксистік қатынастың предикаттылық және предикаттылық емес сипаттары да қажет. Автор сөзімен айтсақ, мұндағы түйін «...синтаксистік тармақтардың ішкі бөлшектеріне өлшем бола алатын ең негізгі заңдылықтар ретінде *синтаксистік байланыс пен синтаксистік қатынас* саналады. Олар әр бөліктің одан ары даму үрдісін бағалайды» [8, 12].

Ғалым Б.Сағындықұлы құрмалас сөйлемдер жігінде келетін интонацияның ұласпалы деп аталатынын және оның жай сөйлем мен құрмалас сөйлем түрлерін ажыратудың емес, қайта құрмалас сөйлем түрлерін айқындаудың амалы екендігін ерекше атап көрсетуінің мәні зор деп білеміз. Тағы да өткенге көз жіберсек, С.Жиенбаевтың құрмаластың бір түрін *нақтылы және үйірлі мүшелі сабақтас* деп екіге бөлуінің мәні, біздіңше, құрмаласқан жай сөйлемдердің интонациялық жігінің көрінуіне байланысты. Б.Сағындықұлының аралас сөйлем компоненттерінің орын тәртібіне қатысты 1) тиянақты-тиянақсыз-тиянақты түзілім және 2) тиянақсыз-тиянақты-тиянақты түзілім деп қорытындылауы көптеген ізденістің нәтижесі деп түсіну керек. Себебі ғалым ақтарған еңбектер саны 200 (екі) жүзден асады, нақтырағы – 210 (екі жүз он) еңбек.

1974 жылғы Қ.Мамытбековтің салалас құрмалас сөйлемге қатысты еңбегі құрмалас сөйлемдерді құрылымдық тұрғыдан басқаша түрлендіруге алып келді. Бұл, әрине, құрмалас сыңарларының жақты, жақсыз, атаулы құрылымдардан болатынын жоққа шығарған жоқ. Орайы келгенде, айта кетейік, бұлар Б.Сағындықұлы еңбегінде жан-жақты қарастырылған, мысалдық деректермен дәлелденген. Ал аралас құрмалас сөйлемнің ерікті құрылымды және тұрақты құрылымды деп тармақталуы зерттеудің жаңа сатысы еді. Сөйтсек, ерікті құрылым «Жеке сыңарларын өзара араластырып құрмаластыруда синтаксистік те, семантикалық та байланыстың бұзылмауынан болады» да, тұрақты құрылым «Сыңарларын алмастырып құрмаластыруға көнбейтін, белгілі бір байлаулылықтың нәтижесінде ғана түзілім құрайтын сөйлем» болады. Мұндай құрылымдау мағыналық қатынастың шешілуінің басты шарттарының бірі болды. Нәтижесінде, аралас сөйлемнің бірыңғай қатынасты және әрыңғай қатынасты топтары екшелді. Әрыңғай қатынастағы аралас сөйлем он алты типке топтастырылса, бірыңғай қатынастағы аралас сөйлем алты типпен анықталған. Бұларды әрі өлшемдік, әрі мысалдық дәлелдеулермен айқындайық [8, 153-165]:

1) Бірыңғай қатынастағы ыңғайлас мәнді аралас құрмалас. Компоненттерінің тиянақты тұлғасы болсын, тиянақсыз тұлғасы болсын мағына жағынан бір-біріне тәуелсіз болып келеді: *Біреулер жерге жай асып, біреулер арбаның үстіне отырып тамақтануға кіріскеніміз сол еді, қораның бұрышынан Қадірбек шыға келді* (Е.Мырзахметов).

2) Бірыңғай қатынастағы себеп мәнді аралас құрмалас сөйлем. Ішкі синтаксистік бөліктерінің арасындағы мағыналық қатынас себеп пен салдардың өзара тығыз қарым-қатынасынан болған құрылым: *Биыл қаладағы жұрт та қоңторғай, кеңсе үйі де жылымай, ұлықтар да тоңып отыр* (Қ.Жұмаділов).

3) Бірыңғай қатынастағы шарт мәнді аралас құрмалас сөйлем. Сыңарларының мағыналық қатынастары жағынан шарттық мәнде тұратын аралас құрмалас сөйлемнің мәні шартты салалас пен шартты сабақтастардан өзгешелігінде емес, сол екеуінің қасиеттерін жымдастыра білуінде. Мысалы: *Тіпті ол менен таяқ-ақ жесін дейін, сонда да Мұңлық екеуінің арасындағы байланысқа залалым тисе, не мұратқа жетпекпін* (А.Мекебаев).

4) Бірыңғай қатынастағы салыстырма мәнді аралас құрмалас сөйлем. Салыстырмалық мән екі сыңар жігінен де көрінеді: бірінші сыңарға екінші сыңар салыстырылып айтылса, екінші сыңарға үшінші предикативтілік бөлік осындай қатынаста тұрады: *Ол күшіне сенбеген*

осал біреу болса, ел-жұртынан шығандап саяқ жүре ме, Жұмаханның өзі де батыр тұлғалы, қамшыгер, қара сойыл, мықты кісі болатын (Қ.Жұмаділов).

5) Бірыңғай қатынастағы мезгіл мәнді аралас құрмалас сөйлем. Сыңарлар ұласуындағы әрекеттердің мезгілдік ауқымын (болатынын, болмайтынын) білдіретін құрылым. Мысалы: *Машина орнынан қозғала берді, Гүлзия жұмсақ дауыспен әнді бастағанда, Ұлбазар нәзік баяу үнмен ақырын ғана қосылды* (Н.Ғабдуллин).

6) Бірыңғай қатынастағы түсіндірме мәнді аралас құрмалас сөйлем. Бір ғана мағыналық қатынас бар, бастапқысы жалпы мәнде, соңғылары іс нәтижесінің қалай болғандығын, не болғандығын саралай түсіндіреді. Бұл қатынас үш құрамды сыңармен түгесіледі: *Олардың кереметі сол, соңынан мал иесі малымды қымбатқа бұлдап саттым деп қуанса, алушы су тегін арзанға түсірдім деп мәз болады* (Қ.Жұмаділов).

Қазіргі ағылшын тіліндегі қолданыстарда аталмыш сөйлем түрі баста назарда екендігін байқадық. Қолымызға тиген шағын мақалалық еңбек бұлардың қолданыс жиілігі жағынан екінші қатарда тұратындығын анықтапты. Әрине, мұндай проценттік шағым белгілі бір шығарма мүмкіндігіне сүйенілген. Мақала иесі ағылшын тілді еңбектерде осы сөйлемнің ерекшеліктерін айқындап жүрген Т.В.Парникова, К.И.Ракова, Дж.Хогг талдамдарына сүйене келіп, төмендегідей тұжырым жасайды: «Семантикалық маңыздылық тұрғысынан паратаксис пен гипотаксисті құрылым бар сөйлем құрамында тең емес семантикалық компоненттер біріктіріледі. Мұндай тұтастықтағы полипредикативті сөйлемдердің негізінде ең басты, маңызды сюжеттік деректерді тасымалдайтын ақпараттық ядролардан тұратын семантикалық түйін бар. Аталған кешенде бір ақпараттық ядро моноцентрлік құрылымға, екі ядро бицентрлік құрылымға, ал үш немесе одан да көп ядролар полицентрлік құрылымға сәйкес келеді (The study shows that, from the point of view of semantic significance, paratactic and hypotactic complexes in a polypredicative sentence with parataxis and hypotaxis of hypotaxis combine unequal semantic components. Polypredicative sentences as integral units are based on semantic nodes, which consist of informative cores carrying basic, meaningful plot data. In a paratactic complex, one information core corresponds to a monocentric structure, two cores correspond to a bicentric one, and three or more cores correspond to a polycentric one)» [9, 353]. З.М.Муртозаева терминдеуіндегі кең құрылымды бірліктің (гипотаксические устройство), біздіңше аралас сөйлем, мағыналық жігін ажыратуда басқа ішкі сөйлем кешендерінің ықпалы болатыны сөзсіз. Демек, ағылшын тілді құрылымдар да бұдан алшақ емес.

Тіл білімі ярустарын құрылымдағанда, қазақ тілшілері көп жағдайда орыс тіл білімін калькалайды, болмаса негізгі материал етеді. *Сложные предложения смешанный конструкции* деген термин мен оған бекітілген анықтаманың өзі аралас құрмалас жөніндегі қазақ тілі мамандарының бұл сөйлем түрін құраластың ерекше категориясы ретінде танымауының басты себебі ме дейміз. Орыс тіл біліміндегі аралас құрмалас сөйлем танымы осы саладағы жаңа зерттеулерге зәрулік барын байқатады. Мәселен, орыс ғалымдарының сөйлем типтерін жай, күрделенген және құрмалас деп бөлетіні баршамызға аян. Осындағы күрделенген сөйлем категориясы өзбек, қарақалпақ және қырғыз тіл мамандары тарапынан біршама нәтижеге жетті, ал қазақ тіл білімінде Қ.Есенов пайымдарымен тоқтап қалды. Аралас сөйлемге қатысты озық пікір көбіне түркі тілдерін зерттеуші ресейлік, сонымен қатар өзбек, қарақалпақ, қырғыз ғалымдары тарапынан болды десек артық айтқандық емес. Олардың еңбектеріне шолу жасау барысында аралас сөйлемдік құрылымдардың ол тілдерде молынан ұшырасатынын, күрделі ойды білдіретін бірден бір амал екендігін анықтадық. Демек, тіл дамуымен осындай күрделі құрылымдардың да дами беретіндігін, «аралықтан» қалыптасқан категорияға өтетіндігін қаперде ұстау абзал.

Құрмалас сөйлем синтаксисінің теориялық мәселелері турасында сөз қозғағанда, олардың даму жолдарына жан-жақты тоқталып өткен абзал. Ғұндардан, ортақ түркілік дәуірден бізге жеткен жазба ескерткіштеріндегі құрамалас сөйлем мысалдары, одан бергі кезеңдердегі құрамаластардың даму үрдісі жай сипатталып қоймай, қазіргі танымға сәйкес пікірлермен салыстыра берілсе игі. Осы тұрғыдан келгенде, А.Байтұрсынұлының тізбесіне сәйкес *аралас құрмалас сөйлем Қосылып бірнеше адам ортақтасып, Үй салып, ортасынан*

дүкен ашып, Саудасы жұғымды боп, байып әбден, Шат болып көңілдері судай тасып, Ақшаны төбедей ғып үйіп қойып, Үлесіп отыр еді шуылдасып, Үйі жанып барады деп хабар берді, Жүгіріп келіп біреу түсі қашып болып түзілер еді. Соңғы ізденіс аталған сөйлемді орамды сөйлем түрі қатарына жинақтады: «Мұнда екі сөйлемдік құрылым біте қайнасқан: біріншісі көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем де, екіншісі – амал бағыныңқылы сабақтас сөйлем (соңғы екі сыңар). Көп бағыныңқылы сабақтас үш сыңардан тұрған, ғалым оның «дәуірлеген беті «шуылдасып» деген сөзбен бітеді» деп айғақтайды. Оның үстіне басыңқы сыңар екіге жарылып, ортасына бағыныңқы боларлық сыңарды ішіне алған: Басыңқы сыңар – *Қосылып бірнеше адам ортақтасып, Үй салып, ортасынан дүкен ашып, ...Ақшаны төбедей ғып үйіп қойып, Үлесіп отыр еді шуылдасып* та, бағыныңқы сыңардың алғашқысы – *Саудасы жұғымды боп, байып әбден*; екіншісі – *Шат болып көңілдері судай тасып*. Сонда, мысал жалпы саны бес жай сөйлем боларлық құрылымнан тұратын болып шығады» [6, 121].

Бұл құрмалас түрлерін танудағы біз білетін үш бағыттың ішіндегі көптің қолдауына ие болған ғалым Н.Сауранбаев ұсынымындағы *мағыналық тиянақтылық пен тұлғалық тиянақсыздық* қағидатының қалыптасуы екені анық. Құрмалас түрлерін жіктеудегі қарама-қайшылықтар қазақ филологтары арасында 1950 жылдардың аяғына шейін жалғасты. Ол қарама-қайшылықтардың мәні олардың жалпы классификациялануын, оның ішінде оларды жіктеудегі бірде таза логикалық, бірде логика-грамматикалық тәсілдер қолданып, соңғы кезде таза грамматикалық (құрылымдық) ерекшеліктерін негізге алуында ма деп білеміз.

Жалпы алғанда, құрмалас сөйлемнің салаласа байланысқан түрін ажыратқан кезде көп қиындық кездесе қоймайды. Қ.Жұбановтың құрастыруындағы «Қазақ тілінің програмында» салаластың құрамындағы бірінші сөйлем баяндауыштары «еді» көмекші етістігі; шартты рай тұлғасы; көсемшенің –п форманты; да, және, тағы, сосын дәнекерлері; сол себепті, сондықтан, сүйтіп, бірақ, сонда да, сөйтсе де, я, әйтпесе, не болмаса, үйткені, неге десең сынды жалғаулықтар; осы, сол, бұл, есімдіктері арқылы жасалатынын атап көрсетілген. Бұдан Қ.Жұбанов салаластарды айыруға мағыналық (логикалық) принципті басшылыққа алып, сол ыңғайда бағыныңқы баяндауыштарының шартты рай мен көсемше тұлғалары арқылы жасалған сабақтастарды салаластарға жатқызған. Салаластарды логикалық тұрғыдан танитын көзқарастар С.Жиенбаевта да, Н.Т.Сауранбаевта да өріс алды. Ал қазақ тілі синтаксисі 1960 жылдан бергі уақытта тұлғалық тиянақтылықты негіз ететін болды.

Құрмалас сөйлемді жіктеудегі қарама-қайшылықтар қазақ тіл білімінде, негізінен, құрмаластың сабақтас түріне қатысты болып келеді. Түркітанудағы келіспеушіліктер де осы ыңғайда туындап жүр. Синтаксис мәселелері жөніндегі зерттеулерге зер салсақ, құрмалас сөйлем, әсіресе, оның сабақтас түріне байланысты еңбектер өте көп кездеседі. Тіл білімінде сабақтастардағыдай қарама-қарсы пікірлер сайысы көп кездесетін сала аз. Ғылымдағы қарама-қарсы ағымдардың түйісетін, ымыраға келетін тұстары да бар. Тілші-түркітанушылар арасында сабақтастарды тануға тұлғалық және мағыналық ерекшеліктерін негізге алатын екі пікір тобын ерекше атауға болады. Олар – тұлғалық және мағыналық (логикалық) бағыттар. Тұлғалық бағыттағылар бағыныңқының негізгі белгісі ретінде оның тек баяндауышының тұлғасына керек етеді. Егер баяндауышы бастауышымен қиысса, сөйлем ретінде танып, олай болмаса оларды тек үйірлі, жайылма, сөйлем тектес мүшелер деп таниды. Ал бағыныңқыны мағыналық жағынан танитындардың өлшемі тіркестің беретін мағынасынан шешіледі: орыс тіліне аударғанда бағыныңқы болатын болса, оның формасының қандай болғанына қарамастан, бағыныңқы сөйлем деп таниды. Бұдан шығатын қорытынды: бірінші топтағылар бағыныңқылардың көбін бұл топтан шығарып тастаса, екінші топтағылар анықтауыштық және предикаттық қатынастар арасына шек қоймайды, яғни тілдің өзіндік ерекшеліктерін (спецификасын) ескермейді.

Аталмыш категорияға қатысты қайшы пікірлер қазақ тіл білімінде де болмай қойған жоқ. Ондай қайшылықтардың туындауына ең басты себеп, тіліміздің алғашқы грамматикаларын жазушылар, негізінен миссионерлік бағытты ұстады. Соған орай тіліміздің ішкі заңдылықтарына жете мән берілмеді, тек ауыз әдебиеті материалдарына сүйеніп, тіліміздің ерекшеліктерін орыс тіліне аударылған мағынасымен түсіндірді. Ал әдеби тілдің – тілдің өмір

сүруінің ең жоғарғы формасы екенін ескерсек, ғалым Б.Момынова пікірінің айқындығы анықтала түседі. Себебі «Соңғы жылдардағы елдің саяси, тарихи, құқықтық өзгерістер ұлттық сана-сезім мен ғылыми ойлау жүйені жаңа сатыға көтерді. Қазақстан егемен, тәуелсіз мемлекет болды. Бұл тарихи даму баспалдақтарымен жүріп өту кезінде жазықсыз жазаланған көрнекті қазақ зиялыларының есімі мен еңбектерінің «ақталуы», совет идеологиясы жауып, жасырып келген мерзімді басылымдардың «ашылуы» үлкен рөл атқарды» [10, 8].

Орыс тіліндегі *придаточное предложение* мен қазақ тіліндегі *бағыныңқы* терминдерінің мағыналық сәйкестігі анық, балама ретінде жұмсалатыны даусыз. Бірақ бұлардың арасында елеулі айырмашылықтар да бар. Ғалым С.Жиенбаев осындай айырмашылықтардың бірі ретінде интонациялық ерекшелікті атаған болатын: «Орыс тілінің бағыныңқылары мен басыңқыларының арасында арнаулы пауза болады және дауыс та құбылып тұрады. Бағыныңқылардың барлығы да онда басыңқыға түрлі көмекші сөздер арқылы жалғасады (что, когда, который, т.б.). Ал біздің бағыныңқыларымыздың ішінде баяндауыштары шартты раймен келгендердің және есімшеге -мен қосымшасы жалғанғандарында ғана айрықша интонация болады да, онан басқаларының айтылуы жай мүшенің айтылуындай, жай мүше сияқты келесі мүшеге жанасып тұрады және араларында жалғаулық дәнекер болмайды» [7, 64]. Мысалы: *Поезд келгесін, билет сатыла бастады – Билет поезд келгесін сатыла бастады.* Шындығында екінші қолданыста, яғни бағыныңқы басыңқының алдына кіріккенде, дауыс кідірісі мүлдем білінбейді.

Құрмалас интонацияларын анықтау қазір де қажетті құрал. Мәселен Н.Сауранбаевтың құрмалас сөйлемдік мысалдарын эксперименттік талдауға салған А.Фазылжанова сөзінше, «Дикторлар жалғаулықты сөйлем компоненттері арасында жалғаулықсыздығымен салыстырғанда үлкен пауза жасаған. Бұның себебі қазақ тіліндегі құрмалас құрамындағы жалғаулықтардың әрдайым бірнеше интонация параметрлері арқылы ерекшеленіп, лексикалық мағынасы бар сөздер қатарында логикалық екпінмен айтыла алатындығында жатқан сияқты. Логикалық жақтан мәнді сөз синтагма басында тұрса (ал жалғаулық көбінесе екінші синтагма – құрмалас компоненті басында орналасады), онда өзінің алдындағы синтагмадан әдеттегіден үлкен паузамен бөлінетін жағдайлар көп кездеседі, өйткені айтушы маңызды сөзді күшті дауыспен беру үшін дем жинап алуға кідірістің керегі заңды. Ал жалғаулықтың барлық жағдайда интонация параметрлерінің үлкен мәндерімен берілуі тіліміздің орыс тілімен салыстырғандары өзіндік ерекшелігі болуы керек» [11, 102].

Құрмаластың сабақтас түрлеріндегі бағыныңқы сөйлемдердің басыңқыларынан бұрын орналасуы – түркі тілдерінің табиғатына тән құбылыс. Солай бола тұрса да, бағыныңқы компоненттердің басыңқысының ортасына кірігуі, басыңқысынан кейін келуі сияқты құбылыстар жиі кездесіп отырады. Бұндай құбылыстардың мәні 1) Жай сөйлемдерді жанаса байланысқан сөздердің айтылмақ ойдағы мәніне қарай баяндауышына бірде алшақ, бірде қатар орналасуы сияқты құбылыс: *Мен ауылдан кеше келдім – Кеше ауылдан мен келдім.* Бұл, көбіне, мезгіл бағыныңқы сабақтасқа тән құбылыс және мұнда сабақтастың бағыныңқысы басыңқының ортасына кірігеді; 2) Бағыныңқының басыңқы сөйлем соңынан орын ауысып келуі, басқаша айтқанда инверциялануы. Қ.Есеновтің байқауында мұндай түзілімдер сирек кездесетін құбылыс. Десек те көбіне халықтық поэзия, ішінара прозада, мәселен С.Мұқанов шығармаларынан орын алған, әрі шартты сабақтас құрмаластарға тән белгі болған іспетті. Қазақ тілінде, жалпы түрік тілдерінде де, құрмаластардың құрамындағы жай сөйлемдердің орын тәртібі туралы А.Н.Кононов, А.Ысқақов, Р.Сыздықова назар аударған болатын. Бірақ олар бағыныңқының басыңқыдан кейін келуі жайын ғана айтқан-тын. Жалпы, бағыныңқының басыңқыға кірігуі, онан кейін тұруы сияқты тілдік құбылыстар арнайы зерттеуді керек ететін мәселе деп ойлаймыз. Мұндай құбылыстарды мысалға келтіргенде олардың мәнін ашу емес, бағыныңқының басыңқыға кірігуі ыңғайында интонациялық жіктің ары қарай әлсізденіп, тіпті білінбей кететінін білдіруді көздедік. Әйтпегенде құрмаластың қос түріне қатысты пайымдаулар аралас сөйлемнің жасақталуына алғы шарт болғаны сөзсіз. Алғашқы бастаулардағы С.Жиенбаев, Ғ.Бегалиев пікірлеріндегі бұл сөйлем түрінің жеке категория болмайды деген тұжырымдарынан бастап, оны құрмаластың үшінші түрі ретінде қарастыра

бастаған Т.Қордабаев, Х.Арғынов, Ш.Әуелбаев еңбектері мен құрмалас сөйлем мәселелеріне қатысты соңғы шыққан Т.Қордабаев, Қ.Есенов, Б.Сағындықұлы зерттеулері бұл құрылымдағы сөйлемде әрі сабақтастық, әрі салаластық үрдістің сақталғанын айқындады.

Құрмалас сөйлем жөнінде тіліміздің табиғатына сай ғылыми пікір айтушы, құрмаласқа қатысты терминдерді алғаш ұсынушы ретінде қазақ тіл білімінің көшбасшысы А.Байтұрсынұлын тұр. Ғалымның «Тіл – құралында» сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық – ішкі мағына желісі жөніндегі жақындық пен – сыртқы қисын жақындығы *іргелес сөйлем* мен *құрмалас сөйлемнің* айқындалуына алып келген. Ғалым құрмалас сөйлемге кең ауқымды түсінікпен қарайды. Оның *сыйыса құрмаласуы* мен *қиыса құрмаласуы* көп ізденушілерге терең ойтүрткі болды. Бұл жайтты жақын түсінген ізденуші ой-санасын мына тұжырым кеңейте түседі: «Адами қатысым ішкі-сыртқы экономикалық қатынастар әсерінен, саяси көзқарастардың сәйкестік-қайшылығынан болмаса күнделікті тұрмыс-тіршілік сұранысынан жоғары даму сатысына көтеріледі. Сөйлемнің жай түрінен күрделі түріне, күрделі түрінен орамды байланыстарға ауысады. А.Байтұрсынұлы айтқанындай, *Қарабай аңға шықты, Сарыбай аңға шықты* сынды алғашқы қарапайым қарым-қатынас *Қарабай мен Сарыбай аңға шықты* деген пайымдауды оңай қабылдайтын күйге жетеді. О бастағы екі жай сөйлемнің қосындысы арқылы ғана санаға ұялайтын түйсік олардың бірінің ішіне бірі кірістірілетіндей жағдайын өткереді. Дәл осы құбылысты ғалым «сыйысулы құрмалас» деп атапты» [6, 85]. Бұл ұлт ұстазының тұжырымын тарқата берген ғалым Б.Сағындықұлының пікірі. Осындағы іргелес сөйлем мәселесі мәнмәтін құзіретімен шешіледі. Ал сыйыса құрмаласудың қазіргі шеттілдік ұстанымда қолданылатынын тексеріп шыққанда, көзіміздің жеткені, олардағы термин алшақтығы болды. Ең алдымен, сыйыса құрмаласу терминіне сәйкес аталым кездеспеді. Ал орыс тіліндегі *слитное предложение* аудармасы ағылшын тілінде *сөйлемдерді біріктіру* (Sentence Combining) тіркесімімен үндеседі. Екінші жағынан, тетелес ғалымдар түсіндіруінде, оның ішінде Donald Dyker пікірінде, «Сөйлемді біріктіру – лингвистикалық Рубик текшесінің бір түрі. Бұл – әр адам түйсігі мен синтаксисі, семантикасы мен логикасы арқылы шешетін жұмбақ (Combining sentences is a kind of linguistic Rubik's cube. - A riddle that everyone solves with the help of intuition and syntax, semantics and logic)» [12, 185]. Сөйлемдік бірліктердің біріктірілуі не кіріктірілуі адам санасының жоғарғы қабілетінің көрінісі. Мұндай қарым-қатынастық шендесуді қазақ, орыс, ағылшын тілді дереккөздер де анықтайды. Демек, бұл тақырыпқа қатысты барлық мәселелер шешіліп бітті дегенді білдірмесе керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіл тіліміндегі орныққан тұжырымдарға сүйенсек, қалыптасқан және ғылыми тұжырыммен ұштасқан синтаксис салалары бекітіле түседі. Тіл тарихының қалыптасуы мен дамуы еуропа тіл білімі синтаксисінде *большое синтаксическое целое* (Адмони), қазақ тіл білімінде *орамды сөйлем* (Байтұрсынұлы) сынды бірліктердің болғанын айғақтайды. Орыс тіл білімінің ғалымы А.М.Пешковский мұндай бірлікті *сложное целое* деп атаған. Сол сияқты орамды сөйлемнен жоғары бірлікті өткен ғасырдың ішінде-ақ *слитное предложение* (Пешковский) немесе *присоединение предложений* (Реферовская) деп жинақтағандар болды. Қазақ тілі ғылымының негізінің қалануында (Байтұрсынұлы) бұлар *сыйысулы құрмалас* және *іргелес сөйлем* ретінде бекітілген-тін. Ал бүгінгі күнгі қазақ тіл біліміндегі ғылыми сұраныс орамды сөйлемнің түрі боларлық бірліктерді тиянақтап алған (Б.Сағындықұлы, К.Садирова). Және оларды мәтін синтаксисінің құрылымдық бірліктері ретінде көрсетеді.

Мақала мақсатының өзі 1) мәтін синтаксисінің ішкі бірліктерін анықтау еді. Жұмыс барысындағы тілдік құбылыстарды бақылаудан тұратын сипаттамалы-аналитикалық әдіс мәтін синтаксисінің оралымдық сипаты астарына аралас сөйлемді енгізіп, оның байланысу, құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін танытты. Алынған нәтижелерді интерпретациялау мен қажет мәліметтерді саралау әдістері негізінде 2) мәтін синтаксисінің іргелестік сипаты ашылды. Іргелестік сипат сыйысулы құрмалас пен іргелес сөйлемдерді тұрақтандыруды көздейді. Нәтижесінде, мәтін синтаксисі орамды сөйлем және оның түрлері

арқылы орнығады. Бұл деректік материал жинаудағы жаппай іріктеу әдісі негізінде анықталған тұжырым.

3) Тақырып осы мақала көлемімен шектеліп қалмайды. Айқындалған мәселелер теориялық тұрғыдан келешекте құрастырылатын «Қазақ грамматикасы» академиялық еңбегіне негізгі материал бола алады. Сонымен қатар жоғары мектеп тыңдаушыларына арнаулы курс ретінде оқытылуды көздейді. Басқа да ізденушілердің тың тұжырымдағы еңбектер түзуіне итермелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 8-ое издание. – М: Языки славянской культуры, 2001. – 545 с.
- 2 Реферовская Е.А. Синтаксис современного французского языка. 2-ое издание. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 236 с.
- 3 Larsson T., Kaatari H. Syntactic complexity across registers: Investigating (in) formality in second-language writing // Journal of English for Academic Purposes. Vol. 45. 1-16 (2020)
- 4 Байтұрсынұлы А. Он екі томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. Тіл - құрал. – Астана: «Алашорда» қоры, 2022. – 384 б.
- 5 Сағындықұлы Б. Қазақ тіліндегі орамды сөйлемдер. Кітапта: Ғылыми диалог: ғалым және ізденуші. Мақалалар жинағы. Жауапты редактор: Ерғалиев Қ. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2025. Б. – 83-87.
- 6 Сағындықұлы Б. Ғаламның қазақ сөйлем жүйесіндегі бейнесі (А.Байтұрсынұлы ұстанымдары бойынша). – Алматы: Арыс, 2024. – 200 б.
- 7 Боранбай Б. Қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы [Электрондық жүктеме]. – 2013. – URL: <https://e-history.kz/upload/iblock/83a/83a94966a3e4ae7e59350d085e9a8dcc.pdf> (Қарастырылған уақыты 14.02.2025).
- 8 Сағындықұлы Б. Құрмалас сөйлем түрлерінің теориялық негіздері. – Павлодар: Торайғыров университеті, 2006. – 198 б.
- 9 Murtazoyeva Z.M. Linguistic features of hypotactic device formation // Modern Journal of Social Sciences and Humanities. ISSN: 2795-4846 Vol. 4. 351-354 (2022)
- 10 Момынова Б. «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2022. – 256 б.
- 11 Фазылжанова А. Сөз сазы және интонация (эксперименттік-фонетикалық зерттеу). – Алматы: Алматы-Болашақ, 2022. – 208 б.
- 12 Daiker D., Kerek A., Morenberg M. Sentence Combining: A Rhetorical Perspective [Electronic resource]. – 1985. – URL: https://books.google.ru/books?id=1NBZAAAAMAAJ&redir_esc=y (date of request 18.02.2025).

Материал 28.08.2025 баспаға түсті

Научный потенциал в синтаксисе: преемственность и современная тенденция (с обоснованием извилистого предложения)

Б.Е. Боранбай¹, Н.Х. Ахтаева², И.Б. Байсыдық³, Б. Молдағали³

¹Университет Коркут ата, Кызылорда, 120014, Республика Казахстан

²Университет Маргулан, Павлодар, 140012, Республика Казахстан

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Казахстан

Статья обобщает теоретический аспект сложного структурированного предложения в современном казахском языке. Цель – опираясь на научные рассуждения, сформировать новое и позитивное мировоззрение в этом направлении. Методология

исследования также опирается на отечественные и мировые научные достижения. Данная тема дают возможность углубление к компетенции синтаксической парадигмы в казахском языке. В результате статьи формируется принцип об основных видах извилистых предложениях. Обосновываются связь в структуре этой предложений и новый взгляд на смысловую группировку, и критерий составно-структурных признаков. Результаты, полученные в ходе анализа-обобщения, приводят к тому, что сложные структурированные предложения в современном познании рассматривается по разному, но есть конкретные научные достижения.

Применение методов анализа, обобщения и сравнительного описания позволило выявить специфику смешанных конструкций, а также рассмотреть синтаксические связи на уровне текста в новом ракурсе. Полученные результаты способствуют углублению синтаксической парадигмы казахского языка и открывают перспективу для переосмысления сложных предложений в практическом плане. Научная ценность исследования заключается в его вкладе в развитие синтаксической теории казахского языка, тогда как практическая значимость определяется возможностью использования выводов в процессе преподавания синтаксиса в высшей школе и в исследованиях по текстовой лингвистике.

Ключевые слова: смешанное предложение, извилистое предложение, текст, синтаксическая связь, синтаксическое отношение, смысл предложения

Материал поступил в редакцию журнала 28.08.2025

Scientific potential in syntax: continuity and current trend (substantiating a multi-valued sentence)

B. Boranbai¹, N. Akhtaeva², I. Baissydyk³ B. Moldagali³

¹Kyzylorda University named after Korkyt ata. Kyzylorda, 120014, Kazakhstan

²Pavlodar pedagogical University named after Alkey Margulan. Pavlodar, 140012, Kazakhstan

³Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Kazakhstan

The article summarizes the theoretical aspect of a complex structured sentence in the modern Kazakh language. The goal is to build a new and positive worldview in this area based on scientific reasoning. The research methodology is also based on Russian and international scientific achievements. This topic provides an opportunity to deepen the competence of the syntactic paradigm in the Kazakh language. As a result of the article, the principle of the main types of multi-valued sentences is formed. The connection in the structure of these sentences is substantiated, as well as a new look at semantic grouping, and the criterion of composite structural features. The results obtained during the generalization analysis lead to the fact that complex structured sentences are considered differently in modern cognition, but there are specific scientific achievements.

Methodologically, the research employs analysis, synthesis, and comparative description, which make it possible to highlight the specific features of mixed sentence constructions and to reinterpret the system of syntactic relations at the text level. The findings provide a fresh outlook on complex sentences within the framework of the syntactic paradigm of the Kazakh language. The value of the study lies in its contribution to the advancement of syntactic theory and in offering new insights into sentence organization. In practical terms, the results can be applied in higher education for teaching syntax and in research on text linguistics.

Key words: mixed sentence, multi-valued sentence, text, syntactic connection, syntactic relation, sentence meaning.

REFERENCES

1 Peshkovskii A.M. Russkii sintaksis v nauchnom osbozhenii. 8-ye izdanie [Russian syntax in scientific coverage. 8th edition] (Moscow, 2001).

- 2 Referovskaya E.A. Sintaksis sovremennogo frantsuzskogo yazyka. 2-ye izdanie [The syntax of modern French. 8th edition] (Moscow, 2007).
- 3 Larsson T., Kaatari H. Syntactic complexity across registers: Investigating (in) formality in second-language writing // Journal of English for Academic Purposes. Vol. 45. 1-16 (2020)
- 4 Baitursunuly A. On eki tomдық tsygarmalar jinagy. Tortintsi tom. Til – qural [Twelve-volume works. The fourth volume. The language is a tool] (Astana, 2022).
- 5 Sagyndyquly B. Qazaq tilindegi oramdy soilemder. Kitapta: Gylimi dialog: galym jane izdenutsi. Maqalalar jinagy. Jauapty redaktor: Yergaliev Q. [A long sentence in the Kazakh language. In the book: scientist and applicant. Collection of articles. Editor: Iergaliev G.] (Almaty, 2025).
- 6 Sagyndyquly B. Galamnyn qazaq soilem juiesindegi beinesi (A. Baitursunuly ustanymdary boiyntsa) [Portrait of the world in the syntax of the Kazakh language (according to the idea of A.Baitursynov)] (Almaty, 2024).
- 7 Boranbai B. Qazaq til biliminin qalyptasuy men damuy [Electronic resource]. – 2013. – URL: <https://e-history.kz/upload/iblock/83a/83a94966a3e4ae7e59350d085e9a8dcc.pdf> (date of request 14.02.2025).
- 8 Sagyndyquly B. Qurmalas soilem turlerinin teorialyq negizderi [The theoretical foundations of the types of complex sentences] (Pavlodar, 2006).
- 9 Murtazoyeva Z.M. Linguistic features of hypotactic device formation // Modern Journal of Social Sciences and Humanities. ISSN: 2795-4846 Vol. 4. 351-354 (2022)
- 10 Momynova B. «Qazaq» gazeti (1913-1918): alipbi, emle erekselikteri jane leksika-grammatikasy [Newspaper: «The Kazakh» (1913-1918): alphabet, spelling and lexico-grammatical features] (Almaty, 2022).
- 11 Fazyljanova A. Soz sazy jane intonatsia (eksperimentik-fonetikalyq zertteu) [Melody of words and intonation (experimental phonetic research)] (Almaty, 2022).
- 12 Daiker D., Kerek A., Morenberg M. Sentence Combining: A Rhetorical Perspective [Electronic resource]. – 1985. – URL: https://books.google.ru/books?id=1NBZAAAAMAAJ&redir_esc=y (date of request 18.02.2025).

Received: 28.08.2025

FTAMP16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp45-58](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp45-58)

Л.Р. Қойшығұлова¹, Ж.Қ. Өмірбекова¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНІҢ САНДЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Мақала тілде сақталған сан компоненттерінің мәдени-семантикалық және концептілік мағыналарын, этникалық мәдениеттің сандық коды қызметінде жұмсалып ерекшелігін және сандық кодтың зерттелуіне тарихи шолу жасау мәселесіне арналады. Қазақ халқының өмір сүрген ортасына, аймағына, қоршаған табиғатына сай қалыптасып, тілде сақталған бірегей тарихи дамуы мен күнделікті өмір сүру ерекшеліктері, өмір сүру салты мен дәстүріне қатысты сандық кодты зерттеу заманауи антропоэлекттік парадигма аясында өзектелуде. Мақаламызда жадымызда сақталған киелі сандардың этномәдени жүйе коды қызметінде жұмсалудың зерделеуге, фразеология, идиоматика, реалий контекстіндегі сандық компоненттердің мәдени кодын ашуға, фольклор материалдары мен паремология негізінде санның концепт деңгейіндегі ұғымдық, образдық, құндылық және символикалық сипатын зерделеуге, этникалық мәдениеттің сандық кодын халықтық математика аспектісінде айқындауға негіз болатын этномәдениеттің сандық кодын жан-жақты ашуға ұсыныстар жасалады. Қазақ мемлекетінің бүгінгі таңдағы даму барысын

белгілейтін қоғамдық-әлеуметтік жаңару бағдарына сай тіл арқылы ұлт құндылықтарын игеру аса маңызды. Мақаламыздың маңыздылығы – қазақ мәдениетіндегі сандардың ерекше мәнін архетиптік санада жаңғыртып, бүгінгі тіл иесінің қолданысындағы сөз әлеуетін таныту мен сан компоненттерінің мәдени кодын айқындау. Мақаланың мақсаты – тілші-ғалымдардың танымдық көкжиегін кеңейтіп, тіл арқылы мемлекетшілдік сана деңгейін көтеру. Мақаланың өзектілігі – ұлттың дүниетанымымен, ұлттық болмысымен ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан, жасырлар бойы жасаған ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, ұлттық корпус арқылы болашақ жастарға аманаттау. Қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, диалектологиялық, әлеуметтанымдық т.б. зерттеулерде түсіндіріліп, жинақталған «сандық кодты» танытатын этномәдени бірліктердің жүйесін ұлттық корпуста берудің ғылыми-әдіснамалық үлгісін көрсету – мақаланың арқалаған міндеті. Мақаланың құндылығы тіл арқылы ұлт мәдениетін (болмысын) заманауи лингвистиканың ақпараттық көзі ретінде ізденушілердің жұмысын оңтайландыруында болып отыр.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, этномәдени лексика, мәдени код, сандық код, ұлттық корпус, мәдени репрезентация.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Сандық рәміздер қазақ мәдениетінде өте ауқымды мәнге ие. Түркі тектес халықтардың сан атаулары туралы В.А. Гордлевский, Н. Поппе, И. Зенга, Ф. Розенберг, Г. Рамстед, В. Бартольдт, В. Радлов сияқты ғалымдар тарихи-салыстырмалы зерттеулер жасаса, қазақ тіл білімінде сан компоненті тақырыбында жазылған еңбектердің көпшілігі оларды құрылымдық бағытта зерттеуге, семантикалық талдау мен топтастыруға арналды. Қазақ мәдениетіндегі сандардың семантикалық мәнін ашуға тіл мамандары (І. Кеңесбаев, Қ.С. Дүсіпбаева, К.Қ. Күркебаев, Т. Тілеубекұлы және Б. Қиянатұлы) тарапынан арнайы еңбектер жазылған.

Қазақ мәдениетіндегі нумеративтерді қарастыру да мүлдем тың тақырып деп айтуға келмейді. Мәселен, мәдениеттанушы Ж.К. Каракузова мен философ М.Ш. Хасановтың «Қазақ мәдениетінің әлемі» [1] («Космос казахской культуры», Алматы, 1993) еңбегінде қазақ халқының әлем бейнесі жайлы түсінігіне киіз үйдің мысалы арқылы рәміздік талдау жасалған. Соның ішінде сандық рәміздерге ерекше көңіл бөлінген. Сол сияқты мифолог, мәдениеттанушы С.Қондыбай [2] өзінің көп томдық еңбектерінде қазақ халқындағы қасиетті сандардың мәнін ашуда мифологиялық талдау жасаған. Философ, мәдениеттанушы Т.Х. Ғабитовтың жетекшілігімен жарыққа шыққан жоғары оқу орындарының және колледж студенттеріне арналған «Философия» [3, 98] (Алматы, 2012) атты еңбектегі «Қазақ философиясының қалыптасуы» тарауында да қазақ мәдениетіндегі сандық, сапалық категориялар біршама зерделенген. Көрнекті мәдениеттанушылар А. Абжаппарова, А. Тулеметова, Г. Бегалиеваның «Digitalization of cultural heritage in Kazakhstan» [4, 113], 3. Наурызбаеваның «Қазақтың мәңгілік аспаны» («Вечное небо казахов», Алматы, 2013) [5, 213], С. Сүлейменованың «Digital representation of the Kazakh linguocultural code» еңбектерінде, [6, 201], т.с.с. қазақ мәдениеті жайлы баяндалған негізгі еңбектердің қай-қайсысында болсын, сандар рәмізі тікелей немесе жанама тәрізінде зерттеушілердің назарына іліккен. Себебі қазақ мәдениетіндегі сандарға қатысты рәсімдер тылсым құпиялы мінсіз жүйені елестетеді. Сондықтан қазақ мәдениетіндегі сандардың ерекше мәнін ескеріп және оның ұлттық тіл корпусы аясында арнайы қарастырылмағанына орай мақала өзекті. Сан және сан компоненттерінің қазақ этникалық мәдениетінің кодын қалыптастыруға мүмкіндік беретін концептілер ретінде арнайы іргелі зерттеу болмағандықтан, мұндай зерттеулер маңызды рөл атқарады.

Қазақ тіл білімінің құрылымдық жүйесінде сан есімді арнайы зерттеген ғалым Ә. Хасенов: «Түркі тілдеріндегі негізгі сөздік қорға жататын сан атаулары өмір шындығынан, конкретті заттан алынған, яғни зат есімдерден шыққан. Әрине, бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуымен байланысты, адамзат қажеттігінен туды деген

пікірге ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі» [7, 20] деген пікір айтады. Сандардың қасиеті туралы ғалым Л. Ванг: «Түркі және қытай халықтарындағы киелі сандардың этномәдени репрезентациясы бір-біріне жуықтайды. Соған қарағанда әлемдегі барлық этностың мәдениетіндегі ерекшеліктер бір не екі ұқсастығы арқылы да тоғыса алады» [8, 156] деген болжам жасайды. Жалпы әлемдік ізденістерде санды мәдени-философиялық тұрғыда талдау, қарастыру тарихы өте тереңнен басталады. Себебі санның негізгі қызметі әлемді рәміздер арқылы сипаттау болған. Сондықтан сандар мәні көптеген еңбектерге негіз болды. Мысалы, белгілі антрополог Ж. Смиттің цифрлық антропология жайлы кітабын [9], **3. Ахатованың** қазақ халық ауыз әдебиетіндегі сандардың жаңа медиадағы репрезентациясы туралы еңбегін [10], Сонымен қатар, өнертанушы **Ж. Жанабергенованың** дәстүрлі қазақ өнеріндегі сандық символдар жайлы зерттеуін [11], философ-математик А. Машанидің құран мен мәдениетті «әбжад»-тық тұрғыда талдауға негіздеген көп томдық еңбектерін т.с.с. [12] атауға болады.

Лексика мен идиоматиканың сандық семантикасы мен символизмінің ерекшеліктері әртүрлі тілдердің материалында қарастырылды: С.А. Жаботинская (1992) еңбегінде қазіргі ағылшын тіліндегі сандар класының когнитивті және номинативті аспектілері сипатталған; В.В. Шевченко (2001) ағылшын фразеологиялық бірліктеріндегі сандық компоненттердің символикасы мен маңыздылығын зерттеді; Н.П. Черневая (2003) еңбектерінде орыс және болгар идиомаларындағы сан символикасы және семантикасы талданды; А.Б. Карасев (2005) зерттеулерінде ағылшын және испан идиомаларындағы сандар мәндерінің когнитивті шарттылығы анықталды; Е.В. Голубева (2006) мәдени тұжырымдамалар негізінде қалмақ тіліндегі әлем картинасының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеді; А.А. Осипова (2007) орыс, ағылшын және французға тән әлемнің тілдік бейнелеріндегі сандық мәні бар лексемалардың семантикасы мен символикасына салыстыру жүргізді; А.А. Челнокова өз зерттеуінде (2009) сан есімді неміс тіліндегі қайталама номинацияның мотивациялық базасы ретінде зерттеді.

Сан мәдениеттің элементі ретінде белгілі бір этностың дамуының әр кезеңінде ойлау жүйесінің негізгі ерекшеліктерін жобалап, бейнелейді [13]. Белгілі бір ментальды, рухани, идеялық және басқа да сипаттамаларды объективтендіреді. Сандар мен сандық жиынтықтар негізгі санау функциясынан басқа архаикалық ойлаудың ізі ретінде белгілі бір дәстүрді білдіретін қосымша символдық, салттық мағынаға ие.

КІРІСПЕ

Ұлттық корпуста берілген этномәдени лексикалық бірліктер ұлттық рухани мәдениетті зерделеу, тіл мен этностың байланысын дәлелдейді.

Қоғам өмірінде тіл мен мәдениет бір-бірінен ажырамас субъектілер ретінде әрекет етеді. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі, оны қалыптастыру мен сақтаудың маңызды құралы. Тіл білімінде, мәдениеттануда және тіл философиясында мәдениет «тілін» тіл арқылы жүзеге асыру құралдарының ішінде фразеологиялық құрамның ең айқын болатыны жалпыға мәлім. Фразеология әрдайым мамандардың назарын аударды, өйткені, бір жағынан, бұл лингвистика, этнология, психология, әлеуметтану және тарих тоғысатын пәнаралық ғылым бөлімі, ал екінші жағынан, осы тілді қолданушы этностың мәдениетімен, оның психологиясымен және философиясымен тығыз байланысты тіл саласы. Фразеологиялық құрамның өзегі – идиомалар. Идиомалар зат не құбылыс құндылығын білдіруден гөрі бейнелеуге жақын. Ежелгі заманнан бері адам қоршаған әлемнің сандық символизациясына жүгінді. Барлық халықтарда қасиетті сандар бар, олар «бақыт» сандары мен «бақытсыздық» сандары деп бөлінген, олар тек санның көрінісі ғана емес, әрқайсысының өзіндік сипаты бар. Ұлтымыздың мифопоэтикалық дәстүріндегі сандар мәдени кеңістікті модельдейтін мифологиялық кодтың бір түрі болмақ.

Мәдени код – белгілі бір ұлттың мәдениетіндегі халықтың дүниетанымымен жеткен бірегей, ерекше құндылығын тануға негіз болатын мазмұнды ақпарат. Мысалы, қырық

ұғымының мәдени коды мынадай: қырық – екі әлем (сәбидің ана құрсағындағы кезі мен жарық дүниеге келу уақыты); қырық – екі дүниенің, фәни мен бақидың шегі, жанның тәннен толыққанды ажырауы (қырқын беру); қырық – өмірге бейімделу, қырқын сақтау (нәрестені қырқынан шығару); қырық – молшылықтың символы (отыз күн ойын, қырық күн тойын өткізу); қырық – қасиетті жас (кемелдену кезеңі, қазақ танымы бойынша рухани толысу, парасаттану кезеңі).

Мәдениетті тіл арқылы таныту құралының бірі, тіл мен мәдениет тоғысының көрсеткіші – реалий. Реалийді «ұлт рухының даралану формасы» деп қарастыратын болсақ, адамзаттың тілге бөлінуін, халыққа ажыратылуын негіздейді. Демек, тіл мен адам рухының арасындағы байланыс мықты. Екеуі бірге дамиды. Сондықтан тіл мен адам рухы бірігіп, интеллектуалды қабілет әрекетін қалыптастырады.

Тілдің қызметі – этномәдени бірліктердегі ақпаратты ұлттың рухы ретінде ұлттың бойына сіңіріп, сақтау. Сайып келгенде, тілдің қызметі арқылы «тіл – халықты бір бүтін етіп тұтастырушы арқау» деген тұжырым халқымыздың бүгінгісі мен кешегісі, болашақ тарихы мен бағдарын белгілеудің өзектілігін құрайды. Қазақ тілінің ұлттық корпусы – ана тіліміздің мол байлығын көрсететін заманауи баға жетпес рухани қазына. Осыған байланысты ұлттық танымға нұсқау болатын, ұлттық нақышы айқын, ұлттық дүниетанымның мазмұнын лингвомәдени (этномәдени) бірліктер құраса, оның ең құнарлы бөлшегі – этномәдени лексика. Этномәдени лексика – этностың ақыл-ой санасының, дүниетанымның нәтижесі, материалдық және рухани мәдениетінің тілдегі көрінісін таңбалайтын тіл бірліктерінің жүйесі. Этномәдени лексиканы ұлттық дүниетаным мазмұнды тіл бірліктері, лингвокультуремалар құрайды. Осы болмысына сәйкес ұлттық тілдің тарихи дамуына байланысты күрделі, сан түрлі кезеңдерден өткен, өте кең ауқымды қамтитын ұғым болғандықтан, құрамы жағынан бірыңғай сипатта қолданыла бермейді.

Этномәдени лексика – қазақ тілінің өз тарихын, рухани-материалдық байлығын зерттеп-зерделеуінде өзін тану жолына жүгінетін тарихи куәсі. Аталмыш лексика қазақтың дәстүрлі мәдениетінің көріністерін әлі күнге дейін таңбалап, реликтілік сипатта осылайша сақталған лингвомәдени сөздердің мазмұнын тіл иесінің этномәдени болмысын бейнелейді. Олай болса, қазіргі қоғамдағы рухани жаңғыруға бет бұрған бағдарды жүзеге асырудың жаңа сапалық деңгейіне сәйкес рухани-танымдық тетік болатын, мемлекетшілдік сана қалыптастыруда қозғаушы күш ретінде танылатын, тереңнен жалғасқан танымдық-ақпараттық көздің бірі – этномәдени лексика. Ол – қазақтың біртұтас тілінің мәдени қолданысы мен тіл тарихының үдерісінде қазақ жұртының реликтілік тілдік көрінісі ретінде сақталған төл мәдениетінің бөлшегі. Заманға сай тіл ғылымының этномәдени бірліктерді бөліп зерттеуден гөрі оларды өзара байланыстыру этномәдени ақпарат жинақтары ретінде тұтас анықтап отырған кезеңінде мәдени лексиканы этномәдени дереккөзі, ұлттық мәдениеттің көрінісі тұрғысынан айқындап, оның мәдени-танымдық қызметін көрсетуге арналған зерттеу жұмыстарының маңыздылығын айқындап көрсетеді. Ұлттың тілінде таңбаланып, оның тұрмысымен байланысып келе жатқан ұлттық коды, осы этномәдени лексикадан кең көлемде таратылған, мәдени құндылықтарының этномәдени лексикада өзіндік ерекшеліктерін ала отырып, ұлттық мәдениетті айшықты толықтыра түсетініне ден қойып зерттеу тіл арқылы бейнеленген этномәдени тұтастықты зерттеу жұмысының өзектілігін нақтылай түседі. Тіл мен мәдениет сабақтастығының ғасырларға жалғасып келе жатқан терең байланысының көрсеткіші болып табылатын бейнелі тілдік бірліктердің бойында ұлттық болмыс, таным, ұлттық ұстаным сақталады. Ал, осы мәдениеттегі сандар – дүниетанымның бір тетігі. Таным, тарих – дамып отыратын жүйе. Этникалық мәдениеттегі сандық код әлемнің тернарлық құрылымы жайлы түсінігін сипаттайды.

Кодтар – мәдениеттің дамуы мен әрекет етуіне негіз болатын маңызды құрал. Сандар ғаламды, адамды және мета-сипаттама жүйесін бейнелейтін арнайы сандық кодтың элементтерін құрайды. Сандық код кез келген мәдениетке еніп, ұрпақтан-ұрпаққа ұлттық сандық символиканы бере отырып, этностың жинақталған білімін жүйелейді және топтастырады, Архаикалық мәдениеттерде сандар ғаламның бағдары мен космолизациясының

сакральді құралы болған. Ежелгі мифопоэтикалық дәстүрлерде сан тек ғаламның бейнесі ғана емес, сонымен бірге оны әр кезеңде жаңғыртып отырудың моделі болды.

Санның бойында сақталған көне мәдени құндылықтар, наным-сенімдер, ырым-тыйымдар, символдық мағыналар тілдегі паремиологиялық, фразеологиялық қор, фольклорлық мұралар арқылы айқындалады. Бұл нысандар бүгінде цифрлық жүйемен көмкерілген қазақ тілінің ұлттық корпусынан орын алған. Сондықтан аталған жобада сан компонентінің стереотипті түрде дағдыға айналған реттік, есептік мағыналары емес, оның мәдени-семантикалық символизация, тарихи-мәдени жады, концептілік модель, халықтық білім аспектісіндегі кодтық дәрежесі зерттеу көзіне алынды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Қазақ тілінің этномәдени лексикасы, оның деңгейі, этномәдени мазмұнды ерекшелігі, ұлттық болмысты танытатын рухани және материалдық мәдениеттің тілдік бірліктері зерттеудің негізгі материалы ретінде қарастырылады. Лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б. бірліктердің мазмұнында сақталған этномәдени болмысты ашудың тәсілдері ретінде лексика-семантикалық, мәдени-семантикалық, этнолингвистикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылып, тілде сақталған этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста беру үлгісіне негіз болды.

Мақаланы жазу барысында талдау, сипаттау зерттеу әдістерін қолдандық. Біз таңдаған әдістер сандардың этномәдени ерекшеліктерін сипаттауға; қазақ этномәдениетіндегі сандардың репрезентациясын анықтауға мүмкіндік береді. Сандарға қатысты зерттеулерді шола қарасақ, арнасы кең ізденістер мен іргелі жетістіктердің куәсі боламыз. Ж. Каракозова, М. Хасанов, С. Қондыбай, З. Наурызбаева, С. Сүлеймен және т.с.с. зерттеу еңбектері негізге алынды. Ал, шетелдік зерттеулерден осы тақырыпта жазылған Л. Ванг, Ж. Смит еңбектерін бөліп көрсете аламыз. Бұл зерттеулердің әрқайсысы сандарды әр қырынан қарастыруға бағытталған. Мәселен, С. Қондыбай оның этномәдени ерекшеліктерін қарастырса, Л. Ванг антропологиялық жағынан сипаттайды. Сол сияқты, сандардың фольклордағы, философиядағы, математикадағы және т.б. салалардағы ерекшеліктерін этномәдениет тұрғысынан қарастырдық.

НӘТИЖЕЛЕР

Мақалада сан ұғымдары мәдени-семантикалық құрылым және концептілік құрылым құрай алады. Сондықтан сан ұғымдарына лингвомәдениеттанымдық талдау жасау маңызды. Себебі сан – генотипті әмбебап ұғым. Мәдени-семантикалық құрылым мағына ұқсастықтарының перифериясын құраса, концептілік құрылым – ұғым ұқсастықтарының перифериясын құрайтын жүйелі құрылым. Сан атауларының семантикалық құрылымы шексіз кең.

Концептілік құрылым – семантикалық құрылымнан ауқымы кең ұғым. Семантикалық құрылымда тек мағыналық ұқсастығы ортақ тіл бірліктері шоғырланса, концептілік құрылымда ассоциациясы, стереотипі, ұқсату бейнелері ортақ ой құрылымдары жинақталады. Концептілік құрылымның тілдік құрылымы семантикалық құрылымға ұласуы мүмкін. Сан ұғымдарының концептілік және семиотикалық талдауы сандардың архетиптік эзотерикалық мағыналары біртіндеп ұмытылатынын, фольклор, соның ішінде әдет-ғұрыптар мен ырым-жоралғылар жүйесіне еніп, этномифоқұрылымдық қасиеттерге ие болатынын тұжырымдауға болады. Демек, сан атаулы мәдени бейнелер ұлттық, әлемдік мәдениетті жаңғыртушы культтік құндылық болып айқындалады.

Сан жүйесі арқылы кодталған бейнелерді мәдениеттанушылық талдау барысында маңызды факторлар – ұлттық ұжым санасында стереотиптенген дәстүрлі ұстанымдар, жосын-жоралғылар, ырым-тыйымдар негізге алынуы тиіс. Тілде, санада таңбаланған дәстүрлі ұстанымдар – ұлттық өмірдің мәдени мұрасы. Ал, мәдени игілікті бейнелеген атаудың мәнінде

ұлттық құндылық туралы ақпарат жатыр. Тілде басқаша кодталғанмен, оның астарында халықтың менталитеті мен өмірге деген шынайы көзқарасы ашылады.

Халықтық математиканың зерттеу пәні – халықтың көп ғасырлық тәжірибе негізінде туындаған математикалық мәдениеті. Бұл ретте қазақ халқының математикалық мәдениеті өте бай. Соның ішінде халық шығармашылығы мәтіндері, этнографиялық материалдардың кең ауқымы жан-жақты зерттеу-зерделеуді қажет етеді. Жалпы, этноматематика – халықтық принциптердің айқын ережелеріне негізделетін педагогикалық ғылымның бір саласы, этникалық-мәдени білім берудің құрамдас бөлігі. Этникалық-мәдени білім берудің негізі принциптерінің бірі білім беру ісін білім дарыту мен кадрларды кәсіби даярлаудың тетігі ретінде емес, түптеп келгенде, мәдениет түзуші институт, жеке тұлғаның адамға, ұлтқа тән ерекшеліктерді сақтап, дамытудың құралы ретінде қарау мәселесі жүзеге асырылады.

ТАЛҚЫЛАУ

Қоғам өмірінде тіл мен мәдениет бір-бірінен ажырамас субъектілер ретінде әрекет етеді. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі, оны қалыптастыру мен сақтаудың маңызды құралы. Тіл білімінде, мәдениеттануда және тіл философиясында мәдениет «тілін» тіл арқылы жүзеге асыру құралдарының ішінде фразеологиялық құрамның ең айқын болатыны жалпыға мәлім. Фразеология әрдайым мамандардың назарын аударды, өйткені бір жағынан бұл лингвистика, этнология, психология, әлеуметтану және тарих тоғысатын пәнаралық ғылым бөлімі, ал екінші жағынан – осы тілді қолданушы этностың мәдениетімен, оның психологиясымен және философиясымен тығыз байланысты тіл саласы. Фразеологиялық құрамның өзегі идиомалар болып саналады. Идиомалар зат не құбылыс құндылығын білдіруден гөрі бейнелеуге жақын. Ежелгі заманнан бері адам қоршаған әлемнің сандық символизациясына жүгінді. Барлық халықтарда қасиетті сандар бар, олар «бақыт» сандары мен «бақытсыздық» сандары деп бөлінген, олар тек санның көрінісі ғана емес, әрқайсысының өзіндік сипаты бар идеялар-символдар. Ұлтымыздың мифопоэтикалық дәстүріндегі сандар мәдени кеңістікті модельдейтін мифологиялық кодтың бір түрі болмақ.

Мәдени код – белгілі бір ұлттың мәдениетіндегі халықтың дүниетанымымен жеткен бірегей, ерекше құндылығын тануға негіз болатын мазмұнды ақпарат. Мысалы, қырық ұғымының мәдени коды мынадай: қырық – екі әлем (сәбидің ана құрсағындағы кезі мен жарық дүниеге келу уақыты); қырық – екі дүниенің, фәни мен бақидың шегі, жанның тәннен толыққанды ажырауы (қырқын беру); қырық – өмірге бейімделу, қырқын сақтау (нәрестені қырқынан шығару); қырық – молшылықтың символы (отыз күн ойын, қырық күн тойын өткізу); қырық – қасиетті жас (кемелдену кезеңі, қазақ танымы бойынша рухани толысу, парасаттану кезеңі). Қазақ этномәдениетінде сандардың символдық мәні – ежелден қалыптасқан дүниетанымдық құрылымдардың бірі. Сандық код тек қана есептік категория емес, сонымен қатар этностың тарихи жадында, мәдени дәстүрінде, тілдік санасында орныққан концепт ретінде көрініс табады. Сандық компоненттердің тілдегі репрезентациясын зерттеу қазақ халқының рухани мәдениетін, дүниетанымдық бағдарын және әлеуметтік өмірін тануға мүмкіндік береді.

Мәдениетті тіл арқылы таныту құралының бірі, тіл мен мәдениет тоғысының көрсеткіші – реалий. Реалийді «ұлт рухының даралану формасы» деп қарастыратын болсақ, адамзаттың тілге бөлінуін, халыққа ажыратылуын негіздейді. Демек, тіл мен адам рухының арасындағы байланыс мықты. Екеуі бірге дамиды. Сондықтан тіл мен адам рухы бірігіп, интеллектуалды қабілет әрекетін қалыптастырады.

Қазақ халқының мәдениетінде сандардың киелі сипатқа ие болуы – этникалық дүниетанымның айрықша белгісі. «Жеті қазына», «тоғыз төре», «қырық шілтен» секілді ұғымдар халықтың танымында кең қолданыста болған. Бұл құбылысты қазіргі зерттеушілер мәдени-символдық код тұрғысынан қарастырады. Мәселен, **А. Абжаппарова** қазақ мәдени мұрасындағы архетиптік сандардың цифрландырылуы мен репрезентациясын зерттеп,

этникалық кодты жаңа медиа арқылы ұсыну мәдени жадыны сақтаудың тиімді құралы екенін көрсетеді [4, 113].

Мәдени кодты айқындайтын тілдік бейненің негізгісі – паремиологиялық қор. Паремиологиялық қордың құрамына мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, жұмбақтар мен тұрақты сөз тіркестері, бейнелі перифразалар жатады. Мәселен: «Жеті атасын білмеген ұл жетесіз», «Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер. Өзін ғана білген ұл құлағы мен жағын жер», «Қарғыс жеті атаға жетеді». Бұл – қазақтың төл мәдениетіне тән ұлттық паремиялық бірлік. Себебі өзге мәдениетте «жеті ата» ұғымы жоқ. Жеті ата – дәстүрлі қазақы ортада ежелден орныққан тек пен ұрпақ таратудың шежірелік жөн-жосығы бойынша әкелік тараптан ғана қалыптасатын, жеті ұрпақтық желіске кіретін және оны құрайтын өзара туыс адамдардың қауымы. Оның құрамындағы ересек ер адамдар мен олардың ұлдары бір атадан тараған қандас туыстар болып есептеледі. Сонымен бірге көшпелі ортада қатаң ұстанған жеті атаға дейін өз ішінде қыз беріспейтін, яғни жеті аталық мөлшерлі принципке (нормаға) сәйкес басқа рулардан келін болып түскен әйелдер де осы туыстық-рулық жүйенің құрамына кірді. Жеті ата дәстүрін сақтау – қазақ ұлтын сақтау деген сөз. Жеті аталық рудың принциптері болашақ ұрпақтың табиғи жаратылысының дұрыс болуын да негізге алады. Яғни, туыстық қан араласу жайттарын болдырмау қағидасын қатаң ұстанады. Фольклорда сандардың орны ерекше: мифтерде, ертегілерде, мақал-мәтелдерде «үш», «жеті», «тоғыз» секілді киелі сандар үнемі кездеседі. **3. Ахатова** өзінің зерттеуінде қазақ халық ауыз әдебиетіндегі сандардың жаңа медиадағы репрезентациясын қарастырады. Ол фольклорда сақталған «жеті ата» және «тоғыз тоғы» сияқты концептілердің заманауи этномәдениеттегі маңызын ашқан [10, 75]. **А. Құдайберген** бастаған қазақстандық зерттеушілер виртуалды музейлерде этномәдени мұраларды, соның ішінде сандық кодтарды сақтау тәжірибесін қарастырады [14, 58]. Фольклор үлгілеріндегі сандық кодқа қатысты құнды деректерді Ж. Қиынова мен Ж. Жауыншиева қазақ жұмбақтарындағы сандардың символдық мәнін талдау арқылы көрсетеді. Олар 1-ден 5-ке дейінгі сандардың адам дене мүшелерімен, тұрмыстық құндылықтармен және табиғи құбылыстармен байланысын сипаттап, олардың халықтық дүниетанымдағы орнына назар аударады [15, 150].

Қазақ халқының мәдени кодында сандар – дүниетанымдық өлшемдердің негізі. Әрбір санның мәні ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік тәжірибеге, діни түсінікке және тұрмыстық тәжірибеге сүйенеді. Мысалы, «жеті қазына» ұғымы адамның өмірлік құндылықтарын жинақтап көрсетсе, «қырық күн» уақыттың ерекше шекарасын айқындайды. Сандардың танымдық қызметі олардың символдық рөлінде анық көрінеді. «Үш» саны бастау, тұтастық және үйлесімділікті білдіреді. «Жеті» саны табиғат пен қоғамның заңдылықтарын қамтитын жүйелік мәнге ие. Ал «тоғыз» саны толықтық пен кемелдікті білдіреді. Бұл ұғымдар халықтың дүниетанымын құрай отырып, ұжымдық сананың маңызды элементі болып қалыптасты. Қазақ дәстүрінде сандар түрлі әдет-ғұрыптарда, ырымдарда және рәсімдерде айрықша орын алады. Бала дүниеге келгенде «қырқынан шығару», келін түскенде «жеті шелпек пісіру» немесе қайтыс болған адамға «жетісі, қырқы» берілуі – осының айқын дәлелі. Бұл рәсімдер халық өмірінде сандық өлшемнің тек есептік емес, әлеуметтік және рухани қызмет атқарғанын көрсетеді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер сандық кодтың мәдени-тілдік негізін ашады. «Жеті өлшеп, бір кес», «тоғыз жолдың торабы», «қырықтың бірі – Қыдыр» сияқты тұрақты тіркестер сандардың халық ойлауындағы орны мен мағынасын айқындайды. Мұндай тілдік бірліктер халықтың өмірлік тәжірибесін, құндылық жүйесін сақтап, келер ұрпаққа жеткізіп отырған. Қазіргі кезеңде сандардың этномәдени мағынасы тек дәстүрлі ортада ғана емес, жаңа цифрлық кеңістікте де көрініс табуда. Әдеби шығармаларда, кино мен театрда, заманауи өнерде сандар символикалық код ретінде қайта жаңғырып, жаңа интерпретацияларға ие болуда. Бұл – халықтың тарихи жадын заманауи мәдениетпен сабақтастырудың бір көрінісі.

Қазақ мәдениетіндегі мұндай сан атаулары мәдени ақпарат беруші, культтік мағыналарды астарлаушы, концептілік және мәдени-семантикалық құрылым қалыптастырушы жүйе ретінде қарастырылу қажет. Мұндай этномәдениеттанушылық талдау

фактілері арқылы қазақ дүниетанымын, өзіндік әлем бейнесін ұлттық тіл корпусы аясында құрастыру қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірегейі болмақ. Сан компоненттерін зерттеу арқылы қазақ мәдениетіндегі сан атауларының эквиваленті жоқ лексика құрай алатын әлеуеті анықталады. Бұл әлемдік аренада ұлттық тіл корпусының бірегейлігінен хабар береді.

Сандар халықтың тарихи жадында дүниетаным нәтижесі мен әлеуметтік тәжірибе ретінде жинақталған индуктивті және эмпирикалық математикалық білім мен танымның жиынтығын құрайды. Бұл халықтық математика ұғымын қалыптастыруға негіз болды. Ол атадан балаға ауызша формада жеткізіліп келді. Халықтық математиканың бағыттары: есеп пен нөмірлеу жүйесі, өлшем (уақыт, ұзындық, аумақ, көлем, салмақ), геометриялық мәліметтер және оның шаруашылықта, халықтың қолданбалы өнерінде көрініс табуы, математикалық түсініктер мен терминдер, этнопедагогика (санамақ, жұмбақ, мақал және басқа да математикалық білімді қамтитын халық шығармашылығы), халық есептері, мұражай, мұрағаттарда, т.б. сақталатын ежелгі халықтық математика ескерткіштері.

«Халықтық математика» терминін алғаш рет 1878 жылы тарихшы В.В. Бобынин қолданған. В.В. Бобынин «Состояние математических знаний в России до XVI века» (1884) [3, 98] атты очеркісінде халықтың алғашқы математикалық білімі – «сан мен өлшемді игеруі» болып табылатынын тұжырымдайды. Ғалымның пайымдауынша, «бұл ілім біртіндеп, атадан балаға жалғасу еңбегінің арқасында» бақылау нәтижесі мен тәжірибе, қарапайым индуктивті және эмпирикалық әдістер арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жету жолымен сақталған. Бұдан басқа халықтың математика жөнінде В.В. Barton, G. Gilmer, т.б. сынды ғалымдар өз ой-пікірлерін ұсынған. Көптеген ғалымдар, әдіскерлер, мұғалімдер өз зерттеу еңбектерін халықтық математиканың жекелеген сұрақтарына арнаған. Әлемдік аренада ғалымдар тарапынан адыгей (Н.М. Евтыхова), башқұрт (С.С. Салаватова), моңғол тілді халықтар (Л.Д. Дугаржапова), мордова (М.А. Куканов), орыс (Симонов Р.А.), татар (В.М. Беркутов, Л.Р. Шакирова), тува (Ч.М. Ондар), удмурт (Л.Т. Крежевских, М.В. Волкова, Л. Грацианская, М.В. Гришкина), украин (А. Дорошкевич), чуваш (Н.И. Мерлина, А.В. Мерлин, С.А. Карташова), якут (А.И. Петрова, А.В. Иванова, С.В. Стручкова) т.б. халықтар танымындағы ұлттық математикалық мәдениет мәселелері өзекті тұжырымдарға ие. Аталған авторлардың жұмыстары «халықтық математика» ұғымы және оның бағыттары туралы қорытындылар жасауға мүмкіндік берді. Отандық ғылымда халықтың математиканы оқытудағы фольклорлық элементтердің маңызын қарастырған зерттеушілердің қатарында Н. Керімбаев, А. Акрамова, Н.Сүлейменова, т.б. атауға болады.

Қазақ этномәдениетінде сандар тұрмыс-тіршіліктің өлшем бірлігі ретінде де қызмет атқарған. Мал басын, қашықтықты, уақытты өлшеуде «қырық күн шілде», «жеті қадам» секілді тұрақты тіркестер қалыптасқан. Бұл халықтық математика элементтері қазіргі когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарастырылады. ХХІ ғасырда этномәдени кодты сақтау жаңа медиа мен виртуалды кеңістікте іске асуда. Қазіргі таңда халықтық математика мәселелеріне қатысты зерттеулер шетелдік ғалымдар тарапынан басым. Әсіресе, тарихи-педагогикалық деңгейдегі еңбектер баршылық. Отандық ғылыми айналымда халықтық математика туралы зерттеулер өте аз. Сондықтан да лингвистикада сан компоненттерін зерттеу, зерделеу және оны математика ілімімен байланыста қарастыру халықтық математика ілімінің ғылыми шеңберін кеңейтіп, теориялық қорын байытып, алынған нәтижелері практикалық маңызымен түйткілді шешімдер жасауға сеп болады. Халықтық математиканың әдіснамалық аспектіде яғни этноматематика деңгейінде қарастырылуы бүгінде жаңалық дәрежесін айрықша бағамдайды. Жалпы халықтың этникалық-мәдени сәйкестілігі өз тарихында, мәдениетінде болған оқиғаларды білу, қалыптасқан рухани құндылықтарға адалдық, ұлт қаһармандарын қастерлеу нәтижесінде құрылады. Ол ұлттың азат және ерікті жасампаздық шығармашылығы процесінде қалыптасады. Олай болса, ол халықтық математиканы ұлттық болмысқа бағдарланған білім беру мазмұнын қалыптастырудың қайнар көзі ретінде пайдаланады [5, 213]. Білім беру мазмұнының этноматематикамен толысуы оның өзектілігінен де хабар береді. Себебі этноматематикалық материалды қосудың басты идеясы – қазақ фольклоры мен ұлттық философия элементтерін пайдалану арқылы қазақ мәдениетін

және басқа мәдениеттердегі интеграция құбылысын тану. **С. Сүлейменова** қазақ тіліндегі этномәдени кодтардың цифрлық репрезентациясын зерттеп, сандардың ұғымдық, символдық мәнін талдайды. Оның еңбегінде «жеті» санының қасиеттілік сипаты мен «қырық» санының әлеуметтік-мәдени коннотациялары ашылады [6, 201]. Ұлттық, бірегейлік сипатымен бірге жалпы, әмбебап қасиеттердің де анықталуына жол ашылады. Түйіндей айтсақ, қазақ халқының ұлттық фольклорлық мұрасы мен философиялық дүниетанымы әлемдік тәжірибелер үдерісіне еніп, көптеген математикалық идеяларға негіз болуы және оның этноматематика компоненті ретінде қолданылуы бүгінгі күні өте маңызды. Қытайлық этнолингвист **Л. Ванг** түркі және қытай мәдениеттеріндегі киелі сандардың концептілік сипатын талдап, олардың дүниетанымдық ортақ негізін айқындаған [8, 157]. Өйткені олардағы жағдаятта жаратылыстану-математикалық білім практикалық есептерді шешу құралы болып көрініс табады. Бұл есептер дәстүрлі, «академиялық» мағынада емес, «өмірлік» жағдай туындысы болмақ. Бұдан білім алушылар күнделікті, қоршаған орта шындығына тиесілі ғылыми білім «пайдасын» көреді. Сондықтан этноматематикалық есептер практикалық-бағдарланған, өлкетанушылық және этномәдени мазмұндағы есептер болып табылады. Батыс антропологи **Ж. Смит** мәдени антропология тұрғысынан сандардың символдық мәнін цифрлық ортада зерделеп, олардың жаһандық мәдени код ретіндегі қолданысын сипаттайды [9, 79]. Ал, **Ж. Жанабергенова** дәстүрлі қазақ өнеріндегі сандық символдарды мультимедиялық форматта зерттеп, олардың киелі рәміздер ретіндегі қызметін сипаттайды. Оның пікірінше, цифрлық репрезентация арқылы жастарға этникалық кодты жеткізу мүмкіндігі артады [11, 90]. Мұндай реалды практикалық дағдыларға баулу – білім алушылардың біліктіліктерін арттырудың бірден-бірі көрсеткіші, соған сәйкес әлемдік деңгейдегі жаңаша трендтердің бірі болмақ. «Жаңа мамандықтар атласындағы» болашақ кәсіп түрлеріне де тиесілі жаңашылдық сол икем-дағдылардың заманауи практикалық-бағдарланған сипатында болып отыр.

Қазақ этномәдениетінде сандардың киелілігі ежелгі мифологиялық дүниетанымнан бастау алады. Адамзат табиғат құбылыстарын, ғалам құрылымын сандар арқылы түсіндіруге тырысқан. Мысалы, «үш әлем» (жоғарғы, орта, төменгі), «жеті қабат көк», «тоғыз қабат жер асты» сынды ұғымдар ғаламның құрылымын бейнелейтін мифологиялық модель ретінде қызмет атқарған. Бұл түсініктер халықтың дүниені тұтас қабылдауында жүйелілік пен үйлесімнің белгісі болды. Қазақ қоғамында сандар заңдық нормалардың да өлшеміне айналған. «Жеті жарғы» дәстүрлі құқық жүйесінің атауында ғана емес, оның мән-мағынасында да көрініс тапты. Бұл санның таңдалуы кездейсоқ емес, ол әділдік пен тәртіптің, толық заңдық жүйенің символы ретінде қабылданған. Сан ұғымы осылайша қоғамдық тәртіп пен әлеуметтік қатынастарды реттеудің басты құралына айналды. Қазақ халқы сандық кодты тәрбиелік мақсатта кең қолданған. «Жеті атасын білмеген – жетесіз» деген қағида арқылы ұрпақтың туыстық шежірені меңгеруі, ата-текке құрмет көрсетуі талап етілген. Бұл дәстүр әлеуметтік байланыстарды нығайтып, қоғамдағы тәртіп пен бірлікті сақтауға ықпал еткен. Сонымен қатар, «үш қасиет», «тоғыз ғұрып» секілді ұғымдар жас ұрпаққа адамгершілік пен моральдық құндылықтарды дарытудың құралы болған. Қазақтың бейнелеу өнерінде, қолөнерінде де сандардың символдық мәні жиі кездеседі. Кілем өрнектерінде, сәулет ескерткіштерінде, әшекей бұйымдарында сандық өлшемдер үйлесім мен әсемдікті сақтаудың эстетикалық қағидасына айналған. Әсіресе «үшбұрыш», «төртқұлақ», «жетіген» секілді өнер туындылары сандар арқылы рәміздік мәнге ие болып, ұлттық мәдениеттің айрықша ерекшелігін айқындап отырған.

Этномәдени жүйеде сандар бірнеше қызмет атқарады. Біріншіден, олар тәрбие құралы ретінде ұрпаққа дүниетанымдық бағдар береді («жеті атанды біл» қағидасы). Екіншіден, сандар әлеуметтік құрылымның белгісі ретінде қолданылған («үш жүз», «жеті жарғы»). Үшіншіден, олар діни-мистикалық танымның көрінісі ретінде киелі ұғымдарды білдіреді («қырық шілтен», «тоғыз ай, тоғыз күн»). Этномәдени контекстегі сандық код арқалаған тілдік бейнелер ұлттық тіл корпусын құрайды. Әлемдік тәжірибеде тілдік корпусстар зерттеушінің тиімді әрі оңтайлы құралы екені дәлелденген. Электронды мәтіндік базалар арқылы тілде болып жатқан үдерістерді, тілдің барлық қабатындағы заманауи өзгерістерді тіркеу үшін

корпус аса қажет. Корпустық базалар лингвистердің инновациялық түрде тез әрі жылдам тілдегі құбылыстарды зерттеуіне негіз болады. Сонымен бірге сөздік жасау ісі әлдеқайда оңтайланды. Осыған дейін сөздікшілер сөздіктің иллюстрацияларын тіркеп көрсету үшін ауқымды қағаз нұсқадағы дереккөздерді ақтарып шолумен айналысса, корпус арқылы тілдік бірлікке мол әрі жылдам иллюстративтік материал жинап алуға болады. Әсіресе, зерттеу нысанындағы этномәдени бірліктер, мәдени-репрезентативті мәтіндер ішкорпусын пайдалану ұлттық корпустың мүмкіндігін насихаттап, заманауи цифрлық база ретінде ғылыми-практикалық әлеуетін танытуға ықпал етеді. Қазақ этномәдениетінің сандық репрезентациясын зерттеу тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі болып отыр. Сандар – этностың дүниетанымдық бейнесін, тарихи-мәдени тәжірибесін және ұлттық кодын сақтаушы негізгі символдардың бірі. Соңғы бес жылда жарық көрген отандық және шетелдік еңбектер қазақ мәдениетінде жиі қолданылатын «төрт», «жеті» сияқты киелі сандардың символикалық мәнін, фразеология мен идиоматикадағы қолданысын, фольклор үлгілеріндегі ерекшеліктерін айқындады. Бұл зерттеулер қазақ халқының тілдік санасында сақталған сандық кодты танымдық, мәдени және когнитивтік тұрғыдан зерделеудің ғылыми негізін құрайды. Ұлттық корпус негізінде сандық компоненттердің жиілігін, контексттік ерекшелігін талдау арқылы этномәдени кодты толық әрі жүйелі ашуға болады. Демек, қазақ мәдениетіндегі сандардың репрезентациясын ғылыми тұрғыдан қарастыру – ұлт болмысы мен тарихи жадын сақтау ісінде маңызды қадам.

Зерттеуді тереңдету және жаңашылдық дәрежесін арттыру мақсатында ауызекі сөйлеу, публицистика және жарнама тілінің мысалдары арқылы сан семантикасын заманауи түсіндіру жұмыстары да қамтылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда тілді антропоцентрлік, яғни, «тілдегі адам факторы» негізінде зерделеу лингвистика саласында тың мәселелерді айқындауға жол ашары сөзсіз. Тілдегі адам факторын тану оның халықтық танымның тереңінен бастау алып, қоршаған ортадағы құбылыстарға баға беруі, пайымдауы негізінде қалыптасады. Объективті шындықты бейнелейтін ұлттық сана мен таным – ұлттың өзіне ғана тән жеке дара қасиеттерін, мұрат тұтқан адами қасиеттерін, құндылықтарын, ұстанымдарын танытуда баға жетпес асыл қазына. Бұл ретте сан есімдердің қолданысына құрылған фразеологиялық қор, идиоматика, паремиология және мәдени-репрезентативті мәтіндерді зерделеудің рөлі ерекше. Мұндай этномәдениеттанушылық зерттеулерді қазақ тілінің ұлттық корпусы базасында жүргізу цифрлық лингвистиканың инновациялық мүмкіндіктерін пайдаланудың зор көрсеткіші болмақ. Сонымен қатар санада сан арқылы қалыптасқан ұлттық таным ақпаратының мәнмазмұнын, қызметін салыстырмалы призмада саралау нәтижелері заманауи интерпретацияда дәйектеледі. Қазақ этномәдениетінде сандар тек арифметикалық мәнге ие емес, ол халықтың тарихи жады, дүниетанымы және рухани болмысының айнасы болып табылады. Сандық кодтар этнолингвистикалық, фольклорлық және заманауи цифрлық кеңістікте ұлттық мәдениеттің тұрақты әрі жаңғыртылатын элементі ретінде қызмет етеді. Бұл бағыттағы зерттеулер ұлттық болмысты жаңаша тануға, мәдени мұраны ұрпаққа жеткізудің тиімді жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Сандар – дүниетанымның бір тетігі. Таным – дамып отыратын жүйе. Ол халықтың түсінігін сипаттайды. Мәселен, «Жеті әлем», «Төрт түстік» тіркестері арқылы қазақ халқының дәстүрлі әлемнің тернарлық құрылымы жайлы түсінігін анықтауға болады. Сандар тілден де бұрын пайда болған категория болғандықтан дүниенің мифтік бейнесін жасауда маңызды рөлге ие. Халықтық дәстүрде сандар белгілі бір ұғымды символдауда, белгілі бір ақиқат дүниені танытушы эталоны болуда, мәдени мағынасын білдіруде белсенді қолданылады деп айтуға болады. Мәселен, қазақ мәдениетінде қойға санақ жүргізбейді, қорадағы қойды санау оған кесірін тигізуі мүмкін деп ырымдаған. Орыс мәдениетінде қаздай тізіліп ұшып бара жатқан құстарды санауға болмайды, оларды жолдан тайдыруы мүмкін деп болжаған. Сондай-

ақ тоқылған текеметтің ұзындығын өлшеуге болмайды. Бұл ырымдар санақ пен санның киелілігі, құдіретті тылсым күші бар деп сенуден туындаған. Мұндай тілдік бірліктерді ұлттық корпус арқылы зерделеп, зерттеп, жүйелеу – қазіргі лингвистердің алдында тұрған міндет.

Қорыта келгенде, төл мәдениетімізді жаңғыртып, мәдени мұраларымыздың мәнін түсінудің қажеттілігі үшін этномәдени бірліктердің этномәдени мазмұнын ашудың маңыздылығы айқындалды. Этномәдени бірліктерді жинақтап, ұлттық құндылықтарды тану тіл иесінің танымдық қабілетін дамытып, өз ұлтының мәдениеті астарланған этнобірліктердің табиғатын түсінуге ықпал жасайды. Көптеген материалдық және рухани мәдени өнімдер күнделікті қолданыста болмағандықтан, қазіргі тіл тұтынушысына танылмауы мүмкін. Мақаламызда этникалық мәдениеттегі сандық кодтың ұлттық корпуста берілу жолдарын қарастырумен қатар, қазіргі қолданыстағы жүйелігіне мән бердік. Болашақ ұрпақтың этномәдени сөздерді ұмытпай, тілдік қолданысын түсінуі мен қазақ тілін зерттеушілерге көлемді тәжірибелік материалды тез тауып, оларға әрі қарай зерттеу жүргізу үшін қазақ тілінің ұлттық корпусы таптырмас құрал деп білеміз. Себебі корпус – тек электрондық нұсқаға көшірілген мәтін базасы емес, ол терең аннотацияланған, тұтынушының сан түрлі сұранысына қарай тиісті ақпаратты беруге икемделген іздеу жүйесі бар базаның көзі.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын AP26104225 Этникалық мәдениеттің сандық коды (Қазақ тілінің ұлттық корпусы негізінде) тақырыбындағы грант жобасы негізінде жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Каракозова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Эверо, 2011. – 104 с.
- 2 Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. 12 томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – Т.1. – 512 б.
- 3 Философия: Жоғары оқу орындары және колледж студенттеріне арналған оқулық // құраст. Т.Х. Ғабитов; ауд. Б.М. Сатершинов. – Алматы: Паритет, 2012. – 250 б.
- 4 Абжаппарова А., Тулеметова А., Бегалиева Г. Digitalization of cultural heritage in Kazakhstan // *ҚазҰУ хабаршысы. Мәдениеттану сериясы*. – 2021. – №2(85). – Б. 112–115
- 5 Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы: Сага, 2013. – 704 б.
- 6 Сүлейменова С.К. Digital representation of the Kazakh linguocultural code // *Тіл және мәдениет*. – 2022. – Т. 13, №4. – Б. 201–206.
- 7 Wang L. Ethnolinguistic study of sacred numbers in Turkic and Chinese cultures // *Journal of Ethnolinguistics and Cultural Studies*. – 2023. – Т. 11, №2. – P. 155–162.
- 8 Smith J. Numbers as cultural codes in digital anthropology // *Anthropology in the Digital Age*. – 2021. – Т. 8, №1. – P. 77–83.
- 9 Smith J. Numbers as cultural codes in digital anthropology // *Anthropology in the Digital Age*. – 2021. – Т. 8, №1. – P. 77–83.
- 10 Ахатова З.Б. Digitalization of Kazakh folklore: Sacred numbers in oral tradition // *Central Asian Journal of Literature and Folklore*. – 2023. – №1(7). – P. 73–79.
- 11 Жанабергенова Ж. Multimedia representation of traditional Kazakh art and symbolism of numbers // *Өнер және мәдениеттану*. – 2020. – Т. 5, №3. – Б. 88–92.
- 12 Машани А. Айдың айналымдары. – Алматы: Алатау, 2008. – 296 б.
- 13 Fazylzhanova A., Seitbekova A., Kobdenova G., Seidamat A., Ayazbayev G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language // *Lodz Papers in Pragmatics*. – 2025. – Vol. 21, №1. – P. 169–191.
- 14 Құдайбергенов А., Мырзабаева А., Сарбасова Л. Virtual museums as tools for preserving Kazakh ethnocultural heritage // *Digital Humanities Review*. – 2020. – №6(4). – Б. 54–60.

15 Kiynova Zh.K., Zhaiynshiyeva Zh.B. Symbolic Meanings of Numerals in Kazakh Riddles // ResearchGate. – 2023. – Б. 148-155.

Материал 25.05.2025 баспаға түсті

Числовая репрезентация казахской этнокультуры

Л.Р. Қойшығұлова¹, Ж.К. Омирбекова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 01000, Казахстан

Статья посвящена культурно-семантическим и концептуальным значениям числовых компонентов, зафиксированных в языке, особенностям их функционирования как числового кода этнической культуры, а также историческому обзору исследований числового кода. Уникальное историческое развитие казахского народа, его образ жизни и традиции, сформировавшиеся в соответствии с природной средой, регионом и окружением, и отразившиеся в языке, рассматриваются в контексте современной антропоцентрической парадигмы. В статье ставится цель исследовать сакральные числа, сохранившиеся в народной памяти, как элементы этнокультурного кода; раскрыть культурный код числовых компонентов в контексте фразеологии, идиоматики и реалий; проанализировать концептуальное, образное, ценностное и символическое содержание чисел на основе фольклора и паремнологического материала; определить числовой код этнической культуры через призму народной математики. Освоение национальных ценностей через язык в условиях общественно-социального обновления современного Казахстана приобретает особую значимость. Актуальность статьи заключается в возрождении архетипического сознания, отражающего особое значение чисел в казахской культуре, в выявлении семантического потенциала современных языковых единиц и в определении культурного кода числовых компонентов. Цель статьи — расширить когнитивный кругозор лингвистов и способствовать развитию государственно ориентированного сознания через язык. Актуальность темы заключается также в возрождении многовековой национальной культуры, передаваемой от поколения к поколению, в её сохранении и передаче будущим поколениям через национальный корпус. В статье предлагается научно-методологическая модель представления этнокультурных единиц, раскрывающих «числовой код» в рамках этнолингвистических, лингвокультурологических, диалектологических, социолингвистических и других исследований казахского языкознания. Ценность статьи заключается в использовании языка как информационного источника национальной культуры (идентичности) и в облегчении исследовательской работы в рамках современной лингвистики.

Ключевые слова: лингвокультурология, этнокультурная лексика, культурный код, числовой код, национальный корпус, культурная репрезентация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Каракозова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Эверо, 2011. – 104 с.
- 2 Кондыбай С.. Античная казахская мифология. 12 томов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – Т.1. – 512 б.
- 3 Философия: учебник для студентов вузов и колледжей // сост. Т.Х. Габитов; ауд. Б.М. Сатершинов. – Алматы: Раритет, 2012. – 250 с.
- 4 Абжаппарова А., Тулеметова А., Бегалиева Г. Digitalization of cultural heritage in Kazakhstan. – Вестник КазНУ. Серия культурологии. – 2021. – №2(85). – С. 112–115
- 5 Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы: Сага, 2013. – 704 б.
- 6 Сулейменова С.К. Digital representation of the Kazakh linguocultural code // *Language and Culture*. – 2022. – Т. 13, №4. – С. 201–206.

- 7 Хасенов А. Числительные в современном казахском языке: канд. филол. наук ... автореф – Алматы, 1957. – 58 с.
- 8 Wang L. Ethnolinguistic study of sacred numbers in Turkic and Chinese cultures // *Journal of Ethnolinguistics and Cultural Studies*. – 2023. – Т. 11, №2. – P. 155–162.
- 9 Smith J. Numbers as cultural codes in digital anthropology // *Anthropology in the Digital Age*. – 2021. – Т. 8, №1. – С. 77–83.
- 10 Ахатова З.Б. Digitalization of Kazakh folklore: Sacred numbers in oral tradition // *Central Asian Journal of Literature and Folklore*. – 2023. – №1(7). – С. 73–79.
- 11 Жанабергенова Ж. Multimedia representation of traditional Kazakh art and symbolism of numbers // *Art and Culture Studies*. – 2020. – Т. 5, №3. – С. 88–92.
- 12 Машани А. Лунные круги. – Алматы: Алатау, 2008. – 296 с.
- 13 Fazylzhanova A., Seitbekova A., Kobdenova G., Seidamat A., Ayazbayev G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language // *Lodz Papers in Pragmatics*. – 2025. – Vol. 21, №1. – P. 169–191.
- 14 Кудайберген А., Мырзабаева А., Сарбасова Л. Virtual museums as tools for preserving Kazakh ethnocultural heritage // *Digital Humanities Review*. – 2020. – №6(4). – С. 54–60.
- 15 Kiynova Zh.K., Zhaunshiyeva Zh.B. Symbolic Meanings of Numerals in Kazakh Riddles // *ResearchGate*. – 2023. – С. 148–155.

Материал поступил в редакцию журнала 25.05.2025

The numerical representation of kazakh ethnoculture

L. Koishygulova¹, ZH. Omirbekova¹

¹Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Astana, 010000, Kazakhstan

The article is devoted to the cultural-semantic and conceptual meanings of number components preserved in language, the features of their use as the numerical code of ethnic culture, and a historical overview of the study of this numerical code. The unique historical development, lifestyle, and traditions of the Kazakh people — shaped by their environment, region, and surrounding nature and preserved in language — are examined through the lens of the modern anthropocentric paradigm. The study aims to explore the sacred numbers preserved in cultural memory as elements of the ethnocultural code, to reveal the cultural code of numerical components in the context of phraseology, idioms, and realia, and to analyze the conceptual, figurative, value-based, and symbolic meanings of numbers using folklore and paremiological materials. The article also proposes ways to define the numerical code of ethnic culture through the lens of folk mathematics. Acquiring national values through language in line with the current socio-cultural renewal of Kazakhstan is of great importance. The significance of this article lies in reviving the special meaning of numbers in Kazakh culture through archetypal consciousness, uncovering the semantic potential of words used by today's speakers, and identifying the cultural code of number components. The purpose of the article is to expand the cognitive horizons of linguists and enhance the level of state-oriented consciousness through language. The relevance of the topic lies in preserving and passing down the national culture that has been formed over centuries — reflecting the worldview and essence of the nation — to future generations through a national corpus. The article aims to demonstrate a scientific-methodological model for presenting ethnocultural units that represent the “numerical code” in ethnolinguistic, linguocultural, dialectological, sociolinguistic, and other linguistic studies. The value of the article is in its potential to facilitate research by using language as an informational source of national culture (identity) in modern linguistics.

Key words: linguoculturology, ethnocultural vocabulary, cultural code, numerical code, national corpus, cultural representation.

REFERENCES

- 1 Karakozova Zh.K., Khasanov M.Sh. Kosmos kazakhskoi kultury. – Almaty: Evero, 2011. – 104 p.
- 2 Kondybai S. Argy kazak mifologiyasy. 12 tomdyk. – Almaty: Daik-Press, 2004. – T.1. – 512 p.
- 3 Filosofiya: Zhogary oku oryndary zhane kolledzh studentterine arnalgan okulyk // kurast. T.Kh. Gabitov; aud. B.M. Satershinov. – Almaty: Raritet, 2012. – 250 p.
- 4 Abzhapparova A., Tulemetova A., Begaliyeva G. Digitalization of cultural heritage in Kazakhstan // *Herald of the Kazakh National University. Cultural Studies Series*. – 2021. – №2(85). – P. 112–115.
- 5 Naurzbaeva Z. Vechnoye nebo kazakhov. – Almaty: Saga, 2013. – 704 p.
- 6 Suleimenova S. Digital representation of the Kazakh linguocultural code // *Language and Culture*. – 2022. – T. 13, №4. – P. 201–206.
- 7 Khasenov A. Kazirgi kazak tilindegi san esimder: filol. gylm. kand. ... avtoreferat. – Almaty, 1957. – 58 p.
- 8 Wang L. Ethnolinguistic study of sacred numbers in Turkic and Chinese cultures // *Journal of Ethnolinguistics and Cultural Studies*. – 2023. – T. 11, №2. – P. 155–162.
- 9 Smith J. Numbers as cultural codes in digital anthropology // *Anthropology in the Digital Age*. – 2021. – T. 8, №1. – P. 77–83.
- 10 Akhatova Z. Digitalization of Kazakh folklore: Sacred numbers in oral tradition // *Central Asian Journal of Literature and Folklore*. – 2023. – №1(7). – P. 73–79.
- 11 Zhanabergenova Zh. Multimedia representation of traditional Kazakh art and symbolism of numbers // *Art and Culture Studies*. – 2020. – T. 5, №3. – P. 88–92.
- 12 Mashani A. Aidyn ainalymdary. – Almaty: Alatau, 2008. – 296 p.
- 13 Fazylzhanova A., Seitbekova A., Kobdenova G., Seidamat A., Ayazbayev G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language // *Lodz Papers in Pragmatics*. – 2025. – Vol. 21, No. 1. – P. 169–191.
- 14 Kudaibergen A., Myrzabayeva A., Sarbasova L. Virtual museums as tools for preserving Kazakh ethnocultural heritage // *Digital Humanities Review*. – 2020. – №6(4). – P. 54–60.
- 15 Kiynova Zh.K., Zhaunshiyeva Zh.B. Symbolic Meanings of Numerals in Kazakh Riddles // *ResearchGate*. – 2023. – P. 148–155.

Received: 25.05.2025

IRSTI 16.01.24

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp58-73](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp58-73)

Z. Kulmanova

Michigan State University, East Lansing, 48824, USA

THE COGNITIVE FOUNDATIONS OF THEOLINGUISTIC DISCOURSE IN KAZAKH AND ENGLISH

This paper investigates cognitive and cultural representation of theolinguistic discourse in Kazakh and English languages based on comparative-cognitive and discourse analysis techniques. Since theolinguistics is an interdisciplinary research field, it analyzes the relationship between religion and language and is a requirement for identifying linguistic representations and cultural-cognitive meanings of religious notions.

The research concentrates on central Islamic and Christian concepts of “God”, “spirit”, “sin”, and “faith” (iman) and investigates their semantic, metaphorical, and pragmatic properties. In Kazakh religious language, “God” is conceptualized as a transcendent, righteous “Creator” and is named by epithets like “Allah”, “Haq”, and “Rabby” in folklore and Quranic literature, while

English uses titles such as “God”, “Heavenly Father”, and “The Lord” in a more human-like manner, emphasizing personal and affective involvement. In Islamic discourse, the concept of “rukḥ” (spirit) is seen as the core of the human inner world and the foundation of one’s connection with God, life, and faith. In Christianity, the “Holy Spirit” is described as a source of spiritual renewal and divine guidance within the believer’s heart. Both religions have a similar notion of “sin” being tied to metaphors like dirt, burden, and darkness, which symbolize desecration of inner sanctity and spiritual wholeness. “Sin” in Christianity is presented as a spiritual disease in the course of human nature, a syndrome infecting the human relationship with God and passed from generation to generation. “Iman” (Faith) in Islam is a comprehensive system manifested through the unity of heart, actions, and speech.

The findings show distinctive features of linguistic representation of religious concepts in different cultures and languages, opening up new possibilities for the interpretation of the linguistic discourse. This evokes the importance of considering cultural context and the organization of concepts during translation, teaching, or explaining religious texts.

Key words: theolinguistics, cognitive linguistics, concept, God, spirit, faith, sin, Islam, Christianity, cultural code.

MAIN PROVISIONS

Theolinguistics is an interdisciplinary field that studies the interaction between language and religion. This area reveals the connections between language and spiritual worldview, cultural codes, and the moral structure of society. The concept of theolinguistic discourse aims to examine the cognitive nature of religious and moral texts, focusing on their semantic and pragmatic structure. In this context, language is viewed not only as a tool for communication but also as a cognitive representative of the cultural and faith-based system known as *Theoculture*. The theoretical foundations of this field are closely related to several major frameworks: cognitive linguistics (G. Lakoff, M. Johnson), social constructivism (P. Berger, T. Luckmann), cultural linguistics (A. Wierzbicka, C. Geertz), and the philosophy of language (L. Wittgenstein, M. Foucault).

G. Lakoff emphasizes that “language is a cognitive structure that organizes human experience”, highlighting the significant role of linguistic concepts in moral and religious cognition [1]. The metaphor theory developed by Lakoff and M. Johnson enables a deeper understanding of how religious notions are constructed in the human mind. This approach was further developed in Kazakh linguistics by R. Syzdykova, who explored the linguistic representation of moral concepts in relation to the national worldview. She emphasized that “language is the core of culture” and demonstrated that analyzing concepts such as “*obligation*” (*paryz*), “*duty*” (*mindet*), and “*debt*” (*qaryz*) helps uncover the deeper content of the national conceptual system. According to her, “every society has its own moral codes, and language functions as the carrier of these codes” [2]. A similar perspective was elaborated by French anthropologist M. Mauss (1990) in his seminal work “*The Gift*” [3], where he investigated the concepts of “*obligation*” and “*debt*” from a sociocultural standpoint. Mauss (1990) viewed the notion of “*code*” not merely as a legal or economic category, but also as a symbolic and moral relationship. This view was further refined by T. Asad in his studies of the cultural and political structures of religion.

In the culture of any nation, concepts such as “*God*”, “*faith*”, “*sin*”, “*obligation*”, and “*spirit*” are not confined to religious consciousness alone. They are deeply rooted in ethnocultural consciousness and are organic elements of national identity. They live in proverbs, folklore, and religious-educational literature. Up to the current time, some Kazakh scientists have made an important contribution, like A. Qaidar, B. Sagyndykuly, Zh. Mankeeva, etc. Their works show the interdependence of language and culture, and of national consciousness and worldview. From the perspective of comparative linguistics, V. V. Vinogradov (1986) and A. M. Shcherba (1974) emphasize the need to distinguish between conceptual content and cultural grounding when analyzing the structure of moral concepts across different languages.

Following current research, religious discourse is closely associated with both national identity and with cognitive processes of language. Khamzina and Zharykova (2025) say that in Alpamys Batyr epic religious vocabulary expresses the syncretism of Islam and ancient Turkic religions, constituting the spiritual face of the nation and establishing national self-awareness [4]. Orazbaeva et al. (2025) emphasize cognitive stability of the Kazakh language: regardless of its free word order, semantic roles are always unambiguous, which they explain in the Cognitive-Semantic Matching Model [5]. These mechanisms render the language able to express and organize religious ideas fruitfully. Hesse (2023) adds further that religious language is unthinkable without metaphors: not only do they contribute meaning but also imagistic perspectives, allowing the conceptualization of the transcendent [6]. Thus, the structure of beliefs, the cognitive structure of language, and the metaphorical expressivity of discourse become the main pillars of theolinguistic communication in Kazakh and English traditions.

The present study is aimed at identifying the cognitive foundations of theolinguistic discourse in the Kazakh and English languages. To achieve this, a combination of conceptual analysis, comparative-cultural, and discourse methods is employed. The theoretical framework of the research is based on the works of both foreign and Kazakhstani scholars in the fields of conceptual studies, cultural linguistics, and philosophy.

INTRODUCTION

In contemporary linguistics and religious studies, theolinguistics and cognitive linguistics are increasingly recognized as intersecting fields of inquiry. Language is not merely a means of communication. It also serves as a fundamental code of religious cognition and belief systems. Theolinguistics deals with religious texts' language form, meaning, and pragmatic use [7], whereas cognitive linguistics explains how conceptual systems in human minds are created through language [1]. Situated strategically at the crossroads of these two, theolinguistic discourse provides further insight into language and its cultural-cognitive aspects.

Religious discourse is religious concepts, beliefs, values, and norms use of language in any given language. Here, not only linguistic but also cognitive and cultural features are required. Religious texts in Kazakh and English, while rooted in different religious traditions, Islam and Christianity are constructed within similar cognitive processes. Such things as metaphorical expressions, conceptualization, systems of symbols, rituals, etc., are universal and constructed within particular culture-religion systems. Therefore, a comparative analysis of theolinguistic discourse in the two languages is essential for identifying intercultural connections between religious cognition and linguistic expression.

The aim of this study is to conduct a comparative analysis of the cognitive and semantic foundations of religious discourse in Kazakh and English. The research draws upon texts from the Qur'an and the Bible, as well as Ahmed Yasawi's wisdom and English language sermons. Central theolinguistic concepts such as "God", "obligation" (*paryz*), "sin", "faith" (*iman*), and "spirit" (*rukh*) are examined through the lens of cognitive models. This approach allows for a comprehensive understanding of how religious concepts are represented linguistically and culturally, and helps reveal their conceptual specificities. The study is anticipated to make new applied and theoretical contributions to cultural linguistics and theolinguistics research. The study is also capable of having a positive impact on the teaching and translation of Kazakh and English religious texts.

Research tasks of the study include: identifying key theolinguistic concepts in Kazakh and English religious discourse; analyzing metaphorical and conceptual models used to express them; comparing semantic structures and symbolic representations across both languages; investigating how these elements reflect religious and cultural worldviews. The research hypothesis is that despite religious tradition variation (Islam and Christianity), religious discourse in Kazakh and English displays the same cognitive structures due to universal conceptual mechanisms but retains culturally unique semantic characteristics. The scientific originality of this research is found in its effort to straddle the divide between cognitive linguistics and theolinguistics through cross-cultural

examination of religious texts in two separate languages and traditions. The research brings forth a distinct interdisciplinary methodology that has been underrepresented in past research. The degree of scientific development of the topic demonstrates that while individual studies have been conducted on religious discourse in either Kazakh or English, and on cognitive metaphor in religious texts (e.g., Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2010), comparative research combining cognitive and theolinguistic perspectives across Islamic and Christian texts remains limited.

MATERIALS AND METHODS

For this study, key religious texts in both Kazakh and English were selected. The Kazakh-language sources include the translation of the Holy Qur'an by Khalifa Altay [8], the *Diwani Hikmet* collection of Khoja Ahmed Yasawi [9], as well as Kazakh religious phraseological units and proverbs. As for the English-language materials, the study relies on the *Holy Bible* (New International Version) [10] and fixed religious expressions in English.

The research employs the method of cognitive conceptual analysis to examine the cognitive structure and semantic representation of religious concepts. In addition, comparative discourse analysis is applied to investigate the structural and semantic features of religious discourse in Kazakh and English. Through the method of identifying metaphorical models and concepts, the study reveals the cognitive forms in which religious notions are represented. Furthermore, by comparing semantic fields and cultural codes, the research analyzes the cultural specificities and parallels within the religious discourses of both languages. This combination of methods provides a comprehensive cognitive and theolinguistic approach to the analysis.

The research addresses the following question: *What are the similarities and differences in the cognitive and semantic representations of core religious concepts in Kazakh and English religious discourse?* The working hypothesis assumes that despite the different theological traditions of Islam and Christianity, both languages utilize similar cognitive models in religious conceptualization, though culturally encoded in distinct ways. The study was conducted in four stages: (1) selection and classification of religious texts; (2) identification of key theological concepts; (3) application of cognitive-conceptual and discourse analysis methods; (4) cross-linguistic and cross-cultural comparison. The Kazakh dataset includes over 150 units from the Qur'an and *Diwani Hikmet*, alongside more than 50 phraseological expressions and proverbs. The English material comprises over 120 terms and expressions drawn from the Bible and English-language sermons. However, due to the large volume of collected materials, they are selected and analyzed in the article. This methodological framework ensures the reliability and depth of the comparative theolinguistic analysis.

RESULTS

Theolinguistic discourse in Kazakh and English was analyzed using comparative-conceptual and discourse-analytical methods to uncover the cognitive representation of religious concepts. As a result, it was found that fundamental religious concepts: “*God*”, “*obligation*” (*paryz*), “*sin*”, “*faith*” (*iman*), and “*spirit*” (*rukh*) are realized through distinct cognitive models in each linguistic and cultural context.

Concept of God. In Kazakh religious discourse, the concept of *God* is predominantly represented by terms such as “*Allah*”, “*Zharatushy*” (*The Creator*), “*Haq*” (*The Truth*), and “*Rabby*” (*Lord*). These appellations often appear in the translation of the Qur'an by Khalifa Altay and in “*Diwani Hikmet*” of Ahmed Yassawi. For instance, in the Kazakh expression “*Allanin rakhmeti ken*” (Allah's mercy is vast), God is depicted as the origin of pity and pardon. Additionally, Islam's 99 names of Allah provide explicit descriptions of the complex characteristics of God. In Yassawi's wisdom, the word “*Haq*” conveys the absolute nature of God: “*Ghasyqpyn dep aipas bolar, Haqtan khabary bolmasa*” (One cannot claim to be a lover if they have no knowledge of

Truth). In such expressions, the understanding of God takes on a metaphysical dimension and is associated with transcendence.

From a cognitive perspective, the Kazakh concept of “*God*” is constructed as an exalted being characterized by mercy and justice, and functions as an object of spiritual reverence and moral instruction [11]. In Kazakh religious texts, God’s nature is revealed through a wide range of attributes: *justice, mercy, sovereignty over the universe*, among others [12]. Epithets like “*Zharatushy*” (The Creator), “*Buiryq berushi*” (Commander), expressions like “*Qudaisy qurai da synbas*” (Even a straw doesn't break without God's will) enhance God's figure as ruler and guardian. Such epithets and descriptions of God in Kazakh religious and folklore language are common: “*Barlyq dūnienin ıesi*” (The Lord of the universe), “*Aspan men zherdin Hákimi*” (The Sovereign of the heavens and the earth) and emphasize God's authority and unlimited power. Traits such as “*Qúdiretti*” (The Almighty), “*Zharylqawshy*” (The Giver), “*Táwbeshilderdi keshirgish*” (The Forgiver of the Repentant) demonstrate God's mercy and compassion. Metaphorical phrases such as “*Qúdaıdyń kózi túzu bolsyn*” (May God’s eye be righteous), “*Qúdaı úirińdi zholǵa salsyn*” (May God guide your kin onto the right path) demonstrate God's role of being a constant observer, guardian, and witness in Kazakh religious poetry. Therefore, the meaning of God in Kazakh religious vocabulary covers a wide range of semantic fields and is filled with religious, cultural, and philosophical content. It runs deeply not only through Qur'anic and theological literature, but also in folklore and colloquial speech, and is expressed in a multi-dimensional and deep form.

English religious texts employ the terms “*God*”, “*The Lord*”, and “*Heavenly Father*” frequently. These terms anthropomorphize God as a personal being who addresses human beings, is concerned about them, and is emotionally close [13]. To speak of God as a “person” is to have a close, intimate relationship. This form of address, for example, is “*Our Father in heaven, hallowed be your name*” (Matthew 6:9). God is addressed as a father in heaven and conveys a sense of warmth, nearness, and familiarity in religious usage. Christian theology centers on the doctrine of the Trinity: “*the Father*”, “*the Son*”, and “*the Holy Spirit*”, three persons in one divine nature [14]. This is expressed in numerous biblical metaphors. In “*The Lord is my shepherd*” (Psalm 23:1, King James Bible), God is metaphorically equated with a shepherd, a protector, and a guide, as in the conceptual metaphor God as Shepherd [10]. Another, “*Whoever does not love does not know God, because God is love*” (1 John 4:8), actually equates God with love itself. The God is Love metaphor also conveys a very strong feeling of attachment between the believer and God [1]. These examples show how, in religious English, God is a very personalized and emotive character. God is not only characterized as some kind of powerful character but as someone close, loving, and inwardly concerned with the life of the believer [7]. Finally, Kazakh religious writings speak of God in terms of transcendence and metaphysical abstractness, usually as the Absolute and a symbol of justice. English religious writings, however, speak of God in anthropomorphized terms as a human being, an object of love and care. These linguistic and cultural variations add further to the cognitive sources of religious belief and structures on which language builds the divine.

Concept of Paryz (obligation, duty). In Kazakh religious discourse, the concept of “*paryz*” is not limited solely to religious duties within the framework of Sharia law. This notion encompasses a wide semantic field closely intertwined with historically established traditional moral values, family ethics, and spiritual upbringing. For example, in Kazakh folk wisdom, phrases such as “*Ata-anany paryzyn ötemegen – Quday aldynda küñäli*” (He who does not fulfill his duty to his parents is sinful before God), “*Jumaq ananyq tabany astynda*” (Paradise lies beneath a mother’s feet), and “*Anangdy Mekkegä arqalap aparsan da, qaryzynnan qutylalamaysyn*” (Even if you carry your mother to Mecca on your back, you will not be freed from your debt to her) illustrate that *paryz* is not merely a religious category but also an indicator of familial responsibility. Furthermore, there is a hadith in which a man recounts serving his mother during the pilgrimage and asks the Prophet Muhammad (peace be upon him), “*Men anamnyñ aq sütin aqtadym ba?*” (Have I repaid my mother’s breastfeeding?). The Prophet replied, “*Joq. Sen onyn bir tündik uayymyn da ötegen joqsyn*” (No. You have not even repaid one night of her worry). Here, *paryz* is not only an obligation before God but also the foundation of human dignity and conscience. This phrase reflects how religious and

traditional layers in the Kazakh worldview are inseparable and form an integrated linguocultural structure.

The particular nature of the “*paryz*” concept is also clearly reflected in Sufi literature. In Ahmed Yassawi’s *Diwani Hikmet*, the line “*Paryz namaz okysan, ruhyng tazarar*” (If you perform the paryz prayer, your spirit will be purified) portrays *paryz* not merely as a religious ritual, but as a symbol of inner discipline on the path to spiritual purification and perfection. In other words, “*paryz*” has a transcendent quality. It represents not only the connection between humans and God, but also a form of self-accountability and internal order. In Kazakh folklore and epic narratives, the concept of “*paryz*” similarly appears with a broad meaning. For instance, in the epic *Koblandy Batyr*, the hero’s defense of his people is regarded as his *paryz* (duty) to his nation. In the poem *Kyz Zhibek*, the tragedy that unfolds after Tolegen departs without his parents’ blessing is seen as a violation of *paryz*. This shows how religious duties have merged with cultural traditions to form a fundamental moral value in people’s lives. The Kazakh language captures this idea through phrases like “*paryzyn oteu*” (fulfilling one’s duty), “*paryzyn arqalau*” (carrying one’s duty), and “*paryzyn sezinu*” (feeling one’s duty), all of which reflect a deep sense of responsibility and conscious commitment to one’s obligations. The proverb “*Qaryz – malgha, paryz – zhanga*” (Debt is to wealth, paryz is to the soul) highlights the spiritual weight of *paryz* and its ethical and sacred character. In essence, *paryz* (obligation) is not an externally imposed command but a deeply ingrained spiritual and moral law within the individual. It is easy to see how *paryz* in Kazakh culture includes a wide and complex framework of ideas.

On the other hand, religious argument for Englishness revolves around ideas like duty or responsibility in the sense of obeying God’s commandments and adhering to moral law. Therefore, for instance, the scripture “*Fear God, and keep His commandments, for this is the duty of all mankind*” (Ecclesiastes 12:13) specifies mankind’s duty as obedience to God’s laws. Duty here appears to be a specific, bounded, legalistic thing. In the Protestant religion’s historical tradition within the English language tradition, obligation is rooted in hierarchical dependence, like God commands and human beings obey. Salvation is frequently construed as dependent upon ceaseless religious and moral discipline. Jesus demands, “*If you love me, keep my commands*” (John 14:15), reiterating this premise, assuming love of God lies in obedience. This is an instance of the conceptual metaphor “*Duty is proof of love*”. In everyday language, the concept of duty appears in such expressions as “*Do your duty, and God will do the rest*”, “*Call of duty*”, and “*Sacred duty*”. These expressions associate the concept of duty with religious, military, or legal contexts, emphasizing its character as a solemn obligation, something required, usually uncontested, and grounded in a sense of higher power and moral obligation.

The differences between these concepts in Kazakh and English reflect their underlying worldviews. In Kazakh culture, “*paryz*” (obligation) is shaped at the intersection of divine command, social ethics, national tradition, and personal spiritual responsibility. It is closely tied to an individual’s inner sense of conscience and moral integrity. In contrast, within English religious discourse, *duty* typically carries a legal connotation. It is a specific, formal obligation that must be fulfilled. These distinctions also shape the cognitive structures of each concept. In Kazakh, the concept of *paryz* is reflected in conceptual metaphors such as “*paryz – kásietti zhauapkershilik*” (obligation is sacred responsibility), “*paryz – rukhani tárbie*” (duty is spiritual discipline), and “*paryz – ar-namys*” (duty is honor and dignity). In English, however, it appears through structures like “*duty is law*”, “*duty is obedience*”, and “*duty is proof of faith*”. These metaphorical models reveal distinct linguistic and cultural perspectives: in Kazakh, “*paryz*” evolves into an inner spiritual order intertwined with personal conscience, whereas in English, “*duty*” serves as the foundation of a formal, legal covenant between God and the believer.

Concept of Kúná (sin). The concept of *kúná* (sin) holds deep religious, ethical, and cultural significance in human civilization. In both Islamic and Christian teachings, it is defined as a violation of divine law and is linguistically represented through metaphors, idioms, and semantic fields. In Kazakh religious and folkloric discourse, *kúná* refers to actions that harm a person’s spiritual purity. At the lexical level, it commonly appears with words like “*aram*”, “*kharam*”, “*kúnáhár*”, “*tazalyq*”,

and “*táwbe*” (impure, forbidden, sinner, purity, repentance), forming a rich semantic field. For instance, in the phrase “*Kúnání kóp qylgannyń júzi qara bolady*” (The face of one who commits many sins turns black), “*júz*” (face) is metaphorically portrayed as an outward reflection of inner spiritual state, while “*qara*” (black) symbolizes sin and conveys conceptual associations like “*spiritual darkness*” and “*loss of divine light*”. In this context, *kúná* is expressed through binary oppositions such as “*jaryq/qarańgylyq*” (light/darkness), “*tazalyq/lastyq*” (purity/impurity), and “*joǵary/tómen*” (high/low). Other expressions such as “*Kúnási zhelkesinde túr*” (His sin is on his neck) and “*Kúnáǵa belsheden batqan*” (Drenched in sin up to the waist) depict sin as a heavy, invisible burden that constantly follows the individual. These reflect ontological metaphors like “*kúná = júk*” (sin is a burden), “*kúná = lastyq*” (sin is filth), and “*kúná = qarańgylyq*” (sin is darkness). In Sufi texts, particularly in the *hikmet* poems of Ahmed Yassawi, sin is portrayed as something that “*hardens*” the heart, “*plunges it into darkness*”, and “*diverts it from the path of truth*”. For example: “*Kóp kúnámen júrek qatty tasqa ainaldy*” (Due to many sins, the heart turned into stone). Here, sin metaphorically renders the heart cold, insensitive, and closed to divine truth, an example of the conceptual metaphor “*kúná = qattylyq/beiqamdyq*” (sin is hardness/heedlessness).

In Christian theology in English, sin is mostly a transgression of God's law. Semantically, it approaches words such as “*evil*”, “*guilt*”, “*temptation*”, “*fall*”, and “*disobedience*”. Figuratively, sin tends to be conceived as something concrete and damaging: “*a debt*”, “*a burden*”, “*a stain*”, or “*a disease*”. For example, “*Sin is a debt that must be paid*” makes “*sin*” a debt owed to God of a moral sort and employs legal and economic terminology (sin = debt). In “*The burden of sin weighs heavily upon the soul*”, sin is a heavy burden the soul has to bear—an ontological metaphor that attributes physical presence and weight to sin. The second, “*for all have sinned and fall short of the glory of God*” (Romans 3:23), uses the metaphor of “*falling short*” or being far off to human beings. Sin creates a distance between human beings and the perfection of God. As “*your iniquities have separated you from your God*” (Isaiah 59:2) describes sin as a power of separation, an alienation that breaks one's connection to God's presence.

While the metaphors employed by both Kazakh (*künä*) and English (*sin*) discourses are the same — “*darkness*”, “*burden*”, or “*filth*”— the formulation of these in terms of language varies as per conceptual and cultural frameworks. In both, yet, sin is a moral deficiency, spiritual crisis, and lack of nearness to the divine, which always takes place through profound, culturally rooted metaphors.

Objects	Kazakh	English
Kuna / Sin	Spiritual impurity, moral fault before God	Legal violation, estrangement from God
Metaphors	Black face, burden, dirt, stone heart	Debt, stain, separation, mark
Phraseology	Carrying sin, darkening of the face	Sin is a debt, stained by sin
Religious texts	Quran, Hikmet poems	Bible, Protestant doctrine
Cognitive system	Clean/unclean, light/dark	Law/breaking, debt/payment
Spiritual dimension	Heart, spirit, intention	Punishment, salvation, justice

Table 1. Discourse-cognitive comparison of the concept “*Künä*” (Sin)

Concept of Iman (Faith). In Kazakh, the concept of “*iman*” is a metaphorical structure at the cognitive level based on the heart and inner feelings. According to this structure, faith is understood as “*feeling with the heart*”, “*coming from the heart*”, meaning it is not rational but an emotional, spiritual intuition. The Kazakh concept of “*iman*” is mainly connected with a person's inner spiritual world, faith with the heart, and the purity and sincerity of the soul. For example: “*Iman – júrekten*” (faith is from the heart), “*Imansızda uiat joq*” (without faith, there is no shame), “*Imansızdan uiat keter*” (from lack of faith comes shame), “*Imansızda ar bolmaydı, arsızda jar bolmaydı*” (without faith there is no honor, without honor there is no spouse), “*Imandınıń júregi keń, imansızdıń júzi kereń*” (the faithful have a broad heart, the faithless have a blind face), “*Iman ketse,*

adamdıq da ketedi” (when faith leaves, humanity leaves), *“Iman – jürektiñ nūry, ğılım – aqıldiñ nūry”* (faith is the light of the heart, knowledge is the light of the mind). These expressions show that *“iman* is directly connected with a person’s inner being, their heart’s intuition, emotional state, and is a sign of spiritual purity and moral responsibility. Here, the metaphors *“heart”* and *“honor-shame”* indicate that faith is based more on feeling and sincerity than on intellect. From a dialectical and linguocognitive perspective, the concept of *“iman”* is not only religious faith but also an expression of a person’s inner spiritual purity and sincerity.

In the works of Abay Qunanbayev, the close connection between *“iman”* (faith) and moral purity is also evident. For example, in his poems, the lines *“Iman bar jerde izgilik bar”* (where there is faith, there is goodness) clearly show that *iman* is understood broadly as a spiritual and moral concept. Additionally, in Kazakh proverbs, expressions like *“Imandy adam – imandy eldiñ tiregi”* (a faithful person is the support of a faithful nation) and *“Imandy eldiñ irgesi sögilmes”* (the foundation of a faithful nation will not be destroyed) emphasize the importance of *iman* as the spiritual pillar of the nation.

The concept of *iman* corresponds to the English word faith, which is mostly considered in theological and rational contexts. Its cognitive basis lies in the complex relationship between *“belief”* and *“knowledge”*. The cognitive model is: *“Faith”* is an unproven, unseen belief accepted by the intellect. As stated in Hebrews 11:1, *“Faith is the assurance of things hoped for, the conviction of things not seen”* — this cognitive model of faith stands between rational belief and dogmatic faith. The meaning of the word faith is not limited to spiritual belief but forms a semantic field including *“trust”*, *“belief”*, and *“hope”*. This cognitive network shows the multifaceted and socially and religiously contextual use of the faith concept. In English religious discourse, faith is often represented by metaphors of stability and guidance, such as *light* and *rock*. This portrays faith as a symbol of confidence and life direction. Faith is a concept that exists at the intersection of rational intellect and religious dogma. It is understood as *“knowledge beyond evidence”* — a belief accepted by the mind but lacking visible proof.

Cognitive Aspect	“Iman” (Kazakh)	“Faith” (English)
Basis	Faith is Heart	Faith as Rational Assurance
Emotional Component	Sincerity from the heart, spiritual purity	Belief based on reason and dogma
Semantic Field	Spiritual purity, sincerity, moral purity	Belief, hope, trust, dogmatic belief
Discursive Context	Spiritual consciousness, moral responsibility	Theological dogma, rational belief
Metaphors	Heart, purity, sincerity	Light, rock, assurance

Table 2. Cognitive-structural comparison of the concepts “Iman” and “Faith”

The Kazakh concept of *“iman”* is a cognitively grounded notion based on inner feelings and purity of heart, carrying strong emotional connotations. In Kazakh, faith is not only a religious belief but also a marker of spiritual purity and moral principles. On the other hand, English *“faith”* is understood in theological and rational terms as a kind of religious belief accepted by reason and without absolute evidence. Such oppositions mirror the individual cognitive, religious, and cultural structures in the two languages. Metaphors of Kazakh *“iman”* based on the heart express its emotional and spiritual sense, whereas English *“faith”* demonstrates the cognitive structure of belief with theological and rational characteristics.

Concept of Rukh (Spirit). In the Kazakh language, the concept of *“rukḥ”* often signifies a person’s higher, transcendent essence and is viewed as a direct link to God. For example, in traditional Kazakh understanding, *“rukḥ”* represents the elevated level of a person’s soul and reflects their connection to Allah. In Islamic teachings, *“rukḥ”* is also considered a special spiritual essence given to a person by Allah. It is seen as distinct from the body but closely connected to it.

In Kazakh folk worldview, the concepts of *“rukḥ”* and *“zhan”* (soul) are clearly differentiated in meaning. *“Rukḥ”* is the spiritual origin that connects a person to God and defines their inner purity

and moral-ethical perfection. From the perspective of cognitive linguistics, the concept of “*rukḥ*” is based on high-level metaphorical notions. For instance, “*rux*” is depicted as “*zharyq*” (light), “*aspan*” (sky), or “*zhuldyz*” (star)—metaphors symbolizing spiritual light and goodness in the mental map of a person's inner world. In Kazakh literature, the spirit is frequently described as “*zharyq saulesi*” (a ray of light), which enlightens the inner world of a person and guides their moral compass. These metaphors facilitate cognitive understanding and visualization of the spiritual world. The Qur'an mentions God breathing spirit into humans: “*Óz ruhymnan úrledim*” (Sad surah, 72-ayat) (“So when I have fashioned him and breathed into him of My spirit...” (Surah Sad, 72)), expressing that humans are created with a sacred spirit. This verse highlights the connection between a person and God in Kazakh spirituality and emphasizes the sanctity of the inner self. The saying “*Rukhyn taza bolsa, ishiñ de taza bolady*” (If your spirit is pure, your deeds will be pure) reflects the close link between spiritual purity and human actions. This wisdom demonstrates the way purity of the inner world defines the nature of outer behavior and activity. “*Rukḥ*” in Kazakh society is not merely a religious notion but a part of national education, culture, moral duty, national memory, and moral awareness.

“*Zhan*” is the life force of a living being, the essence behind the meaning of life. That is, “*zhan*” refers to the living organism and life energy of a person and is more connected to material existence compared to “*rukḥ*”. The Kazakh expression “*Janyñnyñ tynyshytygy – rukḥ tazalyǵynan*” (the peace of the soul comes from the purity of the spirit) reflects the harmony between a person's spiritual maturity and their inner soul. In Kazakh proverbs, there are phrases related to the soul such as “*Zhanym – arymnyñ sadaǵasy*” (soul is the sacrifice of honor), “*Zhan tattı, ar odan da tattı*” (the soul is sweet, but honor is even sweeter), “*Zhan qynalmai – tirshilik joq*” (no life without soul), and “*zhan bar jerde – úmit bar*” (where there is a soul, there is hope). These expressions depict “*zhan*” as a sign of living existence and life itself.

In conclusion, “*rukḥ*” is an inner doctrine that describes a person's moral-ethical and faith-based being, while “*zhan*” is a concept closely connected with life, vital energy, and the physical body. Although inseparable in the Kazakh worldview, they hold distinct meanings on a semantic level.

Religiously, “*Spirit*” is always most normally disputed in Christian theology as the “*Holy Spirit*”. It is part of the Trinity and divine existence of God, providing spiritual knowledge, guidance, and inspiration to human beings. For example, in the Gospel of John, the word “*The Holy Spirit will teach you all things*” (John 14:26) presents the Spirit as a teacher and guide, a human being reputed to impart human hearts with knowledge and wisdom. In this manner, the Spirit is hence symbolically considered as an individual leader. For instance, John 14:26 (NIV) says: “*But the Advocate, the Holy Spirit, whom the Father will send in my name, will teach you all things and will remind you of everything I have said to you*”, and this is a public demonstration of the Spirit as a helper and teacher. And, too, “*fruit of the Spirit*” (Galatians 5:22) is a reference to the work of the Spirit upon a man's nature: love virtues, joy, peace, and benevolence. That is a reminder of the identification of the Spirit with inborn moral and ethical holiness. The entirety of Galatians 5:22-23 (NIV) reads: “*But the fruit of the Spirit is love, joy, peace, patience, kindness, goodness, faithfulness, gentleness and self-control*”, stating that those virtues are of the Spirit within. More generally in English, “*Spirit*” is applied to refer to a person's internal spiritual space and energy. It's a word applied in a way that qualifies someone's ethical standing or internal motivation. For example, whenever individuals say “*a spirited person*”, they will mean someone who has much energy, enthusiasm, and life. Here, “*spirit*” is applied metaphorically for motivation and internal dynamism. Oxford English Dictionary defines “*spirited*” as full of energy, enthusiasm, and determination [12]. Even there are certain synonymous words in Kazakh, such as “*rukhy asqaq*” (high-spirited or resolute), “*rukhtandyru*” (to encourage or to inspire), and “*rukhyñ joǵaltpaı*” (not to lose one's willpower). Those indicate how close the concepts are to each other in the two languages.

The concept of “*Rukḥ/Spirit*” holds an important place in the religious discourses of both Kazakh and English as a source of spiritual purity and moral perfection. In Kazakh, the term “*rukḥ*” signifies the connection with God and a person's inner purity, while in English, “*Spirit*” often refers

to the Holy Spirit in the Christian context, representing spiritual knowledge and inspiration. Both concepts aim to express the higher, transcendent level of the human spirit, which is reflected through cognitive metaphors.

DISCUSSION

The concepts of “*God*”, “*spirit*”, “*sin*”, and “*faith*” in Islam and Christianity are not only theological but also significant as linguistic, cognitive, and discursive phenomena. Theolinguistics, as the field studying religious language and its cognitive structures, helps uncover the semantic scope, metaphorical imagery, and linguistic usage of these concepts.

In Islam, the name “*Allah*” in the Arabic monotheistic tradition conveys the meaning of absolute unity and transcendence. According to Muhammad Abd al-Jabbar, “*Allah is the eternal, unique Creator*” [16]. This concept appears in cognitive semantics as a high-level prototype, meaning the idea of God is constructed in the human mind as the highest, universal unity, with all related concepts subordinate to it. Other than that, the term “*Allah*” is not only the Creator but also the origin of virtues such as justice, mercy, and compassion. The connotation of this term is a general ethical and spiritual guide model in one's belief system. Thus, within Islamic discourse, the name “*Allah*” functions as a multi-aspect and multi-level cognitive concept that unifies believers' life experience and values.

In Christianity, “*God*” is strained by the doctrine of the Trinity. In Augustine's *De Trinitate*, it has been so defined as “*The Trinity is three distinct, yet one God*” [17]. Cognitively, this is a matter of conceptual integration, where three differential ideas (the Father, the Son, and the Holy Spirit) are unified into a single undivided concept. This oneness is conveyed on the linguistic level through metaphors and strategies of argumentation, such as the use of the label “*The Three of God*” for an advanced system of cognition. One of the remarkable aspects of this concept is that it exists in human consciousness both as three separate people and as a unified one, and that there exists a unique correlation between religious conviction and linguistic form. Besides, the concept of the Trinity is frequently depicted in Christian disputations on theology in common everyday metaphors such as “*ice – water – steam*” (ice becomes water, water becomes steam, and converts back again), which facilitates intellectual and mental perception and consolidates the believers' view.

So, the conceptual structures of the notion of God in Islam and Christianity are at the crossroads of language and mind, faith and knowledge, each being correspondent to their own cultural-historical and philosophic origins. These concepts rest upon metaphors and semantic models of religious speech, forming and directing believers' spiritual life. The “*ruh*” or soul in Islamic literature is the source of inner life, consciousness, and relation with God. Imam Ghazali writes that “*ruh is a special gift from Allah that animates human life*” [18]. This concept is often metaphorically expressed in language as a source of goodness and life (for example, “*ruh urleu*” (breathing spirit), “*ruh kotieru*” (lifting spirit)). The Quranic verse “*ruhhyndy urledim*” (Quran, 32:9) represents a cognitive model of the transfer of energy and life between humans and God.

Furthermore, the ruh is regarded as a vital element indicating a person's spiritual purity and motivation for worship. It is the basis of the everlasting relationship and belief between man and God. In Islamic philosophy, ruh has been referred to as the spiritual power that integrates the soul, consciousness, and heart. This underlines the point that it is not just the basis of worldly existence but also the basis of spirituality.

In Christian teachings, the Holy Spirit is known to be the force of truth and salvation. The essence of the Spirit is referred to by the Apostle Paul as “*he who raised Christ from the dead will also give life to your mortal bodies because of his Spirit who lives in you*” (Romans 8:11). Here, the semiotics of the Spirit are classically rendered in the terms of metaphors derived from human life force, i.e., light, heat, and breath. The Holy Spirit is to induce spiritual new birth in the hearts of the believers and infuse vigor into their faith and hope. Theologically, the Holy Spirit is the origin of the energy of Christian life that guides the faithful spiritually and enriches their spiritual lives in everyday life. Moreover, linguistic actions of the Holy Spirit in religious texts and liturgical language also tend

to call upon metaphors such as “*breath of the soul*”, “*spiritual light*”, and “*saving power*”, emphasizing its life-giving and transcendental nature.

In Islam, sin (*günah*) is understood as an act against God, described as the “darkening” of the heart and mind. From a theolinguistic perspective, the concept of sin has a negative cognitive frame and is described with words like “*kir*” (dirt), “*lastau*” (pollution), and “*buzu*” (corruption). Through this frame, sin is seen as a force that contaminates a person’s spiritual purity and weakens their connection with God. The Quran presents the discourse on sin as a binary opposition between spiritual “*tazalygy*” (purity) and “*lastygy*” (pollution), reflecting a dialectical structure where sin and righteousness stand opposed. Moreover, Islamic texts view sin not only as an individual’s fault but also as an indicator of the moral state of society, with consequences that affect not only the individual soul but also the overall social order and peace. The concept of sin is often expanded with metaphors such as “*zhuk*” (burden), “*auyrtpalyk*” (heaviness), and “*aralasu*” (interference), representing a complex cognitive pattern that conveys the inner suffering of the human soul.

In Christianity, sin is understood as a spiritual disease and the internal decline of a person against God. This concept is seen as the corruption of the human soul and the severance of the relationship with God. Apostle Paul’s words, “*for all have sinned and fall short of the glory of God*” (Romans 3:23), characterize sin as a universal and hereditary mental construct, i.e., sin is presumed to be a universal phenomenon that was cultivated out of human nature and culture. Apart from this, in Christian literature, sin is also characterized as a hindrance that estranges an individual from God and also as a dark, sealed-up space that checks spiritual growth. Here, sin is the contradiction and conflict within an individual’s inner self and the primary hindrance on the path towards spiritual purity. The cognitive and linguistic description of the sin notion in both religions enables a deeper understanding of its spiritual meaning and indicates the role of metaphors and word patterns in religious thought. These notions reveal the deep interdependency of religious experience and faith and are a precious tool for explaining an individual’s relation to God and to himself or herself.

In Islam, “*iman*” (faith) is understood as the unity of faith and action. Imam Ghazali describes this concept as “*jurekten senu, tilmen rastau zhane amaldarmen koldu*” (faith with the heart, confirmation by the tongue, and support through deeds) [18]. This definition highlights that “*iman*” is not just an inner belief but also requires outward expression through concrete actions. From the perspective of cognitive linguistics, “*iman*” is a faith schema within the internal cognitive structure of a person, closely linked with life experience and religious values. This schema works as an internal model that prescribes a human’s worldview, moral standards, and relations with the world. In linguistics, “*iman*” is best described in metaphorical terms such as “*zhurekke tuyilu*” (to be rooted in the heart) and “*zhurekke bailanu*” (to be tied to the heart), underscoring the significance of inner faith and stressing that religion leans more toward emotion and spirituality rather than pure reason. In addition, under an Islamic setting, “*iman*” has often been described in terms of metaphors of mental spaces of morality and spirituality, i.e., “*zhurek*” (heart) and “*zhan*” (soul), as a statement that faith enters a man as such.

In Christianity, “*faith*” is the foundation of salvation and spiritual renewal. The Apostle Paul states, “*For it is by grace you have been saved, through faith*” (Ephesians 2:8), which emphasizes the salvific function of faith and its essential role in spiritual transformation. Augustine interprets faith as complete trust in God [17], viewing it not merely as a cognitive or emotional process, but as a form of union with the divine.

In verbal communication, faith is often described using such spatial metaphors as “*qamtamasyz etu*” (to provide for), “*qorgangá alu*” (to protect), and “*beriktuğyr*” (firm foundation), emphasizing the guiding, stabilizing, and protective nature of faith. These metaphors construct faith as a means of spiritual security and orientation, which makes it closer to individuals’ psychological and social needs. The comparative cognitive and linguistic examination of the concepts of “*iman*” and “*faith*” in Islam and Christianity testifies to their great significance in religious and spiritual life. The concepts are central cognitive structures that determine the inner world, spiritual growth, and attitude towards God. Linguistic, cognitive, and cultural expressions of the four key concepts — “*God*”, “*spirit*”, “*sin*”, and “*faith*” — in Muslim and Christian contexts are the cognitive structure of religion below and the

linguistic structure of religious experience. Theolinguistics analyzes the meaning and application of the concepts within religious language, and cognitive linguistics analyzes their conceptual schemas and metaphors. For instance, the phrase “*ruh ürleu*” (to breathe in the spirit) from the Qur’an (32:9) is a cognitive metaphor that signifies the divine origin of human spiritual life, portraying this breath as the transmission of life energy. Similarly, the Christian doctrine of the Trinity represents a complex cognitive integration that is conveyed through specific linguistic forms and discursive structures at both linguistic and cultural levels [17]. Hence, theolinguistics and cognitive linguistics give a profound semantics, pragmatics, and discursive dynamics conceptualization of Islamic and Christian religious concepts, disclosing their spiritual significance and linguistic structure. Finally, the results validate that religious concepts are symbolized based on the cognitive, cultural, and historical characteristics of every linguistic group. In the Kazakh language, religious ideas are thought of primarily on a spiritual-emotional and experiential level, whereas in the English language are theological, dogmatic, and rational models prevail. These observations reflect essential characteristics of the interconnection between religious language and culture in the fields of theolinguistics and intercultural cognitive linguistics. Research in this field is key to revealing religiosities, worldviews, and cultural values through words and opening the way to an integral comprehension of religious thought through comparative study of their linguocultural articulations in various discourses.

This research reveals previously underexplored cognitive and metaphorical patterns within Kazakh and English religious discourse. Its novelty lies in the application of theolinguistics and cognitive linguistics to a comparative conceptual analysis of “God”, “Spirit”, “Sin”, and “Faith” across two distinct cultures. However, the study is limited to canonical religious texts and traditional interpretations. Future studies may include contemporary discourse and expand the linguistic range to other world religions for broader generalizability.

CONCLUSION

The theolinguistic and cognitive linguistic analysis conducted in this study has demonstrated that the linguistic and conceptual representations of the core religious concepts — *God*, *spirit*, *sin*, and *faith* — in Islam and Christianity are closely tied to the respective worldview, cultural, and religious frameworks of each tradition. The Kazakh and English religious discourses utilize different linguistic mechanisms and cognitive models to encode their articulations of these concepts. For example, Islamic discourse articulates concepts such as Allah and *ruh* (spirit) through metaphors of transcendence and spiritual purity, whereas Christian discourse articulates the Trinity and the Holy Spirit through elaborate discursive constructions.

Though there are congruences in the linguistic expression of these concepts in the two traditions, they also have their own cultural specificities. In both traditions, religious concepts are higher-level cognitive structures that organize an individual's belief system, moral orientation, and worldview. Further, the metaphors, conceptual models, and pragmatic functions of the concepts reflect the intense involvement of language and the value system of the respective culture.

This comparative study demonstrates that theolinguistic discourse is relevant not just to linguistic theory, but to religious and intercultural communication as well. The results are relevant to translation studies, linguistic, cultural studies, confessional language semantics, and intercultural pragmatics. The research also illustrates the danger of semantic distortion in religious instruction, translation, and interpretation when the national-cultural situation is overlooked. Therefore, an analysis of the theolinguistic discourse in the corresponding cultural-religious settings is helpful for interfaith discussion and comprehension. It is also a good foundation for scientific research into the interrelation between religion and language.

REFERENCES

- 1 Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).

- 2 Syzdyk R. *Sozder soileidi (Sozderdin kolddanylyuy tarikhinan) [Words Speak (From the Usage History of Words)]* (Almaty: Arys, 2004). [in Kazakh]
- 3 Mauss M. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies* (London: Routledge, 1990). (Orig. 1923).
- 4 Khamzina M. B., Zharykova D. R. Dini diskurs poemasy «Alpamys Batyr»: khalyqtyn rukhani beynesinin korinisi [Religious Discourse in the Poem “Alpamys Batyr”: Reflection of the People’s Spiritual Identity] (Kokshetau: Vestnik KGU imeni Sh. Ualikhanov. Seriya filologicheskaya, 2025, № 1, S. 260-274). [in Kazakh]
- 5 Orazbaeva F. S., Ryskulova A. D., Orazaliyeva E. N., Rauandina A. K. Generative-Cognitive Model of Linguistic Structure and Thought Process in the Kazakh Language (Lingua: Journal of Linguistics and Language, 2025, Vol. 3, no 1, P. 17-37).
- 6 Hesse J. Metaphors, religious language and linguistic expressibility (International Journal for Philosophy of Religion, 2023, Vol. 93, no 3, P. 239-258).
- 7 Evans V. *The Structure of Time: Language, Meaning and Temporal Cognition* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004). <https://doi.org/10.1075/cilt.248>
- 8 Kuran Karim. Khalifa Altai audarmasy [The Qur’an. Translation by Khalifa Altai] (Almaty: Arys, 2002). [in Kazakh]
- 9 Yasawi, Khoja Akhmet. *Diwani Hikmet / Qurastyrgan Zh. Aubaqir [Book of Wisdom / Compiled by Zh. Aubakir]* (Almaty: Raritet, 2000). [in Kazakh]
- 10 *Holy Bible: New International Version* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 2011).
- 11 Kaliyev G. *Til bilimi terminlerinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Linguistic Terms]* (Pavlodar: S. Toraygyrov Pavlodar State University, 2010). [in Kazakh]
- 12 Suleimenov A. *Kazakhtyn rukhani murasy [The Spiritual Heritage of the Kazakh People]* (Almaty: Kazakhstan, 1987). [in Kazakh]
- 13 Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.) (Oxford: Oxford University Press, 2010). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195385772.001.0001>
- 14 Grudem W. *Systematic Theology: An Introduction to Biblical Doctrine* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 2000).
- 15 Oxford English Dictionary. *Spirited*. In *Oxford English Dictionary Online* (2023). Retrieved June 25, 2025, from <https://www.oed.com/view/Entry/183756>
- 16 Abd al-Jabbar M. *Islam teologiyasy [Islamic Theology]* (Damascus: Dar al-Fikr, 1987). [in Kazakh]
- 17 Avgustin S. *De Trinitate [On the Trinity]* (400). [in Rus./Lat.]
- 18 Ghazali A. Q. *Ihya Ulum al-Din [Revival of the Religious Sciences]* (Beirut: Dar al-Fikr, 1999). [in Arabic]

Received: 01.07.2025

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі теоллингвистикалық дискурстың когнитивтік негіздері

З.Б. Кульманова

Мичиган мемлекеттік университеті, Ист-Лансинг, 48824, АҚШ

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі теоллингвистикалық дискурстың когнитивтік және мәдени репрезентациясы салыстырмалы-когнитивтік және дискурстық талдау әдістері негізінде зерттеледі. Теоллингвистика – тіл мен діннің өзара байланысын зерттейтін пәнаралық сала болғандықтан, ол діни ұғымдардың тілдік көріністері мен мәдени-танымдық мағыналарын анықтауға бағытталады.

Зерттеу ислам мен христиан дініндегі «Құдай», «рух», «күнә» және «иман» ұғымдарына назар аудара отырып, олардың семантикалық, метафоралық және прагматикалық сипаттарын қарастырады. Қазақ тіліндегі діни дискурста «Құдай» ұғымы трансцендентті, әділетті «Жаратушы» ретінде түсініледі және ол фольклор мен Құран

мәтіндерінде «Алла», «Хақ», «Раббы» сияқты эпитеттермен аталады. Ағылшын тіліндегі «God», «Heavenly Father», «The Lord» сияқты атауларда Құдай бейнесі адамға ұқсас, тұлғалық әрі эмоционалды түрде беріледі. Христиан теологиясындағы Үшбірлік (Троица) концептісі когнитивтік интеграцияның идеалы ретінде қабылданып, ол «мұз – су – бу» метафорасы арқылы тілдік тұрғыда да көрініс табады. Исламдық дискурста «рух» ұғымы адамның ішкі әлемінің өзегі және Құдаймен, өмірмен, сеніммен байланыстың негізі ретінде сипатталады. Христиан дінінде «Киелі рух» адам жүрегіндегі рухани жаңғырумен құдайлық жетекшіліктің қайнар көзі ретінде қарастырылады. Екі дінде де рух метафоралық тұрғыдан жарық, тыныс және энергия ұғымдарымен беріледі: бұл – өмірлік метафоралар. «Күнә» ұғымы қос дінде де ішкі тазалықтың бұзылуы мен рухани тұтастықтың жойылуын білдіретін лас, ауырлық және қараңғылық метафораларымен байланыстырылған. Христиандықта «күнә» – адам табиғатына тән рухани кесел, Құдаймен байланысты бұзатын синдром ретінде сипатталып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін рухани дерт ретінде түсіндіріледі. Ал исламда «иман» жүрек, амал және сөз бірлігінде көрініс табатын кешенді жүйе. Діни танымда сенім – құтқарылуға негіз болатын абсолюттік наным ретінде қабылданады және ол көбіне тірек, негіз, паналау сияқты кеңістіктік сипаттамалармен беріледі.

Зерттеу нәтижелері діни ұғымдардың тілдік репрезентациясы әр мәдениет пен тілде өзіндік ерекшеліктерге ие екенін көрсетеді. Бұл теоллингвистикалық дискурсты аудару, оқыту немесе түсіндіру барысында мәдени контекст пен ұғымдардың құрылымын ескерудің маңыздылығын айқындайды.

Кілт сөздер: теоллингвистика, когнитивтік лингвистика, концепт, Құдай, рух, иман, күнә, ислам, христиандық, мәдени код.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. – Chicago, 1980. – 276 p.
- 2 Сыздық Р. *Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан)*. – Алматы, 2004. – 296 б.
- 3 Mauss M. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. – London, 1990. – 192 p.
- 4 Хамзина М. Б., Жарыкова Д. Р. Діни дискурс поэмасы «Алпамыс Батыр»: халықтың рухани бейнесінің көрінісі / М. Б. Хамзина, Д. Р. Жарыкова // Вестник КГУ имени Ш. Уәлиханов. Серия филологиялық. – 2025. – № 1. – Б. 260-274. DOI:10.59102/kufil/2025/iss1pp260-274.
- 5 Orazbaeva F. S., Ryskulova A. D., Orazaliyeva E. N., Rauandina A. K. Generative-Cognitive Model of Linguistic Structure and Thought Process in the Kazakh Language // *Lingua: Journal of Linguistics and Language*. – 2025. – Vol. 3, № 1. – P. 17-37. DOI:10.61978/lingua.v3i1.617.
- 6 Hesse J. Metaphors, religious language and linguistic expressibility // *International Journal for Philosophy of Religion*. – 2023. – Vol. 93, № 3. – P. 239-258. DOI:10.1007/s11153-023-09865-2
- 7 Evans V. *The Structure of Time: Language, Meaning and Temporal Cognition*. – Amsterdam, 2004. – 398 p. <https://doi.org/10.1075/cilt.248>
- 8 Құран Кәрім. *Халифа Алтай аудармасы*. – Алматы, 2002. – 624 б.
- 9 Ясауи Қожа Ахмет. *Диуани Хикмет / Құрастырған Ж. Аубакир*. – Алматы, 2000. – 276 б.
- 10 *Holy Bible: New International Version*. – Grand Rapids, MI, 2011. – 1436 p.
- 11 Қалиев Ғ. *Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі*. – Павлодар, 2010. – 384 б.
- 12 Сүлейменов Ә. *Қазақтың рухани мұрасы*. – Алматы, 1987. – 280 б.
- 13 Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). – Oxford, 2010. – 392 p. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195385772.001.0001>
- 14 Grudem W. *Systematic Theology: An Introduction to Biblical Doctrine*. – Grand Rapids, MI, 2000. – 1290 p.
- 15 *Oxford English Dictionary. Spirited*. In *Oxford English Dictionary Online*. – 2023. Retrieved June 25, 2025, from <https://www.oed.com/view/Entry/183756>

- 16 Абд әл-Жаббар М. *Ислам теологиясы*. – Дамаск, 1987. – 318 б.
- 17 Августин С. *Үйбірлік туралы*. – 400.
- 18 Ghazali A. Q. *Ihya Ulum al-Din*. – Beirut, 1999. – 600 p.

Материал 01.07.2025 баспаға түсті

Когнитивные основы теолингвистического дискурса на казахском и английском языках

З.Б. Кульманова

Мичиганский государственный университет, Ист-Лансинг, 48824, США

Данная работа исследует когнитивное и культурное представление теолингвистического дискурса в казахском и английском языках на основе сравнительно-когнитивного и дискурсивного анализа. Теолингвистика — это междисциплинарная область, изучающая взаимосвязь религии и языка, необходимая для выявления языковых репрезентаций и культурно-когнитивных значений религиозных понятий.

Исследование сосредоточено на центральных исламских и христианских понятиях «Бог», «дух», «грех» и «иман» (вера), рассматривая их семантические, метафорические и прагматические свойства. В казахском религиозном языке «Бог» концептуализируется как трансцендентный, праведный «Создатель» и именуется эпитетами, такими как «Алла», «Хак» и «Рабби» в фольклоре и коранической литературе. В английском языке используются титулы «God», «Heavenly Father» и «The Lord» с более антропоморфным оттенком, подчеркивающим личное и эмоциональное вовлечение. Троица в христианской теологии рассматривается как идеал когнитивной интеграции и вербально выражается через метафоры «лед – вода – пар». В исламском дискурсе концепция «рух» (дух) понимается как ядро внутреннего мира человека и основа связи с Богом, жизнью и верой. В христианстве «Святой Дух» описывается как источник духовного обновления и божественного наставления в сердце верующего. Дух в обеих религиях метафорически ассоциируется со светом, дыханием и энергией — метафорами жизни. Понятие «грех» в обеих религиях связано с метафорами грязи, тяжести и тьмы, символизирующими осквернение внутренней святости и духовной целостности. В христианстве «грех» представлен как духовная болезнь человеческой природы, синдром, разрушающий отношения с Богом и передающийся из поколения в поколение. «Иман» (вера) в исламе — это комплексная система, проявляющаяся через единство сердца, поступков и речи. В религиозном мышлении вера рассматривается как абсолютное убеждение, лежащее в основе спасения, и часто описывается пространственными метафорами опоры, основания и убежища.

Результаты показывают характерные особенности языкового представления религиозных концептов в различных культурах и языках, что открывает новые возможности для интерпретации теолингвистического дискурса. Это подчеркивает важность учета культурного контекста и организации понятий при переводе, преподавании или объяснении религиозных текстов.

Ключевые слова: теолингвистика, когнитивная лингвистика, концепт, Бог, дух, вера, грех, ислам, христианство, культурный код.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. – Chicago, 1980. – 276 p.
- 2 Сыздық Р. *Слова говорят (Из истории употребления слов)*. – Алматы, 2004. – 296 с.
- 3 Mauss M. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. – London, 1990. – 192 p.

- 4 Хамзина М. Б., Жарыкова Д. Р. Религиозный дискурс в поэме «Алпамыс батыр»: отражение духовного образа народа // *Вестник КГУ имени Ш. Уәлиханов. Серия филологическая*. – 2025. – № 1. – С. 260-274. DOI:10.59102/kufil/2025/iss1pp260-274.
- 5 Orazbaeva F. S., Ryskulova A. D., Orazaliyeva E. N., Rauandina A. K. Generative-Cognitive Model of Linguistic Structure and Thought Process in the Kazakh Language // *Lingua: Journal of Linguistics and Language*. – 2025. – Vol. 3, № 1. – P. 17-37. DOI:10.61978/lingua.v3i1.617.
- 6 Hesse J. Metaphors, religious language and linguistic expressibility // *International Journal for Philosophy of Religion*. – 2023. – Vol. 93, № 3. – P. 239-258. DOI:10.1007/s11153-023-09865-2
- 7 Evans V. *The Structure of Time: Language, Meaning and Temporal Cognition*. – Amsterdam, 2004. – 398 p. <https://doi.org/10.1075/cilt.248>
- 8 Коран. *Перевод Халифа Алтай*. – Алматы, 2002. – 624 с.
- 9 Ясави Ходжа Ахмет. *Диуани Хикмет* / Составил Ж. Аубакир. – Алматы, 2000. – 276 с.
- 10 *Holy Bible: New International Version*. – Grand Rapids, MI, 2011. – 1436 p.
- 11 Калиев Г. *Толковый словарь терминов по лингвистике*. – Павлодар, 2010. – 384 с.
- 12 Сулейменов А. *Духовное наследие казахского народа*. – Алматы, 1987. – 280 с.
- 13 Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). – Oxford, 2010. – 392 p. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195385772.001.0001>
- 14 Grudem W. *Systematic Theology: An Introduction to Biblical Doctrine*. – Grand Rapids, MI, 2000. – 1290 p.
- 15 *Oxford English Dictionary. Spirited*. In *Oxford English Dictionary Online*. – 2023. Retrieved June 25, 2025, from <https://www.oed.com/view/Entry/183756>
- 16 Абд аль-Джаббар М. *Исламская теология*. – Дамаск, 1987. – 318 с.
- 17 Августин С. *О Троице*. – 400.
- 18 Ghazali A. Q. *Ihya Ulum al-Din*. – Beirut, 1999. – 600 p.

Материал поступил в редакцию журнала 01.07.2025

IRTSI 16.01.33

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp73-82](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp73-82)

N.K. Kypshakbay

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Kazakhstan

ANALYZING THE LINGUISTIC DEVELOPMENT OF KAZAKH: WORD BORROWING VIA SOCIAL NETWORK

The current study explores the influence of loanwords originating from social networks on the Kazakh language. A quantitative method was employed to examine the usage of borrowed words from social networks. A questionnaire distributed to 323 participants gathered data on social media usage and word borrowings. The data was analyzed using the SPSS (Statistical Program for Social Sciences) software. Findings suggest a recent surge in the adoption of social media loanwords, particularly among younger demographics, shaping online communication norms and impacting Kazakh language development. These loanwords often serve as vehicles for expressing contemporary concepts that are not easily translated into traditional Kazakh vocabulary. The study emphasizes the importance of further research into incorporating social media loanwords in Kazakh communication, given the growing significance of digital language in daily life. Understanding the impact of word borrowings on language and culture can aid in navigating linguistic evolution in the digital era in Kazakhstan.

Key words: loanwords, word borrowings, social network, linguistic evolution, digital age, SPSS program, quantitative method.

MAIN PROVISIONS

The incorporation of loanwords into contemporary language has significantly increased alongside the rapid rise of social media platforms such as Facebook, Instagram, TikTok, Telegram, and WhatsApp. This article explores how the usage of loanwords on these platforms has become so prevalent that it has sparked debates regarding the appropriateness and legitimacy of their use in everyday communication. Some scholars argue that using loanwords on social media represents a form of linguistic imperialism, reinforcing the dominance of the English language and Western culture. Conversely, other scholars contend that using loanwords on social media is a natural aspect of language evolution, reflecting the multicultural nature of society.

In the realm of research, there is a notable gap in the literature regarding using loanwords on social media platforms. Most studies in this field have been carried out by English and Russian scholars, with relatively few investigations from a Kazakh perspective. Scholars differ on the effects of loanwords on the recipient language. Researchers like Aygun [1] and Haspelmath [2] argue that loanwords enhance the language. Conversely, Mühlhäusler [3] and Phillipson [4] contend that loanwords can negatively impact the language by diminishing linguistic diversity and fostering linguistic imperialism. Despite the increasing interest in studying loanwords in social media, there remains a significant gap in understanding their effects on the recipient language within this context.

INTRODUCTION

Additionally, comparative studies across various social media platforms and languages are necessary to explore the similarities and differences in the usage of loanwords. As the esteemed linguist Crystal [5] points out, “Language change is inevitable. It occurs regardless of whether people approve or not and whether it is intentional”. This is particularly true for loanwords derived from social networks, which have become a prevalent aspect of contemporary communication in numerous languages. However, incorporating loanwords from social media prompts significant questions regarding the effects of digital language on traditional languages. As noted by linguist Baron [6], “Electronic communication has introduced new language styles, genres, levels of informality and interactivity, and has blurred the distinctions between written and spoken language”. To gain insights into using social networks and the loanwords frequently encountered by users, I conducted a questionnaire with 323 participants. This research aims to understand better the influence of loanwords from social networks on the Kazakh language. The findings of this study will be elaborated upon in the subsequent sections, emphasizing the significance of loanwords in the linguistic evolution of Kazakh and their potential effects on traditional language and culture.

Incorporating loanwords from social networks into Kazakh communication has recently become a significant area of research. Scholars around the globe have explored the linguistic and cultural implications of this phenomenon, shedding light on how digital language is shaping the evolution of the Kazakh language. Researchers conducted numerous studies on using loanwords on social media platforms, as highlighted in the literature review. For example, Sherman et al. [7] examined the use of loanwords on Facebook and discovered that they were primarily used to express emotions and generate humor. Similarly, Pérez-Sabater [8] analyzed the use of loanwords on WhatsApp and found that they were predominantly employed to convey emotions and foster a sense of intimacy. While these studies provide valuable insights into using loanwords on social media platforms, a notable research gap remains. Specifically, researchers need further investigation regarding using loanwords on emerging platforms such as TikTok and Telegram, which are gaining popularity. Moreover, research from a Kazakh perspective is essential, as English and Russian scholars have conducted most studies in this field.

In recent years, the growth of social networks and online communication has given rise to a new category of loanwords that is becoming increasingly common in various languages, including Kazakh. Fierman conducted a significant study on the use of loanwords in Kazakh [9] and investigated the influence of Russian loanwords on the Kazakh language. Fierman contends that

incorporating Russian loanwords has been a defining characteristic of the Kazakh language since the Soviet era, and this trend has persisted with the advent of social networks. Additionally, linguist Androutsopoulos [10] has examined how digital communication affects language use and contributes to the emergence of new genres and styles of language from a global perspective. He observes that loanwords from social networks are an inherent aspect of this process, mirroring the evolving needs and practices of online communication. Incorporating loanwords from social networks into Kazakh communication has emerged as a significant area of research in recent years. Li and Lan [12] have investigated this phenomenon's linguistic and cultural ramifications, illuminating how digital language influences the evolution of communication methods. Collectively, these studies underscore the intricate relationship between loanwords from social networks and the development of the Kazakh language.

MATERIALS AND METHODS

I employed a questionnaire method; a structured questionnaire was distributed to a sample of 323 participants. The aim was to explore the use of loanwords derived from social networks in Kazakh communication. I carefully designed the questionnaire to gather detailed insights into the participants' interactions with social networks and the loanwords they frequently encounter. Utilizing statistical techniques, particularly the SPSS (Statistical Program for Social Sciences) software, the collected data underwent thorough analysis to identify common patterns and emerging trends in using social network loanwords within Kazakh communication.

The questionnaire consisted of three separate sections. The first section collected demographic information about the participants, including factors such as age, gender, and educational background. The second section explored the participants' patterns of social network usage, including questions about how often they engage with social media, their preferred platforms, and the types of content they usually interact with on these platforms. The final section focused on the participants' use of loanwords derived from social networks in Kazakh communication.

Using statistical methods, including descriptive statistics and frequency analysis, I thoroughly examined the data I collected to identify common usage patterns of social network loanwords in Kazakh communication. Additionally, diagrams and I utilized Pearson's chi-square tests to investigate potential correlations between the participants' demographic characteristics and their tendency to use loanwords derived from social networks.

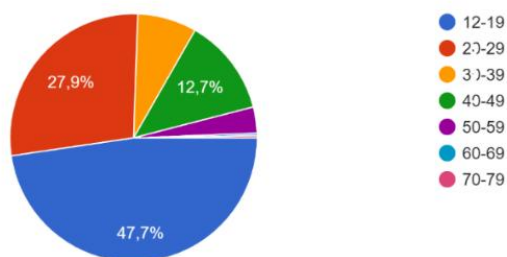
The following sections of this study will thoroughly discuss the findings obtained from this detailed analysis, including a comprehensive examination of the types of loanwords encountered by participants, the frequency with which researchers incorporate them into communication, and the intricate relationship between demographic characteristics and the use of social network loanwords in the context of Kazakh communication.

RESULTS

The study's results indicated that loanwords from social networks are a prevalent aspect of Kazakh communication, with a significant majority of participants (98%) stating that they frequently come across these loanwords.

Figure 1. The frequency of loanword uses from social networks varies by age.

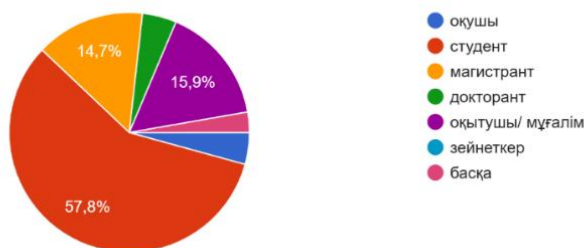
Жасы
323 ответа

Participants aged 12-19 reported the highest frequency of loanword uses from social networks ($M=3.54$, $SD=1.07$), followed by master students ($M=3.36$, $SD=1.11$) and doctoral students ($M=3.22$, $SD=1.16$). Teachers and pensioners reported the lowest frequency of loanword use from social networks ($M=2.68$, $SD=1.17$ and $M=2.30$, $SD=1.11$, respectively).

Figure 2. The frequency of loanword use from social networks varies by position.

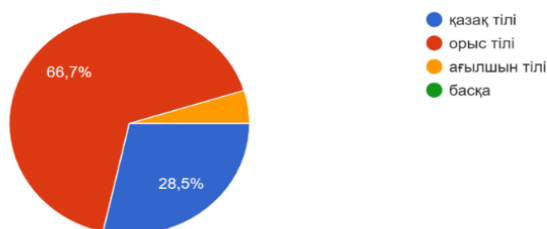
Қызметі
327 ответов

The pie chart shows that loanwords entered by social networks are used mostly by students 57,8%, then teachers 15,9% and master students 14,7%. Retired people, Ph.D. students, and others use the same number of loanwords.

Figure 3. The languages of social sets and different applications

Әлеуметтік желіні және әртүрлі қосымшаларды (приложение) көбіне қай тілде қолданасыз?
270 ответов

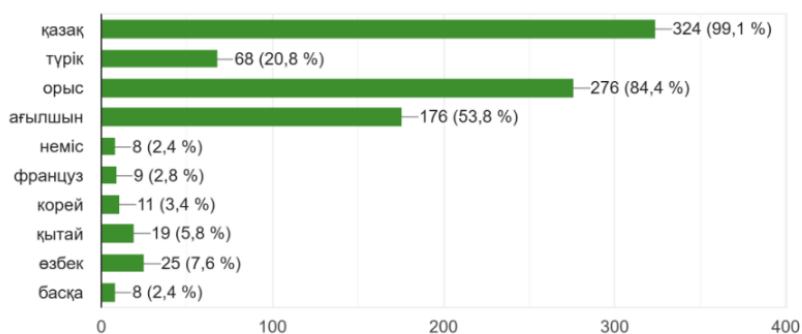

The most common loanwords encountered were Russian (66.7%) followed by Kazakh (28.5%) and English (4.8%).

Figure 4. The frequency of loanword use from social networks varies by knowledge of the language

Төмендегі тілдердің қайсысын білесіз?

327 ответов

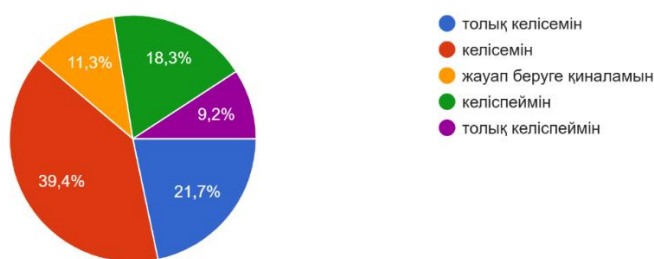

Although 99.1% of respondents know the Kazakh language, we can see from Figure 3 that the Russian language is used more than two times compared with the Kazakh language. It means that the loanwords entered through the social network are more widely used in the Russian language than in Kazakh.

Figure 5. Borrowed words from other languages through social networks harm the Kazakh language

Әлеуметтік желі арқылы өзге тілдерден енген сөздердің қазақ тіліне кері әсері бар

327 ответов

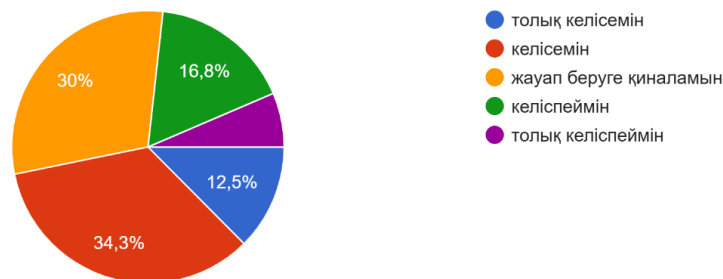

To the question of whether borrowing words from other languages through social networks harms the Kazakh language or not 39,4 of respondents agreed, and 21,7 % showed total agreement. 18,3% did not agree, 11,3% answered that it is difficult to respond, and only 9,2% showed their total disagreement.

Figure 6. Respondents' approaches to borrowing words from other languages with their sound features

Шет тілінен енген сөздерді дыбыстық өзгешеліктерімен беруге көзқарасыңыз қандай?

327 ответов

In borrowing words from other languages with their sound features, 34,3% of people agreed. It was challenging to answer 30% of respondents. 16.8 % of users disagreed, and 12,5 % showed total agreement.

Pearson's chi-square analysis

	Meaning	ст.св.	Asymptotic significance (2-sided)	Exact significance (2-sided)	Exact significance (1-sided)	Discrete probability
Pearson's chi-square	6,909 ^a	8	,546	,549		
Likelihood ratios	7,242	8	,511	,587		
Fisher's exact test	7,256			,472		
Line-to-linear connection	,189 ^b	1	,664	,670	,349	,034
Number of valid observations	323					

a. For the number of cells 5 (33.3%), a value less than 5 is assumed. The minimum expected number is .85.

b. Standardized statistics - .435.

Symmetrical measures

Meaning	Approximate significance	Exact significance
,146	,546	,549
,103	,546	,549
323		

Pearson's chi-square analysis examined the relationship between the participant's age and their use of loanwords from social networks. The study revealed a significant relationship between age and the use of loanwords from social networks ($\chi^2(4) = 27.51, p < .001$).

The analysis's results imply that age and educational level are important factors affecting the use of loanwords from social networks in Kazakh communication.

DISCUSSION

The current study sought to investigate the incidence and patterns of loanword use in Kazakh communication, notably on social networks, and the impact of demographic variables such as age and educational level.

The first hypothesis (H1) proposed that teenagers (47,7%) use loanwords more from social networks. Youth follow them (27,9%). People aged 40-49 (12,7%) are also active in borrowing words through networks.

One-third of respondents are students who use loanwords via networks. Teachers and master students show almost the same level of network loanword use.

The findings support the second hypothesis (H2), which predicted that Russian loanwords would be more widespread than those from other languages. Russian loanwords made up the majority (66.7%), followed by Kazakh (28.5%) and English (4.8%). Notwithstanding that, almost all the respondents know the Kazakh language 66,7% of them preferred to use Russian. The dominance of Russian loanwords can be traced to Kazakhstan's historical and sociopolitical relationship with Russia, as well as the significant linguistic effect of the Soviet times. Russian terminology is frequently used in everyday communication, especially in technological, business, and social contexts. As Suleimenova stated: "The introduction of foreign words was controlled, and only the Russian language remained as a source of standardization of their pronunciation and spelling. As a result of this centralization of foreign words, the formation of a common lexical fund of the Kazakh language made the influence of the Russian language unlimited" [13].

When borrowing words from other languages, loanword principles are important. For more than 100 years, we have borrowed words from the principles of the Russian language. To the question of whether borrowing words from other languages through social networks harms the Kazakh language or not 39,4 percent agreed, and 21,7 % showed total agreement. 18,3% did not agree, 11,3% answered that it is difficult to respond, and only 9,2% showed their total disagreement. In borrowing words from other languages with their sound features, 34,3% of people agreed. It was challenging to answer 30% of respondents. 16.8 % of users disagreed, and 12,5 % showed total agreement.

CONCLUSION

In summary, this study explores using loanwords from social networks in Kazakh communication. The findings revealed that loanwords from social networks are a prevalent aspect of Kazakh communication, with most participants regularly encountering these loanwords. The loanwords most frequently encountered were in Russian, followed by Kazakh and English. Additionally, the results of Pearson's chi-square test and cross-tabulation analyses reinforced the significant relationship between age, educational level, and the use of loanwords from social networks in Kazakh communication. These findings have important implications for language usage and preservation in Kazakhstan, as loanwords from social networks can impact and shape the Kazakh language. The study emphasizes the necessity for ongoing monitoring and awareness regarding language use and preservation in the country. Future research could investigate the long-term effects of social network loanwords on the Kazakh language and its application in various contexts. It has been proven that the introduction of international terms into the Kazakh language in the 20th century was carried out exclusively through the Russian language [14]. It is currently important to write loanwords in a way that is consistent with the phonological laws of the Kazakh language and to comprehensively consider its principles. Overall, the study highlights the importance of focusing on language use and preservation in the digital era.

REFERENCES

- 1 Aygun M. Concepts of Borrowings in Modern Science of Linguistics, Reasons of Borrowed Words and Some of Their Theoretical Problems in General Linguistics //International Journal of English Linguistics. – 2015. – T. 5. – №. 6. – C. 157. <https://doi.org/10.5539/IJEL.V5N6P157>

- 2 Haspelmath M. Loanword typology: Steps toward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability //Empirical Approaches to Language Typology. – 2008. – Т. 35. – С. 43. <https://doi.org/10.1515/9783110206043.43>
- 3 Mühlhäusler P. Linguistic ecology: Language change and linguistic imperialism in the Pacific region. – Routledge, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203211281>
- 4 Phillipson R. Language policy and linguistic imperialism //An introduction to language policy: Theory and method. – 2006. – С. 346-361.
- 5 Crystal D. On trying to be crystal-clear A response to Phillipson //World Englishes: Critical Concepts in Linguistics. – 2006. – Т. 5. – №. 3. – С. 350.
- 6 Baron N. S. Letters by phone or speech by other means: The linguistics of email //Language & Communication. – 1998. – Т. 18. – №. 2. – С. 133-170.
- 7 Sherman T., Švelch J. “Grammar Nazis never sleep”: Facebook humor and the management of standard written language //Language policy. – 2015. – Т. 14. – С. 315-334.
- 8 Pérez-Sabater C. Emoticons in relational writing practices on WhatsApp: Some reflections on gender //Analyzing digital discourse: New insights and future directions. – 2019. – С. 163-189. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92663-6_6
- 9 Fierman W. Identity, symbolism, and the politics of language in Central Asia //Symbolism and Power in Central Asia. – Routledge, 2013. – С. 122-143.
- 10 Androutsopoulos J. Introduction: Sociolinguistics and computer-mediated communication //Journal of sociolinguistics. – 2006. – Т. 10. – №. 4. – С. 419-438.
- 11 <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2006.00286.x>
- 12 Li P., Lan Y. J. Digital language learning (DLL): Insights from behavior, cognition, and the brain //Bilingualism: Language and Cognition. – 2022. – Т. 25. – №. 3. – С. 361-378. <https://doi.org/10.1017/S1366728921000353>
- 13 Suleimenova E. D. Language processes and politics // Almaty: Kazakh University. - 2011. - P. 117.
- 14 Suleimenova E. D., Madieva G. B., Shaimerdenova N. Zh. Dictionary of linguistics // Almaty: Gylym. – 1998.

Received: 02.03.2025

Қазақ тілінің лингвистикалық дамуын талдау: әлеуметтік желі арқылы енген кірме сөздер

Н.К. Қыпшақбай

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, 120014, Қазақстан

Бұл зерттеу әлеуметтік желілерден алынған кірме сөздердің қазақ тіліне әсерін зерттейді. Әлеуметтік желілерден алынған сөздердің қолданылуын зерттеу үшін сандық әдіс қолданылды. 323 қатысушыға жіберілген сауалнама олардың әлеуметтік желіні пайдалануы және өзге тілдерден сөз алуды анықтау туралы деректер жинады. Деректерді талдау SPSS (Әлеуметтік ғылымдарға арналған статистикалық бағдарлама) бағдарламалық құралын пайдалану арқылы жүзеге асырылды. Нәтиже соңғы кездері әлеуметтік желілерде, әсіресе, жастар арасында, желідегі қарым-қатынас нормаларын қалыптастырып, қазақ тілінің дамуына әсер етіп отырған кірме сөздерді қолданудың артқанын көрсетеді. Бұл кірме сөздер көбінесе қазақтың дәстүрлі сөздік қорына оңай аударыла бермейтін қазіргі ұғымдарды білдіру құралы қызметін атқарады. Зерттеу күнделікті өмірде цифрлық тілдің маңыздылығын ескере отырып, әлеуметтік желілерден алынған кірме сөздерді қазақ тіліндегі қарым-қатынасқа енгізуді одан әрі зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Кірме сөздердің тіл мен мәдениетке әсерін түсіну Қазақстандағы цифрлық дәуірдегі лингвистикалық эволюцияны бағдарлауға көмектеседі.

Кілт сөздер: кірме сөз, өзге тілден сөз алу, әлеуметтік желі, лингвистикалық эволюция, цифрлық дәуір, SPSS бағдарламасы, сандық әдіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Aygun M. Concepts of Borrowings in Modern Science of Linguistics, Reasons of Borrowed Words and Some of Their Theoretical Problems in General Linguistics //International Journal of English Linguistics. – 2015. – Т. 5. – №. 6. – С. 157. <https://doi.org/10.5539/IJEL.V5N6P157>
- 2 Haspelmath M. Loanword typology: Steps toward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability //Empirical Approaches to Language Typology. – 2008. – Т. 35. – С. 43. <https://doi.org/10.1515/9783110206043.43>
- 3 Mühlhäusler P. Linguistic ecology: Language change and linguistic imperialism in the Pacific region. – Routledge, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203211281>
- 4 Phillipson R. Language policy and linguistic imperialism //An introduction to language policy: Theory and method. – 2006. – С. 346-361.
- 5 Crystal D. On trying to be crystal-clear A response to Phillipson //World Englishes: Critical Concepts in Linguistics. – 2006. – Т. 5. – №. 3. – С. 350.
- 6 Baron N. S. Letters by phone or speech by other means: The linguistics of email //Language & Communication. – 1998. – Т. 18. – №. 2. – С. 133-170.
- 7 Sherman T., Švelch J. “Grammar Nazis never sleep”: Facebook humor and the management of standard written language //Language policy. – 2015. – Т. 14. – С. 315-334.
- 8 Pérez-Sabater C. Emoticons in relational writing practices on WhatsApp: Some reflections on gender //Analyzing digital discourse: New insights and future directions. – 2019. – С. 163-189. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92663-6_6
- 9 Fierman W. Identity, symbolism, and the politics of language in Central Asia //Symbolism and Power in Central Asia. – Routledge, 2013. – С. 122-143.
- 10 Androutsopoulos J. Introduction: Sociolinguistics and computer-mediated communication //Journal of sociolinguistics. – 2006. – Т. 10. – №. 4. – С. 419-438.
- 11 <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2006.00286.x>
- 12 Li P., Lan Y. J. Digital language learning (DLL): Insights from behavior, cognition, and the brain //Bilingualism: Language and Cognition. – 2022. – Т. 25. – №. 3. – С. 361-378. <https://doi.org/10.1017/S1366728921000353>
- 13 Сулейменова Э. Д. Языковые процессы и политика //Алматы: Казахский университет. – 2011. – С. 117.
- 14 Сулейменова Э. Д., Мадиева Г. Б., Шаймерденова Н. Ж. Словарь по языкознанию //Алматы: Ғылым. – 1998.

Материал 02.03.2025 баспаға түсті

Анализ языкового развития казахского языка: словесные заимствования через социальную сеть

Н.К. Кыпшақбай

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, 120014, Казахстан

В настоящем исследовании изучается влияние заимствований из социальных сетей на казахский язык. Количественный метод был использован для изучения использования заимствованных слов из социальных сетей. С помощью анкеты, разосланной 323 участникам, были собраны данные об использовании ими социальных сетей и обнаружении заимствований слов. Анализ данных проводился с использованием программного обеспечения SPSS (Статистическая программа для социальных наук). Результаты свидетельствуют о недавнем всплеске использования заимствованных слов в социальных сетях, особенно среди более молодой аудитории, что формирует нормы онлайн-коммуникации и влияет на развитие

қазақ тілі. Бұл енгізілген сөздер жиі қолданылатын сөздерді білдіреді, оларды аударуға қиын. Зерттеуде бұл сөздердің қолданылуына қатысты зерттеулердің қажеттілігі аңғарылды. Социалдық желілер арқылы қазақ тіліне енгізілген сөздердің, олардың өсіп келе жатқан маңызын цифрлық тілдің күнделікті өмірде. Тілдің өзгеруіне енгізілген сөздердің тілге және мәдениетке қолдау көрсетуіне тілдік эволюцияның цифрлық дәуіріне Қазақстанда.

Кілт сөздер: енгізілу, сөздік енгізілу, социалдық желі, тілдік эволюция, SPSS бағдарламасы, сандық әдіс, цифрлық дәуір.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Aygun M. Concepts of Borrowings in Modern Science of Linguistics, Reasons of Borrowed Words and Some of Their Theoretical Problems in General Linguistics //International Journal of English Linguistics. – 2015. – Т. 5. – №. 6. – С. 157. <https://doi.org/10.5539/IJEL.V5N6P157>
- 2 Haspelmath M. Loanword typology: Steps toward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability //Empirical Approaches to Language Typology. – 2008. – Т. 35. – С. 43. <https://doi.org/10.1515/9783110206043.43>
- 3 Mühlhäusler P. Linguistic ecology: Language change and linguistic imperialism in the Pacific region. – Routledge, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203211281>
- 4 Phillipson R. Language policy and linguistic imperialism //An introduction to language policy: Theory and method. – 2006. – С. 346-361.
- 5 Crystal D. On trying to be crystal-clear A response to Phillipson /World Englishes: Critical Concepts in Linguistics. – 2006. – Т. 5. – №. 3. – С. 350.
- 6 Baron N. S. Letters by phone or speech by other means: The linguistics of email //Language & Communication. – 1998. – Т. 18. – №. 2. – С. 133-170.
- 7 Sherman T., Švelch J. “Grammar Nazis never sleep”: Facebook humor and the management of standard written language //Language policy. – 2015. – Т. 14. – С. 315-334.
- 8 Pérez-Sabater C. Emoticons in relational writing practices on WhatsApp: Some reflections on gender //Analyzing digital discourse: New insights and future directions. – 2019. – С. 163-189. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92663-6_6
- 9 Fierman W. Identity, symbolism, and the politics of language in Central Asia //Symbolism and Power in Central Asia. – Routledge, 2013. – С. 122-143.
- 10 Androutsopoulos J. Introduction: Sociolinguistics and computer-mediated communication //Journal of sociolinguistics. – 2006. – Т. 10. – №. 4. – С. 419-438.
- 11 <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2006.00286.x>
- 12 Li P., Lan Y. J. Digital language learning (DLL): Insights from behavior, cognition, and the brain //Bilingualism: Language and Cognition. – 2022. – Т. 25. – №. 3. – С. 361-378. <https://doi.org/10.1017/S1366728921000353>
- 13 Сулейменова Э. Д. Языковые процессы и политика //Алматы: Казахский университет. – 2011. – С. 117.
- 14 Сулейменова Э. Д., Мадиева Г. Б., Шаймерденова Н. Ж. Словарь по языкознанию //Алматы: Ғылым. – 1998.

IRSTI 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp83-94](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp83-94)

B. Nygmetova¹, Sh. Adilova², Zh. Ospanova³, Zh. Ospanova¹

¹Margulan University, Pavlodar, 140000, Kazakhstan

²Tashkent State Technical University named after Islam Karimov, Tashkent, 100095, Uzbekistan

³Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan

ON THE ROLE OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD IN THE ETHNO-LINGUISTIC CONCEPTUALIZATION OF REALITY

This article attempts to concretize the concept of “picture of the world” within the framework of cognitive linguistics, giving it an additional characteristic – “linguistic”. By the language structure, the authors understand the specific syntactic or morphological features of a particular language, thereby asserting the information contained in them, the specifics of both national mentality and national character, which are the most important components of the entire national culture. The authors analyze using the method of cognitive-oriented and conceptual description of language from the perspective of cognitive linguistics, while highlighting verbal ways of representing the processes of perception of the world, reflecting the signs of a picture of the world, rethinking reality, as well as the actualization of already known concepts.

In the comparative aspect, examples are given on the material of unrelated languages (German, Kazakh, Uzbek and Russian), as a result of the analysis, national-specific features of vision, modeling and contemplation of the world, including conceptualization and further representation, are revealed, which indicates the national imagery of perception of the surrounding reality. As a result of the analysis, conclusions are drawn that the basis of conceptual universals are different prototypes from each other, which is explained by the following: representatives of different cultures attribute certain national-specific characteristics to the concept. The results of the study confirm the idea that the formation of a linguistic picture of the world as a derivative of the national mentality is influenced by certain cognitive dominants.

Key words: language picture of the world, concept, national world dimension, cognitive linguistic, conceptualization, prototype.

MAIN PROVISIONS

The current state of linguistics is characterized by the development of various directions related to the desire of scholars to study language in its specific realization [1], [2]. The shift in focus toward a communicative approach to language as a means of communication is associated with the need to consider both knowledge of the language and its application – whether active or passive.

The concept of the “picture of the world” is actively applied in various scientific fields, yet it does not always receive a clear and unambiguous interpretation, even among representatives of the same discipline. This concept is considered within the framework of cognitive linguistics, highlighting the characteristic of “linguistic”. For the purpose of this article, the abbreviations “PW” (Picture of the World) and “LPW” (Linguistic Picture of the World) will be used.

Behind the diversity of cultures lies a universal set of basic concepts, i.e., all that goes beyond the universal conceptual basis and constitutes the idioethnic way of perceiving and understanding the world. If the linguistic structure is understood as the specific syntactic-morphological features of a particular language, then it concerns the information contained within them about the specifics of national mentality and national character – all of which, together, form national culture. The verbal reflection of objective conditions and images of the real world is based on national-specific, or idioethnic, features of categorization, conceptualization, and rethinking of existing realities, which directly influence both PW and LPW.

INTRODUCTION

According to the ideas of Humboldtianism, and later, modern European Neo-Humboldtianism, ethnolinguistics, and hermeneutics, the understanding of language and its nature is based on the study of different perspectives, interpretations, and comparisons of language through the prism of distinct worldviews.

Each worldview, as a fragment of the surrounding reality, typically represents language as a phenomenon, defining specific principles of its functioning. For example, linguistic activity is considered in the context of human life and work. Scholars' interest in the Linguistic Picture of the World (LPW) is driven by various factors that emphasize the idioethnic component in the methods of representing and verbalizing the surrounding reality in a particular language, confirming the relevance of this publication's topic. The object of research is the processes of ethnolinguistic conceptualization of reality, while the subject includes linguistic representations, including lexical, grammatical, and phraseological components.

The aim of the article is to highlight the ethnocultural component in the process of conceptualizing reality and its linguistic interpretation as a reflection of the idioethnic aspect of the LPW. It is evident that in any case, the Picture of the World (PW) in relation to linguistics should represent a certain systematization of the content plan of the language, as all knowledge and ideas of a given people about the world are recorded and preserved in the national language, especially in the lexical and phraseological composition of the language.

In scientific literature, the concept of "Picture of the World" has various interpretations and definitions. For example, V.I. Postovalova considers PW from an anthropological perspective as a holistic set of images existing in the world, created by a particular collective (ethnolinguistic) consciousness. These images can represent oppositions of categories such as "being-consciousness", "activity-knowledge", "personal consciousness-social consciousness", and so on. PW, as the foundation of knowledge, serves as a tool for the successful integration of people in society, helping them understand each other and interact with other ethnic groups, thereby promoting uniform unification and organization of certain elements of human activity. All of this leads to unity in understanding the world [3, 87-91].

V.I. Postovalova further provides a series of reflections on LPW as a linguistic image of the surrounding reality, indicating that, like PW, it possesses an anthropocentric image of the world, whose features are highlighted by a particular linguistic consciousness. Moreover, LPW facilitates orientation in the world, the formation of stereotypical behavior, and various forms of communication, thereby regulating human activity [3, 180].

The well-known linguoculturologist V.I. Karasik, defining PW as a conceptual category of linguoculturology, describes it as a complex system of images formed in a certain collective consciousness or in individual understanding (in the case of authorial models of the world). The system of images, verbalized based on their semantics and representing the centuries-old experience of an ethnic group, is referred to by the author as the "Linguistic Picture of the World", which is part of the Mental Picture of the World. In LPW, which contains collective representations, objective-subjective moments of reality reflection, the scholar highlights value and emotive (humorous) aspects. Being part of LPW, the value picture of the world expresses ethnocultural specificity, modeled in the form of interrelated evaluative judgments within the frameworks of moral, legal, and religious codes, as well as in the form of commonly accepted opinions and typical folklore-literary plots. The study of LPW is accompanied by the identification of matching, partially matching, and non-matching concepts within a particular linguoculture, which is associated with uneven processes of conceptualizing certain fragments of the surrounding ethnic world (depending on the place of residence, lifestyle, and interest of the ethnic group) and with specific combinations of associative features of concepts highlighted by the ethnic group [4].

Hence, linguistic reflection of the worldview has an idioethnic coloring, as each linguoculture, along with universal characteristics, also has its unique structure. Linguistic signs possess varying

degrees of semiotic depth according to the cultural-historical background, as evidenced by recent works in domestic publications [5], [6], [7].

Metaphorically, LPW is similar to a human portrait: some people have very large eyes with a deep penetrating gaze, others have thick eyebrows or small lips, which adds individuality. At the same time, the perception of a person and their face occurs holistically; not only specific features are remembered. The same is observed in LPW, and therefore, to distinguish between the concepts of “specific” and “nonspecific” in language semantics, it is necessary to include all linguistic content.

Based on the idea that the basic concepts of one ethnic group’s worldview model may differ or be absent in another, it is necessary to determine the degree of mutual penetration of languages and cultures. In all the world’s languages, the lexicalization of basic concepts and categories takes place, while culturally specific ones are fixed separately in each language, which allows us to assert the differences between linguistic and cultural systems.

At the same time, lexical-semantic universals are also noted, having a common foundation on which human language, thought, and culture are based. There is a need to define a universal set of concepts based on psychological unity of all humanity [8, 321-322], as different cultures apply different concepts, leading to entirely unique mentalities.

We are inclined to agree with N.F. Alefirenko’s statement that LPW is the reproduction or “depiction” of the world through linguistic means, which helps create a visual representation of the phenomena and objects of the real world. LPW represents a system of naïve knowledge about the surrounding world, verbalized at the lexical, phraseological, and grammatical levels of the linguistic system in view of ethnolinguistic conceptualization of reality. It is at this stage that the reflection of the unity and diversity of the world takes place, with the identification of its elements, states, positions, and interrelationships [9]. This assertion is confirmed by the analysis conducted further in the subsection “Results”.

MATERIALS AND METHODS

The conducted research relies on methods of cognitive-oriented and conceptual description of language according to the principles of cognitive linguistics, with an emphasis on identifying the verbal representation of processes involved in the perception of the surrounding world, which reflect the characteristics of the picture of the world, as well as focusing on the determination of the peculiarities of reinterpreting objective reality and actualizing previously known concepts. Based on V.I. Karasik’s methodology for describing cultural concepts, we assume that when studying the Linguistic Picture of the World (LPW), one should take into account such features as the presence of names (titles) of concepts; the uneven nature of conceptualization depending on the significance/non-significance for a particular ethnic group; various associative features concerning a specific phenomenon and subsequently the concept [4, 226].

Conceptual description of language involves referring to the prototypical approach, the origins of which trace back to the teachings of E. Rosch and H. Putnam. The prototype is viewed as an integral part of the national image of the surrounding reality [4, 225] and as a categorical concept that contains representations of a typical category and highlights something typical based on life experience [2, 140-145]. In addition, the interpretative method proposed by A. Wierzbicka [8] is used in the analysis, which involves explaining a particular phenomenon in the language through the lens of national-cultural differences in the conceptualization of the world. This also facilitates the use of semantic differentiation method, where a specific set of characteristics properties describing representations of an ethnic type is compiled.

The analysis is conducted on examples drawn from lexicographic sources of the German, Kazakh, and Russian languages: Goetz 1997 [10], Wahrig 2011 [11], Ozhegov’s Explanatory Dictionary (online version), the Kazakh Language Explanatory Dictionary [12], and Uzbek language (www.izoh.uz). The choice of these languages is determined by the scientific interests of the authors of this article. Kazakhstan is a unique country where, alongside the official language - Kazakh - other languages are also in use. The second most widely spoken language among the population is

Russian. The state language is used for official work and administrative affairs in government bodies, organizations, and local self-government authorities of the Republic of Kazakhstan. Along with Kazakh, Russian is officially used as well. Often, we can observe **code-mixing** among speakers of Kazakh and Russian.

The popularization of the German language in Kazakhstan and in Uzbekistan is an important and relevant process driven by a number of interconnected factors. Clearly, knowledge of German significantly facilitates business communication and strengthens partnerships between companies and entrepreneurs from these countries. The promotion of German along with English in Kazakhstan's and Uzbekistan's education system can open additional opportunities and contribute to a broader cultural exchange.

It is worth noting that Kazakh and Uzbek languages belong to the Turkic language group, Russian to the East Slavic group, and German to the Germanic group. Thus, our research is supported by an analysis of four unrelated languages, making the comparative analysis more compelling. Being limited within the framework of one article, the authors decided to limit the results based on these different languages.

RESULTS

In linguistic pictures of the world, grammatical and lexical specificity can be distinguished, with the former relating to significant grammatical categories and relying on the latter, which also includes precedent texts and the phraseological fund of the language [4, 227]. This is explained by the socio-historical events in the life of the ethnic group, which influence the unique approach to fixing a fragment of the world and its selective linguistic representation, reflected in the socio-historical consciousness and behavior of the speakers of the linguistic culture, as well as in the specifics of the national worldview.

To begin with, to consider how this specificity is reflected outside the lexical space in language facts, let us turn to examples from morphology, namely to the category of grammatical gender, which is present or entirely absent in languages. It is noted that in languages containing the category of gender, there is a low degree of semantic motivation for gender correlation despite the fact that this motivation initially existed, the reasons for which cannot be determined within the framework of this article. The unique way of perceiving the world and national imagery influenced the attribution of masculine or feminine gender to objects and phenomena during the formation of languages; later, everything was constructed by analogy.

It is quite clear that the following coincidence is not accidental: in the German language, the names of all seasons are of masculine gender: *der Winter*, *der Frühling*, *der Sommer*, *der Herbst*, while in Russian, *zima* (winter), *vesna* (spring), *osen'* (autumn) are feminine gender words, and *leto* (summer) is a neuter gender word, while in Kazakh and in Uzbek, there is no category of gender: *kys/qish* (winter), *koktem/ bahor* (spring), *zhaz/ yoz* (summer), *kuz/ kuz* (autumn). In view of this feature in the Turkic languages, we will further provide examples in German and Russian more clearly demonstrate the idioethnic features of worldview. For instance, the following words are of masculine grammatical gender: *der Wind* (wind), *der Orkan* (hurricane), *der Schneefall* (snowfall), *der Regen* (rain), *der Hagel* (hail), *der Schauer* (shower). However, it is worth noting the gender mismatches in different languages for the same concepts: *pogoda* (weather - feminine) - *das Wetter* (weather - neuter), *nebo* (sky - neuter) - *der Himmel* (sky - masculine), *klimat* (climate - masculine) - *das Klima* (climate - neuter), *groza* (thunderstorm - feminine) - *das Gewitter* (thunderstorm - neuter), *oblako* (cloud - neuter) - *die Wolke* (cloud - feminine) [10], [11].

Perhaps, for those learning a foreign language with the gender category, this fact somewhat complicates the learning process. However, for native speakers of a language with this category, gender is not something inexplicable or meaningless; it represents an invaluable spiritual heritage reflecting the unique specificity of thinking, an essential part of the entire figurative structure of the language. It is a source of national-specific and cultural realities familiar and understandable for one people, which, however, may only cause bewilderment among speakers of another linguistic culture

or linguistic consciousness. For example, in Russian consciousness, expressions like “*Matyushka zima*” (*Mother Winter*) and “*Moroz krasny nos*” (*Frost with red nose*) are quite common. These images are mostly symmetrical in gender correlation, and when this correlation is broken, their naturalness and compatibility are lost. If we translate these expressions into German: *Mutterwinter* (*die Mutter (feminine), der Winter (masculine)*), *Frost Roter Nase* (*der Frost (masculine), die rote Nase (feminine)*), we find that along with the gender agreement, the naturalness of these expressions, which are so familiar and understandable to a Russian native speaker from early childhood, is lost. For instance, in poetry, authors most often rely on LPW of their native language because they know it better than another language they might speak. If we turn to the features of color designation in the language, for example, in Kazakh, the lexeme “*kok*” (“*blue*”) is a homonym and has such a word-formation potential that, upon detailed study, around three hundred derived words are observed in five semantic fields.

Let us consider the agglutinative method of forming new words in the Kazakh language by grammatically changing the form of the word by adding morpheme-affixes to the base, which is quite natural for Kazakhs: *ana* (*mother*) → *ana+m* (*my mother*) → *ana+m+a* (*to my mother*) or *ana* → *ana+lar* (*mothers*) → *ana+lar+ym* (*my mothers*) → *ana+lar+ym+yz* (*our mothers*) → *ana+lar+ym+yz+da* (*in our mothers*) → *ana+lar+ym+yz+da+gi* (*who is in our mothers*) and so on [12]. However, for those studying Kazakh as a foreign language, this may cause difficulties at the initial stage, or, on the contrary, seem like a very universal method of word formation, excluding interference from the native language. The same is in Uzbek language, but it is different in Russian and in German (see the Table 1.).

Table 1 - Comparative analysis of the method of education using the example of the lexeme “mother”

Meaning	Kazakh	Uzbek	Russian	German
mother	ана	она	мать	Mutter
my mother	анам	онам	моя мать	meine Mutter
our mothers	аналарымыз	оналаримиз	наши матери	unsere Mütter
at our mothers’	аналарымызда	оналаримизда	у наших матерей	bei unseren Müttern
maternal	анамның	онамнинг	материнский	mütterlich

The examples presented allow us to note different types of languages (agglutinative – Kazakh and Uzbek, and inflectional – Russian and German) and ways of expressing grammatical meanings. Similarly to the Kazakh language, Uzbek uses a chain of affixes attached to the base, while the order of affixes is strictly regulated by grammar. When learning a language, this makes it easier to remember and understand, since the system is predictable and logical, despite the fact that it causes difficulties at the initial stage (pronunciation features, the order of affixes and sound changes - vowel harmony). At the same time, the lack of inflection characteristic of Indo-European languages can be perceived by students as an advantage: in Uzbek and Kazakh there is no case declension through changing the ending of the root, and all grammatical meanings are expressed by external elements (affixes) that do not change the base.

A characteristic trend in the German language is the method of compounding. We are talking about compounds (Kompositum) - these are complex words formed by combining several bases based on lexical-semantic variations, morphological and semantic-syntactic principles, for example: *Zimmerpflanze* (*Zimmer+Pflanze* - room plant), *dunkelrot* (*dunkel+rot* - dark red), *stillstehen* (*still+stehen* - stand still), *Graukopf* (*grau+Kopf* - gray head), *Arbeitsfähigkeitsbescheinigung* (*Arbeit+s+Fähigkeit+s+Bescheinigung* - certificate of work ability), *Sommerschlussverkauf* (*Sommer+Schluss+Verkauf* - summer sale), which the Germans explain by their tendency towards language economy and reducing the gaps between words. Sometimes such words contain more than 50-60 characters

Grundstück | s | *verkehr* | s | *genehmigung* | s | *zuständigkeit* | s | *übertragung* | s | *verordnung* (67 characters, 6 word bases) [10], [11].

On one hand, the importance of such sections of the language as syntax, morphology, and phonetics, which serve as a source of information about the idioethnic way of thinking and contain enough material for necessary observations and research, is undeniable; on the other hand, under LPW, the lexical-phraseological system of the language is understood, beyond which all other sections are consciously excluded. Here we come close to the concept of a “prototypical world”, representing a set of prototypes of material world objects. This is possible thanks to our ability to form a prototype – a concrete or abstract mental image of objects of a certain category; a tool that allows us to cope with the infinite number of stimuli from the surrounding world.

When switching to a foreign language, one has to rely on the knowledge of a huge mass of realities related to the whole context of life in a particular cultural and informational environment. Knowledge of these realities is also called a **cognitive base**, which, in turn, is always reflected in his/her national language. Knowledge of any national language by a representative of another culture at an elementary level, not supplemented by the possession of the cognitive base of this people, often leads to communicative problems, when a foreigner does not understand the meaning of phrases composed even of words known to him, or understands them superficially, not realising the true meaning included in the connotations of native speakers of a given language. As practice shows, a person masters a foreign language at the level of an instrument of communication, but not at the level of “the house of being of the people's spirit”.

It follows from the above that it is possible to consider a national language as a national LPW only taking into account the cultural-philosophical approach to language as a ‘house of being of the spirit’ of a given nation. “*The perfection of the world is always adequate to the perfection of the spirit contemplating it*”, wrote G. Heine. It follows that the brighter and more diverse, more original the world captured in the language, the more perfect is the spiritual-collective ethnic linguistic consciousness contemplating it. From the cultural-philosophical point of view, we have tried to present language not as a sign system and an instrument of communication and recognition, but as a “house of the spirit” of the people, which reflects the national character, national worldview in a broad sense, and specific facts of history and culture of the people.

DISCUSSION

Conceptual universals can have entirely different prototypes, meaning that in each language, a corresponding national-specific image of this concept aligns with the universal concept, which may be unknown to speakers of another language. Representatives of different languages and cultures may seemingly speak about the same thing, but they may mentally picture entirely different objects.

For instance, A. Wierzbicka provides examples showing that although there are seas, oceans, mountains, and forests in the world, each ethnic group has different experiences: some are more familiar with the sea and its characteristics, while others have more experience with snow or mountains. Even soil is not uniformly brown everywhere: it can be red, yellow, or black, and, correspondingly, the greenery of grass may depend on various factors such as moisture content, the amount of sunlight it receives, or its location - whether in open air, in the shade, in dense thickets, or in the desert [8].

In Kazakhstan, nature differs regionally: in the western part of the country, sandy-shell soil prevails, which is connected to ancient climatic changes and tectonic shifts; in the northern part, there are forested areas and vast steppes, while in the south, there are mountain peaks. Depending on this, the perception and conceptualization of the surrounding reality by the inhabitants of our country can differ not only culturally but also regionally, which is also reflected in the language. For example, in Kazakh folklore, poetry, and literature, the beauty of the steppe expanses is often described in detail. Most likely, the best way to become familiar with the national prototypes of conceptual universals, which are the foundation of the national worldview, is to immerse oneself in this environment to fully experience it and understand the concept correctly. The ethnically specific sphere of the national

Linguistic Picture of the World (LPW) is of the greatest interest to a researcher of a particular culture, as understanding the national LPW of another language through the lens of one's own linguistic consciousness is almost impossible or very difficult. In such an "immersion" into the sphere of another's LPW, everything unusual and incomprehensible is adjusted to the familiar forms of one's own national linguistic consciousness.

Anna Vezhbitskaya in her works, discussing the problem of the connection between language and national character, suggested identifying them from the national specific in the respective languages [8]. Thus, information about the national character can be obtained as a result of linguistic analysis. Probably, the choice of one approach or another is determined by the specific object of research, its goals. But the second approach seems more interesting to us because of the existing opportunity to gain new knowledge with greater objectivity.

For culturology, LPW is a necessary concept, as it reflects the national way of worldview, which forms and predetermines the national character. Without knowledge of the content of national consciousness it is difficult to comprehend what constitutes national culture, in particular: ethical, moral and value priorities, way of thinking, etc. Knowledge of the LPW of another language is the basis for any cultural studies. Without knowing the alphabet of a foreign language, we cannot read words and sentences - the same will happen if we immerse ourselves in the study of a foreign cultural context without knowledge of the specificity of the national worldview captured in the LPW of the respective language.

In any kind of intercultural contacts, it is difficult to overestimate the importance of national symbols. It is very closely related to the connotative zone of language, which contains information about associations caused in the collective consciousness by various objects of the surrounding world. If, for example, in any culture certain types of animals are symbols of strength, diligence, wisdom, submission, cowardice, meanness, etc., then in relation to linguistics, this means that the lexical meanings of words naming these animals include this information (specific to each language). This component of the meaning is called the connotative (associative) component of the meaning of the word. The connotative zone of any language presents difficulties for assimilation by representatives of other cultures. A person who is far from linguistics or ethnography may simply not realize its existence and limit himself to knowing only the basic meanings of words, or "manage" to introduce into a foreign language the familiar connotations of his native language, considering them universal or self-evident. The problem of cross-cultural misunderstandings in the process of communication between representatives of different cultures lies precisely in the actual lack of awareness of the great importance of this part of the LPW. For example, one can imagine the degree of misunderstanding and displeasure of a Russian-speaking person who hears a comparison with a rat from a native German speaker. But this misunderstanding will disappear immediately after the association of the name of this animal with an enthusiastically working man, typical for the German language, is explained. In Russian, the same idea is reflected as connotational elements of meaning in the names of other representatives of the animal world – bee, ant [13].

The famous philosopher Martin Heidegger is the author of the famous metaphor: "Language is the house of being." Modern philosophers have reinterpreted this definition: "Language is the house of the spirit," as it most vividly expresses the essence of the cultural and philosophical approach to language. Thus, language is understood as a sign, a system, a code, and a tool of communication and cognition, and a collective creation – the "house of being of the spirit of the people", which should reflect and preserve for future generations the national LPW. In the context of the cultural and philosophical approach, attention can be focused on the aesthetic significance of language. You can enjoy the language: its melody, rhythm, and the indescribability of certain meanings, which are primarily indicators of the language's identity.

Any national language can have functionality, expediency, etc., but also be a source of beauty, grace, and wisdom. In this sense, language can be compared with many other categories of the objective world, which over time have acquired many additional functions unrelated to the original ones. For example, clothing has long since failed to fulfill its main purpose – to keep warm, protect from the weather and cover nakedness. Concepts of fashion and style are emerging, which often have

more value for people than simple functionality. So, language is like fashion in clothes. Language is one of the “clothes” of his thoughts, feelings, and sensations that allow him to serve the widest range of thoughts and feelings.

Surely, everyone has noticed that their self-perception and behavior are somewhat dependent on how they are dressed at the moment. Changing casual clothes for a strict evening suit and shoes, a person involuntarily changes his behavior somewhat: gait, gestures, manner of speaking – all this is adjusted. That is, just as clothing changes fragments of a person's self-perception and behavior, so the national language changes the self-perception of its native speaker.

There is a search for equivalents in the native LPW, but as a rule, these equivalents are only apparent. From the above, we come to the following conclusions: a) the specificity of the verbal reflection of the world is determined by the differences in the objective realities of the world concerning a particular ethnic group; b) the specificity of the vocabulary is determined by the characteristics of the collective consciousness, which manifest in various ways of reinterpreting the same external realities and the processes of the emotional-evaluative, moral-value components of human consciousness; c) the naive picture of the world in everyday consciousness, where the object-oriented way of perception predominates, has an interpretative character, i.e., collective stereotypical and model representations are fixed in the language in a form accessible to the majority; d) each specific language represents a unique system, which in turn imprints on the consciousness of its speakers and shapes their picture of the world.

CONCLUSIONS

The results of the analysis confirm the idea that the main function of the LPW is to fix in the national linguistic consciousness the idioethnic way of perceiving the world and to transmit it from generation to generation, leading us to the model “language - culture – society”. To understand and more accurately describe the role of LPW in the formation of national worldview, it is necessary not only to consider idiomatic and invariant linguistic manifestations and interpretations of reality but also to conduct interdisciplinary research, taking into account collective representations of the world, which are a fundamental part of the linguistic picture of the world.

In conclusion, the linguistic picture of the world is shaped by both grammatical and lexical features deeply rooted in the socio-historical and cultural influences of a particular language. The presence or absence of grammatical categories such as gender significantly affects the ways in which reality is conceptualised in different language communities. This is evident when comparing gender attributions in German, Russian and Kazakh languages, where different grammatical structures reflect unique national worldviews, giving a special flavour to the linguocultures considered in this paper. In addition, differences in word formation processes, such as the agglutinative nature of Kazakh and the tendency to complex word formation in German, emphasise different cognitive approaches to language structuring. These features not only affect communication, but also determine how speakers of different languages perceive and categorise their environment. Phraseological and lexical systems of languages serve as essential tools for preserving cultural heritage and national identity, making them an indispensable part of linguistic and cognitive research.

Ultimately, language serves as both a mirror and a basis for the worldview of its speakers, reflecting deep historical, social and cultural experiences. While structural differences in languages can pose challenges for language learners, they also provide valuable insights into the complex relationship between language, thought and cultural perception.

As a research perspective, it can be assumed that the importance of choosing methods for substantiating linguistic statements at the interdisciplinary level is crucial, which, in turn, determines the prospects for cognitive research in linguistic disciplines. One of the most promising areas of further research is a detailed study and description of the widest possible range of metaphorical models used to describe meteorological phenomena in various national discourses of the languages being compared and at different stages of social development, as well as the results of quantitative

analysis with the expansion of empirical data, which will serve as convincing evidence for further conclusions of the study.

REFERENCES

- 1 Nurgaliyeva, S., Zhumasheva, A., Yelikpaev, S., Kapassova, B., Nygmetova, B., Kairova, M. (2024). Challenges and Approaches to Audiovisual Translation of Disney Cartoons into the Kazakh Language: An Analysis of Cultural Adaptation. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 10(3), 69-79. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10307>
- 2 Kubrjakova, E.S., Dem'jankov, V.Z., Pankrac, Ju.G., Luzina, L.G. (1996), *Kratkij slovar' lingvisticheskikh terminov* [A brief dictionary of linguistic terms], Moscow, Russia.
- 3 Postovalova, V.I. (2017), *Jazyk i miroponimanie: Opyt lingvofilosovskoj interpretacii*. [Language and worldview: Experience of linguo-philosophical interpretation], Lenand, Moscow, Russia.
- 4 Karasik V. I. Lingvokul'turnye harakteristiki rechevogo zhanra «pozhelanie» // *Zhanry rechi*. 2024. T. 19, vyp. 3 (43). S. 225-232. DOI: 10.18500/2311-0740-2024-19-3-43-225-232
- 5 Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. *Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor. XLinguae*. 2020. Vol. 2. – P. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13.
- 6 Ganikyzy, A.G., Kortabaeva, G.K. (2023), “Semantics of colors in anthroponymy based on kazakh and english languages”, *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, vol. 1, pp. 18-24.
- 7 Salikzhanova, Sh.B., Sarekenova, K.K. (2023), “Simvolicheskoe znachenie zhenskoj odezhdy i ukrashenij” *Vestnik Kokshetauskogo universiteta imeni SH.Ualihanova* [Bulletin of Sh.Ualikhanov Kokshetau University], vol. 1, pp. 53-63.
- 8 Wierzbicka, A. (2025). Semantics and Religion: Christian Themes, the nsm Approach. *Cognitive Semantics*, 10(3), 289-295. DOI: <https://doi.org/10.1163/23526416-bja10071>
- 9 Alefirenko N.F., Chumak-Zhun I.I. Axiological connotations of Slavic ethnonyms. *Rusin*. 2023. № 72. pp. 178–195. DOI: 10.17223/18572685/72/8
- 10 Goetz, D., Haensch, G., Wellmann, H. (1996), *Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache* [Langenscheidt's large dictionary. German as a foreign language], Berlin; München, Germany.
- 11 Wahrig, G. (2011). *Deutsches Wörterbuch von Renate Wahrig-Burfeind* [German Dictionary by Renate Wahrig-Burfeind], München, Germany.
- 12 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, 2008).
- 13 Sabitowa M. *Nationalkulturelle Elemente in der Semantik der Phraseologismen des Deutschen und Kasachischen* // *Das Wort*. Moskau – Berlin, 1987, S. 296-300.

Received: 17.02.2025

Қоршаған ортаның этнолингвистикалық тұжырымдамалаудағы әлемнің тілдік бейнесінің рөлі туралы

Б.Д. Ныгметова¹, Ш.Р. Адилова², Ж.Т.Оспанова³, Ж.З.Оспанова¹

¹Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан

²И. Кәрімов атындағы Ташкент мемлекеттік техникалық университеті, Ташкент, 100095, Өзбекстан

³Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан

Бұл мақалада когнитивті лингвистика шеңберіндегі «әлем бейнесі» ұғымын нақтылауға тырысып, оған қосымша сипаттама – «тілдік» береді. Тілдік құрылым бойынша авторлар белгілі бір тілдің нақты синтаксистік немесе морфологиялық ерекшеліктерін түсінеді, осылайша олардағы ақпарат туралы, ұлттық менталитеттің де, бүкіл ұлттық

мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын ұлттық сипаттағы ерекшеліктер туралы айтады. Авторлар когнитивті лингвистика тұрғысынан тілді когнитивті-бағдарланған және тұжырымдамалық сипаттау әдісін қолдана отырып талдау жүргізеді, сонымен бірге әлем бейнесінің белгілерін көрсететін әлемді қабылдау процестерін бейнелеудің ауызша әдістері, шындықты қайта қарау, сондай-ақ бұрыннан белгілі ұғымдарды өзектендіру ерекшеленеді.

Салыстырмалы аспектіде бір-бірімен байланысты емес тілдердің (неміс, қазақ, өзбек және орыс) материалына мысалдар келтіріледі, талдау нәтижесінде әлемді көрудің, модельдеудің және ойлаудың, оның ішінде тұжырымдамалаудың және одан әрі бейнелеудің ұлттық ерекшеліктері анықталады, бұл қоршаған шындықты қабылдаудың ұлттық бейнесін көрсетеді.

Талдау нәтижесінде тұжырымдамалық әмбебаптардың негізінде бір-бірінен ерекшеленетін прототиптер жатыр деген тұжырымдар жасалады, бұл келесідей түсіндіріледі: әртүрлі мәдениеттердің өкілдері тұжырымдамаға белгілі бір ұлттық ерекшеліктерді жатқызады. Зерттеу нәтижелері ұлттық менталитеттің туындысы ретінде дүниенің тілдік бейнесінің қалыптасуына белгілі бір когнитивті доминанттар әсер етеді деген пікірді растайды.

Кілт сөздер: тілдік әлем бейнесі, концепт, ұлттық дүниетаным, когнитивтік лингвистика, концептуализация, прототип.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Nurgaliyeva, S., Zhumasheva, A., Yelikpaev, S., Kapassova, B., Nygmetova, B., Kairova, M. (2024). Challenges and Approaches to Audiovisual Translation of Disney Cartoons into the Kazakh Language: An Analysis of Cultural Adaptation. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 10(3), 69-79. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10307>
- 2 Кубрякова Е.С., В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. Лингвистикалық терминдердің қысқаша сөздігі. Мәскеу: М.В.Ломоносов атындағы ММУ, 1996. – 245 б.
- 3 Постовалова В.И. Тіл және дүниетаным: тілдік философиялық интерпретация тәжірибесі. М.: Ленанд, 2017. – 312 б.
- 4 Karasik V. I. Lingvokul'turnye harakteristiki rechevogo zhanra «pozhelanie» // *Zhanry rechi*. 2024. T. 19, vyp. 3 (43). S. 225-232.
- 5 Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor. *XLinguae*. 2020. Vol. 2. – P. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13
- 6 Ganikyzy A.G., Kortabaeva G.K. (2023). “Semantics of colors in anthroponymy based on kazakh and english languages”, *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, vol. 1, pp. 18-24.
- 7 Саликжанова Ш.Б., Сарекенова К.К.. Әйелдер киімдері мен зергерлік бұйымдарының символдық мәні // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Фил. сер. – 2023. – № 1. – Б. 53-63.
- 8 Wierzbicka, A. (2025). Semantics and Religion: Christian Themes, the nsm Approach. *Cognitive Semantics*, 10(3), 289-295. <https://doi.org/10.1163/23526416-bja10071>
- 9 Alefirenko N.F., Chumak-Zhun I.I. Axiological connotations of Slavic ethnonyms. *Rusin*. 2023. № 72. pp. 178–195. DOI: 10.17223/18572685/72/8
- 10 Goetz D., Haensch G., Wellmann H. Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Berlin; München, 1997. – 1182 p.
- 11 Wahrig G. Deutsches Wörterbuch von Renate Wahrig-Burfeind. München, 2011. – 1730 p.
- 12 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Ред. Т. Жанұзақов. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 13 Sabitowa M. Nationalkulturelle Elemente in der Semantik der Phraseologismen des Deutschen und Kasachischen // *Das Wort*. Moskau – Berlin, 1987, S. 296-300.

Материал 17.02.2025 баспаға түсті

О роли языковой картины мира в этноязыковой концептуализации действительности

Б.Д. Ныгметова¹, Ш.Р. Адилова², Ж.Т.Оспанова³, Ж.З.Оспанова¹

¹Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Казахстан

²Ташкентский государственный технический университет им. И. Каримова, Ташкент, 100095, Узбекистан

³Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан

В данной статье предпринята попытка конкретизировать понятие «картина мира» в рамках когнитивной лингвистики, придавая ему дополнительное определение – «языковая». Под языковой структурой авторы понимают конкретные синтаксические или морфологические особенности определенного языка, тем самым утверждая о содержащейся в них информации, о специфике как национальной ментальности, так и национального характера, которые являются важнейшими составляющими всей национальной культуры.

Авторами проводится анализ с применением метода когнитивно-ориентированного и концептуального описания языка в ракурсе когнитивной лингвистики, при этом выделяются вербальные способы репрезентации процессов мировосприятия, отражающие признаки картины мира, переосмысления действительности, а также актуализации уже известных понятий. В сравнительном аспекте приводятся примеры на материале неродственных языков (немецкого, казахского, узбекского и русского), в результате анализа выявляются национально-специфические особенности видения, моделирования и созерцания мира, в том числе концептуализации и дальнейшей репрезентации, что указывает на национальную образность восприятия окружающей действительности.

В основе концептуальных универсалий лежат отличные друг от друга прототипы, что объясняется следующим: представители разных культур приписывают концепту определенные национально-специфические характеристики. Результаты проведенного исследования подтверждают идею о том, что формирование языковой картины мира как производной национального менталитета находится под влиянием определенных когнитивных доминант.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, национальное мироизмерение, когнитивная лингвистика, концептуализация, прототип.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Nurgaliyeva, S., Zhumasheva, A., Yelikpaev, S., Kapassova, B., Nygmetova, B., Kairova, M. (2024). Challenges and Approaches to Audiovisual Translation of Disney Cartoons into the Kazakh Language: An Analysis of Cultural Adaptation. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 10(3), 69-79. Doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10307>
- 2 Краткий словарь лингвистических терминов / Кубрякова Е.С., В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. Москва: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – 245 с.
- 3 Постовалова В.И. Язык и миропонимание: Опыт лингвофилософской интерпретации. М.: Ленанд, 2017. – 312 с.
- 4 Карасик В. И. Лингвокультурные характеристики речевого жанра «пожелание» // Жанры речи. 2024. Т. 19, вып. 3 (43). С. 225-232. DOI: 10.18500/2311-0740-2024-19-3-43-225-232
- 5 Ospanova Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor. *XLinguae*. 2020. Vol. 2. – P. 157-165. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.13.
- 6 Ganikyzy A.G., Kortabaeva G.K. (2023). “Semantics of colors in anthroponomy based on kazakh and english languages”, *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, vol. 1, pp. 18-24.

- 7 Саликжанова Ш.Б., Сарекенова К.К.. Символическое значение женской одежды и украшений // Вестн. КУ. Сер.фил. – 2023. – № 1. – С. 53-63.
- 8 Wierzbicka, A. (2025). Semantics and Religion: Christian Themes, the nsm Approach. *Cognitive Semantics*, 10(3), 289-295. <https://doi.org/10.1163/23526416-bja10071>
- 9 Alefirenko N.F., Chumak-Zhun I.I. Axiological connotations of Slavic ethnonyms. *Rusin*. 2023. № 72. pp. 178–195. DOI: 10.17223/18572685/72/8
- 10 Goetz D., Haensch G., Wellmann H. Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Berlin; München, 1997. – 1182 p.
- 11 Wahrig G. Deutsches Wörterbuch von Renate Wahrig-Burfeind. München, 2011. – 1730 s.
- 12 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Ред. Т. Жанұзақов. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 13 Sabitowa M. Nationalkulturelle Elemente in der Semantik der Phraseologismen des Deutschen und Kasachischen // Das Wort. Moskau – Berlin, 1987, S. 296-300.

Материал поступил в редакцию журнала 17.02.2025

MFTAP 16.31.21

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp94-108](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp94-108)

Қ.Б. Слямбеков¹, А.А. Солтанбекова¹, Б.С.Шалабай², Т. Қалибекұлы³

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, 050040, Қазақстан

²Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан,

³Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІГЕ ҮЙРЕТУ ТӘЖІРИБЕСІ: ТЕГТЕУ МЕН МОРФОЛОГИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ ҮЛГІЛЕРІ

Мақалада қазақ тіліндегі күрделі етістіктерді автоматты тану мен корпуста белгіленім жұмыстарын жүргізу арқылы генеративті ЖИ модельдерін тұрғызуға арналған аннотациялау, тегтеу кезеңдерін жүзеге асырудың тәжірибесі баяндалған. Құранды етістіктер, құрама етістіктер, аналитикалық формалы етістіктерді тегтеудегі қиындықтар, ғылыми мәселелер, оларды шешудің жолдары, сондай-ақ белгіленім жұмыстарының ерекшеліктері жайлы айтылады. Үлкен тіл модельдерінің архитектурасында сол тілдің грамматикасы, ал оның трансформациясында сол тілдің грамматикалық модельдері жататыны сөзсіз. Заманауи лингвистиканың даму бағыты да осындай модельдерді әзірлеп, оны жетілдірумен байланысты болмақ. Сондықтан қазақ тіліндегі күрделі грамматикалық компоненттердің бірі – күрделі құрамды етістіктерді модельдеу, оның морфологиялық белгіленім үлгісін ұсыну – қазақ тілін автоматтандыру жұмыстарындағы ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Аталмыш мақала осы бағытта жүзеге асырылып жатқан тәжірибелерді бөлісу мақсатында жазылып отыр.

Кілт сөздер: етістік, күрделі етістіктер, құранды етістік, аналитикалық формант, құрама етістік, тұрақты күрделі етістік, жасанды интеллекті, автоматтандыру, белгіленім

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Генеративті жасанды интеллектінің Үлкен тіл модельдерін (LLM – Large Language Model) әзірлеудің трансформациясында сол тілдің күрделі грамматикалық жүйесі жататыны, ал мұндай ауқымды машинаны үйрету жұмыстары жиналған мол деректерді (big data) аннотациялау жұмыстары арқылы оқытылатыны белгілі.

Бұл зерттеу жұмысы қазақ тілінің күрделі грамматикалық құрылымдарының бірі – күрделі құрамды етістіктерді автоматты тану мен оны морфологиялық анализаторға арнап аннотациялау әдістеріне негізделеді. Мақалада қазақ тілінің күрделі морфологиялық жүйесін үлкен тіл модельдеріне үйретудің жолдары және аннотациялау тәжірибесі қарастырылады.

Зерттеу барысында күрделі құрамды етістіктердің түрін саралауға академик Қ.Ысқақовтың бөлінісі негізге алынып, бес түрі ажыратылды: құранды етістік, құрама етістік, аналитикалық формалы етістік, тұрақты етістік және салт-дәстүр етістіктері. Зерттеудің теориялық негізі ретінде А.Ысқақов, Ы.Маманов, С.Исаев, Н.Оралбаева, Б.Қасым сынды қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің еңбектері пайдаланылды. Сондай-ақ, шетелдік тәжірибе үлгісі ретінде ағылшын тіліндегі Oxford Phrasal Verbs Dictionary-дің грамматикалық және семантикалық құрылымы салыстырмалы түрде қаралды. Бұдан бөлек, агглюнативті тілдерді морфологиялық тегтеу және лемматизациялау бойынша шетелдік зерттеулер, атап айтқанда, О.Тороков пен R.Agerri (2024) зерттеуі қолданылды.

Мақаланы жазу барысында алынған мәліметтер болашақта автоматты синтаксистік тану жүйелерін жетілдіруге, Қазақ тілінің Ұлттық корпусының семантикалық және морфологиялық белгіленімін жетілдіруге, қазақ тіліндегі күрделі етістіктердің жүйелі тегтелген базасын құруға әрі сөздігін жасауға бағытталады.

КІРІСПЕ

Қазіргі дәуірде жасанды интеллектінің дамуы ғажайып деңгейге жетіп, түрлі қоғам және ғылым салаларына кіріктіріле бастады. Ал жасанды интеллектінің негізінде адам тілін өңдеу мен түсінуге бағытталған грамматика, семантика және прагматика, тілдік логика сынды жетілген тілдік технологиялар жатыр. Алайда қазақ тілі секілді агглюнативті тілдерді ЖИ-ге үйрету мәселесі өзекті болып қала береді. Сол себепті қазақ тіліндегі күрделі етістіктерді автоматтандыру – жасанды интеллектіні жасау үшін маңызды әрі көпқырлы міндеттердің бірі. Бұл тақырыпты таңдауымыздың басты себебі – қазақ тіліндегі күрделі етістіктер құрылымдық және семантикалық, функционалдық жағынан өте күрделі компоненттердің бірі. Оны автоматты тану қиын. Мәселен, Қазақ тілінің Ұлттық корпусы бірқатар күрделі етістіктерді жүйе күрделі сөз емес, дара сөз ретінде таниды. Мысалы, корпустан *сал* көмекші етістігін теріп, шыққан нәтижелерге көз жүгіртсек, корпустың күрделі етістіктерді ажырата алмайтынын байқауға болады. Екі сөздің бірігіп, бір мағынаны беріп тұрғанын түсініп тұрған жоқ. Атап айтқанда, *көре салу*, *көз салу*, *ақыл салу*, *айқай салу*, *қырып салу* сынды күрделі етістіктердің құрамындағы «сал» компоненті жеке сөз ретінде белгіленіп тұр. Осы секілді олқылықтар сөздің, сөйлемнің, мәтіннің мағынасын қате түсінуге әсер етуі мүмкін.

Сондықтан корпуспен айналысатын тілтанушылар үшін күрделі сөздерді, күрделі етістіктерді автоматты тану алгоритмдерін, жолдарын табу және жүзеге асыру кезек күттірмейтін мәселе болып отыр. Оның үстіне, агглюнативті тілдер морфологиялық құрамы біршама күрделі тілдерге жатады, сондықтан есептеуші технологияларға тегтелген грамматикалық белгілерді үйрету арқылы көптеген нейронды оқыту жүйелерін құруға мүмкіндік береді [1, 172].

Ал морфологиялық белгіленімдері кеңейтілген, семантикалық жақтан бейімделген корпус жасанды интеллектіні жасақтауға алып база болмақ. Морфологиялық мәліметтері мен леммасы енгізілген, аннотацияланған үлкен корпустардың пайда болуынан генеративті ЖИ-дің үлкен тіл модельдерінің архитектурасы құралған [1, 161].

Сол себепті зерттеудің өзектілігі Қазақ тілінің Ұлттық корпусын жетілдіріп, қазақ тілінің грамматикасына бейімделген үлкен тіл модельдерін жасау қажеттігінен туындап отыр. Қазіргі уақытта қазақ тілінің ұлттық корпусында күрделі етістікті автоматты тану бағытындағы жұмыстар біршама қолға алына бастады.

Бұл зерттеудің мақсаты – күрделі етістіктерді морфологиялық модельдеудің тәжірибесімен бөлісіп, генеративті ЖИ-ді үйретудің кейбір тәсілдерін ұсыну.

Зерттеу нысаны – қазақ тіліндегі күрделі құрамды етістіктің түрлері мен құрылымдары.

Зерттеудің гипотезасы – машинаны үйрету жұмыстарын жеткілікті деңгейде жүзеге асыру үшін қазақ тіліндегі күрделі етістіктердің морфологиялық модельдерін толықтай аннотациялау қажет деген пікірдеміз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мәтінді автоматты танудың әлемдік тәжірибесінде әрдайым тілдік база, оның ішінде сөздіктер маңызды рөл атқарады. Сол себепті белгі-кодтардағы ақпаратты пайдалана отырып, қазақ тіліндегі тіркескен күрделі етістіктер сөздігін жасау да – осы жобаның аясында жүзеге асуы қажет маңызды істердің бірі. Күрделі етістіктер сөздігін әзірлеудің үздік үлгісі – Oxford Phrasal Verbs Dictionary for learners of English (Ағылшын тілін үйренушілерге арналған Оксфорд фразалық етістіктер сөздігі) [2]. Бұл сөздіктің басты ерекшелігі – күрделі етістіктердің жай ғана тізімін беріп қоймай, әр тілдік бірлік туралы ауқымды әрі маңызды лингвистикалық ақпаратты қамтуы. Мәселен, сөздікте мынандай лингвистикалық мәліметтер берілген.

Негізгі мәліметтер:

- *кілт сөз* (күрделі сөзге негіз болған алғашқы компонент, дара етістік);
- *күрделі етістік* (кілт сөзден тараған барлық күрделі етістік бір ұяда беріледі);
- *күрделі етістіктің дефинициясы*;
- *мысалы*;
- *грамматикалық паттерні* (күрделі етістікті құраушы компоненттер туралы грамматикалық ақпарат, жасалу жолы).

Қосымша мәліметтер:

- *синонимдері немесе антонимдері көрсетіледі*;
- *жиі қолданылатын сөзалды бөліктері (препозиции) туралы ақпарат беріледі*;
- *аталған етістік жиі қолданылатын фразалар беріледі*;
- *аталған етістікке қатысты идиомалар көрсетіледі*;
- *қандай жағдайда қолданылатыны туралы грамматикалық ақпарат беріледі*.

Оксфорд сөздігінде күрделі етістіктің бес түрі қамтылған:

A) *idiomatic verb + particle combinations (put up with somebody)* – *идиомалық етістік + қосымша компоненттердің тіркесімдері*;

B) *verbs which are followed by a particle in a particular meaning (rely on)* – *белгілі бір мағынадағы бөлшекпен тіркесіп келетін етістіктер*;

C) *verbs that are followed by a particle in a particular meaning (brush sth up)* – *белгілі бір мағынадағы бөлшекпен тіркесетін және арасына сөз ене алатын етістіктер*;

D) *verbs with a particle, where the particle adds to, but does not change the main meaning of the verb (finish off)* – *қосымша тағы бір тұрақты компонентпен тіркесетін, алайда негізгі мағынасы дамығанымен, толық өзгермейтін етістіктер*;

E) *verbs plus particles where each has their normal meaning (phone back)* – *екі сөздің мағынасын сақтай отырып тіркесетін етістіктер* [2, 3].

Сөздіктегі күрделі етістіктердің жоғарыдағыдай классификациясы және толық аннотациясының болуы ағылшын тіліндегі күрделі етістіктерді автоматты тануды жеңілдеткені сөзсіз.

Күрделі етістік бірнеше етістікті біріктіретіндіктен мағынасы ғана емес, құрамы да күрделі және бұл күрделілік сипаты қазақ тіліндегі етістіктерді автоматты тану процесінде де айтарлықтай қиындық туғызады. Соның ішінде тіркескен күрделі етістіктердің мәселесіне жеке назар аудару қажет. Қосарлану және бірігу тәсілімен жасалған етістіктер қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде қамтылғандықтан, біртұтас лексема және бір токен ретінде танылады. Алайда қазақ тіліндегі тіркескен етістіктерді толық жинақтаған арнайы сөздіктер жоқ. Сол себепті күрделі етістіктің бұл түрін тізімдеу үлкен жұмыс күшін талап етеді. Сондықтан оны біртіндеп жүзеге асыруды көздеп отырмыз. Агглюнативті тілдер автоматтандыруға, тегтеуге біршама ыңғайлы келеді. Өйткені қазақ тілінде түбір мен қосымшаның жігі анық көрініп

тұрады [3, 191]. Етістіктер формасы жағынан табиғатынан тұрақты не тұрақсыз болып келеді, тұрақты формалардың қатарына осы күрделі етістіктердің түрлері жатады [4, 123].

Зерттеу жұмысы барысында жинақтау, лемматизация, контекстік талдау және морфологиялық және синтаксистік модельдеу әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ грамматикасындағы күрделі құрамды етістіктердің кең тараған классификациясы – ғалым А.Ысқақовтың жіктеген топтары. Атап айтар болсақ, *құранды күрделі етістік, құрама күрделі етістік, тұрақты күрделі етістік және сараламалы күрделі етістік*. Ғалым күрделі етістіктердің түрлеріне былайша сипаттама береді:

1. Құранды күрделі етістік. Бірінші компоненті есім негізді сөз (негізгі) – көмекші етістік (көмекші қызмет атқарады). Бұлар сыртқы тұрпаты жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да құранды, мысалы: *дем ал, жақсы көр, үлгі қыл, ғалым бол*. Бұл келтірілген мысалдардың бірінші сыңары зат есім болса, екінші сыңары етістік түрінде құрастырылып, құрандалы тәсілмен жасалған.

2. Құрама күрделі етістік. Бұлардың әр компонентінің лексикалық мағынасы әртүрлі, бірақ әрбір тіркестің лексикалық мағынасы құрамындағы компоненттерінің мағынасынан құралады, бір күрделі мүше ретінде жұмсалатын болып қалыптасқан. Мысалы: *алып кел – ал да кел (ал мен келдің жеке тұрғандағы мағынасы бір-біріне ұқсамайды, әрбасқа); алып бар – ал да бар; алып кет – ал да кет*, т.б.

3. Сараламалы күрделі етістік. Бұл етістіктерді аналитикалық етістіктер деп атайды, етістік пен етістіктің тіркесінен тұрады. Алғашқы етістік негіз болады да, оған көсемше тұлғасы жалғанады, оған тіркесетін көмекші етістік негізгі етістіктің мағынасын саралайды, жіктейді, бірақ негізгі лексикалық мағынасын өзгертпейді. *Айта сал – не болса да айтып жібер* мағынасында, *айтып қал – қандай жағдай болмасын сөйлеп қал, айтып жібер – деп жібер, үндемей қалуға болмайды, айтып бер – сөйлеп бер, жауап бер* мағынасында, т.б. Яғни, әртүрлі мағыналарды саралауға көмекші етістік әсер етіп тұрғаны анық көрінеді.

4. Тұрақты күрделі етістік – идиомаланған тіркестер. Бұлар грамматикалық жағынан бөлшектенбейді, лексика-семантикалық жағынан бір ғана негізгі мағынаны білдіреді, бірбүтін тұлғаға айналған күрделі етістік түрі. Мысалы: *онық жеді – өкінді* мағынасында; *жан алқымға алды – қысты, көз салды – қарады, көңіл аударды*, т.б. [5, 239-240].

2002 жылы шыққан қазақ тілінің академиялық грамматикасында да А.Ысқақовтың классификациясы сипатталған [6]. Бұлайша топтаудың артықшылығы қазақ тілінде кездесетін күрделі етістіктердің барлығын қамтуға мүмкіндік береді. Бұл жерде айта кететін бір нәрсе, біз күрделі етістіктерді, яғни, күрделі сөздердің, олардың әр бөлек емес, бір мағынаны беретінін көрсетуді мақсат етіп отырғандықтан, жоғарыдағы төрт түрлі күрделі етістікке салт-дәстүр етістіктерін де қосуды жөн көрдік. Бұлар бір қарағанда құранды етістікке ұқсағанымен, мұның түзілуіндегі уәж басқа. *Салт-дәстүр етістіктері* аналитика-семантикалық тәсілмен жасалып, олардың негізгі мағынасы арқылы атауыштық жаңа мағына туындаған. Мысалы, төмендегі 1-кестеден салт-дәстүр етістігі мен тұрақты етістіктің мағынасы да, жасалу жолы да бір-бірінен бөлек екенін аңғаруға болады:

Салт-дәстүр етістігі мен тұрақты күрделі етістіктер

1-кесте

Салт-дәстүр етістігі	Тұрақты күрделі етістік
Қыз ұзату	Өңі кіру
Сырға салу	Мойнына алу
Келін түсіру	Ауыз жаласу
Сәлем салу	Ат құйрығын кесісу
Табак тарту	Төбе шашы тік тұру

Осындай ерекшеліктерін ескере келе, күрделі етістіктерді автоматты тануды жүзеге асыру үшін ең алдымен бес топқа жіктедік:

- *Құранды күрделі етістік;*
- *Тұрақты күрделі етістік;*
- *Салт-дәстүр етістігі;*
- *Құрама күрделі етістік;*
- *Аналитикалық формалы етістік.*

Негізгі мақсат бірнеше сөздің тіркесуі арқылы бір мағынаға ие болатын етістіктерді компьютерге бір сөз, бір токен ретінде таныту болғандықтан, осы топтар бойынша тілдік бірліктер жинақталып, олардың әрқайсына *Қазақ тілінің ұлттық корпусына* бейімделген аннотациялар берілді. Белгіленімдер 9 түрлі негізгі ақпаратты қамтыды:

- *лемма* – тіркескен күрделі етістіктің қосымшасыз формасы;
- *сөз табы* (етістік);
- *тұлғасы* (туынды);
- *құрамы* (күрделі);
- *сөзжасамдық тәсілі* (аналитикалық тәсіл);
- *күрделі етістік түрі* (құранды етістік, тұрақты етістік, салт-дәстүр етістігі, құрама етістік, аналитикалық формалы етістік);
- *моделі* (қай сөз таптарының қатысуы арқылы жасалғаны туралы ақпарат);
- *мағынасы* (күрделі етістіктің түсіндірмесі);
- *иллюстративті материал* (мысал).

ТАЛҚЫЛАУ

Сөз табы, тұлғасы, құрамы, сөзжасамдық тәсілі, күрделі етістік түрі сынды белгі-кодтар Қазақ тілінің ұлттық корпусында күрделі етістіктерге морфологиялық және сөзжасамдық белгіленімдерді қою үшін қажет. Бұл ҚТҰК-де күрделі етістіктерді танытудың алғашқы қадамы болмақ. ҚТҰК үшін дайындалып жатқан күрделі етістіктер тізімінде негізгі ақпараттың бір бөлігі ретінде лингвистикалық модельдер ұсынылады. Лингвистикалық модельдер күрделі етістіктердің қалай жасалғанын көрсете отырып, паттерндерді және сол паттерндерге тән мағыналық ерекшеліктерді айқындайды. Белгіленім-кодтың көрінісі келесідей (1-сурет):

Күрделі етістіктерді белгі-кодтау

1-сурет

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
1	Реестр	Лемма	Сөз табы	Тұлғасы	Сөз құрамы	Сөзжасамдық тәсіл	Етістік түрі	Мағынасы	Модель	Иллюстрация
2										Мысал
3	Алып кел	алып кел	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Құрама етістік	бір затты немесе адамды бір орыннан екінші орынға әкелу	/етістік1+ып етістік2/	Бір соғым пұлсыз астан дейтіндер де Қасығын қолдарына а л ы п к е л д і (А.Байтұрсынұлы).
4	Шығып кет	Шығып кет	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Құрама етістік	жоғалтып алу	/етістік1+ып етістік2/	«Қолда барда алтынның қадірі жоқ, қолдан шығып кеткен соң ай өкіндім», – деп халық өлеңінде айтылатын ежелгі, дәстүрлі өлең табиғатына жанама нәр беріп, неге болса да тәубе етіп, неге болса да Құдай ісі деп, еш әрекетсіз қарап отыратын мінез-құлықтағы дертті аямайсыңа алады (Ө.Айтбаев, Ұлт мәдениетінің хантәңірі).
5	Тастап кет	Тастап кет	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Құрама етістік	артына қалдыру	/етістік1+ып етістік2/	Аханның алдында қазақ халқы үшін оның болашағы үшін өлшеусіз мол қазына т а с т а п к е т к е н үш алыптың – Абай, Ыбырай, Шоканның болғанын білеміз (Ө.Айтбаев, Ұлт мәдениетінің хантәңірі).
6	Қайтып кел	Қайтып кел	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Құрама етістік	Бір келген жеріне қайтадан келу	/етістік1+ып етістік2/	Ертеңіне күн шыға күйеу жігіттер отырған бөлмеге бойдақ достарымен ақыры рет дузан құруға қ а й т ы п к е л д і (Ө.Кекілбаев, Мұнара). Осыдан кейін Евгений Цай журналистерге қ а й т ы п к е л м е д і (Г.Қапан, Ақиқатты айта бастап еді).
7	Кіріп шық	кіріп шық	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Құрама етістік	Бір жерге аз уақытқа кіріп қайтадан шығу	/етістік1+ып етістік2/	Үйіне көңіл айтуға к і р і п шы қ т ы (Ауызбекі).

Мұндағы күрделі етістіктердің *моделі* – күрделі етістерді танудың (суретте құрама етістіктің модельдері көрсетілген) әмбебап формуласы. Әр формуланың өзіне тән лексикалық мағынасы бар. Мәселен, *алып кел* құрама етістігінің *мағынасы* – бір затты немесе адамды бір орыннан екінші орынға әкелу. Ал оның *моделі* – /етістік1+ып етістік2/. Міне, мағына мен осы модель – бір токен боп саналады. Осы бір токен компьютерге үйретілетін бір материал болмақ.

Ал реестрде жинастырылған күрделі етістіктер тұтастай корпусқа дайын күйде беріледі де корпус оны бір тілдік бірліктер деп таниды. Бұлар – базаға кірген бірліктер саналады да *модель* өз кезегінде келешекте күрделі етістіктің осы типін (құранды етістікті) танудың, машинаны соған үйретудің бір тәсілі болмақ.

Күрделі етістіктердің ішінде тұрақты етістіктер мен салт-дәстүр етістіктеріне ғана мұндай алгоритмдер (модель) берілмейді. Себебі олардың мағынасы құрамындағы компоненттердің мағынасы және формасына тікелей тәуелді емес. Мысалы: «сәлем/салу» салт-дәстүр етістігі – біреу-ақ, оның ұқсас нұсқалары жоқ (2-сурет). Ендеше оның моделін түзіп қажет емес.

Салт-дәстүр етістігінің белгіленімі

2-сурет

1	Реестр	Лемма	Грамматика				Лексика	
			Сөз табы	Тұлғасы	Сөз құрамы	Сөзжасамдық тәсіл	Етістік түрі	Мағынасы
3	сәлем салу	сәлем сал	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	салт-дәстүр етістігі	инабаттылық пен әдепке қатысты қатынас нормасы.
4	ат қою	ат қой	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	салт-дәстүр етістігі	сәбиге есім беру, атау
5	айттыру	айт	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	салт-дәстүр етістігі	дәстүрлі ортада неке салтында үлкен мәнді құрып. Жігіт жағының құда түспек ниеттерін білдіріп, қыздың ата-анасына, жақын туыстарына сөз салуы.
6	ақ алып шығу	ақ алып шық	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	салт-дәстүр етістігі	ел бірлігі, ынтымақты мензейтін көшпелі ортада қалыптасқан моральдық этикалық ұғымды білдіретін құрып.

Құранды етістіктер, құрама етістіктер және етістіктің аналитикалық формаларын төмендегідей лингвистикалық модельдері әзірленді. Күрделі етістіктердің мағынасын көрсету олардың грамматикалық жақтан біртұтас тұлға ретінде танылуына ғана емес, семантикалық жақтан бір ұғымды білдіретінін де ажыратып береді.

Құранды күрделі етістік – есім және етістіктің тіркесуі арқылы жасалып бір ғана лексикалық мағынаны білдіретін сөздер тобы. Құранды күрделі етістіктердің құрамы да уақыт өте келе тұрақталып, біртұтастанған. Бұл жайында Ж.Шәкенов былай дейді: «Күрделі сөздердің өзге бір категорияға ауысуы немесе лексикалық тұлға болып қалыптасуы кездейсоқ болатын құбылыс емес, ауысу белгілі бір заңдылықтар негізінде жүзеге асады. Ондай заңдылықтар бірнешеу:

- лексикалану
- грамматикалану
- идиомалану

Мысалы, *той жасау, амал қылу, сый көрсету* сияқты басыңқы компоненті заттық ұғымды білдіріп, соған атау болатын сөздердің іс-әрекет, қимылды білдіретін сөздерге көшуі соңғы компонентте сөз тудыру қасиетінің болуынан» [7, 68]. Ғалым мұндай сөздердің лексикаланып тұрғанын мағына жағынан ұғымдас сөздердің тілімізде кездесуін дәлел ретінде ұсына отырып, былайша жіктеп көрсетеді:

Май басу – майлану
Шу көтеру – шулау
Жылт ету – жылтылдау
Сын тағу – сынау
Ілгері басу – ілгерілеу

Келтірілген мысалдарға қарағанда, сөздердің бір-бірінен айырмасы – жасалу тәсілінде екен. Бағананың бірінші қатарындағы сөздер аналитикалық тәсілмен жасалса, екінші қатардағы сөздер – заттық ұғымды жоғалтып, етістікке тән формалармен өзгеретін күйге жеткен сөздер, яғни бұл сөздер *грамматикаланған сөздер* болып табылады [8, 162]. А.Ысқақов осы тұлғалас күрделі етістіктер құрамындағы көмекші етістіктер беретін мағынасы жағынан (*шу көтеру – шу-лау*) жұрнаққа ұқсас болғанымен, формасы мен мағынасы жағынан ешуақытта онымен теңесе алмайтынын айтады.

М.Жолшаеваның пікірінше, құранды етістіктердің құрамындағы алдыңғы сыңарлары есім сөздер мен еліктеуіш сөздер оның (құранды етістіктің) лексикалық мағынасына негіз болады. Құранды етістіктердің құрамындағы көмекші етістіктердің сөзжасамдық қызметі туынды етістік жасайтын *-ла/-ле, -да/-де, -та/-те* жұрнағының қызметімен салыстыруға болады [9, 50].

Соған сай, кей құранды етістіктердің мағынасын оның бастапқы лексикалық мағынасымен (*жарқылдау, әңгімелесу, сөйлеу*) беруге тырыстық (3-кесте).

Құранды етістікке белгіленген мағыналар

3-кесте

<i>есіне түсу</i>	ұмытпай есіне сақтау	Қазіргі жолдасы Айдарбек болғандықтан, бұрын аралас-құраласы бар дос-жарандарының шеттеп кеткенін е с і н е т ү с і р е д і (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).
<i>есіне алу</i>	ұмытпай есіне түсіру	Мәселе етіп қойды, көтерді, е с і н е с а л д ы. Америкада жүргенде Венгрия мәселесін, оқиғасын қайта-қайта атап, тың сұрау етіп алдарына көлденең тарта беріпті (М.Әуезов, Шығ.).
<i>жарқ ету</i>	жарқылдау	Пышағымды бауыздауға тақап тұрып, ұрып жіберейін дегенімде ажағай ж а р қ е т е т ү с т і (І.Жансүгіров, Шығ.).
<i>әңгіме қылу</i>	әңгімелеу	Ә у е з е л е у ш і айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).
<i>сөз сөйлеу</i>	сөйлеу	Келелі, назар аударарлықтай, көңіл бөлерліктей. – Іздеген қыздар табылды. Жоқты тапқан Күнтимес, Батыр Жолай алыптың Жалғыз қызы алымды, Ал, Күнтимес, с ө з с ө й л е, Аты-жөнің танылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құранды етістіктердің сыңарларын жеке-жеке бірлік ретінде қарастырсақ, мағыналары өзгеріп, қателікке ұрындыруы мүмкін. Алайда барлық құранды етістіктердің мағынасы біртұтастанып, күрделі ұғымға айналып үлгермегені белгілі. Қазақ мәтінін автоматты тану үшін күрделі етістіктің бұл түрін бір токенмен белгілеп, бір бірлік ретінде қарастыру мағынаны дұрыс анықтау үшін қажет.

Мысалы, құранды етістіктерді жасауда *қыл, бол, ет* етістіктері белсенді қолданылады (4-кесте):

Құранды етістіктердің лингвистикалық моделі (үлгі)

4-кесте

зат есім+қыл	<i>арман қылу, әдет қыл, ажуа қылу, әзіл қылу, дағды қылу, жақсылық қылу, жау қылу, жәрдем қылу, жыр қылу, келемеж қылу, қанағат қылу, қонақ қылу, қызмет қылу, мазақ қылу, риза қылу, ойран қылу, сәлем қылу, сабыр қылу, сылтау қылу, өсек қылу, талқан қылу, үміт қылу</i> т.б.
сын есім+қыл	<i>алаң қылу, әбігер қылу, әуре қылу, қор қылу, құмар қыл, құштар қылу</i> т.б.

Ізденісіміздің барысында 200-ге жуық құранды етістік жиналып, мағынасы ашылып, модельдері қойылды.

Құрама етістіктер – күрделі етістіктердің басқа түрлеріне қарағанда мағынасы да, құрамы да тұрақтанбаған сөздер. Қазақ тіліндегі кез келген мағынасы жағынан үйлесімді екі

әрекет көсемше жұрнағы (-ын/in/n, -а/е/й) арқылы бір-бірімен байланысып құрама етістіктер қалыптасады. Сол себепті олардың нақты санын анықтау, толық тізімдеп шығу тіптен мүмкін емес. Сондай-ақ олар сыртқы тұрпаты жағынан аналитикалық формалы етістіктерге, еркін сөз тіркестеріне ұқсас келеді (5-кесте).

Құрама етістіктер мен сөз тіркестері

5-кесте

Етістік	Түр (вид)	Моделі
Ұшып тұр	Құрама етістік	етістік₁+ып-етістік₂
Ұшып өт	Еркін сөз тіркесі	-
Ұшып кір	Еркін сөз тіркесі	-
Ұшып кет	Еркін сөз тіркесі	-
Ұшып бар	Еркін сөз тіркесі	-

Құранды етістіктердің басты белгісі құрамындағы етістіктердің мағынасы сақтала отырып, жаңа бір күрделі әрекетті білдіретін мағына туындайды. Бұл жайлы Ы.Маманов былай дейді: «...мұнда (күрделі етістік – ред.) негізгі етістіктер де, көмекші етістіктер де өз мағынасында тұрып, бір тұтас ойды білдіретін сөз тіркесін жасайды. Бұлардың кейбірі ықшамдалып, өзара бірігіп, бір сөзге айналып кетеді: алып бар – апар, алып кел – әкел, алып кет – әкет» [10, 61].

Салт-дәстүр етістіктері және тұрақты күрделі етістіктер. Корпус базасында танылмайтын тұрақты етістіктер мен салт-дәстүр етістіктерінің тізімі жасалып, 400 қолданыс жиналды. Автоматты тану процесінде ауытқулар болмас үшін, етістіктердің грамматикалық формаларының өзгерістері, яғни варианттары да осы тізімге қосылды. Атап айтқанда, төмендегідей үлгімен фразеологиялық варианттар қамтылды:

- *Басым қатты* – *басы қатты* – *басың қатты*;
- *Қолыма түсті* – *қолына түсті* – *қолға түсті*;
- *Есесі кетті* – *есем кетті* – *есеміз кетті*

Грамматикалық тұлғалар, яғни жалғаулар бірінші сөзден кейін жалғанатындықтан, «бас қат», «қолға түс», «есе кет» сынды негізгі тұлғаларын ғана тізімге енгізсек, жүйе *басы қатты*, *қолына түсті*, *есеміз кетті* сынды қолданыстарды танымауы мүмкін. Осы мәселе тізімдеу барысында ескерілді.

Этнографиялық ақпараты мол салт-дәстүр етістіктері көркем әдебиет стилінде, публицистикалық стильде көп кездеседі. Ал аталған стильдерде жазылған мәтіндер корпус базасының негізін құрайды. Сол себепті салт-дәстүр етістіктерін бір ұғым ретінде белгілеу қолданушының аялық білімін кеңейтуге ықпал етеді. Жиналған тізімдегі салт-дәстүр етістіктерінің мағынасы қысқаша ашылған (6-кесте).

Салт-дәстүр етістіктеріне белгіленген мағыналар

6-кесте

Ашамайға мінгізу	Ер бала 4-5 жасқа келгенде бәсіре тайына ашамай ерттеп, оны алғаш рет атқа мінгізу рәсімі.
Ауыз бекіту	Ораза тұтушының таң намазы уақытынан бұрын тамақтанып, А. б.-ге ниет еткен діни сүннеті.
Ат тұлдау	Дүниеден озған ер адамның мінген атының жал-құйрығын шорт кесіп күзеп тастау рәсімі.
Бақан салу	Киіз басқанда тізгін жіптің орнына жүнге тигізбей шидің басына екі басынан шығып тұратын бақанды салып, орап шиыршықтау.
Құда түсу	Біреудің қызын баласына айттыра бару (келу).

Қамшы қалдыру	Құда түсу салтында қыз көруге келген адамдардың құда болуға ниеті бар екенін білдірудің тілдік емес (бейвербалды) белгісі.
Бие байлау	Қымыз ашыту үшін желіге құлынды байлап, бие сауу.
Аяқ жүгірту	Құда түсу салтында қыз көруге келген адамдардың құда болуға ниеті бар екенін білдірудің тілдік емес (бейвербалды) белгісі.

Салт-дәстүр етістіктердің атаулық мағынасы басым болғанымен, мәтіндегі қолданысқа келгенде етістік позициясына көшетіні байқалады: *ашамайға мінгізді, ауыз бекітті (ауызын бекітті), ат тұлдады, бақын салды, құда түсті*, т.б. Сондай-ақ, кейде мұндай етістіктердің арасында қосымшалар түсіп кететінін байқауға болады: *қыз ұзатты – қызын ұзатты – қыздарын ұзатты, қызымды ұзаттым*, т.б. Осындай грамматикалық ерекшеліктеріне қарап мұндай етістіктерді де күрделі етістіктердің құрамында бөлек топ ретінде қарауға болады деген ойдамыз.

Аналитикалық формалы етістіктер. Қазақ тіліндегі автоматтандыруға, машинаны үйрету процестеріне ең ыңғайлы тілдік бірліктердің бірі – етістіктің аналитикалық форманттары. Аналитикалық формант (*ары қарай – АФ*) дегеніміз – қосымша мен көмекші етістіктің бірлігінен тұрып, грамматикалық мағына беретін морфологиялық көрсеткіш. Мәселен, *айтып бер* деген күрделі етістікті алып көрейік. Мұнда *бер* етістігі бір нәрсені беру, яғни, ұстату, қол жалғау секілді лексикалық мағыналарды беріп тұрған жоқ. Яғни, әу бастағы лексикалық мағынасын жоғалтып, бағыныңқы сыңарға айналған. Ал басыңқы бірлік – *айтып* етістігі өзінің негізгі мағынасында тұр. Ал екі тілдік бірлік *-ып* көсемшесі арқылы дәнекерленіп тұр. Осы *-ып бер* дәнекерін – аналитикалық формант дейміз. Ал оның үстеп тұрған мағынасы – қимылды толық аяқтауды білдіру. Бұл етістіктерді бір тұлға етіп көрсетіп тұрған көсемше, есімше, рай жұрнақтары мен көмекші сөздер. Схемасы мынадай болады:

Аналитикалық етістік = негізгі етістік + дәнекер форма + көмекші етістік айт (негізгі етістік) + **ып** (дәнекер форма немесе формант) + **бердім** (көмекші етістік).

Ағылшын тіліндегі фразалық етістіктерге (*get up, come up, go up, sit up, talk up*) ұқсас мұндай аналитикалық форманттар да жинақталып, оларды машинаны үйретуге бір токен ретінде беру үшін мағыналарын ашып, жүйелеуіміз керек. Қазақ тіліндегі етістіктердің аналитикалық форманттары генеративті ЖИ-ді үйретуде маңызды рөл атқарады. Өйткені олар етістіктің шақ, рай, модальділік және аспектуалды сипаттарын анықтайды. Қазақ тілінің аналитикалық форманттарын дұрыс түсіну модельдің сөйлемнің грамматикалық құрылымын және мағыналық реңктерін дәл анықтауына көмектеседі.

Қазақ тіл білімінде аналитикалық формалар туралы алғаш сөз қозғаған – А.Ысқақов. Оның «Қазіргі қазақ тілі. Морфология» кітабының алғашқы 1963 жылғы басылымында аналитикалық форма туралы сөз болмағанмен, кейінгі 1974 жылғы екінші басылымында «Көмекші сөз бен аналитикалық форма», «Аналитикалық форманттар және олардың мағыналары» деген бөлімдерін қосқан [11].

Одан кейінгі 1975 жылы жарық көрген Н.Оралбаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары» деген еңбегі осы мәселеге толықтай арналған алғашқы еңбек саналады. Ғалым АФ-лар толық мағыналы етістікке тіркеседі әрі етістіктің белгілі бір категорияларының қосымша мағыналарын беруші көрсеткіштер деп көрсеткен [12, 3]. Ал өз кезегінде С.Исаев аналитикалық форманттарды күрделі етістіктің құрамында қарауды жөн деп санайды да модаль мәнді сөздермен тіркесіп келгендерді де осы аналитикалық формант құрамында қарастыру қажетін айтады [13, 251].

АФ-лардың морфемдік құрамы тұрақты, құрылымы қалыптасқан, арасына басқа бір тілдік бірліктер түсіп кетпейді. Мәселен, *-а бер, -е бер, -й бер, -и бер, -ып таста, -іп кеп бар*, т.б. Әр аналитикалық форманттың өзіне тән грамматикалық мағынасы бар, етістікке тіркесу арқылы толық мағыналы етістікке қосымша грамматикалық мағыналар

үстейді. Мұндай құрылымы анық, мызғымас, тұрақты тілдік бірліктерді кодтау – тілді автоматтандырудың бірден-бір ұтымды жолдарының бірі. Оның үстіне, қазақ тілі үшін күрделі етістіктердің маңызы зор. Күрделі етістіктер – қазақ тілінің грамматикасына тән, көпфункционалды қызмет атқаратын формалар. Ал күрделі етістерді жасаушы формалардың бірі – аналитикалық форманттар.

Жоғарыда айтылғандай, әр аналитикалық форманттың өзіне тән грамматикалық мағынасы болады. Мәселен, *-а жазда* аналитикалық форманты арқылы жүзеге аспай қалған қимылды, *-а бер* – қимылдың қайталануын, *-а қал* – қимылдың аяқ астынан, жеңіл жасалуын, *-п таста* – қысқа, батыл жасалған қимылды білдіреді.

Н.Оралбаева қазақ тіліндегі АФ-лардың грамматикалық мағынаны білдіруіне қарай екі үлкен топқа бөледі:

1. Қимылдың жасалу тәсілдерін білдіретін АФ-лар;
2. Қимылдың жасалу кезеңін (басталу, жасалу, аяқталу) білдіретін АФ-лар.

Сөйтіп, ғалым 60 аналитикалық форманттың 200-ге жуық нұсқасының (инвариант) 40 түрлі формасын көрсеткен. Біздің ізденісімізде 328 аналитикалық форманттың (варианттары мен инварианттары) 238 моделі тұрғызылды, яғни, типтік мағынасы ашылды (3-сурет).

АФ-ларға берілген белгіленімдердің үлгісі

3-сурет

1	Реестр	Форма	Сөз табы		Грамматика		Моделі	Лексика	Иллюстрация
			Сөз табы	Сөз құрамы	Сөзжасамдық тәсіл	Етістік түрі		Мағынасы	Мысал
2	ішіп салды	-ып/ін/п сал	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік + /н/ сал	қимылдың өту сипатын, оның ішінде жеделдігін білдіреді	Жеке тақ жолдасының тілін алды. Шапанын шешті дағы, төсе п салды (А.Байтұрсынұлы). Екеуі жымды судан ішіп п салды. Құтырып көп алдына жетіп барды (Абай).
3	айтқан болды	-қан бол	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+қан бол	қимылдың жасалуындағы жасандылықты білдіреді	Біраз адам ол аялдаманың бар екенін, өзге маршруттар тоқтап жүргенін, арасында осы 73-ге тоқтайтынның айтқан болды (М.Шамұратов)
4	жасырған болды	-ған бол	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+ған бол	қимылдың жасалуындағы жасандылықты білдіреді	Ол қатұланып отырса да, қызметшінің бұл ағаттығын кешірген болды, лықсып келе қалған ашуын жасырған болды (Ө.Кекілбаев)
5	кеткен болды	-кен бол	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+кен бол	қимылдың жасалуындағы жасандылықты білдіреді	Ауыз үйге кеткен болды (Ауымзекі тіл).
6	кешірген болды	-ген бол	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+ген бол	қимылдың жасалуындағы жасандылықты білдіреді	Ол қатұланып отырса да, қызметшінің бұл ағаттығын кешірген болды, лықсып келе қалған ашуын жасырған болды (Ө.Кекілбаев)
7	аудар асалды	-а сал	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+а сал	қимылдың немқұрайлы жасалуын білдіреді	Жұмыртқа келіншек ерінін сылып еткізіп қалта тапқан қаһармандай дорбаны столға аудар асалды (Қ.Өзденбаева). Адал жолға салды.
8	бере салды	-е сал	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+е сал	қимылдың немқұрайлы жасалуын білдіреді	Қыз бала салды қырықты (Е.Дүйсенбайұлы). Өзім төлеймін, деп қалтасынан бұрқыраған бір бұма мыңдықтардың бірін алып, қызға берсе салды (Қ.Өзденбаева)

Мәселен, 3-суретте көрсетілгендей, *-қан бол* аналитикалық формантының үш фонетикалық варианты бар: *-ған бол*, *-ген бол*, *-кен бол*. Бұлардың білдіретін мағынасы – қимылдың жасалуындағы жасандылық. Бұл – қимылдың жасалу тәсілі. Бұл бір модель, яғни бір токен боп танылады. Яғни, *-ған бол* аналитикалық форманттары арқылы жасалған күрделі етістердің барлығы қимылдың жасалуындағы жасандылықты білдіреді деген мағына үйретіледі компьютерге.

Сондай-ақ, бір мағыналы аналитикалық форманттармен қатар көпмағыналы АФ-лар да бар. Модельде бұлардың екі мағынасы да көрсетілді (4-сурет).

Көпмағыналы АФ-лар

4-сурет

үстай алды жаза ала ма? айта ала ма?	-а ал	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+а алмай қал	1. қимылдың бірден, тез жасалуын көрсетеді; 2. қимылды жасауға объектінің мүмкіндігі бар-жоғын білдіру	1. Абай терезе алдынан атып тұрып, Оспанның анаған бір зорлық қылып келе жатқанын сезіп, алдынан шығып ұста алады (М.Әуезов). 2. Бұрын фактологиялық білімді, грамматиканы тексерген болсақ, енді бала оқи ала ма, жаз ала ма, айта ала ма, түсіндіре ала ма? Соны тексеретін болдық (Р.Рақымықызы).
оқыта беріңіздер тіке тарта беріңдер	-а бер	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+а бер	1. қимылдың қайталануы мағынасын беруде қолданылады 2. қимылдың басталғанын білдіреді	1. Балаларды оқыта беріңіздер (М.Ақмырзаұлы). 2. Мені күтпей, аэродромға тіке тарта беріңдер (Ө.Таразы).

Көбіне аналитикалық форманттар екі компонентті болып келетіні белгілі. Дәнекер форма көсемше не есімше тұлғасында тұрады да оған келіп көмекші етістік тіркеседі. Бірақ қазақ тілінде үш, төрт компонентті аналитикалық форманттар да кездеседі.

Мәселен, *-п қоя бер, -п сала бер, -п келе жат, -п бара жат, -п кеп жібер, -п жүре бер, -п ала қой, -п шыға кел, -п кеп жібере жазда* – күрделенген аналитикалық форманттар (5-сурет).

Көпкомпонентті АФ-лар

5-сурет

бөлейін деп отыр	-йін деп отыр	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+йін деп отыр	қимылдың жасалуға бейім тұру мағынасы	«Ақмоладосервис и К» ЖШС бұған қосымша техниканы бөлейін деп отыр (А.Қалжанов).
айтайын деп отырмын	-йын деп отыр	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+йын деп отыр	қимылдың жасалуға бейім тұру мағынасы	Басымнан өткен оқиғамды айтайын деп отырмын (Ауызекі тіл).
жазып кеп қалды	-ып/-іп/-п кеп қал	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+п кеп қал	ерекше қарқынмен жасалған қимыл мағынасын береді	Жазып кеп қалды жиырылған қасын Күлімдеп қария қадала берді Ұнатып қара көзімен шашын (Ө.Тәжібаев).
Айта алмай қалды	-а алмай қал	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+а алмай қал	істің орындалмай қалғанын білдіреді	Жетті де байғұз дегенге, Айта алмай қалды ар жағын Килігіп кенет бөгеге, Батырды күткен байғұз құс Білгенін айтып болыпты (Ө.Тәжібаев).
сайрап кеп берді	-ып/-іп/-п кеп бер	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+п кеп бер	ерекше қарқынмен жасалған қимыл мағынасын береді	Күлжәмиле тағы сайрап кеп берді (К.Найманбаев).

Сондай-ақ, жоғарыдағы мысалда көрсетілген *-а алмай қал* моделі – *-а ал қал* моделінің бір варианты болғанымен, біздің ойымызша, компьютер тілдегі барлық АФ-ларды тану үшін олардың болымсыз формаларын да қатар беру қажет. Сондықтан ондай формаларды жинастыру қажет деп білеміз. Жоғарыда соның үлгісі көрсетілген.

Н.Оралбаева аналитикалық форманттарының арасында кейде демеулік шылаулардың түсіп кететінін айтқан [12, 44]. Мәселен, *Кейде жарасып та кетеді* (М.Елбаев) деген сөйлемде *-п та кет* демеулік шылаулы АФ тұр. Автоматтандыруды белгілеуде мұны да қамтуға тырыстық (6-сурет).

Демеулік шылауы бар АФ-лар

6-сурет

жарасып та кетеді	-ып/-іп/-п та кет	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+ /п/ та кет	қимылдың бірден, тез жасалуын көрсетеді	Кейде ол жарасып та кетеді (М.Елбаев).
өліп те кетеді	-ып/-іп/-п те кет	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+ /п/ те кет	қимылдың бірден, тез жасалуын көрсетеді	Кейде өліп те кетеді (Г.Жұмабайқызы).
оқи да біледі	-и да біл	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+и да біл	қимылды жасауға объектінің мүмкіндігі бар-жоғын білдіру	Өзіндей балалар оқу программасын біраз еңсеріп тастады, алды аздап жаз да, оқи да біледі (Д.Өшмісханұлы).
жаза да біледі	-а да біл	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+а да біл	қимылды жасауға объектінің мүмкіндігі бар-жоғын білдіру	Ағылшынша оқи да, жаз да біледі.

Белгіленім жұмысында етістіктің тұрақты аналитикалық форманттардан бөлек құрамы мен құрылысы аналитикалық форманттарға ұқсайтын, бірақ мағынасында категориялық грамматикалық мағыналар үстелетін АФ-ларды да қамтуға көңіл бөлінді (7-сурет). Бұларды кейде модальдық мағынаны беретін аналитикалық формалар деп те атайды.

Модальді мағынаны білдіретін АФ-лар

7-сурет

болғысы келеді	-ғысы кел	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+ғысы кел	қалау мәнді білдіреді	... "Нұр Отан" елдің саяси аренасында жалғыз болғысы келеді (ЖА).
бергісі келмей қалды	-гісі келмей қал	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+гісі келмей қал	қалау мәнді білдіреді	«Император Путин» билікті бергісі келмей қалды (Abai.kz).
қайтқалы жүр	-қалы жүр	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	басталғалы отырған іс-әрекетті білдіреді	Құжаттарын жинастырып, қайтқалы жүр дегенді есітіп: – Ау-у, мұныыз не? – дедік танырап. (Ш.Дәрмағамбетұлы).
баратын шығар	-атын шығар	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+атын шығар	шарттың келер шақта орындалуын білдіреді	Биыл бір жақта шығатын болсақ, не Бурабайға, не Алакөлге баратын шығармыз (Азаттық Радиосы).
үзілетін шығар	-етін шығар	Етістік	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік+етін шығар	шарттың келер шақта орындалуын білдіреді	Емі тезірек табылмаса, кешікпей үзілетін шығар (Ө.Өбішев).

Бұлар қазақ тілінің грамматикасында қалыптасып қалған аналитикалық форманттарға жатпаса да, сыртқы формасы мен ішкі мазмұны АФ-ға ұқсас болғандықтан, біз де мұны АФ-лар деп танып, белгіленім жұмыстарын жүргіздік.

Аналитикалық форманттардың сыртқы формасы күрделі етістіктерге, әсіресе, құрама етістіктерге өте ұқсас. Сондықтан белгіленімде оның аражігін ажырату аса маңызды. Мәселен, 8-суреттегі мысалда «төсеп салды» мен «ішіп салды» күрделі етістіктерінің сыртқы формасы бір, яғни, *-п сал* аналитикалық формантына ұқсас.

АФ мен құрама етістік

8-сурет

1	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
2	Реестр	Форма	Сөз табы	Тұлғасы	Сөз құрамы	Сөзжасамдық тәсіл	Етістік түрі	Модель	Лексика	Иллюстрация
3	ішіп салды	-ып/ін/п сал	Етістік	Туынды	Күрделі	Аналитикалық тәсіл	Аналитикалық етістік	етістік + /п/ сал	Мағынасы	Мысал
									қимылдың өту сипатын, оның ішінде жеделдігін білдіреді	Жеке тақ жолдасының тілін алды, Шапаның шешті дағы, <u>төсеп салды</u> (Абайтұрсынұлы). Екеуі жаныз суан <u>ішіп салды</u> . Құтырып көп алдына жетіп барды (Абай).

Бірақ бұл жерде «*төсеп сал*» күрделі етістігінің екі лексемасы да лексикалық мағынаға ие, ал «*ішіп сал*» күрделі етістігінде *сал* көмекші етістігінің мағынасы солғын, яғни, грамматикалық мағына үстеп тұрған бірлік екенін байқауға болады. Аналитикалық форманттың құрамындағы көмекші етістік толық лексикалық мағынаға ие болмайды, тек грамматикалық мағына үстеуші тілдік бірлік саналады. Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы мұндай ұқсас тілдік бірліктерді ажырату үшін – оларды әрқайсын тауып, АФ ретінде бөлек, құранды етістік ретінде бөлек белгіленім жүргізу қажет. АФ-мен байланысты алдағы жұмыстар осы бағыттарда жүргізілмек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Күрделі етістіктер – грамматикалық, модальдік және семантикалық, аспектуалдық, басқа да жұмсалымды мағыналарды білдіретін қазақ тіліндегі бай, күрделі бірліктер. Оны машинаға үйретудің дұрыс бағытын таңдап, мультимодальды корпус жүйесінде морфологиялық, синтаксистік және семантикалық деңгейлерде аннотациялау жұмыстарын жүргізу өте маңызды. Бұл жұмыстар үлкен тіл модельдерінің қазақ тіліндегі дәлдігін арттырып, қазақ тілінің цифрлық дамуына үлкен үлес қосады. Сол арқылы үлкен тіл модельдері қазақ тілін тереңірек түсініп, адам дүниетанымындағы басты логикалық категориялардың бірі – іс-қимылды ажыратудың амалдарын меңгеріп, сауатты қазақтілді жасанды интеллект жасауға жол ашпақ.

Күрделі етістіктердің ішінде аналитикалық форманттар арқылы жасалатын күрделі етістіктер модельдеу мен тұрақты күрделі етістіктерді тегтеу біршама оңайырақ екенін, ал құрама етістіктерді тегтеу модельдеуге келгенімен, көп уақыт алатыны, ал құранды етістіктерді тегтеу де біршама уақыт пен зерттеу жұмыстарын талап ететіні белгілі болды. Дегенмен күрделі етістіктерді модельдеудің біршама тәжірибесі қалыптасты деуге келеді, кейбір тереңірек жүргізілетін машинаны үйрету процестеріне әлі де грамматикалық зерттеу жұмыстары қажет екенін анықталды. Алдағы корпусстық қолданбалы жұмыстар осы бағыттарда дамуы керек деген сенімдеміз.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» (BR24993244) бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Toporkov O., Agerri R. On the Role of Morphological Information for Contextual Lemmatization // Computational Linguistics. – 2024. – №50 (1): 157–191 pp. https://doi.org/10.1162/coli_a_00497
- 2 Oxford Phrasal Verbs Dictionary for learners of English. Oxford University Press, 2006. – 436 p.
- 3 Slyambekov Q.B., Sadyk A.M. The National corpus of the Kazakh language: the semantic markup of verbs // Tiltanym, 2024. – №1. – 189-196 pp. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-189-196>

- 4 Toluspayeva, G. The System of Grammatical Categories of the Verb in Kazakh, Russian, and English // World Journal of English Language, 2023. – №13(2). – 120-126 pp. <https://doi.org/10.5430/wjel.v13n2p120>
- 5 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 381 б.
- 6 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
- 7 Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.
- 8 Момынова Б. Қазақ тілінің морфологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2014. – 278 б.
- 9 Жолшаева М. Қазақ тіліндегі құранды етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері// Tiltanym. 2022. – №1 (185). – 44-54 pp. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-43-52>
- 10 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі: Етістік. – Алматы: Мектеп, 1966. – 156 б.
- 11 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1974. – 407 б.
- 12 Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.
- 13 Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.

Материал 03.01.2025 баспаға түсті

Опыт обучения систем искусственного интеллекта сложным глагольным конструкциям казахского языка: подходы к тегированию и морфологическому моделированию

К.Б. Слямбеков¹, А.А. Солтанбекова¹, Б.С. Шалабай², Т. Калибекулы³

¹Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, 050040, Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

³Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 050022, Алматы, Казахстан

В статье изложен опыт реализации этапов аннотирования и тегирования для построения генеративных моделей ИИ посредством автоматического распознавания сложных глаголов в казахском языке и проведения работ по разметке корпуса. Рассматриваются трудности и научные проблемы при тегировании сложнокомпонентных глаголов, составных глаголов и аналитических глагольных форм, пути их решения, а также особенности разметочных процедур. Несомненно, в основе архитектуры больших языковых моделей лежит грамматика соответствующего языка, и его грамматические модели. Направление развития современной лингвистики также связано с разработкой и совершенствованием таких моделей. Поэтому моделирование одного из сложных грамматических компонентов казахского языка — сложно-составных глагольных конструкций — и предложение их морфологической схемы разметки является одной из наиболее актуальных задач автоматизации казахского языка. Настоящая статья написана с целью поделиться опытом, накопленным в этом направлении.

Ключевые слова: глагол, сложные глаголы, аналитический формант, составные глаголы, правильные сложные глаголы, искусственный интеллект, автоматизация, разметка

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Toporkov O., Agerri R. On the Role of Morphological Information for Contextual Lemmatization // Computational Linguistics. – 2024. – №50 (1): 157–191 pp. https://doi.org/10.1162/coli_a_00497
- 2 Oxford Phrasal Verbs Dictionary for learners of English. Oxford University Press, 2006. – 436 p.
- 3 Slyambekov Q.B., Sadyk A.M. The National corpus of the Kazakh language: the semantic markup of verbs // Tiltanym, 2024. – №1. – 189-196 pp. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-189-196>

- 4 Toluspayeva, G. The System of Grammatical Categories of the Verb in Kazakh, Russian, and English // World Journal of English Language, 2023. – №13(2). – 120-126 pp. <https://doi.org/10.5430/wjel.v13n2p120>
- 5 Ысқақов А. Современный казахский язык. Морфология. – Алматы, 1991. – 381 с.
- 6 Казахская грамматика. Фонетика, словообразование, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 с.
- 7 Шакенов Ж. Сложные слова и сложные лица в казахском языке. – Алматы, 1991. – 120 с.
- 8 Момынова Б. Морфология казахского языка: учебное пособие. – Алматы: Казахский ун-ті, 2014. – 278 с.
- 9 Жолшаева М. Лексико-грамматические особенности составных глаголов в казахском языке // Tiltanym. 2022. – №1 (185). – 44-54 pp. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-43-52>
- 10 Маманов Ы. Современный казахский язык: Глагол. – Алматы: Мектеп, 1966. – 156 с.
- 11 Ысқақов А. Современный казахский язык. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1974. – 407 с.
- 12 Оралбаева Н. Аналитические форманты глаголов в современном казахском языке. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 с.
- 13 Исаев С. Современный казахский язык. Морфология. – Алматы: Онер, 2007. – 336 с.

Материал поступил в редакцию журнала 03.01.2025

Experience in Training AI Systems on Complex Verb Constructions in Kazakh: Approaches to Tagging and Morphological Modeling

K. Slyambekov¹, A. Soltanbekova², B. Shalabai³, T. Kalibekuly⁴

¹The Institute of Linguistics named of after A. Baitursynov, Almaty, 050040, Kazakhstan

²Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

³Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan

The article presents practical experience in implementing the stages of annotation and tagging for building generative AI models through the automatic recognition of complex verbs in Kazakh and corpus annotation work. It discusses the difficulties and scholarly issues involved in tagging multi-component verbs, compound verbs, and analytic verbal forms, the ways to address them, and the specific features of the annotation procedures. It is beyond doubt that the grammar of the language underlies the architecture of large language models, and that their transformations are grounded in the language's grammatical models. The trajectory of modern linguistics is likewise tied to the development and refinement of such models. Therefore, modeling one of the complex grammatical components of Kazakh – complex verb constructions – and proposing their morphological annotation scheme is among the most pressing tasks in the automation of the Kazakh language. This article has been written to share the experience accumulated in this area.

Key words: verb, compound verbs, analytical formant, compound verbs, regular compound verbs, artificial intelligence, automation, markup

REFERENCES

- 1 Toporkov O., Agerri R. (2024), "On the Role of Morphological Information for Contextual Lemmatization", *Computational Linguistics*, 50 (1), pp. 157-191.
- 2 Oxford Phrasal Verbs Dictionary for learners of English. Oxford University Press, Oxford, UK.
- 3 Slyambekov Q.B., Sadyk A.M. (2024), "The National corpus of the Kazakh language: the semantic markup of verbs", *Tiltanym*, 1 (93), pp. 189-196.
- 4 Toluspayeva, G. (2023) "The System of Grammatical Categories of the Verb in Kazakh, Russian, and English", *World Journal of English Language*, 13 (2). – 120-126 pp. <https://doi.org/10.5430/wjel.v13n2p120>

- 5 Ysraqov A. (1991) *Qazirgi qazaq tili. Morfologija* [Contemporary Kazakh Language. Morphology], Almaty. (in Kazakh)
- 6 Qazaq gramatikasy. *Fonetika, sözjasam, morfologia, sintaksis* [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, and syntax], Astana. (in Kazakh)
- 7 Shakenov Zh. *Qazaq tilindegi kurdeli sozder men kurdeli tulgalar* [Compound Words and Complex Forms in the Kazakh Language], Almaty. (in Kazakh)
- 8 Momynova B. *Qazaq tiliniñ morfologiasy: oqu qūraly* [Morphology of the Kazakh language: manual], Almaty. (in Kazakh)
- 9 Zholshaeva M. (2022), *Qazaq tilindegi qurandy etistikterding leksika-grammatikalyq erekshelikteri* [Lexico-grammatical features of compound verbs in Kazakh] // Tiltanyim. – 2022. – Vol.1 (85). – pp. 44-54.
- 10 Mamanov Y. *Qazirgi qazaq tili. Etistik* [Morphology of the Kazakh language. Verb], Almaty. (in Kazakh)
- 11 Ysraqov A. (1974) *Qazirgi qazaq tili. Morfologija* [Contemporary Kazakh Language. Morphology], Almaty. (in Kazakh)
- 12 Oralbaeva N. (1975) *Qazirgi qazaq tilindegi etistikterding analitikalyq formantтары* [Analytical formatives in Contemporary Kazakh], Almaty. (in Kazakh)
- 13 Isaev S. *Qazirgi qazaq tili. Morfologia* [Modern Kazakh language. Morphology], Almaty. (in Kazakh).

Received: 03.01.2025

MRNTI 16.21.49

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp108-122](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp108-122)

S. Tagirova¹, Z. Khabibullina¹, A. Kurmanova², N. Smagulova²

¹Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, 450000, Russia

²Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGISMS IN THE BASHKIR AND KAZAKH LANGUAGES

The article is devoted to the phraseology of the Bashkir and Kazakh languages as a reflection of the national mentality and linguistic worldview. The relevance of the study is due to the need for a deeper understanding of the general and specific features of phraseological units of Turkic languages in the context of intercultural interaction. The aim of the study is to conduct a comparative analysis of phraseological units of the Bashkir and Kazakh languages, to identify their structural and semantic features, and to determine their role in the transmission of cultural and historical values of these peoples. The work is based on the methods of comparative analysis, component and semantic analysis, as well as a linguacultural approach. The use of these methods made it possible to identify both general patterns and differences in the functioning of phraseological units of the two languages, which are explained by their common Turkic heritage and historical interaction. At the same time, differences related to the cultural traditions and lifestyle of each ethnic group are identified. Expressions denoting hard work are represented in the Bashkir language by means of phraseological unit "altyn qullı" (with golden hands), and in the Kazakh language by "barmağynan bal tamğan" (honey drips from the finger), which reflects the influence of the traditional culture of akyns (poets). The study revealed key concepts embedded in the phraseological corpus of both languages, as well as the features of their functioning in speech practice. The results obtained can be used in intercultural studies, translation studies and teaching Turkic languages.

Key words: linguistics, phraseological units, national worldview, linguoculturology, Bashkir language, Kazakh language.

MAIN PROVISIONS

Language reflects the culture, experience, and worldview of an entire people. Through language, individuals convey thoughts, describe events and traditions, immerse themselves in the past, and look into the future. One of the most expressive and vivid components of the Kazakh and Bashkir languages is phraseology.

Phraseological units not only serve a communicative function but also carry aesthetic value. They reflect the national and cultural specificity of a language, representing a unique product of a people's history. The deeper and more multifaceted a nation's historical path, the richer its language and phraseological corpus.

Phraseology is unique not only in its scope but also in the multilayered nature of its content and the diversity of its structural and semantic types. Like the language as a whole, it is the result of a long historical development. Phraseology reflects both contemporary realities and archaic notions that have survived to the present day as relics of the past of the Kazakh and Bashkir peoples.

The phraseology of each nation reflects its national mentality and linguistic worldview. It is closely connected with the culture, traditions, and perception of the world by an ethnic group. Studies by scholars such as V.V. Vinogradov, N.M. Shansky, V.P. Zhukov, and A.V. Kunin have proven that phraseological units are stable word combinations historically embedded in a language and expressing the worldview of its speakers. In Kazakh and Bashkir linguistics, this aspect has been explored in the works of K. Akhanov, B. Sagyndykuly, and G.B. Khusainov, where it is emphasized that phraseological units are inextricably linked to national culture and ethnic consciousness. Linguistic units, and especially units lexical-phraseological language level, are a "mirror of the culture." The most accurate method of communicating a metaphorical image of the world is through phraseologism. One of the primary methods for learning about the things in our environment, their properties, producing imaginative imagery, and coming up with new ideas is phraseologism [1, 39].

The phraseological worldview in the Kazakh and Bashkir languages has recently become the subject of numerous linguistic studies. In the works of S. Amanzholov, S. Kenesbayev, G. Bayramov, K. Mamedov, N. Ragimadze, S. Muratov, N. Uslu, Sh. Rakhmatullayev, Z. Uraksin, A. Yuldashev, R. Avakov, G. Smagulov, K. Kalybayev, R. Sagidolla, Sh. Kapantaykyzy, M. Yesekeeva, and many other scholars, one can find attempts at a comparative analysis of the phraseological worldview of the studied languages.

Phraseological units are vivid, metaphorical expressions that contribute to shaping the linguistic worldview. They embody a nation's perception of reality, its worldview, ethnic values, aesthetic taste, traditions, and beliefs. These stable linguistic units serve as carriers of cultural memory, transmitting centuries-old experience, epic consciousness, and national identity from generation to generation. Thus, phraseology not only enhances the expressiveness of language but also serves as an important tool for preserving cultural heritage [2, 73].

Turkic languages, like all related language groups, share a common phraseological corpus. Many phraseological units coincide not only in meaning but also in structure, imagery, and internal form. This is due to the common historical development, cultural traditions, and worldview of the Turkic peoples. However, despite the significant number of similar expressions, comparative studies of Turkic phraseology have not yet reached a sufficient level. Turkic languages are among the languages with ancient and rich history. According to experts, the Turkic language group of the Altaic language family includes 27 Turkic languages. These include Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Turkish, Azerbaijani, Tatar and Bashkir languages. The study of the phraseology of these languages serves to identify important factors that reflect their national cultural identity [3, 369].

The first step in this direction was taken back in the 1960s when S.N. Muratov published the monograph *Stable Word Combinations in Turkic Languages*, which attempted a comparative analysis of phraseology based on Bashkir and Tatar language materials. Subsequently, researchers such as

E.V. Sevortyan, S.M. Ismailov, A.N. Kononov, and A.M. Gazimov studied the phraseological systems of Turkic languages, laying the foundation for their typological classification.

The history of studying Bashkir phraseology is closely linked to the development of lexicography. S.N. Muratov's work was the first comparative study of Bashkir and Tatar phraseology [4]. In the book *Phraseology of the Bashkir Language* by Kh.G. Yusupov, based on the novel Irgyz by Kh. Davletshina, the stylistic functions of phraseological units in literary texts are examined in detail [5]. J.G. Kiekbayev, in his work *Lexicon and Phraseology of the Bashkir Language*, proposed a semantic and grammatical classification of phraseological units, identifying their main types: simple phraseological combinations, idiomatic expressions, proverbs, and apt sayings [6]. A significant contribution to the study of Bashkir phraseology was made by Z.G. Uraksin, who, in his work *Phraseology of the Bashkir Language*, conducted a systematic analysis of phraseological units, identifying their paradigmatic and transformational characteristics as well as their etymology [7]. Additionally, he contributed to the creation of fundamental works such as the *Russian-Bashkir Phraseological Dictionary* [8] and the *Phraseological Dictionary of the Bashkir Language* [9].

Thus, the study of phraseology in the Kazakh and Bashkir languages is a relevant task not only from a linguistic but also from a cultural perspective. A comparative analysis of phraseological units makes it possible to identify patterns in the formation of the common Turkic linguistic space, trace the evolution of the national worldview, and reflect ethnic traditions in the language. This confirms that phraseology is an integral part of the linguistic heritage of Turkic peoples and an important tool for preserving their cultural identity.

INTRODUCTION

The phraseology of the Bashkir and Kazakh languages is exceptionally rich and unique, both in composition and content. The wealth of their phraseology is determined not only by its volume but also by the multidimensional nature of its meaning and the diversity of its structural-semantic types. This is due to the fact that phraseology, like other linguistic means, is a product of long-term historical development. It reflects not only contemporary realities but also archaic concepts that have survived to this day as echoes and relics of the distant past of the Bashkir and Kazakh peoples. For example, in Russian, a highly skilled and hardworking person who excels in everything is said to have "golden hands" ("золотые руки"). This phrase reflects the idea that skillful hands are as valuable and rare as the precious metal – gold.

Phraseological units represent one of the most expressive components of a national language. They carry information about the culture, traditions, and unique worldview of an ethnic group. A comparative analysis of phraseological expressions in the Bashkir and Kazakh languages will help identify both common and distinctive features of these nations' linguistic worldviews, as well as trace the pathways of mutual influence in their development.

In the context of globalization and the active interaction of different cultures, the study of phraseology as a reflection of national mentality becomes particularly significant. A comparative analysis of Bashkir and Kazakh phraseological units will provide a deeper understanding of the linguistic consciousness of these peoples and reveal both universal and unique elements of their phraseology.

The novelty of this study lies in identifying the structural, semantic, and cognitive features of phraseological units in the Bashkir and Kazakh languages, classifying them, and analyzing them from the perspective of the national worldview. The research also aims to determine the influence of historical and cultural interactions on the formation of the phraseological corpus of these languages.

The phraseology of Turkic languages has been studied by many domestic and foreign scholars. Among the significant works, S.N. Muratov's "Stable Word Combinations in Turkic Languages" stands out, along with studies focusing on the general and specific characteristics of the phraseological systems of Bashkir and Kazakh. However, the comparative study of phraseological units in these languages remains insufficiently covered in academic literature, making this research particularly relevant.

The aim of this study is to conduct a comparative analysis of phraseological units in the Bashkir and Kazakh languages to identify their common and distinctive features that reflect the national worldview. To achieve this goal, the following objectives have been set:

- Examine the main theoretical approaches to phraseological analysis.
- Define the classification principles of phraseological units in Bashkir and Kazakh.
- Conduct a comparative analysis of phraseological units in these languages.
- Identify the national and cultural characteristics of phraseological expressions in the Bashkir and Kazakh linguistic traditions.

The study hypothesizes that, despite their common Turkic origin, the phraseological units of the Bashkir and Kazakh languages possess unique characteristics shaped by differences in their historical and cultural development. The analysis of phraseology not only reveals similarities and differences between these languages but also provides deeper insights into their cognitive, structural-semantic, and national-cultural features. Comparative phraseology in modern linguistics attracts attention not only by combining the whole range of previous comparative studies, but also by introduction of new types of problems. The comparative study of phraseological units of different languages has become one of the most intensively developed directions in phraseology. Studies of linguistic typology have given a strong impetus to the comparative study in phraseology [10, 3733]. The practical significance of the research lies in its potential application in the development of educational materials on the phraseology of Turkic languages, as well as in academic courses on linguoculturology, intercultural communication, and comparative-historical linguistics. Moreover, studying phraseology contributes to a deeper understanding of the national culture and worldview of the Bashkir and Kazakh peoples, playing a crucial role in preserving and promoting their cultural heritage.

MATERIALS AND METHODS

This study conducts a comparative analysis of phraseological units in the Bashkir and Kazakh languages to identify their similarities and differences based on structural-semantic characteristics, pragmatic orientation, and cultural features.

The research material includes:

1) Phraseological dictionaries and lexicographic sources: Bashkir Phraseological Dictionary (Z. Uraksin, F. Nadrshina, G. Yosopov), Kazakh Phraseological Dictionary (I. Kenesbayev), Dictionary of Kazakh-Russian Phraseological Units (M. Balakayev), and Dictionary of Bashkir-Russian Phraseological Units (Z. G. Uraksin).

2) Literary and folklore texts: Proverbs and sayings, folk tales and legends, and literary works by Bashkir and Kazakh authors.

3) Modern oral and written sources: Publications in mass media, articles from periodicals, materials from digital corpora of the Bashkir and Kazakh languages.

4) Field research: Surveys and interviews with native speakers to confirm the relevance of phraseological units in contemporary speech.

To achieve the research objectives, the following methods were applied:

1) Comparative-contrastive method – used to identify common and specific features of phraseological units in the Bashkir and Kazakh languages, as well as their equivalence.

2) Componential analysis – allowed for a detailed examination of the internal structure of phraseological units, as well as their semantic and pragmatic features.

3) Etymological analysis – applied to determine the origin of fixed expressions and their historical development.

4) Contextual analysis – used to study the usage of phraseological units in literary texts, journalism, and spoken language.

5) Field research method – involved collecting lexical material through surveys of native Bashkir and Kazakh speakers to determine the frequency of phraseological units in use.

6) Quantitative and statistical analysis – applied to process the obtained data and assess the frequency of phraseological units in speech.

The study was conducted in several stages:

1) Collection and systematization of material – selection of phraseological units from dictionaries, literary texts, and media publications.

2) Definition of semantic groups – classification of phraseological units based on thematic and functional characteristics.

3) Comparative analysis – identification of similarities and differences in the structure, meaning, and pragmatics of Bashkir and Kazakh phraseological units.

4) Survey of native speakers – gathering data on the frequency and relevance of phraseological units in contemporary language use.

5) Generalization and formulation of conclusions – based on the obtained results, conclusions were drawn regarding the specificity of phraseological units in both languages.

The application of a comprehensive methodological approach made it possible to objectively assess the role of phraseological units in the linguistic worldview of the Bashkir and Kazakh peoples, identify their cultural and national characteristics, and determine their relevance in contemporary language. Generalization idiomatic review of comparative research helps to highlight the main task - to identify the most essential - governmental similarities between phraseological systems of two or more not only close or distant related languages, but the languages of different systems and areas [11,5].

Phraseological units represent a significant layer of the language, reflecting the worldview, cultural traditions, and national identity of a people. Their analysis helps to identify both commonalities and differences in the linguistic worldview of related Turkic languages, specifically Bashkir and Kazakh.

In many closely related languages (such as Bashkir, Tatar, Karakalpak, Karachay-Balkar, Kumyk, Kazakh, Kyrgyz, Nogai, and partially Uzbek), the number of coinciding phraseological units is significant. These similarities extend beyond expressions describing a person's psychological state and character traits to include stable word combinations denoting spatial and temporal concepts, quantitative relationships, natural phenomena, physical appearance, and personality features. The shared imagery underlying these phraseological units, along with the coincidence in meanings, lexical composition, and structure, indicates a similar worldview among these related peoples and its reflection in their languages.

Phraseological units common in most modern Turkic languages are often formed based on anatomical terms, particularly body parts. Initially, in combination with other words, they described the position, condition, or actions of body parts. Over time, these word combinations acquired figurative meanings related to a person's mental state, abilities, and other abstract characteristics, leading to their phraseologization.

Examples of Bashkir and Kazakh phraseological units with matching meanings:

1) Instantly, speed of action: *bashk. күз асьп йомғансы* – *kaz. көзді ашып-жұмғаныша* ("in the blink of an eye"); *bashk. керпек какқансы* – *kaz. кірпік қаққаныша* ("in an instant").

2) Closeness: *bashk. морон төбөндә* – *kaz. иек астында* ("very close, right under one's nose").

3) Similarity: *bashk. һуҫған да каплаған* – *kaz. сойып қаптап қойғандай* ("exactly alike, like a spitting image").

4) Living, existing: *bashk. көн күреү* – *kaz. күн көру* ("to make a living").

5) Being capable of doing something: *bashk. қулдан килеү* – *kaz. қолдан келу* ("to be able to do something").

6) Wasting money: *bashk. елгә осороу, елгә ташлау* – *kaz. желге шашу* ("to throw money to the wind").

7) Controlling: *bashk. елкәһенә менеү* – *kaz. басына шығу, мойнына отыру* ("to sit on someone's neck").

8) Being in close friendship: *bashk. араларынан кыл да үтмәй – kaz. олардың арасынан қыл өтпейді* ("inseparable, as thick as thieves").

9) Avoiding something: *bashk. баи тартыу – kaz. бас тарту* ("to refuse, to decline").

10) Sadness, suffering: *bashk. ум йомоу – kaz. от жұту* ("to swallow fire, to endure suffering").

The comparison of the semantics, lexical composition, and structure of phraseological units in the Bashkir language with materials from Old Turkic texts and modern Turkic languages allows us to distinguish two main groups of phraseological expressions:

1. Common to distantly related Turkic languages.

2. Matching in closely related languages, particularly within the Kipchak branch, which includes Bashkir and Kazakh languages [4,158].

One of the most frequently used lexemes in phraseological units of Kazakh and Bashkir is the word *bas* (kaz.) / *bash* (bashk.), meaning "head," which symbolizes intelligence, intellect, and thinking. According to linguist A. Bolganbaev, the anatomical term *bas* is the most productive in phraseology, accounting for 45% of fixed expressions related to body parts [12,121].

A comprehensive study of phraseological units containing the component *bash* / *bas* from a semantic perspective represents a relevant area of modern linguistics. Analysis at this level contributes to a deeper understanding of the meaningful aspects of language, revealing systematic connections between different levels of linguistic structure. It also takes into account the influence of both linguistic and extralinguistic factors on the formation of polysemy and the associative range of this component within phraseological units in Kazakh and Bashkir languages.

In this regard, the following primary connotative meanings of somatism can be distinguished:

1. Reasoning and intelligence or their absence: *kaz. басы істей – bashk. баиы эилэй* ("the head works"); *kaz. жұмыр бас – bashk. баиы йоморо* (lit. "round head," meaning "the head works well"); *kaz. басы бар – bashk. баиы бар* (lit. "there is a head"), corresponding to *мойнында басы бар* ("a head on shoulders"—about a smart person); *kaz. ақымақ бас – bashk. ахмак баи* (lit. "foolish head"), corresponding to "голова садовая"; *bashk. тауык баи* ("chicken head"); *kaz. ақылсыз бас – bashk. ахмак баи* (lit. "without mind"), corresponding to "голова еловая" (about a foolish person).

2. Human qualities (character): *kaz. қызу қанды – bashk. кызыу канлы* (lit. "with hot blood"), corresponding to "hot-headed" (about an impulsive person); *kaz. бас имес – bashk. баи эймәс* ("unbowed head"—about a stubborn person); *kaz. басының ию – bashk. баиын түбән әйеу* (1. "to hang the head," "to lower the head"—to become sad, upset; 2. "to submit"); *bashk. комға баиын тығыу – kaz. басын құмға тығу* ("to bury one's head in the sand"); *kaz. бас көтеру – bashk. баи күтәреу* (meaning "uprising, rebellion"); *kaz. бас бермеу – bashk. баи бирмәу* (disobedience, expression of resistance).

3. The meaning of the ability to concentrate, willpower: *bashk. баиын югалтмау – kaz. басын жоғалтпау* ("not to lose one's head").

4. Responsibility: *kaz. басымен жауап беру – bashk. баиың менән яуап биреу* ("to answer with one's head").

5. Life as a value: *kaz. бас тікті, басын бәйгеге (өлімге) тікті, басы кетті, бас-көзіне қарамады, басымен жауап берді, басына бұлт айналды, басын ала қапты, басын кессе де шындықпен кетті, басын қақты, басын қоярға жер таппады, басын құдай кесті, басын құрбан қылды, басын шатты*—all these phraseological units denote risk, self-sacrifice, readiness for a heroic act. *Kaz. бас ұрғызды; бас асауланды, бас көтере алмады, бас көтертпеді, басына бұлт айналды (төнді), басына қауіп-қатер туды, басына бәле жауды, басына ғаріпшілік (тарлық іс) түсті, басына зобалаң (күн, қиямет) туды, басына екіталай күн туды* [13, 95-101] – refer to difficult life circumstances, misfortunes. *Kaz. басы айдауда – малы талауда, баса көктеді (баса-көктеп кірді), бас бермеді, бас-көз демей, басқа шауып төске өрледі, бас салды* [13, 94-98] – indicate aggression, sudden attack, conquest. *Kaz. бас көтеру, басын ашты, басын бақты* [13,102] – signify resistance, struggle. *Bashk. баи күтәреу* (for example, *hez*

баиттарығызды күтәрә баиланығызды ни әле – "have you started to raise your heads?") – an expression hinting at protest or dissatisfaction.

The group of phraseological units with the component *bash* (head), expressing socially conditioned behavior, intellectual qualities, and the emotional state of a person, is numerous, expressive, and rich in internal imagery. These phraseological units reflect the subjective side of personality, the spiritual and emotional life of a person, fix basic intellectual qualities, and also help to understand their activation, manifestation, and experience in speech and communication.

The somatic term *күз* (eye) is also widely represented in Bashkir phraseology. For example, in expressions such as *күз нуры, ғаләм күзе (күк көмбәзе)*, it signifies the most valuable and amazing gift of nature. According to Bashkir beliefs, everything in the surrounding world has "eyes": the eyes of the sky are the stars (*йондоз*), and the eyes of the earth are springs (*күзләү, күзләүк*). A person, in addition to the eyes on their forehead (*маңлай күзе*), must possess the "eye of the soul" (*күңел күзе*), which plays an important role in Bashkir consciousness.

In Kazakh and Bashkir phraseology, the word *қол – кул* is one of the most productive lexemes. It is actively used to create vivid descriptions of human actions.

Below are examples of somatic phraseological units with the component *кул – қол*, found in both Kazakh and Bashkir languages: *Ике куллап йәбешеу – қос қолдан жабысу* ("to grab with both hands"); *Куш куллап (ризалашыу) – қос қолдан (қолдау білдіру)* ("to support wholeheartedly"); *Кул һалыу – қол салу* (meaning "to take one's own life"); *Кулдан-кулға йөрөү – қолдан қолға өту* ("to pass from hand to hand"); *Кул күтәрәү – қол көтерү* ("to raise a hand against someone, to hit"); *Кулы кысыу – қолы қышу* ("hands are itching" – a strong urge to do something, often in a negative sense, e.g., to fight).

Phraseological expressions with the component *аяқ (аяк)* can be classified into several thematic groups:

- Fatigue: Kaz. *Жығылып-сүріну, аяғына тас байлану* (to collapse from exhaustion, to be shackled). Bashk. *Аяк қалманы (Аяғы қалмады)* ("completely exhausted").
- Near-death state or death: Kaz. *Аяғы көктен келу* ("death approaches"). Bashk. *Аяк һузыу (Аяғын созу)* ("to breathe one's last breath").
- Not going, not appearing: Kaz. *Аяқ баспау* – Bashk. *Аяк баҫмау* ("not to come, not to visit").
- Speed: Kaz. *Аяғы / табаны / жерге тимеу* – Bashk. *Аяк (табан) ергә теймәү* ("to run so fast that one's feet do not touch the ground").
- Assistance: Kaz. *Аяғынан тұрғызу* – Bashk. *Аякка баҫтырыу* ("to help someone get back on their feet") [14].

The somatism *тіл (тел – "tongue, language")*, one of humanity's greatest creations, is widely represented in Kazakh and Bashkir phraseology. The majority of expressions are related to talkativeness: Bashk. *Теле телгә теймәү (йокмау)* – Kaz. *Тілі тіліне тимейді (тоқтамай)* ("talks incessantly"). Bashk. *Теле менән тирмән тартыу (таш ярыу)* – Kaz. *Тіліменен диірмен тарту (леніріп сөйлеу)* ("talking non-stop, chattering"). Bashk. *Теле ауызына һыймай* – Kaz. *Тілі аузына сыймай (шөлкеу)* ("too talkative, can't hold back"). Bashk. *Тел һатыу* – Kaz. *Тіл қату (сөйлеу)* ("to start speaking, engage in conversation"). Bashk. *Тел менән (тел дә) яңак* – Kaz. *Тіл мен жақ (көп сөйлеу)* ("to chatter endlessly").

Thematic Groups of Phraseological Units with the Somatism «*ауыз*» («*ауыз*» – "mouth")

- Joy (Қуану): kaz. *Екі езуі екі құлағында* – bashk. *Ауызы қолағына етеу (Аузы құлағына жету)* – "to smile from ear to ear."
- Astonishment, Surprise (Таң қалу, таңдану): kaz. *Аузын ашып қалу* – bashk. *Ауыз асып қарап тороу (Аузын ашып қарап тұру)* – "to stare in amazement with an open mouth."
- Silence (Үндемеу): kaz. *Аузын жабу / жұму* – bashk. *Ауызы ябыу / йомоу* – "to shut one's mouth, to remain silent"; kaz. *Аузына су ұрттап алғандай* – bashk. *Ауызға һыу уртлау* – "as if one had taken a sip of water" (to keep completely silent).
- Talking Too Much (Көп, артық сөйлеу): kaz. *Аузына не келсе, соны сөйлеу* – bashk. *Ауызға ни килһә, шуны һөйләү* – "to say whatever comes to mind."

- Youth, Immaturity (Жас): kaz. *Аузынан ана сүті кеннеген* – bashk. *Ауызынан әсә һөтө киммәгән* – "the mother's milk hasn't dried on one's lips yet" (too young, inexperienced).

- Character (Мінез): kaz. *Аузын ашса, жүрегі көрінеді* – bashk. *Ауызын аша үпкәһе күренә (Аузын ашса, өкпесі көрінеді)* – "a person who is honest and open-hearted."

- Greed, Desire (Қызығу): kaz. *Аузының суы ағу* – bashk. *Ауыз һыуы аға* – "one's mouth waters" (to strongly desire something).

These phraseological expressions vividly illustrate the metaphorical richness and cultural nuances in both Kazakh and Bashkir languages.

Phraseological units with the somatisms «тіл» and «ауыз» acquire figurative meanings, enriching speech with imagery. For example: bashk. *Ауызға бутка бешерәү* – kaz. *Аузымен орақ оры* – "to speak incoherently, mumble / to talk idly, boast."

Phraseological expressions involving the somatism «жүрек» / «йөрәк» in Kazakh and Bashkir languages are widely used to depict a person's state, emotions, and character.

The word "назы" ("наз") in the phraseological unit "йөрәк назы" – "жүрек назы", pronounced identically in both languages, signifies an inner secret, an undertone that conveys the state, feelings, and nature of the heart.

For example, the phraseological units "жүрегі алқымына тығылу", "жүрегі үзілу", "жүрегі тілімделу", "жүрегі қобалжу", "жүрек жану" in Kazakh have their equivalents in Bashkir: bashk. "йөрәк алқымға килә" – kaz. "жүрегі алқымға келу" (to feel extreme anxiety, to be overwhelmed with emotions); bashk. "йөрәк өзәлә" – kaz. "жүрегі үзілу" (to feel deep sorrow, heartbreak); bashk. "йөрәк өзгәләнә / телгеләнә" – kaz. "жүрегі тілгілену" (to suffer emotionally, to be torn apart inside); bashk. "йөрәк калтырай" – kaz. "жүрегі қалтырау" (to tremble with fear or anxiety); bashk. "йөрәк яна" – kaz. "жүрек жану" (to burn with passion, worry, or distress).

These expressions are used to depict a person's emotional and psychological state, fully aligning with the stable phraseological constructions of both languages.

In Bashkir, the phraseological unit "йөрәккә қан һауа" corresponds to the Kazakh "жүрекке қан ауа", which is synonymous with "жүрек қан жылайды", expressing deep sorrow or grief.

The opposite state, meaning "calmness, relief, tranquility", is expressed by: kaz. "жүрегі басылды / тынышты / тынышталды" – bashk. "йөрәге басылды" (to feel relieved, to calm down).

In the sense of "love, desire, respect, remembrance", the following expressions are used: bashk. "бөтә йөрәктә" – kaz. "бар жүректен" (with all one's heart); kaz. "шын жүректен" (from the bottom of one's heart); bashk. "йөрәктең иң түренә [үтәп инеү]" – kaz. "жүректің ең төріне [жету, кіру]" (to reach the deepest corners of the heart, to be deeply felt); bashk. "йөрәк түрендә" – kaz. "жүрек төрінде" (in the core of the heart); kaz. "жүрек түбі / түкпірі" (the depths of the heart).

Phraseological units expressing the emotion of delight, such as "йөрәк ярылды" – "жүрегі жарылды" (to be overwhelmed with joy), are found identically in both languages. Phraseological expressions with the word "heart" stand out with their unique representativeness compared to those referring to other body parts.

The national worldview of the Bashkir and Kazakh peoples is inextricably linked with the phraseological units of their languages. These stable expressions reflect national values, peculiarities in the evaluation of human qualities, and the characterization of personal actions. In the phraseology of both peoples, similar features can be observed in lexical and semantic aspects, which can be explained by the historical, cultural, and linguistic closeness of the ethnic groups, as well as their shared way of life and economic structure. Phraseological combinations in modern Turkic languages are the result of a long historical development, which has been preserved based on the cumulative function of the language and passed down through generations. Some of them were recorded on written archaeological finds from various periods relating to the early history of the Turkic languages [15, 30]

Therefore, a comparative analysis of phraseological units in the Bashkir and Kazakh languages allows us to identify not only universal value orientations but also the unique features of the national worldview of each people.

A comparative study of phraseological expressions can be useful in teaching the Kazakh language to Bashkir speakers. Since many expressions have similar meanings but different forms, learning them through analogies facilitates the rapid acquisition of new linguistic units.

Moreover, incorporating phraseological expressions into communicative exercises contributes to:

- the development of lexical and grammatical skills;
- the expansion of vocabulary;
- the formation of a deeper understanding of the Kazakh linguistic worldview.

Thus, phraseological expressions are not only an important part of the language but also serve as an effective tool in language teaching methodology.

RESULTS

The comparative analysis of phraseological units in Bashkir and Kazakh languages revealed both common and unique features that reflect the cultural and historical characteristics of each nation. Both languages are rich in idioms that describe moral qualities of a person.

Some examples of phraseological correspondences: *Bashk.* йомро баш – *Kaz.* жұмыр бас (*lit.* – round head); *Bashk.* хәйлә токсайы – *Kaz.* жұмыртқадан жүн қырыққан (*lit.* – a bag of cunning); *Bashk.* эсендәге тышында – *Kaz.* ақ көңіл (*lit.* – what is inside is outside, open-hearted); *Bashk.* бер катлы – *Kaz.* бір қалыпты (*lit.* – single-layered, simple-minded); *Bashk.* тырнак менән дә сиртмәй – *Kaz.* тырнағына да тұрмайды (*lit.* – won't even flick a fingernail, not worth attention); *Bashk.* кара йөрәкле – *Kaz.* қара жүрек (*lit.* – with a black heart, cruel); *Bashk.* таш бәғер – *Kaz.* тас жүрек (*lit.* – stone-hearted, ruthless); *Bashk.* елкәһе калын – *Kaz.* жуан желке (*lit.* – thick-necked, influential, wealthy); *Bashk.* елкәһе сокор – *Kaz.* желкесінде көзі бар (*lit.* – has a hollow on the nape, cunning, observant).

Thus, the identified correspondences demonstrate not only the shared worldview principles of the Bashkir and Kazakh peoples but also the unique features of the national worldview reflected in linguistic consciousness.

Kazakh phraseological units convey distinctive human traits and moral qualities. The analysis of such stable expressions shows that they express both positive and negative ethno-value orientations. Examples of phraseological units:

a) With a positive orientation: *ақ жүрек* (hospitable), *қолы ашық* (generous), *бел бермеді* (resilient), *ауызы берік* (reserved), *сары табан* (hardworking), *жүрек жұтқан* (brave), *еті тірі* (energetic), etc.

b) With a negative orientation: *тас бауыр* (cruel), *без бүйрек* (insensitive), *бұқа мойын* (stubborn), *бос кеуде* (boastful), *буынсыз* (overly talkative), *аяғына шаң жұқпай* (restless), *ақ көз* (reckless), *зор кеуде* (arrogant), *ала аяқ* (trickster), *жел өкпе* (frivolous), *бейпіл ауыз* (unreliable), *ащы тіл* (sharp-tongued), *арамтамақ* (idler), *бет моншағы түсу* (overly shy), etc.

The presence of phraseological units emphasizing the value of diligence and condemning laziness in both Kazakh and Bashkir languages reflects the shared moral principles of these peoples.

Phraseological Correspondences

Education and Ignorance: *Башк.* Әленте таяк туп белмәү – *Каз.* Әліпті таяқ деп білмеу (*lit.* “not knowing what an alif is”). This expression denotes extreme illiteracy, as “alif” is the first letter of the Arabic alphabet.

Diligence and Mastery: *Башк.* Алтын куллы – *Каз.* Алтын қолды (“golden hands” – about a skilled craftsman). *Башк.* Кулына күз эйәрмәй – *Каз.* Қолы қолына жұқпайды (“his hands work so fast that the eye cannot follow” – about a hard-working person). *Башк.* Кулда ут уйнау – *Каз.* Он қолы он кісі (“ten hands like ten people” – about an extremely productive person). *Башк.* Кар өштөндә қазан кайнатыр – *Каз.* Саусағынан бал тамған (“boiling a pot on snow”, “honey drips from his fingers” – about someone highly resourceful). *Башк.* Энә менән койо қазыу – *Каз.* Инемен құдық қазғандай (“digging a well with a needle” – about persistent, painstaking work).

Laziness and Idleness: Башк. Йока тиреле – Каз. Ақ саусақ (“thin-skinned”, about a lazy person). Башк. Олтаңға ла ярамай – Каз. Мойнына жар бермей (“not even fit for insoles” – about someone completely useless).

These phraseological units illustrate the deep-rooted cultural attitudes toward work, education, and personal qualities in both Kazakh and Bashkir societies.

Differences in Pragmatics:

- In Bashkir culture, self-criticism is more pronounced; therefore, condemnation of laziness is expressed more harshly.

- In Kazakh, laziness is rather perceived as a temporary weakness that can be overcome, so expressions with direct condemnation are used less frequently.

Such parallels could be continued further. However, the presented material is sufficient to highlight the layer of phraseology in closely related Turkic languages. At the same time, significant discrepancies can be observed in the phraseology of the Kipchak subgroup of Turkic languages, which indicates that most of the phraseological units developed within the framework of the national language. This is especially true for the most figurative, emotionally, and expressively rich expressions. These discrepancies can be classified as follows:

1. The Same Meaning is Conveyed by Different Units Despite Lexical Similarity: The meaning of “experiencing great joy” is expressed in Bashkir by the phraseological units: *түбәһе күккә тейеү, аяғы ергә теймәү*, while in Kazakh, it is conveyed as *төбесі көкке жетті*. Similarly, the expression “his joy does not fit in his bosom” is rendered in Kazakh as *қуанышы қойнына сыймай*.

2. Lexical Coincidence with Different Meanings: The Bashkir phrase *куз һатыу* means “to wander around aimlessly, looking around” (lit. “*to sell eyes*”), while the Kazakh equivalent *көз сату* can mean “to admire someone or something, to gaze at” or “to be in need, to stare intently”.

Differences in Phraseological Units in Terms of Their Correspondence in Both Languages

1. Fully Corresponding Phraseological Units in Form and Meaning: *Аяғына йығылыу = аяғына жығылу – “өтіну, жалыну”* (to beg, to plead). *Бил быуып = бел буып – “тәуекел жасау”* (to take a risk, to muster courage). *Бил язмай = бел жазбай – “демалмай”* (without resting, without a break). *Сәсе ағару = шашы ағару – “қажу, мезі болу”* (to be exhausted, to get tired). *Табан ялтырату = табанын жалтырату – “кету, жоқ болу”* (to leave, to disappear).

2. Phraseological Units Where One Component Matches and Has a Similar Meaning in Both Languages: *Bashk. Теше койолған (тісі құйылған) – Kaz. Тіс қаққан (“бір істе озық болып, тәжірибе жинаған” – experienced, seasoned). Bashk. Боғаз йыртыу (бұғаз жырту) – Kaz. Тамағын жырту (“айғайлау” – to shout loudly, to strain one’s voice). Bashk. Койрокто һыртқа алыу = Kaz. Құйрықты сыртқа алу; Bashk. Койрокто төрөү (төйөү) = Kaz. Құйрықты түру (“кету, қашу” – to run away, to escape). Kaz. Құйрығын қысу – “жым болу, тыйылу”* (to shrink back, to fall silent).

3. Phraseological Units Formed with Synonymous Names of Body Parts in Both Languages: *Bashk. Боғазға йәбешәү (бұғазға жабысу); Боғазын сәйнәү (бұғазын шайнау); Боғаздан алыу (бұғаздан алу) – Kaz. Алқымына жармасу (“айырылмау” – to hold on tightly, not to let go). Bashk. Үксә кутәрәү (өкше көтеру) – Kaz. Табанын жалтырату (“кету, қашу” – to disappear, to run away).*

4. Phraseological Units Formed with the Same Body Part but Having Different Meanings: *Bashk. Эт тубығынан (ит тобығынан) – “өте көп”* (very much, in abundance), whereas in Kazakh, *Сырдың суы тобығынан / сирағынан келмеу means “ештеңе ойламау”* (not to worry about anything). Some Bashkir phraseological units, such as *кеше елкәһенә аузарыу* (кісінің (басқаның) желкесіне аудару) and *китте баш қалды муйын һерәйеп* (кетті бас, қалды мойын қирап), do not have Kazakh equivalents.

The phraseology of both languages is rich not only in quantity but also in content, demonstrating the multidimensionality and diversity of structural and semantic types. This richness is the result of the long historical development of the Bashkir and Kazakh languages. Phraseological units reflect both contemporary realities and archaic concepts, serving as relics of the distant past of these peoples.

A unique feature of phraseology is its connection with cultural and historical traditions. Idioms convey specific cultural realities of each nation. For example, the Kazakh expression “barmarynan

bal tamfan" (literally "honey drips from the finger") is associated with the tradition of akyns, whose songs delighted the ears and souls of people.

The conducted research confirms that phraseological expressions in the Bashkir and Kazakh languages are important carriers of cultural values and worldviews. Their study contributes to a deeper understanding of national characteristics and the strengthening of intercultural ties. Further research into phraseological units is recommended, with the aim of developing educational materials that support the preservation and popularization of the cultural heritage of both peoples.

DISCUSSION

This section analyzes phraseological units expressing the emotion of fear in Bashkir (bashk.) and Kazakh (kaz.) languages, aiming to identify their semantic and cultural characteristics. Both languages contain idioms that describe various degrees of fear. For example, the expression *"куржканға куш күренә"* (bashk.) and *"қорыққанға қос көрінер"* (kaz.) literally translate as *"to the frightened, everything appears doubled"*, which corresponds to the Russian proverb *"у страха глаза велики"* (*"fear has big eyes"*). This indicates a shared Turkic linguistic heritage and similar cultural perceptions of fear.

Despite their common roots, some phraseological units feature unique imagery. For instance, in Bashkir (bashk.), the expression *"куян йөрәкле"* (literally *"with a rabbit's heart"*) describes a cowardly person, which is similar to the Kazakh (kaz.) phrase *"қоян жүрек"*. However, Kazakh also includes the expression *"қорқақ тауық"* (literally *"fearful chicken"*) to describe a timid person, which has no direct equivalent in Bashkir.

Phraseological units related to fear reflect the cultural characteristics and way of life of the peoples. The use of animal imagery, such as a rabbit or a chicken, is based on observations of their behavior and the transfer of these traits to human characteristics. This demonstrates the close connection between language, the surrounding nature, and traditional life.

Previous studies on the phraseology of Bashk. have noted that many phraseological units are related to emotional states and often have parallels in other Turkic languages. The present analysis confirms these observations, identifying both common and unique features in the expression of fear in Bashk. and Kaz..

Phraseological units expressing fear in Bashk. and Kaz. demonstrate both common Turkic roots and the unique cultural characteristics of each people. Further study of these phraseological expressions may contribute to a deeper understanding of the cultural and linguistic connections between these nations.

CONCLUSION

The aim of this study was a comparative analysis of phraseological units in Bashk. and Kaz. to identify their structural-semantic features, similarities, and differences, as well as to reflect the cultural values and mentality of both peoples. The research employed comparative-contrastive, componential, etymological, and contextual analysis methods, allowing for an in-depth examination of the selected phraseological expressions.

The results of the study demonstrated that phraseological units in both languages share common features, reflecting their Turkic roots and historical connections, while also possessing unique characteristics shaped by the specific cultural and historical factors of each nation. Common features are evident in similar imagery and meanings, whereas differences arise from distinct cultural realities and traditions.

Future research perspectives include a more detailed study of phraseological units in other Turkic languages to expand the comparative analysis, as well as the development of educational materials and dictionaries aimed at preserving and promoting the phraseological heritage of the Bashk. and Kaz. peoples. The practical application of these results could be valuable in the fields of

intercultural communication, linguistics, native language teaching, and cultural studies, contributing to the strengthening of cultural ties and mutual understanding between nations.

Thus, phraseological units exhibit a distinct national identity, increasing interest in national values in culture and language. A comparative study of cultural features in phraseology helps to identify a system of evaluations and values essential for analyzing intercultural differences, as well as understanding the unique mentality and worldview of different peoples.

REFERENCES

- 1 Sergeyevna, G. S. (2024). Structural and semantic analysis of phraseological units with zoonyms in Russian, English and Uzbek languages. *American Journal of Science and Learning for Development*, 3(1), 39–42. <https://doi.org/10.51699/ajsld.v3i1.3312>
- 2 Uraksin, Z. F., Nadrshinah, A., & Josopov, G. (2006). *Bashkortsia-russa frazeologik hyzlek* [Bashkir-Russian Phraseological Dictionary] (2nd ed.). Kitap.
- 3 Begmatova, G. K. (2020). Idioms in Turkish languages. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 86(6), 368–371. <https://doi.org/10.15863/TAS.2020.06.86.70>
- 4 Muratov, S. N. (1961). *Ustojchivye slovosochetaniya v tyurkskih yazykah* [Stable word combinations in Turkic languages]. Izd-vo vost. lit.
- 5 Yusupov, H. G. (1963). *Frazeologiya bashkirskogo yazyka* [Phraseology of the Bashkir Language].
- 6 Kiekbaev, Dzh. G. (1966). *Leksika i frazeologiya bashkirskogo yazyka* [Lexicon and Phraseology of the Bashkir Language]. Bashkirskoye knizh. izd-vo.
- 7 Uraksin, Z. G. (1975). *Frazeologiya bashkirskogo yazyka* [Phraseology of the Bashkir Language]. Nauka.
- 8 Uraksin, Z. G. (1989). *Russko-bashkirskij frazeologicheskij slovar'* [Russian-Bashkir Phraseological Dictionary]. Russkiy yazyk.
- 9 Uraksin, Z. G. (2006). *Frazeologicheskij slovar' bashkirskogo yazyka* [Phraseological Dictionary of the Bashkir Language]. Kitap.
- 10 Bunyadova, A. (2020). Comparative phraseological problems in modern linguistics. *Insan ve Toplum Bilimleri Arastirmalari Dergisi*, 9(5), 3732–3740. <https://doi.org/10.15869/itobiad.786997>
- 11 Alisherovna, M. N. (2021). On the comparative study of phraseology at the present stage. *Central Asian Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences*, 2(9), 4–8. <https://cajmtcs.centralasianstudies.org/index.php/CAJMTCS/article/view/96>
- 12 Bolganbaev, Ä. (1989). *Anatomiyaalyq atawlarğa baylanysty frazeologizmdar* [Phraseological units related to anatomical terms]. In *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigin jasaw täjiribeleri* (pp. xx–xx). Ğylym.
- 13 Keñesbaev, I. (1972). *Qazaq tiliniñ frazeologiyalyq sözdigi* [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. Ğylym.
- 14 Zhakypov, Zh. A. (Ed.). (2024). *Dästürli til biliminiñ qazirgi мәseleleri: Ūzhymdyq monografiya* [Current issues of traditional linguistics: A collective monograph]. L.N. Gumilyov Eurasian National University.
- 15 Bekeyeva, N., Bissengali, A., Mankeyeva, Zh., & Nurdauletova, B. (2021). Phraseological expressions in the Turkic language: Comparative analysis. *Modern Realities of National Languages of CIS Countries*, 9(2), 29-40.

Received: 29.05.2025

Башқұрт және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдерді салыстырмалы талдау

С. А. Тагирова¹, З.А. Хабибуллина¹, А.К. Курманова², Н.К. Смагулова²

¹Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті. М. Ақмуллы, Уфа, 450000, Ресей

²Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

Бұл мақалада башқұрт және қазақ тілдеріндегі фразеология ұлттық менталитет пен тілдік дүниетанымның көрінісі ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің жалпы және ерекше белгілерін мәдениаралық өзара әрекеттестік контекстінде терең түсіну қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – башқұрт және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы талдау, олардың құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ олардың халықтардың мәдени және тарихи құндылықтарын жеткізудегі рөлін белгілеу. Зерттеу салыстырмалы-салғастырмалы талдау, компоненттік және семантикалық талдау әдістеріне, сондай-ақ лингвомәдени тәсілге негізделген. Осы әдістерді қолдану екі тілдегі фразеологиялық бірліктердің жұмыс істеуіндегі жалпы заңдылықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Талдау нәтижесінде башқұрт және қазақ тілдерінің фразеологиялық жүйелері ортақ түркілік мұраға байланысты айтарлықтай ұқсастықтарға ие екендігі анықталды. Көптеген фразеологизмдер мағынасы, құрылымы және бейнелілігі жағынан сәйкес келеді, бұл башқұрт және қазақ халықтарының тарихи қарым-қатынасымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, әр этностың мәдени дәстүрлері мен өмір салтының ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтар да анықталды. Еңбекқорлыққа байланысты тұрақты тіркестер башқұрт тілінде алтын куллы («алтын қолды») фразеологизмі арқылы көрініс тапса, қазақ тілінде осыған ұқсас мағына бармағынан бал тамған («бармағынан бал тамған») тіркесімен беріледі, бұл ақындық дәстүрдің ықпалын көрсетеді. Зерттеу екі тілдің фразеологиялық қорында қалыптасқан негізгі концептілерді және олардың сөйлеу тәжірибесіндегі қызметін анықтауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер мәдениаралық зерттеулерде, аударматануда және түркі тілдерін оқытуда қолданылуы мүмкін. Зерттеудің маңыздылығы фразеологизмдердің ұлттық ерекшеліктері мен олардың тілдік дүниетанымды қалыптастырудағы, этномәдени жад пен дәстүрлерді сақтаудағы рөлін кеңінен түсінуге негізделген. Анализ нәтижелері фразеологизмдер мәдени құндылықтар мен стереотиптердің индикаторы бола алатынын және тіл тасымалдаушыларының дүниетанымын көрсететінін дәлелдейді. Зерттеудің практикалық маңызы түркі тілдеріне арналған оқу материалдарын әзірлеуде, оқыту әдістерін жетілдіруде және аударма ісінде қолдану мүмкіндігімен айқындалады. Бұл тақырыпты одан әрі зерттеу түркі халықтары арасындағы тілдік интерференция мен мәдени алмасу механизмдерін терең түсінуге ықпал етуі мүмкін.

Кілт сөздер: лингвистика, фразеологизмдер, ұлттық дүниетаным, лингвомәдениеттану, башқұрт тілі, қазақ тілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Sergeyevna G. S. (2024), Structural and Semantic Analysis of Phraseological Units with Zoonyms in Russian, English and Uzbek Languages. American Journal of Science and Learning for Development, 3(1), 39–42. <https://doi.org/10.51699/ajsld.v3i1.3312>
- 2 Ураксин З., Надршина А., Йосопов Г. «Башкортса-русса фразеологик һүзлек» Уратссин З. Ф. Башкорт теленен, фразеологик Булеге. — Яцыртылған, 2-се басма – Өфө: Китап, 2006. — 344 бит
- 3 Begmatova G. K. (2020). Idioms in Turkish languages. ISJ Theoretical & Applied Science, 06 (86), 368-371. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-06-86-70> Doi:<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.06.86.70>
4. Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. — М.: Изд-во вост. лит., 1961. — 127 с.
- 5 Юсупов Х. Г. Фразеология башкирского языка. — Уфа, 1963. — 98 с.
- 6 Киекбаев Дж. Г. Лексика и фразеология башкирского языка. — Уфа : Башкир. книж. изд-во, 1966. — 275 с.
- 7 Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. — М.: Наука, 1975. — 192 с.
- 8 Ураксин З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь. — М.: Рус. яз., 1989. — 404 с.
- 9 Ураксин З.Г. Фразеологический словарь башкирского языка. — Уфа:Китап, 2006. —344 с.

- 10 Bunyadova, A. (2020). Comparative phraseological problems in modern linguistics. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9(5), 3732-3740. <https://doi.org/10.15869/itobiad.786997>.
- 11 Alisherovna M. N. (2021). On the Comparative Study of Phraseology at the Present Stage. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES, 2(9), 4-8. Retrieved from <https://cajmtcs.centralasianstudies.org/index.php/CAJMTCS/article/view/96>
- 12 Болғанбаев Ә. Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер. Кітапта: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. – Алматы: Ғылым, 1989.
- 13 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 с.
- 14 Дәстүрлі тіл білімінің қазіргі мәселелері: ұжымдық монография. Алғы сөзін жазған және жалпы редакциясын басқарған Ж.А. Жақыпов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2024. – 280 б.
- 15 Nuraisha Bekeyeva; Akmaral Bissengali; Zhamal Mankeyeva; Bibaisha Nurdauletova Phraseological Expressions in the Turkic Language: Comparative Analysis Volume 9, 2 (Themed Issue on Modern Realities of National Languages of CIS Countries), August 2021, Pages 29-40

Материал 29.05.2025 баспаға түсті

Сравнительный анализ фразеологизмов башкирского и казахского языков

С. А. Тагирова¹, З. А. Хабибуллина¹, А.К.Курманова², Н.К.Смагулова²

¹Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа, 450000, Россия

²Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

В данной статье исследуется фразеология башкирского и казахского языков как отражение национального менталитета и языковой картины мира. Актуальность исследования обусловлена необходимостью глубокого понимания общих и специфических черт фразеологизмов тюркских языков в контексте межкультурного взаимодействия. Цель исследования – провести сравнительный анализ фразеологических единиц башкирского и казахского языков, выявить их структурные и семантические особенности, а также определить их роль в передаче культурных и исторических ценностей народов. Исследование основано на методах сравнительно-сопоставительного анализа, компонентного и семантического анализа, а также лингвокультурологического подхода. Применение этих методов позволило выявить как общие закономерности, так и различия в функционировании фразеологизмов в обоих языках. В ходе анализа установлено, что фразеологические системы башкирского и казахского языков обладают значительным сходством благодаря общему тюркскому наследию. Многие фразеологизмы совпадают по значению, структуре и образности, что объясняется историческим взаимодействием башкирского и казахского народов. В то же время выявлены различия, обусловленные спецификой культурных традиций и образа жизни каждого этноса. Выражения, связанные с трудолюбием, в башкирском языке представлены фразеологизмом алтын куллы («с золотыми руками»), тогда как в казахском языке аналогичное значение передается выражением бармағынан бал тамған («с пальца мед капает»), что отражает влияние традиционной культуры акынов. Исследование позволило выявить основные концепты, закреплённые в фразеологическом фонде обоих языков, а также особенности их функционирования в речевой практике. Полученные результаты могут быть использованы в межкультурных исследованиях, перевоодоведении и преподавании тюркских языков. Значимость работы заключается в расширении представлений о национальной специфике фразеологизмов и их роли в формировании языковой картины мира, сохранении этнокультурной памяти и традиций народов. Анализ подтверждает, что фразеологизмы могут служить индикаторами культурных ценностей и стереотипов, отражая мировоззрение носителей языка. Практическая значимость исследования состоит в его возможном применении при разработке учебных материалов по тюркским языкам,

совершенствовании методов преподавания и переводческой деятельности. Дальнейшее изучение данной темы может способствовать более глубокому пониманию механизмов языковой интерференции и культурного обмена между тюркскими народами.

Ключевые слова: лингвистика, фразеологизмы, национальное мировоззрение, лингвокультурология, башкирский язык, казахский язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Sergeyevna, G. S. (2024), Structural and Semantic Analysis of Phraseological Units with Zoonyms in Russian, English and Uzbek Languages. American Journal of Science and Learning for Development, 3(1), 39–42. <https://doi.org/10.51699/ajsld.v3i1.3312>
- 2 Ураксин З., Надршина А., Йосопов Г. «Башкортса-русса фразеологик һүзлек» Уратссин З. Ф. Башкорт теленен, фразеологик Булеге. — Яцыртылган, 2-се басма – Өфө: Китап, 2006. – 344 бит
- 3 Begmatova, G. K. (2020). Idioms in Turkish languages. ISJ Theoretical & Applied Science, 06 (86), 368-371. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-06-86-70> Doi:<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.06.86.70>
4. Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М.: Изд-во вост. лит., 1961. – 127 с.
- 5 Юсупов Х. Г. Фразеология башкирского языка. – Уфа, 1963. – 98 с.
- 6 Киекбаев Дж. Г. Лексика и фразеология башкирского языка. – Уфа : Башкир. книж. изд-во, 1966. – 275 с.
- 7 Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М.: Наука, 1975. – 192 с.
- 8 Ураксин З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь. – М.: Рус. яз., 1989. – 404 с.
- 9 Ураксин З.Г. Фразеологический словарь башкирского языка. – Уфа:Китап, 2006. –344 с.
- 10 Bunyadova, A. (2020). Comparative phraseological problems in modern linguistics. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9(5), 3732-3740. <https://doi.org/10.15869/itobiad.786997>.
- 11 Alisherovna, M. N. (2021). On the Comparative Study of Phraseology at the Present Stage. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES, 2(9), 4-8. Retrieved from <https://cajmtcs.centralasianstudies.org/index.php/CAJMTCS/article/view/96>
- 12 Болғанбаев Ә. Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер. Кітапта: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. – Алматы: Ғылым, 1989.
- 13 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 с.
- 14 Дәстүрлі тіл білімінің қазіргі мәселелері: ұжымдық монография. Алғы сөзін жазған және жалпы редакциясын басқарған Ж.А. Жақыпов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2024. – 280 б.
- 15 Nuraisha Bekeyeva; Akmaral Bissengali; Zhamal Mankeyeva; Bibaisha Nurdauletova Phraseological Expressions in the Turkic Language: Comparative Analysis Volume 9, 2 (Themed Issue on Modern Realities of National Languages of CIS Countries), August 2021, Pp. 29-40.0

Материал поступил в редакцию журнала 29.05.2025

Г.К. Хасанов¹, К.Б. Жумашева¹, И.У. Хасанова¹, С.К. Ташимбай²

¹Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан

²Международная образовательная корпорация (Казахская головная архитектурно-строительная академия), Алматы 050000, Казахстан

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО КРАЯ В ТРУДАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ЦАРСКОЙ РОССИИ

В статье рассматривается этимология топонимов Западного Казахстана на основе анализа трудов исследователей царской России XVIII-XIX веков. Актуальность исследования связана с современной тенденцией к восстановлению исторических названий и переименованию топонимов, возникших в советский период. Основное внимание уделено топонимам Приуралья, многие из которых утратили свои исконные казахские названия в ходе исторических изменений. Целью работы является определение этимологических основ топонимов Западного Казахстана и предложение научно обоснованных подходов к их восстановлению. Исследование сосредоточено на изучении колониальных, казахских и калмыцких пластов топонимов, выявлении их историко-культурной значимости и этапов их формирования. Методология включает историко-сравнительный, описательный и сравнительно-сопоставительный методы, применяемые к материалам, содержащимся в трудах П.С. Палласа, П.И. Рычкова и других ученых царского периода, а также картографическим источникам. Основные результаты исследования показали, что многие современные топонимы региона имеют древние казахские корни, которые требуют восстановления. Установлены этимологические основы топонимов Кошъяик, Карша, Чаган и других. Выявлены исторические, языковые и культурные факторы, повлиявшие на формирование топонимической карты Приуралья. Ценность исследования заключается в систематизации забытых и малоизученных данных о топонимии региона, что вносит вклад в развитие этнолингвистических знаний о Казахстане. Практическая значимость работы состоит в возможности использования полученных результатов для создания обновленной топонимической карты, разработки рекомендаций для топонимических комиссий и уточнения исторических названий географических объектов. Выводы исследования подчеркивают важность комплексного подхода к изучению топонимов как культурного наследия, способствующего укреплению национальной идентичности и сохранению исторической памяти Казахстана.

Ключевые слова: топонимы, гидронимы, Приуралье, форпост, река Яик, этимология, монгольский пласт, русский пласт, святой город.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В современном независимом Казахстане восстанавливаются исторические названия и планомерно переименовываются топонимы. Однако возникают трудности с переименованием многих районов и поселков, особенно вблизи города Уральска, где в начале XX века переселенцы из глубин царской России заселяли множество мест. Как известно, до этого периода вдоль реки Урал от Уральска до Атырау (бывший Гурьев) были расположены форпосты, казачьи станицы, которые служили укрепленными крепостями для охраны рыболовства, занимающегося ловлей красной рыбы и заготовкой черной икры.

В целом к проблеме топонимии посвящены труды А. Абдрахманова, Т. Джанузакова, Г. Конкашпаева, Е. Койшыбаева, А.В. Суперанской, Е.А. Керимбаева, У.Р. Ержановой, Г.Б. Мадиевой, Ф. Хисамитдиновой и других. Указанные исследователи в своих трудах подчеркивают значимость этимологического анализа как ключевого метода в изучении

происхождения топонимов, особенно в регионах с многоязычным и многоэтническим прошлым.

Этимологические исследования часто включают в себя отслеживание лингвистических корней географических названий, рассмотрение изменений в языке, произношении и написании с течением времени, а также изучение исторических записей для понимания их происхождения и значения [1, 2, 3].

Как известно, ученые делят топонимию Казахстана на множество пластов или страт. Исследователь антропонимов Т. Джанузаков выделяет следующие периоды:

1) Древнетюркская эпоха (V-X вв.) – имена этого периода близки по форме и содержанию к современным казахским именам, многие из них зародились на основе язычества.

2) Средневековый период (X-XVII вв.) – наблюдается вытеснение языческих имен, встречаются заимствования из арабского, персидского и монгольского языков, появляются имена, связанные с исламом.

3) XVII-XIX вв. – сохраняется основной фонд названий, который пополняется новыми именами; заимствуются имена из русского языка, продолжается процесс заимствований из арабского языка; под влиянием социальных факторов (связи с Россией, присоединение к России) казахи начинают использовать аффиксы русских фамилий и отчества.

4) Советская эпоха – сохранение традиционных, исторически устойчивых имен предыдущих эпох, активное заимствование из русского языка и языков народов СССР, появление интернациональных имен, образование новых имен на основе казахского языка [4, 16-23].

Этой модели придерживается исследователь У.Р. Ержанова в своем труде «Ақжайық өңірінің топонимиясы (Топонимия Приуралья)». Она выделяет следующие языковые пласты в историческом развитии топонимов: 1) древний пласт; 2) общетюркский пласт древнего периода; 3) арабо-иранский пласт; 4) монгольский пласт; 5) русский пласт; 6) новый пласт [5, 15].

Таким образом, мы полностью разделяем позицию Т. Джанузакова и У.Р. Ержановой в отношении стратификации казахской топонимии, поскольку предложенная ими модель отражает как историческую глубину, так и лингвистическую многоуровневость топонимического пространства Казахстана.

Исследователи отмечают, что современная казахская топонимика включает названия, передававшиеся носителями казахского языка устно, а также заимствованные у носителей русского языка в устной или письменной форме. Среди них имеются топонимы монгольского и казахского происхождения с территории Казахстана, которые были адаптированы при заимствовании в русский язык. Эти «русифицированные» топонимы, по сути, представляют собой обратные заимствования из русского языка в казахский. Такие случаи также следует по возможности идентифицировать [6, 34].

Эти исследования показывают важность комплексного подхода к изучению топонимии Казахстана, учитывая многослойную природу исторических, языковых и культурных факторов, влияющих на формирование и развитие топонимов.

В XVIII-XIX веках в царской России по приглашению работали многие видные ученые из-за границы. Одним из таких ученых был Петр Симон Паллас (1741-1810). Он исследовал Западный край нынешнего Казахстана и Прикаспийский регион. Его труд «Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть первая», написанный в 1773 году, дает обширное представление о кочевых местах коренных жителей и казачьих форпостах. Также в труде содержится этнографический материал о кочевых калмыках и киргизах.

Источником для исследования П.С. Палласом топонимии Приуралья и Прикаспийского региона стала «Книга «Большой чертеж». Конечно, до этого было много карт и различных чертежей зарубежных путешественников и исследователей. Как писал С.А. Абдрахманов: «К сожалению, до сих пор считалось, что надежным и полным источником исторических названий являются крупномасштабные топографические карты. Однако на этих картах не

отражены все названия, имеющие многовековую историю» [7, 17-18]. Однако об этих картах пока еще мало известно, и они еще ждут своего часа.

Много сведений по топонимике Приуралья могут дать труды, изданные путешественниками и учеными в царский период. Например, труд естествоиспытателя П.С. Палласа содержит доколониальный материал по топонимии Западного края и бассейна реки Урал, в котором отражены не только многие названия, носящие русские фамилии, но и включены названия тюркского происхождения, такие как «Сарайчиков, Яманхала, Баксай, Чаган» и т.д.

Дополнительно следует отметить, что процесс восстановления исторических топонимов в современных условиях сталкивается не только с вопросами выбора правильной формы названия, но и с необходимостью культурной и лингвистической экспертизы. При переименовании объектов, особенно в многонациональных регионах, важно учитывать этнолингвистическое разнообразие и историческую многослойность. Для этого требуется тесное взаимодействие между учёными-лингвистами, историками, этнографами и представителями местных сообществ. Такие междисциплинарные усилия позволяют избегать упрощений и ошибок, которые могут привести к искажению исторической памяти или отчуждению населения от вновь введённых названий. В частности, необходимо различать первичные топонимы, возникшие в результате естественного наименования среды обитания, от вторичных, порождённых административными или колониальными нуждами. Эта дифференциация играет ключевую роль в формировании аутентичной топонимической карты Казахстана.

Важной тенденцией последних лет стало стремление к оцифровке и картографическому моделированию топонимических данных. Современные технологии дают возможность сопоставлять исторические источники — архивные карты, описания путешественников, материалы экспедиций — с данными спутниковой съёмки и цифровыми картами. Это позволяет более точно локализовать забытые или искажённые названия, восстановить их географические координаты, а также проследить динамику изменения топонимии на протяжении веков. Использование геоинформационных систем (ГИС) в лингвистических и этнографических исследованиях открывает новые перспективы для визуализации историко-культурного наследия. В перспективе подобные проекты могут быть интегрированы в школьное и университетское образование, а также использоваться в туристических и краеведческих целях, что сделает топонимическое знание доступным и востребованным широкой общественностью.

ВВЕДЕНИЕ

Тема топонимии является одной из актуальных проблем в процессе восстановления исторических названий и переименования географических объектов современного Казахстана. В условиях формирования национальной идентичности особое значение приобретает необходимость восстановления исторической топонимической карты, поскольку это обусловлено потребностью изучения культурного и языкового наследия. Настоящее исследование посвящено изучению топонимов Приуралья, формировавшихся под воздействием различных исторических, социальных и языковых факторов.

Актуальность темы обусловлена многослойным характером казахской топонимии, которая отражает не только исторические процессы, но и влияние различных культур и эпох. Переименование населённых пунктов, особенно вблизи города Уральска, сталкивается с трудностями из-за недостаточного изучения этимологии многих топонимов. Научный анализ данной проблемы способствует не только восстановлению исторической справедливости, но и укреплению национального самосознания.

Целью исследования является определение этимологических основ топонимов Приуралья и раскрытие их историко-культурного значения на основе анализа источников XVIII-XIX веков. Для достижения этой цели поставлены следующие задачи: изучение этапов

формирования топонимов Приуралья на основе трудов отечественных и зарубежных ученых; проведение анализа исторических, лингвистических и этнографических материалов; выявление особенностей колониального, казахского и калмыцкого пластов топонимов; обоснование необходимости восстановления исторических названий.

Объектом исследования является топонимическая система Приуралья, а предметом — этимологическая структура и языковые особенности топонимов региона. Гипотеза исследования заключается в том, что восстановление исторических названий топонимов Приуралья возможно на основе комплексного анализа исторических, лингвистических и этнографических данных, что позволит внести вклад в формирование национальной топонимической карты Казахстана.

Научная новизна исследования состоит в выявлении этимологических основ ряда топонимов, которые ранее были недостаточно изучены или искажены в ходе исторических трансформаций. Особое внимание уделено анализу трудов исследователей XVIII-XIX веков, таких как П.С. Паллас и П.И. Рычков, а также картографических материалов того времени. Познавательная значимость работы заключается в углублении понимания казахстанской топонимии как многослойной системы, отражающей исторические, культурные и социальные процессы. Исследование помогает раскрыть механизмы формирования топонимов, связанные с взаимодействием разных культур и эпох.

Этимология топонимов Западно-Казахстанской области в эпоху царской России является сложной темой, в которой переплетаются исторические, культурные и языковые элементы. Исследователи этого периода внесли значительный вклад в понимание происхождения и значения этих топонимов.

Топонимия Западно-Казахстанской области отражает ее историческое развитие и влияние различных культурных и экономических мероприятий. Изучение топонимов этой области дает представление о прошлых событиях и образе жизни ее жителей. Исторические топонимы региона тесно связаны с хозяйственной жизнью и географическими знаниями народа, выступая в качестве примитивного представления об окружающей природе и географии.

Этимология казахских топонимов часто включает в себя бинарные оппозиции, такие как Большой-Малый или Черный-Белый, которые не всегда являются полными противоречиями, но распознаются в их топонимическом контексте [8]. Топонимы формируются под воздействием природных факторов и исторических событий, сохраняя память о древних традициях, мифах и религиозных верованиях [9]. В царский период топонимия Казахстана, включая Западно-Казахстанскую область, находилась под влиянием российских административно-территориальных изменений. В этот период произошло введение русских названий и адаптация местных названий к русским формам. Переименование и стандартизация географических названий были обычным явлением, что отражало языковую и культурную политику того времени [10].

Обзор литературы показывает, что топонимическая картина Приуралья сохраняет значительный потенциал для дальнейших исследований и является важным элементом культурного наследия Казахстана.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалами исследования послужили труды исследователей XVIII-XIX веков, описывающие топонимию Западного Казахстана, в том числе работы П.С. Палласа, П.И. Рычкова, М. Хусаинова и других авторов, а также старинные картографические источники, архивные документы и устные свидетельства местного населения. Источники были отобраны по критерию их содержательной ценности для изучения исторической топонимической картины региона. В исследовании применялись комплексные методы анализа: историко-сравнительный метод использовался для выявления этимологических связей между современными и древними названиями, описательный метод позволял систематизировать и

классифицировать топонимы по их происхождению и семантическому наполнению, а сравнительно-сопоставительный метод способствовал анализу вариантов наименований в разных источниках и языковых традициях. Этимологический анализ применялся для раскрытия исходных значений топонимов через исследование внутренней структуры слов и их лексических связей, при этом учитывались данные тюркологии, монголистики и казахской исторической лексикологии. Как писал А.А. Абдрахманов: «Проблема метода исследования этимологии топонимов еще не решена. Основной теоретический спор между топонимистами ведется вокруг вопроса, как вести исследование этимологии топонимов: каким-то особым методом или методом, которым этимологизируются обычные лексические единицы. По нашему убеждению, в этимологическом исследовании топонимов могут быть дифференцированно применены различные методы» [7, 121]. Картографический анализ был направлен на сопоставление старинных карт с современными географическими данными для локализации и восстановления утраченных названий. Контент-анализ этнографических описаний позволил выявить культурные и хозяйственно-бытовые особенности, отразившиеся в топонимической системе. В рамках исследования также использовался метод случайной выборки для обеспечения репрезентативности материала: из общего массива упоминаемых топонимов были отобраны наиболее характерные для детального анализа. Особое внимание уделялось верификации полученных данных путём перекрёстного сопоставления сведений из письменных источников, картографических материалов и устных рассказов местных жителей. Такой комплексный подход позволил обеспечить всестороннее и достоверное изучение формирования топонимического пространства Западного Казахстана, выявить закономерности заимствования и трансформации названий, определить этимологические основы ряда топонимов, а также разработать научно обоснованные рекомендации по восстановлению исторической топонимической карты региона.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Как отметил С.А. Абдрахманов: «С начала XVIII века территорию Казахстана начали широко изучать российские ученые. Среди них следует отметить исследования восточного и северного побережья Каспия в 1714-1715 годах, проведенные А. Черкасским, а также восточного побережья Каспия, исследованного А. Кожиным и В. Урусовым в 1718 году. И. Лепехин и Н. Озерецковский (1768-1772 гг.) изучили северо-западный Казахстан, включая северо-западное и северное побережья Каспийского моря; П. Паллас и В. Зуев (1768-1774 гг.) исследовали северо-западный Казахстан» [7, 30].

Первым трудом по топонимии Приуралья считается книга П.И. Рычкова «Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии», изданная в Санкт-Петербурге в 1762 году. В этом труде приводятся расстояния, измеренные в верстах, от Оренбурга до Гурьева с названиями форпостов – см. табл. 1 [11, 84-85].

Таблица 1. Расстояния от Оренбурга до Гурьева с названиями форпостов по книге П.И. Рычкова «Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии» (1762)

№	Название форпоста	Расстояние от Оренбурга (в верстах)	Расстояние между форпостами (в верстах)
1	Сарачиков	685	20
2	Яманхалинской	655	20
3	Баксаев	651	14
4	Зеленый колок	611	16

5	Кулагин городок	21	
6	Гребенщиков	571	19
7	Кош Яик	555	16
8	Харкин	543	12
9	Красный яр	527	16
10	Калмыков городок	512	15
11	Котельной	497	15
12	Антоново	479	18
13	Каменные орешки	456	23
14	Сахарной	441	15
15	Мергенов	408	33
16	Сундаев	385	23
17	Кажахаров	363	22
18	Бударин	348	15
19	Кош-Яик	326	22
20	Чаганский	304	35
21	Город Яик	35	
22	Илек	124	145

Необходимо обратить внимание на два названия форпоста *Кош-Яик*: один из них расположен близко к Гурьеву, а другой – к Яицкому городку. В 1769 году Петр Симон Паллас путешествовал из Оренбурга до Гурьева и впоследствии издал в 1773 году в Санкт-Петербурге книгу под названием «Путешествие по разным провинциям Российской империи». В своей работе он упоминает три названия *Кошъяик*. Про первый он пишет так: «Следующий Киндалинский форпост находится в некотором расстоянии от Яика на небольшом с двух сторон крутом увале близ западного берега речки, Киндалы называемой. Неподалеку от сего форпоста находится рукав Яика, который *Кошъяик* называется» [12, 27]. Он считает, что этот рукав Яика расположен не на территории киргизов. Второй форпост расположен после *Меловых гор*, близко к городу, и до сих пор так и называется. Паллас пишет: «После Меловых гор мы прибыли на форпост *Кошъяик*: «Кошъяицкий форпост построен при рукаве Яика, *Кошъяик* называемом. За 12 верст выше форпоста Яик делает большую кривизну к западу и разделен там островом» [12, 117]. Третий *Кошъяик* расположен ниже Индера, где по середине реки имеется остров. Слово *Кош* означает 'два', то есть на середине реки имеется остров, и это место называется *Кошъяик*, что значит 'две реки'. Мы исследовали несколько трудов и записей и обнаружили этот топоним в журнале Оренбургского муфтия. Известная личность по истории, особенно по восстанию Сырыма Датова, муфтий Мухаметжан Хусаинов, ездил в киргиз-кайсацкие степи, чтобы вести переговоры с повстанцами. В записках, которые называются «Журнал Оренбургского муфтия», он пишет: «9-го по полуночи в 7 час. отправились в обратный путь из Калмыковой и продолжали оной через форпосты Антонов, Каленой, Сахарной, Каршинской, Мергеновской, Сундаевской, Кожехаровской, Бударин, *Кош-Яик* и Чаганов» [13, 46]. Это было в 1799-1801 годах, после восстания Е. Пугачева, когда было запрещено слово Яик, но несмотря на этот запрет муфтий пишет название *Кош-Яик*. Из этого следует, что *Кошъяик* расположен между Бударинным и Чаганом.

Нам удалось найти карту, изданную в 1832 году в издательстве Н. Греча в городе Санкт-Петербурге, под названием «Карта земли Уральского Казачьего войска», именуемую «Краткое обозрение достопамятных событий Оренбургского края, расположенных хронологически по 1832 год. – Чиновником, состоящим при Оренбургском военном губернаторе по особым поручениям И. Жуковским». Здесь указаны все форпосты от Уральска до Гурьева. Например:

«Уральск, ф. Круглозерской, ф. Чаганской, ф. Кош-Уральской, ф. Бударинской, ф. Кожехаровской, ф. Лбищевск, ф. Горячинской, ф. Мергеневской, ф. Каршинской, Сахарная, ф. Каленовской, ф. Лябежинской, ф. Антоновской, ф. Котельной, Калмыковская, ф. Краноярской, ф. Харькинской, Индерские горы, ф. Гребенщиков Кулагинская, ф. Орлов, ф. Зеленовской, Тополевская, ф. Карманов, Баксакайская, ф. Яманхалинская, Сарачиковская, ф. Сорочинской редут, ф. Кандауровской, Гурьев» [14, 79].

Как видно на этой карте, форпост *Кош-Уральский* расположен между Будариным и Чаганской. В настоящее время на этом месте расположен поселок Щапова. Проанализировав материалы и изучив историю происхождения названий, можно сказать, что нет преград для переименования этих топонимов.

Как известно, этот район с советских времен назывался *Зеленовским*. Когда возникла проблема переименования названия *Зеленов*, появились трудности с выбором нового топонима. Топоним *Зеленый* по семантике схож с зелеными деревьями, и в казахском языке слово *терек* является аналогом слова *дерево*. Исходя из этого, район *Зеленовский* в Западно-Казахстанской области был переименован в *Бәйтерек*.

Изучив труды П.С. Палласа, мы узнали, что означает топоним *Карша*. Ученый пишет: «Каршовский форпост с хорошими жилыми домами построен на высоком месте при Яицком рукаве, Каршовский Ерик называемом. В сей стране называют *Карше* сломленное, в воде лежащее дерево, по которому упомянутый рукав проименован, хотя оно дерева уже не находится» [12, 122]. Раньше после наводнения люди собирали деревья, которые несла река, сушили их для топлива. *Карша* – это древнеказахское слово, ныне забытое.

П.С. Паллас, путешествуя 14 августа 1769 года, прибыл в форпост *Мерген*. Исследователь пишет: «Форпост построен так же, как и другие, и стоит на высоком берегу Яика, который казаки *Мергеневым яром* называют, и сие название производят от калмыка *Мергеня*, который здесь обыкновенно свой стан имел» [12, 120]. Он также указывает, что недалеко от форпоста имеется озеро, которое называется *Мерген*: «В оной лощине в нарочитом расстоянии от крепости есть озеро *Мергенской Ильмень*» [12, 121].

Известно из истории, что в этих местах на европейской стороне Урала жили калмыки. Многие названия остались в топонимии западного Казахстана от этого народа: *Бескалмак* в Джангалинском районе, река *Калмакшабын* в Таскалинском районе, поселок *Калмыково*, реки *Хобда*, «*Чаган*» и т.д.

П.С. Паллас пишет: «Выше Чернояра, около 150 верст от Волги, в богатой солью стране, в которой не только большое Башунчатское соленое озеро, но и каменная соль находится, стоит посреди степи крутая гипсовая гора, *Богдагора* называемая, а около 50 верст далее в восточную сторону есть еще малая гора или *Малая Богда*. Калмыки почитают оные столь же свято, как киргизы *Илечкую гору*, и по обещанию бросают на жертву латы, оружия и другие вещи в находящуюся на оной пропасть» [12, 151]. Он также пишет, что в этой горе ночевал Далай-лама.

В настоящее время в Атырауской области в Кульсаринском районе имеется гора *Богда*. Еще в прошлом веке в Западном Казахстане жил известный кюйши Богда, и, возможно, эти топонимы и антропоним имеют между собой связь.

Естествоиспытатель П.С. Паллас, посетив *Ешкитау*, пишет о гидрониме *Чаган* так: «Около предвысокого холма с восточной и северной стороны видны голые холмы, из меловой глины состоящие, на которых находилось много удивительной травы, которая не всем еще известна. Как оно своим видом подобна свернувшемуся в комок ежу, то казаки называют ее ежовником (*Anabasis cretacea*), а по кислому и солоноватому ее вкусу кислую травую, и много ее растет на меловатых всего степного хребта горах, по которым калмыки проименовали обе реки Чаган» [14, 186]. Ученый У.Р. Ержанова соглашается с Г. Конкашпаевым, Е. Койчубаевым и Б. Калиевым, что *Чаган* – это монгольское слово, означающее растение, которым обычно питаются верблюды [5, 34].

П.С. Паллас пишет про топоним *Мухор* так: «Сие прозвище *Мухор* значит на калмыцком языке ‘короткий и тупой’, и весьма хорошо приличествует сему недалеко простирающемуся

рву» [12, 248]. Как писал А.А. Абдрахманов: «*Муқыр* – очень часто встречающееся в Казахстане название рек. По мнению Г. Конкашпаева, это слово монгольского происхождения и означает ‘короткий, замкнутый’. Такие названия часты также и в Монголии, и в Китае. На наш взгляд, слово не является заимствованием из монгольского, а термином, общим для тюрко-монгольских языков. В монголо-казахском словаре второе значение слова *мухар* – ‘короткий’. В казахском языке имеются слова *мұқыр*, *мұқыл* (имеющие общий корень с монгольским *мухар*) в том же значении. Общеизвестно наличие в монгольском и тюркских языках соответствия р – л. Казахское слово *мықыр* (*мықыр кісі* – ‘человек невысокого роста, букв. короткий человек’) имеет тот же корень» [7, 123-124].

У.Р. Ержанова описывает речку *Мухор* так: «*Мухор* – это название населенного пункта и короткой реки длиной в 10 км в Джангалинском районе. В монгольском языке *мохоо* означает ‘короткий, тупой’ [5, 33]. Е. Койшыбаев возражает, что топоним *Мухор* – это чисто монгольское слово, утверждая, что это слово общее для тюрко-монгольской языковой семьи, и даже *мух* – это название тюркских племен древнетюркского каганата». Надо отметить, что гидроним и топоним *Мухор* встречаются во многих местах нашей страны.

В связи с вышеуказанной полемикой мы склонны поддержать точку зрения А.А. Абдрахманова и Е. Койшыбаева, поскольку гидроним «*Мухор*» демонстрирует типологические и семантические признаки, характерные для языков тюрко-монгольского ареала. Его широкая географическая распространенность на территории Казахстана подтверждает гипотезу о древнем и общетюркском происхождении данного топонима.

А.Т. Кулсариева, Ж. Шайгозова, М. Султанова в своей статье «Зоотопонимы Казахстана как практика коммеморации кочевого прошлого» пишут: «Высокую степень популярности зоотопонимов демонстрирует географическая карта Казахстана. Через священных животных и птиц как одних из главных компонентов тюркского мироздания казах-кочевник перестраивал и трансформировал пространство земли, наделяя его смыслом» [15, 220].

П.С. Паллас после Гурьева в сентябре посещает *Ешкитау*, недалеко от города, около 90 километров, вблизи поселка Таскала. Зоотопоним *Ешкитау*, как говорит само название, происходит от слова *ешки*, что переводится как *коза*. В прошлые века здесь было много диких коз, и поэтому эту возвышенность называли *Ешкитау*.

Как пишут А.Т. Кулсариева, Ж. Шайгозова, М. Султанова: «Зоотопонимы Казахстана, отражающие названия как домашних, так и диких животных, составляют значительное количество в общей сумме географических названий, что позволяет заявить об их высокой значимости в контексте нематериального культурного наследия казахов». [15, 223].

П.И. Рычков отметил, что в Приуралье было много древних городов, среди которых он посетил город *Маулюм Берды*. Он указывает, что это святое место: «От тех мест в расстоянии одного дня, по речке Ати Уил, на урочище, которое киргизцы называют святым *Маулюм Берды*, видны признаки старинного города, где доньше можно увидеть 30-40 кирпичных зданий. Тут же обозначены каналы, хлебопашенные и огородные места» [11, 58]. Сейчас это место представляет собой большое кладбище, называемое *Маулюм Берды*, вблизи поселка Базартюба. Исследователи научной экспедиции, читая надгробные памятники, считали, что святой *Маулюм Берды* жил в XIX веке, однако труд ученого Рычкова П.И. показывает, что святой жил до XVIII века.

Особого внимания заслуживает анализ влияния гидронимов на формирование культурной и этнолингвистической идентичности региона. Река Яик, несмотря на переименование в Урал, продолжает сохранять в народной памяти своё историческое значение. Топонимы, образованные от названия Яика, такие как Кошъяик, Каршовский ерик и другие, демонстрируют глубинную связь между природными объектами и языковым сознанием местного населения. Эти гидронимы не только фиксируют географические реалии, но и выступают в качестве символов устойчивой культурной памяти, свидетельствующей о длительном взаимодействии человека с окружающей средой. Их этимологическое изучение важно не только для лингвистики, но и для реконструкции исторических моделей заселения и хозяйственной деятельности.

В исследуемом материале также прослеживается важная тенденция присвоения наименований в честь сакральных объектов и почитаемых личностей. Так, пример топонима Маулюм Берды демонстрирует, как сакральность местности и религиозное значение могут закрепиться в топонимической системе на протяжении веков. Это показывает, что топонимия Приуралья не является случайной совокупностью названий, а представляет собой сложную систему, в которой каждый элемент несёт в себе смысловую нагрузку, отражающую социокультурные реалии и этнические приоритеты. Исследование подобных названий позволяет выделить особые зоны духовного значения и реконструировать ментальную карту региона, важную для понимания народных представлений о пространстве.

Не менее значимым является выявление топонимов, имеющих зооморфную природу происхождения, таких как Ешкитау. Эти зоотопонимы фиксируют представления кочевого народа о сакральности животных и их роли в пространственном освоении территории. Благодаря таким названиям можно проследить, как природная среда интерпретировалась через призму символов и культурных архетипов. Системное изучение этих названий позволяет дополнить существующие научные представления о семиотике казахской топонимической традиции, где каждое имя — это не просто обозначение, а средство выражения отношения к миру. Таким образом, выявленные в исследовании топонимы обогащают понимание национального ландшафта как культурного текста, требующего постоянного научного осмысления и сохранения.

ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет говорить о важности комплексного и многоаспектного подхода к изучению топонимики Приуралья, которая формировалась под воздействием различных исторических, этнолингвистических, культурных и политических факторов. Материалы, проанализированные в разделе «Результаты», позволяют рассматривать топонимическое пространство региона как сложную систему, в которой отражены процессы трансформации, адаптации и переосмысления исторического наследия. В данной части статьи важно не только зафиксировать установленные факты, но и рассмотреть их значение в контексте более широких культурных и научных проблем.

Одним из главных выводов исследования является то, что значительное количество современных топонимов Приуралья имеют казахские, калмыцкие или смешанные этимологические корни. Однако за столетия эти названия подвергались трансформациям: адаптации к русской графике, семантическим переосмыслениям, а иногда — прямой замене в период активной колониальной и последующей советской топонимической политики. Это наглядно видно на примере топонимов Кош-Яик, Карша, Мерген, Чаган, Мухор и др., этимология которых была раскрыта на основе трудов исследователей XVIII-XIX веков — П.С. Палласа, П.И. Рычкова, а также последующих ономастов и этнолингвистов.

Ключевым аспектом обсуждения становится наличие параллельных топонимических традиций — письменной (официальной) и устной (народной). Пример Кош-Яика особенно ярко демонстрирует, как официальный запрет на использование слова "Яик" после восстания Пугачёва не смог искоренить его из повседневного языка местного населения. Более того, в записях Оренбургского муфтия зафиксированы как минимум два упоминания форпоста с этим названием, что доказывает сохранение народной памяти вопреки идеологическому давлению.

Также интерес представляет топоним Карша, этимология которого связана с древнеказахским словом, обозначающим упавшее дерево в воде. Такие образы укоренены в экологическом и этнографическом сознании казахов-кочевников, для которых каждый элемент природы имел номинативное значение. Это подчёркивает важность эко- и этнотопонимики как направлений в современных лингвистических исследованиях.

Исследование подтвердило существование калмыцкого пласта в топонимии региона. Названия Чаган, Мухор, Мерген, Бескалмак и другие отражают историческое присутствие калмыков на территории Западного Казахстана. Причём, как показали источники, эти

топонимы в ряде случаев перешли в казахский язык и стали частью местной ономастической системы. Это особенно важно для понимания контактных зон между этносами и языками, а также процессов лингвистической интерференции.

Анализируя топонимические данные, можно также выделить важную семантическую особенность: многие названия отражают бинарные оппозиции и дихотомии, такие как "большой – малый", "верхний – нижний", "чёрный – белый". Эти пары указывают на дуалистическое мышление, свойственное казахской культуре, а также на географическое ориентирование, важное в условиях кочевого быта. Такие особенности придают топонимам не только географическое, но и культурно-когнитивное измерение.

Значимым вкладом в развитие топонимической науки является включение в анализ таких источников, как труды П.И. Рычкова, где даются точные расстояния между форпостами и описания территорий. Такие данные позволяют не только восстановить картину передвижения, но и понять логику, экономику и оборонную стратегию региона. Карта 1832 года, на которой зафиксированы все форпосты от Уральска до Гурьева, служит ценным материалом для географов и историков, желающих воссоздать маршруты и топонимическую структуру дореволюционного периода.

Особое внимание в дискуссии заслуживает роль зоотопонимов, таких как Ешкитау. Названия, связанные с животными, представляют собой не просто маркеры среды обитания, но и важные культурные символы. Исследования А.Т. Кулсариевой и её коллег показывают, что через образы животных кочевники сакрализировали окружающее пространство, придавая ему значение, выходящее за рамки практической навигации. Это подводит нас к необходимости рассматривать топонимы как элементы нематериального культурного наследия.

Топонимы, производные от имён людей (антропотопонимы), такие как Мерген, также имеют особую значимость. Они служат не только ориентиром, но и выражением хозяйственно-родовой структуры казахского общества, в котором территория ассоциировалась с конкретными личностями или родами. Аналогично, святые топонимы, такие как Маулюм Берды, подтверждают наличие сакрального измерения в казахской топонимии. Эти объекты одновременно являются частью исторической и религиозной памяти народа.

Другим важным направлением обсуждения является проблема переименования советского периода. Как показал пример района Зеленов, даже при стремлении восстановить историческую справедливость, могут возникать трудности с выбором нового названия. Здесь важна не только замена термина на казахский аналог, но и глубокий этимологический, культурный и исторический анализ, чтобы переименование не стало формальным актом, а отражало подлинную суть и дух территории.

Проведённый анализ также выявил недостаточность текущей картографической базы. Несмотря на наличие старинных карт, многие топонимы на них искажены или вовсе отсутствуют. Это делает особенно актуальными полевые экспедиции, работа с архивами, интервью с местными жителями, что позволит уточнить, а в ряде случаев и восстановить подлинные исторические названия.

Таким образом, исследование подтвердило гипотезу о том, что современные топонимы Западного Казахстана сохраняют в себе следы древних, в том числе казахских и калмыцких, наименований. Восстановление этих названий возможно при условии междисциплинарного анализа, включающего лингвистику, этнографию, историю, географию и социологию. Только такой подход способен обеспечить не просто формальную реконструкцию, а создание научно обоснованной и культурно значимой топонимической карты региона.

Следует отметить, что топонимия Приуралья — это не просто перечень названий, а текст, за которым скрываются истории народов, экологические особенности, хозяйственная деятельность, духовные представления и мировоззрение. Её исследование — это одновременно и научный, и культурный, и гражданский акт, направленный на сохранение исторической памяти и укрепление национального самосознания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенное исследование подчеркнуло важность применения комплексного подхода к изучению топонимии Приуралья, что дало возможность раскрыть этимологические основы ряда топонимов и гидронимов региона, а также определить их историко-культурную ценность. Анализ трудов П.И. Рычкова, П.С. Палласа и других ученых продемонстрировал, что топонимическая карта Приуралья является результатом сложного взаимодействия различных культурных, исторических и языковых факторов.

Полученные результаты демонстрируют, что топонимы Приуралья несут в себе ценные сведения о социальной, культурной и хозяйственной жизни региона в разные исторические эпохи. Было выявлено, что калмыцкие, казахские и русские пласты топонимов имеют значительное влияние на формирование современной топонимической системы. Это подчеркивает необходимость бережного отношения к историческим названиям, которые могут быть использованы для восстановления утраченного исторического наследия.

Научная и практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы для:

- Создания обновлённой топонимической карты региона;
- Разработки рекомендаций для топонимических комиссий по возвращению исторических названий;
- Уточнения учебных и справочных материалов по этнолингвистике и ономастике Казахстана.
- Проведения дальнейших полевых экспедиций с привлечением архивных данных и устных свидетельств местного населения.

Важно отметить, что исследование подтвердило высокую степень утраты топонимической информации, особенно в населённых пунктах, подвергшихся переименованию в советский период. Однако материалы экспедиций, записи муфтия, труды путешественников и местные легенды сохраняют ключ к восстановлению истинных названий.

Таким образом, топонимы региона Приуралья являются не только географическими маркерами, но и носителями исторической памяти, зафиксированной в языке. Они отражают миграционные процессы, этнические взаимодействия, религиозные верования, хозяйственную деятельность и мировоззрение местного населения. В этом смысле топонимия выступает в роли «лингвистической археологии», которая помогает реконструировать забытые пласты культуры.

Комплексный подход, реализованный в данном исследовании, подтвердил необходимость сочетания лингвистических, исторических, этнографических и картографических методов. Именно такая междисциплинарность позволяет не только восстановить этимологию отдельных топонимов, но и переосмыслить всю структуру национального топонимического наследия.

В заключение можно утверждать, что сохранение и восстановление исторических топонимов Западного Казахстана представляет собой не только научную задачу, но и культурно-политическую миссию, направленную на укрепление национальной идентичности и сохранение исторической памяти. Переименование должно основываться на научно подтвержденных данных, а не только на идеологических или эстетических мотивах.

Будущие исследования должны быть направлены на расширение источниковой базы, проведение сравнительных исследований с другими регионами Казахстана, изучение особенностей языковых заимствований и влияние трансграничных процессов на топонимию. Важно также вовлечение молодёжи в исследование и популяризацию топонимики через образовательные программы, интерактивные карты и краеведческие проекты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Tent, J. (2015). Approaches to Research in Toponymy. Names, 63, 65 - 74. <https://doi.org/10.1179/0027773814Z.000000000103>.
- 2 Pangereyev, A. S., Umatova, Z. M., Azamatova, A. K., Ibrayeva, Z. K., Karagoishiyeva, D. A., Umarova, G. S., Kenbayeva, A. Z. (2023). Ethnocultural Originality of Color Toponyms in Turkic Folklore. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3), 216-225. Doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903019>
- 3 Mingbaev, N., & Avdonin, V. (2024). Common Turkic folk geographical terms of the Kyzylkum region. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. <https://doi.org/10.17223/19986645/87/4>
- 4 Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Ғылым, 1982. – 230 с.
- 5 Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы: (тарихи-этнолингвистикалық зерттеу). – Алматы: Арыс, 2001. – 180 б.
- 6 Дыбо А.В., Байбосын А.Б., Кенжалин К.К., Бегимова Г.А., Абдуалиулы Б., Хонинов В.Н. Еще раз о монгольском языковом пласте в казахских топонимах / А.В. Дыбо, А.Б. Байбосын, К.К. Кенжалин, Г.А. Бегимова, Б. Абдуалиулы, В.Н. Хонинов // Вопросы ономастики. – 2024. – Т. 21, №1. – С. 27–71. – DOI: https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2024.21.1.002
- 7 Абдрахманов С.А. Топонимика Казахстана: транслитерация и этимология названий. – Алматы, 2012. – 350 с.
- 8 Konyratbayeva, Z., Konyratbayev, O., Abdualyuly, B., Doszhan, R., & Mahmut, G. (2024). Ethnosemantic analysis of binary oppositions in toposystems. Semiotica, 2024, 93 - 114. <https://doi.org/10.1515/sem-2023-0054>
- 9 Akizhanova, D., Omarova, A., & Stoyanova, D. (2024). ISSUES OF INTERLANGUAGE TRANSFER OF TOPONYMS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.01>.
- 10 Zharkynbekova, S., Agabekova, Z., & Aksholakova, A. (2024). Problems of transliteration and translation of Kazakh geographical names. Slovo.ru: Baltic accent. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-1-10>.
- 11 Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. – Санкт-Петербург, 1762. – 142 с.
- 12 Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи: избранные главы. – Уральск: Оптима, 2006. – 156 с.
- 13 Хусаинов М. Журнал Оренбургского муфтия // Исторический архив. – 1939. – №2. – С.18-20.
- 14 Карта земли Уральского Казачьего Войска (Краткое обозрение достопамятных событий Оренбургского края, расположенных хронологически по 1832 год. – Чиновником, состоящим при Оренбургском военном губернаторе по особым поручениям И. Жуковским). – Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1832. – 488 с.
- 15 Кулсариева А.Т., Шайгозова Ж., Султанова М. Зоотопонимы Казахстана как практика коммеморации кочевого прошлого / А.Т. Кулсариева, Ж. Шайгозова, М. Султанова // Вестник КазНУ. Серия философия, культурология, политология. – 2016. – №4 (58). – С. 219–227.

Материал поступил в редакцию журнала 01.01.2025

Патшалық Ресей зерттеушілері еңбектеріндегі Батыс Қазақстан өңірі топонимдерінің этимологиясы

Ғ.Қ. Хасанов¹, К.Б. Жумашева¹, І.Ө. Хасанова¹, С.К. Ташимбай²

¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан Республикасы

²Халықаралық білім беру корпорациясы (Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы), Алматы, 050000, Қазақстан

Бұл мақалада XVIII-XIX ғасырлардағы Ресей зерттеушілерінің еңбектеріне сүйене отырып, Батыс Қазақстан топонимдерінің этимологиясы талданады. Зерттеудің өзектілігі тарихи атауларды қайта қалпына келтіру және кеңестік кезеңде пайда болған топонимдерді ауыстыру қажеттілігімен негізделген. Негізгі назар Батыс Қазақстан аймағының топонимдеріне аударылып, олардың байырғы қазақша атаулары тарихи өзгерістер нәтижесінде ұмытылғаны анықталды. Зерттеудің мақсаты – Батыс Қазақстан топонимдерінің этимологиялық негіздерін анықтап, оларды қалпына келтіру бойынша ғылыми тұрғыда негізделген ұсыныстар беру. Жұмыс барысында колониалдық, қазақ және қалмақ топонимдік қабаттарын, олардың тарихи-мәдени маңыздылығын, қалыптасу кезеңдерін зерттеу жүзеге асырылды. Зерттеу әдістемесінде тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық және салыстырмалы-типологиялық әдістер қолданылды. Бұл әдістер П.С. Паллас, П.И. Рычков және патшалық дәуірдің өзге де зерттеушілерінің еңбектерін, сондай-ақ сол кезеңдегі картографиялық деректерді талдауға негізделді. Зерттеу нәтижелері қазіргі таңдағы көптеген топонимдердің ежелгі қазақ атауларына ие екенін және оларды қалпына келтірудің қажеттілігін көрсетеді. Кошъяик, Қариша, Шаған және басқа да топонимдердің этимологиялық ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар, Батыс Қазақстан аймағындағы топонимдік картаның қалыптасуына әсер еткен тарихи, мәдени және тілдік факторлар талданды. Зерттеудің құндылығы аймақтың ұмыт қалған және жеткіліксіз зерттелген топонимдік деректерін жүйелеу арқылы Қазақстанның этнолингвистикалық білім қорын дамытуға үлес қосуында. Алынған нәтижелер жаңартылған топонимикалық карта жасауға, топонимикалық комиссияларға нақты ұсыныстар беруге және тарихи атауларды қалпына келтіруге көмектеседі. Зерттеу жұмысының қорытындылары топонимдерді мәдени мұра ретінде кешенді түрде зерттеу ұлттық бірегейлікті нығайтуға және тарихи жадыны сақтауға ықпал ететінін айқындайды.

Кілт сөздер: топонимдер, гидронимдер, Приуралье, форпост, Жайық өзені, этимология, қалмақ қабаты, орыс қабаты, қасиетті қала.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Tent J. (2015). Approaches to Research in Toponymy. Names, 63, 65 - 74. <https://doi.org/10.1179/0027773814Z.000000000103>.
- 2 Pangereyev, A. S., Umatova, Z. M., Azamatova, A. K., Ibrayeva, Z. K., Karagoishiyeva, D. A., Umarova, G. S., Kenbayeva, A. Z. (2023). Ethnocultural Originality of Color Toponyms in Turkic Folklore. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3), 216-225. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903019>
- 3 Mingbaev, N., & Avdonin, V. (2024). Common Turkic folk geographical terms of the Kyzylkum region. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. <https://doi.org/10.17223/19986645/87/41>
- 4 Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Ғылым, 1982. – 230 с.
- 5 Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы: (тарихи-этнолингвистикалық зерттеу). – Алматы: Арыс, 2001. – 180 б.
- 6 Дыбо А.В., Байбосын А.Б., Кенжалин К.К., Бегимова Г.А., Абдуалиулы Б., Хонинов В.Н. Еще раз о монгольском языковом пласте в казахских топонимах / А.В. Дыбо, А.Б. Байбосын, К.К. Кенжалин, Г.А. Бегимова, Б. Абдуалиулы, В.Н. Хонинов // Вопросы ономастики. – 2024. – Т. 21, №1. – С. 27–71. – DOI: https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2024.21.1.002
- 7 Абдрахманов С.А. Топонимика Казахстана: транслитерация и этимология названий. – Алматы, 2012. – 350 с.
- 8 Konyratbayeva, Z., Konyratbayev, O., Abdualyuly, B., Doszhan, R., & Mahmut, G. (2024). Ethnosemantic analysis of binary oppositions in toposystems. Semiotica, 2024, 93 - 114. <https://doi.org/10.1515/sem-2023-0054>

- 9 Akizhanova, D., Omarova, A., & Stoyanova, D. (2024). ISSUES OF INTERLANGUAGE TRANSFER OF TOPONYMS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.01>.
- 10 Zharkynbekova, S., Agabekova, Z., & Aksholakova, A. (2024). Problems of transliteration and translation of Kazakh geographical names. Slovo.ru: Baltic accent. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-1-10>.
- 11 Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. – Санкт-Петербург, 1762. – 142 с.
- 12 Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи: избранные главы. – Уралск: Оптима, 2006. – 156 с.
- 13 Хусаинов М. Журнал Оренбургского муфтия // Исторический архив. – 1939. – №2. – С.18-20.
- 14 Карта земли Уральского Казачьего Войска (Краткое обозрение достопамятных событий Оренбургского края, расположенных хронологически по 1832 год. – Чиновником, состоящим при Оренбургском военном губернаторе по особым поручениям И. Жуковским). – Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1832. – 488 с.
- 15 Кулсариева А.Т., Шайгозова Ж., Султанова М. Зоотопонимы Казахстана как практика коммеморации кочевого прошлого / А.Т. Кулсариева, Ж. Шайгозова, М. Султанова // Вестник КазНУ. Серия философия, культурология, политология. – 2016. – №4 (58). – С. 219–227.

Материал 01.01.2025 баспаға түсті

Etymology of toponyms of the West Kazakhstan region in the works of researchers of tsarist Russia

G. Khassanov¹, K. Zhumasheva¹, I. Khassanova¹, S. Tashimbai²

¹ M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan

²International Educational Corporation (Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering), Almaty, 050000, Kazakhstan

This article examines the etymology of toponyms in Western Kazakhstan based on the works of Russian researchers from the 18th and 19th centuries. The relevance of the study is driven by the current trend of restoring historical names and renaming toponyms that emerged during the Soviet period. The focus is on the toponyms of the Ural region, many of which have lost their original Kazakh names due to historical changes. The aim of the study is to determine the etymological foundations of Western Kazakhstan's toponyms and to propose scientifically grounded approaches for their restoration. The research focuses on exploring colonial, Kazakh, and Kalmyk layers of toponyms, identifying their historical and cultural significance, and analyzing the stages of their formation. The methodology involves historical-comparative, descriptive, and comparative-typological methods applied to materials found in the works of P.S. Pallas, P.I. Rychkov, and other researchers of the imperial period, as well as cartographic sources. The findings reveal that many contemporary toponyms in the region have ancient Kazakh roots that require restoration. The etymology of toponyms such as Koshayik, Karsha, Shagan, and others has been identified. Additionally, the study highlights the historical, linguistic, and cultural factors that shaped the toponymic landscape of the Ural region. The significance of the study lies in systematizing forgotten and under-researched toponymic data, contributing to the development of Kazakhstan's ethnolinguistic knowledge. The practical value of the research includes its potential application in creating an updated toponymic map, providing recommendations for toponymic commissions, and clarifying historical names of geographical features. The conclusions emphasize the importance of a comprehensive approach to studying toponyms as cultural heritage, which contributes to strengthening national identity and preserving the historical memory of Kazakhstan.

Key words: toponyms, hydronyms, Ural region, outpost, Yaik River, etymology, Kalmyk layer, Russian layer, sacred city.

REFERENCES

- 1 Tent, J. (2015). Approaches to Research in Toponymy. *Names*, 63, 65 - 74. <https://doi.org/10.1179/0027773814Z.000000000103>.
- 2 Pangereyev, A. S., Umatova, Z. M., Azamatova, A. K., Ibrayeva, Z. K., Karagoishiyeva, D. A., Umarova, G. S., Kenbayeva, A. Z. (2023). Ethnocultural Originality of Color Toponyms in Turkic Folklore. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 9(3), 216-225. Doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903019>
- 3 Mingbaev, N., & Avdonin, V. (2024). Common Turkic folk geographical terms of the Kyzylkum region. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya*. <https://doi.org/10.17223/19986645/87/4>
- 4 Dzhanuzaqov, T. (1982), *Ocherk kazakhskoi onomastiki* [An essay on Kazakh onomastics] (Alma-Ata, 1990).
- 5 Erzhanova, U. (2001), *Aqzhaik óńiriniń toponimiyasy: (tarikhy-etnolingvistikalıyq zertteý)* [Toponymy of the Akzhaik region: (historical-ethnolinguistic study)] (Almaty, 2001).
- 6 Dybo, A. V., Baibosyn, A. B., Kenzhalin, K. K., Begimova, G. A., Abdualıuly, B., & Khoninov, V. N. (2024), *Eshche raz o mongol'skom iazykovom plaste v kazakhskikh toponimakh* [Once again about the Mongolian layer in Kazakh toponyms] // *Voprosy onomastiki* [Onomastics issues], 21(1), pp. 27-71. https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2024.21.1.002
- 7 Abdrakhmanov, S. A. (2012), *Toponimika Kazakhstana: transliteratsiia i etimologıia nazvaniı* [Toponymy of Kazakhstan: transliteration and etymology of names] (Almaty, 2012).
- 8 Konyratbayeva, Z., Konyratbayev, O., Abdualıuly, B., Doszhan, R., & Mahmut, G. (2024). Ethnosemantic analysis of binary oppositions in toposystems. *Semiotica*, 2024, 93 - 114. <https://doi.org/10.1515/sem-2023-0054>
- 9 Akizhanova, D., Omarova, A., & Stoyanova, D. (2024). ISSUES OF INTERLANGUAGE TRANSFER OF TOPONYMS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series*. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.01>.
- 10 Zharkynbekova, S., Agabekova, Z., & Aksholakova, A. (2024). Problems of transliteration and translation of Kazakh geographical names. *Slovo.ru: Baltic accent*. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-1-10>.
- 11 Rychkov, P.I. (1762), *Topografıia Orenburgskaja, to est' obstoıatel'noe opisanie Orenburgskoj gubernii* [Orenburg topography, that is, a detailed description of the Orenburg province] (Sankt-Peterburg, 1762).
- 12 Pallas, P.S. (2006), *Puteshestvie po raznym provincijam Rossijskoj imperii: izbrannye glavy* [Travel to different provinces of the Russian Empire: selected chapters] (Ural'sk, 2006).
- 13 Husainov, M. (1939), *Zhurnal Orenburgskogo muftija. Istoricheskij arhiv* [The journal of the Orenburg Mufti. Historical Archive]. No. 2, pp.18-20.
- 14 *Karta zemli Ural'skogo Kazach'ego Vojska* (Kratkoe obozrenie dostopamjatnyh sobytij Orenburgskogo kraja, raspolozhennyh hronologicheski po 1832 god. – Chinovnikom, sostojashhim pri Orenburgskom voennom gubernatore po osobym poruchenijam I. Zhukovskim). Sankt-Peterburg: Tipografıia N. Grecha [Map of the land of the Ural Cossack Army (A brief overview of the memorable events of the Orenburg Region, located chronologically through 1832. – by an official who was under the Orenburg military governor on special assignments I. Zhukovsky)] (Sankt-Peterburg, 1832).
- 15 Kulsarieva, A. T., Shaigozova, Z., & Sultanova, M. (2016), *Zootoponimy Kazakhstana kak praktika kommémoratsii kochevogo proshlogo* [Zootoponyms of Kazakhstan as a practice of commemorating the nomadic past]. *Vestnik KazNU. Serıia filosofii. Serıia kulturologii. Serıia politologii* [KazNU Bulletin. Series philosophy, cultural studies, political science], 4(58), pp.219-227.

Received: 01.01.2025

М.Қ. Шенгелбай¹, Д.А. Алкебаева¹, Ж.С.Таласпаева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТІЛІ: ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЖАҢА КӨКЖИЕКТЕРІ

Бұл мақалада жасанды интеллектің тілдік мүмкіндіктері мен табиғи тілдің мәдени және когнитивтік ерекшеліктері арасындағы айырмашылықтар жан-жақты талқыланып, қазіргі заманғы ЖИ жүйелерінің адам тілін имитациялаудағы жетістіктері мен шектеулері зерттелді. Мақаланың өзектілігі қазіргі ақпараттық дәуірде ЖИ технологияларының кеңінен қолданылуы, аударма мен мәтін генерациясы саласындағы алға жылжуымен тығыз байланысты, өйткені бұл жүйелердің өнімдері тілдің сыртқы формасын дәйекті түрде жеткізсе де, ұлттық мәдениет пен эмоционалдық мазмұнды жеткізуде әлсіздік танытады. Зерттеу мақсаты – жасанды интеллект генерациялаған мәтіндер мен адам тіліне тән табиғи шығармаларды салыстыра отырып, лексикалық, семантикалық, синтаксистік және стилистикалық деңгейдегі ерекшеліктерді айқындау және ЖИ жүйелерінің нақты тілдік тәжірибеге қаншалықты жақын келетінін бағалау. Зерттеу әдістері ретінде корпуслық лингвистика, лексикалық және синтаксистік талдау, сондай-ақ стилистикалық талдау қолданылды; GPT және басқа үлгілерден генерацияланған мәтіндер мен ғылыми мақалалар, әдеби шығармалардан құралған корпус арқылы AntConc, Sketch Engine секілді құралдар пайдаланылды. Алынған нәтижелер көрсеткендей, ЖИ мәтіндері нақты, логикалық және формальды құрылымға ие болғанымен, оларда көркемдік, идиомалық және ұлттық дәстүрлерге тән экспрессивті элементтер жеткіліксіз екені байқалды, ал табиғи тілде жазылған мәтіндер бай лексикалық әртүрлілік, күрделі синтаксистік құрылым және эмоционалдық-идеологиялық контекстке ие. Осы тұрғыдан, мақала ЖИ жүйелерінің тілдік құбылыстарды тек формальды деңгейде ғана емес, терең мағыналық және мәдени контексті ескере отырып дамыту қажеттігін, сондай-ақ философиялық және когнитивтік аспектілерді интеграциялаудың маңыздылығын айқындап, болашақта ЖИ тіл модельдерін жетілдіруде көпсалалы тәсілдерді қолданудың тиімділігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, тіл моделі, прагматика, табиғи тіл, мәтін.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жасанды интеллект (ЖИ) – цифрлық технологияның басты бір бөлігі. Бұл жаһандану дәуірінде адам өміріне түрлі өзгерістер әкеліп, жаңа бір деңгейге шығаратын қуатты көз болмақ. Адам қолынан жасалған ешбір технология қауіп-қатер әкелмейді. Тек қана оны қолдану барысында қауіп келуі әбден мүмкін. Бұл мақалада жасанды интеллект тілінің қолданудағы ерекшеліктер қарастырылады, табиғи тілден өзгешелігі айқындалады, табиғи тілге жақындатудың мүмкіндіктері анықталады. Жасанды интеллектің тілін зерттеу өзектілігі мынадай: ЖИ жүйелері адам ұсынған нұсқауларды орындау арқылы жүзеге асады. Демек, барлық нұсқауды беруші адамға ЖИ тілін түсіну маңызды, оның барлығы сөз арқылы орындалады. Олай болса, жасанды интеллектіге өз тілінде нұсқаулықтарды орындатқызатындай сөз айту маңызды болады, сол алгоритмді машина түсінетіндей ЖИ жүйесін қамтамасыз ету талап етіледі. Жасанды интеллект тілін зерттеу тұрғысынан қазақ тілінде ғылыми зерттеу еңбегі толықтай жазыла қойған жоқ. Тек жасанды интеллектің мүмкіндіктері, сұраулар (промттар) жіберу жайына қатысты, ЖИ-ді қолданудың түрлі әдіс-тәсілдері тұрғысынан зерттеліп жатқан еңбектерді ғана атап өтуге болады. Алан Тьюринг, Гаспарян, Рудер сынды шетелдік ғалымдардың еңбектерінен жасанды интеллектің тілін зерттеуге қатысты тұжырымдары мақалада назарға алынды. Табиғи тілдің ерекшеліктері, функционалдық стильдерге байланысты өзгешеліктер жайлы М.Серғалиев, Р.Сыздықова

еңбектері басшылыққа алынды. Бұл еңбектер ЖИ тілінің стильдік ерекшелігін зерттеу аспектісінде табиғи тілге жақындатуға қатысты негіз болды.

КІРІСПЕ

Жасанды интеллект (ЖИ) өміріміздің бір бөлшегіне айналып келеді. ЖИ мүмкіндіктері күн сайын жаңартылып, адамзатты өзіне тартуда. Заманның бет-бейнесі тез ауысып жатқан уақытта жасанды интеллектіні тез шешім қабылдау үшін, тез тапсырма орындау үшін тұтыну белең алды. Алайда кез келген жаңалықтың біздің санамызға, тілімізге, әдеттерімізге тигізер әсері бары заңдылық. Осы орайда жасанды интеллект біз тұтынып жүрген тілге қаншалықты әсерін тигізеді, оның тілі қандай деген сауал туындайды. Ең алдымен, жасанды интеллект тілі аударма саласында қарқынды түрде қолданылатынын айта кетейік. Машиналық аударма бұрынғымен салыстырғанда әлдеқайда жүйелі, синтаксистік құрылымы жинақы мәтіндер беретін болған. Бұның бірнеше себебі бар: қазақ тілді материал интернет жүйесінде кең көлемде таралып жүр және оны ЖИ жақсы оқиды. Екіншіден, аудармашылар қазақ тілді аударманың дұрыс болуы үшін дәл қазіргі уақытта ЖИ-дің берген мәтінін ала салмай, тіліміздің табиғатына жақын аудармаға төсеу ісімен айналысып жүр. Жасанды интеллект біз сұраған ақпаратты өңдеуді, талдауды, жүйелеп бір шаблонға салуды жақсы атқарады. Алайда бұл тілдің сыртқы формасына қатысты тиянақтылық деп түсінеміз. Ал, тіл – өн бойында бір ұлттың тарихын, ділін, дінін, мәдениетін, дүниетанымын сақтайтын мәдени мұра болғандықтан, ЖИ бұл ерекшелікті жеткілікті деңгейде сезіне алмайды немесе оның маңыздылығын түсінбейді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінде мәтін жазып беретін жасанды интеллект тілінің табиғи тілге жақындығы мен айырмашылығын анықтау өзектілігі туындайды. Зерттеудің мақсаты ЖИ тілі мен табиғи тілді салыстыра отырып, ерекшеліктерін айқындау. Зерттеудің міндеттері:

- Жасанды интеллект генерациялаған мәтін мен табиғи тілде жазылған мәтінді жинақтау, салыстыру;

- Лексикалық, семантикалық, синтаксистік, стилистикалық деңгейлерде ЖИ тілі мен табиғи тілді салыстырмалы талдау;

- ЖИ мәтіндерінің логикалық құрылымы мен тілдік ерекшеліктерді айқындау.

Жасанды интеллект тіліне қатысты алғашқы зерттеулер 1950 жылдан бастау алған. Авторы – атақты ғалым, заманының данышпаны саналған Алан Тьюринг. «Computing Machinery and Intelligence» мақаласында машина интеллектісін талқылап, тілді өңдеу мен адам ойының логикасын имитациялау мәселелерін көтереді [1, 437]. Аланның концепциясы дәл қазіргі уақытта жеңіске жетті. Мәселен, П.Н. Барышников мақаласында сананы сипаттауда қолданылған «компьютерлік метафораның» дамуын қарастырады. Өте ертедегі механикалық ұқсастықтардан бастап XX ғасырдың ортасындағы «ақыл-ой –компьютер» концепциясына дейінгі даму жолын тандайды. Ол когнитивтік ғылымдағы ақыл-ойды машина не бағдарламалық код түрінде қарастыруға қатысты бірқатар пайдалы модельдер ұсынғанымен, психикалық күйлердің семантикалық қырын түсіндіре алмайтынын көрсетті. Функционалдық есептеу тәсілінде модельдер сананы тек бағдарламалық үрдіс ретінде сипаттап, субъективтік мағынаны есепке алмайтын шектеулерге ие екені мәлім болды. Сонымен қатар, автор өз зерттеуінде «нейрондық желі» метафораларын талдайды. Нейроғылым деректеріне сүйеніп, байланысушылық тәсіл когнитивтік функцияларды модельдеуге тырысқанымен классикалық есептеу теориясының әлсіз тұсы бетпе-бет келіп жүр. Мысалы, нейрондық желілердің салмақ коэффициенттерін реттеу арқылы «үйренуі» адам білімінің символдық әрі мағыналық сипатта екенін толық қайталай алмайды деп көрсетеді [2, 29]. Сондықтан П.Н. Барышников сананы тек алгоритмдер жиынтығы не статистикалық үлгілер деңгейінде теңеу оның мәнін тым қарапайымдандырып жіберетінін ескертеді, өйткені мұндай тәсіл саналы тәжірибе мен мағынаны түсіндіре алмайды.

Д.Э. Гаспарян өз еңбегінде тіл семантикасын модельдеуде жасанды интеллект әдістерін құрылымдық және постқұрылымдық лингвистиканың призмасы арқылы талдайды. Автор

философиядағы сана мәселелерінде көбіне елеусіз қалған құрылымдық семиотика тұжырымдарын негізге алып, машинаға мағына мен сезімді еліктету мәселелерін қарастырады. Құрылымдық лингвистиканың «белгі» және «мағына» ұғымдарын қайта зерделей отырып, адам миы мен машинаның таңбаны өңдеу мүмкіндіктері түбегейлі айырмашылыққа ие екендігін көрсетеді [3, 720]. Зерттеуде заманауи ЖИ жүйелері синтаксистік деңгейде күрделі есептерді шеше алғанымен, семантикалық «түсіну» тұрғысынан шектеулі екені атап өтіледі. Компьютер таңбалардың формальды сәйкестіктерін үйренгенімен, олардың мәнін адамша түсінбейді. Сол себепті Д.Э. Гаспарян тілдік мағынаның контекстік өзгергіштігін және мәдени-танымдық қабаттарын ескеру қажеттігін баса айтады. Ол «мағынаны формализациялау» мәселесін талдай отырып, мағынаны толық ресми алгоритмдерге сыйғызу мүмкін еместігін, оның трансценденттік сипаттары барын алға тартады. Тіл семантикасын модельдеу барысында формалды талдауды адамзаттың когнитивтік тәжірибесі және мәдени контекстімен біріктіру қажет деген қорытынды жасайды, яғни тілдің мәнін түсіну үшін тек статистикалық әдістер емес, көпқырлы тәсіл керек.

У. Крофт пен Э. Дж. Вуд тілдік мағынаны түсіндірудегі когнитивтік категориялардың (метафора, фрейм, концепт ұғымдары) рөлін және олардың жасанды интеллектідегі көрінісін зерттейді. Олар тіл мағынасы адам санасындағы концептуалдық құрылымдарға негізделетінін, мысалы, сөзді не сөйлемді түсіну үшін оның тиісті frame-үлгісі белгілі бір ситуациялық білім құрылымы ескерілуі керегін айтады. Бұл тұрғыда, тек үлкен деректердегі жиілікке сүйенген статистикалық модельдер мұндай ұғымдық байланыстарды толық игере алмайтыны көрсетіледі. Авторлардың пайымдауынша, қазіргі таза деректік әдістермен жұмыс істейтін ЖИ жүйелері адамның ойлауындағы категориялар мен тұжырымдамаларды өз жұмыс үлгілеріне толық енгізе алмайды, сондықтан тілдің астарындағы терең мағыналық құрылымды бере алмайды. Яғни метафоралық мағыналарды, фреймдік білімді және энциклопедиялық ақпаратты ескермеген жағдайда, үлкен көлемдегі мәліметтерге негізделген статистикалық тәсілдер тілдік коммуникацияның күрделі қырларын түсіндіруге жеткіліксіз болып қала бермек. Нәтижесінде, У. Крофт пен Э.Дж. Вудтың жұмысы тіл мен ойлаудың концептуалды негіздерін ЖИ-де моделдеу қажеттігін және деректерге сүйенген тәсілдің шектеулі екенін көрсетеді [4, 60].

Г.А. Кемпен редакторлығымен жарық көрген еңбектер жинағында табиғи тіл генерациясы (яғни адамның сөйлеуін модельдеу) саласындағы жаңа ғылыми үрдістер ЖИ, психология және лингвистика тұрғысынан қарастырылады [5, 100]. Бұл еңбектерде жасанды жүйелердің адамша мәтін немесе сөйлем шығаруы ерекше қиын мәселе екендігі атап көрсетіледі. Нақтырақ айтқанда, компьютерлік модель бір мезгілде тілдің синтаксистік және морфологиялық дұрыстығын сақтап қана қоймай, сонымен бірге семантикалық тұтастық пен прагматикалық сәйкестікті қамтамасыз етуі керек. Адам сөйлеуінде бұлардың бәрі табиғи түрде үйлеседі. Адамның сөз шығару процесі лексикалық таңдау, грамматикалық құрылым түзу, сөз формаларын түрлендіру және контексті ескере отырып мәнді хабарды жеткізуден тұратын күрделі жүйе екені белгілі; мұны толықтай имитациялау қазіргі ЖИ үшін оңай емес. Дегенмен соңғы нейрондық тіл модельдерінің пайда болуы бұл бағытта елеулі жетістіктер әкелді: олар үлкен мәтін корпусынан үйрену арқылы грамматикалық заңдылықтарды және белгілі бір семантикалық байланыстарды өз бойына сіңіре алды. Мұндай модельдер генерациялау барысында бұрынғы ережеге негізделген жүйелерге қарағанда түрлі деңгейлерді (морфология, синтаксис, семантика) біріктіріп, адам тіліне ұқсас мәтіндерді құрастырып жүр. Алайда, бұған қарамастан, нейрожелілік модельдердің шектеулері де бар: оларда тілдік мазмұнды «түсіну» қабілеті болмағандықтан, кейде қисынсыз немесе контекске сай емес сөйлемдер пайда болуы мүмкін. Г.А. Кемпен және өзге зерттеушілер табиғи тіл тудырудың толыққанды моделін жасау үшін осы аталған барлық деңгейлерді (синтаксис, семантика, прагматика) бір жүйеге интеграциялау қажеттігін және бұл мақсатта адам ойын, дүниетанымын модельдеумен ұштастырылған көпсалалы тәсіл қажет екенін алға тартады.

В.А. Ладовтың «Проблема зомби в контексте философии ИИ» еңбегінде сананы түсіну тұрғысынан қызықты ой-тұжырым – «философиялық зомби» концепциясы – жасанды

интеллект философиясы контекстінде талданады. Философиялық зомби дегеніміз – сырттай қарағанда саналы адам сияқты барлық әрекеттерді орындайтын, бірақ ішкі саналы тәжірибесі жоқ гипотетикалық тіршілік иесі. В.А. Ладов осы ұғымды қолдана отырып, қазіргі жасанды интеллект жүйелері де белгілі бір дәрежеде сондай «зомби» тәрізді болуы мүмкін бе деген сұрақ қояды. Яғни компьютерлік алгоритмдер адам тілінде жауап беріп, саналы істеп жатқандай әсер қалдырғанымен, шынында олар ақпаратты механикалық өңдеп, ешнәрсені сезінбейді деуге болады. Автор саналы түсіну мен алгоритмдік орындалудың арасындағы айырмашылықты айқындап, ЖИ жүйелері мағынаны шынымен ұғына ала ма деген мәселеге назар аударады. Егер жасанды агент сыртқы ортаға адамша әрекет еткенімен, оның «ішкі» санасы болмаса, оны саналы деуге бола ма? В.А. Ладов бұл сұрақ төңірегіндегі пікірталастарды талдап, қазіргі ЖИ көбіне функционалдық деңгейде ғана іске асатынын, ал субъективті тұрғыда «түсіну» қабілеті күмәнді екенін көрсетеді. Демек, жасанды интеллект нақты мағынада саналы түсінікке ие болмай, тек философиялық зомби тәрізді, яғни мінез-құлық бар да, бірақ саналы түйсік жоқ жүйе болып қалу қаупі бар деп түйінделеді [6, 44].

Рудер және әріптестері өз зерттеулерінде табиғи тілді өңдеудегі трансферлік оқытудың мүмкіндіктерін жан-жақты қарастырады. Үлкен көлемдегі мәтіндер корпусында алдын ала дайындықтан өткен модельдердің айрықша артықшылықтары бары көрсетілген. Атап айтқанда, миллиардтаған сөздерден тілдік заңдылықтарды үйренген ірі нейрондық тіл модельдері (мысалы, BERT, ELMo сияқты) кейін оларды шағын мәліметтер жиынтығына бейімдеу арқылы жоғары нәтижелер көрсетеді. Мұндай алдын ала оқытылған жүйелер жалпы тілдік құрылымдар мен семантикалық байланыстарды өздерінің ішкі көрінісінде сақтайды. Зерттеулерге сәйкес, тілдік модель ретінде алдын ала жаттықтыру нейрондық желіге тілдің синтаксистік ережелері мен құрылымдық заңдылықтарын терең меңгеруге мүмкіндік береді. Тіпті «тіл моделі ретінде алдын ала оқыту аудармамен оқытуға қарағанда көбірек синтаксистік білім береді» деген нәтижелер де бар [7, 15]. Осындай универсал білімнің арқасында модельдер жаңа тапсырмаларды аз ғана қолтаңба (fine-tuning) арқылы үйренгенде деректер тапшылығына қарамастан жоғары өнімділікке қол жеткізеді. Яғни, трансферлік оқыту тәсілі модельдің бұрын көрмеген міндеттерді де игеруіне жол ашып, лингвистикалық заңдылықтарды ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, алдын ала үлкен деректер (үйретілген модельдер) аз мәліметпен жұмыс істегеннің өзінде анағұрлым дәл және тиімді жұмыс істей алады. Бұл әдіс деректер көлемі шектеулі тілдік міндеттерде де үздік нәтижелерге жетудің жолын көрсетті.

К. Арнет, Б. Бергэн көптілді тілдік талдауды (парсингті) ағылшын тілі аясынан кеңейту мәселелерін зерттеп, түрлі тілдердің синтаксистік ерекшеліктерін ескермейінше, әмбебап ЖИ модельдерінің шектеулі болатынын алға тартады. Әсіресе морфологиялық тұрғыдан күрделі тілдер үлкен көлемді деректерде үйретілген қазіргі модельдер үшін қиындық туғызады. Мысалы, агглютинативті тілдерде бір сөз көптеген морфемалардың тіркесуінен құралып, өте көп дербес сөз формалары пайда болады. Мұның нәтижесінде сирек кездесетін үлгілер саны артып, статистикалық модельдердің өнімділігі төмендейді. Зерттеулер 22 тілге жүргізілген салыстырмалы талдау негізінде морфологиялық бай тілдерде тіл модельдерінің көрсеткіші морфологиясы жеңілдеу тілдерге қарағанда нашарлау болатынын дәлелдеген [8, 16]. Мұның себебі – күрделі сөз түрленімдері деректерде шашыраңқылық тудырып, үлгінің ықтималдықпен үйренуіне кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан авторлар көптілді ортада жоғары нәтижеге жету үшін тілдердің морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктерін ескеру керек дейді. Ағылшын тілі негізінде дайындалған модельдерді тікелей басқа тілдерге қолданғанда, сол тілдің құрылымдық айырмашылықтары назардан тыс қалса, қателіктер көбейетіні анықталды. Бұл мәселені шешу үшін әр тілге бейімделген тәсілдер мен үлкен трансформер модельдерін үйлестіру қажет. Лингвистикалық факторларды есепке ала отырып, көптілді синтаксистік өңдеуді жетілдіру – тілдік әртүрлілікті қамтитын әдістер мен типологиялық білімдерді ЖИ модельдеріне енгізуді талап етеді.

Жоғарыда қарастырылған барлық зерттеулерде ортақ пікір – адам санасы мен тілінің бай күрделілігін модельдеу үшін тек формалды немесе статистикалық тәсілдердің мүмкіндіктері

шектеулі екендігі. Яғни дәстүрлі алгоритмдік не деректік үлгілер тілдік құбылыстың белгілі бір жақтарын сәтті имитациялағанымен, «түсіну» ұғымын толық көлемде іске асыра алмайды. Жасанды интеллект қазіргі деңгейінде тілдің беткі құрылымын меңгергенімен, оның терең мағыналық және саналы қырларын дөп басуы екіталай. Сондықтан тіл туралы білімді, сананың философиялық қырларын және когнитивтік психологияны біріктіретін көпсалалы тәсілдер ғана жасанды интеллектінің адам секілді түсіну қабілетіне жақындауын қамтамасыз ете алады деп тұжырымдалады. Бұл әдеби шолу тіл теориялары мен ЖИ технологияларын интеграциялаудың маңыздылығын айқындайды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеуімізде ЖИ тіліне қатысты мақалалар мен еңбектерге шолу жасалды. Жасанды интеллект тілін зерттеу әлемдік тенденция болғандықтан алыс-жақын шетелдегі авторлардың еңбектері қолданылды. Сонымен қатар, ЖИ тілі мен табиғи тілді салыстыру үшін корпустық лингвистика әдісі, лексикалық және синтаксистік талдау, стилистикалық талдау қолданылды. Корпустық лингвистика әдісінде ChatGPT генерациялаған мәтіндерден корпус жасалды. Адам жазған мәтіндерден (мақалалар, әдеби шығармалар) корпус құрылды. AntConc және Sketch Engine құралдары арқылы мәтіндер салыстырылды. Лексикалық және синтаксистік талдауда ЖИ-генерацияланған және табиғи тілдегі мәтіндердің сөз жиілігі, синтаксистік құрылымы және сөз тіркестерінің қолдану жиілігі зерттелді. Лексикалық әртүрлілік (Type-Token Ratio) өлшенді. Стилистикалық талдау кезінде ЖИ және табиғи мәтіндердің логикалық байланысы, прагматикалық ерекшеліктері қарастырылды. Бағыныңқылы құрылымдардың қолданылуы зерттелді. Зерттеу нәтижелері бойынша ЖИ мәтіндері формалды тұрғыда логикалық құрылымға ие, дегенмен, лексикалық тұрғыда шектеулі ғана сөздерді пайдаланады. Себебі, мәдени контексті түсіну қиындық туғызады.

НӘТИЖЕЛЕР

Жасанды интеллект тілін корпустық лингвистика әдісімен зерттеудің мақсаты – жасанды интеллект жүйелерінің өндіретін және өңдейтін тілдік мәліметтердің құрылымдық, семантикалық және прагматикалық ерекшеліктерін анықтап, оларды табиғи тілдің заңдылықтарымен салыстыру арқылы жүйелердің шынайы тілдік тәжірибеге қаншалықты жақын келетінін бағалау болып табылады. Бұл зерттеу әдісі арқылы жасанды интеллект моделдерінің синтаксистік, морфологиялық және стилистикалық үлгілерін талдап, олардың қалыптасқан мәтіндеріндегі ықтимал қателер, тұрақсыздықтар мен ықшамдылық мәселелерін анықтауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар, корпустық лингвистика әдісі жасанды интеллект технологияларын жетілдіру мақсатында, модельдерге енгізілетін деректердің сапасын арттыруға және қолданылатын алгоритмдердің табиғи тілдік құбылыстарды толық әрі дәл бейнелеу деңгейін жоғарылатуға үлес қосады. Осылайша, зерттеу тек технологиялық жетістіктерді бағалаумен шектелмей, жасанды интеллект жүйелерінің адам тілін түсінуі мен имитациялауының терең философиялық және лингвистикалық аспектілерін де айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында табиғи тілде жазылған эссе мен жасанды интеллект жазып берген эссені салыстырдық. Тақырыбы «Балаларды оқытудағы ата-ананың рөлі», көлемі – 200 сөз. Жасанды интеллект жазып берген эссе:

Балаларды табысты оқытуда ата-аналардың рөлі ерекше маңызға ие. Ата-аналар – баланың алғашқы ұстаздары, олар үй жағдайында тәрбиелік орта қалыптастырып, білімге деген қызығушылығын арттырады. Баланың алғашқы қадамдары, сөздері, әдет-ғұрыптары ата-аналар арқылы қалыптасады, сондықтан да ата-аналар білім беру процесіне белсенді қатысуы қажет.

Ата-аналардың баланы қолдау мен ынталандыруы оқу үлгерімін арттыруда маңызды фактор болып табылады. Олар баланың жетістіктерін бағалап, табысты болуына сенімділік оятады, сонымен бірге қиындықтар туындаған жағдайда психологиялық көмек

көрсетеді. Ата-аналардың баламен тілдесуі, қызығушылықтарын тыңдауы, оның ойын құрметтеуі баланың өзін-өзі бағалауын арттырады және білім алуға деген ынтасын күшейтеді.

Сонымен қатар, ата-аналар білім беру мекемелерімен тығыз байланыс орнатуы керек. Мұғалімдермен кездесу, баланың сабақтары туралы ақпарат алу, оқу үрдісіне қатысты ұсыныстар беру арқылы ата-аналар білім сапасын жақсартуға үлес қосады. Осының нәтижесінде, бала өз мүмкіндіктерін толық іске асырып, табысты тұлға болып қалыптасады.

Қорыта келгенде, баланы табысты оқытуда ата-аналардың қолдауы мен белсенділігі үлкен рөл атқарады. Олар баланың білімге деген қызығушылығын арттырып, оның болашақ табысына негіз қалаушы ең басты фактор болып табылады.

Табиғи тілде жазылған эссе:

Мектеп қабырғасы – баланың білім, білік дағдыларын қалыптастырып, оқудың негізгі нәрін бойына дарытатын орда. Ал, ұстаз – оқушының сапалы білім алуы үшін барын салып, педагогикалық мүмкіндіктерін толықтай пайдалануға күш салатын тұлға. Дегенмен, баланың үлгерімін тек мектеп пен мұғалімнің ғана жауапкершілігіне артып қоюға болмайды. Әрбір ата-ана да бала оқыту процесіне қатысып, оның жетілуіне барынша жәрдем беріп отырғаны абзал. Ата-ана өз перзентінің зерек, оқу үлгерімі өте жақсы болғанын қалайды. Сол үшін мектептен тыс уақытта балаға қолдау білдіріп, үйде алған білімін пысықтауға жан-жақты жағдай жасауы керек. Мұғаліммен де тұрақты байланыс орнатып, оқушының сабаққа деген қызығушылығы мен ынтасын әркез оятып отыру маңызды. «Балаға күштеп білім беруден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат» деген К.Ушинский. Тапсырманы өз бетінше орындаудан қиналған балаға міндетті түрде жәрдем беріп, жол көрсетіп жіберген жөн. Себебі, көпшілік ішінде, яғни сыныптастарының алдында тақырыпты түсінбегенін мойындау, мұғалімнен қайталап сұрау кейбір оқушылар үшін қиынға соғуы мүмкін. Сондай сәттерде ол өзінің қамқоршысы ата-анасынан еш қысылмай көмек сұрай алуы қажет. Әлбетте, ата-ана да бұл жағдайда балаға ұрсып, зекімей, алдымен бұл қиындыққа қалай тап болғанын сұрап, іш тартып сөйлескені құба құп. Баланың көңіл күйі жайланғанда ғана тапсырманы бірге орындауға кірісіп, оның әр жетістігін мақтап-мадақтау арқылы ынтасын арттыра аламыз. Білім ордасы мен ата-ана арасындағы алтын көпірді орнатып, ынтымақтастықта жұмыс атқаруды ұйымдастыра алатын бірден бір тұлға – сынып жетекшісі. Әр ата-ананың баламен қарым-қатынасы қандай деңгейде екенін анықтап, оны жетілдіре түсуге жәрдем бере алады. «Тәрбие – тал бесіктен» деп дәріптеген атам қазақ баласының дамуы мен мықты азамат болуындағы жауапкершілікті отбасындағы құндылықтарға тіке байланыстырған. Содан кейінгі жауапкершілікті көрген ортасы, алдынан өткен ұстазына қалдырған. Қорыта айтқанда, мектепті ешқашан қоғамнан бөліп қарауға, баланың білімді әрі жарқын болашағына қатысты міндеттемелерді тек білім беру мекемесіне артып қоюға болмайды. Балам қатарынан озық, ұлтының қалаулысы болсын десеңіз ата-ана да оған 50% өз үлесін қосуы керек деп санаймын. «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» деп Әл-Фараби айтқандай, білім мен жан тәрбиесі ұштасқанда ғана біз озық ойлы ұрпақ өсіре аламыз.

1-кесте –Лексикалық және семантикалық ерекшеліктер бойынша салыстыру

Көрсеткіш	Жасанды интеллектпен жазылған эссе	Табиғи тілдегі мәтін
Лексикалық қор	Нақты, жинақы және академиялық мәнмәтінге бағытталған сөздер мен тіркестер (мысалы, «ата-аналардың рөлі», «қолдау», «білім беру процесі»). Бұл сөздер ғылыми және жүйелі ақпарат ұсынуға арналған.	Әдеби-мәдени және идиомалық сөз тіркестері кеңінен қолданылған («мектеп қабырғасы», «алтын көпір», «тәрбие – тал бесіктен»). Бұл тіркестер мәдени және тарихи контексті терең ашады, оқырманның эмоциясын қозғайды және ұлттық құндылықтарды бейнелейді.

Көрсеткіш	Жасанды интеллектпен жазылған эссе	Табиғи тілдегі мәтін
Семантикалық бағыт	Негізгі идея – ата-аналардың баланың білім алу процесіндегі қолдауының маңыздылығын көрсету. Мәтін формальды стильде жазылып, логикалық және нақты деректерге негізделген. Семантикалық өрісі тар, тек басты ұғымдарға (қолдау, білім, ата-ана рөлі) шоғырланған.	Ата-аналардың, ұстаздардың және жалпы білім беру процесінің әлеуметтік, эмоционалдық және мәдени-идеологиялық аспектілері жан-жақты қарастырылады. Мәтін оқырманға оқиға, жеке тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге негізделген терең ой салуға мүмкіндік береді.
Лексикалық әртүрлілік	Қарапайым және түсінікті сөздер жиі қолданылған, күрделі әдеби немесе идиомалық конструкциялар сирек кездеседі. Сөздер мен тіркестердің әртүрлілігі салыстырмалы түрде шектеулі, академиялық стильге сәйкес келеді.	Күрделі құрылымдар, метафоралар, нақыл сөздер және мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Бұл лексикалық әртүрлілік мәтіннің байлығын арттырып, көркемдік және эмоционалдық әсерін күшейтеді, оқырманның ұлттық сана-сезіміне және мәдени мұраға тікелей әсер етеді.

ЖИ-дың тілі негізінен нақты, бейтарап, логикалық құрылымға негізделген, ал адам тілі эмоционалды және экспрессивті элементтерді жиі қолданады.

2-кесте –Синтаксистік құрылым мен стилистикалық өзгешелікті айқындау

Көрсеткіш	Жасанды интеллект мәтіні	Табиғи тілдегі мәтін
Сөйлем құрылымы	Негізінен қарапайым, қысқа сөйлемдерден тұрады; Сөйлемдер логикалық байланыспен, дәлелді және түсінікті құрылымда ұсынылған; Әр сөйлем өз алдына айқын мағына береді.	Көпқабатты, күрделі синтаксистік құрылымдарға ие; Жанама сөйлемдер және қосымша ақпарат беретін сөйлемдер жиі кездеседі; Толыққанды мәтін терең ойлануға әсер етеді, мәтін күрделі синтаксистік тұтастыққа ие.
Стиль	Ғылыми стильде жазылған; Дәлелді аргументацияға ие, объективті ақпарат беру басым. Эмоционалдық реңктер мен көркемдік фигуралар сирек кездеседі.	Публицистикалық стильде жазылған; Эмоционалдық және экспрессивті элементтерге ие; Риторикалық сұрақтар, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер арқылы байытылған. Оқырманның жеке тәжірибесіне және ұлттық дәстүрлерге қатысты ақпарат беріп, эмоционалдық байланыс орнатады.

ЖИ сөйлемдері көбіне қарапайым, бірақ ұзын болуы мүмкін. Табиғи тілде күрделі құрылымдар мен бағыныңқылы сөйлемдер жиі кездеседі. Жасанды интеллектпен генерацияланған мәтіндердегі синтаксистік құрылым бірқалыпты болып көрініп, күрелілік деңгейі табиғи мәтіндерге қарағанда төмен болады. Бұл айырмашылықтар ЖИ архитектурасының локалдық байланыстарды басым ұстайтындығымен және оқыту деректерінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі. ЖИ генерациялаған мәтіндерде логикалық байланыстар әлсіздеу болып шықты. Табиғи мәтіндерде себеп-салдарлық байланыстар айқынырақ көрінеді.

М.Серғалиев өзінің зерттеуінде «Стильдік белгі – белгілі бір функционалдық стильдің даралығы, басқа стильден өзгешелігін танытатын қасиеті» деп айтады.[9,39] Демек, әр стильді

тану үшін өзіндік стильдік белгі қажет. Жасанды интеллект мәтіні өзіндік бір стильдік белгілерге ие және ол белгілер ғылыми стильдің көрсеткіштерін танытып отырады.

Р. Сыздықова өз еңбегінде: «Етістіктің ауыспалы шақ деп аталатын а+ды қосымшалы тұлғасы мезгілге бейтарап, яғни әрдайым бола беретін іс-әрекетті, қимыл қозғалысты білдіретіндіктен, бұл да ғылыми стильге тән болып келеді» деп тұжырымдайды [10,204] ЖИ ұсынған мәтіндердің деншілігі ғылыми стильді ұстанады. Басқа функционалдық стильдердің формасы кездеспейді. Табиғи тіл мәтінінде а+ды формасынан бөлек, -ған, жіктік тұлғалары (жекеше және көпше түрі), модаль сөздер, есім сөздер аралас түрде қолданылған.

Жасанды интеллект тілі табиғи тілден өзгешілігі анықталды, генерациялау кезінде тілдің «түсіну», «сезіну» сынды мүмкіндіктері жасанды интеллектіде көрініс таппайды. Ол өзінің алгоритмдік жүйесі негізінде жұмыс жасайды. Адамның сөзді шығару процесі күрделі сипатқа ие, табиғи тілдің логикалық мазмұны мен ЖИ тілінің логикалық құрылымында сыртқы формасы жағынан ұқсастық болғанымен, ішкі мазмұнды беру тұрғысынан ерекшеліктер айқындалады. Зерттеу объектісі ретінде жасанды интеллектіні алып, семантикалық, прагматикалық тұрғыда мәтіндерді салыстыру, лингвистикалық талдау жұмыстары ұсынылады. ЖИ ұсынған мәтіндерге лингвистикалық болжау жасау маңызды, өйткені алдағы уақытта ЖИ-дің жетілген жұмыстары мен бастапқы жұмыстарын салыстыруға болады. Мақаланың практикалық маңыздылығы табиғи тіл мен жасанды интеллект тілін ажыратуға көмектеседі, тілдік ерекшеліктерді талдау негізінде айырмашылықтардың танылуына мүмкіндік береді.

ТАЛҚЫЛАУ

Жасанды интеллект (ЖИ) генерациялаған мәтіндердің лексикалық ерекшеліктері бойынша зерттеулер көрсеткендей, ЖИ тілі негізінен ақпараттық және формальды сипатқа ие, ал табиғи мәтіндерде көркемдік құралдар, эмоциялық және экспрессивті элементтер жиі кездеседі. Мысалы, Холцман және әріптестерінің зерттеулерінде нейрондық тіл үлгілері жиі қауіпсіз, стандартты сөздерді қолданатыны анықталды, себебі олар ықтималдық үлгілеріне негізделген [11, 275]. Бұл модельдер оқыту кезінде ең жиі кездесетін, жалпылама және бейтарап сөз тіркестерін үйренеді, осылайша эмоционалды сөздердің қолданылуы айтарлықтай төмен болады. Эмоционалды сөздер мен метафораларды қолдану ЖИ үшін қиын, себебі олар субъективті тәжірибеге, әлеуметтік-мәдени контекстке және когнитивтік бейнелеуге байланысты. Лакофф пен Джонсонның теориясы бойынша, метафоралар біздің әлемді түсінуіміздің терең когнитивтік құрылымын бейнелейді, [12, 55] ал ЖИ жүйелері тек статистикалық үлгілерді үйренеді. Сондықтан олар табиғи тілде кездесетін шығармашылық, контекстуалдық және эмоционалды мән-мағынаға ие метафораларды қалыптастыруда шектеулерге тап болады. Сонымен қатар, Чартэрис Блэк еңбегінде нейрондық модельдердің контекстуалдық нақтылықты және бай лексикалық вариативтілікті жеткізу қабілеті шектеулі екені атап көрсетіледі. [13, 250] Осыған байланысты, ЖИ мәтіндері техникалық терминдер мен нақты, логикалық құрылымға негізделсе, табиғи мәтіндер эмоционалды, экспрессивті және мәдени-идеологиялық ерекшеліктерімен ерекшеленеді.

Жасанды интеллект (ЖИ) генерациялаған мәтіндердің синтаксистік құрылымын талдаған зерттеулер көрсеткендей, мұндай мәтіндерде қысқа, қарапайым сөйлемдер басым, ал күрделі және бағыныңқы сөйлемдер салыстырмалы түрде аз кездеседі. Мысалы, «Neural machine translation» зерттеу еңбегінде нейрондық тіл үлгілерінің негізі локалдық контекстке сүйенетіні анықталған. [14, 281] Бұл үлгілер келесі сөзді болжау алгоритміне негізделгендіктен, олар ұзақ және көпқабатты құрылымдарды ұстап тұруда қиындыққа тап болады. Сонымен қатар, Сатскевер [15, 3105] зерттеуінде көрсетілгендей, реттік модельдер (sequence-to-sequence models) қысқа және қарапайым сөйлемдерді қалыптастыруда тиімді болса да, синтаксистік құрылымның әртүрлілігін жеткілікті дәрежеде қамтамасыз ете алмайды. ЖИ жүйелері оқыту деректерінен статистикалық үлгілерді үйренгендіктен, олар

белгілі бір құрылымдарды қайталамақ, ал табиғи тілде көрініс табатын күрделі синтаксистік конструкциялар мен бағыныңқы сөйлемдер, контекстуалдық нақтылықты қамтамасыз етуде әлдеқайда икемді болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, жасанды интеллект жүйелері табиғи тілдің синтаксистік құрылымдарын дәл имитациялай алатын болса да, олардың лексикалық әртүрлілігі, семантикалық тереңдігі және дискурстық байланыстары адам тіліне тән экспрессивтілік пен мәдени байлықты жеткізуде шектеулі болып қала береді. Осыған байланысты, болашақта ЖИ технологияларын жетілдіру барысында тек статистикалық және деректік үлгілерге сүйенуден гөрі, философиялық, когнитивтік және лингвистикалық аспектілерді де интеграциялау қажет екендігі анықталды. Бұл көпсалалы тәсіл жасанды интеллектінің табиғи тілге жақындатылуына, сонымен қатар эмоционалдық және мәдени контекстерді толық әрі дәл көрсетуіне мүмкіндік туғызады, осылайша адам мен машина арасындағы тілдік қарым-қатынастың сапасын арттыруға септігін тигізбек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Turing A. Computing Machinery and Intelligence.// Mind, New series. – 1950. – Vol 59 №236, pp. 433-460.
- 2 Барышников П. Н. Компьютерные метафоры в теориях сознания // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. [Электрон. ресурс]. – 2011. – URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/kompyuternye-metafor-y-v-teoriyah-soznaniya/viewer> (қол жеткізу күні: 01.04.2025)
- 3 Gasparyan D. Artificial Intelligence and Semantics through the Prism of Structural, Post-Structural and Transcendental Approaches. //Integrative Psychological & Behavior Science. – 2016. – Vol 50.4. pp. 704-743.
- 4 Albertazzi L. Meaning and cognition. – Amsterdam: «Benjamins», 2000. – 269 p.
- 5 Kempen G.. Natural Language Generation: New Results in Artificial Intelligence, Psychology and Linguistics. – Boston, 1987. – 466 p.
- 6 Ладов В. А. Проблема зомби в контексте философии искусственного интеллекта // Гуманитарная информатика.[Электрон. ресурс]. – 2018. –URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-zombi-v-kontekste-filosofii-iskusstvenno-go-intellekta/viewer> (қол жеткізу күні: 01.04.2025).
- 7 Ruder S. et al. Transfer learning in natural language processing //Proceedings of the 2019 conference of the North American chapter of the association for computational linguistics: Tutorials, Minneapolis, Minnesota, 2019. – Minneapolis, 2019. pp. 15-18.
- 8 Arnett C., Bergen B. K. Why do language models perform worse for morphologically complex languages? [Электрон.ресурс]. – 2024.–URL:<https://arxiv.org/abs/2411.14198> (дата обращения:02.04.2025)
- 9 Серғалиев Р. Стилистика негіздері. – Астана, 2006. – 273 б.
- 10 Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы : «Атамұра», 2005. – 272 б.
- 11 Holtzman A., Buys, J., Du, L., Forbes, M., & Choi, Y. (2019). The Curious Case of Neural Text Degeneration.[Электрон.ресурс]. – 2020. –URL:<https://arxiv.org/abs/1904.09751> (қол жеткізу күні:02.04.2025)
- 12 Lakoff G. , Johnson, M. Metaphors We Live By.London: «University of Chicago Press», 2003. – 386 pp.
- 13 Charteris-Black J. Corpus approaches to critical metaphor analysis. – London : «Palgrave Macmillan UK», 2004. – 243 pp.
- 14 Koehn P. Neural Machine Translation. –Cambridge University Press, 2020. – 394 pp.

15 Sutskever I., Vinyals O., and Le Q. V. . Sequence to Sequence Learning with Neural Networks. // Proceedings of the 27th International Conference on Neural Information Processing Systems, Massachusetts, MIT Press, 2014. pp 3104-3112.

Материал 02.06.2025 баспаға түсті

Язык искусственного интеллекта: новые горизонты лингвистики

М.К. Шенгелбай¹, Д.А. Алкебаева¹, Ж.С.Таласпаева²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан

²Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева, Петропавл, 150000, Казахстан

В данной статье всесторонне обсуждаются различия между языковыми возможностями искусственного интеллекта и культурными и когнитивными особенностями естественного языка, а также изучаются достижения и ограничения современных систем искусственного интеллекта в моделировании человеческого языка. Актуальность статьи неразрывно связана с широким применением технологий ИИ в современную информационную эпоху, прогрессом в области перевода и генерации текста, поскольку продукты этих систем, хотя и последовательно передают внешнюю форму языка, проявляют слабость в передаче национальной культуры и эмоционального содержания. Цель исследования-выявить особенности на лексическом, семантическом, синтаксическом и дискурсивном уровнях и оценить, насколько близко системы ИИ подходят к реальному языковому опыту, сравнивая тексты, созданные искусственным интеллектом, и природные произведения, характерные для человеческого языка. В качестве методов исследования использовались корпусная лингвистика, лексический и синтаксический анализ, а также дискурсивный анализ; использовались такие инструменты, как AntConc, Sketch Engine, через корпус, состоящий из текстов и научных статей, созданных из GPT и других образцов, литературных произведений. Полученные результаты показали, что, хотя тексты ИИ имеют четкую, логическую и формальную структуру, было замечено, что в них недостаточно выразительных элементов, характерных для художественных, идиоматических и национальных традиций, а тексты, написанные на естественном языке, имеют богатое лексическое разнообразие, сложную синтаксическую структуру и эмоционально-идеологический контекст. В этом смысле статья подчеркивает необходимость развития языковых явлений систем ИИ не только на формальном уровне, но и с учетом глубокого смыслового и культурного контекста, а также важность интеграции философских и когнитивных аспектов, доказывая эффективность использования многопрофильных подходов в совершенствовании моделей ИИ языка в будущем.

Ключевые слова: искусственный интеллект, модель языка, прагматика, естественный язык, текст

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Turing A. Computing Machinery and Intelligence.// Mind, New series. – 1950. – Vol 59 №236, pp. 433-460.
- 2 Барышников П. Н. Компьютерные метафоры в теориях сознания // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. [Электрон. ресурс]. – 2011. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompyuternye-metafor-y-v-teoriyah-soznaniya/viewer> (дата обращения: 01.04.2025)
- 3 Gasparyan D. Artificial Intelligence and Semantics through the Prism of Structural, Post-Structural and Transcendental Approaches. // Integrative Psychological & Behavior Science. – 2016. – Vol 50.4. pp. – 704-743.
- 4 Albertazzi L. Meaning and cognition. – Amsterdam: «Benjamins», 2000. – 269 p.

- 5 Kempen G.. Natural Language Generation: New Results in Artificial Intelligence, Psychology and Linguistics. – Boston, 1987. – 466 p.
- 6 Ладов В. А. Проблема зомби в контексте философии искусственного интеллекта // Гуманитарная информатика.[Электрон.ресурс]. – 2018.
–URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-zombi-v-kontekste-filosofii-iskusstvenno-go-intellekta/viewer> (дата обращения: 01.04.2025).
- 7 Ruder S. et al. Transfer learning in natural language processing //Proceedings of the 2019 conference of the North American chapter of the association for computational linguistics: Tutorials, Minneapolis, Minnesota,2019. – Minneapolis, 2019. – pp. – 15-18.
- 8 Arnett C., Bergen B. K. Why do language models perform worse for morphologically complex languages? [Электрон.ресурс]. – 2024. –URL:<https://arxiv.org/abs/2411.14198>(дата обращения:02.04.2025)
- 9 Сергалиев Р. Основы стилистики. – Астана, 2006. – 273 с.
- 10 Сыздыкова Р. Сила речи. – Алматы : «Атамұра», 2005. – 272с.
- 11 Holtzman A., Buys J., Du L., Forbes M., & Choi Y. (2019). The Curious Case of Neural Text Degeneration.[Электрон.ресурс]. –2020. – URL:<https://arxiv.org/abs/1904.09751> (дата обращения: 02.04.2025)
- 12 Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. London: «University of Chicago Press», 2003. – 386 pp.
- 13 Charteris-Black J. Corpus approaches to critical metaphor analysis. – London: «Palgrave Macmillan UK», 2004. – 243 pp.
- 14 Koehn P. Neural Machine Translation. – Cambridge University Press, 2020. – 394 pp.
- 15 Sutskever I., Vinyals O., and Le Q. V. . *Sequence to Sequence Learning with Neural Networks*. // Proceedings of the 27th International Conference on Neural Information Processing Systems, Massachusetts, MIT Press, 2014. pp 3104–3112

Материал поступил в редакцию журнала 02.06.2025

Artificial Intelligence Language: New horizons of linguistics

M. Shengelbay¹, D. Alkebaeva¹, Zh. Talaspaeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan

²M.Kozybaev North Kazakhstan University, Petropavl,150000, Kazakhstan

This article comprehensively discusses the differences between the linguistic capabilities of artificial intelligence and the cultural and cognitive features of natural language, as well as examines the achievements and limitations of modern artificial intelligence systems in modeling human language. The relevance of the article is inextricably linked to the widespread use of AI technologies in the modern information age, progress in translation and text generation, since the products of these systems, although consistently conveying the external form of language, show weakness in conveying national culture and emotional content. The aim of the study is to identify features at the lexical, semantic, syntactic, and discursive levels and assess how closely AI systems approach real language experience by comparing texts created by artificial intelligence and natural works characteristic of human language. The research methods used were corpus linguistics, lexical and syntactic analysis, as well as discursive analysis.; Tools such as AntConc and the Sketch Engine were used through a corpus consisting of texts and scientific articles created from GPT and other samples of literary works. The results showed that although AI texts have a clear, logical and formal structure, it was noticed that they lack expressive elements characteristic of artistic, idiomatic and national traditions, and texts written in natural language have a rich lexical diversity, complex syntactic structure and emotional-ideological context. In this sense, the article emphasizes the need to develop linguistic phenomena of AI systems not only at the formal level, but also taking into account the deep semantic and cultural context, as well as the importance of integrating philosophical and cognitive

aspects, proving the effectiveness of using multidisciplinary approaches in improving AI language models in the future.

Key words: artificial intelligence, language model, pragmatics, natural language, text

REFERENCES

- 1 Albertazzi L. (ed) (2000), *Meaning and cognition*. Amsterdam.
- 2 Arnett C., Bergen B. K. (2024). "Why do language models perform worse for morphologically complex languages?" available at: <https://arxiv.org/abs/2411.14198>
- 3 Baryshnikov P. N. (2011) "*Komp'yuternye metafory v teoriyah soznaniya*", *Filosofskie problemy informacionnyh tekhnologij i kiberprostranstva* [Computer metaphors in theories of consciousness, Philosophical problems of information technology and cyberspace], available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompyuternye-metafory-v-teoriyah-soznaniya/viewer>
- 4 Charteris-Black J. (2004) *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. London : «Palgrave Macmillan UK».
- 5 Gasparyan D. (2016) "*Artificial Intelligence and Semantics through the Prism of Structural, Post-Structural and Transcendental Approaches*", *Integrative Psychological & Behavior Science*, vol.50 no. 4. pp.704-743.
- 6 Holtzman, A., Buys, J., Du, L., Forbes, M., & Choi, Y. (2020). "*The Curious Case of Neural Text Degeneration*", available at: <https://arxiv.org/abs/1904.09751>
- 7 Kempen G.. (1987) *Natural Language Generation: New Results in Artificial Intelligence, Psychology and Linguistics*. Boston.
- 8 Koehn, P. (2020) *Neural Machine Translation*. Cambridge University Press.
- 9 Ladov V. A. (2018) "*Problema zombi v kontekste filosofii iskusstvennogo intellekta*", *Gumanitarnaya informatika*. [The zombie problem in the context of the philosophy of artificial intelligence, Humanitarian Informatics], available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-zombi-v-kontekste-filosofii-iskusstvennogo-intellekta/viewer>
- 10 Lakoff, G. and Johnson, M. (2003) *Metaphors We Live By*. London
- 11 Ruder S. (ed) (2019), "*Transfer learning in natural language processing*", *Proceedings of the 2019 conference of the North American chapter of the association for computational linguistics: Tutorials*, Minnesota, Minneapolis, 2019 pp. 15–18.
- 12 Serġaliev R. (2006) *Stilistika negizderi*. [Basics of stylistics]. Astana.
- 13 Syzdyqova R. (2005) *Söz qüdireti* [Power of speech]. Almaty.
- 14 Sutskever, I., Vinyals, O., and Le, Q. V. (2014) . "*Sequence to Sequence Learning with Neural Networks*", *Proceedings of the 27th International Conference on Neural Information Processing Systems*, Massachusetts, 2014 pp. 3104–3112
- 15 Turing, A. (1950) *Computing Machinery and Intelligence*. *Mind*, New series, vol. 59 no. 236, pp 433-460.

Received: 02.06.2025

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА
LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

МҒТАР 16.21.55

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp150-164](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp150-164)

У. Ақбердіқызы¹, С.А. Жиренов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

КӨРКЕМ МӘТІНДЕРДЕГІ ГЕНДЕРЛІК КАТЕГОРИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Мақалада көркем мәтіндердегі гендерлік категориялардың қолданыс ерекшелігі мен гендерлік ұғымдардың берілу мәселелері ғылыми теориялық және практикалық тұрғыдан қарастырылады. Көркем мәтіндердегі еркек пен әйел тіліне тән бейнелі сөз орамдары, сөз қолданыстардың тілдік ерекшеліктері мен өзара гендерологиялық ұғымдардың прагматикалық қолданылуы көрсетілген. Көркем мәтіндердегі гендерлік категориялардың қолданысын лингвистикалық аспектіде талдай отырып, ер мен әйел образдарының символдық-семантикалық мазмұнын көрсетуге бағытталған.

Зерттеу жұмысының негізгі материалына көркем мәтіндерден лингвистикалық картотекалық деректер алынды. Зерттеудің мақсаты – ақын-жазушылардың шығармаларындағы ер мен әйел болмысына сипаттама бере отырып «еркекке тән» және «әйелге тән» гендерлік, тілдік белгілерді анықтау көзделді.

Зерттеу жұмысында мақаланың тақырыбы мен зерттеу бағытына байланысты жинақтау, сипаттау, салыстыру сияқты әдістер мен компоненттік талдаулар кеңінен пайдаланылады. Мақалада көркем мәтіндердегі ерлер мен әйелдерге қатысты тілдік бірліктердің мағыналық мазмұны мен қолданыс аясындағы көркемдік құралдардың қолданылу ерекшеліктері анықталады.

Мақаланың ғылыми-практикалық маңыздылығы – зерттеу жұмысында қарастырылған теориялық және практикалық мәселелердің когнитивтік лингвистика, гендерлік лингвистика, этнолингвистика, дискурс теориясы, лингвопрагматика салаларында ғылыми қажеттілікке сәйкес өндіріске енгізуге болады.

Зерттеу нәтижелері ер мен әйелдің тілдік қолданыстарында лексикалық, грамматикалық категориялар мен поэтикалық образды бірліктердің бедерленуінде өзіндік айырмашылықтар бар екендігі көрсетіледі. Қазақ тілінде жазылған көркем мәтіндердегі тілдік бірліктердің гендерлік ерекшеліктерін лингвистикалық талдаулар арқылы жаңа бір қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Әр дәуір мен кезеңге байланысты гендерлік тіл бірліктері деформацияланып отырғаны анықталды.

Кілт сөздер: гендер, тіл, род категориясы, гендерлік лингвистика, ер, әйел, көркем мәтін, қазақ тілі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Тіл – адам баласы болмысының басты көрсеткіші, ойлау жүйесінің құрылымдық механизмі. Жер бетіндегі барлық адам өзінің ойын, ұсынысын құрып оны басқаларға жеткізу үшін тілді пайдаланады. Алайда әлемдегі тілдер өзінің типологиялық құрылымы мен сөздік қоры тұрғысынан өзіндік айырмашылықтарымен ерекшеленеді. Әрбір тіл бір ұғымды немесе нысанды сипаттау үшін әр түрлі сөздерді қолданады. Мұндағы сөз қолданыстардағы

семантикалық қатынастар таңқаларлық түрде әр қилы құрылады. Осыған сәйкес ғылымда кейбір ғалымдар біздің сөйлеп жүрген тіліміз ойлау қабілетімізді шектеуі мүмкін деген тұжырым жасайды. «Лингвистикалық детерминизм» теориясын жақтаушылардың бірі Бенджамин Ли Уорфф егер белгілі бір тілде қандай да бір сөз болмаса адамдарға өзінің идеясын немесе концепциясын жеткізуге қиынға соғатынын мәлімдеген. Сол секілді бір ұлтқа жататын алайды әр түрлі жынысты ер мен әйел тілінің де құрылымы әр түрлі және өзіне тән сөздері, сөйлеу мәдениеті болады. Тіл арқылы ер мен әйел өздерінің табиғи болмысын сақтап қалады. Осылайша тіл гендерлік тұрғыдан да ерекшеленеді. Тұрмыстық өмір мен ғылыми психологияда ер мен әйелдің ойлау жүйесінде өзгешеліктерінің бірден бір көрсеткіші тілдік қолданыстары саналады. Тілдік қолданыстағы тұтастай мәтіндердің мазмұнынан ер мен әйелге тән лексикалық бірліктерден гендерлік ерекшеліктер көрінеді.

Аталмыш зерттеу жұмысы дәл осы салаға жатады, алайда оның ішіндегі көркем мәтіндердегі гендерлік категориялардың қолданысы қарастырылатын болады. Гендер мәселесі ауқымы кең, көптеген ғылым салаларымен тікелей де жанама түрде де қатынасқа түсетін ғылым саласы. Гендер мәселесі тілтаным ғылымымен де өзара байланысты ілім. Әдетте лингвистика ғылымында гендер мәселесі род категориясы арқылы дербес қарастырылады, алайда қазақ тілінде род категориясы болмағандықтан мақалада род категориясының орынына пайдаланылатын гендерлік тіл бірліктеріне талдау жасалады. Отандық лингвистикада гендер саласын елімізде алғаш болып зерттеген ғалымдарға Қ.Жұбанов [6], Б.Хасанұлы [7], А.Сарсенбаева [8], Г.Шоқым [3], К.Жумашева [5] секілді ғалым зерттеушілерді атап айта аламыз.

Зерттеу мақаласы болашақта қазақ тілін үйренушілерге арналған гендерлік тіл бірліктері атты екі тілді немесе түсіндірме сөздіктің шығуына мұрындық болуы ықтимал.

KIPICPE

Ғылым әлемінде «гендер» ұғымы ер мен әйел жынысының арасындағы гендерологиялық айырмашылықты талдауға негізделген. Жыныс дегеніміз адамның туа біткен биологиялық, физиологиялық және анатомиялық ерекшеліктерін білдіреді. Гендер – әйелдер мен қыздардың, ерлер мен ұлдардың рөлдерін анықтайтын мәдени, саяси және әлеуметтік тәжірибелер мен нормалар арқылы және еркектік пен әйелдіктің әлеуметтік анықтамалары арқылы қоғам жасаған әлеуметтік құрылым [1, 3].

«Гендер» терминін 1955 жылы американдық сексолог Джон Мани өзінің ғылыми зерттеу жұмысында алғаш рет пайдаланды. Онда ғалым «гендер» терминінің семантикалық аясын анағұрлым кең көлемде қарастырып, адамның биологиялық жынысы мен оның әлеуметтік рөлін көрсетуге болатындығын ұсынады. 1968 жылы психолог Роберт Столлер «Жыныс және гендер» деп аталатын зерттеуінде жыныс және гендер ұғымдарын бір-бірінен тәуелсіз деп қарастырады. Мұнда автор биологиялық жыныстарды әлеуметтік «еркектік» және «әйелдік» ұғымдарынан ажырату мақсатында қолданады [13]. Сондай-ақ «гендер» термині 1980 жылдардың ортасында америкалық ғалым Дж. Скоттың еңбектерінде жиі кездеседі. Онда ғалым қоғамдағы әйелдер мен ер адамдардың рөлдік қарым-қатынастарын биологиялық және әлеуметтік тұрғыда бір-бірінен ажырату үшін қолданады.

Қазіргі кезде жыныстық айырымдар (дифференциация), жыныстық еңбек бөлінісі, жыныстық жік (стратификация), жыныстық нысан (символ), еркектік және әйелдік таптауындардың (стереотип) әлеуметтік сипаты секілді мәселелерді қоғам болып талқылауда. Ал қоғамдық ортадағы өзекті деген категориялар тілдік мәселелер ретінде де саналады. Себебі қоғамдық өмірдің болмысы тіл арқылы бедерленеді. Қоғамдық ортадағы гендерлік мәселелер тек гендерологиялық яки әлеуметтік қана мәселе емес, ол тілдік мәселе де саналады.

Лингвистика ғылымында тіл мен жыныстың байланысы туралы рефлексиялық род категориясын түсіну кезінде пайда болған. Ертеде ұзақ уақыт бойына тілдік род категориясының қызмет ету себептері туралы жалғыз гипотеза *символикалық-семантикалық*

теория болды. Оның жақтаушылары грамматикалық род категориясы табиғаттан берілген, яғни әртүрлі жыныстағы адамдардың болу әсерінен пайда болды деп есептеледі [2, 226]. Аталған теорияның пайда болуына род категориясы жоқ тілдер әсер етті. Дегенмен род категориясының өзі адамға сәйкес сөздер мен ұғымдарды қабылдауына әсер ете алатындығын мойындау өзгеріссіз қалады.

Лингвисттер А. Кирилина мен М. Томская *интеракционизм мен сөйлеу актілері теориясы* тұрғысынан ерлер мен әйелдердің жазбаша және ауызша тілдік әрекетін зерттеу қажеттілігін көрсетеді [4, 21]. Интеракционистік көзқарас дегеніміз егер біздің тілдік қабілеттеріміз қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыстан дамиды болса, онда тіл біздің кіммен сөйлескіміз келетініне байланысты деп тұжырымдайды. Бұл сіздің сөйлеуді қаншалықты жақсы және тез меңгеруіңіз негізінен сіздің өскен ортаға байланысты екенін білдіреді. Тіл біліміндегі интеракционизм дегеніміз әлеуметтік интеракционизм теориясы даму үстіндегі бала мен тілдік сауатты ересек адам арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесу рөлін атап көрсететін тіл дамуының түсіндірмесі болып табылады. Аталған теория психолог, ғалым Лев Выготскийдің әлеуметтік-мәдени теориясы негізінде құрылған.

«Гендерлік лингвистика» немесе «лингвистикалық гендерология» тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым. Қарым-қатынас процесінде ер мен әйелдің лексиконында гендерлік ерекшеліктер байқалады. Тілді арнайы «еркектік» және «әйелдік» деп бөлмесе де, олардың сөйлеу әрекетіндегі сөз қолданыстары мен мінез-құлқына қарай айырмашылықтар болады. Тілдегі гендерлік ерекшеліктер мен айырмашылықтар тілдік бірліктердің әртүрлі қабатында түрлі дәрежеде көрінеді. Соның ішінде біздің арнайы зерттеуімізге нысан болып отырған көркем мәтіндерде гендерлік ерекшеліктер жекелеген лексикалық бірліктердің қолданысынан бастап, сөз орамдары, тұрақты сөз тіркестері, образды сөз өрнектері, мәнмәтін, мәтін болмысында өзіндік прагматикалық мәнділікке ие болады. Мәселен көркем мәтіндердегі кейіпкерді, идеяны құру және ұсыну үшін әр түрлі гендерлік категорияны белсенді пайдаланғандықтан гендерлік бірліктер өзіндік назар аудартады. Көркем мәтіндердегі гендерлік категорияны пайдаланудың ең көп тараған тәсілдерінің бірі әйелдік және еркектік кейіпкерлерді бейнелеу болып табылады. Бұл кейіпкерлердің сюжеттегі рөлі, мінез-құлқы бойынша әр түрлі болуы мүмкін. Әдетте әйелдердің рөлін эмоционалды, қамқор және әлсіз қылса, ер адамдарды едәуір күшті, тез шешім қабылдайтын әрі батыл ретінде бейнелейді.

Г. Шоқым ғылыми зерттеулерінде гендерлік рөлдер деп белгілі бір қоғамда, тарихи жағдайда қолданылатын әлеуметтік-мәдени нормаларға сәйкес ерлер мен әйелдерге берілетін әлеуметтік рөлдерді атап көрсетеді [3, 9]. Сонымен қатар гендер категориясы ер мен әйелдің қарым-қатынасындағы әлеуметтік нормаларды иллюстрациялау үшін де кеңінен қолданылады. Кейбір жағдайларда әрбір жынысқа арналған стереотиптік рөлдер мен міндеттер болуы да мүмкін. Мысалы, еркекке: аға-іні, әке-көке, ата-қайын ата немесе күйеу мен жезде, ал әйелге: қыз-қарындас, әкпе-сіңлі, ана-апа, жұбай, қайынапа мен ене ретінде рөлдер беріледі. Ер мен әйел жынысының әлеуметтік-мәдени дәрежелері тілдік атауыштық лексемалар болуымен қатар, әлеуметтік, мәдени, гендерлік, этникалық секілді өзіндік мәнділіктерге ие категориялар саналады.

Көркем мәтіндерде гендерлік категориялардың қолданылуын, яғни гендерлік антонимияны қазіргі гендерлік лингвистика немесе лингвистикалық гендерология зерттейді. Гендер әлеуметтік жыныстың факторы, қоғамдағы әрбір тұлғаның гендерлік ерекшелігі тілде көрініс таппауы мүмкін емес. Біріншіден, еркек пен әйел белгілерінің айырмашылығы сөздердің лексикалық мағынасы (әке-шеше, аға-апа) арқылы меңгеріледі. Бұл тұрғыда гендерлік принцип еркек немесе әйел жынысы тұлғасының семантикасы болып саналады [5, 43]. Көркем мәтіндер – ұлттың болмысын тілдік деректер арқылы көрсететін, қоғамдық қатынастар мен мәдени стереотиптерді, рухани құндылықтарды бейнелейтін, мәдени мағыналарымен кодталған түрлі мәліметтерді қамтитын тілдік бірлік. Осындай күрделі ұғымдарды қамтитын көркем мәтіндердегі ер мен әйелдің лингвистикалық ерекшеліктерін

зерттеу арқылы гендерлік категориялардың тілдік табиғатын зерттеу тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Мақаланың мақсаты – көркем мәтіндерде кездесетін ер мен әйелдің тілдік айырмашылығы мен табиғи болмысын көрсететін тілдік бірліктерді анықтау мақсаты көзделеді.

Зерттеу жұмысының ғылыми-теориялық маңызы қазақ тіліндегі гендерлік категориялардың тілдік қолданыстар мен көркем мәтіндердегі берілуінің этникалық негізгі мазмұнын ашып, мәдени семантикасының астарындағы гендерлік кодтың этникалық болмысын көрсетуге бағытталады. Ақын-жазушылардың көркем туындыларындағы гендерлік категорияның тілдік қолданысының танымдық ерекшелігі қарастырылады.

Лингвистикалық гендерология лингвистиканың жаңа саласы болғандықтан қазіргі уақытта гендерлік мәселелер әлеуметтік, саяси, психологиялық, когнитологиялық секілді аспектілердің негізінде жан-жақты зерттелу үстінде.

Мақаланың практикалық құндылығы оның нәтижесін теориялық тіл білімі курстарында, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясында, лингвоаксиология, лингвомәдениеттаным және гендерлік лингвистика бойынша арнайы курстар мен семинарларда пайдалануға болады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу жұмысының негізгі материалдары ретінде көркем шығармалардағы адамға, жыныстық ұғым-түсініктерге қатысты лексикалық бірліктер пайдаланылды. Көркем мәтінде кездесетін гендерлік категориялардың лексикалық мағыналарын талдап, ер адамды немесе әйел адамды сипаттайтын гендірлік белгілері ажыратылды. Қазақ тілінде род категориясы болмағандықтан, ер адам мен әйел адамның қандай қасиеттерін, таным-түсініктерін көрсететіні анықталып, олардың мәдени семантикасының қолданыс аясы жан-жақты қарастырылады. Зерттеу материалдарының нәтижесінде көркем мәтіндердегі гендірлік тілдік категория ретінде тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасалады. Зерттеу жұмысының ғылыми теориялық аппаратын қарастыру барысында, символикалық-семантикалық теорияға негізделген зерттеулерге басымдық беріледі.

Зерттеу жұмысында мақала тақырыбы мен зерттеу бағытына сәйкес зерттеудің сапалық тұрғысынан жинақтау (гендерлік тұрғыдан ер мен әйелді даралап көрсететін мысалдар жинау), сипаттау (жиналған мысалдарды түсіндірме, афоризмдер, тұрақты теңеулер арқылы анықтама беріп, түсіндіру), салыстыру [14] секілді әдістер кеңінен пайдаланылады.

Қазақ тілтаным ғылымында соңғы жылдары тіл мен гендерлік қатынастардың өзара сабақтастығы кеңінен қарастырылуда. Отандық лингвистикада гендер саласын зерттеген ғалымдарға Қ. Жұбанов [6], Б. Хасанұлы [7], А. Сарсенбаева [8], Г. Шоқым [3], К. Жумашева [5] секілді ғалым зерттеушілерді жатқызуға болады. Алайда гендер мәселесі бойынша ХХ ғасырда да жыныс пен тілдің байланысы отандық лингвистикада ертеректе арнайы мәселе ретінде сөз болып, біршама зерттеу жұмыстарына арқау болған. Мәселен Қ. Жұбанов әйел тілінің ерекшелігіне байланысты, әйелдердің құқығы туралы біршама жазып кеткен, әсіресе әйел тілінің арнайы ерекшеліктеріне аса назар аударылған. Қ. Жұбанов: «Күншығыстағы әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі – осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған әйелдердің ым тілі» [6]. Осындай тарихи деректерден елімізде гендерлік зерттеулердің бұрыннан бар екен байқауға болады. Мұндай зерттеулер гендер мен тілдің тарихи байланысын анықтау үшін өте маңызды болып табылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Гендер – кең ауқымды және ғылымның көптеген салаларымен тікелей және жанама түрде байланысатын сала аралық ілім. Соның ішінде гендер мәселесі тіл білімі саласымен тығыз байланысты. Көптеген тілдерде лингвистика саласындағы гендер мәселесі род

категориясы арқылы қарастырылады (мысалы: орыс тілінде он/она, ағылшын тілінде he/she). Дегенмен, бұл мәселе әлемнің барлық тілдеріне ортақ емес. Паскаль Марк [15] грамматикалық гендерлік өлшемдердің тілдік индексі үшін деректерді құрастыру кезінде тілдердің ауқымдылығына, белгілі бір ерекшеліктерге негізделген гендерлік жүйелердің бірнеше түрлерінің априорлы топтастырылуын ұсынған.

1. Грамматикалық род категориясы бар тілдер;
2. Грамматикалық род және табиғи гендерлік тіркесімі бар тілдер (норвег, голланд);
4. Грамматикалық род категориясы жоқ тілдер (қазақ).

Дүниежүзі тілдерін жалпы род категориясы бар және род категориясы жоқ тілдер деп бөліп қарастыруға болады. Род категориясы бар тілдердің ерлер мен әйелдерге арналған сөздерді қолданудың өзіндік тілдік нормалары мен ережелері бар. Ал род категориясы жоқ тілдердің өзіндік табиғи жазылмаған заңдылықтары бар, бірақ оларда нақты тілдік нормалары жоқ (мысалы: қазақ тілінде ер және әйел адамға *ол* деп айтамыз).

1-кесте – Көркем мәтіндерде кездесетін гендерлік метафоралар

Ер адамға бағытталған метафоралық аталымдары	Әйел адамға бағытталған метафоралық аталымдары	Ер мен әйелге ортақ метафоралық аталымдар
Қыран бүркіт, ақсұңқар, абадан, асқар тау, қаранар, таутұлға, еңбекторы, елағасы, ауылағасы, толағай, жырдулдүлі, мықшеге, айдарлы, т.б.	Түлкі, қара қазан, тотықұс, аққу, ару, ақ әже, аруана, ел анасы, біз бикеш, алтын құрсақ, асфальтта өскен қыз, бұрымды қыл, жібек мінез, т.б.	Ақсұңқар, бұлбұл, әбжылан, тұлымды, сөзуар, т.б.

1-кестеде көрсетілгендей ер және әйел атаулары қазақ ақын-жазушыларының шығармасында тек адам кейіпінде емес, сондай-ақ аң, құс, табиғат құбылыстары, тұрмыстық заттарға теңеу арқылы беріліп отырады. Осы тұрғыда Г.А. Адаева «Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы гендер мәселесі: тарихи-философиялық талдау» атты ғылыми жұмысында «Ұлы Ана фольклорлық материалында тек адам кейіпінде емес, жануар немесе құбыжық кейіпінде көріне алады, ол, жылан, айдаһар, құс, жануар, жыртқыш бейнелі» - деп анықтама береді [13, 101].

2-кесте – Көркем мәтіндерде кездесетін ер және әйел бейнесі

Ер адам	
Кескін-келбеті	Қадір-қасиеті
Еңсегей бойлы, өткір көзді, торсық шекелі, қыр мұрынды, кең иықты, жуан білекті, қапсағай денелі, ат жақты, айбарлы, бұдырайған шекелі, өр мінезді	Қырандай алғыр, сұңқардай өр, арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қабыландай сұсты, нардай төзімді, жау жүректі
Әйел адам	
Қиғаш қасты, оймақ ауызды, шиөдей ерні, аққудай бұралған, жібектей үлбіреген, аққудың көгілдіріндей, тал шыбықтай бұралған қыпша белді, сыңғырлаған күлкісі, еліктің лағындай, ақ сәуледен құйылған болмысы, қолаң шашты, маржандай тістері, аққу мойын, қарақаттай көздері, қызыл шырайлы, адуынды	Шаңырақтың құт-берекесі, адал жар, биязы мінезді, назды қимыл, қылықты, жібектей сызылған, үйдің ұйытқысы, берекенің бастауы, сұлулықтың символы, қайсарлықтың үлгісі, даналықтың шырақшысы, шығыстың шынары

Көркем мәтінде әйел бейнесін бейнелеуде көзге қатысты теңеулер жазушылар танымында әртүрлі өрнектеледі. Мысалы, Мұхтар Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясындағы сұлулық үлгісі ретінде «шошақтау біткен үлкен қой көз, нұрлы көз, ойлы көз, шұғылалы көзді» деп суреттесе, Ғ.Мүсірепов өз шығармаларында «мәлдір қара көз, үлкен қара көз, бота көз, құралай көз, айна көз» секілді теңеулерді кеңінен пайдаланған. 2-кестеде көрсетілгендей ер мен әйелдің қадір-қасиеті сыртқы сымбатымен ғана емес ішкі жан-дүниесімен, елге қадірі, адамгершілік болмысымен танылады. Ақын-жазушылар бейнелі сөздер арқылы ер мен әйел бейнесін гендерлік тұрғыдан дараландырып қоғамдағы әлеуметтік рөлін айқын көрсеткен.

Зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес ақын-жазушылардың шығармаларындағы ер мен әйел болмысына сипаттама бере отырып «еркекке тән» және «әйелге тән» гендерлік тілдік суреттеулер этнос мәдениетіндегі гендерологиялық мәнділіктерді көрсетеді. Адамзат қоғамындағы ер мен әйел тілінің гендерлік табиғатын қарастырудың өзіндік ғылыми және тарихи тәсілдері бар. Қазақ тілінде жазылған көркем мәтіндердегі тілдік бірліктердің гендерлік ерекшелігі ретінде ер мен әйелге ғана қатысты образды бейнелер тілдік қолданыстар мен дискурста анықталады. Көркем мәтіндердегі гендерлік категориялар әр дәуір мен кезеңге байланысты дискурстық тұрғыдан деформацияланып отырғаны байқалады. Көркем мәтіндердегі гендерлік айырым белгілер лексикалық бірліктер мен образды сөздердің қолданыс өрісінен айқындалады. Ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесін гендерлік лингвистика мен мәтін лингвистикасына қатысты ғылыми жұмыстар жазуда, арнайы курстар мен семинарларда пайдалануға болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Адамзат қоғамындағы ер мен әйел тілінің гендерлік табиғатын қарастырудың өзіндік ғылыми және тарихи тәсілдері бар. Гендерлік лингвистиканы зерттегенде әрбір әлеуметтік қоғам мен мәдени қарым-қатынастың өзіндік ерекшеліктері болады. Көркем мәтіндерде автордың тақырыптық бағыт бағдарына сәйкес гендерлік ұғым-түсініктер мақсатты және мақсатсыз түрде образды суреттеулерге арқау болады. Көркем мәтінге тірек болатын категориялардың бірі гендерлік ұғым-түсініктер саналады. «Ер мен әйелдің сыртқы бет бейнесімен, болмысының өзіне өте көп теңеулер қолданылған. Көркем мәтінде автордың сөз тандауынан бастап, сюжетті ұйымдастыру мен жазудың басқа элементтеріне дейін кең ауқымды қамтиды. Мәтін мазмұны жағынан да, тарихи дәлдік жағынан да шығарманың шындығын қаншалықты дәл бейнелеуіне ер мен әйелді даралап тұратын гендерлік тіл бірліктерін пайдалануда» [14]. Ер адамға қапсағай денелі, намысты, жауырыны жерге тимеген, ал әйелдерге көбінесе нәзіктік, сұлулық, қауқарсыз деген секілді сөз тіркестері қолданылған. Яғни, мұның өзі ер адамның оның қорғаны, панасы екенін көрсетеді. Әдетте ер адамдар көшбасшы болып келеді және кез келген адамзат қоғамында әйелдерге қарағанда көптеген басымдықтарға, артықшылықтарға ие. Ал әйелдер әрқашан қосалқы рөлдерде, яғни еркектерден кейінгі екінші орында тұрады. Тұрмыстық әлеуметтік өмірде ерлер мен әйелдердің тілдік құзыреттілігінде өзара айырмашылықтар да болады. Бұл туралы Б.Хасанұлы: «гендерлік фактор ерте заманнан бері көрініс тауып келеді. Алғашқы қауымда ерлер мен әйелдердің, қыздар мен ұлдардың өздерінің топтық тілі болды. Еңбек бөлінісі биологиялық айырмашылықтарға негізделген. «Ер адам – түздікі, әйел үйдікі», «Әйел – үйдің көркі, Еркек – түздің көркі» деген қазақ мақалдары өте ертеден бері айтылып келеді. Осыдан келіп әрбір жыныстық тұлғаның өзіндік сөздік қоры пайда болған. Ер мен әйелдің істейтін іс-әрекетінің өзі де, сайып келгенде өзі-ақ үн қатып, сөйлеп тұрған секілді. Мысалы, ер адамдардың сөздік қоры көбіне құрал-саймандарға байланысты болса, ал әйел адамдардың сөздік қоры ас пісіру, тігін тігу, кесте құрау, ши тоқу, текемет басу т.б. лексиконмен толығып отырған» [7, 284].

Жалпы ерлер мен әйелдер лексиконындағы тілдік бірліктер, тұрақты тіркестер, паремеологизмдер әр түрлі дәрежеде көрініс табады. Осыған сәйкес олардың тілдік құзыреттіліктері әлеуметтануда, психологияда, мәдениеттануда және т.б. әртүрлі дәрежеде

сипатталады. «Әдетте, адамзат тілінде ерлер мен әйелдерді сипаттаудың негізгі құралы тілдік формацияның екі түрі болып табылады: толық мәнді зат есімдер және субстантивті фразеологиялық бірліктер» [8,7]. Яғни, ерлер мен әйелдерді сипаттауда поэтикалық тіл бірліктерін қолдануға болады және көркем дискурста кеңінен қолданылып жүр.

Көркем мәтіннің хронологиялық бастауы ертедегі тарихи мәтіндер саналады. Сол тарихи мәтіндерде «Ер-әйел» оппозициясы – бүкіл адамзат нәсіліне, континенттер мен мемлекеттерге, этникалық топтар мен мәдениеттерге енген оппозициялардың бірі. Дінде, мифте, аңызда рух – әке, жер – ана деп беріледі. Ал дүниенің өзі рух пен жердің бірігуінің нәтижесінде жаратылған деседі. Басқа аңыздар мен мифтерде аспан – әке, жер – ана деп те айтылып жүр [9,259].

Табиғат құбылыстары қазақ этносының таным-түсінігі мен дүниетанымында ескеріле отырып пайдаланылады. Мәселен қазақ халқы тау бөктерінде мал бағып, аспанда самғап ұшып жүрген құстарды тамашалап, іс-әрекеттерін ерлер мен әйелдер бойындағы қасиетпен салыстыра отырып жырлайды. Осы тұрғыда С. Жиренов теология ғылымында айтылатын діни канондарда адамзат баласы бір негізден (Адам Ата мен Хауа Анадан) тарағандығымен олардың өмір сүру ерекшеліктерімен табиғи ортаны мекен еткен аймағы, климаты, күнкөріс тіршілігі, ұстанған діні секілді факторларға байланысты өзіндік ерекшеліктері болады деп атап көрсеткен. Гендерлік мәселелерлер әрбір этностың дүниетанымына, мәдениетіне, діни наным-сеніміне, салт-дәстүріне байланысты тілдік қолданыс пен тұрмыстық өмірде өзіндік ерекшеліктері болады [10,180]. Жыраулар поэзиясындағы ғаламның тілдік бейнесі адаммен, дүниемен, ғаламның концептуалды бейнесімен тығыз байланысты. Ақындар поэзиясындағы гендерлік тілдік бірліктердің когнитивтік сипатын талдау үшін ақын-жыраулар поэзиясының мәтіндерін қарастыру арқылы логикалық-тілдік заңдылықтарды анықтауға болады. [10,31]. Демек көркем шығармадағы лингвогендерологиялық бірліктердің қатысуымен жасалған логикалық және тілдік үлгілер, әлемнің тілдік бейнесін жасауға өзіндік үлес қосады.

Көшпелі мәдениеттің өкілі саналатын қазақ халқы қыран бүркітті батырлықтың, мықтылықтың, еркіндіктің, қайсарлықтың, батыллықтың белгісі деп бағаласа, түлкіге қулық, алдамшы мінезді, жылпостық қасиеттерді сипаттайды. Бүркітті ежелден қасиетті құс, көк тәңірісі, еркіндіктің иесі, қанаттылар ханы деп, оның атын қастерлеп бүркіттей қыран, қайсар, өжет болсын деп жаңа туған сәбилеріне ер балаларға бүркітке қатысты есімдерді (Бүркіт, Бүркітбай, Қыран, Сұңқар, Қаршыға және т.б.) телиді. Сол себепті қазақтар бүркіттің аталған қасиеттерін ер адамның бойынан көргендіктен ақын-жыраулар қыран бүркітті шығармаларында тілге тиек етіп, ер адамды қыран бүркітке балаған. Ал түлкі образы әдетте ертегілерде кездеседі, көбінесе олар айлакер мен қудың образын сомдайды, сол секілді Ақан Сері Қорамсаұлы, Абай Құнанбаев және Мағжан Жұмабаев секілді ақын-жазушыларымыз әйел образын түлкімен байланыстырып суреттейді. Мысалы:

Мен болып *қыран бүркіт* ілер едім,

Түлкі боп шықсаң таудың даласына.

Немесе:

Жайықтың *ақ түлкісі* аралдағы,

Алдымнан сен бір қашқан марал-дағы...

Көзіме мұнарланып көрінесің,

Түлкідей тұра қашқан тұмандағы. (*Ақан Сері Қорамсаұлы*)

Немесе:

Біреуі – көк, біреуі – жер тағысы

Қар – аппақ, *бүркіт* – қара, *түлкі* – қызыл

Арт жағынан жауырыны бүлкілдейді,

Қыран бүктеп астына дәл басқанда.

Құсы да, иесі де қоразданар,

Алпыс екі айлалы *түлкі* алғанда (*Абай Құнанбаев*)

Көшпелілер өмірінде олардың ішінде аңшылықпен айналысатындар үшін түлкі ең бағалы аң. Ал оны аулау немесе қолға түсіру аңшылар үшін қиямет қайым болса, қарапайым

халық үшін тіпті қиын іс. Түлкіні қолға түсіру үшін «алпыс алты айланың» бәрін пайдаланады. Сондай-ақ түлкінің бойынан көптеген айланы көруге болады. Осындай «алпыс алты айла» арқылы әйелдерді түлкіге теңеу қазақ халқының танымдық жүйесінің ерекшелігін көрсетеді. Себебі қызға сөз айтарда серілеріміз бар аяласын жүзеге асырған. Сонымен қатар, үй тағысы мен түз тағысының адам үшін арпалысқан аяулы-аяусыз сәттерін аңқұмарлық құштар сезім жеңіп, ақын «қызыл түлкіні» «қара бүркіттің бүлк-бүлк еткізіп бауырына дәл басқан» көріністі адам әрекетіне теңеп, қиял әлемі нақты кеңістік пен уақыттан шығып кетеді. Көңілдің пернесі шабытты әрекет табиғат аясындағы бұл көріністен аң мен аң, адам мен адам арасындағы кимыл-әрекеттен әлдебір алып қашпа ассоциация туғызады.

Үй тағысы мен түз тағысына Сырым Датұлының айтқан төрелігін де мысал ретінде келтіруге болады. Сырым батырдың айтуынша: «Әйел адамның жүретін жері – ауыл арасы ғана болады. Ал еркек адам қайда болмайды, сірә сіздің көріп жүргеніңіз ұрғашы түлкі болар, әлі де болса күтіңіз, жүрер болар» - депті. Бұл жерде Сырым батырдың айтпағы ауыл ішіне тек ұрғашы түлкі кіреді екен, еркек түлкі ауыл ішіне мүлде кірмей сырттан ғана бақылайтын көрінеді.

Аһ ұрдың, сыртың – жалын, ішінде шок.

Тіліне қу *түлкінің* тез алдандың,

Ойламай таңдағаны, тез құп алдың.

Тап-таза ат, көркем көрік – бәрі кетіп

Өміріңше құтыла алмас атта қалдың – деген М. Жұмабаевтың жыр жолдарында гендерлік рөл жан-жануарлар, құстар кейіпінде бейнеленген. Осыдан барып тілдегі «таудағы *түлкіні* бабындағы *бүркіт* қана алады», «қиядағы қызыл *түлкіні*, қияннан соққан *бүркіт* алады», «*еркек* түздің, *әйел* үйдің көркі» сынды мақалдардың, тұрақты сөз тіркестерінің өлең жолдарымен үндестік тауып тұрғанын көруге болады. Тұрақты сөз тіркестері мен ақын-жыраулар шығармашылығындағы танымдық ұғымдардың бір-бірімен байланысы қазақ ұлтының дүниетанымынан хабар береді. Жоғарыдағы өлең жолдарында әйел адамның орнына қу түлкі образын беру арқылы әйел адамның қу, айлакер, құрығына тез түсіруші деп бейнелегенін көруге болады. Ал ер адамды қыран бүркіт яғни көк (түз, аспан) тағысына, әйел адамды жер тағысына балау арқылы ер адамды түздің адамы, әйелді үйдің адамы екенін аңғарамыз. Дана халқымыз жаңа туған нәрестенің кіндігін балтамен кесіп, таза жіппен байлап, түбіне күл сепкен. Ер баланың кіндігін үй күшікке айналмас үшін қырдан асырып лақтырып жіберген немесе аттың жалына байлаған. Ал қыз «үйдің берекесі болсын» деп қыз баланың кіндігін ошақтың астына көмген. «Әйел – үйдің көркі, еркек – түздің көркі» деген нақыл ер адамның берекесі сыртта, әйелдікі отбасы, ошақ қасында екендігін көрсетеді.

Исатайдың барында

Қара қазан, сары бала

Қамы үшін қылыш сермедік. (*Маханбет Өтемісұлы*) – деген жыр жолдарында жыршы әйел адамды қара қазанға теңеп, тілге тиек етіп отыр. Қара қазанға әйел адам от басы, ошақ қасында жүруі заңды құбылыс екенін көрсетеді.

Мен *ақ сұңқар құстың* сойы едім,

Шамырқансам тағы кетермін,

Кетпей де нешік етермін?

Бұл барғаннан барармын,

Қиядан орын алармын.

Мен *ақ сұңқар құстың* сойы едім (*Маханбет Өтемісұлы*). Қазақ халқы қыран құстардың барлығына бірдей баға беріп, қыранның бойындағы қасиеттерді ер адамдарға қарата суреттейді. Көркем мәтіндердегі гендерлік ұғымдарды осындай сөз қолданыстардан көруге болады. Ақын-жыраулар поэзиясындағы ер-азаматтарды қыран құсқа теңеу қазақ мәдениетіндегі дәстүрлі тілдік қолданыс саналса, гендерлік лингвистикада қыран құс – ер азамат дейтін ассоциацияны білдіреді. Мәселен, бүркіт – құстың патшасы, ақсұңқар – құстың төресі, қаршыға – құстың ұрысы, лашын – құстың жендеті дейді. Жоғарыдағы өлең жолынан

автор (ер) өзін ақсұңқар құсқа теңеп, қиядан, құздан орын аламын деген суреттеулер тікелей ер-азаматтарға ғана бағытталған сөз оралымдары екендігін көрсетеді.

Қазіргі кезеңде ер адамдарды тауға теңеу жиі кездеседі. Тау – ешқашан орнынан қозғалмайтын, ғасырлар бойы тұрған тұрақтылық символы. Мұндай ер адам – өмірдің дауылы мен боранына мойымай, отбасы мен жақындары үшін тірек бола алатын жан. Әр дәуірде жазылған көркем мәтіндердегі гендерлік тіл бірліктерін салыстыратын болсақ, уақыт өте келе гендерлік тіл бірліктерінің де деформацияланып отыратындығын аңғартады. Мысалы:

Тауда туып, тасында өскен ұл едім,

Қыран қонған қия таста түледім.

Таудай биік, даладай кең ұлы елім,

Ұлы елім ғой менің қолқа-жүрегім. (*Н.Айтұлы. Тау тұлғалы адам*)

Жоғарыда ұсынылған метафора ер адамның бейнесін қалай қабылданатынын терең әлеуметтік, мәдени және гендерлік көзқарас тұрғысынан сипаттайды. Тау биікке көтерілген сайын, ол алыстан көрініп, қадірі арта түседі. Мұндай ер адам да өз ұстанымы мен рухы арқылы өзгелерден дараланады. Ол материалдық емес, рухани құндылықтарға берік саналады.

Ау, бөрілер, бөрілер,

Бөрімін деп жүрерлер,

Һәр бірінің баласы,

Алтау болар, бес болар,

Абаданнан айырылса,

Олардың Һәр біреуі,

Һәр бір итке жем болар (*Қазтуған*)

Абадан дегеніміз жаугершілікте қол бастайтын мықты тұлға. Абадан деп аталатын қасқырлардың үйірін бастайтын көкжалға теңеу ретінде қалыптасқан ассоциация. Ақын-жыраулар шығармаларында жауға атойлап шабатын ержүрек қолбасшыны көбіне Абаданға теңеген. Алайда қазіргі тіл білімінде абадан лексемасы өте сирек қолданылады. Есесіне көкбөрі сөзі өзінің белсенділігін арттырып, абаданның орнына актив қолданылып жүр. Мысалы қазақ эстрадасындағы «Rin'Go» жастар ән мәтінінде:

Біз көкжалмыз, бөріміз!

Зерек құлақ серіміз!

Біз арланбыз, сырттанбыз!

Қасқыр деген жұрттанбыз!

Қазақ танымындағы гендерлік лингвистика қанаттылардан қыран құс ер адамдарға қарата айтылса, әйелдерді тотықұсқа, сандуғаш, қарлығаш құсқа теңеп жатады. Мысалы:

Тоты құстай керіліп,

Шалқып өскен қыз едім. (*А. Азаматқызы*)

Ақын өлеңінде тоты құсқа ұқсатылып, шалқып өскен қыз едім деуінің өзі тың метафоралық теңеуге жатады. Теңеулер екі мағынада жұмсалатыны белгілі, бірі тура мағына, екіншісі ауыспалы мағынада. Аталған мысалда ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Құстардың ішінде тотықұс сұлулығымен, әсемдігімен ерекшеленеді. Әсемдігіне, сүйкімділігіне қызыққан көпшілік адамдар тотықұсты үйде торға салып қызықтағанды жақсы көреді. Сол себепті қазақ халқы тілдік санасында тотықұс сыланған бойжеткен, көрікті қыз дейтін образды білдіреді.

Қазіргі таңда бойжеткен қыздарды көбінесе өсімдік атауларының метафоралануы негізінде қалыптасқан гүлге теңеу үрдісі көптеп кездеседі. Әйелді гүлге ұқсастырады, себебі әйел де гүл секілді әдемі, нәзік, хош иісі арқылы адамдарды баурап алады. Қамқорлық танытсаң, жайқалып өседі, адамға жағымды эмоция сыйлайды; алайда күтім жасамасаң, тез солып қалады. Әйелді гүлмен салыстыру – оны нәзік, әдемі, бірақ қорғансыз етіп сипаттайды. Бұл метафора әйелдің сыртқы түрі мен эмоциялық әл-ауқатының ер адамға (немесе қоғамға) тәуелді екенін көрсетеді.

Аққудай тізіліскен ақша қыздар қарайды,

Тамашалап таңды мына (*Айтмыс*)

Аққу – өте сирек кездесетін, киелі құс болып табылады. Ақудың киелілігіне қатысты қазақта «Аққуды атпа, досыңды сатпа» деген мақалды негізге алар болсақ, аққудың жұмыртқасы да өте айрықша екендігі белгілі. Мәселен, «Еснейдің табақтай жалпақ қара шұбар беті қыздың *аққудың жұмыртқасындай* аппақ бетіне жақындай берді» (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Көркем мәтіндерде аққуда әсемдіктің, сұлулықтың, пәктіктің символы ретінде суреттеледі. Сондай-ақ қазақ тілінеде аққудың топшысындай, аққудың үніндей, аққудың көгілдіріндей, аққудың мамығындай, аққудың сылануындай, аққудың биіндей тәрізді сан алуан тұрақты сөз орамдары қалыптасқан.

Ал, ару – әйелдің тән сұлулығы мен жан сұлулығын бейнелейтін метафоралық образ. Ару әйел бейнесінің дәстүрлі қазақы стереотипі қалыптасты: Арудың шырайы айға, қимылы һәм мүсіні аққуға және арғымаққа теңеліп айтылады. Ару әйелдің поэтикалық образын сомдағанда І. Жансүгіров халықтық теңеулерді шебер қолданды:

*Айдан ару нәрсе жоқ,
Арғымақ тұрпат, қу сынды.
Сұңғыла сұңқар аңсаған,
Кер құба кәмшат шекеде,
Түнде барда күндіз жоқ.
Ай жүзді сөнгел мүсінді.
Үлпершек үкі, шоқпар шоқ,
Кербез қас кергіш тізеде.*

Әбжылан – ертедегі аңыздарда, жырларда кездесетін мифологиялық образ. Ежелгі дәуірде жылан тотем болып санаған. Яғни ғажайып тылсым қасиеттердің иесі. Сондықтан жылан қазақы ғұрыптар мен жосын-жоралғылардың және наным сенімдердің негізгі объектілерінің бірі болды. Батырдың кереметтігін, әйелдің таңғажайып сұлулығын *әбжыланға* теңеген тұрақты теңеулер мен сөз орамдары эпикалық жырларда жиі кездеседі. Мысалы:

Әбжыландай толғанып,
Шұбарға қарғып мінеді (Алпамыс).
Немесе:
Алтында қамшы қолға алып,
Әбжыландай толғанып,
Бұралып кетіп барады (Қыз Жібек)

Алпамыс жырында кездесетін *әбжылан* мәнмәтінде еркек гендерлік ұғымға жатса, Қыз Жібекте кездесетін *әбжылан* әйел гендерлік бірлігіне жатады. Мәселен К.Б. Жумашева «Гендерлік оппозицияның лексикалық жүйеде концептуалды метафоралар арқылы модельденуі» атты ғылыми жұмысында гендерлік маркерлер белгісі бойынша гендерлік маркерленген және маркерленбеген метафоралардың түрін көрсеткен [12]. Маркерленген адам аталымдарына арлан, төбет, елік, мыстан, аруананы жатқызса, маркерленбеген адам аталымдарына қолшоқпар, ібіліс, қасқырды жатқызған. К.Б. Жумашеваның ұсынған типологиясын негізге ала отырып жоғарыда талданған гендерлік тіл бірліктерді маркерленген және маркерленбеген адам аталымдарын былайша классификациялауға болады.

3-кесте – Гендерлік маркерленген және маркерленбеген адам аталымдары

Адам аталымдары		
Гендерлік маркерленген әйел аталымдары	Гендерлік маркерленген еркек аталымдары	Гендерлік маркерленбеген адам аталымы
Ару, аққу, түлкі, тотықұс, қара қазан, гүл	Қыран, бүркіт, ақсұңқар, абадан, көк бөрі, тау	Әбжылан, сұржылан

Қазіргі қазақ тілінде адам аталымдары гендерлік маркерлену деңгейіне қарай екіге бөлінеді: гендерлік маркерленген және маркерленбеген атаулар. Қазақ тілінде род категориясы болмағанымен гендерлік маркерленген адам аталымдарын ақын-жазушылар

шығармаларында өте сәтті пайдаланған және көркем мәтіндерді талдау арқылы ер және әйел адамға қарата айтылатын гендерлік маркерленген және маркерленбеген тіл бірліктері тіл мен табиғаттың, тіл мен қоғамның байланысы барысында пайда болған деген қорытынды жасауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, көркем мәтіндердегі гендерлік категориялардың ерекшелігін көркем шығармалардағы лингвистикалық деректер негізінде зерттеу бойынша келесідей қорытынды жасалды:

1) көркем мәтіндердегі гендірлік категориялардың ерекшелігін анықтау барысында ер және әйел адамдардың өзіне тән сөздік қоры болады. Көркем мәтіндердегі гендерлік тіл бірліктері халықтың дүниетанымына тән болмыс ерекшеліктерін айқындап тұрады. Лингвистикалық гендерология ғылымының қазіргі теориялық ағымдары көркем шығармаларды жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

2) көркем мәтіндердегі гендерлік род категориясы әйел мен еркек бейнесін бейнелеудегі және гендерлік ұғымдарды білдіруде өзіндік әлеуметтік рөлі айқындалады. Қазақ халқы көркем әдебиетте ер адамдарды бейнелеп жеткізуде жыртқыш құстарға (қыран, бүркіт, ақсұңқар) теңеу және салыстыру арқылы батылдық, қайсарлық, мықтылық секілді теңеулер тән болса, әйел адамдарды бейнелеуде олардың аналық рөлі мен қамқорлығына, сезімтал қасиетіне байланысты аялау, мүсіркеу немесе жаны ашу секілді теңеулер көптеп қолданылады.

3) ер адамдардың мінез-құлық ерекшеліктеріне, агрессивтілігіне орай күшін, ержүректілігін көрсетуге, ал әйел адамдардың сұлулығына, дене бітіміне байланысты қалыптасқан лексикалық бірліктер қатары өлең жолдарында жиі кездеседі.

Көркем мәтіндегі гендерлік категориялар қазақ тілінің этномәдениетіне қатысты қолданылады. Көркем мәтіндердегі гендерлік категорияларды сипаттау, салыстыру және теңеу секілді тәсілдер арқылы ерлер мен әйелдердің гендерлік ерекшеліктерін айқындайтын тілдік құралдар арқылы танылады. Сонымен қатар, ол халықтың гендерлік ұғымына байланысты, этникалық топтың мәдени түсінігі, эстетикалық талғамы, рухани және адами құндылықтары туралы кодталған ақпараттарды құрайды.

Қорыта келе поэтикалық мәтіндерді тура, ауыспалы мағына білдіретін метафоралық қолданыстар мен теңеулерсіз көз алдымызға елестете алмаймыз. Ақын-жазушылардың шығармашылығында гендірлік тіл бірліктерін жасаушы амал-тәсілдердің көп болуы – ақын, жырау, жазушы дүниетанымының кеңдігін әрі қазақ тілінің сөздік қоры мол және көркем бейнелі тіл екендігін дәлелдейді. Мақалада талданған көркем мәтіндердегі гендерлік жұптардан метафоралар патриархалды мәдениет мен матриархаттың табиғи болмысының гендерлік тұрғыдан стереотиптенуінен айқын көрініс табады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 ЕҚЫҰ. Гендер туралы түсінікті түрде шекаралар қауіпсіздігі мен шекара режимінің әйел мен ер қызметкерлеріне арналған нұсқаулық, [Электронный ресурс], <https://www.osce.org/files/f/documents/9/e/454933.pdf> (дата обращения: 20.08.2024)
- 2 Шахмайкин А. Род категориясындағы лингвистикалық статус мәселесі. // Қазіргі орыстану ғылымының өзекті мәселелері Диахрония және синхрония. – М.: ММУ 1996. Б. 226-273.
- 3 Shokym G.T., Zhumasheva K.B. Manifestation of gender contradiction in mythology // Proceedings of the 1st International Turcological Congress on "Researches and directions". – Karabyuk, 2022. – P. 195-201.

- 4 Кирилина А., Томская М. Лингвистикалық гендерлік зерттеу / [Электрондық ресурс] А. Кирилина, Томская М. – 2014 (<http://www.strana-oz.ru/?numid=23&article=1038>). (қаралған күні: 06.09.2024)
- 5 Жумашева К. Қазақ тіліндегі «еркек-әйел» бинарлы оппозициясының лексикографиялық репрезентациясы // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. “Филология ғылымдары” сериясы. № 1 (64). Б. 43–57. – Алматы, 2022.
- 6 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999 – 581 б.
- 7 Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психоллингвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 284-288 бб.
- 8 Сарсенбаева А. Ағылшын тілінің фразеологиялық жүйесіндегі гендерлік қатынастар. 10.02.22. – шет елдер халықтарының тілдері (ағылшын тілі) Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, 2009 – 208 б.
- 9 Rita B. Sultangaliyeva, Sandugash S. Sagidulliyeva, Zinulla Zh. Mutiyev, Gulnaz S. Sagynadin, Aidarbek A. Akbulatov, Gauhar S. Askarova, & Kamshat B. Zhumasheva. Integration of World Literary Traditions and Innovative Artistic Searches in Contemporary Kazakh Prose. Forum for Linguistic Studies, 6(6), 2024 1–14. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7098>.
- 10 Жиренов С. (2012) XV-XIX ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір-Өлім» концептісінің тілдік-танымдық табиғаты. Ғылыми монография. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің «Ұлағат» баспасы, 2012. – 180 б.
- 11 Мағауин М., Байділдаев М. Бес ғасыр жырлайды [Мәтін]: ХҮ ғасырдан ХХ ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Т.3 / Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев. - Алматы: Жазушы, 1985. - 352 б.
- 12 Жумашева К., Абужалитова А., Ажғалиев М., Сапарғалиева М. Гендерлік оппозицияның лексикалық жүйеде концептуалды метафоралар арқылы модельденуі. Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – 2024. – (1). – Б.86–99. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp86-99>.
- 13 Адаева Г.А. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы гендер мәселесі: тарихи философиялық талдау: филос. ғыл. канд. ... дис.: 09.00.03. – Алматы, 2007. – 128 б.
- 14 Balew Demissie. The representation of women in Ngugi ~ wa Thiong’o’s The River Between and A Grain of Wheat: An ideological approach. Social Sciences & Humanities OpenVolume 10, 2024. <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101004>
- 15 Pascal M. “A Language Index of Grammatical Gender Dimensions to Study the Impact of Grammatical Gender on the Way We Perceive Women and Men”, Front. Psychol. 10:1604. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01604>.

Материал 04.07.2025 баспаға түсті

Использование гендерных категорий в художественных текстах

У. Акбердыкызы¹, С.А. Жиренов¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050000, Казахстан

В статье с научно-теоретической и практической точек зрения рассматриваются особенности употребления гендерных категорий и выражения гендерных понятий в художественных текстах. Показаны языковые особенности образных словосочетаний и речевых единиц, присущих мужской и женской речи, а также прагматическое использование взаимосвязанных гендерологических понятий. Анализируя использование гендерных категорий в художественных текстах с лингвистической точки зрения, автор стремится раскрыть символично-семантическое содержание образов мужчины и женщины.

Основной материал исследования составили лингвистические картотечные данные, извлечённые из художественных текстов. Цель исследования — определить гендерные и

языковые признаки, характеризующие «мужское» и «женское» начала, на основе анализа образов мужчин и женщин в произведениях поэтов и писателей.

В исследовании широко применяются такие методы, как сбор, описание, сопоставление, а также компонентный анализ в соответствии с темой и направлением статьи. В статье определяются особенности употребления художественных средств в семантическом содержании и сфере функционирования языковых единиц, относящихся к мужчинам и женщинам.

Научно-практическая значимость статьи заключается в том, что рассмотренные в исследовании теоретические и практические аспекты могут быть внедрены в практику в таких научных направлениях, как когнитивная лингвистика, гендерная лингвистика, этнолингвистика, теория дискурса и лингвопрагматика.

Результаты исследования показывают, что в речевом употреблении мужчин и женщин существуют различия в лексических, грамматических категориях и поэтических образах. Лингвистический анализ языковых единиц художественных текстов на казахском языке позволяет взглянуть на гендерные особенности с новой точки зрения. Также установлено, что гендерные языковые единицы изменялись в зависимости от эпохи и исторического периода.

Ключевые слова: гендер, язык, родовая категория, гендерная лингвистика, мужчина, женщина, художественный текст, казахский язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 ОБСЕ. Гендерно-чувствительные рекомендации для мужчин и женщин, работающих на границе и пограничном персонале, [Электронный ресурс], <https://www.osce.org/files/f/documents/9/e/454933.pdf> (дата обращения: 20.08.2024).
- 2 Шахмайкин А. Проблема лингвистического статуса категории рода // Актуальные проблемы современной русистики. Дихрония и синхрония. – М.: МГУ, 1996. С 226-273.
- 3 Shokym G.T., Zhumasheva K.B. Manifestation of gender contradiction in mythology // Proceedings of the 1st International Turcological Congress on "Researches and directions". – Karabyuk, 2022. – P. 195-201.
- 4 Кирилина А., Томская М. Лингвистические гендерные исследования / [Электронный ресурс] А. Кирилина, Томская М. – 2014 (<http://www.strana-oz.ru/?numid=23&article=1038>). (дата обращения: 06.09.2024)
- 5 Жумашева К. Лексикографическая репрезентация бинарной оппозиции «мужчина-женщина» в казахском языке // Вестник КазУМО и МЯ имени Абылай Хана, Серия «Филологические науки». № 1 (64). С. 43–57. – Алматы, 2022
- 6 Жұбанов Қ. Исследования по казахскому языку. – Алматы, 1999 – 581 с.
- 7 Хасанұлы Б. Ключевые вопросы гендерной ориентации в казахском языкознании // Психоллингвистика и социоллингвистика: современное состояние и будущее: материалы международной конференции. – Алматы, 2003. – 284-288 с.
- 8 Сарсенбаева А. Гендерные отношения во фразеологической системе английского языка. 10.02.22. – языки народов зарубежных стран (английский язык) Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Алматы, 2009. – 128 с.
- 9 Rita B. Sultangaliyeva, Sandugash S. Sagidulliyeva, Zinulla Zh. Mutiyev, Gulnaz S. Sagynadin, Aidarbek A. Akbulatov, Gauhar S. Askarova, & Kamshat B. Zhumasheva. Integration of World Literary Traditions and Innovative Artistic Searches in Contemporary Kazakh Prose. Forum for Linguistic Studies, 6(6), 2024 1–14. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7098>
- 10 Жиренов С. (2012) Лингвистико-познавательная природа концепта «Жизнь-Смерть» в поэзии поэтов XV-XIX веков. Научная монография. - Издательство «Улагат» Казахского национального педагогического университета имени Абая, 2012. – 180 с.
- 11 Мағауин М., Байділдаев М. Пять веков поют: произведения казахских поэтов X века – начала XX века.Т.3 / Алматы : Жазушы, 1985. - 352 с.

- 12 Жумашева К., Абужалитова А., Ажғалиев М., Сапарғалиева М. Моделирование гендерной оппозиции в лексической системе с помощью концептуальных метафор. Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – 2024. – (1). – С.86–99. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp86-99>
- 13 Адаева Г.А. Гендерная проблема в традиционном мировоззрении казахского народа: историко-философский анализ: Филос. сделай это сахар ... дис.:09.00.03. – Алматы, 2007. – 128 с.
- 14 Balew Demissie. The representation of women in Ngugi wa Thiong'o's The River Between and A Grain of Wheat: An ideological approach. Social Sciences & Humanities OpenVolume 10, 2024. <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101004>.
- 15 Pascal M. “A Language Index of Grammatical Gender Dimensions to Study the Impact of Grammatical Gender on the Way We Perceive Women and Men”, Front. Psychol. 10:1604. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01604>

Материал поступил в редакцию журнала 04.07.2025

Using gender categories in literary texts

U. Akberdikyzy¹, S. Zhirenov¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Kazakhstan

The article examines the peculiarities of the use of gender categories and expression of gender concepts in fiction texts from scientific-theoretical and practical points of view. The article shows the linguistic features of figurative word combinations and speech units inherent in male and female speech, as well as the pragmatic use of interrelated gender concepts. Analysing the use of gender categories in artistic texts from the linguistic point of view, the author seeks to reveal the symbolic-semantic content of images of men and women.

The main material of the study consisted of linguistic card data extracted from fiction texts. The aim of the study is to identify gender and linguistic signs characterising ‘masculine’ and ‘feminine’ beginnings on the basis of the analysis of images of men and women in the works of poets and writers.

The study widely applies such methods as collection, description, comparison, as well as component analysis in accordance with the topic and direction of the article. The article identifies the peculiarities of the use of artistic means in the semantic content and sphere of functioning of linguistic units related to men and women.

The scientific and practical significance of the article lies in the fact that the theoretical and practical aspects considered in the study can be introduced into practice in such research areas as cognitive linguistics, gender linguistics, ethnolinguistics, discourse theory and linguopragmatics.

The results of the study show that there are differences in lexical, grammatical categories and poetic images in the speech usage of men and women. The linguistic analysis of linguistic units of Kazakh language fiction texts allows us to look at gender peculiarities from a new point of view. It is also established that gender linguistic units changed depending on the epoch and historical period.

Key words: gender, language, gender category, gender linguistics, male, female, fiction text, kazakh language.

REFERENCES

- 1 Gender туралы тусиникти turde shekaralar qauipsizdigi men shekara rezhimining ajel men er qyzmetkerlerine arnalgan nusqaulyq, EQYU, (2020), [Gender-sensitive guidelines for female and male border security and border management personnel]. Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/e/454933.pdf> (accessed 20.08.2024) [in Kazakh].
- 2 Shakhmajkin, A. (1996), Problema lingvisticheskogo statusa kategorii roda [The problem of the linguistic status of the category of the genus] (Aktualnye problemy sovremennoj rusistikiju Diahronija i sinhronija. Moscow) [in Russian].

- 3 Shokym G.T., Zhumasheva K.B. (2022), Manifestation of gender contradiction in mythology // Proceedings of the 1st International Turcological Congress on "Researches and directions". - Karabyuk. - P. 195-201. [in English].
- 4 Kirilina, A. (2014), Lingvisticheskie gendernye issledovaniya [Linguistic gender studies] (<http://www.strana-oz.ru/?numid=23&article=1038>).] (accessed 06.09.2024) [in Russian].
- 5 Zhumasheva, K. (2022), Qazaq tilindegi «erkek – ajel» binarly oppoziciyasynyng leksikografijalyq reprezentacijasy [Lexicographic re-presentation of binary opposition "man – woman" in the Kazakh language] (Abylaj han atyndagy QazHQ zhane ATU Habarshysy. “Filologija gylymdary” serijasy. № 1 (64). S. 43-57.) [in Kazakh].
- 6 Zhubanov, Q. (1999), Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language] (Almaty) [in Kazakh].
- 7 Hasanuly, B. (2008), Qazaq til biliminde genderlik bagytty qalyptastyrudyngh ozekti maseleleri [Current issues of gender orientation formation in Kazakh linguistics] (Psiholingvistika zhane aleumettik til bilimi: qazirgi kuji zhane bolashagy: Halyqaralyq konferenciya materialdary. – 284-288 bb.) [in Kazakh].
- 8 Sarsenbayeva, A. (2009), Gendernye otnosheniya vo frazeologicheskoy sisteme anglijskogo jazyka. [Gender relations in the phraseological system of the English language] (Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk) [in Russian].
- 9 Sultangaliyeva R.B., Sagidulliyeva S.S., Mutiyev Z.Z., Sagynadin G.S., Akbulatov A.A., Askarova G.S., & Zhumasheva K.B., (2024), Integration of World Literary Traditions and Innovative Artistic Searches in Contemporary Kazakh Prose. Forum for Linguistic Studies, 6(6), 1–14. Available at: <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7098> [in English].
- 10 Zhirenov, S. (2012), XV-XIX-g.g. aqyn-zhyraular pojezijasyndagy «Omir-Olim» konceptisiniñ tildik tanymdyq tabigaty. [Linguistic-cognitive nature of the concept of "Life-Death" in the poetry of poets of the 15th-19th centuries.] (Gylymi monografija. –Abaj atyndagy Qazaq Ulttyq Pedagogikalyq Universitetining «Ulagat» baspasy,180-b.) [in Kazakh].
- 11 Magauin, M. (1985), Bes gasyr zhyrlajdy: 10 gasyrdan 20 gasyrdyng bas kezine dejingi qazaq aqyn-zhyraularynyng shygarmalary. [Five centuries sing: works of Kazakh poets from the 10th century to the beginning of the 20th century.] (T.3 / Almaty: Zhazushy, 352-b.) [in Kazakh].
- 12 Zhumasheva K., Abuzhalitova A., Azhgalieva M., & Sapargalieva M. (2024), Genderlik oppoziciyanıñ leksikalyq zhyjede konceptualdy metaforalar arkyly modeldenui. [Modeling of gender opposition in the lexical system through conceptual metaphors] (Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. – (1). – Б.86–99. Available at: <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp86-99> [in Kazakh].
- 13 Adayeva, G. (2007), Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы gender мәселесі: тарихи философиялық талдау [The problem of gender in the traditional worldview of the Kazakh people: historical philosophical analysis] (Almaty, 128 b.) [in Kazakh].
- 14 Demissie, B. (2024), The representation of women in Ngugi ~ wa Thiong'o's The River Between and A Grain of Wheat: An ideological approach. Social Sciences & Humanities OpenVolume 10. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101004> [in English].
- 15 Pascal M. (2019), “A Language Index of Grammatical Gender Dimensions to Study the Impact of Grammatical Gender on the Way We Perceive Women and Men”, Front. Psychol. Available at: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01604> [in English].

Received: 04.07.2025

Д.Б. Аманжолова¹, А.Т. Каиржанова², Е.А. Юрина³

¹Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан

³Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина, Москва, 117485, Россия

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ШОКАНА УАЛИХАНОВА В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (на материале повести Сапаргали Бегалина)

Данная статья посвящена специфике художественного образа Шокана Уалиханова в детской литературе на материале повести Сапаргали Бегалина. Исследования, посвященные Бегалину, затрагивают его вклад в развитие детской литературы, но вопрос о персоналии его героев остается актуальным.

Цель статьи заключается в анализе языковых средств, с помощью которых формируется образ Шокана в ранние годы, его детское мировосприятие, что занимает центральное место в репрезентации образа ребенка в данной повести и в детской литературе в целом.

В рамках исследования применяются нарратологический анализ, лингвостилистический анализ, герменевтический подход к анализу текста. Подчеркивается важность использования данной повести на уроках в основной школе. Делается вывод о значимости литературного наследия Бегалина в популяризации личности Шокана Уалиханова среди детей и подростков.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, детская литература, Сапаргали Бегалин, художественный образ, детское мировосприятие.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Детская литература через художественные образы, доступные сюжеты и эмоциональное вовлечение формирует у читателей чувство сопричастности к истории своей страны. Одним из наиболее значимых средств формирования исторической памяти у детей становится обращение к реальным личностям и событиям. В этом контексте особое место занимает жанр биографии, адаптированный для юного читателя.

К осмыслению специфики биографического жанра обращались в своих трудах многие видные ученые (Ю. Лотман, М. Бахтин, А. Холиков и др.). Исследователь О.С. Октябрьская произведения в жанре биографии относит к разновидности повести (романа) воспитания. По ее мнению, «авторы подобных книг останавливаются на разных этапах воспитания будущих героев, подробно демонстрируют шкалу их нравственных ценностей и принципы её формирования» [1, 68].

Интерес к данному жанру, как показывает анализ детской и подростково-юношеской литературы, заметно активизировался во второй половине XX века, когда акцент смещается с назидательности на вдохновляющие и личностно ориентированные образы. Именно в этот период появляется повесть Сапаргали Бегалина «Шокан асулары» [2], изданная в 1971 году на казахском языке. В переводе на русский язык повесть получила название «Чокан Уалиханов» (1976) [3].

Повесть С. Бегалина представляет собой яркий пример романизированной биографии, адаптированной для детской аудитории. В этом произведении прослеживаются ключевые черты жанра: опора на реальные исторические факты, внимание к внутреннему миру героя (сначала ребенка, позже – юноши), акцент на его интеллектуальном и нравственном становлении. Через образ Шокана автор знакомит читателя с важной страницей истории

Казахстана, предлагает образец для подражания, формируя тем самым интерес к собственной культуре и истории.

ВВЕДЕНИЕ

Личность и творчество выдающегося ученого Шокана Уалиханова привлекали внимание специалистов разных отраслей наук (географии, лингвистики, истории, краеведения и т.д.). О наиболее ранних исследованиях, посвященных языку и стилю Ш. Уалиханова, подробно представлено в работе профессора О.А. Султаньяева «Слово в контексте» [4]. В данном труде указаны труды писателей и публицистов 50-60-х годов XIX века, таких как А.И. Дубяго, Л.П. Ефремов, А.Х. Мищенко, Г.А. Шелюто и др. [4, 7].

Как показал анализ источников, к творческой биографии Ш. Уалиханова обращались казахстанские литературоведы и лингвисты, историки и писатели, в числе которых Е. Бекмаханов, А.Х. Маргулан, С. Муқанов, М. Ауэзов, А. Алимжанов, Ш. Сарыбаев, А. Кайдар и др. Во многом благодаря им современный читатель осмысливает общественно-политические воззрения ученого, воссоздает его творческий и научный путь.

Одной из первых комплексных биографий Ш. Уалиханова в научной публицистике принято считать работу Х. Айдаровой, в которой, несмотря на отдельные идеологически выдержанные (в соответствии с духом того времени) трактовки личности ученого, проводится анализ становления личности в историко-социальном контексте XIX века [5]. Примечательно, что в данной работе автор использует неизвестные ранее материалы (дневники, письма, служебные записки).

В художественной литературе обращение к исторической личности было «осторожным». Так, первую попытку в 1953 году осуществил известный казахский писатель С. Муқанов, который в период интенсивного изучения жизни и научного наследия ученого и путешественника создает повесть «Чокан Валиханов» и пьесу «Нить Ариадны», а в последующем – масштабный биографический роман «Промелькнувший метеор».

Будучи научным сотрудником Института литературы и языка АН КазССР Сапаргали Бегалин также активно занимается изучением документов, касающихся биографии Шокана Уалиханова. Интерес к личности ученого, его трудам и эпохе становится «культовой» для семьи Бегалиных¹. В 1964 году в издательстве «Жазушы» будет опубликована повесть «Бала Шоқан», которая позже войдет в книгу «Шоқан асулары» и станет первой частью, рассказывающей о семье и детстве Шокана.

Долгие годы С. Бегалин посвятит серьезной исследовательской работе по воссозданию малоизвестных эпизодов детства Шокана Уалиханова, соединив историческую достоверность со своим уникальным художественным стилем. В результате в повести органично соединились поэтичность (лирические описания степи, яркие образы, метафоры и т.д.) и реализм. Во вступительной статье к русскоязычной версии повести Ануар Алимжанов отмечает: «Что же касается предлагаемой юным читателям книги о Чокане Валиханове, то над ней Сапаргали Бегалин длительно работал. Он тщательно изучил эпоху, в которую жил Чокан, изучил труды Чокана, он прекрасно знает быт своего народа» [3, 11].

После опубликования на казахском языке повесть активно переиздавалась, вошла в число рекомендованных к обязательному прочтению (в 90-е годы – к внеклассному). В настоящее время повесть С. Бегалина можно считать классикой детской и юношеской литературы Казахстана.

Профессор Н.Б. Акыш, говоря о роли Сапаргали Бегалина в казахской детской литературе, отмечает актуальность его творчества для современного поколения, поскольку произведения писателя способствуют формированию эстетического чувства у молодого поколения, помогают понять тайны жизни и природы, воспитывают любовь к родной земле и

¹ Сын С.И. Бегалина – известный казахстанский режиссера, снявший художественный фильм о Ш. Уалиханове «Его время придет» (1957).

Отчизне [6]. Данное мнение находит поддержку и у других ученых. Так, например, в работе А.К. Ибрайхановой исследуется использование фольклорных элементов в поэтическом наследии Бегалина, выделяются их художественные особенности в поэмах «Қыран кегі», «Ұр, тоқпақ», «Сырлы қайнар». По мнению автора, характерной особенностью сказок и легенд-поэм, написанных С. Бегалиным для детей, является опора на фольклорные образцы – волшебные и героические сказки, легенды и предания, которые вводятся автором с минимальными изменениями либо дается их литературная обработка [7, 153]. Примечательно, что эта особенность (сопряжение с фольклорной образностью) прослеживается не только в поэтических, но и в прозаических произведениях С. Бегалина. В частности, в повести «Шоқан асулары» органично вводится в контекст повествования легенда о трагичной любви Козы Корпеш и Баян Сулу.

А.К. Ибрайханова также рассматривает историческую составляющую поэтических произведений С. Бегалина, подчеркивая роль поэм в сохранении культурной памяти и воспитании патриотизма у подрастающего поколения. Ученый утверждает, что произведения С. Бегалина представляют собой увлекательные, воспитательные и познавательные художественные образцы, формирующие мировоззрение юных читателей и раскрывающие тайны жизни. Кроме того, исследователь отмечает присутствие «духа эпохи» («өз дәуірінің үні») [7]. Эта особенность прослеживается и в прозе. Так, например, в повести «Шоқан асулары» («Чокан Валиханов») через микромир семьи Шокана Уалиханова писатель передает образ целой эпохи, общественные устои того времени.

В связи с вышесказанным, на наш взгляд, в условиях возросшего интереса к национальной истории, духовным ориентирам и поиску литературных форм, способствующих патриотическому воспитанию, изучение этой повести приобретает особое значение. Анализ художественных средств, с помощью которых автор формирует образ Шокана, позволяет глубже понять, как литература влияет на восприятие исторической личности и развитие мировоззрения юного читателя.

Целью настоящей статьи является выявление и описание языковых средств создания эффекта детского мировосприятия как ключевого инструмента репрезентации образа ребенка в повести Сапаргали Бегалина «Шоқан асулары» («Чокан Валиханов»).

Для достижения цели были решены следующие задачи: а) проанализированы приемы повествования, обеспечивающие восприятие событий глазами ребенка; б) выявлены лексико-стилистические средства, способствующие созданию эффекта детского мировосприятия; в) определена роль фольклорных элементов в художественной репрезентации образа юного Шокана.

Исследование художественных способов репрезентации детского мировосприятия имеет междисциплинарный характер. Для того чтобы определить место повести С. Бегалина в этом научном поле и обосновать актуальность обращения к ней, необходимо обратиться к ключевым работам, в которых осмысливается специфика образа ребенка в литературе.

Феномен детства в гуманитарном знании рассматривается в рамках философских, социологических и культурологических исследований, где детство понимается как продукт исторически переменных дискурсов, институтов и практик воспитания [8; 9].

В литературоведении внимание смещается к тому, **как** детство репрезентируется в тексте: образ ребенка трактуется на пересечении поэтики, идеологии и педагогики. Исследования по западной литературе показывают устойчивые модели детского персонажа (невинность/опыт, «маленький взрослый» и т.д.), «мир детства» как художественную реальность в жанрах от реализма до модернизма [10].

Отдельный блок составляет нарратологическое изучение рассказчика-ребенка и «детской точки зрения». Здесь анализируются функции детского голоса: детское восприятие и взрослое авторское знание, стратегии стилизации речи и внутреннего монолога [11; 12].

Таким образом, последовательное рассмотрение нарративных приемов, лексико-стилистических средств и фольклорных элементов приводит нас к необходимости сформулировать гипотезу, которая состоит в том, что в повести С. Бегалина «Шоқан асулары»

(«Чокан Валиханов») образ главного героя конструируется посредством художественных приемов и языковых средств, позволяющих автору воссоздать детское мировосприятие.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Основным материалом исследования является произведение Сапаргали Бегалина, написанное в жанре детской биографической повести о становлении личности Шокана Уалиханова. Для анализа привлекались как оригинальный текст на казахском языке («*Бала Шоқан*», 1971), так и русский перевод, выполненный Сатимжаном Санбаевым («Чокан Валиханов», 1976).

Такой двуязычный подход обусловлен несколькими причинами. Во-первых, работа с оригиналом позволяет выявить точные художественные приемы и интертекстуальные элементы, использованные автором. Во-вторых, перевод С. Санбаева отличается высоким качеством и адекватно передает эмоционально-образный строй произведения. Кроме того, нам представляется актуальным включение данного текста (как в оригинале, так и в переводе) в школьные учебники основной школы, что способствовало бы укреплению формированию интереса к биографии Шокана Уалиханова. Написанная художественно, она позволяет юному читателю «узнать себя» в герое: через игры, дружбу, обиды, первые открытия. Такая идентификация вызывает эмоциональную вовлеченность и усиливает воспитательное воздействие текста. Тем самым создается возможность распространения жизненных ценностей персоны, которые из области исторического или культурного факта переходят в сферу личного опыта и воображения читателя.

Для анализа нами были выделены следующие ключевые эпизоды: сцены дружбы с Мысыком, эпизоды с матерью и отцом, участие в охоте, исполнение акына Арстана поэмы о Баян сулу и Козы Корпеш, чтение рукописей («Сундук песен»), обучение у муллы Аубакира.

Для выявления особенностей повествовательной перспективы (от первого или от третьего лица, а также особенностей стилизации детского мировосприятия через повествование от третьего лица) использовался нарратологический (или нарративный) анализ.

С целью выявления средств передачи детского мировосприятия (портретные характеристики, внутренняя речь, несобственно-прямая речь, речевая характеристика и т.д.) в работе применялся лингвостилистический анализ.

Повесть С. Бегалина адресована юному читателю, поэтому автор сознательно выстраивает повествование так, чтобы детский опыт героя стал «мостиком» к восприятию текста современными школьниками. Именно поэтому нами учитывался герменевтический подход к анализу текста для интерпретации авторского замысла и выявления соотношения историзма и художественности.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Несмотря на то, что в казахской литературе к творческой биографии Шокана Уалиханова обращались многие авторы, произведение Сапаргали Бегалина «Шоқан асулары» («Чокан Валиханов») является, на наш взгляд, уникальным. Во-первых, автор впервые в казахской детской литературе создает художественный образ ученого; во-вторых, центральной частью является детство и отрочество героя (писатель видел в ранних годах ключ к будущему пути личности); в-третьих, воспитательная направленность (С. Бегалин показывал пример того, как любознательность и стремление к знаниям могут привести к великой судьбе).

Особенностью проведенного анализа стало обращение не только к оригинальному казахскому тексту повести С. Бегалина, но и к её русскому переводу, выполненному Сатимжаном Санбаевым в 1976 году. Сопоставительный анализ подтвердил, что перевод является удачным и адекватно передает художественный замысел автора. С. Санбаев сумел сохранить эмоциональную выразительность, динамику повествования. Благодаря этому русскоязычный читатель получает возможность воспринимать мир детства Шокана столь же

живо и образно, как и в оригинале. Вместе с тем отметим, что казахский текст отличается большей детализацией (например, в перечне восточных авторов и названий произведений), тогда как перевод в ряде случаев сглаживает эти перечисления ради большей плавности восприятия. Однако это не снижает ценности перевода, а скорее демонстрирует адаптационную стратегию переводчика, стремившегося сделать текст максимально доступным для русскоязычного читателя, сохранив при этом его художественный тон и эмоциональную окраску.

ОБСУЖДЕНИЕ

1. Повествовательная перспектива

Проблема художественного изображения детства занимает особое место в исследованиях, посвященных детской литературе, поскольку «мир детства» является не только возрастным этапом биографии героя, но и специфическим художественным феноменом.

Ученые Б.В. Кондаков и Т.Д. Попкова под *миром детства* подразумевают «созданную писателем художественную реальность, увиденную с точки зрения (позиции) ребенка» [13, 138]. Иными словами, речь идет не просто о воспроизведении фактов биографии или бытовых обстоятельств, а о создании особого художественного пространства, в котором действительность преломляется через призму детского восприятия.

Особенность «мира детства» в произведении Сапаргали Бегалина, на наш взгляд, заключается в том, что автор соединяет две перспективы: внутреннюю – взгляд самого ребенка и внешнюю – авторскую позицию, которая организует и интерпретирует этот взгляд. Так, мир маленького Шокана показан автором через его эмоциональные реакции, которые проявляются как в речи (диалогах), так и авторских ремарках.

Например, он радуется простым вещам, таким как глиняные фигурки, которые делает его друг Мысык:

– *Өй, өзің қандай шеберсің. Жүр менімен ...* [2, 7].

– *Знаешь, Мысык, ты настоящий мастер. Скорей едем к нам...* [3, 14].

Кроме того, для Чокана-ребенка характерно обостренное восприятие эпоса, исполняемого акыном:

Ақын кейде баяулата, кейде көтеріле соқтыра, әрбір уақиға тұсына кіргенде өлең ырғағына тербетілгендей дөңгеленеді. Қозыкенің Баянды іздеп тазша бала болып келетін, Баянның алдынан шығатын жерін сондай бір нәзік дыбыспен жан сезіміне беріле аңыратты. Осы бір жеріне келгенде Шоқан² ақын әуеніне еріп, бір назды қоңыр дыбыс шығарғандай болды.

– Апеке, айта түссінші, *қызық екен. Қандай жақсы айтады*, – деді.

В переводе на русский язык С. Санбаев передал таким образом:

Что-то пнящее, теплое родилось в груди мальчика, и он принялся вторить акыну. Ему казалось, что это не Козы, а он сам, Чокан, переодевшись пастухом и погоняя овец, идет на свидание <...>

– *Ой, апа!* – взмолился Чокан. – *Пусть он поет! Так интересно...* [3, 21].

В сцене охоты автор через описание поведения мальчика, его эмоциональности подчеркивает тонкую душевную организацию ребенка:

² Здесь и далее в цитатах имя главного героя будет передано в авторской транскрипции: в казахской версии – Шоқан, в переводе на русском языке – Чокан.

Шоқан да қыраншылар тобының ортасында ересектермен бірге отырғандай, таңғы тыныштықтағы әрбір дыбысты құмарта тыңдап, өзін соларға ортақ сезінді. Бұрын жазғы қыстауларда ит жүгіртіп, қырғауылға, қоянға құс салғанын көргені болмаса, қыстың алғашқы сонарында бүркітпен аңға шығу – мүлде бөлек еді. Аңшылықтың алғашқы қызуы басылған соң, әркім бір-біріне көз тастап, өздерінің жаңа күйін аңғарғандай болды. Бұл Шоқан үшін де тың әсер еді, ол да сол жаңа дүниені жүрегімен қабылдады [2, 32].

<...>

С возрастающим любопытством и изумлением ловил Чокан звуки утра и все больше чувствовал свою общность со взрослыми. Всех их захлестнул охотничий азарт, а теперь он схлынул, и люди оглядываются, начинают видеть друг друга и себя. Это было так ново! И мальчик постигал это новое [3, 36].

Именно в этом двоичном ракурсе возникает особая ценность художественного образа Шокана-ребенка: он оказывается одновременно достоверным (как отражение реальных возрастных особенностей) и идеализированным (как проекция авторских нравственно-психологических представлений).

Говоря о способах повествовательной стратегии в произведении, где центральной фигурой выступает историческая личность, чья судьба перед читателями раскрывается в биографической хроникальности, нужно понимать, что у автора может быть два пути: повествование от первого лица или от третьего. Как отмечает Н. Николина, у обоих способов есть как достоинства, так и недостатки. По мнению исследователя, «рассказ от третьего лица может обеспечить свободу повествования взрослому и всеведущему повествователю, однако особый детский голос будет потерян. Логично предположить, что повествование от лица персонажа-ребенка будет казаться более правдоподобным, создавать ощущение непосредственного проникновения в детское сознание. Однако это не означает, что только такое повествование может позволить автору воссоздать детское мировосприятие» [14, 1438].

Примечательно, что в повести нарратив первой части формально ведется в третьем лице, но в центре оказывается детский мир главного героя: через его эмоции, вопросы и наблюдения читатель погружается в события глазами ребёнка.

Например, в ситуации, когда мать заступилась за младшего брата, автор помогает «услышать» внутренние переживания Шокана:

Вечно одно и то же! Ну хорошо, Жакып еще мал и глуп. Но мать. Почему она не хочет понять меня? Разве этот верблюд был плох? ... [3, 26].

Интересно, что к такому приему автор прибегает и в случае с другим детским персонажем – Мысыком. Например, в эпизоде, когда ему дарят ситец, чтобы сшили рубашку:

Мама у меня есть, – хотелось сказать Мысыку, но он не посмел. – Хорошая мама, добрая... Только ситцу вот нет, и муки нет, и сахару... Поэтому она и плачет, когда я упускаю теленка... [3, 34].

Как видим, использование приема повествования от третьего лица не лишает текст «детской оптики». С. Бегалин сознательно вводит элементы, позволяющие почувствовать внутренний взгляд ребенка (как Шокана, так и Мысыка). Это проявляется в эмоционально окрашенных описаниях природы, в передаче детских вопросов, недоумений, живой реакции на события, а также в том, как маленький герой воспринимает речь взрослых и реагирует на их поступки.

Особо следует отметить, что сюжет первой части повести выстраивается вокруг ключевых эпизодов становления личности (отношения в семье, первые впечатления от традиционного искусства, учеба, дружба с Мысыком), при этом события развиваются линейно, без сложных отступлений: это создает ощущение «живого течения жизни». На наш взгляд, выбор эпизодов для автора не случаен – каждая из них несет функцию «ступени» в духовном росте героя.

Так, например, автору важно показать юным читателям, как в сцене с Мысыком (мать Зейнеп несправедливо отчитывает мальчика-пастушка из-за его внешнего вида), несмотря на почтение к матери, Шокан способен критически отнестись к её поступку. С. Бегалин

подчеркивает важные черты характера будущего ученого – стремление мыслить не только «как принято», но исходя из внутреннего нравственного чувства. Обратим внимание, что в этом эпизоде автор ёмко и лаконично описывает реакцию мальчика и ответное поведение матери:

– Әжеке, мына Мысыққа бауырсақ беріңізші, – деп, Шоқан шешесіне **өтінішті ерке тілек айтты**.

– Әй, Қанипа, ана балаға бауырсақ әперші, отырғызып қымыз бер. Шоқанжан ертіп келіпті ғой, – деп, сары бәйбіше бағанағыдай емес, **Шоқанның ыңғайына иіліп, жұмсақ сөйледі** [2, 16].

Этот фрагмент в переводе на русском языке:

– Ана, угостите моего гостя лепешками.

Тон его был **по-прежнему почтительным**, однако появилась в нем какая-то иная интонация: **что-то твердое, несгибаемое** звучало в этих простых словах.

Оттого ли, что мать уловила перемену в настроении сына, или на нее подействовало присутствие мужа, но она вдруг подобрела [3, 16].

Интересен, на наш взгляд, и эпизод перед отъездом к бабушке Айганым, когда Шоқан решает заехать к Мысыку.

– Сен, жалғыз қайда бара жатырсың? – деп бөліне жүру себебін сұрады.

– Атеке, кеше Мысыққа, әлгі мүсінші балаға, келем деп уәде бергем, соған барам.

– Кейін-ақ бармайсың ба, ол бір жаққа кетіп қалар деп пе едің? – деген әке сөзіне:

– **Уәде айтып, артынан алдасам ұят болады ғой. Бұдан былай ол менің сөзіме сенбейді ғой**, – деді.

Шыңғыс Шоқанға ойлана қарады да:

– Ә, жарайды, бар. Екі айтпаған жақсы, – деді. Шыңғыстың өңінде баласына іштей разыланған ажар бар еді.

– Төре баланың мына қылығы қандай жақсы тәртіп. **Өтірік айтып алдасам, ендігіде сенбейді ғой дейді. Болар бала... деген-ау**, – деп Арыстан бөліне жөнелген Шоқанға сыртынан сүйсіне ықылас білдірді [2, 19].

В переводе С. Санбаева этот эпизод передан следующим образом:

– Куда, куда один? – окликнул его отец.

– Обещал заехать к Мысыку.

– Разве нельзя сделать это позже?

– **Я дал слово, ата. Если обману, Мысык перестанет мне верить.**

Отец понял его досаду, согласился:

– Хорошо, поезжай, только не долго задерживайся.

Чокан повернул коня.

– Хороший мальчик! – Акын проводил Чокана ласковым взглядом. – **Ишь как рассуждает – слово свое высоко ставит. Молодец!** [3, 26].

Как видим, для героя обещание, данное другу, оказывается важнее светского ритуала сопровождения султана. Это демонстрирует раннее формирование у ребенка чувства ответственности за собственные слова и поступки. Примечательно, что автор, показывая в этой сцене конфликт «детского» и «взрослого» мира, через реакцию и поведение отца демонстрирует доверие к сыну и признание его самостоятельности.

И, безусловно, в этой сцене мы явственно видим авторскую оценку. Так, комментарий акына («**Өтірік айтып алдасам, ендігіде сенбейді ғой дейді. Болар бала... деген-ау / Хороший мальчик! ... слово своё высоко ставит**») служит авторской ремаркой, закрепляющей оценку поступка мальчика. Через реплику второстепенного персонажа Сапаргали Бегалин формирует для читателя образ ребенка, у которого в основе характера лежит честность и нравственная

сила. В этом нам видится проявление традиции детской биографической повести XX века – сделать героя примером для юных читателей.

Как известно, основой раскрытия характеров персонажей являются диалоги и монологи. В повести С. Бегалина элементы внутреннего монолога используются для передачи восприятия мира маленьким героем. Так, например, Шокан часто реагирует на события и рассказы взрослых через вопросы к самому себе – «почему?», «как это возможно?». Эти вопросы передаются либо в прямой форме (как внутренний монолог), либо через косвенную речь автора. Они демонстрируют жажду знаний и детскую наивность одновременно: Чокан не просто наблюдает, но пытается осмыслить явления.

Как показал анализ материала, часто С. Бегалин использует несобственно-прямую речь: события описаны автором, но язык, интонации и оценки принадлежат Шокану. Например, степь для героя «поет», горы кажутся «живыми», а звезды – «таинственными». Это прием, когда мысли ребенка поданы не напрямую, а через авторский нарратив, но с сохранением его детского взгляда.

Вместе с тем сам по себе выбор повествовательной перспективы еще не гарантирует передачи детского мировосприятия. Для того чтобы читатель ощутил, что перед ним не просто биографический нарратив, а живой мир глазами ребенка, автор использует целый комплекс художественных и языковых средств.

2. Языковые средства создания эффекта детского мировидения

Портретная характеристика Шокана становится важным средством создания эффекта детского мировосприятия.

Как показал анализ, С. Бегалин использует поведенческую деталь (взгляд, внимательность, молчаливое слушание), чтобы показать духовную чуткость Шокана. Так, например, в эпизоде встречи с акыном характер юного героя раскрывается не его действиями, а тем, как он реагирует на искусство.

Эмоциональная открытость и впечатлительность Шокана раскрываются в следующих описаниях: «*Шоқан ақын қимылына қадағалай қарайды*» [2, 12] («*Чокан ловил каждое движение гостя*» [3, 18]); «*Шоқан үнсіз тыңдап, жыр толқынына берілгендей ақынның әр сөзіне ұйып аңырап қарайды*» [2, 20].

Автор показывает, что Шокан не просто слушатель: он настолько проникается ритмом и интонацией поэта, что его душа откликается звуком. Это художественный прием, подчеркивающий внутреннее слияние с искусством: «*Ақын кейде баяулата, кейде көтеріле соқтыра, әрбір уақыға тұсына кіргенде өлең ырғағына тербетілгендей дөңгеленеді. ... Осы бір жеріне келгенде Шоқан ақын әуеніне еріп, бір назды қоңыр дыбыс шығарғандай болды*» [2, 11]. Переводчик передает этот момент следующим образом: «*Слова поэмы слагались в дивный узор. Поначалу Чокан даже повторял их следом за певцом...*» [3, 20].

Эмоциональная восприимчивость Чокана также выражена через метафорическое описание его реакции на музыку: «*Чарующие звуки окружили Чокана, подняли, понесли в сказочный мир*» [3, 21]. Здесь метафора создает образ его полного погружения в искусство, подчеркивая его способность воспринимать культуру на чувственном уровне. Это не просто поверхностное восприятие, а глубокое эмоциональное переживание, свидетельствующее о его художественной одаренности и склонности к эстетическому осмыслению окружающей действительности.

Еще одним важным элементом портретной характеристики является сцена чтения дастана: «*Салмақпен асықпай, байыпты оқып, әрбір бөлімдерін орнымен баяндап бергеніне сыншыл да есті әже соншалық разы болып батасын берді*» [3, 24]; «*Чокан читал длинный дастан важно, неспешно, с достоинством профессионального сказителя*» [3, 30].

Эпитеты «*салмақпен асықпай, байыпты оқып*» / «*важно, неспешно, с достоинством*» передают его уверенность и уважение к традициям. Автор (и, как видим, переводчик тоже) сознательно сравнивает его с профессиональным сказителем, подчеркивая не только его умение красиво излагать текст, но и внутреннюю зрелость, осознание своей роли в передаче

культурного наследия. Шокан не просто воспринимает знания, но и уже в юном возрасте способен их передавать, что является важным признаком лидерских качеств и глубокого понимания традиций своего народа.

В сцене охоты Шокан предстает как человек, способный контролировать свои эмоции, даже находясь в сильном волнении: «*Дүбірден әлі айықпаған Шоқан көзін ғана оттай жалт қақтырып, әкесінің ауыр сөзін естуге іштей әзірленгендей*» [2, 33]. На русском языке: «*Разгоряченный Чокан лишь посверкивал глазами да молчал, готовясь выслушать упреки отца*» [3, 38].

Он не спорит и не оправдывается, а готовится достойно принять слова отца, что говорит о его уважении к старшим и осознании последствий своих поступков. Выражение «*посверкивал глазами*» показывает его внутреннее напряжение, силу духа и стремление сдерживать свои чувства.

Важную роль в репрезентации образа играет и *речевая характеристика персонажа*. Речь героя является важным элементом его образа, отражая его мировоззрение, внутренние качества и отношение к окружающим. В повести Сапаргали Бегалина речь Шокана Уалиханова подчеркивает его честность, ответственность, зрелость и осознание важности данных обещаний. Для раскрытия указанных характерных черт персонажа писатель обращается к различным изобразительно-выразительным средствам (эпитеты и сравнения). Например, в эпизоде прощания с Мысыком сравнение *үлкен кісіше / как взрослый* показывает, что Шокан осознает важность момента:

– *Біздің ауыл қыстауға көшеді. Сен осында қаласың ғой, енді аман бол, – деп Шоқан Мысыққа үлкен кісіше қош айтты* [3, 28].

В переводе на русский язык:

– *Завтра мы уезжаем. Будь здоров, Мысык, – степенно, как взрослый, сказал на прощанье Чокан* [3, 34].

Ситуация прощания традиционно связана с эмоциональностью и детской непосредственностью, но здесь автору важно показать, что ребенок выходит за пределы своего «естественного» детского поведения. Контраст между ожиданием детской реакции и фактическим «взрослым» поведением усиливает впечатление.

Обращения и названия (как его называют другие) героя играют важную роль в его характеристике, формируя определённый образ в сознании читателя. В данном случае они подчеркивают статус, происхождение, возраст персонажа и отношение к нему окружающих.

Например, обращения *төре баласы / сын тюре, Сұлтан Шыңғыстың тағдырлы мұрагері / наследник султана Чингиса, Хан Уәлидің немересі / внук хана Вали* акцентируют внимание на его знатном происхождении, а также на высокой ответственности, возложенной на него по праву рождения. Эти обращения не только подчеркивают его родовую принадлежность, но и создают образ человека, наделенного определёнными ожиданиями и обязанностями.

Выражение *кішкене төре* (в переводе у С. Санбаева несколько вариантов: *молодой тюре, маленький тюре* и *юный тюре*) подчеркивает его возрастную незрелость, возможно, указывая на его неопытность или необходимость расти, чтобы соответствовать своей роли. Они создают образ наследника, которому еще предстоит стать настоящим правителем.

В свою очередь, обращение отца или бабушки Айганым отражает заботливое отношение к герою: «*Шоқанжан, ана бір балшықтарың не? – деп, әкесі қалыпты мейірбан лебізімен Шоқанға тіл қатты*» [2, 9]. Суффикс «-жан» в тюркских языках используется для выражения ласки и привязанности, что говорит о близости и заботе со стороны говорящего.

3. Интертекстуальные элементы и историзм

Еще одним из приемов создания детского мировосприятия, обнаруженный нами в произведении С. Бегалина, является использование отдельных художественных деталей. Как показал анализ, личный вещный мир ребенка не занимает центрального места: у Шокана нет «игрушек» или личных предметов, которые становились бы основой характеристики. Вместо

этого автор акцентирует внимание на вербальном и ценностном пространстве детства – на том, что и как мальчик слышит, воспринимает и усваивает от мира взрослых.

Так, юный герой остро реагирует на рассказы взрослых, на народные предания и беседы в кругу семьи. Это именно те «культурные тексты», которые замещают для него роль игрушек и детских предметов. Например, эпизод знакомства Шокана с древней рукописью ярко показывает детскую жажду знания:

И вот, вскоре после того, как в ауле побывал акын Арстан, султан Чингис вновь раскрыл «Сундук песен». Подсевший к нему Чокан перебирал тетради, взглядываясь в затейливое кружево арабской вязи, и вдруг в ушах у него зазвенел родной казахский напев.

– Да ведь это... Это же на нашем языке! – воскликнул он. – Казахская песня, только арабскими буквами писана ...

– Да, сын мой, это казахская поэма, дастан «Ер-Кокше». В ней акын славит древнего героя, сложившего голову ради счастья своего народа.

– Ата, прошу вас, позвольте мне прочесть!

— Ну что ж, читай. Только будь осторожен, не помни и не испачкай рукопись. Я приготовил ее для отправки в Петербург. Нынче там появились люди, которых интересуют наши песни.

Так Чокан получил доступ к «Сундуку песен». Много прочел он в ту осень казахских сказок, старинных преданий и поэм.

А память, цепкая и острая, все возвращалась к песне Арстана... Строфу за строфой вспоминал Чокан поэму о Козы и Баян. А почему бы не записать ее? Почему бы не завести свою тетрадь? Пусть пока он помнит только отрывки, но ведь это – начало. Когда-нибудь и у него, Чокана, будет свой «Сундук песен» [3, 29].

Через эти «интертексты» создается собственная система ценностей ребенка – уважение к слову, интерес к истории народа, стремление к познанию мира.

Отметим, что сборник рукописей «Сундук песен» – это художественная трансформация исторического факта, который известен многим биографам Шокана Уалиханова из письма (февраль 1840 г.) пограничного начальника сибирских казахов М.В. Ладыженского султану Уалиханову (отец Шокана) Приведем отрывок:

...Препоручаю Вам сделать для меня собрание песен, сказок, преданий и пословиц киргизского народа, столь богатого этими произведениями. При собрании прошу Вас наблюдать следующее. Собираемые стихотворения в киргизском народе разделить по смыслу их на тетради, из которых в первую поместить песни, какого бы содержания они ни были, замечательные по замыслу и стихосложению, по древности языка или, наконец, по славе их в степи, означая, впрочем, в заглавии песен, к какому роду они принадлежат, т. е. свадебные, похоронные, любовные, колыбельные или исторические... [15, 16].

К этой работе Шынгыс Уалиханов активно вовлекал и своего сына, что подтверждается записью ими поэмы «Едиге» и других эпических текстов. Таким образом, достоверно, что собрание фольклора стало частью не только служебных обязанностей султана, но и семейной культурной традицией.

Важной особенностью авторского замысла, на наш взгляд, является то, что С. Бегалин последовательно расширяет художественное пространство повести – создается культурный фон детства Шокана, где устное наследие и классические произведения Востока формируют уникальную личность.

В первой части повести читатель ощущает атмосферу фольклора, в которую погружен мальчик с детства: он слушает акынов («*весь во власти услышанного*»), запоминает сказания и дастаны, знакомится с героями эпосов («*Ер-Таргын*», «*Козы Корпеш и Баян сулу*», «*Боз-жигит*»). Эти тексты выступают в роли «первой школы» его нравственного становления, эмоциональной основой восприятия мира.

В этой связи вопрос, который задает Шокан акыну после прочтения поэмы («*А мавзолей Козы и Баян высокий?*»), говорит о его глубоком сопереживании истории. Он хочет убедиться в значимости подвига Козы и Баян через материальный знак памяти – мавзолей. Ответ акына

представлен в виде гиперболы, народного преувеличения: *«Мен көргенім жоқ, бірақ көргендер айтқанда, сондай биік, етегінен басына қараған кісінің басынан тақиясы түседі»* [2, 22] (в переводе: *«Говорят, если поглядеть снизу на его купол, с головы тюбетейка свалится»* [3, 28]).

Фольклорные сказания и песни акынов были той средой, где формировались первые ценности и представления юного Чокана. Но этот живой мир устного слова постепенно подталкивал его к поиску новых форм познания. И следующим этапом стало обучение у муллы, где он получил возможность «перенести» услышанное в сферу письменного текста, научиться читать и писать, а вместе с тем открыть для себя восточную литературу. Этому периоду автор повести уделит особое внимание – он вводит в число второстепенных персонажей учителя Аубакира, который обучал навыкам чтения, письма, знакомил с арабской, персидской и чагатайской литературой

Примечательно, что в русскоязычной версии повести переводчик делает упущение, не дает детального описания круга чтения юного Чокана, тогда как в оригинале читаем следующее:

Шығыстың атақты ақындары Әбілқасым Фердоусидың «Шаһнамасын», Жәмидің, Омар Һаямның рубаяттарын, Науаидың дастанын, Азербайжан ақындары Низами, Ғанжауи, Ғзулилардың шығармаларымен таныстырды. Шоқанның өте-мөте қызыға оқығаны Ләйлі – Мәжнүн жыры, Һаямның рубаяттары болды. Әсіресе Омар Һаямның іслам діні жөніндегі жансыз сопылық, жалған мүлгушілікке қарсы жазылған өткір қияли рубаяттарын ұнататын [2, 24].

Упоминание текстов Фирдоуси, Хайяма, Навои, Низами, на наш взгляд, является не случайным украшением повествования, а способом подчеркнуть историческую достоверность (Шокан Уалиханов действительно читал эти произведения). Таким образом, С. Бегалин соединяет документальную достоверность с художественным вымыслом, создавая биографический портрет будущего ученого, а также художественную модель детства как культурного феномена.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В первой части повести «Шокан асулары» («Чокан Валиханов») перед читателями раскрывается не просто биография, а живой образ мальчика, которого манят безграничная степь и далекие горизонты. С. Бегалин мастерски использует средства выразительности (сравнения, эпитеты, метафоры), чтобы передать дух времени и внутренний мир героя.

Повесть С. Бегалина представляет собой ценное художественное произведение, в котором образ главного героя раскрывается через различные литературные приёмы. Анализ портретной и речевой характеристики, системы обращений, а также сравнительное исследование оригинала и перевода позволяют глубже понять особенности репрезентации личности Шокана Уалиханова.

Результаты исследования подтверждают, что автор не только передает историческую достоверность, но и формирует многогранный образ героя, подчёркивая его ум, любознательность и внутренний рост. Перевод также сохраняет эти черты, что делает произведение доступным и понятным для широкой аудитории.

Изучение подобных произведений способствует развитию образного и критического мышления, аналитических навыков и способности воспринимать художественный текст в его многослойности. Это делает повесть не только литературным памятником, но и полезным инструментом в образовательном процессе. Произведение играет важную роль в воспитании подрастающего поколения, формируя у детей интерес к истории и культуре Казахстана, а также уважение к наследию великих личностей.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Статья подготовлена при поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках научного проекта [ИРН AP23486380] «Тюркские языки Казахстана в условиях духовной модернизации общества: от графики к эпическому тексту» (по Программе грантового финансирования научных и научно-технических проектов на 2024–2026 годы).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Октябрьская О.С. Формирование и развитие жанровой системы в русской детской литературе 1920–50-х годов. Монография. – М.: МАКС Пресс, 2016. – 248 с.
- 2 Бегалин С. Шоқан асулары: повесть. – Алматы: Балауса, 1996. – 208 б.
- 3 Бегалин С. Чокан Валиханов. Повесть. Перевод с казахского. – М.: Детская литература, 1976. – 173 с.
- 4 Султаньяев О.А. Слово в контексте (по материалам произведений Чокана Валиханова). – Кокшетау, 2001. – 214 с.
- 5 Айдарова Х. Чокан Валиханов. – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1945. – 197 с.
- 6 Ақыш Н.Б. С. Бегалин шығармаларындағы көркемдік таным үрдісі // «Керуен». – 2022. Том 77. № 4. – С. 40-50. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-03>
- 7 Ибрайханова А.Қ. Сапарғали Бегалин поэмаларындағы ертегі, аңыздар ізі // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2024. № 1. – 143-156 б. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.11>
- 8 Zornado J. L. *Inventing the Child: Culture, Ideology and the Story of the Child*. – New York: Garland Publishing, 2001. – 235 p.
- 9 Froud M. *The Lost Child in Literature and Culture* / M. Froud. – London: Palgrave Macmillan, 2017. – 198 p.
- 10 Foster K. *Chinese Literature and the Child: Children and Childhood in Late-Twentieth-Century Chinese Fiction*. – London: Palgrave Macmillan, 2013. – 251 p.
- 11 Dinter S. *The Child Narrator in Contemporary British Fiction and Literary Criticism. The Case of Stephen Kelman's Pigeon English* // *Transdisciplinary Perspectives on Childhood in Contemporary Britain Literature, Media and Society* / ed. by S. Dinter and R. Schneider. – New York: Routledge, 2018. – P. 50–66.
- 12 Björling F. Child narrator and adult author: The narrative dichotomy in karei poláček's bylo nás pět // *Scando-Slavica*. 1983. Vol 29, Issue 1. P. 5–19.
- 13 Кондаков Б.В., Попкова Т.Д. Художественный мир литературы и феномен детского мирознания статья первая // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2011. №4. С.130-143 [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-mir-literatury-i-fenomen-detskogo-mirosoznaniya-statya-pervaya> (дата обращения: 30.04.2025).
- 14 Николина Н.Н. Стилизация детского мировосприятия и речи персонажа в повествовании от третьего лица // Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология». 2023. №6. С.1438-1442. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stilizatsiya-detskogo-mirovospriyatiya-i-rechi-personazha-v-rovostvovani-ot-tretieho-litsa> (дата обращения: 30.04.2025).
- 15 Бейсенбайулы Ж. Детство и кадетские годы Чокана // Простор. 2011. №11. С.3-56. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2015/2015-11/11---2015---1.pdf>

Материал поступил в редакцию журнала 05.07.2025

Балалар әдебиетіндегі Шоқан Уәлихановтың көркемдік бейнесі (Сапарғали Бегалиннің повесі негізінде)

Д.Б. Аманжолова¹, А.Т. Каиржанова², Е.А. Юрина³

¹Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан

³ А.С. Пушкин атындағы мемлекеттік орыс тілі институты, Мәскеу, 117485, Ресей

Мақала Сапарғали Бегалиннің повесі негізінде балалар әдебиетіндегі Шоқан Уәлихановтың көркем бейнесінің ерекшеліктеріне арналған. Бегалинге арналған зерттеулердің басым көпшілігі оның балалар әдебиетінің дамуына қосқан үлесін қарастырады, бірақ кейіпкерлерінің персонологиясы туралы мәселе әлі күнге дейін өзекті болып қала береді.

Мақаланың мақсаты – Шоқанның бала кездегі бейнесін қалыптастыратын оның балалық дүниетанымы қалыптасатын тілдік құралдарды талдау, бұл осы повестегі және жалпы балалар әдебиетіндегі баланың бейнесін бейнелеуде басты орын алады. Зерттеу аясында нарратологиялық талдау, лингвостилистикалық талдау, мәтінді талдауға герменевтикалық тәсіл қолданылады. Кейіпкердің тілдік және портреттік сипаттамаларына, оған айтылған қаратпа сөздерге, сондай-ақ интермәтіндік элементтерге ерекше назар аударылады.

Бұл мәтінді негізгі мектептегі сабақтарда қолданудың маңыздылығы атап өтіледі. Шоқан Уәлихановтың тұлғасын балалар мен жасөспірімдер арасында дәріптеудегі Бегалиннің әдеби мұрасының маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, балалар әдебиеті, Сапарғали Бегалин, көркем образ, балалардың дүниетанымы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Октябрьская О.С. 1920-50 жылдардағы орыс балалар әдебиетіндегі жанрлық жүйенің қалыптасуы мен дамуы. Монография. – М.: МАКС Пресс, 2016. – 248 б.
- 2 Бегалин С. Шоқан асулары: повесть. – Алматы: Балауса, 1996. – 208 б.
- 3 Бегалин С. Шоқан Уәлиханов. Повесть. Қазақ тілінен аударма. – М.: Детская литература, 1976. – 173 б.
- 4 Султаньяев О.А. Сөз контексте (Шоқан Уәлиханов шығармаларының материалдары бойынша). – Кокшетау, 2001. – 214 с.
- 5 Айдарова Х. Шоқан Уәлиханов. – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1945. – 197 б.
- 6 Ақыш Н.Б. С. Бегалин шығармаларындағы көркемдік таным үрдісі // «Керуен». – 2022. Том 77. № 4. – С. 40-50. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-03>
- 7 Ибрайханова А.Қ. Сапарғали Бегалин поэмаларындағы ертегі, аңыздар ізі // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2024. № 1. – 143-156 б. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.11>
- 8 Zornado J. L. Inventing the Child: Culture, Ideology and the Story of the Child. – New York: Garland Publishing, 2001. – 235 p.
- 9 Froud M. The Lost Child in Literature and Culture / M. Froud. – London: Palgrave Macmillan, 2017. – 198 p.
- 10 Foster K. Chinese Literature and the Child: Children and Childhood in Late-Twentieth-Century Chinese Fiction. – London: Palgrave Macmillan, 2013. – 251 p.
- 11 Dinter S. The Child Narrator in Contemporary British Fiction and Literary Criticism. The Case of Stephen Kelman's Pigeon English // Transdisciplinary Perspectives on Childhood in Contemporary Britain Literature, Media and Society / ed. by S. Dinter and R. Schneider. – New Yourk: Routledge, 2018. – P. 50–66.
- 12 Björling F. Child narrator and adult author: The narrative dichotomy in karei poláček's bylo nás pět // Scando-Slavica. 1983. Vol 29, Issue 1. P. 5–19.

13 Кондаков Б.В., Попкова Т.Д. Әдебиеттің көркем әлемі және балалар дүниетанымының құбылысы бірінші мақала // Пермь университетінің хабаршысы. Орыс және шетелдік филология. 2011. №4. 130-143 б. [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-mir-literatury-i-fenomen-detskogo-mirosoznaniya-statya-pervaya> (жүгінген күні: 30.04.2025).

14 Николина Н.Н. Балалардың дүниетанымын және кейіпкердің үшінші тұлғаның әңгімесіндегі сөйлеуін сәндеу // Удмурт университетінің хабаршысы. Тарих және филология сериясы. 2023. №6. 1438-1442 б. [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stilizatsiya-detskogo-mirovospriyatiya-i-rechi-personazha-v-provestvovanii-ot-tretiego-litsa> (жүгінген күні: 30.04.2025).

15 Бейсенбайұлы Ж. Шоқанның балалық шағы және кадет жылдары // Простор. 2011. №11. 3-56 б. [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2015/2015-11/11---2015---1.pdf>

Материал 05.07.2025 баспаға түсті

The artistic image of Shokan Ualikhanov in children's literature (based on the story by Sapargali Begalin)

J. Amanzholova¹, A. Kairzhanova², E. Yurina³

¹Astana IT University, Astana, 010000 Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040 Republic of Kazakhstan

³Russian Language Institute named after A.S. Pushkin, Moscow, 117485, Russia

This article is devoted to the specifics of the artistic image of Shokan Ualikhanov in children's literature based on the story by Sapargali Begalin. The studies devoted to Begalin touch upon his contribution to the development of children's literature, but the question of the personology of his characters remains relevant.

The purpose of the article is to analyze the linguistic means by which Shokan's image is formed in his early years, his childish worldview, which occupies a central place in the representation of the child's image in this story and in children's literature in general. The research uses narratological analysis, linguistic stylistic analysis, and a hermeneutic approach to text analysis. Special attention is paid to the character's speech and portrait characteristics, appeals to him, as well as intertextual elements.

The importance of using this story in primary school lessons is emphasized. The conclusion is about the importance of Begalin's literary heritage in popularizing Shokan Ualikhanov's personality among children and adolescents.

Key words: Shokan Ualikhanov, children's literature, Sapargali Begalin, artistic image, children's worldview.

REFERENCES

- 1 Oktyabrskaya O.S. Formirovanie i razvitie zhanrovoy sistemi v russkoi detskoi literature 1920–50-kh godov. Monografiya. – M.: MAKSS Press, 2016. – 248 s.
- 2 Begalin S. Shokan asulari: povest. – Almaty : Balausa, 1996. – 208 b.
- 3 Begalin S. Chokan Valikhanov. Povest. Perevod s kazakhskogo. – M.: Detskaya literatura, 1976. – 173 s.
- 4 Sultan'yaev O.A. Slovo v kontekste (po materialam proizvedenij CHokana Valihanova). – Kokshetau, 2001. – 214 s.
- 5 Ajdarova H. CHokan Valihanov. – Alma-Ata: KazOGIZ, 1945. – 197 s.
- 6 Akysh N.B. Process hudozhestvennogo poznaniya v proizvedeniyah S. Begalina (na kaz.) // Nauchnyj zhurnal «Keruen» Instituta literatury i iskusstva im. M.O. Auezova. – 2022. Tom 77. № 4. – S. 40-50. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-03>

- 7 Ibrajhanova A. K. Motivy skazok i legend v poemah Sapargali Begalina (na kaz.) // Vestnik Evrazijskogo gumanitarnogo instituta. – 2024. № 1. – 143-156 b. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.11>
- 8 Zornado J. L. Inventing the Child: Culture, Ideology and the Story of the Child. – New York: Garland Publishing, 2001. – 235 p.
- 9 Froud M. The Lost Child in Literature and Culture / M. Froud. – London: Palgrave Macmillan, 2017. – 198 p.
- 10 Foster K. Chinese Literature and the Child: Children and Childhood in Late-Twentieth-Century Chinese Fiction. – London: Palgrave Macmillan, 2013. – 251 p.
- 11 Dinter S. The Child Narrator in Contemporary British Fiction and Literary Criticism. The Case of Stephen Kelman's Pigeon English // Transdisciplinary Perspectives on Childhood in Contemporary Britain Literature, Media and Society / ed. by S. Dinter and R. Schneider. – New Yourk: Routledge, 2018. – P. 50–66.
- 12 Björling F. Child narrator and adult author: The narrative dichotomy in karei poláček's bylo nás pět // Scando-Slavica. 1983. Vol 29, Issue 1. P. 5–19.
- 13 Kondakov B.V., Popkova T.D. Khudozhestvennii mir literaturi i fenomen detskogo mirosoznaniya statya pervaya // Vestnik Permskogo universiteta. Rossiiskaya i zarubezhnaya filologiya. 2011. №4. S.130-143 [Elektronnii resurs]. Rezhim dostupa: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-mir-literatury-i-fenomen-detskogo-mirosoznaniya-statya-pervaya> (data obrashcheniya: 30.04.2025).
- 14 Nikolina N.N. Stilizatsiya detskogo mirovospriyatiya i rechi personazha v povestvovanii ot tretiego litsa // Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya «Istoriya i filologiya». 2023. №6. S.1438-1442. [Elektronnii resurs]. Rezhim dostupa: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stilizatsiya-detskogo-mirovospriyatiya-i-rechi-personazha-v-povestvovanii-ot-tretiego-litsa> (data obrashcheniya: 30.04.2025).
- 15 Beisenbaiuli Zh. Detstvo i kadetskie godi Chokana // Prostor. 2011. №11. S.3-56. [Elektronnii resurs]. Rezhim dostupa: <https://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2015/2015-11/11---2015---1.pdf>

Received: 05.07.2025

IRSTI 17.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp179-192](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp179-192)

A. Assenova¹, Sh. Sapash¹

¹Ualikhanov University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

KAZAKH LITERATURE AT THE INTERSECTION OF CULTURES: HOW EASTERN AND WESTERN TRADITIONS HAVE INFLUENCED CONTEMPORARY WORKS

This article explores the hybridization of Kazakh literature at the intersection of Eastern spirituality and Western literary traditions, with a specific focus on the works of G. Belger, A. Nurpeisov, and M. Shakhanov. The study aims to identify how contemporary Kazakh writers integrate Sufi philosophy, oral narrative structures, and national values with postmodern Western techniques, including individualistic narration, metafiction, and fragmented composition. The research is grounded in postcolonial theory (Bhabha, Said, Spivak) and cultural hybridity (Ashcroft et al.), applying comparative literary analysis and qualitative content analysis to examine stylistic, thematic, and philosophical features. One of the key findings is the dynamic tension between the preservation of national identity and engagement with global cultural trends, demonstrated through symbolic imagery and evolving literary forms. The study also reveals the role of the Russian language as an intermediary in translation, influencing the global reception of Kazakh literature while raising

questions about linguistic authenticity. The novelty of the research lies in its integrated methodological framework that includes translation studies, literary stylistics, and cultural theory. It concludes that contemporary Kazakh literature functions not only as a site of cultural memory but also as a flexible and innovative platform for intercultural dialogue. This work contributes to a broader understanding of how post-Soviet literature negotiates identity in a globalized world and emphasizes the importance of hybrid literary forms in shaping modern national consciousness.

Key words: Kazakh literature, cultural hybridity, globalization, Eastern philosophy, Western literary forms, national identity, intercultural dialogue.

MAIN PROVISIONS

The Contemporary Kazakh literature serves as a cultural mediator between East and West, synthesizing spiritual, philosophical, and narrative traditions from both spheres. The works of G. Belger, A. Nurpeisov, and M. Shakhanov reveal a complex interplay of Sufi philosophy, collective memory, and national ethics with postmodern Western narrative techniques such as stream-of-consciousness, fragmentation, and metafiction. This synthesis reflects the shift from collectivist Soviet themes to new paradigms of individual identity, cultural hybridity, and transnational consciousness.

This research is grounded in the theoretical frameworks of postcolonial studies (H. Bhabha, E. Said, G. Spivak), cultural hybridity (B. Ashcroft et al.), and comparative literature. Homi Bhabha's concept of the "third space" highlights how Kazakh literature constructs hybrid identities not as a compromise between traditions but as a new cultural form altogether. In parallel, E. Said's critique of Orientalism encourages a critical look at how Kazakh narratives are translated and received in Western academic and literary discourse.

The Russian language plays a dual role as both a historical legacy and a practical tool of global access. As noted by scholars such as N. Shaimerdenova and A. Kuliyeveva, Russian serves as an intermediary language that enables the global dissemination of Kazakh literature, while also influencing style and narrative rhythm. However, this process raises ongoing debates about authenticity, national voice, and linguistic self-representation.

Kazakh prose of the post-independence period exhibits strong aesthetic and linguistic diversification. It blends poetic and oral forms with formal and philosophical registers, generating emotionally rich and socially relevant texts. Researchers such as S. Qiraibaev and R. Nurgali have emphasized the importance of maintaining national spirit within modern literature, while others focus on literature's capacity for adaptation in global cultural contexts.

Overall, Kazakh literature is positioned not only as a preserver of cultural memory but as a transformative force, redefining identity through intercultural dialogue. It evolves through a dynamic negotiation of tradition and innovation, contributing to both the national literary canon and the global discussion on cultural exchange.

INTRODUCTION

In the context of accelerating globalization and postcolonial reorientation, contemporary Kazakh literature has emerged as a distinctive cultural phenomenon formed at the intersection of Eastern spiritual traditions and Western literary frameworks. This unique positioning enables Kazakh writers to develop hybrid forms of expression that both preserve national values and engage with global cultural narratives. The transformation of Kazakh literature from oral storytelling and folklore to modern genres and themes reflects a broader cultural shift from collectivist paradigms to individualized, transnational perspectives.

The relevance of this study lies in the necessity to explore the dynamic synthesis of cultural elements that has shaped Kazakh literature over the last few decades. With increasing exposure to Western literary movements and philosophical concepts, contemporary Kazakh authors have adapted new aesthetic methods while retaining the spiritual and ethical foundations of the national tradition.

The integration of Eastern mysticism, particularly Sufi philosophy, with Western literary devices—such as fragmentation, metafiction, and stream-of-consciousness—marks the emergence of a unique narrative identity.

The theoretical foundation of this study draws upon postcolonial theory and cultural hybridity, as articulated by scholars such as Ashcroft, Griffiths, and Tiffin (2003), who emphasize that postcolonial literatures are born from displacement, hybridity, and the negotiation of cultural agency [1]. Homi Bhabha's (1994) notion of the "third space" further illuminates how authors in postcolonial societies construct new identities through literary engagement between colonizing and indigenous cultures [2].

This study focuses on the works of G. Belger, A. Nurpeisov, and M. Shakhanov—writers who exemplify the convergence of globalized thought with national consciousness. Their texts serve as a platform for negotiating spiritual heritage, social critique, and evolving cultural values within a modern literary framework.

The main objectives of this research are as follows:

1. to identify the prevailing themes and genres in contemporary Kazakh literature;
2. to examine the influence of Eastern and Western traditions on literary style and subject matter;

3. to highlight linguistic and stylistic features that express national identity;
4. to assess the role of global culture and heritage in shaping Kazakh literary discourse.

The significance of this research lies in its comparative approach, which sheds light on the enduring cultural patterns that influence Kazakh literary development and underscores the literature's role as a mediator of identity, tradition, and transformation in an increasingly interconnected world. At the same time, the existing body of research on Kazakh literature requires expansion through engagement with recent comparative studies (2018–2025). For example, Abisheva et al. (2018) emphasize the transformation of poetics in modern Kazakh literature, while Ananyeva, Tattimbetova, and Tattimbetova (2023) highlight post-socialist contexts and artistic translation practices. Zhumashev and Meirambekov (2024) analyze foreign perceptions of Soviet Kazakhstan, offering valuable insights into the reception of cultural identity in a broader historiographical perspective. More recently, Asenova, Talasapaeva, and Sabiyeva (2025) provided a diachronic comparison of thematic and stylistic development between early Soviet and contemporary Kazakh literature. These studies demonstrate that, compared to other post-Soviet literatures, Kazakh prose exhibits a distinctive reliance on Sufi philosophical heritage and systematic bilingualism (Kazakh/Russian). Incorporating such recent research situates Kazakh literature within a wider regional and global framework and highlights its unique contribution to comparative literary studies.

MATERIALS AND METHODS

Literary The research is based on a comparative literary analysis of selected prose works by G. Belger, A. Nurpeisov, and M. Shakhanov, representing different generations of contemporary Kazakh writers. These texts were chosen due to their rich integration of Eastern philosophical concepts, national oral traditions, and Western literary techniques. The selection criteria included thematic relevance, representation of hybrid literary identity, and the presence of intercultural elements.

Methodologically, the study applies an interdisciplinary approach that combines elements of postcolonial theory, cultural hybridity studies, and stylistic literary analysis. In particular, the works of H. Bhabha (1994) and E. Said (1978) provide the theoretical basis for analyzing identity construction and intercultural negotiation within post-Soviet Kazakh literature. In addition, the principles of translation studies, especially those proposed by Bassnett and Lefevere (1998), inform the discussion on how the use of the Russian language as a translation medium shapes the global reception of Kazakh literary texts.

The study was conducted in several stages. The first phase involved a review of academic literature on Kazakh literary history, language development, and global literary theory. The second phase consisted of close reading and qualitative content analysis of selected literary texts to identify

key themes, stylistic features, and symbolic constructs reflecting the synthesis of East and West. The third phase involved the comparative evaluation of these features in the context of wider theoretical frameworks.

Linguistic and stylistic elements such as metaphor, symbolism, narrative structure, and the use of multilingualism were analyzed to understand how authors encode cultural hybridity. Attention was also paid to translation strategies and the potential transformation of meaning through linguistic mediation. This integrative methodological approach allows for a nuanced understanding of how Kazakh literature evolves as a hybrid cultural space, simultaneously preserving national identity and engaging with global literary discourse. Context of texts in the study is based on 12 literary works (4 from each author: G. Belger, A. Nurpeisov, and M. Shakhanov), published between 1985 and 2015. The selection includes novels, novellas, and essays that explicitly engage with questions of cultural hybridity, language mediation, and national identity. These three authors were chosen because they represent different generations of Kazakh writers and demonstrate diverse strategies of combining Eastern traditions with Western literary forms.

The following criteria guided the choice of texts (selection criteria):

1. Presence of intercultural elements (Sufi philosophy, oral narrative structures, Western modernist/postmodernist techniques);
2. Representation of hybrid literary identity (multilingualism, code-switching, cultural negotiation);
3. Thematic relevance (identity, migration, memory, and globalization);
4. Availability of both original versions and translations for comparative analysis.

The research was carried out in four stages (analytical procedure):

Stage 1 - literature review: systematic examination of scholarly works on Kazakh literary history, translation studies, and global postcolonial theory.

Stage 2 - textual analysis: close reading of selected works to identify recurring themes, symbols, and stylistic devices.

Stage 3 - content analysis: open coding of cultural markers (metaphors, idioms, religious references, bilingual expressions), followed by categorization into thematic clusters.

Stage 4 - comparative evaluation: cross-analysis of similarities and differences among the three authors, framed within postcolonial and hybridity theory.

Linguistic and stylistic focus. The analysis examined metaphor, symbolism, narrative structures, multilingual expression, and translation strategies. Particular attention was given to how meaning is reshaped when Kazakh texts are mediated through Russian translation, in line with the frameworks proposed by Bassnett and Lefevere (1998).

Justification of sample. The chosen corpus reflects three influential voices of contemporary Kazakh literature: Belger represents the bilingual and transcultural dimension, Nurpeisov illustrates the transition from Soviet collectivist themes to post-Soviet identity, and Shakhanov embodies the fusion of national oral traditions with modern political and philosophical concerns. Together, their works provide a balanced and representative sample for examining cultural hybridity in Kazakh literature.

RESULTS

The conducted analysis reveals a set of interrelated findings that illustrate the complexity and richness of contemporary Kazakh literature. The results show that Kazakh literature is actively evolving at the intersection of global and local, traditional and modern, East and West-producing a hybrid literary field that is both nationally grounded and globally resonant. Several key dimensions were identified in the course of the study: the mediating function of the Russian language in translation, the shaping power of cross-cultural reception, the stylistic diversification of Kazakh prose, and the broader implications for national identity in literature.

1. The Russian language as a mediator.

The research confirms the critical and historically complex role of the Russian language as both a linguistic bridge and a cultural filter in the global dissemination of Kazakh literature. Since the Soviet era, Russian has functioned not only as the dominant medium of interethnic communication across Central Asia, but also as a primary vehicle through which Kazakh texts reach international audiences. However, this mediating function has never been neutral.

As demonstrated in the studies of A. K. Dildabekova and Sh. A. Kuliyeva, translation into Russian often reshapes the original text-linguistically, stylistically, and conceptually. For instance, Kazakh expressions rooted in oral folklore, Islamic ethics, or steppe cosmology may be rendered into more secular or abstract Russian formulations that resonate with broader post-Soviet readerships but diminish the embedded cultural context.

Example 1: Idiomatic transformation

A line in Kazakh such as:

"Ат аунаған жерде түк қалады"

(Lit.: Even where a horse rolls over, some hair remains)

- is rich in imagery and proverb-based reasoning, signaling endurance and residual impact.

In Russian translation, it may be flattened to:

"Ничто не проходит бесследно."

(Nothing goes without a trace.)

- a phrase that loses the nomadic worldview, metaphorical texture, and connection to Kazakh traditional life.

Example 2: Lexical shift and loss of register

Kazakh writers such as Mukhtar Auezov often switch registers mid-text-merging formal narration with folk speech and Islamic moral vocabulary (e.g., иман, жаратқан, намыс). In Russian, translators may replace these terms with generalized or secular synonyms (e.g., совесть, бог, честь), thereby neutralizing the ethnocultural specificity of the text.

Such shifts lead to semantic bleaching, where meaning becomes universally acceptable but culturally diluted.

Theoretical lens: conceptual transformation

According to translation theorists such as Bassnett & Lefevere (1998), translation is a cultural negotiation, not a neutral transfer. It is always embedded in power relations, ideological filters, and assumptions about the target audience.

In this context, Russian functions as both a facilitator and gatekeeper:

It enables Kazakh texts to reach Russian-speaking post-Soviet and even international audiences;

But it also repackages them, filtering out or flattening local aesthetics, historical depth, and epistemological frameworks.

This is particularly relevant for works by Shakhanov, who employs Kazakh philosophical constructs rooted in oral epic traditions. In translation, such constructs are often replaced by abstract universalism, which changes the rhetorical function of the text.

Dual impact of Russian mediation

Positive Aspects	Challenges
Broadens access to post-Soviet and global readerships	Risk of cultural flattening and loss of national flavor
Enables inclusion of Kazakh works in academic programs	Alters authorial voice and intended tone
Facilitates literary diplomacy and exchange	Contributes to asymmetrical perception of Kazakh literature as a "subset" of Russian

Therefore, the Russian language plays a dual and dialectical role in the internationalization of Kazakh literature. On one hand, it has been indispensable in enabling cultural mobility, allowing Kazakh narratives to enter the global literary stage. On the other, it imposes constraints through which

Kazakh literary identity is reframed, sanitized, or reinterpreted according to post-Soviet or global norms.

To fully appreciate Kazakh literature's uniqueness and hybridity, scholars and translators must remain critically aware of the mediating function of Russian and advocate for direct translation from Kazakh whenever possible to preserve the richness of national voice.

2. Translation as cultural recontextualization.

As argued by Bassnett and Lefevere (1998), translation is not a neutral transfer of meaning from one language to another but a cultural and ideological act that determines how a text is perceived, interpreted, and valued. In this regard, the translation of Kazakh literature frequently involves strategic recontextualization, in which cultural elements are amplified, reshaped, or suppressed to align with the assumptions of target audiences. Lefevere describes this process as “rewriting” governed by ideological pressures, aesthetic norms, and market forces, whereby translators and editors act as cultural intermediaries deciding which aspects of a literary tradition are made visible and which remain invisible.

A common practice is thematic filtering, particularly through the selective emphasis on exoticism and mysticism. Analyses of journals such as *Cholbon* and *Literaturnaya Gazeta* demonstrate that translated texts are often chosen for their portrayal of nomadism, Sufism, mythology, or tribal ethics - motifs that resonate with Western orientalist expectations of the “mysterious East.” As a result, works by writers like Mukhtar Shakhanov or Olzhas Suleimenov, which engage with ecological activism, philosophical critique, or linguistic theory, are sometimes abridged or reframed so that political and intellectual content recedes behind spiritualized or folkloric imagery. In this way, Kazakh literature is translated not only in words but in worldview, its “authentic” image carefully constructed through thematic re-selection.

Another frequent form of recontextualization is genre reframing. As Olesova and Sobakina (2019) observe, satirical stories may be presented as philosophical parables, while political allegories can be recast as folk-inspired magical realism. Such reclassification domesticates foreign texts into categories familiar to Western readers, but it also distorts the author's intent and undermines the critical potential of Kazakh literature. Instead of being recognized as a dynamic and dialogic body of work, it risks being reduced to a repository of timeless “wisdom” and ethnographic tradition.

These strategies of selection and reframing generate both positive outcomes and critical challenges. On the one hand, translation has undeniably expanded the international readership of Kazakh literature, facilitated its inclusion in global anthologies, and promoted national culture abroad. On the other hand, this visibility is often achieved at the cost of simplification, cultural distortion, and the reinforcement of orientalist stereotypes. For example, anthologies such as *Contemporary Central Asian Literature in Translation* disproportionately highlight rural identity, spiritual wisdom, and ecological balance, while urban realism, post-Soviet trauma, feminist critique, and linguistic experimentation - central themes of modern Kazakh prose - remain underrepresented. This imbalance produces a skewed image of Kazakh literature as monocultural and ahistorical, obscuring its diversity and critical richness.

In sum, the translation of Kazakh literature into global contexts constitutes a process of cultural recontextualization shaped by editorial decisions, publishing markets, and ideological filters. While translation enables Kazakh texts to enter transnational dialogues, it also reconfigures their voice, often aligning them with external cultural frameworks rather than internal literary logic. To preserve the integrity and pluralism of Kazakh literary expression, greater emphasis should be placed on ethically responsible translation practices, direct translations from Kazakh into world languages, and the inclusion of underrepresented themes that reflect the full scope of Kazakhstan's literary creativity.

3. Reception and cultural representation abroad.

The reception of Kazakh literature abroad has undergone a slow but steady transformation in recent decades, shaped by a growing scholarly interest in post-Soviet and postcolonial narratives that extend beyond the dominant Russian tradition. Works by authors such as Mukhtar Auezov, Olzhas Suleimenov, and Gerold Belger have gradually entered university curricula at institutions including SOAS in London, the University of Vienna, and the University of Wisconsin-Madison. This

development represents a symbolic recognition of Kazakh literature as an autonomous tradition rather than a subsidiary of Soviet multiculturalism. Auezov's *The Path of Abai*, for instance, is now read not only for its literary value but also as a text of cultural resistance and philosophical reflection produced under colonial constraint.

At the same time, the global visibility of Kazakh literature continues to be constrained by persistent structural barriers. Russian remains the dominant mediating language of translation, which often flattens culturally specific idioms, registers, and symbolic frameworks. High-quality direct translations into English, French, or German remain rare, leaving contemporary voices such as Dina Oraz, Bakhytzhan Kanapyanov, or Zira Nauryzbayeva largely inaccessible to international readers. Moreover, the limited corpus that does circulate internationally is often shaped by selective canonization, privileging themes of nomadism, ecological balance, or Sufi mysticism, while marginalizing urban, feminist, experimental, or politically subversive prose.

International anthologies and book fairs have provided some opportunities for visibility, yet these platforms frequently present Kazakh literature in tokenized form—through the inclusion of one or two poems or stories without adequate context, authorial background, or critical framing. State-sponsored cultural diplomacy has supported participation in venues such as the Frankfurt and London Book Fairs, but these initiatives often prioritize canonized male authors and avoid works that challenge dominant narratives.

As a result, Kazakh literature continues to occupy a paradoxical position: it is increasingly acknowledged in symbolic terms, yet remains peripheral in global literary discourse, often read about rather than engaged with directly. For Kazakh literature to move from symbolic inclusion to substantive participation in world literature, stronger institutional support will be necessary—not only for direct translation but also for critical scholarship, classroom adoption, and the promotion of diverse authorial voices. Such efforts would allow Kazakh literature to be interpreted and appreciated on its own terms, reflecting its full cultural, thematic, and aesthetic richness within global literary conversations.

4. Contemporary trends in Kazakh prose.

Post-independence Kazakh prose has undergone a profound transformation, both formally and ideologically, reflecting the cultural and psychological shifts of a society navigating post-Soviet transition and globalization. As noted by scholars such as Temirbolat and Balakaev, contemporary prose demonstrates growing stylistic experimentation, thematic plurality, and philosophical depth, establishing itself as a medium of social critique and cultural reflection.

One of the most distinctive features of this development is formal innovation. Writers have moved away from the linear and didactic storytelling of the Soviet era, adopting narrative strategies such as stream-of-consciousness, nonlinear timelines, and polyphonic structures. In the works of Gerold Belger, fragmented narratives mirror the bicultural and bilingual identity of his characters, while dialogues often shift seamlessly between languages, enacting hybridity on the page itself. Aigul Kemelbayeva's novella *Munara* likewise intertwines feminist introspection and Islamic metaphysics through disjointed temporalities and dreamlike sequences, producing a text that is both intimate and philosophically expansive.

Equally significant is the diversification of themes. Authors now openly address subjects once marginalized or censored, including famine, repression, Russification, migration, and generational identity crises. These topics are not presented as straightforward historical records but are allegorized through symbolic frameworks such as Islamic mysticism, oral motifs, and Western existentialism. As Temirbolat observes, post-independence prose “no longer seeks ideological correctness, but psychological truth,” foregrounding ambiguity, contradiction, and trauma as defining features of postcolonial identity.

This ideological and thematic expansion is accompanied by the emergence of hybrid poetics. Many writers engage in genre-blending and intertextual dialogue, producing what may be described as transcultural aesthetics. Didar Amantay, for instance, combines Nietzschean motifs with Turkic mythology, while Zira Nauryzbayeva weaves ethnographic detail into lyrical and psychoanalytic

prose. Such works reject monolithic models of literature and instead construct fluid identities that resonate with both local and global audiences.

Language itself has become a focal point of artistic experimentation and identity politics. Writers consciously reflect on the hierarchies of Kazakh-Russian bilingualism, using code-switching to convey distinctions of class, intimacy, or ideological position. Russian is often employed to represent bureaucratic indifference and alienation, while Kazakh conveys intimacy, belonging, and cultural memory. In Bakhtinian terms, the contemporary Kazakh novel has become profoundly dialogic, negotiating multiple cultural voices and perspectives within a single narrative frame.

Taken together, these developments position contemporary Kazakh prose as experimental, heterogeneous, and philosophically ambitious. Through genre subversion, symbolic layering, and linguistic hybridity, it redefines national literature as both rooted and fluid, ethnically grounded yet globally resonant, capturing the complexities of Kazakhstan's evolving identity in the postcolonial and post-Soviet era.

5. Language as a literary and cultural tool.

In Kazakh literature, language functions not merely as a narrative vehicle but as a central cultural and political force, a site of identity negotiation and symbolic resistance. As Balakaev, Syzdykova, and Kalysh observe, contemporary prose is increasingly marked by hybridity, intentional code-switching, and interdiscursivity, making it simultaneously a literary tool and a cultural archive.

One of the defining features of this hybridity is the coexistence of multiple registers within a single text. Kazakh prose often combines poetic idioms, oral motifs, academic vocabulary, and foreign borrowings in order to mirror the multilingual reality of society. In the works of Gerold Belger, for example, Kazakh proverbs and idiomatic expressions are embedded within Russian syntactic structures, preserving cultural specificity while enacting linguistic hybridity. Aigul Kemelbayeva likewise integrates archaic Kazakh forms to evoke *zhyrau* aesthetics within modern prose, producing a layered texture that connects oral tradition with contemporary narration.

Bilingualism in literature is not treated as a limitation but rather as a deliberate artistic device. Alternation between Kazakh and Russian - and, in some urban texts, the occasional use of English neologisms - marks distinctions of class, intimacy, or ideology. In the stories of Oralkhan Bokei, Russian often conveys bureaucratic alienation and distance, while Kazakh restores emotional depth and ties to kinship and land. Such code-switching renders texts more authentic to local readers while adding semiotic richness.

Another important tendency is the revival of archaic vocabulary and oral forms, including *tolyq söz*, *qos zhumak*, and *terme* motifs. These elements are not introduced merely as nostalgic ornament but as a way of reclaiming narrative sovereignty and reinforcing cultural continuity. At the same time, Kazakh prose readily incorporates global influences. English terms, especially from technological, academic, or pop-cultural contexts, appear organically in contemporary writing. While such borrowings provoke debates about linguistic purity, they also highlight the agency of authors in reshaping symbolic language without erasing national identity.

Finally, language in literature serves as a repository of cultural memory and a vehicle for political commentary. Lexical choices relating to kinship, landscape, and cosmology encode deep layers of identity, while the persistence of Russian symbolizes both colonial residue and cosmopolitan necessity. In contrast, the use of Kazakh often signals revival and resistance, particularly for younger generations navigating shifting linguistic realities.

Through these practices, contemporary Kazakh prose treats language as a living, hybrid, and ideologically charged entity. By blending archaic with modern, local with global, and oral with textual, authors transform language into both a creative and political act - an ongoing performance of memory, resistance, and imagination.

6. Literature as a platform for hybrid identity.

The findings confirm that Kazakh literature functions as a dynamic site for constructing and negotiating hybrid identity. In the context of postcolonial transformation, globalization, and linguistic pluralism, literature emerges not only as a mirror of cultural heritage but also as a creative arena where identity is continuously reimagined and reconstructed. Contemporary authors consistently challenge

the rigid opposition between tradition and modernity, creating interstitial identities that combine mythopoetic structures with modernist themes. For instance, in the works of Mukhtar Magauin, shamanistic imagery coexists with existential doubt, producing new cultural meanings that are simultaneously rooted in ancestral tradition and open to philosophical innovation.

This hybridity is further expressed in the fusion of Eastern philosophy with Western literary form. Writers integrate Sufi concepts of selfhood, spiritual struggle, and cyclical time into narratives shaped by techniques such as metafiction, fragmentation, and interior monologue. Gerold Belger's prose exemplifies this synthesis, merging Turkic-Islamic cosmology with intertextual references to Western philosophy, thus demonstrating how Kazakh literature reconfigures diverse intellectual traditions into a unified aesthetic whole.

Another important trend is the representation of identity as an ongoing process rather than a fixed essence. Characters in contemporary prose frequently cross linguistic and cultural boundaries, embodying the tension of modernization. In the works of Aigul Kemelbayeva, for example, protagonists negotiate between ancestral obligations and cosmopolitan individualism, reflecting the fluid and performative nature of subjectivity in modern Kazakhstan.

Finally, Kazakh literature operates as a platform of cultural negotiation, mediating between oral and written traditions, between Kazakh and Russian linguistic codes, between Islamic and secular worldviews, and between national frameworks and global horizons. In this sense, writers are not only storytellers but also cultural mediators, actively shaping identities that can withstand the pressures of globalization while maintaining cultural integrity.

In conclusion, contemporary Kazakh literature serves as a powerful platform for articulating hybrid identities. Through formal innovation, thematic complexity, and linguistic experimentation, Kazakh writers have developed a unique literary voice that challenges simplistic binaries and essentialist identities. Instead, they offer multivocal, dialogic, and transcultural narratives that mirror the lived realities of modern Kazakh society.

Kazakh literature thus becomes more than a cultural artifact; it is an active space of identity formation, a forum for collective introspection, and a bridge between cultural memory and future possibility in an increasingly interconnected world.

DISCUSSION

The findings of this study highlight how Kazakh literature negotiates its identity at the intersection of local tradition and global modernity. Unlike many other post-Soviet literatures, which primarily revisit political trauma or socio-economic transformation, Kazakh prose consistently integrates Sufi philosophy, oral poetics, and bilingual registers into modern narrative forms. This persistent dialogue between ancestral heritage and contemporary aesthetics positions Kazakh literature as a distinctive case within postcolonial humanities.

One of the key implications of these results is the rethinking of translation as a cultural practice. The reliance on Russian as a mediating language reflects the historical asymmetry of power within the post-Soviet space. However, it also underlines the urgency of developing direct translation from Kazakh into global languages. Without this step, international audiences will continue to perceive Kazakh literature through a refracted lens, limiting its interpretive potential. Thus, translation studies must move beyond questions of fidelity and consider the ethics of representation, visibility, and cultural authority.

The hybridity identified in the results also has theoretical consequences. By merging Eastern mysticism with Western narrative experimentation, Kazakh authors create what Bhabha terms a "third space" - a site of cultural production that resists binary categories of tradition versus modernity, local versus global. In this sense, Kazakh literature challenges essentialist models of identity and instead advances a performative, processual view of culture. This contribution extends postcolonial theory by demonstrating how a Central Asian literature - often overlooked in global debates - can expand the conceptual vocabulary of hybridity and cultural negotiation.

Finally, these findings point to new directions for comparative studies. Situating Kazakh literature alongside Uzbek, Kyrgyz, or Ukrainian literary traditions underscores both shared legacies of colonial experience and unique trajectories of cultural adaptation. The Kazakh case demonstrates how literature can serve simultaneously as a repository of memory and as a laboratory of innovation. For world literature studies, this duality provides an important corrective to Eurocentric or Russian-centric narratives, making space for Central Asia as an autonomous contributor to global literary modernity.

Kazakh literature is not simply a reflection of national identity but an active arena for its reconstruction. Its value lies not only in preserving cultural continuity but in modeling forms of hybridity, resilience, and aesthetic reinvention that resonate beyond the Kazakh context.

CONCLUSION

This study set out to investigate the evolving nature of Kazakh literary language by examining the interplay of different functional styles and exploring how this evolution has shaped the development of Kazakh prose from the early Soviet period to the present. Through an integrated methodological framework-encompassing stylistic analysis, comparative literary evaluation, and a review of representative texts-this research has revealed key patterns in how Kazakh authors navigate the tension between linguistic tradition and innovation. Particular attention was given to how narrative language transitioned from a hybrid of official, scientific, and spoken registers during the 1920s–1930s toward more distinctly defined stylistic modes in contemporary literature.

The findings indicate that the Kazakh literary language is not static but in constant transformation-absorbing and reconfiguring influences from both indigenous traditions and external cultural forces. The shift from functional, ideologically constrained prose to more expressive, emotionally charged, and aesthetically diverse narrative forms reflects a broader literary and cultural reorientation. Contemporary Kazakh writers creatively deploy elements of oral storytelling, Sufi symbolism, modernist experimentation, and translingual expression to produce works that resonate both locally and globally. This hybridity enables literature to serve not only as a mirror of sociocultural realities but as a platform for negotiating post-Soviet identity in a globalized world.

Moreover, the study highlights the pivotal role of translation and linguistic mediation in shaping the reception and transformation of Kazakh literature. The function of Russian as a bridging language, as well as the cultural recontextualization of translated texts, raises important questions about authenticity, authorial voice, and the politics of representation. These dynamics align with Damrosch's (2003) conceptualization of world literature as texts that are not merely exported across borders but are actively reshaped through intercultural exchange.

Future research in this field would benefit from deeper interdisciplinary engagement, particularly with theories from postcolonial studies, translation studies, and stylistics. Such inquiry could further illuminate how functional stylistics interact with literary aesthetics in contexts of cultural hybridity. Additionally, the insights gained from this study may contribute to the development of genre- and style-specific teaching resources in the fields of language and literature education. The continuing evolution of Kazakh literary discourse-driven by both historical legacy and contemporary innovation-provides fertile ground for further exploration in global literary scholarship.

In conclusion, the linguistic and stylistic transformations observed in Kazakh literature illustrate a rich and multifaceted process of cultural articulation. These shifts underscore literature's enduring role as a space of creative resistance, memory, and reinvention. By mapping these dynamics, this study contributes to a deeper understanding of Kazakh literature's trajectory and its significance within both regional and global literary traditions.

REFERENCES

- 1 Akhmetova, A. B. (2020). Issues of humanitarian cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation [Voprosy gumanitarnogo sotrudnichestva Respubliki

Kazakhstan i Rossiyskoy Federatsii]. Vestnik of Al-Farabi Kazakh National University, (1), 14–20. (in Russian).

2 Balakaev, M. (2022). Issues of the Kazakh literary language. In Issues of the Kazakh Literary Language: Conference Materials, Almaty, Kazakhstan (pp. 112–118). Almaty. (in Russian).

3 Dildabekova, A. K. (2019). The role of the Russian language as a mediator in translating from Kazakh to other languages [Rol' russkogo yazyka kak yazyka-posrednika v perevode s kazakhskogo na drugie yazyki]. Vestnik of Al-Farabi Kazakh National University, (3), 45–52. (in Russian).

4 Kalizhanov, U. K. (2018). The reception of Kazakh literature in the United States [Vstrecha kazakhskoy literatury v Soedinyonnykh Shtatakh Ameriki]. Vestnik of Al-Farabi Kazakh National University, (4), 12–19. (in Russian).

5 Kuliyeva, Sh. A. (2021). Features of the development of Kazakh prose in the independence period. Vestnik of Al-Farabi Kazakh National University. Philology Series, (2), 23–30. (in Russian).

6 Olesova, M. A., & Sobakina, I. V. (2017). Genre and thematic characteristics of the translation service of the "Cholbon" magazine. Vestnik of Al-Farabi Kazakh National University. Philology Series, (5), 67–75. (in Russian).

7 Shaimerdenova, N. Zh. (2023). Features of translating Kazakh writers' works into Russian: A. Kim's role at the intersection of three cultures. In Translation Issues: Proceedings of the I International Scientific Conference, Nur-Sultan, Kazakhstan (pp. 55–60). Nur-Sultan. (in Russian).

8 Temirbolat, A. B. (2022). Characteristics of Kazakh prose in the period of independence. Vestnik of Al-Farabi Kazakh National University. Philology Series, (6), 89–96. (in Russian).

9 Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. The empire writes back: Theory and practice in post-colonial literatures. – Routledge, 2003.

10 Bhabha H. K. The postcolonial and the postmodern: The question of agency //The location of culture. – 1994. – С. 171-197.

11 Bassnett S., Lefevere A. Constructing cultures: Essays on literary translation. – Multilingual Matters, 1998. – Т. 11.

12 Said E. Orientalism pantheon books //New York. – 1978.

13 Spivak G. C. Can the subaltern speak? //Imperialism. – Routledge, 2023. – С. 171-219.

14 Lefevere A., Bassnett S. Constructing Cultures. – Multilingual Matters, 1998.

15 Damrosch D. World literature, national contexts //Modern Philology. – 2003. – Т. 100. – №. 4. – С. 512-531.

Received: 01.07.2025

Мәдениеттер тоғысындағы қазақ әдебиеті: Шығыс және Батыс дәстүрлерінің заманауи шығармаларға ықпалы

А.Б. Әсенова¹ Ш.Б. Сапаш¹

¹Уалиханов университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

Бұл мақалада г.Бельгер, А. Нұрпейісов және М. Шахановтың шығармаларына ерекше назар аудара отырып, Шығыс руханияты мен батыстық әдеби дәстүрлердің тоғысында қазақ әдебиетін будандастыру зерттеледі. Зерттеудің мақсаты-қазіргі қазақ жазушыларының сопылық философияны, ауызша баяндау құрылымдарын және ұлттық құндылықтарды постмодерндік батыстық әдістермен, соның ішінде индивидуалистік баяндау, метафикация және фрагменттік композициямен қалай біріктіретінін анықтау. Зерттеу постколониялық теорияға (Бхабха, Саид, Спивак) және мәдени гибридтілікке (Эшкрофт және т.б.) негізделген, стилистикалық, тақырыптық және философиялық ерекшеліктерді зерттеу үшін салыстырмалы әдеби талдау мен сапалы мазмұнды талдауды қолданады. Негізгі тұжырымдардың бірі-символдық бейнелер мен дамып келе жатқан әдеби формалар арқылы көрсетілген ұлттық бірегейлікті сақтау мен әлемдік мәдени тенденциялармен өзара әрекеттесу арасындағы динамикалық қайшылық. Зерттеу сонымен қатар қазақ әдебиетін әлемдік қабылдауға әсер ететін және лингвистикалық шынайылық

туралы сұрақтар туғызатын аударма кезінде орыс тілінің делдал ретіндегі рөлін ашады. Зерттеудің жаңалығы оның аударма, әдеби Стилистика және мәдениет теориясын қамтитын интеграцияланған әдіснамалық базасында жатыр. Онда қазіргі қазақ әдебиеті мәдени есте сақтау орны ретінде ғана емес, мәдениетаралық диалог үшін икемді және инновациялық платформа ретінде де қызмет етеді деген қорытынды жасалады. Бұл жұмыс посткеңестік әдебиеттің Жаһанданған әлемдегі сәйкестікті қалай анықтайтынын кеңірек түсінуге ықпал етеді және гибриді әдеби формалардың қазіргі ұлттық сананы қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Қазақ әдебиеті, мәдени будандық, жаһандану, Шығыс философиясы, батыстық әдеби формалар, ұлттық бірегейлік, мәдениетаралық диалог.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ахметова А. Б. (2020). Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы гуманитарлық ынтымақтастықтың кейбір мәселелері // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 1. – Б. 14–20.
- 2 Балақаев М. (2022). Қазақ әдеби тілі мәселелері // Қазақ әдеби тілі мәселелері: конференция материалдары, Алматы, Қазақстан. – Алматы. – Б. 112–118.
- 3 Ділдабекова А. Қ. (2019). Қазақ тілінен басқа тілдерге аударуда орыс тілінің аралық тіл ретіндегі рөлі // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 3. – Б. 45–52.
- 4 Қалижанов Ұ. Қ. (2018). Қазақ әдебиетінің АҚШ-та қабылдануы // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 4. – Б. 12–19.
- 5 Құлиева Ш. А. (2021). Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының даму ерекшеліктері // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 2. – Б. 23–30.
- 6 Олесова М. А., Собакина И. В. (2017). «Чолпон» журналының аударма қызметінің жанрлық-тақырыптық ерекшеліктері // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 5. – Б. 67–75.
- 7 Шаймерденова Н. Ж. (2023). Қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аудару ерекшеліктері: үш мәдениеттің тоғысында тұрған А. Кимнің рөлі // Аударма мәселелері: I Халықаралық ғылыми конференция материалдары, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. – Б. 55–60.
- 8 Темірболат А. Б. (2022). Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының ерекшеліктері // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 6. – Б. 89–96.
- 9 Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. The empire writes back: Theory and practice in post-colonial literatures. – Routledge, 2003.
- 10 Bhabha H. K. The postcolonial and the postmodern: The question of agency // The location of culture. – 1994. – С. 171–197.
- 11 Bassnett S., Lefevere A. Constructing cultures: Essays on literary translation. – Multilingual Matters, 1998. – Т. 11.
- 12 Said E. Orientalism pantheon books // New York. – 1978.
- 13 Spivak G. C. Can the subaltern speak? // Imperialism. – Routledge, 2023. – С. 171–219.
- 14 Lefevere A., Bassnett S. Constructing Cultures. – Multilingual Matters, 1998.
- 15 Damrosch D. World literature, national contexts // Modern Philology. – 2003. – Т. 100. – №. 4. – С. 512–531.

Материал баспаға түсті 01.07.2025

Казахская литература на пересечении культур: влияние восточных и западных литературных традиций на современную литературу

А.Б.Асенова¹, Ш.Б.Сапаш¹

¹Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

В данной статье исследуется гибридизация казахской литературы на стыке восточной духовности и западных литературных традиций, с особым акцентом на произведения Г. Бельгера, А. Нурпеисова и М. Шаханова. Цель исследования - выявить, как современные казахские писатели интегрируют суфийскую философию, устные повествовательные структуры и национальные ценности с постмодернистскими западными техниками, включая индивидуалистическое повествование, метафикцию и фрагментарную композицию. Исследование основано на постколониальной теории (Бхабха, Саид, Спивак) и культурной гибридности (Эшкрофт и др.), применяя сравнительный литературный анализ и качественный контент-анализ для изучения стилистических, тематических и философских особенностей. Одним из ключевых выводов является динамичное противоречие между сохранением национальной идентичности и взаимодействием с мировыми культурными тенденциями, демонстрируемое с помощью символических образов и эволюционирующих литературных форм. Исследование также раскрывает роль русского языка как посредника при переводе, влияющего на мировое восприятие казахской литературы и поднимающего вопросы о лингвистической аутентичности. Новизна исследования заключается в его интегрированной методологической базе, включающей переводоведение, литературную стилистику и теорию культуры. В нем делается вывод о том, что современная казахская литература функционирует не только как место культурной памяти, но и как гибкая и инновационная платформа для межкультурного диалога. Эта работа способствует более широкому пониманию того, как постсоветская литература определяет идентичность в глобализованном мире, и подчеркивает важность гибридных литературных форм в формировании современного национального самосознания.

Ключевые слова: казахская литература, культурная гибридность, глобализация, восточная философия, западные литературные формы, национальная идентичность, межкультурный диалог.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ахметова А. Б. (2020). Некоторые вопросы гуманитарного сотрудничества Республики Казахстан и Российской Федерации // Вестн. КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. филол. – № 1. – С. 14–20.
- 2 Балакаев М. (2022). Казахский литературный язык // Материалы конференции по казахскому литературному языку, Алматы, Казахстан. – Алматы. – С. 112–118.
- 3 Дилдабекова А. К. (2019). Русский как язык-посредник в процессе перевода с казахского на другие языки // Вестн. КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. филол. – № 3. – С. 45–52.
- 4 Калижанов У. К. (2018). Степь и прерии: о рецепции казахской литературы в Соединенных Штатах Америки // Вестн. КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. филол. – № 4. – С. 12–19.
- 5 Кулиева Ш. А. (2021). Развитие казахской прозы в период независимости // Вестн. КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. филол. – № 2. – С. 23–30.
- 6 Олесова М. А., Собакина И. В. (2017). Жанрово-тематическая характеристика переводческой деятельности журнала “Чолбон” // Вестн. КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. филол. – № 5. – С. 67–75.
- 7 Шаймерденова Н. Ж. (2023). Литературный перевод произведений казахских писателей на русский язык: А. Ким на перекрестке трех культур // Актуальные вопросы перевода: Матер. I Междунар. науч. конф., Нур-Султан, Казахстан. – С. 55–60.
- 8 Темирболат А. Б. (2022). Особенности развития казахской прозы в период независимости // Вестн. КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. филол. – № 6. – С. 89–96.
- 9 Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. The empire writes back: Theory and practice in post-colonial literatures. – Routledge, 2003.
- 10 Bhabha H. K. The postcolonial and the postmodern: The question of agency // The location of culture. – 1994. – С. 171–197.

- 11 Bassnett S., Lefevere A. Constructing cultures: Essays on literary translation. – Multilingual Matters, 1998. – Т. 11.
- 12 Said E. Orientalism pantheon books //New York. – 1978.
- 13 Spivak G. C. Can the subaltern speak? //Imperialism. – Routledge, 2023. – С. 171-219.
- 14 Lefevere A., Bassnett S. Constructing Cultures. – Multilingual Matters, 1998.
- 15 Damrosch D. World literature, national contexts //Modern Philology. – 2003. – Т. 100. – №. 4. – С. 512-531.

Материал поступил в редакцию журнала 01.07.2025

МҒТАР 17.81.29

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp192-206](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp192-206)

Ж.Ж. Аубакирова¹, С.Б. Жұмағұл¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫ: БҮРКІТ ЫСҚАҚҰЛЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Ешқандай елдің әдебиеті өзімен-өзі, қоғамнан тыс, одан бөлек тұмайтыны, дамымайтыны белгілі. Кез келген елдің әдебиеті оның мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, тарихи кезеңдегі оқиғалармен байланысып, дамып, үндесіп отырады. Осы ретте қазақ әдебиетінің ежелден көршілес татар әдебиетімен байланысын, үндестігін танытуда ғалым Бүркіт Ысқақұлының ғылыми ойлары өте маңызды. Бұл мақалада әдебиеттанушы ғалым Б.Ысқақұлының қазақ пен татар елдерінің әдеби байланысына қатысты ғылыми ойлары қарастырылды.

Мақаланың мақсаты – Б.Ысқақұлының қазақ пен татар әдеби байланыстарына қатысты айтқан ғылыми ойларын ұлттық әдебиеттану деңгейінде орнын анықтау. Әдебиеттанушы ғалым екі ел арасындағы тарихи, мәдени әрі әдеби үндестікті атап қана көрсетпей, олардың өзара ықпал-әсерін ғылыми тұрғыда дәлелдей білді. Мақалада әдебиеттанушы ғалым Б.Ысқақұлының қазақ пен татар әдебиетінің байланысына қатысты құнды ойлары, маңызды еңбектері қарастырылған. Ғалым зерттеулері арқылы біз екі ел арасындағы тарихи, мәдени, әдеби үндестікке бойлап, ұлттар арасындағы рухани байланыс арналарын тереңірек бағамдауға мүмкіндік аламыз.

Бүркіт Ысқақұлының ғылыми зерттеу жұмыстарына шолу жасалып, оларды талдау, оны саралау, берілген ойларды жинақтау барысында әдебиеттанудағы құндылығына көз жеткіземіз. Зерттеу барысында жүйелі талдау, салыстырмалы талдау, саралау, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде қазақ пен татар әдебиеті арасындағы байланыстың нақты мысалдары, ғылыми деректері, дәйектері ұсынылды. Аса күрделі тақырыпты саралаудағы ғылыми қағидаттары, зерттеу әдістері айқындалды.

Кілт сөздер: әдебиеттану, Бүркіт Ысқақұлы, қазақ пен татар әдебиеті, Еділ бойы қазақтары, әдеби үндестік.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ пен татар халықтары ежелден көршілес орналасқан, ортақ тарихи және мәдени дамуға негізделген байланыстарға ие. Екі халықтың арасындағы өзара қарым-қатынас ғасырлар бойы жалғасып, мәдениет пен әдебиеттің қалыптасуына ықпал етті. Бұл байланыстар әсіресе фольклор, жазба әдебиет, ағартушылық дәстүрлер және ұлттық идеялардың қалыптасуында көрініс тапты. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ пен татар әдеби байланыстарын

зерттеу – екі халықтың тарихи сабақтастығын түсінуге мүмкіндік беретін маңызды бағыттардың бірі.

Қазақ және татар әдебиеттерінің өзара ықпалдастығы мәселесін зерттеуге ерекше үлес қосқан ғалымдардың бірі – Бүркіт Ысқақұлы. Ол өз еңбектерінде екі халықтың әдеби байланыстарын, олардың идеялық, тақырыптық және көркемдік үндестіктерін талдап, қазақ және татар әдебиеттерінің өзара байланысын тұжырымдаған. Бұл зерттеу мақаласы Бүркіт Ысқақұлының қазақ және татар әдебиетіндегі көркемдік, тарихи және идеялық ұқсастықтарды зерттеуіне арналады.

Екі халықтың ортақ мәдени кеңістігі әсіресе фольклорлық мұраларда, эпостық жырларда және ауыз әдебиеті үлгілерінде көрініс тапты. Қазақ пен татар халықтарының әдеби дамуы ұқсас тарихи процестерден өткендіктен, олардың әдеби шығармаларында ортақ мотивтер, тарихи тақырыптар, кейіпкер бейнелері мен ұлттық құндылықтарға негізделген идеялар жиі кездеседі. Бұл әдеби үндестікті зерттеу арқылы екі халықтың мәдени және рухани байланыстарының тереңдігін түсінуге болады.

Бүркіт Ысқақұлының зерттеулерінің бір ерекшелігі – қазақ пен татар әдебиетінің өзара әсерін кең ауқымда қарастыруы. Ғалым екі әдебиеттің өзара байланыстарын қарастыруда компаративистикалық әдісті қолданған. Ол қазақ және татар әдебиетіндегі ортақ көркемдік әдістерді, сюжеттік желілерді, тарихи шындықтың көркем бейнеленуін салыстыра отырып, олардың әдеби дамуына ықпал еткен факторларды анықтаған.

Осы зерттеу аясында Бүркіт Ысқақұлының қазақ және татар әдеби байланыстарын қарастырудағы көзқарастары талданды. Сонымен қатар, оның әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі сараланып, қазақ және татар әдебиетіндегі тақырыптық, мазмұндық және идеялық үндестіктер айқындалды. Бұл бағытта қазақ әдебиетінің негізгі өкілдерімен қатар, татар әдебиетінің зерттеушілері де еңбек еткен. Бұл тақырыпты татар әдебиетінің Ганиева [1], Гайнуллин [2], Миннегулов [3] сынды өкілдері де сөз еткен болатын. Олардың зерттеулері қазақ және татар әдебиеттерінің тарихи сабақтастығын айқындап, әдеби ықпалдастық мәселелерін талдауда маңызды теориялық негіз қалыптастырды.

Бұл зерттеу мақаласы Бүркіт Ысқақұлының ғылыми тұжырымдарын қазіргі әдебиеттану идеяларымен салыстыра отырып, оның қазақ және татар әдебиетін зерттеуге қосқан үлесін жан-жақты талдауды мақсат етеді. Сондай-ақ, қазақ және татар әдебиеттерінің тарихи-мәдени байланыстарының дамуын түсіндіруге негіз болатын компаративистикалық зерттеулердің маңыздылығын көрсетеді.

Әдеби байланыстар туралы сөз қозғамас бұрын, бұл ұғымның мағынасын тереңірек ашу қажет. Көп жылдар бойы кеңестік кезеңдегі зерттеулерде бұл ұғым, негізінен, социалистік идеология тұрғысынан қарастырылып, ынтымақтастық пен туыстық байланыстарды дәріптеудің құралы ретінде пайдаланылды. Әдеби байланыстарды зерттеу арқылы халықтар арасындағы достықты насихаттау, олардың тарихи ортақтастығын негіздеу басты мақсат болды. Осыған байланысты, әдеби байланыс ұғымының әдеби-теориялық қырынан гөрі саяси реңкі басым болды. Дегенмен, бұл көзқарастың аясында да ұлттық әдебиеттердің өзара ықпалдастығы мен мәдени байланыстарын кәсіби тұрғыдан талдауға мүмкіндік жасалғанын ескеру қажет.

Әдеби байланыс терминін ғылыми тұрғыдан түсіндіруде академик З. Ахметовтің жетекшілігімен жазылған «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» келесідей түсініктеме ұсынылған: «*Әдеби байланыстар – ұлттық әдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы, ықпалдастығы. Әдеби байланыс нышандары жазушының қалыптасқан әдеби дәстүрлерге табан тіреуінің нәтижесінен, сондай-ақ тамырлас әдебиеттер арасындағы типологиялық ұқсастықтан туындайды*» [4, 62]. Аталған түсініктеме әдеби байланыстардың тек шығармашылық ықпалдастықпен шектелмейтінін, сонымен қатар тарихи, мәдени және стильдік дәстүрлердің сабақтастығын да қамтитынын көрсетеді. Сондай-ақ, бұл тұжырым әдебиетті зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдістерді қолданудың маңыздылығын айқындайды.

Әдеби қарым-қатынастың формалары алуан түрлі және күрделі. Оған *аударма, үлгі алу (взаимствование), еліктеу (подражание), стильдік бейімдеу (стилизация), образдық аналогиялар (образные аналогии)* және басқа да шығармашылық тәсілдер жатады. Бұл байланыстар ұлттық әдебиеттердің өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, бір-бірімен тығыз ықпалдасуына мүмкіндік береді. Алайда, әдеби ықпалдастықтың ең белсенді әрі нәтижелі түрі – шығармашылық әсер ету немесе ықпал-әсер (влияние) құбылысы болып табылады. Белгілі бір әдеби мектептердің, стильдік бағыттардың қалыптасуына көрші әдебиеттердің ықпалы зор болғаны тарихи мысалдармен дәлелденген.

Осылайша, әдеби байланыстарды зерттеу ұлттық әдебиеттердің даму үдерісін кең ауқымда қарастыруға, олардың бір-бірімен тарихи, мәдени және эстетикалық тұрғыдан қалай өзара ықпалдасқанын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу ұлттық әдебиеттердің өзіндік ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, олардың әлемдік әдеби кеңістіктегі орнын да белгілеуге ықпал етеді.

КІРІСПЕ

Көрнекті ақын, ғалымның әдеби және ғылыми мұрасы бүгінгі таңға дейін қазақ әдебиеттану мен тарих ғылымында С.Қирабаев, С.Негимов, Ж.Өмірбеков, О.Құдышұлы, М.Құл-Мұхаммед, А.Тасымбеков, Д.Қамзабекұлы, А.Тасымбеков, М.Әскеев, М.Темірұлы, Ж.Қалиұлы, Н.Бейсенбекова, С.Жанысбай, Ж.Өмірбек, А.Сәулебектегі, Ш.Күмісбайұлы, Е.Тоқтарбай, А.Үмбетова, Ә.Жағыпар сынды ғалымдардың ғылыми-танымдық, ғылыми-зерттеу мақалалары мен зерттеу еңбектерінде сөз етілді.

Б.Ысқақұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеуге арналған еңбектердің ішінде 2009 жылы қорғалған Үмбетова Алмагүлдің «Бүркіт Ысқақовтың шығармашылық мұрасы» [5] атты кандидаттық диссертациясы мен Жағыпар Әділеттің құрастырған «Бүркіт Ысқақұлы: тарихи-биографиялық басылымын» [6] ерекше атап өту керек. Алмагүл Үмбетова өзінің кандидаттық диссертациясында ғалым қаламгердің шығармашылық мұрасының көркемдік ерекшелігін, өзіндік даралығын, Алаш қайраткерлерімен рухани үндестігін, балалар әдебиетіне арнаған шығармашылығының көркемдік-эстетикалық сипатын атап өтеді. Сонымен қатар Б.Ысқақұлының әдебиет тарихына, оның маңызды саласы көркем сынына қатысты эстетикалық ойларын да тұжырымдайды, жаңаша көзқарас тұрғысынан баға береді. Б.Ысқақұлының өмірі, шығармашылығы тұңғыш рет ғылыми тұрғыда зерттеледі, ақын өлеңдерінің идеялық-көркемдік ерекшеліктері, өзіне тән даралығы, саяси ұстанымы, қайраткерлік тұлғасы талданды. Ақынның Алаш қайраткерлерімен рухани үндестікте болуы, ортақ мүдде мен мақсат ұстануы жан-жақта зерттелді.

Тарихшы ғалым Жағыпар Әділеттің Бүркіт Ысқақұлының 100 жылдығына арналған тарихи-биографиялық басылымында ақын, ғалым Бүркіт Ысқақұлының қайраткерлік тұлғасы мен шығармашылық қызметі жан-жақты талданады. Еңбекте тұлға өміріне қатысты тың архив құжаттар мен мемуарлар, ақын шығармашылығы туралы ізденістер арнайы жинақ ретінде топтастырылып ұсынылды.

Аталмыш жинақта тұлғаның жүріп өткен жолы мынадай кезеңдерге бөлінген:

- 1) 1924-1937 жылдары – ата-ана тәрбиесі мен білім жолы;
- 2) 1938-1951 жылдары – қайраткерлік жолының қалыптасуы;
- 3) 1951-1956 жылдары – түрмедегі өмірі;
- 4) 1956-1969 жылдары – баспасөз қызметі;
- 5) 1969-1991 жылдары – ғылымдағы жетістіктері мен өмірінің соңы [6, 10].

Қазақ әдебиеттану ғылымында Бүркіттану ілімінің қалыптасуына, оның дамуына аталмыш зерттеу жұмыстарының қосқан үлесі оразан зор деп есептейміз.

Әдебиеттанушы ғалым Б.Ысқақұлы жиырмасыншы ғасырдың 50-90 жылдар аралығында әдебиеттану ғылымына белсенді түрде араласты. Қазақ әдебиетінің түркі тілдес елдермен байланысын, олардың әдебиеттану ғылымының қалыптасуына қосқан үлесі жайлы бірқатар еңбектер жазды. Атап айтқанда, қазақ пен өзбек елдерінің әдебиеті туралы «Ұмытылмас бір

апта», қазақ пен татар елдерінің әдебиеті туралы «Егіз жырлар», «Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары» [7], «Қазақ-татар әдеби байланысы» [8], қазақ пен тәжік елдерінің әдебиеті бойынша «Татулық тамыры тереңде» атты ғылыми зерттеу жұмыстары.

Ғалымның қазақ және татар әдебиетін салыстырмалы тұрғыда зерттеуінің маңыздылығы оның екі халықтың тарихи және рухани сабақтастығын әдеби кеңістікте қарастыруында жатыр. Бүркіт Ысқақұлы қазақ және татар әдебиеттерін жеке ұлттық құбылыс ретінде ғана емес, ортақ түркілік дәстүрдің ажырамас бөлігі ретінде талдады. Оның еңбектері екі халықтың әдебиетінде кездесетін ортақ идеяларды, сюжеттік желілерді, тарихи шындықтың көркем бейнеленуін айқындауға бағытталған. Бұл ғылыми көзқарас оның ғылыми жұмысының негізіне айналды.

Ғалым осы аталған елдердің ішінде әсіресе қазақ пен татар әдебиетіне қатысты көп ізденді. Кейін бұл тақырып ғалымның докторлық диссертация тақырыбына айналды. Қазақ және татар әдебиеттері арасындағы ықпалдастықтың айқын көріністері халық ауыз әдебиеті үлгілерінде, тарихи жырларда және әдеби шығармаларда көрінеді. Қазақ эпостарында кездесетін тақырыптар татар жырауларының туындыларында да айқын байқалады. Екі халықтың фольклорында ұлттық болмыс пен тарихи жады ерекше орын алады, ал Бүркіт Ысқақұлы осы мәдени сабақтастықты жүйелі түрде зерттеп, әдебиеттану ғылымына жаңа бағыттар енгізді. Оның зерттеулері қазақ және татар әдебиеттерінің арасындағы көпқырлы байланыстарды айқындап, олардың өзара дамуына әсер еткен негізгі факторларды анықтады.

Біз бұл зерттеу мақаламызда Бүркіт Ысқақұлының әдебиет тарихының дамуына қосқан үлесін бүгінгі заман талабымен ұштастыру, әдебиеттану ғылымындағы пікірлермен салыстыру, ғалымның айтқан ой-пікірлерін дәлелдеуді мақсат етіп отырмыз. Зерттеу мақаламыз қазақ әдебиеті мен татар әдебиетінің әдеби, рухани, мәдени үндестігін айқындауға септігін тигізері анық. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттерді белгілеп отырмыз:

1. Бүркіт Ысқақұлының қазақ пен татар әдебиетіне қатысты айтқан ойларына шолу жасау.
2. Әдебиеттанушы ғалым Б.Ысқақұлының ойларын отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлерімен салыстыру.
3. Екі ел әдебиетінің тарихына қатысты тұжырымдар негізінде ортақ түйін шығару.

Зерттеу қазақ және татар әдеби байланыстарының теориялық негізін жүйелеуге және олардың тарихи дамуын әдебиеттанулық тұрғыдан тереңірек түсінуге ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл зерттеу Бүркіт Ысқақұлының еңбектерінің қазіргі әдебиеттану ғылымындағы өзектілігін айқындауға мүмкіндік береді. Оның еңбектері түркі халықтарының әдебиетін кешенді түрде қарастырудың маңыздылығын көрсетіп, жаңа зерттеулерге негіз болады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу дизайны

Бұл зерттеуде қазақ және татар әдеби дәстүрлерінің тарихи және көркемдік байланыстарын зерттеу үшін сапалық әдістер мен салыстырмалы мәтіндік талдауды қолданылған. Зерттеу екі мәдениеттің әдеби дәстүрлерінің эволюциясын олардың тақырыптық, идеялық және стильдік ұқсастықтарын анықтау арқылы қарастырады. Салыстырмалы талдау өзара байланыстардың қазақ және татар әдебиетінің дамуына қалай әсер еткенін, сондай-ақ олардың бірлескен әдеби өзара әрекеттесуін әлеуметтік-тарихи контекстер қалай қалыптастырғанын көрсетеді.

Зерттеу әдіснамасы әдеби мәтіндерді тарихи және идеялық өзгерістерді аша алатын мәдени артефактілер ретінде қарастырады. Зерттеу қазақ және татар әдебиеттерінің байланыстарын салыстырмалы тәсіл арқылы жан-жақты талдау жүргізу арқылы зерттейді. Негізгі мәтіндерді мұқият оқу ортақ баяндау құрылымдарын, жиі кездесетін тақырыптар мен идеялық жүйелерді, әсіресе ұлттық және мәдени сәйкестіктің қалыптасуы мен жаңғыру

үрдістерін терең талдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс зерттеушілерге әртүрлі тарихи кезеңдерге созылған әдеби ықпалдар мен диалогтардың үлгілерін анықтауға көмектеседі.

Деректерді жинау

Зерттеу бастапқы дереккөздерді қосымша материалдармен қатар пайдаланады, себебі олар әлеуметтік-саяси, мәдени және лингвистикалық өзгерістерді айқындауға мүмкіндік береді. Бұл кезеңде қазақ және татар әдебиеттерінің байланыстары туралы әдебиеттанулық еңбектерге шолу жасалды. Әсіресе, Бүркіт Ысқақұлының «Егіз жырлар», «Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланысы», «Қазақ-татар әдеби байланысы» атты зерттеу еңбектері қарастырылды. Бұл еңбектердегі негізгі теориялық тұжырымдар мен деректер жүйеленіп, қазақ және татар әдебиеттерінің даму үдерісіндегі ортақ идеялар мен ерекшеліктер айқындалды. Бастапқы мәтіндер мақсатты іріктеу әдісімен таңдалып, олардың қазақ және татар әдеби дәстүрлері арасындағы маңызды тарихи дамуды бейнелейтіні расталды. Қосымша дереккөздерге әдеби сын, ғылыми монографиялар мен журнал мақалалары кіреді, олар қазақ және татар әдебиеттерінің тақырыптары мен стильдік қырларын теориялық тұрғыдан талдайды.

Іріктеу критерийлері

Әдеби мәтіндерді таңдау қазақ және татар әдебиеттерінің өзара байланысын тереңірек түсіндіретін ғылыми көзқарастарды ескереді. Зерттеу қазақ әдебиеттанушылары С. Негимов, Д. Қамзабекұлы және А. Үмбетова еңбектерін қарастырып, олардың әдеби байланыспен тарихи контекстті талдауға қосқан үлесін зерттеді. Бұл ғалымдар қазақ әдебиетінің өсуі мен идеялық әсерінің маңызды аспектілерін және оның татар әдеби мұрасымен байланысын талдайды. Сонымен қатар, зерттеуге халықаралық көзқарасты енгізу үшін Даниэль Росс еңбектері пайдаланылды, оның *Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia* атты кітабы [9] қазақ-татар әдеби және мәдени байланыстарын қарастырудың тарихи негізін ұсынады. Таңдалған ғылыми дереккөздер зерттеуге мықты теориялық негіз қамтамасыз етіп, кеңірек аймақтық және тарихи нарративтер арқылы әдеби өзара әрекеттесуді түсінуге мүмкіндік береді.

Деректерді талдау

Зерттеу қазақ және татар әдеби дәстүрлерінің жүйелі тақырыптық және стильдік байланыстарын зерттеу үшін салыстырмалы әдеби талдауды қолданады. Бұл әдіс зерттеушілерге әдеби ағымдар арасындағы қарым-қатынасты түсінуге, олардың ортақ тарихи, мәдени және саяси мәселелерді қалай қарастырғанын анықтауға мүмкіндік береді. Мәтіндерді егжей-тегжейлі талдау баяндау құрылымдары мен символикалық бейнелер арасындағы ұқсастықтарды көрсетіп, тақырыптық мәселелерді қарастырады. Сонымен қатар, зерттеу әдеби мәтіндерде ұлттық сәйкестікті қалыптастыру және оны отаршылдық пен постотаршылдық дискурстар арқылы бейнелеу тәсілдерін зерттейді. Қазақ және татар әдеби қайраткерлерінің әртүрлі тарихи кезеңдердегі тікелей және жанама байланыстары қарастырылады. Зерттеу тарихи және зияткерлік контекстерді талдау арқылы қазақ-татар әдеби және мәдени алмасуларының қалай дамығанын көрсетеді.

Құрылымдық деректерді талдау процесі зерттеуді тарихи кезеңдер мен тақырыптық элементтер бойынша жіктеуден бастайды. Салыстырмалы талдау қазақ және татар әдеби шығармаларында жиі кездесетін мотивтер мен баяндау әдістерін анықтауға көмектеседі. Анализ мәтіндерді бір-бірімен салыстырып, авторлардың ортақ мәдени және идеялық элементтерді қалай қолданатынын зерттейді. Мәтіндік сапалық кодтау әдісі зерттеушілерге негізгі заңдылықтарды жүйелі түрде анықтауға және оларды әлеуметтік-тарихи контекстте талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу өз нәтижелерін академиялық әдебиеттердегі қолданыстағы түсіндірмелермен байланыстыра отырып, қазақ-татар әдеби байланыстарының толық әрі теңгерімді талдауын ұсынуды мақсат етеді.

Шектеулер

Зерттеу тек мәтіндік және салыстырмалы талдауға негізделген, сондықтан қазіргі заманғы әдебиеттанушылармен сұхбат немесе сауалнама сияқты эмпирикалық әдістер қолданылмады. Жинақталған мәтіндер қазақ және татар әдеби байланыстарының негізгі

үлгілерін көрсеткенімен, кеңірек зерттеуді қажет ететін кейбір шығармалар қарастырылмады. Сонымен қатар зерттеу тек жазба әдебиетке бағытталған, ал қазақ-татар мәдени байланыстарын кеңірек түсіну үшін ауызша дәстүрлер де маңызды болар еді.

НӘТИЖЕЛЕР

Әдебиеттану ғылымында XX ғасырдың басында түркі тілдес әдебиеті ішінде әсіресе татар елінің бағыты, олардың өркендеу жолы бәрінен де биік тұрғандығы көп айтылады. Татар халқының әдебиеті сол заманда қазаққа да, башқұртқа да, өзбекке де, тәжікке де кең тарады.

Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, филология ғылымдарының докторы Серік Негимов Б.Ысқақұлы жайлы жазған “Тауқыметті ғұмыр, тағдырлы жылдар” атты мақаласында: “Б.Ысқақовтың “Қарлығаш” поэмасы ертегі-аңыз желісімен жырланған және мұның негізі “Қарлығаштың құйрығы неге айыр, масаның тілі неге жоқ?” деген ел ертегісіне ұқсастығы бар. Асылы, бұл ертегінің бір нұсқасы Рабғұзидың “Қисасул-анбийа” жазбасында бар. Ақын осы бір сюжетті өзгертпей, сәл-пәл поэзиялық бояу үстемелеп, сәби санасына бейімдеген”, – деген еді [10, 138]. Демек, осы ой арқылы біз Бүркіт Ысқақұлының әдебиеттану ғылымында шығыс әдебиетінің зерттелуіне орасан зор үлес қосқан ғалымдардың қатарынан екенін түсінеміз. Оның айғағы “Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары”, “Сөнбес жұлдыздар” атты ұжымдық жинақтар. Бүркіт Ысқақұлы Омар Хайям, Әбіл-Бафа-әл-Бозжани, Рашид-ад-дин сияқты шығыс ойшылдарының еңбектері жайлы сөз қозғаған әдебиеттанушы.

Бүркіт Ысқақұлының еңбектерінде [7] қазақ және Еділ бойы халықтарының әдеби байланыстарының қалыптасуы мен даму үдерісі тарихи тұрғыдан жүйелі түрде талданады. Ғалым екі аймақтың мәдени және әдеби қатынастарының бастау көзін, олардың өзара ықпалдасуын зерттеп, бұл байланыстардың бірнеше ғасырлық тарихы бар екенін дәлелдейді. Оның еңбектерінде қазақ, татар, башқұрт ақын-жазушыларының шығармашылық өзара ықпалы, мәдени сабақтастығы, олардың көркемдік және идеялық үндестігі жан-жақты қарастырылады. Ғалым әдеби ықпалдастықтың тарихи-саяси жағдайлармен тығыз байланысты екенін негізге ала отырып, бұл байланыстарды төрт кезеңге бөліп қарастырады.

Бірінші кезең – ортағасырлық түркі бірлігі. Бұл кезеңде Қазақстан мен Еділ бойын мекендеген халықтардың көпшілігі ортақ түркі этно-мәдени кеңістігінің құрамында болып, біртұтас мәдени-әдеби дәстүр қалыптастырды. Түркі қағанаты, Дешті-Қыпшақ одағы және Алтын Орда дәуірінде екі аймақтың халықтары арасында экономикалық, саяси және мәдени байланыстар нығая түсті. Бұл кезеңде ортақ ауыз әдебиеті үлгілері мен жазба әдебиет ескерткіштері қалыптасып, олардың ортақ дүниетанымдық ерекшеліктері айқын көрініс тапты. Эпостық жырлар, діни-ағартушылық туындылар мен әдеби-философиялық шығармалар екі халықтың да мәдени мұрасында терең із қалдырды.

Екінші кезең – Ресей империясының құрамындағы қазақ және Еділ бойы халықтарының тағдырлас кезеңі. Бұл кезде тарихи оқиғалар екі аймақтың халықтарын ортақ мүдде аясында жақындастыра түсті. Отарлық саясат пен патшалық Ресейдің ықпалы күшейген кезеңде қазақ және татар әдебиеттерінің өзара байланысы жаңа арнаға түсті. Орыс мәдениетінің және әдебиетінің ықпалымен екі халықтың да көркемдік бағыттары өзгеріске ұшырады. Орыс классиктері А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крылов, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой шығармалары қазақ және татар әдебиетіне ықпал ете бастады. Бұл ықпал татар әдебиетінде тез таралса, қазақ әдебиетіне оның әсері татар тілі арқылы жетті. Осы кезеңде татар баспасөзі арқылы қазақ ағартушылары орыс мәдениетімен және батыс әдебиетімен жете танысуға мүмкіндік алды.

Үшінші кезең – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің жаңа даму кезеңі. Бұл кезде татар әдебиеті ерекше қарқынмен дамып, басқа түркі халықтары үшін үлгі бола бастады. Ғ. Тоқай, Ғ. Әмірхан, М. Ғафури, Ғ. Ибрагимов сынды көрнекті татар әдебиетшілері түркі халықтарының әдебиеттерін еуропалық әдеби дәстүрлермен үндестіруге, олардың көркемдік деңгейін жаңа белеске көтеруге ықпал етті. Татар әдебиеті өзге түркі халықтарының, соның ішінде қазақ әдебиетінің

дамуына ерекше әсер етті. Қазақ, башқұрт, өзбек, қырғыз халықтарының өкілдері орыс әдебиетінің кейбір үлгілерін ең алдымен татар тіліндегі аудармалары арқылы танып-біліп, үйренді. Бұл әдеби көпірдің қызметін татар зиялылары атқарды.

Төртінші кезең – Кеңес дәуіріндегі қазақ және Еділ бойы халықтарының әдеби байланыстары. Кеңес билігінің орнауымен түркі халықтарының әдебиеті жаңа саяси-идеологиялық бағытқа бейімделді. Бұл кезеңде қазақ және татар әдебиеттері социалистік реализм әдісін қабылдап, ортақ идеологиялық бағдарға көшті. Кеңестік жүйе халықтар достығын дәріптеуді басты мақсат етіп қойғандықтан, қазақ және татар жазушылары арасындағы әдеби қарым-қатынас жаңа деңгейге көтерілді. Бірқатар қазақ жазушылары татар әдебиетінің тәжірибесін қабылдаса, татар қаламгерлері қазақ әдебиетінен үлгі алды. Осы кезеңде екі халықтың әдебиетінде ортақ тақырыптар: тарихи оқиғаларды жаңаша пайымдау, ұлт-азаттық күрес идеялары, еңбек адамының бейнесін сомдау, жаңашылдық пен дәстүр сабақтастығы ерекше көрініс тапты.

Б.Ысқақұлының зерттеулері қазақ және Еділ бойы халықтарының әдеби байланыстарының тарихи тамырын тереңінен ашып, олардың идеялық, көркемдік және стильдік үндестіктерін жүйелі түрде қарастырады. Ғалымның бұл бағыттағы зерттеулері қазақ әдебиетінің дамуына татар әдебиетінің ықпалын және керісінше қазақ әдебиетінің татар әдебиетімен байланысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Осы зерттеу нәтижелері қазақ-татар әдеби байланыстарын одан әрі тереңірек қарастыруға және ортақ әдеби мұраны жаңа көзқараспен зерделеуге жол ашады [7, 25].

Қай кезеңді алып қарамасақ та, татар әдебиетінің күллі түркі елдеріне тигізер ықпалы орасан зор болды. Әдебиеттанушы ғалым Б.Ысқақұлы осы зерттеу еңбегінде әлемге танымал ең үздік лиро-эпостық жырлар мен батырлар жыры осы екі ел (қазақ пен татар) бір хандықтың қол астында болған дәуірде туындағанын ерекше атап, екі ел мәдениеті мен әдебиетіне ортақ мұра болғандығын атап өтеді. Ғалым Бүркіт Ысқақұлы екі ел әдебиетіне ортақ деген туынды шығармалардың кейбір мысалдарын біз төмендегі 1-кестеде көрсеттік:

Кесте 1. Б.Ысқақұлы зерттеулеріндегі қазақ пен татар әдебиетіне ортақ мұра

	Қазақ әдебиеті	Татар әдебиеті
Мақал-мәтелдер	Көз – қорқақ, қол – батыр. Ер жолдасы – тәуекел, Жатып қалғанша, атып қал. Бітер істің басына, жақсы келер қасына.	
Ертегі	«Шомбай» ертегісі	«Шық бермес Шығайбай мен Алдар Көсе» ертегісі
	«Бай мен шаруа» ертегісі	«Хан мен тазша бала» ертегісі
	«Молда мен Мәзи» ертегісі	«Тапқыш» ертегісі
Батырлар жыры	«Алпамыс батыр» жыры	«Алпамша» атты ертегі
	«Ер Тарғын» жыры	
Лиро-эпостық жырлар	«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» «Жүсіп-Зылиқа» «Тахир-Зуһра»	

	«Ләйлі-Мәжнүн» «Сейфіл-Мәлік» «Бозжігіт» «Шәкір-Шәкірат»
--	---

Берілген мысалдар арқылы біз қазақ пен татар әдебиетінің өзара ұқсастығы мен байланысын аңғарамыз. Екі елдің де мақал-мәтелдерінде батырлық, ерлік, тәуекел ету, достық сияқты қасиетті ұғымдар көрініс табады. «Шомбай» мен «Шық бермес Шығайбай» ертегілерінің мазмұны ұқсас, екеуінде де сарандық пен қанағатсыздық әшкереленеді. Әлеуметтік теңсіздік мәселесі екі ел әдебиетінде де көрініс тапқанын байқаймыз. Екі елге ортақ батырлар жыры мен лиро-эпостық жырлардың түп-тамыры ортақ екенін аңғарамыз.

Ғалым С.Негимов: «Осылайша жоғарыда келтірілген мысалдардан біз түркі халықтарының, оның ішінде қазақ пен татар әдебиетінің көне мәдениетінің, тегінің бір болғандығын, олардың бастапқы нұсқаларының бір кезеңде пайда болғанын, бір қоғамдық дәуірде, бір әлеуметтік саяси-жағдайда жасалғанын байқаймыз. Қазақ елінің көптеген батырлар жыры мен лиро-эпостық жырлары қазақ пен татар бір кезде бірігіп, Ноғайлы одағын құрған кезде пайда болғандығын айтады», – деп тұжырымдайды [10, 27].

Екі ел Ресей империясының қол астында болған кезеңде әдебиеттің, мәдениеттің, өркениеттің ықпалы – түркі әлемінде ғана емес, сонымен қатар әлем әдебиеттану, тарих ғылымында да жан-жақты талқыланған тақырыптардың қатарынан. Аталмыш мәселені тарих профессоры Danielle Rossta сөз еткен. Шетелдік ғалым 2020 жылы Индиана штатының Университет баспасынан «Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia» (Татар империясы: Қазан мұсылмандары және Ресей империясының құрылуы) атты зерттеу еңбегін жариялады. Бұл еңбекте аталмыш ғалым Қазан татарларының Ресейдің оңтүстік Оралына, Батыс Сібіріне, қазақ даласына тигізген ықпалын өте жоғары бағалайды. Тарихи оқиғалардың салдарынан ұлттар арасындағы байланыс мәдениет, әдебиет, өнер саласында байланыс, үндестік тығыз болғандығын атап көрсетеді. Danielle Ross Ресей империясының қалыптасуына қатысушы болған Қазан Татарларын зерттей отырып, Ресей империясының жалпы құрылу тарихын Ресей мұсылмандарының тарихымен байланыстырады. Татар елінің әдебиеті арқылы Ресей империясы өзінің идеологиясын, өз мақсат-міндетін жүргізді деп есептейді. Татар мәдениетінің қазақ даласына таралуының бір келбеті – діни және білім беру мекемелерінің пайда болуы деп санайды. Осылайша алғашқы мектептер, медреселер пайда болғандығы жайында айтылады. Сол заманда “абыз” ұғымының “имам” ұғымымен алмастырылуы ерекше аталып өтеді. Осы құрылған білім беру орындары арқылы татар әдебиеті кең тарап, оның діни және рухани дүниетанымын қалыптастыруға өз септігін тигізді деп пайымдайды [9, 82].

Әдебиеттанушы ғалым Бүркіт Ысқақұлы да “XX ғасырдың басындағы татар әдебиеті өзімен көршілес, туысқан түркі тілдес әдебиеттерін тек тақырып, идея, мазмұн жағынан ғана байытып қойған жоқ, сонымен бірге бұларда проза, драматургия сияқты жаңа жанрлардың пайда болуына да ықпал жасады” деп атап көрсетеді [7, 98]. Бұл ойды шетелдік ғалым Danielle Rossta қолдайды. Татар империясына арнаған еңбегінде поэма жанрының қазақ әдебиетінде де кең етек жайылуына себеп болғанын атайды. Осы ретте Ғаблолла Тоқайдың қазақ әлеміне, күллі түркі әлеміне қосқан үлесі ерекше екендігін байқаймыз. Татар әдебиетінің қазақ әдебиетіне әсер етуінен ел арасында “Тоқайша жазу”, “Тоқайша жырлау” деген ұғымдар пайда болды.

XIX ғасырдағы қазақ пен татар арасындағы байланыстың бір көрінісі – ең алғашқы жаңа (жәдит) мектептерінің ашылуы. Ғалым Бүркіт Ысқақұлы бұл ретте аса көрнекті Шихабутдин Баһаут-дин-Маржаниды ерекше атап өтеді. Ғалым тарапынан Маржанидың діни схоластика тәртібін сынауы, надан байларды әшкерелеуі, діни фанатизмге қарсы күресі оң бағаланады. Бұл ғылыми дерек шетелдік тарихшы Danielle Ross атты ғалымның еңбегінде сөз етіледі. Маржани мен сол кезеңдегі білімге жауапты Дмитрий Толстойдың, ғалым Радловтың тәлім

алушылардың өз ана тілдеріне білім алуына, мектептегі пәндерден бөлек те басқа пәндерді игеруге қатысты ойларын келтіреді. Мәселен, Маржани тәлім алушылар мектепте негізгі пәндерден бөлек орыс тілін, педагогиканы да меңгеруі тиіс деп есептеген. Мектепке келген оқушы өз ана тілін, татар тілін, біліп, танып, оқып, үйреніп келуі тиіс деген талап қояды. Алайда бұл ұстанымды Д.Толстой мен Радлов аса құптамағандығын айтады Бұл мектептердің негізгі мақсаты - орыс тілінде білім беріп, орыстың білімі мен ілімін, мәдениетін, өркениетін мұсылман елдеріне таныстыру деп көрсеткен екен. Бұл мақсатқа жету үшін ана тілін білу деңгейі қажет емес деп бағалануы болса керек. Осы ретте Маржанидың Толстоймен, Радловпен түсініспеушілікке келуін мысал етіп көрсетеді [9, 98].

Осылайша бір тарихи кезеңді біз екітүрлі көзқарас тұрғысынан қарастырдық. Алайда екі бағыт та, екі ой да – татар мен қазақ елдерінің достығы, көне көршілестігі барлық түркі әдебиеті, әлем әдебиеті үшін өшпес мұра, таптырмас байлық екендігінің айқын дәлелі болмақ екенін байқаймыз.

Қазақ пен татар ағартушылары ішінен ғалым Бүркіт Ысқақұлы өзінің «Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары» еңбегінде Хусаин Фаизханов пен Шоқан Уәлихановтың, сондай-ақ Қаюм Насыри мен Ыбырай Алтынсариннің алатын орны ерекше деп бағалайды. Шоқан Уәлихановтың татардың атақты оқымыстысы Ш.Маржанимен таныстығын, өзінің Қашқария мен Жоңғарияға жасаған саяхатын Ш.Маржаниге жеткізу, кейін бұл мәліметтің Ш.Маржанидің еңбектерінде сөз етілуін баяндайды [7, 71].

Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық әрі қайраткерлік болмысына Қаюм Насыриды ұқсатады. Екі тұлға да балалар үшін жаңа типті мектеп ашады, оларға арнап оқулық даярлайды. Қаюм Насыр тәрізді Ыбырай Алтынсарин де қазақ балалары үшін «Қазақ хрестоматиясын» (1879 жылы) жазады. Әдебиеттанушы ғалым Бүркіт Ысқақұлы екі ағартушы арасындағы ұқсас еңбектерді мысал ретінде келтіреді. Бұл төмендегі 2-кестеде ұсынылып отыр:

Кесте 2. Б.Ысқақұлы зерттеулеріндегі Ы.Алтынсарин мен Қ.Насырдың ұқсас идеялас еңбектері

Ортақ ұғым	Қаюм Насыр еңбектері	Ы.Алтынсарин еңбектері
Дәстүр	«Қазан татарларының сенімдері мен ырымдары (1880 жыл)» этнографиялық еңбек	Орынбор қазақтарының өлген адамдарды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі (1870 жыл)
		Орынбор қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі (1879 жыл)
Дін	Отыз уағыз	Шарайтіл ислам

Қазан революциясының жеңуі, Кеңес үкіметінің орнауы халықтар арасындағы достықпен қатар әдебиет мен мәдениеттің де ортақтасуына өз ықпалын тигізді. XX ғасырдың басында татар мәдениеті мен татар әдебиеті ерекше өркендеу жолында болды. Бұл кезеңде татар әдебиеті өзге түркі тілдес әдебиеттеріне ерекше ықпал етіп тұрған кезі еді деп бағалайды. Бүркіт Ысқақұлы өз еңбектерінде татар әдебиетінің қазақ әдебиетіне тигізер әсерін ерекше атап өтті. Мәселен, қазақ зиялыларының шығармашылығына татар әдебиеті, оның ішінде татар баспасөзінің ерекше ықпалын сөз етеді. “Шора”, “Уақыт”, “Жұлдыз” сияқты татар газет-журналдарында қазақтың да шығармашылығы көрініс тауып тұрды. Мұның барлығы қазақ пен татар елдері арасындағы тығыз қарым-қатынастың белгісі.

Қазақ және татар әдебиетінің байланысын зерттеу түркі әдебиетінің даму үрдістерін түсінуге көмектеседі және болашақ әдеби зерттеулерге негіз бола алады. Бүркіт Ысқақұлының

еңбектерінің маңыздылығы тек қазақ және татар әдебиеттері арасындағы байланыстарды айқындаумен шектелмейді, сонымен қатар жалпы түркі халықтарының әдебиетінің ортақ тамырын ғылыми тұрғыдан қарастыруға жол ашады.

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу нәтижелері екі ел арасындағы тарихи байланыстың өте терең әрі жан-жақты екенін дәлелдеді. Б.Ысқақұлының «Егіз жырлар», «Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланысы», «Қазақ-татар әдеби байланысы» еңбектері негізінде қазақ пен татар әдебиетінің дамуы, қалыптасуы, өркендеуінде өзара ықпал ету, ортақ мәдени-рухани құндылықтардың алмасуы тән екені көрсетілді. Ғалымның докторлық диссертациясына арқау болған мәселе екі халықтың тағдырлас екенін айқын дәлелдеді.

Екі халықтың фольклорында кездесетін ұқсастықтар олардың мәдениетаралық байланыстарының тереңдігін көрсетеді. Бұл туралы Б. Ысқақұлының еңбектерінде де айтылады, сондай-ақ Ә.Жағыпар зерттеуінде екі халықтың тарихи даму жолдары мен әдеби байланыстарының бастауын Түркі қағанаты, Алтын Орда кезеңдерінен іздеу қажеттігін атап өтеді [11].

Бүркіт Ысқақұлы өз зерттеулерінде қазақ пен татар әдеби байланыстарының төрт тарихи кезеңін анықтайды: Түрік қағанаты, Дешті-Қыпшақ, Алтын Орда дәуірінде екі халық ортақ мәдени-рухани кеңістікте дамыған. Кейін Ресей империясының құрамына енген кезеңде татар әдебиеті қазақ даласына рухани, мәдени және білім беру саласы арқылы ықпал етті. XX ғасырдың басында Қазан төңкерісі қарсаңында татар әдебиеті қазақ әдебиетіне прогрессивті бағыт әкеліп, жаңа жанрлардың дамуына әсер етті. Кеңес дәуірінде екі халықтың әдеби байланысы социалистік идеология аясында жаңа бағыттарға ие болды.

Зерттеу нәтижелері татар әдебиетінің қазақ әдебиетіне тигізген ықпалын екі түрлі көзқарас тұрғысынан зерделеуге мүмкіндік берді. Бір жағынан, Б.Ысқақұлының зерттеулері арқылы қазақ пен татар әдебиетінің ортақ көркемдік дәстүрлері, шығармашылық байланыстары анықталды. Екінші жағынан, шетелдік ғалым Danielle Ross-тың басқа шетелдік ғалымдардың [12, 13] зерттеулері арқылы бұл әдеби байланысты саяси әрі тарихи контекстте қалай қалыптасқанын, мәдениетаралық ықпалы көрсетілді. Екі зерттеу бірін-бірі толықтырып, әдебиет пен тарихтың өзара үндестігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында екі елге де ортақ әдеби мұраның (мақал-мәтел, ертегі, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар) кең етек жайғаны, олардың идеялық әрі мазмұндық ұқсастықтары байқалды. Ежелден көршілес, тамырлас болған екі елдің тарихы да, мәдениеті де, әдебиеті де бір бастаудан негіз алады деген құнды пікірі ғылыми ортада басқа да зерттеушілердің еңбектерімен расталатынын байқаймыз. Екі ел арасындағы байланыстың тығыздығы сонша, тіпті ақын-жазушылар өз туындыларын екі тілде де қатар жазған. Осылайша көркем шығарма екі елге ортақ болған. Мысал ретінде Қадырғали Қошымұлы Жалайри, Ахмет Оразаев-Құрмаши, Ақмолла, Әкрам Ғалымов сынды ғалымдарды ақын-жазушыларды келтіруге болады [7,269]. Б.Ысқақұлы Ахмет Оразаев пен Ақмолланың шығармашылығын ерекше әдеби құбылыс деп бағалайды. «Ахмет Оразаев жырларының кейбір шумақтары таза қазақ тілінде жазылғанын да атап өтеді:

*Ботасынан айрылған,
Бұтағынан қайрылған.
Анасынан айрылған,
Қанатынан қайрылған.
Енді қош сау болыңыз!
Түйедей боздап қалдың сен,
Құстай шулап қалдың сең,
Гүлдей солып қалюың сен,*

Осы өлең шумақтары арқылы Ахмет Оразаевтың қазақ тілін жетік білгенін, қазақ тілінің лексика-грамматикалық категориясын, сөздер мен сөз тіркестерінің байланысу формалары мен тәсілдерін толық меңгергенін аңғарамыз [7,270].

Бұл ойды татар ғалымы Х.Ю.Миннегулов та растайды. Қазақ үшін Асан қайғы деп, татар үшін Хасан қайғы деп танылған, оған қоса Қадыр Әлібек, Ақмолла сынды жазушылар – қазақ пен татарға да ортақ қаламгер деп бағалайды [2,106].

Бұл байланыстың салдарынан екі ел арасында жаңа жанрлар туындап, жаңа шығармалар пайда болды, әлем әдебиетінің дамуына өз үлесін тигізді. Зерттеу барысында қазақ және татар әдебиеттерінің арасындағы байланыс тек көркемдік ұқсастықтармен ғана шектелмейтінін, сонымен қатар екі халықтың тарихи тағдырында маңызды рөл атқарғанын көруге болады. Қазақ және татар халықтарының мәдени қарым-қатынасы тек әдебиетпен шектелмей, ортақ білім беру жүйесі, медреселер, баспасөз және қоғамдық қозғалыстар арқылы қалыптасқанын атап көрсетеді. Бұл әсіресе XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында айқын байқалады. Осы кезеңде татар зиялылары қазақ даласында ағартушылық қызметпен айналысып, қазақ жастарының білім алуына ықпал етті. Бүркіт Ысқақұлы да өз зерттеулерінде татар әдебиетінің қазақ қоғамында білім мен ағарту саласына тигізген ықпалы туралы кеңінен сөз қозғайды. Татар мұсылмандық мектептері мен медреселерінде қазақ балалары оқып, осы арқылы татар әдебиетінен әсер алған қазақ қаламгерлері қалыптасты. Осыған байланысты Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы сияқты қазақ зиялылары татар әдебиетімен таныс болып, оның дамуын бақылап отырған.

Қазақ және татар әдеби байланыстарының беріктігін көрсететін тағы бір маңызды фактор – екі халықтың да шығармашылық интеллигенциясы репрессияға ұшырағаны. Ә.Жағыпар кеңестік қуғын-сүргіннің ұлттық әдебиеттердің дамуына кері әсерін тигізгенін атап өтеді [11]. 1930-1950 жылдары қазақ пен татардың көптеген ақын-жазушылары қуғындалды, олардың шығармалары цензураға ұшырап, ұлттық бірегейлікке бағытталған туындылар идеологиялық тұрғыдан сыналды. Бұл жағдай қазақ пен татар әдебиетінің дамуын тежеп қана қоймай, олардың өзара ықпалдастығының әлсіреуіне де ықпал етті. Дегенмен, Бүркіт Ысқақұлының зерттеулері көрсеткендей, екі халықтың әдеби байланыстары бұл қиындықтарға қарамастан жалғасып, рухани сабақтастық үзілмеді. Осы тұрғыда қазақ және татар әдебиеттерінің өзара ықпалдастығы кеңестік дәуірдің ауыр саяси жағдайларына қарамастан сақталып, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып отырғаны анық байқалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты әдебиеттанушы ғалым Бүркіт Ысқақұлының түркі әлеміндегі қазақ пен татар елдерінің әдебиеті мен мәдениеті арасындағы үндестігін зерттеу, сондай-ақ оның әлем әдебиеттануындағы маңызын көрсету болды. Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу барысында әдебиеттерге шолу жасау, салыстырмалы талдау, жинақтау әдістері кеңінен қолданылды. Негізгі еңбек ретінде Бүркіт Ысқақұлының докторлық диссертациясы – «Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары: (шығу тегі мен жолдары)» зерттеу жұмысы алынды.

Зерттеу барысында Б. Ысқақұлының еңбектері қазақ пен татар әдеби байланыстарын зерттеудің ғылыми-теориялық базасын қалыптастырғанын дәлелдей алдық. Ғалым өз еңбектерінде қазақ және татар әдебиетінің тарихи кезеңдеріне негізделген дамуын жүйелі түрде қарастырып, екі халықтың ортақ әдеби құндылықтарын саралаған. Оның тұжырымдары тек қазақ пен татар әдебиетімен шектелмей, түркі әлемінің әдеби сабақтастығын тереңірек зерделеуге бағытталған. Отандық ғалымдар түркі халықтарының әдеби байланыстарының тарихи тамырлары ортақ екенін атап өтеді. Бұл пікір Б. Ысқақұлының зерттеу нәтижелерімен үндеседі.

Зерттеу барысында анықталғандай, татар әдебиетінің қазақ әдебиетіне тигізген ықпалы тек көркемдік бағытта ғана емес, ағартушылық және мәдениетаралық байланыстар арқылы да көрініс тапқан. Кеңестік кезеңде қазақ пен татар әдеби байланыстары бірқатар идеологиялық шектеулерге ұшырағанымен, екі халықтың шығармашылық интеллигенциясы ұлттық болмыс пен тарихи сабақтастықты сақтауға күш салған. Осылайша, әдебиет тек көркем туынды жазу емес, сонымен қатар халықтың тарихи жадын сақтау құралы ретінде маңызды рөл атқарды.

Бүркіт Ысқақұлының ғылыми ойлары арқылы біз қазақ әдебиетінің дамуына татар әдебиетінің тигізген ерекше ықпалын аңғарамыз. Бұл екі елдің де рухани әрі мәдени байлығының дәлелі. Бұл ойды татар елінің ғалымы, ф.ғ.д., профессор Х.Ю. Миннегулов та растайды. Ол өзінің «О казахско-татарских литературных взаимосвязях и о Рымгали Нургалиеве» атты ғылыми мақаласында былай дейді:

"Необходимо подчеркнуть, что казахские ученые много сделали на пути исследования взаимосвязей культур, в том числе по изучению казахско-татарских литературных взаимоотношений. В частности, в монографии Беркута Ыскакова «Казахско-татарские литературные связи» (1976, на казахском языке) приведено очень много интересных, поучительных фактов, сведений, относящихся к данному вопросу, в широком историческом плане, комплексно освещаются взаимосвязи казахов и татар" [2, 108].

Зерттеу жұмысының нәтижелері қазақ және татар әдеби байланыстарының тереңдігін ғана емес, олардың түркі өркениетінің дамуындағы маңызды орнын көрсетеді. Әдебиет тек тілдік немесе көркемдік құрал ғана емес, тарихи және мәдени естеліктерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің басты тетігі екенін дәлелдейді.

Келешекте қазақ пен татар елдерінің әдебиеті, тарихы, мәдениеті тақырыбында жаңа архив деректерін зерттеу, әдебиеттанушы ғалым Бүркіт Ысқақұлының ғылыми мұрасын әлемдік әдебиеттану ғылымы тарапынан терең зерделеу қажет деп пайымдаймыз. Сонымен қатар, ғалымның шығармашылық әрі ғылыми мұрасын мектеп оқушыларына, колледж және университет студенттеріне қолжетімді ету үшін цифрлық форматта жинақтап, жариялау, насихаттау орынды деп есептейміз. Бұл бастама қазақ және татар әдебиеттерін кеңінен зерттеу мен түркі халықтарының мәдени мұраларын сақтау жолындағы маңызды қадам болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ганиева, Р. К. Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали. – Казань: Казан. ун-та, 1988. – 170 с.
- 2 Гайнуллин, М. Х. Татарская литература XIX века [Текст] / М. Х. Гайнуллин ; АН СССР, Казан. филиал, Ин-т яз., литературы и истории им. Галимджана Ибрагимова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. – 307 с.
- 3 Миннегулов, Х. Ю. О казахско-татарских литературных взаимосвязях и о Рымгали Нургалиеве [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <https://tatarica.org/application/files/4816/4968/1907/Minnegulov.pdf> (дата обращения: 08.12.2024).
- 4 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998, 384 бет.
- 5 Үмбетова, А. Қ. Бүркіт Ысқақовтың шығармашылық мұрасы. Автореф. дис. ... филол. ғыл. канд. – Астана, 2009. – 24 б.
- 6 Б. Ысқақұлы: тарихи-биографиялық басылым / Құраст. Жағыпар Ә. Б. – Қарағанды: TENGRI LTD, 2024. – 323 б.
- 7 Ысқақов, Б. Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары: (шығу тегі мен жолдары). – Алматы: Арыс, 2007. – 276 с.
- 8 Ысқақов, Б. Қазақ-татар әдеби байланысы: даму кезеңдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 175 с.
- 9 Ross, Danielle. Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia. – Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2020.
- 10 Негимов, С. Әдебиет әлемі. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 253 б.

- 11 Жағышар, Ә. Б. Тұлғалар тағылымы және Бүркіт Ысқақұлы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. – 2023. – №2 (110). – С. 119-131.
- 12 Liliya, Fattahova, Milyausha Khabutdinova, Ainur Mashakova, Luiza Zamalieva. Tatar-Kazakh cultural and literary connections at the beginning of the XXI century // Turkish Online Journal of Design Art and Communication. – 2017. – Vol. 7. – P. 859-865.
- 13 Sayfulina, F. S., Mingazova, L. I. Strategies for translating Tatar literature into Turkic languages: history and current state // Polylinguality and Transcultural Practices. – 2023. – Vol. 20, No. 4. – P. 659-672.

Материал 17.06.2025 баспаға түсті

Казахско-татарские литературные связи: на основе исследований Буркита Ыскакулы Ж.Ж. Аубакирова¹, С.Б. Жұмағұл¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан

Литература любого народа не возникает и не развивается в отрыве от общества, вне его культурного, бытового и исторического контекста. Любая национальная литература тесно связана с культурой, образом жизни и историческими событиями определённого периода. В этом смысле научные идеи Буркита Ыскакулы играют важную роль в раскрытии взаимосвязи и созвучия казахской литературы с татарской литературой, с которой она издавна находилась в тесном контакте. В данной статье рассматриваются научные взгляды литературоведа Б. Ыскакулы относительно литературных связей между казахским и татарским народами.

Цель статьи – определить место научных идей Б. Ыскакулы о казахско-татарских литературных связях в контексте национального литературоведения. Учёный-литературовед не только отмечал историческое, культурное и литературное созвучие двух народов, но и научно обосновывал их взаимное влияние. В статье анализируются ценные мысли и важные труды Б. Ыскакулы, посвящённые изучению взаимодействия казахской и татарской литератур. Исследования учёного позволяют глубже осмыслить историческое, культурное и литературное единство двух народов, а также оценить духовные связи между ними.

В работе проведён обзор научных исследований Буркита Ыскакулы, их анализ, систематизация и обобщение, что даёт возможность определить их значимость в литературоведении. В процессе исследования использовались системный анализ, сравнительный метод, структурный и обобщающий подходы.

В качестве результатов исследования представлены конкретные примеры, научные факты и аргументы, свидетельствующие о тесных связях казахской и татарской литератур. Определены основные научные принципы и методы, применяемые при анализе столь сложной темы.

Ключевые слова: литературоведение, Буркит Ыскакулы, казахская и татарская литература, казахи Поволжья, литературное созвучие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ганиева Р. К. Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали. – Казань: Казан. ун-та, 1988. – 170 с.
- 2 Гайнуллин М. Х. Татарская литература XIX века / АН СССР, Казан. филиал, Ин-т яз., литературы и истории им. Галимджана Ибрагимова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. – 307 с.
- 3 Миннегулов Х. Ю. О казахско-татарских литературных взаимосвязях и о Рымгали Нургалиеве [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <https://tatarica.org/application/files/4816/4968/1907/Minnegulov.pdf> (дата обращения: 08.12.2024).

- 4 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 5 Үмбетова А. Қ. Бүркіт Ысқақовтың шығармашылық мұрасы. Автореф. дис. ... филол. ғыл. канд. – Астана, 2009. – 24 б.
- 6 Б. Ысқақұлы: тарихи-биографиялық басылым / Құраст. Жағыпар Ә. Б. – Қарағанды: TENGRI LTD, 2024. – 323 б.
- 7 Ысқақов Б. Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары: (шығу тегі мен жолдары). – Алматы: Арыс, 2007. – 276 с.
- 8 Ысқақов Б. Қазақ-татар әдеби байланысы: даму кезеңдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 175 с.
- 9 Ross D. Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia. – Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2020.
- 10 Негимов С. Әдебиет әлемі. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 253 б.
- 11 Жағыпар Ә. Б. Тұлғалар тағылымы және Бүркіт Ысқақұлы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. – 2023. – №2 (110). – С. 119-131.
- 12 Liliya Fattahova, Milyausha Khabutdinova, Ainur Mashakova, Luiza Zamalieva. Tatar-Kazakh cultural and literary connections at the beginning of the XXI century // Turkish Online Journal of Design Art and Communication. – 2017. – Vol. 7. – P. 859-865.
- 13 Sayfulina F. S., Mingazova L. I. Strategies for translating Tatar literature into Turkic languages: history and current state // Polylinguality and Transcultural Practices. – 2023. – Vol. 20, No. 4. – P. 659-672.

Материал поступил в редакцию журнала 17.06.2025

Kazakh-Tatar Literary Relations: Based on the Research ofBurkit Yskakuly

Zh. Aubakirova¹, S. Zhumagul¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

The literature of any nation does not emerge or develop in isolation from society, nor does it exist independently of its cultural, everyday, and historical context. Any national literature is closely connected to the culture, way of life, and historical events of a given period. In this regard, the scientific ideas of BurkitYskakulyplay a significant role in revealing the interconnection and resonance between Kazakh and Tatar literature, which have long been in close contact. This article examines the scholarly views of literary theorist BurkitYskakulyon the literary ties between the Kazakh and Tatar peoples.

The aim of this article is to determine the place of BurkitYskakuly'sscientific ideas on Kazakh-Tatar literary relations within the framework of national literary studies. The scholar not only highlighted the historical, cultural, and literary consonance between the two nations but also scientifically substantiated their mutual influence. The article analyzes the valuable ideas and significant works of BurkitYskakulydedicated to the study of Kazakh-Tatar literary interactions. Through his research, we gain a deeper understanding of the historical, cultural, and literary unity of these two nations and can better assess the channels of their spiritual connections.

The study provides an overview of BurkitYskakuly'sacademic research, its analysis, systematization, and synthesis, which allow us to establish its significance in literary studies. The research employs systematic analysis, comparative methods, structural analysis, and synthesis approaches.

As a result of the study, specific examples, scholarly evidence, and arguments demonstrating the close ties between Kazakh and Tatar literature are presented. The fundamental scientific principles and research methodologies applied in analyzing this complex topic have been identified.

Key words: literary studies, BurkitYskakuly, Kazakh and Tatar literature, Kazakhs of the Volga region, literary resonance.

REFERENCES

- 1 Ganieva R. K. VostochnyjRenessansi poet Kul Gali [Eastern Renaissance and the poet Kul Gali]. – Kazan: Kazan University, 1988. – 170 p. [in Russian].
- 2 Gainullin M. Kh. Tatarskayaliteratura XIX veka [Tatar literature of the 19th century]. – Kazan: Tatar Book Publishing, 1975. – 307 p. [in Russian].
- 3 MinnegulovKh. Yu. O kazahsko-tatarskihliteraturnyhvzaimosvyazyahi o RymgaliNurgalieve [On Kazakh-Tatar literary relations and RymgaliNurgaliev]. Available at: <https://tatarica.org/application/files/4816/4968/1907/Minnegulov.pdf> (accessed 08.12.2024). [in Russian].
- 4 Ädebiettanu. Terminlersözdiri [Literary Studies. Dictionary of Terms]. – Almaty: Ana Tili, 1998. – 384 p. [in Kazakh].
- 5 Umbetova A. K. ByrkitYskakuly's literary heritage. PhD diss. – Astana, 2009. – 24 p. [in Kazakh].
- 6 Yskakuly B. Tarihi-biografiyalyqbasylm [Historical and biographical publication]. – Karaganda: Tengri LTD, 2024. – 323 p. [in Kazakh].
- 7 Yskakov B. Kazakh zhaneEdilboiykhalyktaryadebietterininideyalyk-tvorchestvolykбайланystary: (shygutegi men zholdary) [The ideological and creative connections of Kazakh and Volga region literatures: Origins and paths]. – Almaty: Arys, 2007. – 276 p. [in Kazakh].
- 8 Yskakov B. Kazakh-Tatar adebibaylanysty: damukezenderi [Kazakh-Tatar literary connections: Development stages]. – Almaty: Gylym, 1976. – 175 p. [in Kazakh].
- 9 Ross D. Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia. – Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2020.
- 10 Negimov S. Adebiietalemi [The world of literature]. – Almaty: Ana tili, 2008. – 253 p. [in Kazakh].
- 11 Zhagypar A. B. TulgalartaglymyzhaneByrkitYskakuly [Lessons of personalities and ByrkitYskakuly], Karaganda University Bulletin. History. Philosophy Series, 110(2), 119-131 (2023). [in Kazakh].
- 12 LiliyaFattahova, MilyaushaKhabutdinova, AinurMashakova, Luiza Zamalieva. Tatar-Kazakh cultural and literary connections at the beginning of the XXI century. – Turkish Online Journal of Design Art and Communication. – 2017. – Vol. 7. – P. 859-865.
- 13 Sayfulina F. S., Mingazova L. I. Strategies for translating Tatar literature into Turkic languages: history and current state. – Polylinguality and Transcultural Practices. – 2023. – Vol. 20, No. 4. – P. 659-672.

Received: 17.06..2025

МРНТИ 17.82.31

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp206-219](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp206-219)

Б.С. Байжігіт¹, К.Р. Қазақбаева¹, Ж.Т. Кадыров², М.Т. Есмазова²

¹Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, 080000, Казахстан

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан

РЕЧЕВЫЕ ПЕРВЕРСИИ И ПОЛИФОНИЯ ПЕРЕВОПЛОЩЕНИЙ АВТОРА-ГЕРОЯ В РОМАНЕ А. КИМА «РАДОСТИ РАЯ»

Целью данного исследования является рассмотрение речевых перверсий и полифонии романа А. Кима «Радости рая» с абсурдистской и психоаналитической точки зрения. В сравнительном аспекте также анализируются романы А. Кима «Белка» и «Поселок кентавров», где можно проследить динамику кимовского персонажного ряда: от

«расчетверения» личности до «сквозного» образа-персонажа; от языка «полулюдей» до языка сверхлюдей- «прозорливцев», для которых мир не ограничивается рамками человеческого тела.

В романном тексте А. Кима «Радости рая» можно обнаружить: анимизм (наделение именем собственным всех предметов и явлений, окружающих главного героя-рассказчика); автобиографичность (в виде собственно-прямой речи героя-рассказчика и схожести имени и фамилии героя-рассказчика и автора); индивидуально-авторские неологизмы, характеризующиеся как признаки ассоциативного (восточного) мышления, выраженного путем однородных перечислений; авторские метафоры с непонятным, иногда и абсурдным значением; авторские аббревиатуры, используемые и адекватно дешифруемые в рамках только данного романа; математические задачи, повторяющиеся выражения, лексемы и слоги, лишние пробелы и неуместные употребления заглавных букв в словах или в целых предложениях.

Ключевые слова: казахстанская литература, речевые перверсии, полифония, поэтика абсурда, ассоциативное мышление, индивидуально-авторские неологизмы, психологическое насилие, индивидуальные травмы, коллективные травмы.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Абсурд – значение понятия абсурд (от лат. absurdum - нелепость, бессмыслица) трактуется как способ изображения действительности, для которого характерны подчеркнутое нарушение причинно-следственных связей, гротескность, продиктованные стремлением продемонстрировать нелепость и бессмысленность человеческого существования (например, поэтические опыты ОБЭРИУтов).

Современная казахстанская русскоязычная проза абсурда в настоящее время нуждается в глубоком изучении с позиций психоаналитического подхода. Разбирая речевую организацию абсурдного текста и опираясь на труды авторитетных ученых в области психоаналитического литературоведения, можно обнаружить причины возникновения такого типа текстов. Среди причин появления абсурдного текста можно назвать индивидуальные и коллективные травмы, психические расстройства личности, которые бессознательно отражаются в речевой организации художественного текста.

Изучая русскоязычную казахстанскую литературу абсурда, можно обнаружить в ней разного вида нарушения: орфографические и пунктуационные ошибки, чрезмерное использование иноязычных слов, повторов, лишних пробелов, большого количества однородных перечислений, стирание грани между сном и реальностью, авторский новояз, заумную речь и мн. др. Все выявленные абсурдные нарушения можно трактовать как отраженные в тексте скрытые страхи и комплексы персонажей произведения, в том числе, возможно, и самого автора.

В мировом литературоведении теоретическая проблема изучения литературы абсурда достаточно хорошо разработана (А. Камю, М.М. Бахтин, М. Эсслин, Е.Н. Строганова, А.А. Кобринский, О.Л. Чернолицкая, Д.В. Токарев, О.Д. Буренина, М. Виролайнен, М. Ямпольский и др.). Изначально в литературоведении проблема литературного абсурда изучалась на материале английской литературы в связи с творчеством Льюиса Кэрролла и общеевропейскими традициями развития абсурдистской литературы (Н. Малькольм, Дж. Фаррел, J. Flescher, E. Guiliano, G. Willis, L. Schweitzer, M. Heyman, E. Tarantino, С.А. Харламова, В.Ю. Чарская-Бойко). В постсоветской филологии наиболее распространена концепция изучения речевого абсурда Л. Щербы (Л.В. Сафронова, З.Р. Дохова, Р.Х. Урусов, Д.А. Самарин, Е.Л. Трахинин и др.) и концепции, связанные с психоаналитической методикой исследования литературного абсурда в современной русской литературе (М.П. Марусенков, Л.В. Сафронова, О.Н. Зырянова), а также концепции общетеоретического характера изучения литературы абсурда (N. Cornwell, W. Tigges).

ВВЕДЕНИЕ

Объект исследования представляет собой художественное пространство романов Анатолия Кима, в частности «Радости рая», «Белка» и «Поселок кентавров».

Предметом исследования выступают речевые перверсии, проявления полифонии и особенности языкового сознания в романе «Радости рая» в контексте абсурдистской и психоаналитической поэтики. Также рассматривается динамика развития персонажной системы в сравнении с другими произведениями автора.

Цель исследования обусловила постановку следующих задач:

- Выявить особенности речевой организации романа А. Кима «Радости рая» как примера абсурдистского художественного текста;
- Проанализировать использование анимизма, автобиографичности, неологизмов, авторских метафор и аббревиатур в структуре романа и определить их функции;
- Рассмотреть влияние психоаналитических концепций (на основе трудов М. Фуко, Н.Н. Николаенко, О.Г. Баталова, В.П. Руднева, Л.В. Сафроновой и др.) на интерпретацию художественной ткани произведения;
- Описать роль индийских философско-религиозных мотивов (в частности, концепта «сансары») в формировании сюжета и идейной направленности романа;
- Установить значение речевого абсурда и нарушения языковых норм как художественного приёма, отражающего внутреннее состояние героя и авторскую концепцию мира;

Гипотеза исследования заключается в том, что речевые перверсии, авторские неологизмы, абсурдистские элементы и нарушения языковых норм в романе «Радости рая» являются средствами выражения особого типа сознания героя и формируют уникальную полифоническую структуру текста. В этой структуре отражается не только психоаналитическое расщепление субъекта, но и восточная модель восприятия мира. Сравнительный анализ с романами «Белка» и «Поселок кентавров» позволяет проследить эволюцию кимовской модели героя – от фрагментированного сознания к целостной, сверхчеловеческой перспективе.

Познавательная значимость темы обусловлена необходимостью анализа художественной природы абсурдистского текста А. Кима «Радости рая», где через нестандартную речевую структуру, авторские неологизмы и метафоры раскрываются особенности восточного мышления и философско-религиозных концепций. Исследование позволяет глубже понять специфическую модель мира, представленную в произведении, и механизм её языкового воплощения.

Актуальность темы определяется недостаточной степенью изученности речевых особенностей абсурдистской прозы Анатолия Кима, особенно в контексте его оригинальной метафорики, неологизмов и философских концептов. Привлечение психоаналитической методологии позволяет не только по-новому интерпретировать текст, но и расширить подходы к анализу современной русскоязычной литературы.

А. Камю был одним из первых авторов, чьи идеи о сущности абсурда оказали значительное влияние на мировую литературу и философию. В своих работах, таких как «Чума» и эссе «Миф о Сизифе», он исследовал абсурд как неотъемлемую часть человеческого существования. Идеи А. Камю стали важным философским фундаментом для постмодернистской литературы, которая часто исследует абсурд и противоречия человеческого существования. Акты восстания, сопротивления и неприятия стали характерными для многих произведений, где авторы пытаются справиться с абсурдом, отразить его через различные стилистические и художественные приемы, и даже находить некий вид освобождения и осмысления в этой бессмыслице. Концепции А. Камю о сущности абсурда и акте восстания против него оказали сильное влияние на развитие литературы и философии постмодернизма [1].

Философия М.М. Бахтина также вносит значительный вклад в понимание абсурда в литературе и культуре. Одним из ключевых понятий его философии является карнавал, который он рассматривает как особую форму культурного выражения. В рамках карнавального искусства М.М. Бахтин подчеркивает роль смеха и его связь с абсурдом. Карнавал в философии М.М. Бахтина представляет собой период времени или событие, когда обычные правила и нормы нарушаются, и установленные порядки разрушаются. Это время, когда общественные роли и иерархии меняются, а люди могут выразить себя свободно и безоговорочно. Карнавал обладает особой энергией и динамикой, и в нем преобладает смех.

Творчество Д. Хармса и обэриутов отличается проникновением абсурда в тексты, которые часто характеризуются нелогичностью, отсутствием смысла, абсурдными ситуациями и игрой с языком. Исследователи, такие как Е.Н. Строганова, А.А. Кобринский, О.Л. Чернорицкая, Д.В. Токарев, О.Д. Буренина, М. Виролайнен, М. Ямпольский, в своих работах анализируют эти особенности и исследуют влияние творчества Д. Хармса и обэриутов на развитие поэтики абсурда в литературе.

Монография М. Эсслина «Театр абсурда» [2] является важным вкладом в исследование абсурда в контексте театрального искусства. В работе М. Эсслин анализирует различные аспекты театра абсурда, такие как использование повторов, ритуальности, символизма и игры. Исследователь также обращается к вопросам связи абсурдного театра с общественным и культурным контекстом времени, в котором он возник. По мнению М. Эсслина, абсурд представляет собой попытку отразить и подвергнуть сомнению устоявшиеся нормы, ценности и идеологии общества. Он служит средством иронической и сатирической критики, которая позволяет зрителям осознать противоречия и абсурдность их собственного существования. Таким образом, работа М. Эсслина «Театр абсурда» вносит существенный вклад в исследование поэтики абсурда в литературе и театре. Анализируя театральные произведения и их особенности, М. Эсслин позволяет лучше понять эстетику и смысл абсурда, а также его влияние на художественное творчество и восприятие зрителями.

Н. Малькольм, наряду с такими исследователями как Дж. Фаррелл, J. Flescher, E. Guiliano, G. Willis, исследует абсурд в произведениях Л. Кэрролла и других английских писателей, а также развитие абсурдистской литературы и ее влияние на общеевропейские традиции.

Исследования С.А. Харламовой и В.Ю. Чарской-Бойко посвящены той же проблематике и обсуждению различия между понятиями «нелепость» (nonsense) и «абсурд» (absurd). С.А. Харламова обращает внимание на то, что в работах Д. Леннона присутствует избыток трагических ситуаций и беспричинной жестокости, что затрудняет их классификацию как нонсенса. Вместе с тем автор отмечает сходство его произведений с творчеством Д. Хармса, где персонажи также совершают жестокие и нелепые поступки.

Представителем современной литературы абсурда является А. Ким, русский и одновременно казахстанский писатель. Он родился в 1939 году в Южно-Казахстанском селе «Ынтымак». Позже родители писателя переехали на Сахалин, но это не помешало Анатолию Киму перенять казахстанский восточный колорит и активно использовать его в своем творчестве.

Среди произведений писателя роман-сказка «Белка» занимает особое место, он далеко не сразу был понят публикой, в том числе и потому что у главного героя расчетверение (по аналогии с раздвоением) личности, а также он является оборотнем (человеком и белкой одновременно). Абсурд в романе выражается и в речевой сфере героев произведения, и во временной парадигме, и в системе образов.

Нового уровня абсурдность достигает в следующем романе А. Кима «Поселок кентавров». В нем писатель использует выдуманный язык в диалогах полулюдей, который впоследствии становится и языком «прозорливцев» в последнем автобиографическом романе Кима «Радости Рая».

Главный герой Анатолия Кима с раздвоением /расчетверением личности из романа «Белка», превращаясь в сквозной образ, попадает в еще более глубокое вселенское раздвоение, в некое колесо Сансары в романе «Радости рая», изображение в котором начинается со времен

палеолита и длится до эпохи современности. Если в первом романе А. Кима «Белка» говорилось о переселении героя в нескольких других персонажей со схожими судьбами, то в романе «Радости Рая» [3] описывается реинкарнация души главного героя в совершенно разных людей, независимо от пола и образа жизни, включая животных, предметы и природные явления не только на планете «Земля», а во всей Вселенной в целом.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В качестве ведущих методов в исследовании использовались сравнительно-сопоставительный, герменевтический, психоаналитический и когнитивный анализ художественного текста.

Сравнительно-сопоставительный анализ применяется в тех случаях, когда необходимо выявить сходства и различия между двумя или более объектами, явлениями, понятиями, текстами, методами и т.д. Метод широко применяется в научных, аналитических, литературоведческих и социологических исследованиях. Элементы сравнительно-сопоставительного анализа в данном исследовании направлены на выявление сходств и отличий между новоязом, представленным в произведениях «Поселок кентавров» и «Радости рая».

Герменевтика – это искусство и теория интерпретации текста. В литературоведении герменевтика стремится не просто анализировать структуру произведения, а глубоко понять его смысл, учитывая авторские намерения, контекст эпохи и восприятие читателя. Использование герменевтического анализа в статье позволило выявить глубинные структуры художественного языка романа в его взаимосвязи с авторской идеей и с авторской позицией.

Психоаналитический анализ литературного текста – это метод интерпретации, основанный на идеях психоанализа (прежде всего Фрейда, Юнга, Лакана), с целью раскрытия бессознательных мотивов, внутренних конфликтов и символических значений, скрытых в тексте, в поведении персонажей или в авторском высказывании. Психоанализ в литературоведении использует те же принципы, что и в психотерапии: он исследует глубинные психические процессы – вытеснение, проекцию, сублимацию, травму, комплексы и мн. др. Текст рассматривается как симптом, как проявление внутреннего конфликта, «бессознательного автора» или героя. Психоаналитический аспект анализа текста в данном исследовании обнаруживает речевые перверсии и психологические акцентуации героев посредством анализа их речевого портрета.

Методологической базой исследования являются труды отечественных и зарубежных исследований в области психоаналитического и когнитивного литературоведения, направленных на выявление акцентуаций речевого поведения персонажей (Л.В. Сафронова, Г.Б. Баймурзаева), когнитивных предпосылок отражения в тексте авторских типов мышления (Н.Н. Николаенко), полифонических трансформаций персонажа (М.М. Бахтин, М.Е. Корешкова).

Материалами для исследования прослужили романы А. Кима «Белка», «Поселок кентавров», «Радости рая».

Новизна исследования заключается в комплексном подходе к анализу художественного мира А. Кима, сочетающем элементы психоаналитического, герменевтического, когнитивного и сравнительно-сопоставительного методов. Впервые речевые перверсии и элементы авторского «новояза» в романе «Радости рая» рассматриваются как отражение фрагментированного сознания героя и как проявление бессознательных конфликтов, что позволяет интерпретировать текст в рамках абсурдистской и психоаналитической поэтики.

Кроме того, в работе выявлена динамика персонажной системы на материале романов «Белка», «Поселок кентавров» и «Радости рая», что позволяет проследить эволюцию кимовского героя от расчленённого психического состояния к целостной метафизической субъективности. Исследование предлагает новое прочтение полифонической природы текстов

А. Кима, выявляя связь между языковыми и ментальными структурами, формирующими художественное пространство.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В индийской религиозно-философской традиции круговорот рождений (перевоплощений, реинкарнаций) обусловлен законом кармы. Понятие «сансара» используется в широком смысле как синоним феноменального существования, в узком – как обозначение «окружающего мира» человека, сферы его субъективного опыта. Термин «сансара» впервые встречается в «Катха-упанишаде» (после 5 в. до н. э.). Перевоплощению подвержены боги, демоны, люди, животные, растения. Согласно религиозно-философским текстам, даже неодушевленные объекты (например, камни) могут быть результатом плохой кармы перерождающихся существ. Бестелесное начало индивида (атман, джива) после распада одной телесной оболочки соединяется с другой, приобретая соответствующие результатам предшествующего существования социальный статус, ментальные, перцептивные и деятельные способности, эмоциональные состояния, длительность жизни и т. п. [4].

Иными словами, «сансара» в индуизме подразумевает бесконечное переселение души в людей, в животных или неодушевленные предметы. Душа с каждым переселением совершенствуется и набирается опыта. Конечное переселение души определяется, когда она становится «совершенной» и достигает поставленной задачи.

Человеческая душа не принадлежит телу, она принадлежит вселенной и способна вселяться во все. Телесность не имеет никакого значения, в центре вселенной находится душа, которая переселяется в другое существо или предметы после того, как тело прожило свой век (одну жизнь). Причем душа не загнана в рамки телесности, так как может переродиться в лучистое состояние, планету, спутник, либо цунами и др., временные и пространственные явления, поскольку может оказаться в прошлом и настоящем, а иногда находиться одновременно в нескольких эпохах эволюции человечества.

Человеческая душа в поисках блаженства бытия путешествует в разных измерениях пространства и временных отрезков, под запретом лишь будущее, глаголы времени которого автор, он же главный авторизованный герой, игнорируют.

Душа с помощью колеса Сансары может поселиться в любом человеке или предмете, именно поэтому каждая вещь имеет душу, а то, что имеет душу, должно иметь и имя. Это колесо Сансары иногда крутится с такой быстротой, что читатель не успевает улавливать телесную принадлежность героя к чему-либо. С начала путешествия, путем бесконечных реинкарнаций, душа становится свидетелем всех важных для человечества исторических событий, в том числе и трех апокалипсисов.

Главным условием переселения души в романе «Радости Рая» является наличие у человека по имени Александр во всех его вариантах и отчествах. Причем превращения часто доходят до состояния абсурда, когда душа, переселившись в одного Александра (условно), встречается с Акимом (он же Александр, Саша, Искандир или Александра Толстая и др.), и все они ведут между собой диалог. Наивысшего пика многоголосие достигает во время любовной связи героя с Сашей Белоконь, которая являлась в одной из прошлых жизней, в эпоху палеолита, Серебряной Тосико – ментальной женой. Она же прапотомственная дочь и любовница – в контексте данной любовной связи и конечно же он сам – Александра Белоконь [3, 265]

Анимизм в романе приобретает некий оттенок абсурда, герой-рассказчик, по М.М. Бахтину, наделяет именем собственным (в том числе и душой) все, что его окружает, будь то одуванчик (Родэа) или раковая опухоль (Загна).

Для героя каждая вещь имеет особую ценность - костер (Александр), который греет его тело, камень (Ондар), с помощью которого он убил барана-муффона (Берендей), чтобы утолить голод, правая рука (Махей), без помощи которой не было бы удачной охоты, и,

конечно же, его половой орган (Елдорай), который помог ощутить радости рая и оставить потомство после себя.

Аким или Иоаким, как называет себя главный герой в своей первой жизни, достиг своих целей и ощутил райские радости земного бытия, доступные человеку палеолита. Он удачно поохотился, вкусно и досыта поел, ощутил блаженство близости с женщиной. Главная задача его - оставить после себя «Акимчика» в чреве Серебряной Тосико. Следует отметить схожесть образа жизни полулюдей в романе А. Кима «Поселок кентавров» и человека палеолита из романа «Радости рая».

После того, как главный герой был съеден возлюбленной и ее соплеменниками, его душу нельзя уже было остановить, он вселялся во всех Александров (Акимов, Искандеров) и проживал их жизни. Охотник из эпохи палеолита дает начало этим перевоплощениям с помощью оставления потомства, отвечая модели мифологического мышления в романе. А.Ф. Лосев в своем труде «Мифология греков и римлян», говоря о природе оборотничества, отмечает: «Отдельный человек не отделял себя ни от своей общины, ни от природы. Он мыслил себя носителем сил этой общины и этой природы. А раз он носитель не только своих собственных сил, но и всего другого в той или иной мере, в тех или иных размерах, это значит, что он может мыслить себя носителем его сил и находиться во власти иллюзий такого перевоплощения, или оборотничества» [5, 17].

ОБСУЖДЕНИЕ

Главный герой романа переселяется во всех великих и не великих Александров во всей вселенной. В числе этих людей оказались Александр Македонский, Александр Пушкин, Александр Бронский, Александр Дюма, Александр Солженицын, Александр Константинович Циолковский, Искандер Хасани (марокканский принц), турецкий спутник – Искандер, в том числе и Андрей Первозванный (Александрович), первый призванный Иисусом Христом апостол, и многие другие.

О полифонии в литературе впервые заговорил М.М. Бахтин. М.Е. Корешкова в своей статье «Полифония: от музыки к литературе» делает интересное сопоставление литературной полифонии и величественных хоров из пассионов и кантат [6]. Полифинический роман — любимый термин и самого А. Кима. В его в романе «Радости Рая» множество героев с разными судьбами, а все они вместе объединяются в одной бессмертной душе главного героя. Главный герой принадлежит некоему сообществу «прозорливцев», задачей которых было найти райское счастье, ощутить райские радости бытия. Александр, с помощью своей бессмертной души, путешествует по всему свету от Антарктиды до Гренландии, от Чукотки до Огненной земли [3, 323] в поисках истинного счастья.

По словам автора произведения, роман является автобиографическим. Помимо совпадений инициалов автора и главного героя, между ними можно отметить сходство и в национальной принадлежности, и в автобиографических данных и др. Вариацией имени главного героя Александра в восточных странах является Искандер. Сам А. Ким представлен в романе как Аким (Иоаким). Если с именем Аким (А.Ким) все достаточно просто для дешифровки, то имя «Иоаким» можно расшифровать в нескольких вариантах: как «исполняющего обязанности А. Кима»; Иоаким (с ивр. Восславляющий Бога) в Библии это царь Иудеи, ставленник египетского фараона Нехо, которому он платил тяжелую дань (Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона); Святой Иоаким в христианстве - муж святой Анны, отец Богородицы, дед Иисуса Христа (Православная Энциклопедия).

Такая полифония интерпретаций имени главного героя не случайна. Роман не посвящен жизни одного героя, нет целостности в его душе и теле. Душа проживает жизнь отделенной временем в теле, выполняет определенные функции, которые на нее возложила судьба в одной жизни, а душа следует цели, которую на неё возложила вселенная, цель поиска «Радости рая» (роман РР). В этой вселенной есть свой язык, идентичный для всех «прозорливцев», свои

индивидуально-авторские метафоры, единые сокращения, понятные всем героям романа, неологизмы, единые правила, которым подчиняются все.

Отличительной чертой героя-рассказчика является использование в речи странных, абсурдных метафор, таких как «мохнатые бабочки онкологических надежд» [3, 266], «чувство венерического инцеста» [3, 267], «в утробах Лувра», «в чревах кафе и ресторанов», «миллион квантовых торпедок» [3, 13] и др.

Можно отметить также использование аббревиатур, понятных только в рамках данного романа «ВППП – второе пришествие всемирного потопа», «ВП – второе пришествие Христа» [3, 271], «ЕО – единица одиночества» [3, 274], «НСССС – Наедине С Самим С Собой» [3, 108], «ХЗВНЗШ – Хурма Застыла В Небе Золотым Шариком» [3, 119] и др.

Представленные примеры позволяют говорить о стремлении автора к оригинальности и метафоричности. Попытка автора свернуть объемную метафору в аббревиатуру в примере «ХЗВНЗШ – Хурма Застыла В Небе Золотым Шариком» актуализирует роль метафоры в формировании художественной картины мира автора. В художественном тексте функция аббревиатур не ограничивается компрессией информации и экономией речевых средств. Автор, «обыгрывая графическую форму этих единиц или используя их в переносном смысле в определенном контексте, создает выразительный, запоминающийся текст, одновременно выполняя прагматическую задачу влияния на реципиента» [7].

Аббревиатура БАМ, расшифровываемая А. Кимом как Большая Американская мечта, по всей видимости, содержит сатирическую коннотацию, реализованную в отсылке к известной в СССР аббревиатуре БАМ (Байкало-амурская магистраль). Это одна из крупнейших в мире и стратегически важных железнодорожных магистралей, которая, в сатирическом ключе обозначается автором как Большая Американская мечта.

Можно отметить и склонность героя к частому использованию индивидуально-авторских неологизмов, таких как «хомопрозорливые», «человеки», «елдорай», «рАу», «пАу-рАй», «мрычи», «антисуицидина» и т.д.

По мнению ученых, склонность к созданию неологизмов является следствием диссоциации, то есть нарушения ассоциативного мышления. Нормальная ассоциативность мышления нарушается на физиологическом уровне вследствие разрыва связи между моторным «выходом» в передней части мозга и сенсорным «выходом» в задней части мозга. То есть, по сути, на физиологическом уровне к формированию неологизмов приводит отклоняющаяся от нормы активность во фронтальной зоне мозга. «Речь для человека с расстройством психики больше не средство коммуникации, так как «больной говорит совсем не для того, чтобы быть понятым другими людьми». Речь будет диссоциированным набором патологической вербальной продукции, например, неологизмов – шизофразией в устной речи» [8, 45-56].

Ассоциативное, так называемое восточное мышление занимает достаточно важное место в содержании романа. У людей с ассоциативным мышлением доминирует правое полушарие мозга. О такого рода мышления пишет Н.Н. Николаенко в работе «Психология творчества» [9]. В романе А. Кима довольно часто можно встретить однородные перечисления и синонимы, что является маркером правополушарного, не связанного с логикой способа мышления: «...чтобы показать, как проехать нам, всем скопом, всей общечеловеческой куадрильей, камарильей, эскадрильей, армадой, громадой, командой, корпорацией, корпоративной вечеринкой, великосветской тусовкой, бал-маскарадом, гей-парадом, парадом пожарных команд, всемирной историей...» [3, 270].

В текстах русскоязычных авторов встречаются именные номинации, топографические названия и авторская игра с языком с использованием национально-маркированной лексики. У А. Кима это – «колода карт- Колдыбай» (национальный компонент «бай» используется, в основном, в именах: Малдыбай, Кыстыбай и пр.).

У главного героя романа «Радости Рая» можно заметить и симптомы кататонической шизофрении, которые проявляются в виде копрофагии. Толковый словарь психиатрических терминов В.М. Блейхера (1995) трактует этот термин следующим образом: «(копро + гречь.

- Ну да. Как космонавты ...

Главный герой и сам не раз признается в своих психических расстройствах, называя их «болезни духовные», понимая, что эта болезнь его убивает быстрее, в отличие от болезней, которые лечат с помощью лекарств [3, 140]. Есть немало примеров, когда он признается в своей недееспособности, «...так как безумие и амнезия всегда были как брат и сестра, - столь похожи, - то я никогда не мнил, что я болен, как и никогда не понимал, что постоянно, изо дня в день, сходил с ума...» [3, 90].

«...слова человеческие и их морфемные сочленения вдрызг разлетелись по космосу, крутясь и подпрыгивая, обгоняя друг друга и молчаливо корча жуткие гримасы. Пылевидные клубы отдельных звуков речи, гласные и согласные, а также дифтонги, ассонансы и аллитерации, из которых в гравитационном мире на воздухе составлялась вразумительная человеческая речь, при абсолютной свободе человеческого духа неотвратимо уходила во тьму аннигиляции. Слова, разорванные в клочья взрывом фотонной бомбы абсолютной свободы «я», умирали от рассечений, несовместимых с жизнью. И, набрасываясь на эти животрепещущие словесные фрагменты, пытались их поймать в садок и вновь оживить их, кое-как состыковав друг с другом, русские и нерусские футуристы.

Автор-повествователь задается вопросом, зачем он пишет так и на данную тему. Отвечая сам себе: «А ведь грибы собирали для кого-то, точно так же, как и писали книги, - но для чего и для кого я писал эту свою последнюю книгу, если ее никто и нигде не читал? А для того, наверное, чтобы самому перед смертью испытать, до какой температуры внутренней свободы может подняться дух человеческого существа...» [3, 74]. Безумие со свободой сравнивал Мишель Фуко, называя художников счастливыми безумцами, свободными от пут общественной иерархии [10].

Нельзя не затронуть и вопрос о психологическом насилии, которому подвергается читатель романа А. Кима «Радости Рая». Иногда у автора-героя случаются истерические припадки, он в особо изощренной форме начинает мучать и своего читателя, и себя. Свидетельство тому — нагромождение авторских неологизмов, запутывание сюжетных линий, написание слов или целых словосочетаний заглавными буквами. Автор-герой буквально кричит на читателя с помощью заглавных букв:

«ОДИНОЧЕСТВО», «НИКОГДА», «НИГДЕ», «РАДОСТИ РАЯ», «ТЫ СВОБОДЕН». И затем сам себя пытается успокоить с помощью замедляющих текст лексических повторов, пробелов («Между мною и Александром ничего нет» - эта фраза встречается в романе очень часто, буквально с первых страниц и до конца), стихотворных строк и математических задач ($\langle 1 \times 1 = 1 \quad 1 \times 1 \times 1 \times 1 \times 1 \times 1 \times 1 \times 1 = 1 \quad 1 / 1000 = 1 \rangle$ [3, 209], $\langle 1 / 10 = 1 \quad 1 / 100 = 1 \rangle$ [3, 208], $\langle 1 \times 1 = 1 \rangle$ [3, 274], $\langle 1 \times 1 = 1 \rangle$) [3, 155 – 170].

Большинство авторских новообразований в тексте подчиняются определённым словообразовательным моделям, что позволяет систематизировать языковой материал и проанализировать его не только с художественной, но и с лингвистической точки зрения.

Рассмотрим основные способы словообразования, использованные в романном тексте:

- Приставочный способ: анти + суицидин → антисуицидин (вымышленное лекарство от самоубийства); пере + осмыслить → переосмыслить. А. Ким может использовать реальные или вымышленные приставки (анти, псевдо, мета) в ироническом или абсурдистском контексте;

- Суффиксальный способ: прозорлив + ый → прозорливый; хомо + прозорлив + ый → хомопрозорливый (авторское сложение); мрык + ч + и → мрычи (неологизм на основе звукоподражания и редупликации);
- Приставочно-суффиксальный способ: пере + дел + ка → переделка; анти + суицид + ин → антисуицидин (неологизм с медицинской стилизацией);
- Сложение основ: пАу + рай → пАу-рАй (возможная отсылка к "rau" — лат. «мир» и «рай»); человеко + ненавистник → человеконенавистник;
- Калькирование: колода карт - Колдыбай (национальный компонент «бай» используется, в основном, в именах: Малдыбай, Кыстыбай и пр.).

В ходе проведённого анализа романа А. Кима «Радости рая» были выявлены особенности, отражающие как индивидуальный стиль автора, так и более широкие литературные и культурные тенденции. Обнаруженное явление анимизма, выраженное в наделении именем собственным всех предметов и явлений, окружающих героя-рассказчика, может быть интерпретировано в контексте восточной картины мира, где природа и человек воспринимаются как единое живое целое. Особый интерес в работе представляют неологизмы и метафоры, многие из которых лишены очевидного рационального значения и приобретают характеристики ассоциативного (восточного) мышления. Важно отметить, что использование аббревиатур и математических задач делает текст многослойным, игровым и труднодешифруемым. Графические особенности текста — повторяющиеся выражения, лишние пробелы, нарушения орфографической и синтаксической нормы — могут быть проанализированы через призму деконструктивистского подхода (Ж. Деррида и др.), где нарушение нормы становится формой высказывания, подрывающей устойчивость языка как системы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Результатами проведенного исследования стало выявление в романном тексте А. Кима «Радости рая»: анимизма (наделения именем собственным всех предметов и явлений, окружающих главного героя-рассказчика); автобиографичности (в виде собственно-прямой речи героя-рассказчика и схожести имени и фамилии героя-рассказчика и автора); индивидуально-авторских неологизмов, характеризующихся как признаки ассоциативного (восточного) мышления, выраженного путем однородных перечислений; авторских метафор с непонятным, иногда и абсурдным значением; авторских аббревиатур, используемых и адекватно дешифруемых в рамках только данного романа; математических задач, повторяющихся выражений, лексем и слогов, лишних пробелов и неуместных употреблений заглавных букв в словах или в целых предложениях [11].

Все вышеназванные характеристики романа иллюстрируют его абсурдность и востребованность вследствие психоаналитического подхода к его дешифровке. Анализ речевой организации абсурдистского романа А. Кима «Радости рая» с опорой на труды авторитетных ученых в области психоаналитического литературоведения (М. Фуко, Н.Н. Николаенко, О.Г. Баталова, В.П., Руднева, Л.В. Сафроновой) позволил обозначить причины и функции возникновения такого типа текстов.

Создание новых слов по устоявшимся словообразовательным моделям русского языка имеет функцию номинации новых понятий и предметов, созданных в текстах русскоязычных авторов и является «одним из эффективных приемов реализации авторской установки, повышения экспрессивности и адресованности текстового целого» [12].

Использование лексики с национально-культурным компонентом авторов-транслингвов посредством «русофонного художественного текста», «организует эстетическое пространство художественного целого и участвует в создании образов инокультурного бытия» [13]. Авторские метафоры, представляющие собой сложные, многочастные образования отражают уникальные ментальные и языковые особенности писателей-транслингвов [14].

Сюжетным стречнем произведения, как упоминалось выше, являются индийские философско-религиозные традиции переселения души, «сансара». В конечном переселении, в котором душа должна достичь совершенства, «душа» главного героя получает оболочку, в которой она достигает своей цели и более не будет бродить по свету в поисках «радостей рая». Достижение этой гармонии обозначено в романе А. Кима отказом и от дисгармоничности речевой сферы автора-героя, снятием лейтмотивного речевого схизиса [15, 135-148].

Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты анализа могут быть использованы при изучении курсов по Современному литературному процессу, Современной казахстанской литературе, Теории литературы, Психологическому направлению в литературоведении и др., преподаваемых в высших учебных заведениях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Chang E. C. On the absurd, the “ultimate question,” and camus’ expansion of Nietzsche’s concept of amor fati in The Myth of Sisyphus: Some philosophical and scientific considerations //The Humanistic Psychologist. – 2024.
- 2 Esslin M. О teatro do absurdo. – Editora Schwarcz-Companhia das Letras, 2018.
- 3 Ким А. Радости Рая, – М.: Эксмо, 2022. - 480 с.
- 4 Осипов Ю.С. Большая российская энциклопедия. Рос. акад. наук: — М.: Большая Рос. энцикл., 2005. - 960-1000 с.
- 5 Лосев А.Ф., Мифология греков и римлян. - М.: Мысль. -1996. - 975 с.
- 6 Корешкова М. Е. Полифония: от музыки к литературе //Вестник культурологии. – 2002. – №. 3. – С. 107-116.
- 7 Нургалеева Т. Г. Метафорическое употребление аббревиатур как средства языковой игры в целях повышения экспрессивности текстов СМИ // Вестник ТГУ. 2009. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metaforicheskoe-upotreblenie-abbreviatur-kak-sredstva-yazykovoy-igr-selyah-povysheniya-ekspressivnosti-tekstov-smi> (дата обращения: 26.06.2024).
- 8 Баймурзаева Г. Б., Аккиева А. А. Неологизмы в идиосинкратической речи лиц с расстройством мышления //Язык и текст. – 2017. – Т. 4. – №. 2. – С. 45-56.
- 9 Николаенко Н.Н., Психология творчества/ Под. ред. Л. М. Шипицыной. - СПб.: Речь, 2005. – 277 с.
- 10 Artières P. et al. Les" Mots et les Choses" de Michel Foucault: regards critiques 1966-1969. – Presses universitaires de Caen, 2009. – С. 377.
- 11 Байжигит Б.С. Поэтика абсурда в литературе постмодернизма и методика ее изучения в вузе (на материале современной русской и русскоязычной прозы): диссертация на соискание степени доктора философии (PhD): 27.12.2023. – Алматы, 2023. – 148 с.
- 12 Баталов, О. Г. Когнитивно-функциональный аспект окказионального словообразования в художественном тексте: специальность 10.02.04 "Германские языки": диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Баталов Олег Геннадьевич. – Нижний Новгород, 2004. – 242 с.
- 13 Бахтикиреева У.М., Валикова О.А. «Собиратель слов»: интервью с Анатолием Кимом // Полилингвистичность и транскультурные практики. 2020. Т. 17. № 2. С. 271—278. DOI 10.22363/2618-897X-2020-17-2-271-278
- 14 Shmakova E. S., Baizhigit B. S., Begaliyeva S. B. The Artistic Uniqueness of Idiostyle of Modern Russian-Speaking Writers of Kazakhstan: A. Zhaksylykov, A. Kim, and D. Nakipov //RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2024. – Т. 15. – №. 4. – С. 1419-1442.
- 15 Safronova L., Sermukhametova B. B. The Rhythmic Composition of Anatoly Kim's Prose //Cuadernos de Rusística Española. – 2022. – №. 18. – С. 155-170.

Материал поступил в редакцию журнала 03.02.2025

А. Кимнің «Жұмақтың қуанышы» романындағы автор-кейіпкердің сөйлеу нұсқалары мен қайта түрлену полифониясы

Б.С. Байжігіт¹, К.Р. Қазақбаева¹, Ж.Т. Кадыров², М.Т. Есматова²

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, 080000, Қазақстан

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан

Бұл зерттеуде А. Кимнің «Жұмақтың қуанышы» романының сөйлеу нұсқалары мен полифониясы абсурдистік және психосараптамалық көзқарасы тұрғысынан қарастырылады. Сонымен қатар, салыстырмалы аспектісінде «Тиін» және «Кентаврлар кенті» романдары туралы сөз болады, мұнда Кимнің кейіпкерлер қатары қарқының бақылуға болады: адам денесі аясында ешқандай шекара жоқ деп ойлайтын тұлғаның «төртке бөлінуіден» бастап «өтпелі» кейіпкер бейнесіне дейін; «жартылай адамдар» тілінен бастап көріпкел-айрықша адамдар тіліне дейін.

А. Кимнің «Жұмақтың қуанышы» роман мәтінінде келесі ерекшеліктерді табуға болады: анимизм (басты кейіпкер-баяндаушыны қоршап тұрған барлық заттар мен құбылыстарға есім беру); өмірбаяндық (баяндаушы кейіпкердің тікелей сөйлеуі және баяндаушы кейіпкер мен автордың аты мен тегінің ұқсастығы түрінде); жеке авторлық неологизмдер, біртекті сипаттау арқылы білдірілген ассоциативті (Шығыс) ойлау; түсініксіз, кейде абсурдтық мағынасы бар авторлық метафоралар; тек осы роман шеңберінде қолданылатын және барабар шифрын ашатын авторлық аббревиатуралар; математикалық есептер, қайталанатын өрнектер, лексемалар мен буындар, артық бос орындар және бас әріптерді сөздерде немесе тұтас сөйлемдерде орынсыз қолдану.

Кілт сөздер: қазақстандық әдебиет, сөйлеу нұсқалары, полифония, абсурд поэтикасы, ассоциативті ойлау, жеке авторлық неологизмдер, психологиялық зорлық-зомбылық, жеке жарақаттар, ұжымдық жарақаттар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Chang E. C. On the absurd, the “ultimate question,” and camus’ expansion of Nietzsche’s concept of amor fati in The Myth of Sisyphus: Some philosophical and scientific considerations //The Humanistic Psychologist. – 2024.
- 2 Esslin M. O teatro do absurdo. – Editora Schwarcz-Companhia das Letras, 2018.
- 3 Ким А. Жұмақ қуаныштары, – М.: Эксмо, 2022. - 480 б.
- 4 Осипов Ю.С. Үлкен орыс энциклопедиясы. Рос. акад. наук: — М.: Большая Рос. энцикл., 2005. - 960-1000 б.
- 5 Лосев А.Ф., Гректер мен римдіктердің мифологиясы. - М.: Мысль. -1996. - 975 б.
- 6 Корешкова М. Е. Полифония: музыкадан әдебиетке // Мәдениет хабаршысы. – 2002. – №. 3. – Б. 107-116.
- 7 Нұрғалиева Т.Г. БАҚ мәтіндерінің мәнерлілігін арттыру мақсатында аббревиатураларды тілдік ойын құралы ретінде метафоралық қолдану / / ТМУ хабаршысы. 2009. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metaforicheskoe-upotreblenie-abbreviatur-kak-sredstva-yazykovoy-igr-dlya-povysheniya-ekspressivnosti-tekstov-smi> (қол жеткізілген күні: 26.06.2024).
- 8 Баймурзаева Г. Б., Аккиева А. А. Ойлау бұзылысы бар адамдардың идиосинкратикалық сөйлеуіндегі неологизмдер // Тіл және мәтін. – 2017. – Т. 4. – №. 2. – Б. 45-56.
- 9 Николаенко Н.Н., Шығармашылық психологиясы / Л. М. Шипицынаның ред.. - СПб.: Речь, 2005. – 277 б.
- 10 Artières P. et al. Les "Mots et les Choses" de Michel Foucault: regards critiques 1966-1969. – Presses universitaires de Caen, 2009. – С. 377.
- 11 Байжігіт Б. С. Постмодернизм әдебиетіндегі абсурд поэтикасы және оны ЖОО-да зерттеу әдістемесі (қазіргі орыс және орыс тілді проза материалында): философия докторы (PhD) дәрежесін алуға арналған диссертация: 27.12.2023. - Алматы, 2023. – 148 б.

- 12 Баталов О. Г. Көркем мәтіндегі окказиялық сөзжасамның когнитивті-функционалдық аспектісі: 10.02.04 «Герман тілдері» мамандығы: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация / Баталов Олег Геннадьевич. - Нижний Новгород, 2004. – 242 б.
- 13 Бахтикиреева У. М., Валикова О. А. «сөз жинаушы»: Анатолий Киммен сұхбат / / полилингвизм және трансмәдени тәжірибелер. 2020. Т. 17. № 2. 271-278 ББ. DOI 10.22363/2618-897X-2020-17-2-271-278
- 14 Shmakova E. S., Baizhigit B. S., Begaliyeva S. B. The Artistic Uniqueness of Idiostyle of Modern Russian-Speaking Writers of Kazakhstan: A. Zhaksylykov, A. Kim, and D. Nakipov //RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2024. – Т. 15. – №. 4. – С. 1419-1442.
- 15 Safronova L., Sermukhametova B. B. The Rhythmic Composition of Anatoly Kim's Prose //Cuadernos de Rusística Española. – 2022. – №. 18. – Б. 155-170.

Материал 03.02.2025 баспаға түсті

Speech perversions and reincarnation polyphony of the author-hero in the novel "The joy of paradise" by A. Kim

B. Baizhigit¹, K. Kazakhsbayeva¹, Zh. Kadyrov², M. Yesmatova²

¹M.H. Dulati Taraz University, Taraz, 080000, Kazakhstan

²M. Kozybaev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan

The purpose of this research is to examine speech perversions and polyphony in A. Kim's novel "The Joys of Paradise" from an absurdist and psychoanalytic point of view. In a comparative aspect, A. Kim's novels "Squirrel" and "Village of Centaurs" are also analyzed, where one can trace the dynamics of Kim's character series: from the "dissolution" of personality to the "end-to-end" image-character; from the language of "semi-humans" to the language of superhuman "seers" for whom the world is not limited to the framework of the human body.

In the novel text by A. Kim "The Joys of Paradise" one can find: animism (giving a proper name to all objects and phenomena surrounding the main character-narrator); autobiography (in the form of the actual direct speech of the hero-narrator and the similarity of the name and surname of the hero-narrator and the author); individually authorial neologisms characterized as signs associative (Oriental) thinking expressed through homogeneous enumerations; author's metaphors with incomprehensible, sometimes absurd meanings; author's abbreviations used and adequately deciphered within the framework of this novel only; mathematical problems, repetitive expressions, lexemes and syllables, unnecessary spaces and inappropriate use of capital letters in words or in whole sentences.

Key words: Kazakh literature, speech perversions, polyphony, poetics of the absurd, associative thinking, individual author's neologisms, psychological violence, individual traumas, collective traumas.

REFERENCES

- 1 Chang E. C. On the absurd, the "ultimate question," and camus' expansion of Nietzsche's concept of amor fati in The Myth of Sisyphus: Some philosophical and scientific considerations //The Humanistic Psychologist. – 2024 (in English)
- 2 Esslin M. O teatro do absurdo. – Editora Schwarcz-Companhia das Letras, 2018 (in English)
- 3 Kim, A., Radosti Raya [Joys of heaven] (Moscow, 2022)
- 4 Osipov, Yu., Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya [Great Russian Encyclopedia] (Moscow, 2005)
- 5 Losev, A., Mifologiya grekov i rimlyan [Mythology of the Greeks and Romans] (Moscow, 1996)
- 6 Koreshkova M., "Polyphony: from music to literature", Bulletin of Cultural Studies, no. 3, pp. 107-116 (2002). (in Russian)

- 7 Nurgalieva T. G. Metaphorical use of abbreviations as a means of language play in order to increase the expressiveness of media texts // Bulletin of TSU. 2009. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metaforicheskoe-upotreblenie-abbreviatur-kak-sredstva-yazykovoy-igr-dlya-povysheniya-ekspressivnost-tekstov-smi> (accessed: 06/26/2024) (in Russian)
- 8 Baymurzaeva, G. and Akkiewa, A. (2017) "Neologisms in idiosyncratic speech of persons with thinking disorder", Language and text, vol. 4. no. 2, pp. 45-56 (in Russian)
- 9 Nikolaenko, N.(2005), *Psikhologiya tvorchestva* [Psychology of creativity], Rech', St. Petersburg, Russia (in Russian)
- 10 Artières P. et al. Les "Mots et les Choses" de Michel Foucault: regards critiques 1966-1969. – Presses universitaires de Caen, 2009. – С. 377 (in French)
- 11 Baizhigit B.S. Poetics of the absurd in postmodern literature and methods of its study in higher education (based on the material of modern Russian and Russian-language prose): Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD): 12/27/2023. – Almaty, 2023. – 148 p. (in Russian)
- 12 Batalov, O. G. The cognitive and functional aspect of occasional word formation in a literary text : specialty 10.02.04 "Germanic languages" : dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences / Batalov Oleg Gennadievich. – Nizhny Novgorod, 2004. – 242 p. (in Russian)
- 13 Bakhtikireeva U.M., Valikova O.A. "The Collector of words": an interview with Anatoly Kim // Polylingualism and transcultural practices. 2020. Vol. 17. No. 2. pp. 271-278. DOI 10.22363/2618-897X-2020-17-2-271-278 (in Russian)
- 14 Shmakova E. S., Baizhigit B. S., Begaliyeva S. B. The Artistic Uniqueness of Idiostyle of Modern Russian-Speaking Writers of Kazakhstan: A. Zhaksylykov, A. Kim, and D. Nakipov // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2024. – T. 15. – №. 4. – С. 1419-1442 (in English)
- 15 Safronova L. and Sermukhametova B. (2022) "The Rhythmic Composition of Anatoly Kim's Prose", Cuadernos de Rusística Española, no. 18, pp.155 – 170 (in English).

Received: 03.02.2025

МРНТИ 17.82.94

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp219-233](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp219-233)

Ж.С. Бейсенова¹, А.Б. Оразалина¹, М.А. Канафина¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан

ЖАНРООБРАЗУЮЩИЕ ПРИЕМЫ СОЗДАНИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА В ДОКУМЕНТАЛЬНО-БИОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ Р. НУРГАЛИ

В статье исследуется жанровое своеобразие литературного портрета, основанное на материале документально-биографической прозы Р. Нургали. Цель исследования – определить жанровые особенности литературного портрета в повествовании критика и писателя в контексте выработки авторской прозой принципов построения творческого образа человека искусства. Научная новизна работы обусловлена тем, что жанр литературного портрета в документально-биографическом наследии Нургали не был достаточно глубоко исследован. Впервые введены в научный оборот документально-биографические тексты Р. Нургали о казахском режиссере и драматурге Ж. Шанине в рамках жанра литературного портрета. В ходе исследования был выявлен ряд эффективных стратегий и методов Р. Нургали, направленных на трансформации в казахской литературе портретного очерка в жанр литературного портрета. Проведенное исследование выявило ряд новаторских авторских принципов, используемых в жанре литературного портрета, индивидуализации особенностей воссоздания образа героя. Это демонстрирует ряд успешных авторских приемов, сфокусированных на создании образа героя-режиссера,

театрального критика, драматурга, учителя, воссозданного на основе документально-биографического описания и наблюдений. Результаты исследования указывают на появление неординарного авторского жанрового своеобразия литературного портрета в казахской литературе конца XX - начала XXI века. Примеры документально-биографического повествования Р. Нургали демонстрируют тот факт, что целенаправленные рефлексии, направленные на выявление жанрообразующих характеристик литературного портрета, объясняемые целью автора показать творческий облик и личностные черты общественного деятеля, человека искусства, новатора и основоположника казахского театра Ж. Шанина, способствуют формированию нургалиевского жанра литературного портрета, отличающегося от традиционных биографических повествований и портретных очерков. Исследование проведено с опорой на общетеоретический подход к изучению жанрового явления литературного портрета в творческом наследии Р. Нургали.

Ключевые слова: казахская литература, портрет, жанр, биография, герой, проза, документально-биографический.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Литературный процесс XXI века характеризуется интенсивностью возникновения новых и активным развитием традиционных жанровых форм. Одним из таких литературно-критических жанров является жанр литературного портрета. Картина литературы XX – начала XXI века не будет глубоко содержательной без отражения в ее пространстве контекста художественно-документальных произведений, представляющих не вымышленного, а реального человека в реальных обстоятельствах и ситуациях. Человек является главной фигурой в понятии человечества, становясь его главным действующим лицом и создателем. Он является создателем культуры и цивилизации, которые, в свою очередь, формируют его; от него зависит духовное развитие современной цивилизации. Следовательно, проблемы личности и индивидуальности, безусловно, находятся в центре внимания различных научных сфер, в том числе и сферы литературоведения. В литературных произведениях личность человека широко выражается в жанре портрета, стимулируя проявление внутреннего мира личности, раскрывая его феноменальность. Востребованность избранной темы подтверждается не утихающим научным интересом современных исследователей к данной проблеме, в работах которых анализируются различные аспекты портретного жанра в русле его вовлеченности в культурный процесс развития современного общества. В данном исследовании авторы опираются на художественно-документальное наследие казахского писателя и критика Р. Нургали, на теоретические основы трудов отечественных и мировых ученых, выявляющие духовную взаимосвязь художественных традиций с современными жанрообразующими приемами создания литературного портрета.

Не умаляя достоинств собственно художественной прозы, нужно отметить особый эффект воздействия художественной документалистики. Подлинность изображаемого обеспечивает интерес читателя и более высокую степень эмоционального восприятия произведения. Совмещение реальности факта с богатством литературных возможностей его отражения – важнейшее достоинство мемуарно-биографической прозы в художественной документалистике. Ее актуальность конъюгирована интересом читателей к документалистике в связи с потребностью в подлинном знании о мире и вовлекается в дискурс внутри литературных творческих исканий, специфики интерпретации портрета в литературных произведениях современного Казахстана сквозь призму трудов отечественных и мировых исследователей.

ВВЕДЕНИЕ

Рымгали Нургали оставил феноменальный след в казахской и мировой литературе и культуре как выдающийся писатель, критик, теоретик и ученый XX-XXI веков. Его творческое

наследие не только сыграло значительную роль в развитии казахской и мировой литературы переходного периода, но и стало репрезентативным выражением эстетической картины целой эпохи. В центре его внимания всегда находился человек – его духовный облик, культурный код, историческая судьба, отражённые в контексте национального самосознания. В этом контексте особое значение приобретают его произведения документально-биографического характера, в которых автор не только фиксирует факты, но и осуществляет глубокий художественный и критический анализ личности. Документально-биографическая проза Р. Нурғали представляет собой не просто собрание воспоминаний или фактографических сведений: она воссоздаёт эстетическую атмосферу времени, раскрывает субъективно-авторское восприятие литературной и культурной ситуации Казахстана конца XX – начала XXI века, а также способствует осмыслению эволюции историко-литературного процесса с характерным для него обогащением жанровой системы. Одним из значимых литературно-критических жанров в его творчестве выступает литературный портрет – жанр, находящийся на пересечении мемуаристики, биографии, критики и публицистики.

В данной статье авторами рассматриваются особенности построения литературного портрета в документально-биографической прозе Р. Нурғали. Объектом исследования является биографическая документалистика писателя, а предметом – жанрово-стилевые и композиционные особенности литературных портретов, раскрывающих индивидуально-художественное восприятие личности героя. Особое внимание в статье уделяется анализу произведения «Восемь граней таланта Жумата Шанина», как одному из наиболее выразительных примеров жанрового портретирования в системе нурғалиевской прозы.

Цель исследования – выявить принципы и приёмы построения литературного портрета в документально-биографических произведениях Р. Нурғали, определить его жанровую природу и роль автора в формировании образа. К числу основных задач работы относятся: анализ приемов создания художественного образа портретируемого; раскрытие критериев жанровой идентификации литературного портрета; определение особенностей авторского подхода в жанре документального повествования.

Научная новизна работы определяется попыткой системного осмысления жанровой природы литературного портрета в творчестве Р. Нурғали, в том числе в аспекте межжанрового взаимодействия и трансформации традиций биографического письма. Кроме того, актуальность темы обусловлена необходимостью дальнейшего изучения малоисследованных аспектов документальной прозы как важной части национального литературного наследия.

Практическая ценность исследования заключается в возможности использования его результатов при разработке курсов по теории литературы, сравнительному литературоведению, истории казахской критики и жанроведению. Материалы работы могут быть полезны при подготовке учебных пособий, а также для расширения представлений о жанровом разнообразии современной казахской литературы

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Для достижения целей исследования были применены следующие методы: описательный, контент-анализ и сравнительный. Эти методы были основополагающими для понимания эмоциональных и семантических функций литературного портрета в документальной прозе Р. Нурғали и их более широком литературном контексте. Описательный метод был решающим для фиксации основных семантических характеристик литературного портрета героев произведений. Этот подход способствовал выявлению различных форм портретных мотивов, которые присутствуют в портретном творчестве Р. Нурғали. Для полноты раскрытия темы исследования были привлечены научные труды в области отечественного и мирового литературоведения о жанровой особенности литературного портрета в контексте документально-биографического повествования. Исследование проведено с опорой на следующие методологические принципы:

общетеоретический подход к изучению жанрового явления литературного портрета; системный подход к определению жанровых признаков литературного портрета в работах Нургали. Помимо этого, в работе нашло отражение применение сравнительно-исторического, мотивного анализа, а также общелогических, как описание, наблюдение и др. Вышеназванные подходы в исследовании позволили предложить авторскую интерпретацию жанра литературного портрета в документально-биографической прозе Р. Нургали.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В результате исследования было установлено, что биографическая и документально-художественная проза Р. Нургали обращена к созданию произведений, содержание и структура которых включают в себя элементы документальных и художественных жанров, что во многом объясняется стремлением автора воссоздать портрет реального человека на основе личного суждения, ощущения и восприятия от знакомства с его творчеством. Литературный портрет в творчестве Нургали создается на пересечении нескольких жанровых традиций: публичной научно-популярной статьи, предисловия, газетной заметки, новеллы и биографии. Взаимосвязь элементов мемуаров, биографии, статьи, новелл и записок предопределяет возникновение в творчестве Р. Нургали жанра литературного портрета. Не вызывает сомнения, что жанр литературного портрета занимает в его журналистской и литературно-художественной деятельности особое место. Использование термина «литературный портрет» по отношению к художественно-документальным произведениям писателя связано с обращением писателя к воссозданию личностных образов исторических деятелей в отечественной истории, деятелей культуры и литературы, современников автора. Как следствие, предметом его исследования в этом направлении избрана личность человека с выражением его творческой воли. Нургали не мистифицирует образ своего героя: его персонажи-герои выражают дух своего времени, своего поколения, чье огромное влияние на своих современников неоспоримо.

Писателя интересуют современные герои в производственной сфере, творческая судьба интеллигенции на фоне эпохи. Характерной чертой жанра литературного портрета в прозе автора является то, что показано описание личностных качеств персонажа с широким привлечением жизненного материала и биографических фактов. Жанровый характер портретирования в художественно-биографической прозе Нургали представлен, в частности, на примерах его книги «Алашординцы» о ключевых фигурах национальной интеллигенции в истории Казахстана начала XX века, сборника «Дэн. Елу новелла», состоящего из 50 новелл, документально-биографического очерка «Судьба таланта» о творчестве первого казахского режиссера Ж. Шанина в 5-ом томе «Собраний сочинений» под названием «Золотой век казахской литературы», в котором собраны первое, второе и третье направления литературных исследований, очерков и интервью ученого [1]. Поэтика литературных портретов Р. Нургали отражает концепцию жанра. Этическая функция биографического повествования произведений писателя оправдана их правдивостью и возможностью описать, как обычная на первый взгляд биография может достичь вершин художественного произведения, как сила и талант великого человека торжествуют над его смертью. С целью усилить художественную достоверность своих литературных портретов автор привносит в повествование личные впечатления о персонаже, создающие прием взаимосвязи читателя с героем-писателем. Характерные приемы изображения творческой личности особенно зримо представлены в литературном портрете известного казахского драматурга и режиссера Ж. Шанина в очерке «Восемь граней таланта Жумата Шанина» [2].

Жанру литературного портрета Нургали присуща свободная архитектура. Особенно ярко это проявляется в биографическом очерке «Восемь граней таланта Жумата Шанина». Нургали стремится воссоздать неординарный образ первого казахского режиссёра, вобравшего в себе лучшие моральные качества народа; рассказать о человеке искусства с глубоким внутренним миром, раскрыть особенности творческой личности. Кристаллизация биографической схемы с

хронологической точностью дополнена схемой литературно-критического анализа, отличающей структуру литературного портрета Нургали от традиционных. Следует особо отметить, что процесс портретирования у Нургали не исчерпывается соблюдением принципа определения генетических связей режиссера и соотносением фактов биографии с этапами становления драматургического таланта его персонажа. Для Нургали творческий мир, индивидуальные свойства таланта - еще одна грань личности героя-писателя. Портретист использует элементы тематического анализа как при разговоре об отдельных произведениях персонажа-драматурга, так и для отображения фундаментальных драматургических тем, связывающих в одно целое жизнь и творчество его героя. Литературный портрет, памятный Ж.Шанину, сочетает в себе представления, сложившиеся у Нургали на основе мнения писателей-современников, а также впечатлений, которые возникли у критика в процессе изучения его творчества. Анализируя очерк «Восемь граней таланта Жумата Шанина», авторы статьи отмечают, что Нургали рассматривает образ Шанина, придерживаясь художественной концепции на основе описания его биографии и анализа драматического творчества. Сюжетная линия повествования писателя, продиктованная реальной жизнью, связана с историческими и культурными традициями казахской и мировой литературы. Создавая портрет своего героя, Нургали использует традиционные приемы описания – направляет внимание читателя на доминантные черты в личности Шанина: «одарённый молодой человек, «< ...> грамотного Жумата <...> избирают своим уполномоченным представителем», «он становится самоотверженным борцом за справедливость и человечность», «< ...> «молодой парень, обладавший огромной тягой к искусству, впитывал богатые впечатления в краю», «Добрая слава о Жумате как знатоке нового для степного края сценического искусства в течение короткого времени распространилась по республике, о его режиссёрском мастерстве узнал весь Казахстан», «Режиссёрский талант его раскрывается в полной мере, и он полностью отдаётся драматургии», «Могучий талант, возглавлявший новое молодое искусство целого народа, ушёл из жизни 26 февраля 1938 года» [2; 175,177,178,179]. Таким образом, Нургали в портретной зарисовке придерживается парадигмы жанра, выявляя наиболее характерные приметы героя повествования. Исходя из авторского восприятия, дается характеристика собственного творчества Нургали. Он выражает свой взгляд на личность через память и художественное слово. Можно сказать, что Нургали представил читателю собирательный образ казахской писательской интеллигенции XX века. Нургалиевские портреты известных общественных деятелей исторической партии Алаш, М. Ауэзова, героических тружеников сельского хозяйства публиковались на страницах газет и журналов, затем были включены в названную выше книгу «Алашординцы», «Природа трагедии», «Дэн. Елу новелла», «Судьба таланта», впоследствии были объединены автором в 5-ом томе собраний сочинений. Нужно заметить, что авторский жанровый подход к литературным портретам вызывает особый интерес: Р. Нургали прибегает к своеобразным жанровым рубрикам. Первые названия повествований возбуждают мысль читателя к представлению отдельных наблюдений об известной личности, как, например, очерк «Восемь граней таланта Жумата Шанина».

Авторы статьи применяют портретную концепцию в литературоведении для изучения функций портрета в творчестве Р. Нургали, выходящих далеко за рамки простого описания внешности. В своих повествованиях автор вовлекается в интеллектуальный дискурс, раскрывая связь общества с культурным знанием через жанр литературного портрета. В англоязычной теоретической литературе подчеркивается, что литературный портрет выступает важным средством характеристики, идентифицирующим «essential traits» персонажа и преобразующим их в единый, целостный образ у читателя: «The literary portrait as a device of characterization identifies essential traits of the character that help construct a unified, coherent personality in the reader's mind» [3].

Подобный подход перекликается с идеей отечественных критиков о необходимости «обобщения разнообразных впечатлений в нечто художественно завершённое». Англоязычное определение акцентирует не столько на перечислении внешних характеристик,

сколько на создании целостного портрета, который соединяет индивидуальность героя с авторской рефлексией и культурным контекстом. Этот подход резонирует с эстетической миссией Н/ Нургали - через индивидуальные детали в портрете он формирует образ целой эпохи и национального духа.

Кроме того, в работе В. К. Bazylova и Zh. D. Suleimenova анализируется жанр литературного портрета в современной критике как сложный межжанровый феномен, связывающий синхронные и диахронические процессы развития литературы. Авторы утверждают, что «портрет как жанр служит точкой пересечения между художественным произведением и литературной системой в целом, выполняя важную функцию культурной памяти и эстетического осмысления личности» [4].

Так, Р. Нургали описывая историю формирования личности Шанина, прибегает к художественно-детализированным описаниям жизненного пути героя, начиная с факта его рождения:

«<...> родился в Баянауле – благодатном краю с прекрасной природой, богатой традициями искусства средой. Пуп его был резан в зимовье Каратал, притулившемся к подножью одного из множества отрогов гор Желтау, там же он и сносил свою младенческую рубашонку» [2; 172]. Шаг за шагом Нургали бережно отбирает жизненный материал согласно своему авторскому видению, связывая его с задачей описать и представить лицо современной эпохи сквозь призму истории жизнедеятельности Ж. Шанина. В этом контексте авторское видение Р. Нургали перекликается с творчеством Н.А. Полевого – ключевой фигуры в зарождении в русской литературе жанра критико-биографической статьи. Ему также было свойственно описание творчества личности в прямой связи с его жизнью и эпохой.

Продолжая очерк «Восемь граней таланта Жумата Шанина», Р. Нургали показывает, что личность творца не может быть охвачена лишь фактами биографии или анализом пьес. Он раскрывает не только культурно-исторический контекст, в котором формировался Ж. Шанин, но и акцентирует внимание на метафизической глубине его искусства. Принцип многогранности, заявленный уже в названии очерка, становится структурообразующим и философским вектором. Каждая «грань» – это определённый этап, сфера или качество, проявившиеся в жизни и творчестве Ж. Шанина.

В этом отношении эстетическая концепция Р. Нургали близка к традиции европейской интеллектуальной биографии, в которой художественный портрет стремится отразить не только биографические вехи, но и ментальный, духовный ландшафт личности. Например, как в «Жизни Микеланджело» Романа Роллана или в «Шекспире» Виктора Гюго, биографическая форма у Р. Нургали служит средством философской интерпретации судьбы художника, через которую раскрываются национальные и универсальные культурные смыслы.

Сравнение с мировой традицией уместно и потому, что сам Р. Нургали нередко прибегал к сопоставлению казахской драматургии с каноническими образцами мировой сцены. Особое место в интерпретации Р. Нургали занимает соотношение образа Жумата Шанина и традиций Шекспировской драмы. Он писал:

«Шанин, как и Шекспир, создавал героев, мыслящих в масштабе эпохи. Его сценическая интуиция позволяла достигать той подлинной глубины, которую мы привыкли ожидать от великих трагиков мира» [2, с. 176]. Так, исследователь сознательно вписывает фигуру казахского режиссёра в мировой культурный контекст, раскрывая его как часть универсального драматургического канона. Подобный подход демонстрирует приверженность Р. Нургали к эстетике, в которой национальное и мировое не противостоят друг другу, а создают синтетическое единство.

Также важно подчеркнуть, что литературный портрет у Р. Нургали несёт в себе воспитательный и идеологический заряд. Через образ Жумата Шанина автор формирует представление о том, каким должен быть настоящий деятель искусства: не только профессионалом, но и моральным ориентиром, патриотом, гуманистом. В этом смысле портрет выходит за рамки чисто художественного анализа и становится своего рода манифестом эстетических и этических ценностей.

К характерным приёмам Р. Нургали можно отнести и полифоничность в подаче материала: в очерке звучат как собственно авторское слово, так и голоса современников, исследователей, коллег, создавая многоголосое восприятие героя. Это делает текст не только более убедительным, но и объективным, живым, приближенным к научной биографии в гуманитарной парадигме.

Значимым элементом в структуре портрета является включение документальных свидетельств: писем, воспоминаний, газетных рецензий, которые функционируют как «свидетели эпохи». В частности, в описании становления Ж. Шанина автор приводит эпизоды его работы в театрах Семипалатинска, Ташкента, Алматы, раскрывая не только географию, но и социокультурное поле, в котором рождался казахский театр.

Говоря о своем восприятии Ж. Шанина как человека, автор стремится отыскать в его индивидуальности нечто особенное, выделяющее драматурга среди коллег по искусству. Писатель выявляет уникальные черты характера, эмоций и переживаний человека, отраженных в портрете, направляет внимание читателя на универсальность творческого гения Шанина-драматурга, -режиссера, связывая воедино синтез чувства, мысли и искусства. Поэтому можно сказать, что целостный образ героя составлен из множества авторских впечатлений, а также монологов и высказываний героя. Первый абзац очерка «Жумат Шанин – учитель первого поколения казахских драматических и оперных артистов. Жумат Шанин – актёр, театральный критик, музыкант. Жумат Шанин – драматург. Все эти слова, множество раз прозвучавшие из уст знаменитых людей, – истина» [2; 171-172] представлен как основной тезис, теоретическая основа, его можно назвать прологом. Далее, на множестве примеров анализируются разные способы функционирования портрета Шанина как эстетического объекта в очерке, как доказательные аргументы выдвинутого тезиса. В этом прослеживается авторский прием создания биографического раскрытия новых граней и открытий истоков драматического мастерства талантливого режиссера и драматурга. Архитектоника сознания героя Нургали подводит к пониманию действий героев. Дополняя свои портретные символы поэтапно биографическими, культурными и философскими смыслами, Нургали корректирует свою работу с широкими литературными образцами своего времени. «Крупный план» изображения в жанре литературного портрета Нургали достигает такими приемами как отбор фактов, искусная расстановка фактического материала. Создавая портрет Шанина, Нургали опирается на такие свойства жанра, как принцип типизации, психологизм, достоверность. Так, в литературном портрете «Восемь граней таланта» особое внимание уделяется изображению социально-политической, социально-культурной атмосферы времени. Нургали-портретист акцентирует внимание читателя на ценности вклада своего героя в отечественную культуру, на воздействие его философии на настоящее и будущее поколение:

«Добрая слава о Жумате как знатоке нового для степного края сценического искусства в течение короткого времени распространилась по республике, о его режиссёрском мастерстве узнал весь Казахстан», «... и с октября 1926 года он – директор и руководитель художественной части первого казахского театра. Таким образом, в свои тридцать с небольшим лет Жумат принимает самое активное и непосредственное участие в создании национального театра и становится его основоположником. он воспитал целую плеяду талантливых казахских актёров. Спектакли У. Шекспира «Гамлет», А.С. Пушкина «Каменный гость» и «Скупой рыцарь», Б. Майлин» [2, 179].

Завершая портрет, Р. Нургали поднимает и трагический аспект биографии Ж. Шанина, указывая на его гибель в годы репрессий как символ сломанной судьбы казахской культуры. Это превращает очерк в своего рода реквием, в котором литература выполняет функцию сохранения исторической памяти. Подобно тому как Шекспир писал в своих сонетах: «Ты в этих строках обретишь бессмертие», – Р. Нургали тоже придаёт слову миссию вечного напоминания о герое.

Приемы создания литературного портрета в биографической прозе Р. Нургали рассматриваются через призму мотивов – тех элементов, которые повторяются в описании персонажа и служат для подчеркивания его характерных черт, раскрытия его роли в

повествовании, а также для выражения авторского отношения к нему. Нургали образно показывает на собственном примере психологию создателя литературного портрета.

Таким образом, литературный портрет в интерпретации Рымгали Нургали является сложной синтетической формой, сочетающей в себе биографический, критико-аналитический и художественно-документальный дискурсы. Его портрет Жумата Шанина становится не только художественным свидетельством, но и интеллектуальным манифестом, утверждающим ценность национального искусства в мировом эстетическом пространстве.

ОБСУЖДЕНИЕ

Казахскому литературному процессу XX-XXI века характерны возникновение новых активно раскрывающихся жанровых форм, в том числе и жанра литературного портрета. Действительно, можно подчеркнуть, что картина современной отечественной литературы представляется неполной без произведений, созданных писателями в жанре литературного портрета. Литературный портрет как жанр отечественной и мировой литературы имеет давние традиции. Первым казахским писателем, применившим жанр литературного портрета в своей прозе, по праву признается Абай Кунанбаев. Проблемное поле художественного портретирования как отдельной формы постижения героя нашло отражение в его "Словах назидания". В прозе Кунанбаева достоверно изображены реалии действительности прошлого века, воссозданы образы обычных людей с портретным описанием характеров и социально-психологических особенностей героев. Он обращался к образам современников, создавая яркие и неординарные литературные портреты. Его "Слова назидания" содержат примеры обращения к этому жанру, раскрывая характеры и мотивы людей, живших в то время. Впоследствии такой критический подход дал основание для развития жанра литературного портрета в казахской литературе. В этом контексте следует подчеркнуть, что Р. Нургали развивает традицию Абая, но придает ей иную идейно-эстетическую направленность. Если для А. Кунанбаева приоритетом была морально-философская типизация, то для Нургали важным становится выделение художественной миссии личности и творческой сущности героя – будь то писатель, драматург или режиссёр. Так, Нургали осмысляет личность в ее культурно-историческом измерении, продолжая тем самым традиции гуманистического портретирования в духе Анатоля Франса или Томаса Карлейля.

Значимыми в современной литературе, безусловно, можно назвать ряд научных работ по проблеме витальности портрета в казахской прозе. В этом ряду книга Н. Ровенского «Портреты: обзоры, рецензии, литературные портреты», публикация Г. Ж. Болатовой «Художественный портрет как элемент художественного произведения (на материале романа-эпопеи М. О. Ауэзова «Путь Абая» [5], статья К. Р. Нургали «Литературно-художественный портрет как эстетическая суть критического жанра» [6], труд Б. К. Базыловой Художественные формы портрета в структуре романа [7]. Следует отметить, что Р. Нургали поднимает литературный портрет на уровень культурологического и философского осмысления. Он работает не только с конкретным образом героя, но и с архетипическим содержанием: его герои, как правило, являются выразителями национального духа, носителями идеи. Особенно это проявляется в портретах Жумата Шанина, Мухтара Ауэзова литературно-биографических очерках, посвящённых алашординцам. Через образы своих героев Нургали воссоздаёт «внутреннюю историю» нации, что делает его литературные портреты не просто жанровыми формами, а важнейшими документами духовной культуры Казахстана. В русской традиции основателем этого жанра принято считать Н.А. Полевого. Его перу принадлежат статьи о Г.Р. Державине, А.С. Пушкине и других, которые были внесены в книгу «Очерки русской литературы». В аспекте сравнительной портретной образности в биографической прозе европейской литературы отмечается, что начало развития жанра литературного портрета связано с именем французского критика Ш.О. Сент-Бева. В 1830-х годы в журнале «Revue des deux Mondes» были опубликованы критические этюды о французских писателях XVII-XIX вв. Их можно также обнаружить в сборнике «Critiques et portraits littéraires, 1832-1836» [8]. На

примерах жизни и творчества К. Севиньи, братьев Р. и А. Арно Б. и Паскаля Сент-Бев достоверно изобразил взаимодействие художника и общества, указав зависимость художественной ценности произведения от правдивости его автора. Жанровое разнообразие характерно критическим работам английской писательницы А.С. Байетт [9]. К ним причисляют монографию о творчестве Айрис Мердок «Степени свободы»; биографию английских поэтов-романтиков Вордсворта и Кольриджа «Неспокойные времена» (1970), эссе «Портреты в литературе» (2001). В этом сравнительном контексте литературные портреты Р. Нургали можно сопоставить с подходом Сент-Бева, но с поправкой на национально-культурный и постколониальный контекст Казахстана. Если Сент-Бев стремился через анализ частной жизни показать истоки художественного таланта, то Р. Нургали рассматривает биографию как культурную матрицу, в которой формируется и развивается художественное сознание героя. Подобно Байетт, он соединяет документальность и художественное начало, добиваясь синтеза жанров.

Обратившись к уточнению понятия литературный портрет, авторами замечается, что в отношении к этому жанровому явлению в литературе наряду с определением «литературный портрет» критиками применяются различные термины: «биографический очерк», «эссе», «мемуарный литературный портрет», «документальный очерк», «литературно-критическая статья», «очерк-реквием» и другие. В этом контексте Ю.В. Ведищевой замечено, что «терминологическую двойственность представляет само название “литературный портрет» [10]. Некоторые ученые определяют «портрет» как элемент архитектоники произведения (Коньков, 2002), вторые характеризуют его как определенный жанр литературной критики (Найданова, 2013), третьи отмечают взгляд на литературный портрет как на один из жанров художественно-публицистической прозы (Богатырева, 2008). Литературный портрет в интерпретации Р. Нургали чаще всего становится способом манифестации культурных и художественных ценностей. Через жанр портрета он выражает авторскую идею о преемственности духовных ориентиров, о диалоге эпох, о значении творчества как миссии. Он не столько описывает, сколько «воссоздает» героя в его идеальном, но жизненно правдивом измерении. В критических источниках литературный портрет рассматривается как «художественная целостная характеристика конкретного реального человека в форме мемуарного очерка, создающего представление о его индивидуально-неповторимом, живом облике, о его характере» [3, 49].

Как предполагают Т.И. Зайцева и О.М. Максимова, «в традиционном портретном очерке важное значение придается проблемному анализу, <...> проникновение друг в друга элементов воспоминаний, мемуаров, биографии, записок обуславливает возникновение в <...> литературе нового типа очерка, определяемого критиками и читателями с точки зрения жанра как «литературный портрет» [11]. Мусаканова Г., Шахин А. А. отмечают, что «в процессе изучения литературного портрета исследователями выделены социолингвистический, культурный, лингвокультурный, этнолингвистический типы портретной характеристики» [12].

Исследование витальности жанра литературного портрета выявило три направления: а) портрет рассматривается как главный элемент художественного образа, форма описания персонажа, (Галанов Б.Е. 1967) акцент направлен на портретные зарисовки героя, раскрытию его творчества через образные формы; б) портрет рассматривается как «описание наружности: телесных, природных и, в частности, возрастных свойств...», а также факторы формирования человека социо-культурной средой, его индивидуальность и поведение [13].

Жанр литературного портрета, авторское присутствие, по-особому проявляющееся в биографической и документальной прозе Р. Нургали до настоящего времени не становилось объектом подробного исследования. Внутри жанровых модификаций прозы писателя и публициста выделяется литературный портрет, который подчеркивает значимый в истории культуры авторский взгляд на современников. По определению В.С. Барахова, задача литературного портрета «дать по ряду выданных автором индивидуальных черт представление о целом, обобщить разнообразные впечатления в нечто художественно

завершенное» [3, 49]. По замечанию В.В. Перхина, «В литературно-критическом портрете дается оценка не только произведений писателя, но и его личностных, человеческих, житейских качеств. Можно сказать, что в портрете оцениваются как элементы искусства, так и элементы жизни писателя» [14]. Изучение документально-биографической прозы Нургали подводит к выводу его обращения к жанру литературного портрета как образцу межжанрового синтеза. Писателю свойственно применение новых принципов прозы о герое, содержащих в себе фактический биографический материал о портретируемом и авторскую переработку личных наблюдений и выводов. Особенности, присущие литературным портретам Нургали, подтверждаются наблюдениями критиками специфических возможностей этого жанра и востребованности его изучения как одного из видов документально-биографической прозы. Жанр литературного портрета становится для Р. Нургали способом раскрытия индивидуально-неповторимого в изображаемой картине творчества героя-современника, сопряженного в то же время со свойственным современному писателю типическим.

Жанр литературного портрета у Р. Нургали выступает как форма не только художественной, но и философской, культурологической рефлексии. Он синтезирует в себе историческую правду, национальную идею, художественное чутье и личную гражданскую позицию автора. Именно это позволяет говорить о прозе Р. Нургали как о важнейшем элементе становления казахского литературного модерна.

В настоящее время интерес к проблеме жанра литературного портрета корректируется необходимостью всестороннего изучения жанра, который сегодня приобретает новый эстетический смысл [15].

Особое значение в осмыслении литературного портрета в казахской литературе приобретает опыт Мухтара Ауэзова. В его монументальной эпопее «Путь Абая» портретные характеристики выстраиваются не только для главного героя, но и для второстепенных персонажей, что позволяет рассматривать их как самостоятельные художественные единицы. По мнению исследователей, Ауэзов соединяет в портрете черты этнографической достоверности и психологической глубины, что в дальнейшем стало важным методологическим ориентиром для Р. Нургали. Если Ауэзов фиксировал прежде всего социокультурный типаж, то Р. Нургали смещает акцент на культурно-философский образ, подчеркивая роль личности в формировании национальной художественной традиции.

Советская литературная критика также активно использовала жанр портрета, но зачастую в идеологизированной форме. В 1950-1980-е годы биографические очерки писателей и деятелей культуры в СССР нередко подчинялись задаче демонстрации «социалистического пути» творца. Однако у Р. Нургали отсутствует идеологическая редукция: его подход ориентирован на раскрытие внутренней творческой миссии, а не на пропаганду. Это делает его труды созвучными современным принципам гуманитарного знания, в которых приоритет отдается плюрализму интерпретаций и культурной памяти. С точки зрения постколониальных исследований, подход Р. Нургали можно рассматривать как пример деколонизационной стратегии в литературоведении. Он возвращает в культурное поле имена и образы деятелей, которые в советскую эпоху подвергались забвению или искаженной трактовке. В этом отношении его работы сопоставимы с исследованиями индийских литературных критиков конца XX века, таких как Аниа Лумба или Гаятри Чакраворти Спивак, которые также стремились «переписать» историю литературы с позиции национального самосознания.

В трудах Р. Нургали можно выделить то, что в современной теории жанров называют «интермедийностью портрета» – соединение в описании элементов, заимствованных из разных видов искусства. Его портреты часто включают метафоры, характерные для живописи (колористические описания, внимание к светотени), а также ритмические структуры, напоминающие музыкальную композицию. Это роднит его подход с традицией «живописной биографии» в европейской литературе XIX века, представленной, например, в работах Джона Рёскина. Следует отметить, что Р. Нургали умело сочетает аналитическую строгость научного исследования с элементами художественного письма, благодаря чему его литературные портреты приобретают двойную природу: они одновременно являются научным

исследованием и художественным произведением. Подобная двойственность жанра была подробно описана в трудах Р. Барта, который отмечал, что в литературной критике возможно сосуществование научного и художественного начал, если автор осознанно использует их как равноправные инструменты познания.

Также важной особенностью подхода Р. Нургали является то, что его портреты выполняют функцию своеобразных «манифестов» казахской литературы. Они не просто описывают героев, но формулируют ключевые художественные принципы, определяющие направление развития национальной драматургии. Это соответствует современным представлениям о манифесте как тексте, который не только заявляет позицию автора, но и задает стратегию для будущих поколений писателей.

Р. Нургали занимает уникальное место в ряду теоретиков и критиков XX-XXI веков. Его работы не только продолжают традиции Абая и Ауэзова, но и выводят жанр литературного портрета на новый уровень, интегрируя в него национально-культурные коды, постколониальные смыслы и интермедийные элементы. В отличие от многих предшественников, он рассматривает литературный портрет как средство философского осмысления роли личности в истории культуры, что придает его трудам особую значимость в мировом литературоведении.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение документально-биографической прозы Р. Нургали позволяет заключить, что в определённый период своего творчества казахский писатель последовательно обращается к разработке жанра литературного портрета, рассматривая его как эффективный способ осмысления художественной и исторической реальности. Жанру литературного портрета как явлению межжанрового синтеза присущ поиск новых принципов повествования о герое, интеграция личного, исторического и художественного начал. Свойства, присущие литературным портретам Р. Нургали, подтверждают выводы современных литературоведов о дифференциации этого жанра, его междисциплинарной природе и актуальности как формы репрезентации культурной памяти. Литературный портрет в интерпретации Р. Нургали – это не просто реконструкция биографии, но и способ раскрытия глубинной сущности личности, сопряжённой с национальной идентичностью, с культурным кодом эпохи, в которой жил и творил герой. Жанр литературного портрета становится для Р. Нургали способом художественно-документальной интерпретации внутреннего мира выдающихся личностей казахского искусства. При этом в изображении автор стремится соединить индивидуально-неповторимое и типическое, обнаруживая в портретируемом черты универсального характера деятеля культуры своего времени. Отобранные факты, детали, элементы устного повествования (воспоминания, диалоги, комментарии), насыщают портрет живым психологизмом, усиливают достоверность образа, не сводя его к сухому жизнеописанию. Особо значимым является синтез нескольких смысловых контекстов в рамках одного портрета: судьбы, творчества, времени, национального характера. В этом проявляется интертекстуальный и культурологический подход Р. Нургали, стремящегося показать не только личность, но и её культурно-историческую значимость. Структура портрета, как правило, выстраивается по принципу ассоциативно-смысловой архитектоники: биографические сведения тесно переплетены с литературоведческими интерпретациями, эмоциональными комментариями автора, элементами мемуаристики. Всё это придаёт текстам Р. Нургали черты постклассического биографизма.

В литературных портретах Р. Нургали прослеживается устойчивая система жанровых признаков, среди которых особое место занимает стремление автора к выявлению исключительных черт личности портретируемого. Через художественно-документальный способ реконструкции биографии писатель не просто воспроизводит события жизни героя, но и создаёт целостный художественный образ, насыщенный индивидуально-типическими чертами. Биографизм становится важной структурной основой повествования, что позволяет

сочетать фактическую достоверность с художественной выразительностью. Рассказ Р. Нургали отличается компактной формой, но при этом сохраняет глубокий концептуальный уровень, направленный на выявление сути характера и творческой гениальности личности. Авторская субъективность, эмоциональная вовлечённость, равно как и ориентация на культурно-исторический контекст, придают его портретам особую выразительность и многослойность. Через синтез различных временных и смысловых пластов: личной судьбы, эпохи, эстетических взглядов Р. Нургали формирует оригинальный тип литературного портрета, в котором соединяются наука, искусство и культурная рефлексия.

Перспективы дальнейшего исследования видятся в многоаспектном изучении закономерностей формирования жанра литературного портрета в казахской литературе, с привлечением сравнительно-типологического анализа. Уточнение его поэтики, структуры и художественно-документального потенциала позволит глубже понять особенности литературной репрезентации личности в постсоветский и независимый периоды. Кроме того, важно осмыслить вклад Р. Нургали в становление литературно-биографического канона, в разработку новых критериев художественного портретирования, где соединяются наука, искусство и культурная память.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Нургали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: әдеби зерттеулер, эссе және сұхбаттар – Астана: Фолиант, 2013.
- 2 Нургали Р. Восемь граней таланта Жумата Шанина (1892-1938) /Простор С.172-188.
- 3 Heier, E. (1976). “The literary portrait” as a device of characterization. *Neophilologus*, 60(3), 321-333.
- 4 Bazylova, B. K., & Suleimenova, Zh. D. (2007). The Model of the Genre of Literary Portrait in Modern Literary Criticism. *Procedia (International)*, doi:10.5281/zenodo.1057743.
- 5 Болатова Г. Ж. Художественный портрет как элемент художественного произведения (на материале романа-эпопеи М. О. Ауэзова «Путь Абая») [Текст // Вестник КазНУ. Серия филологическая. 2010. – №4 – 5 – С. 210-211.
- 6 Нургали, К.Р. Литературно-художественный портрет как эстетическая суть критического жанра [Текст] // Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова серия филологическая. – 2019. – № 2. – С. 241-245.
- 7 Базылова Б. К. Художественные формы портрета в структуре романа [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2012. – № 2(136). – С. 17-21.
- 8 S.Beuve Ch.-Au. Critiques et portraits littéraires. Eugène Renduel|Paris 1832-1839, 5 volumes relies.
- 9 Байетт А. С. «Больше всего я люблю писать о книгах, которые пока еще поняла не до конца...»: Дмитрий Дроздовский беседует с Антонией С. Байетт / пер. с англ. Е. Скрылевой // Иностранная литература. 2006. № 12. С. 238-243.
- 10 Ведищева Ю. В. О современном состоянии теории жанра литературного портрета // Вестник Тамбовского университета. 2011. № 10, с. 231.
- 11 Зайцева Т. И., Максимова О. М. Образы писателей-современников в литературных портретах удмуртского прозаика С. Самсонова /Филологические науки. Вопросы теории и практики *Philology. Theory & Practice* Том 15. Выпуск 11. С. 3428-3434, 2022.
- 12 Мусаканова Г., Шахин А.А. Портретирование как метод изучения языковой личности [Текст] // Вестник КГУ им. Ш. Уалиханова Серия филологическая. – 2019. – № 3. – С. 85-89.
- 13 Хализев В.Е. Теория литературы. М., 2009.
- 14 Перхин В.В. «Открывать красоты и недостатки...». Литературная критика от рецензии до некролога. Серебряный век. СПб., 2001. 9, с. 121
- 15 Ilyassova Sh, Asenova A, Takhan S.Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali //interdisciplinary literary studies, Vol. 26, No. 2, 2024 The Pennsylvania State University, University Park, PA . By Scopus

Материал поступил в редакцию журнала 13.07.2025

Р. Нұрғалидың деректі-биографиялық прозасында әдеби портрет жасаудың жанр қалыптастырушы әдістері

Ж.С. Бейсенова¹, А.Б. Оразалина¹, М.А. Канафина¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан

Мақалада Р. Нұрғали жазған деректі-биографиялық проза негізінде әдеби портреттің жанрлық ерекшелігі зерттеледі. Зерттеудің мақсаты - сынышы әрі жазушы (1931-1991) баяндауындағы әдеби портреттің жанрлық сипатын анықтау және авторлық прозада өнер иесінің шығармашылық бейнесін қалыптастыру қағидаттарын айқындау. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – Р. Нұрғалидың деректі-биографиялық мұрасындағы әдеби портрет жанрының жеткілікті зерттелмегендігімен байланысты. Алғаш рет Р. Нұрғалидың қазақ режиссері және драматургі Ж. Шанин туралы жазған деректі-биографиялық мәтіндері ғылыми айналымға енгізілді.

Зерттеу барысында Р. Нұрғали қолданған бірқатар тиімді стратегиялар мен әдістер анықталды, олар қазақ әдебиетіндегі портреттік очеркті әдеби портрет жанрына трансформациялауға бағытталған. Бұл зерттеу әдеби портрет жанрында қолданылған авторлық жаңашыл қағидаттарды, кейіпкер бейнесін дараландыру ерекшеліктерін анықтап берді. Мұнда актер, театр сынышысы, драматург, ұстаз бейнелерін деректі-биографиялық сипаттама мен бақылау негізінде көркем сомдауға бағытталған сәтті авторлық тәсілдер көрсетілген.

Зерттеу нәтижелері XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде әдеби портрет жанрының өзіндік ерекше сипатпен қалыптасқанын дәлелдейді. Р. Нұрғали жазған деректі-биографиялық баяндау үлгілері әдеби портреттің жанр түзуші белгілерін анықтауға бағытталған мақсатты рефлексияның, автордың көркем бейнесі мен қоғамдық тұлғаның дара болмысын көрсетуге тырысқан ниетінің әдеби портретті дәстүрлі биографиялық баяндаудан және портреттік очерктен өзгеше нұрғалилық үлгіге айналдыруға ықпал еткенін көрсетеді.

Зерттеу Р. Нұрғали шығармашылық мұрасындағы әдеби портрет жанрын тануда жалпы теориялық әдістеме негізінде жүргізілді.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, портрет, жанр, биография, кейіпкер, проза, очерк, деректі-биографиялық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры : әдеби зерттеулер, эссе және сұхбаттар – Астана: Фолиант, 2013.
- 2 Нұрғали Р. Жұмат Шаниннің (1892-1938) сегіз қырлы таланты / Простор: 172-188 б.
- 3 Heier, E. (1976). “The literary portrait” as a device of characterization. Neophilologus, 60(3), 321–333.
- 4 Bazylova, B. K., & Suleimenova, Zh. D. (2007). The Model of the Genre of Literary Portrait in Modern Literary Criticism. Procedia (International), doi:10.5281/zenodo.1057743.
- 5 Болатова Г. Ж. өркем портрет көркем шығарманың элементі ретінде (М. О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша) // ҚазҰУ жаршысы. Филология сериясы. 2010. – №4 – 5 – 210-211 б.
- 6 Нурғали, К.Р. Әдеби-көркем портрет сын жанрының эстетикалық мәні ретінде [Текст] // Ш.Уәлихан атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы, филология сериясы. – 2019. – № 2. – 241-245 б.
- 7 Базылова Б. К. Роман құрылымындағы портреттің көркемдік формалары [Текст] // ҚазҰУ жаршысы. Филология сериясы. – 2012. – № 2(136). – 17-21 б.

- 8 S.-Beuve Ch.-Au. Critiques et portraits littéraires. Eugène Renduel|Paris 1832-1839, 5 volumes reliés.
- 9 Байетт А. С. «Ең қатты ұнайтыны – әлі толық түсініп үлгермеген кітаптар туралы жазу...»: Дмитрий Дроздовский Антония С. Байеттпен әңгімелеседі / ағыл. ауд. Е. Скрылева // Шетел әдебиеті. 2006. № 12. 238-243 б.
- 10 Ведищева Ю. В. Әдеби портрет жанры теориясының қазіргі жағдайы туралы // Тамбов университетінің хабаршысы. 2011. № 10, 231 б.
- 11 Зайцева Т. И., Максимова О. М. Удмурт прозаигі С.Самсоновтың әдеби портреттеріндегі қазіргі жазушылардың бейнелері /Филологические науки. Вопросы теории и практики Philology. Theory & Practice Том 15. Выпуск 11. 3428-3434 б., 2022.
- 12 Мусаканова Г., Шахин А.А. Портрет тілдік тұлғаны зерттеу әдісі ретінде [Текст] // Вестник КГУ им. Ш. Уалиханова Серия филологическая. – 2019. – № 3. – 85-89 б.
- 13 Хализев В.Е. Әдебиет теориясы. М., 2009.
- 14 Перхин В.В. «Сұлулық пен кемшілікті ашу үшін...» Әдеби сын шолудан некрологқа дейін. Күміс ғасыр. СПб., 2001. 9, 121 б.
- 15 Ilyassova Sh, Asenova A, Takhan S. Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali //interdisciplinary literary studies, Vol. 26, No. 2, 2024 The Pennsylvania State University, University Park, PA . By Scopus

Материал 13.07.2025 баспаға түсті

Genre-forming techniques of creating a literary portrait in the documentary-biographical prose of R. Nurgali

Zh. Beisenova¹, A. Orazalina¹, M. Kanafina¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

The article examines the genre originality of the literary portrait based on the material of the documentary-biographical prose of R. Nurgali. The purpose of the study is to determine the genre features of the literary portrait in the narrative of the critic and writer (1931-1991) in the context of the development of the principles of constructing a creative image of a man of art by the author's prose. The scientific novelty of the work is due to the fact that the genre of the literary portrait in the documentary-biographical heritage of R. Nurgali has not been studied in sufficient depth. For the first time, R. Nurgali's documentary-biographical texts about the Kazakh director and playwright Zh. Shanin are introduced into scientific circulation. The study revealed a number of effective strategies and methods of R. Nurgali aimed at transforming the portrait essay into the genre of literary portrait in Kazakh literature. The study revealed a number of innovative authorial principles used in the genre of literary portrait, individualization of the features of recreating the hero's image. This demonstrates a number of successful authorial techniques, focused on creating the image of a hero-actor, theater critic, playwright, teacher, recreated on the basis of documentary-biographical description and observations. The results of the study indicate the emergence of an extraordinary author's genre originality of a literary portrait in Kazakh literature of the late twentieth - early twenty-first centuries. Examples of documentary-biographical narration by R. Nurgali demonstrate that targeted reflections aimed at identifying the genre-forming characteristics of a literary portrait, explained by the author's goal to show the creative appearance and personal traits of a public figure, a man of art, an innovator and the founder of the Kazakh theater Zh. Shanin, can contribute to the formation of a literary portrait genre different from traditional biographical narratives and portrait essays by R. Nurgaliyev. The study was conducted based on a general theoretical approach to the study of the genre phenomenon of a literary portrait in the creative heritage of R. Nurgali.

Key words: Kazakh literature, portrait, genre, biography, hero, prose, essay, documentary-biographical.

REFERENCES

- 1 Nurgali R. Kazak adebietinin altyn gasyry: adebi zertteuler, jesse zhane suhbattar [The Golden Age of Kazakh Literature: Literary Studies, Essays, and Interviews] – Astana: Foliant, 2013 [in Kazakh].
- 2 Nurgali R. Vosem' granej talanta Zhumata Shanina (1892-1938) [Eight Facets of Zhumat Shanin's Talent (1892-1938)] /Prostor P.172-188 [in Russian].
- 3 Heier, E. (1976). "The literary portrait" as a device of characterization. *Neophilologus*, 60(3), 321-333.
- 4 Bazylova, B. K., & Suleimenova, Zh. D. (2007). The Model of the Genre of Literary Portrait in Modern Literary Criticism. *Procedia (International)*, doi:10.5281/zenodo.1057743.
- 5 Bolatova G. Zh. Hudozhestvennyj portret kak jelement hudozhestvennogo proizvedenija (na materiale romana-jepopei M. O. Aujezova «Put' Abaja») [Artistic portrait as an element of a work of art (based on the epic novel by M. O. Auezov "The Path of Abai")] // *Bulletin KazNU. Philological series*. 2010. – №4 – 5 - P. 210-211 [in Russian].
- 6 Nurgali K.R. Literaturno-hudozhestvennyj portret kak jesteticheskaja suť kriticheskogo zhanra [Literary and artistic portrait as the aesthetic essence of the critical genre] // *Bulletin of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov philological series*. – 2019. – № 2. – P. 241-245 [in Russian].
- 7 Bazylova B. K. Hudozhestvennye formy portreta v strukture romana [Artistic forms of portraiture in the structure of the novel] // *Bulletin KazNU. Philological series*. – 2012. – № 2(136). – P. 17-21.
- 8 S.-Beuve Ch.-Au. Critiques et portraits littéraires. Eugène Renduel|Paris 1832-1839, 5 volumes reliés.
- 9 Bajett A. S. «Bol'she vsego ja ljublju pisat' o knigah, kotorye poka eshhe ponjala ne do konca...»: Dmitrij Drozdovskij beseduet s Antoniej S. Bajett ["I love writing most about books that I haven't fully understood yet...": Dmitry Drozdovsky talks to Antonia S. Byatt]/ Translated from English by E. Skryleva // *Foreign literature*. 2006. № 12. P. 238-243 [in Russian].
- 10 Vedishheva Ju. V. O sovremennom sostojanii teorii zhanra literaturnogo portreta [On the current state of the theory of the literary portrait genre] // *Tambov University Bulletin*. 2011. № 10, p. 231 [in Russian].
- 11 Zajceva T. I., Maksimova O. M. Obrazy pisatelej-sovremennikov v literaturnyh portretah udmurtskogo prozaika S. Samsonova [Images of contemporary writers in literary portraits of the Udmurt prose writer S. Samsonov] / *Philology. Theory & Practice* Vol. 15. R. 11. P. 3428-3434, 2022 [in Russian].
- 12 Musakanova G., Shahin A.A. Portretirovanie kak metod izuchenija jazykovej lichnosti [Portraiture as a method of studying linguistic personality] // *Bulletin of KSU named after. Sh. Ualikhanov Philological series*. – 2019. – № 3. – P. 85-89 [in Russian].
- 13 Halizev V.E. Teorija literatury [Literary Theory]. M., 2009 [in Russian].
- 14 Perhin V.V. «Otkryvat' krasoty i nedostatki...». Literaturnaja kritika ot recenzii do nekrologa. Serebrjanyj vek ["To discover beauty and flaws...". Literary criticism from review to obituary. Silver Age] St. Petersburg, 2001. 9, p. 121 [in Russian]
- 15 Ilyassova Sh, Asenova A, Takhan S. Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali // *interdisciplinary literary studies*, Vol. 26, No. 2, 2024 The Pennsylvania State University, University Park, PA. By Scopus

Received: 13.07.2025

Zh. Burkitbayeva¹, Sh. Zharkynbekova², V. Razumovskaya³

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan

³ Siberian Federal University, Krasnoyarsk, 660041, Russian Federation

APPROACHES TO THE TRANSLATION OF THE LEXICAL UNITS “BARYMTA” AND “KARYMTA” IN KAZHIGALI MUKHANBETKALIULY’S NOVEL “TROUBLED TIMES”

The article explores methods for overcoming Kazakh cultural and linguistic non-equivalence in the literary translation of the historical novel “Troubled times” by Kazhigali Mukhanbetkaliuly into Russian and English. The novel is dedicated to the Kazakh resistance against colonialism in the 18th century. The study specifically examines the transfer of the non-equivalent terms “barymta” and “karymta”. The study is significant for understanding how effectively and accurately to convey non-equivalent vocabulary, which is especially important for the translation of historical novels that seek to preserve the authenticity of their national and historical context. Using content and comparative analysis, the study determined that in the Russian and English translations, such techniques as transliteration, explicitation through paratextual means, such as footnotes, calque, and grammatical substitution were employed to overcome the Kazakh cultural and linguistic non-equivalence. The analysis of these techniques showed that the term “barymta” was translated using the foreignization strategy, while “karymta” was rendered using the domestication one. The results of the study will provide valuable insights into the ways of preservation of the literary and cultural identity in literary translations, offering useful guidance for researchers in Translation Studies and Literary Studies who explore translation as an integral part of the literary process. Future research could focus on other culturally significant non-equivalent vocabulary in the novel under study and investigate issues related to indirect translation from Kazakh into English via Russian.

Keywords: non-equivalent vocabulary, culturally specific vocabulary, culture-specific term, barymta, karymta, literary text, foreignization, domestication.

MAIN PROVISIONS

Literary texts pose distinct challenges for translators, and their translation is often regarded as an art form that defies broad generalizations [1, 37]. These texts provide us with valuable insights into the culture and way of life of specific communities. Each national literary work, as a reflection of the mindset of its ethnic group, encompasses not only linguistic elements but also extralinguistic factors that define the unique characteristics of a nation’s literature [2]. The challenges of transmitting culture through literary translation and preserving national identity without loss are of particular interest to researchers. One of the key difficulties occurs when handling with non-equivalent vocabulary.

According to M. Baker, since interlingual and intercultural non-equivalence manifest itself in various ways, proposing universal solutions in dealing with non-equivalent vocabulary is difficult, and only a selection of strategies that work in specific contexts is possible [3, 36].

The problem of overcoming non-equivalent vocabulary have attracted the attention of many local and foreign researchers. The issue of non-equivalence has been explored in the works of scholars in Translation studies such as L. S. Barkhudarov, S. Vlachov and S. Florin, A. V. Fedorov, P. Newmark, L. Venuti, M. Baker, J. House and others. The following Kazakhstani researchers can be noted for their studies on this problem: Z. K. Temirgazina, S. Zh. Tazhibayeva, A. B. Amirbekova, K. S. Yergaliyev, I. K. Yerbulatova, S. S. Mukhtarova, N. Zhumay, Zh. Zh. Manapbayeva, S. D. Seidenova, A. Akkaliyeva, A. Y. Alpysbayeva, G. Kozhakhmetova,

and others. However, despite the considerable amount of research in this area, the translation of specific lexical units in particular works of fiction remains insufficiently studied. Especially relevant are studies that examine the interplay between linguistic and cultural factors in the translation of a specific novel.

Recently, many Kazakh authors have been translated into English and have attracted special attention from Kazakhstani researchers. And our research is based on the one of such translated works. The study examines semantic, cultural, contextual and pragmatic aspects of the novel “Troubled times” by Kazhigali Mukhanbetkaliuly.

INTRODUCTION

Kazakh writer Kazhigali Mukhanbetkaliuly had dedicated many years to studying Syrym Datuly, a hero of the 18th century of Kazakh struggle against colonialism. The 18th century in Kazakhstan’s history was the most troubled period, marked by growing pressure from colonial policies of Tsarist Russia, and a crisis within the Khan’s authority in the country. His long-time research resulted in the historical novel “Troubled times”. It took the author more than twenty years to complete the work. Prior to writing the novel, the author had published around fifteen research articles related to the topic.

It is considered that the distinctiveness of a particular culture is expressed through culture-specific information, meaning details that are unique to that community and absent in others. This research focuses on examining such information in Kazhigali Mukhanbetkaliuly’s novel “Troubled times” in Kazakh [4], as well as its translation into Russian by the Russian writer and journalist Georgy Pryakhin [5] and into English by the professional translator Simon Hollingsworth [6]. It should be noted that Simon Hollingsworth translated the novel indirectly, via Russian. He also translated works by other prominent Kazakh authors, such as M. Auezov, O. Bokey, S. Muratbekov, A. Kekilbaiuly, A. Suleimenov, S. Smatayev, R. Otarbayev, T. Asemkulov, B. Nurzhekeyev, and others.

Given that the novel is set in a historical context, it is filled with cultural references that provide the work with considerable cultural depth. The object of this study is the lexical units “barymta” and “karymta” of the novel “Troubled times”, analyzed in terms of their transformation in the process of literary translation. The subject of the research is the techniques of conveying the lexical units “barymta” and “karymta” when translating into Russian and English. In this regard, the particular research aims to identify and analyze the techniques employed within the strategies of domestication, foreignization, and their combination for rendering aforementioned lexical units.

The selection of these lexical units is driven by their cultural and historical significance, as they represent a culturally specific concept deeply rooted in Kazakh historical, social and legal traditions. These lexical units play a unique role in Kazakh customary law, making them valuable for exploring the challenges of cultural translation and the preservation of ethnospecific meanings in cross-cultural communication. Studying these terms allows for a deeper understanding of how culturally bound concepts function within traditional justice systems and how they are adopted in modern discourse.

Translating such culturally bound concepts requires not only linguistic accuracy, but also demands careful consideration of their deep ethnological and historical context. The study of ethnocultural terms and their translation becomes particularly relevant in the context of globalization and the growing interest in cultural heritage.

The objective outlined is to accomplish the following tasks:

- to locate all instances of “barymta” and “karymta” in the source text (ST) of the novel “Troubled times”;
- to analyze how “barymta” and “karymta” appear in target texts (TT) in both Russian and English translations;
- to categorize the translations according to whether they follow domestication or foreignization, or the combination of both strategies.

An American translation theorist and translation historian L. Venuti suggest two strategies that provide both linguistic and cultural guidance: domestication and foreignization. Domestication involves adapting the TT to make it more familiar and accessible to the audience. In contrast, foreignization retains the characteristics of the ST, even if the results, despite the fact that the TT looks exotic and incomprehensible [7]. This approach ensures a more precise portrayal of historical and cultural processes for foreign readers.

The novelty lies in analyzing how translators handle non-equivalent vocabulary as “barymta” and “karymta” in historical novel “Troubled times”, where preserving historical accuracy and cultural identity is essential.

In a historical novel, it’s crucial not only to convey the meaning but also to capture the essence of the era. The translation of culture-specific terms like “barymta” and “karymta” plays a key role in preserving historical accuracy and honoring the Kazakh culture and traditions represented in the novel.

The research hypothesizes that the translators aimed to retain as much of the ST’s cultural nuance as possible. At the same time, it is assumed that the translation strategies used in the English version of the novel mirror those employed in the Russian translation, due to the English translation was produced through the intermediary of the Russian text.

One approach emphasizes that translations of historically significant literary and scientific works often aim to preserve the original meaning as closely as possible, minimizing target audience influence and allowing the text’s intrinsic qualities to shape the translation [1, 55]. Although the foreignization is not always convenient for the reader, it makes the translation more accurate, deeply cultural and authentic. In the modern approach to the translation, it is seen as a way of respectful and honest interaction between cultures.

The relevance of our research lies in the fact that understanding how to accurately and appropriately convey non-equivalent vocabulary is crucial for translating historical novels that seek to preserve the authenticity of the historical context. This, in turn, contributes to the creation of more precise and nuanced translations.

The research allows for a deeper understanding of the mechanisms of transmission of culturally specific vocabulary in literary translation and helps to identify typical techniques used in the transmission of non-equivalent vocabulary from Kazakh into Russian and English.

While extensive research has been conducted on overall translation strategies – those focusing on the balance between domestication and foreignization strategies, there remains a gap in the study of culture-specific terms in Kazakh literature, such as “barymta” and “karymta”. Rooted in traditional Kazakh customary law, these terms pose distinct challenges for translators attempting to preserve cultural nuances while making the TT accessible to a Russian- and English-speaking audiences. This gap highlights the need for focused research on how cultural context influences the translation of vocabulary tied to traditional practices.

The research’s findings will offer important insights into preserving literary and cultural identity in literary translations, providing valuable guidance for researchers in Translation Studies and Literary Studies who explore translation as a key aspect of the literary process.

MATERIALS AND METHODS

In this article, we will examine how non-equivalent vocabulary is handled in translations of Kazhigali Mukhanbetkaliuly’s novel “Troubled times”. Specifically, we will focus on the translation techniques employed to convey the culture-specific terms “barymta” and “karymta” presented in the novel. Dictionaries such as the *Dictionary of Kazakh Literary Language*, the *Kazakh-Russian Dictionary* and the *Oxford Qazaq Dictionary* were consulted to examine the lexicographic description of the terms.

For an in-depth study of the topic, various publications devoted to the issues of “barymta” and “karymta” were used. In particular, historical and legal works such *Essays on the History of the State and Law of the Kazakhs in the 18th and First Half of the 19th Centuries* by S.L. Fuks and *Materials*

on the Legal Customs of the Kyrgyz by P.E. Makoveckij provided valuable insights into the functioning of customary law among the Kazakhs, including detailed descriptions and analysis of these practices.

Firstly, a content analysis approach was used to thoroughly analyze the text, aiming to locate, categorize and analyze the culture-specific terms “barymta” and “karymta” in both ST and TT. By using comparative analysis, the ST was contrasted with its Russian and English translations to underscore the similarities and differences in the translation of cultural aspects. Through contextual analysis, we examined how the meaning of these lexical units is shaped by their surrounding context and explored the factors that may have influenced the translator’s decision to choose a particular technique.

We suppose that the translators adopted a foreignization strategy when translating these lexical units, primarily using transliteration and footnotes. We assume that the translators tried to preserve the cultural colour of the ST as much as possible. However, we also expect to come across with instances where terms were either omitted or substituted based on the context.

RESULTS

Culture-specific terms “barymta” and “karymta” are mentioned 46 and 13 times, respectively, in the ST. This quantitative data can assist in determining the approximate degree of domestication and foreignization in the target texts.

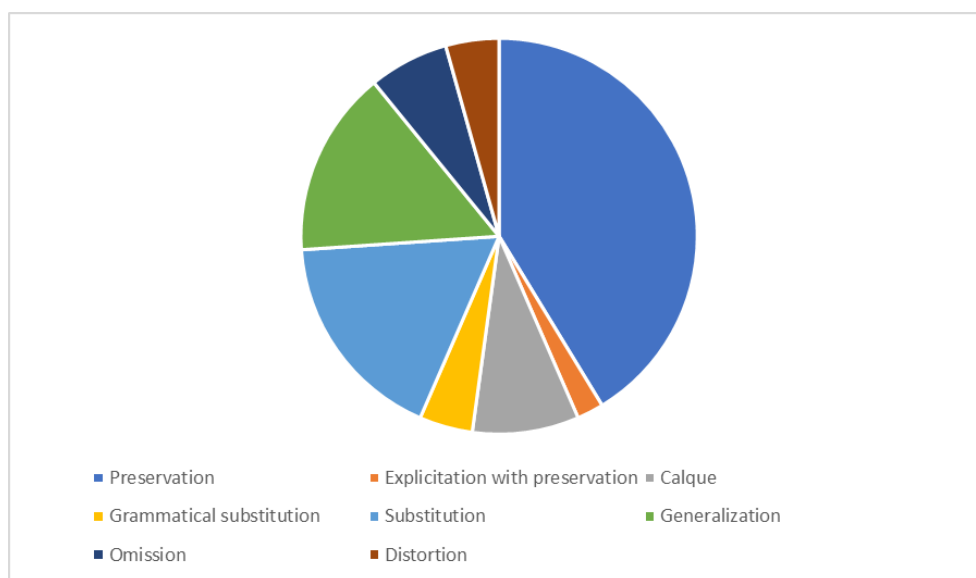

Figure 1. Techniques used in the translation of "barymta" from Kazakh into Russian

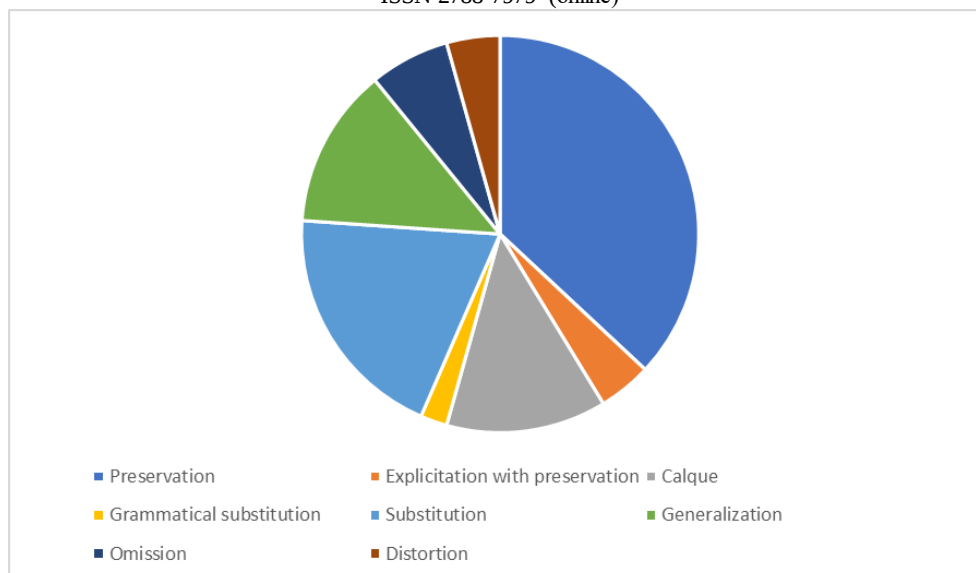

Figure 2. Techniques used in the translation of "barymta" from Russian into English

The quantitative analysis revealed that techniques such as preservation (41%), explicitation with preservation through paratextual means, such as footnotes (2%), calque (9%), and grammatical substitution (4%) account for 56% of all the procedures used in the Russian translation (see Fig. 1). When translating into English, the frequency of techniques was 56% too with preservation (37%), explicitation with preservation through paratextual means, such as footnotes (4%), calque (13%), and grammatical substitution (2%). The English translation carries roughly the same meaning as the Russian one, as it was done from the Russian version, as previously mentioned (see Fig. 2). Additionally, the data shows that the techniques of substitution and generalization account for 18% and 15% in the Russian translation, respectively, and for 20% and 13% in the English version. Below, we will review a few examples of these techniques.

Preservation is the most commonly used technique in both Russian and English translations. It is well known that non-equivalent terms are typically transliterated or transcribed and accompanied by a footnote when first introduced. In subsequent occurrences, these terms are usually just transliterated or transcribed, as the translator assumes the reader is already familiar with them. However, despite the fact that in dictionaries the term “барымта” is translated from Kazakh into Russian as “баранта” [8] and into English as “barymta” [9], in the Russian translation, the “baranta” was used in only 20% of cases, while “barymta” appeared in the remaining cases. Since the English translation was made from the Russian, instances of “баранта” in the Russian text [5, 156] were also rendered as “baranta” in English [6, 240].

Barymta is one of the most characteristic institutions and the most important link in the system of Kazakh customary law [10, 425]. In its original, earliest sense, barymta referred to an armed raid by rival tribes and clans, involving the capture of livestock and people [10, 426]. Nearly all sources unanimously confirm that the implementation of barymta as a legal seizure requires adherence to a specific procedure and form, ensuring valid reasons for barymta, which distinguishes it from mere robbery [10, 438].

Despite the fact that the English translation is made from Russian, the translator of the English language deliberately expands the interpretation of the term “barymta”. While in the Russian version this concept is given a footnote with a brief explanation – “Барымта – набег, угон скота” (raid, cattle theft) [5, 99], – the English version provides a more detailed definition: “Barymta – a ‘justified and legitimate’ ‘honour’ raid on a neighbour’s herds in revenge for an insult, stolen goods (usually horses) or a grievance.” [6, 151]. This clarification emphasizes not only the social but also the ethnological and historical context of the term, indicating its rootedness in traditional practices of conflict resolution and the restoration of honor within Kazakh nomadic society.

Table 1. Analysis of the translation of the term “barymtalasu”

No.	ST	TT in Russian	TT in English
1	Иә-иә, бұл енді бұрын да талай-талай жорықтарға қатынасан, сан мәрте қалмақпен қидаласып, сан рет башқұртпен <i>барымталасқан</i> , олар түгілі, оғы қардай бораған от қарулы орыспен де жан алысып, жан берген небір шайқасқа кіріп, қақырғанда қан түкірген, бірақ ешқашан рухы жасып, жігері мұқалмаған мүлде басқа адам-тұғын [4, 149].	Сырым, конечно, и прежде не раз совершал боевые подходы, <i>бился</i> с калмыками и башкирами, участвовал в кровавых сражениях с русскими, имеющие огнедышащие орудия, не единожды бывал ранен. Но сейчас перед аксакалами предстоял другой Сырым [5, 119].	Of course, Syrym had previously embarked on military campaigns many times before, <i>fighting</i> the Kalmyks and Bashkirs, engaging in bloody battles with the Russians with their fire-breathing guns, and he had been wounded more than once. Now, though, a different Syrym was standing before the aqsaqals [6, 181].
2	Әрине, бұл соғыс – қазақтың бұрынғы башқұртпен <i>барымталасуы</i> , яки қалмақпен қидаласуы секілді сыралғы соғыс емес [4, 157].	Разумеется, это война совсем не похожа на прежние <i>столкновения</i> с башкирами или скоротечные стычки калмаками [5, 125].	Naturally, this war was in no way similar to previous <i>conflicts</i> with the Bashkirs or the fleeting skirmishes with the Kalmyks [6, 190].

According to the *Dictionary of Kazakh Literary Language*, the culture-specific term “*барымталасу*” means “жауласқан екі жақтың құн қайтару үшін бірінің малын бірі айдап әкетісуі” (the act of two warring parties taking each other's livestock in revenge) [11, 8]. In the 1st example provided in Table 1 we can see that the author used the term “barymtalasu” regarding Bashkirs, not the Kalmyks, because the beginning of the dawn of barymta to the famous clash between the Kazakhs and Bashkirs, provoked in 1758 by the Orenburg governor Neplyuev, who handed over the children and wives of the rebellious Bashkirs to the Kazakhs, sparking a long-lasting and brutal struggle between the Bashkirs and Kazakhs, where mutual barymta played a significant role [10, 447]. The word “*қидаласу*” in Kazakh, as noted “ұрсысу, шабысу, арпалысу, жұлысу” in above mentioned *Dictionary of Kazakh Literary Language*, refers to a fight, battle, struggle [12, 542]. When translating into Russian, the translator chose to combine these two words and interpreted them as “*биться*” [5, 119]. It was translated from Russian into English as “*fighting*” [6, 181]. Although it was crucial to retain the connotation of the word “barymtalasu”, which in this context highlights the relationship between Kazakhs and Bashkirs of that time.

In another example (see Table 1), the same term “barymtalasu” [4, 157], again used in relation to the Bashkirs, was substituted and translated into Russian as “*столкновения*” [5, 125] and into English as “*conflicts*” [6, 190]. Substitution helps convey at least denotative meaning of such terms; however, the cultural connotations remain unaddressed.

Table 2. Analysis of the translation of the term “barymtashy”

ST	TT in Russian	TT in English
Мұнан соң әлгі Мәмбеттің тағы бір айтқаны – осындағы Прорва, Лебяженское дейтін жерлердегі орыс күтірлерін кыргыз-қайсақтар шапқанда, сол <i>барымташыларға</i> сыбайлас болған Беріштер мен Адайлар мына Күр Ойыл	А еще этот Мамбет сказал, что из сообщников тех <i>воров</i> , кои здешние Прорвинские и Лебяженские хутора разграбили, Бершева и Адаевского рода киргизы кочевье имеют близ реки Каракули на речке Кур Уиле, и	This Mambet also told us that the accomplices of those <i>thieves</i> who have plundered the local Prorvinsky and Lebyazhensky farms, the Bersh and Adai Kyrgyz clans have camps near the Karakuli river on the Kuruil stream, and many of them, together

бойындағы Қаракөл, Қарабау деген жерлерде отырған көрінеді; тіпті ер-азаматтарының көпшілігі әлі күнге Сырыммен бірге біздің шептерге сойқан салуда екен [4, 202].	даже многие из них и ныне вместе с Сырымом совершают набеги на наши линии [5, 155].	with Syrym, are even now raiding our lines [6, 238].
--	---	--

In the following example, we will examine the culture-specific term “*барымташы*”. According to the definition given in *Kazakh-Russian dictionary*, “барымташы – барантач (совершающий набег с целью самовольного захвата скота обичдика или враждующей стороны вообще)” [8]. Based on the definition in the *Oxford Qazaq Dictionary*, “барымта” in historical and ethnological context refers to “a custom of revenge or redress, usually involving the seizure of another’s livestock”, while figurative sense, it means “to steal livestock in order to resolve a dispute, to force damages to be paid, or to make a party abide by the ruling of a bi” [9]. When the term “barymtashy” was mentioned in the text, the translation “барымтач” in Russian and “barymta rustlers” were almost used, however in one case it was translated as “вор” into Russian and “thief” (see Table 2).

According to P.E. Makovetsky, an ethnographer who studied the traditional customs and laws of the Kazakhs in his 1886 study, livestock theft is classified into two categories under customs: permitted and unpermitted. The first category primarily includes “baranta”, which is regarded as an arbitrary exercise of one’s right [13, 80-81]. Barymta is a system of Kazakh customary law that required circumstances for its implementation, with its legitimacy determined by adherence to conditions set by traditional Kazakh law [14]. Therefore, “barymtashy” is neither “вор” nor “thief”.

If the party from which the cattle were taken recovers its cattle or an equivalent amount through force, it will be regarded as *karymta* [15, 186]. An excessive act during a *barymta* could justify a retaliatory *karymta* by the affected party.

According to the dictionary definition, “карымта – ответный удар; воздаяние (злодеяние, требующее оплаты той же монетой)” (*karymta* - retaliation; retribution (an atrocity that demands retribution in kind)) [8]. Although this term was neither preserved through transliteration nor explication, in one instance the meaning was conveyed effectively as “самим свершить справедливость” in Russian and “to serve justice ourselves” in English (see Table 3).

Table 3. Analysis of the translation of the term “*karymta*”

ST	TT in Russian	TT in English
... Иә, малымызды қайтарғызындар; ия <i>барымтаға</i> <i>өзіміз қарымта жасауға</i> жол беріңдер! – деп, Орынбордағы үлкен ұлықтар мен Текедегі Уәйіске кеңсесінің атамандарына арыз еткен қазақтың сөзі аяқсыз қалды [4, 123].	... Или возвратите нам угнанные поголовья или дозвольте <i>самим вершить справедливость!</i> – обратились казахи с жалобой к большим сановникам в Оренбурге и к атаманам Войсковой канцелярии в Теке [5, 99].	‘... Return to us our stolen livestock or permit us <i>to serve justice ourselves!</i> ’ the Kazakhs had complained to the high-ranking dignitaries in Orenburg and the atamans of the military field office in Teke [6, 151].

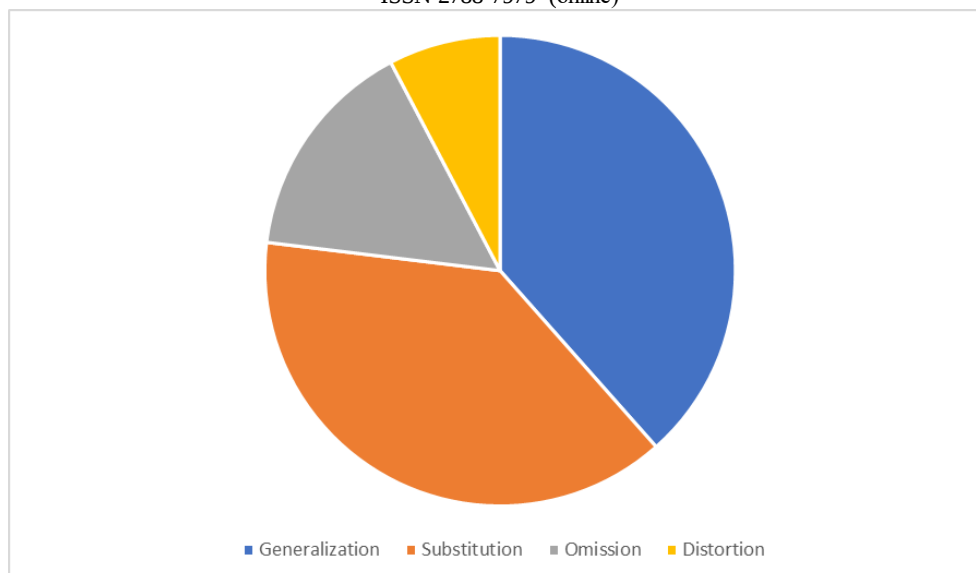

Figure 3. Techniques used in the translation of "karymta" from Kazakh into Russian and English

In our analysis, we found that translators encountered more difficulties with the lexical unit “karymta”. This is likely because “karymta” is less familiar or requires further clarification. Translators more often resorted to generalization and substitution in translating the term “karymta”. The quantitative analysis revealed that the frequency of techniques in both translations was the same: generalization (39%), substitution (38%), omission (15%) and distortion (8%) (see Fig. 3).

DISCUSSION

The historical novel “Troubled times” helps in understanding the historical memory of the Kazakh people. When reading a novel, readers should never assume that the foreign culture is identical to their own. Thus, when translating texts with an ethno-cultural identity, the translator must ensure that the translation does not undergo national or cultural assimilation, so that the ST retains its original national and cultural identity [2].

Non-equivalent vocabulary reflects the unique aspects of the culture and worldwide of the people speaking a particular language. Culture-specific terms like “barymta” and “karymta” are tied to historical, ethnological, cultural and social practices that are deeply rooted in the source language. Studying how these concepts are conveyed in Russian and English helps to better understand how translators approach the challenge of overcoming such complex ideas and how these ideas can be adapted within the context of another culture.

In literary translations, it’s crucial not just to maintain the meaning but also to capture the author’s style and distinctive worldview. When a culture-specific term carries deep cultural and historical significance, its translation demands careful attention and a thorough understanding of the context.

The findings of the study will provide valuable insights into how to preserve the literary and cultural uniqueness in translations, benefiting researchers in Translation Studies and Literary Studies who examine translation as a component of the literary process. This research will contribute to the development of translators’ practical skills in ensuring the accurate conveyance of historical context, which is important both for the academic community and for the broader audience reading translated works.

In this article, we have focused only on the lexical units “barymta” and “karymta” from this novel, though there are other non-equivalent vocabulary that carry cultural significance. Hopefully, in future studies will explore them, along with the issue of indirect translation.

CONCLUSION

The study of approaches to the translation of culture-specific terms “barymta” and “karymta” in literary translation from Kazakh into Russian and English reveals the complexity and multifaceted nature of the translation process, where, along with accuracy and preservation of the original meaning, it is important to take into account the cultural and historical characteristics of languages.

After examining the techniques of translating the lexical unit “barymta” into Russian and English, we have observed that both translations adopted a foreignization strategy. L. Venuti supports the use of foreignization, a method that maintains aspects of the original language and culture in order to emphasize the translation’s roots and challenge prevailing cultural standards. This approach helps prevent ST from being assimilated and encourages cultural diversity [7, 13]. We assume that foreignization is a justified strategy for overcoming the problem of non-equivalence, as the translation of literary texts should preserve cultural identity and expand the foreign readers’ linguocultural knowledge of the country. Ultimately, foreignization in translation functions as a “window” into another culture, enabling the target reader to access unfamiliar cultural elements and thus transcend the boundaries of their own cultural context. This approach is particularly significant in literary translation, which often fulfills not only an aesthetic but also a cognitive function by broadening the reader’s cultural and intellectual horizons. Moreover, foreignization allows to preserve the stylistic and ideological features of the ST. Excessive adaptation can lead to distortion of the author’s intention and loss of the atmosphere of the ST.

As a result of studying the lexical unit “karymta” and its translation techniques into Russian and English, we have observed that both translations followed a domestication strategy.

We identified that the preservation technique is followed by generalization and substitution. We believe the choice of techniques was influenced by the target audience. The translators selected more universal words to explain the term “barymta”, such as “набег” and “raid” or “clash”, and for “karymta”, word like “расплата” and “retribution”.

During the analysis, we encountered some examples of distortion in the translation. “Barymta” was distorted as “натравливать” and “setting against”, “barymtashy” as “вор” and “thief”, while “karymta” was distorted as “покапать” and “punish”.

Also in our analysis, we found that translators encountered more difficulty with the term “karymta” than with “barymta”. This is likely due to the fact that “barymta” is a more familiar and widely used term, whereas “karymta” may be less well-known or require additional clarification. Although they appear similar and originate from the same cultural context, they serve distinct functional roles.

The results of the quantitative analysis and their subsequent interpretation confirmed the hypothesis proposed at the beginning of the research. The analysis also confirmed that the translation techniques employed in the English version closely mirror those used in the Russian version of the novel, as the English text was produced based on the Russian translation which served as intermediary.

REFERENCES

- 1 House, J. (2023), *Translation: The Basics*, 2nd ed., Routledge, London.
- 2 Zhussupova, A. and Ashimkhanova, S. (2020) “Recreation of ethno-cultural markers in the translations of “Blood and sweat”, *Opcion, Universidad del Zulia*, vol. 36, № 91, pp. 851-870.
- 3 Baker, M. (2018), *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge, London.
- 4 Muhanbetkaliuly, K. (2012), *Tar kezen*, Mereke baspasy, Almaty.
- 5 Muhanbetkaliuly, K. (2016), *Tyazhkie vremena*, Kazak enciklopediyasy, Almaty.
- 6 Mukhanbetkaliuly, K. (2022), *Troubled times*, The Kazakh Pen Club, the United Kingdom by Amazon.
- 7 Venuti, L. (2013), *The translator’s invisibility: a history of translation*, 2nd ed., Routledge, London.
- 8 *Kazakh-Russian Dictionary* (2002), Dajk-press, Almaty.

9 *Oxford Qazaq Dictionary* (2023), Bilim Media Group, Astana.

10 Fuks, S.L. (2008), *Ocherki istorii gosudarstva i prava kazahov v XVIII i pervoj polovine XIX v.* [Essays on the History of the State and Law of the Kazakhs in the 18th and First Half of the 19th Centuries], Yuridicheskaya kniga, Astana.

11 *Dictionary of Kazakh Literary Language* (2011), fifteen volumes, vol. 3 / compiled by B. Sujerkulova, T. Zhanuzak, O. Zhubaeva and others, Almaty.

12 *Dictionary of Kazakh Literary Language* (2011), fifteen volumes, vol. 9 / compiled by A. Ybyrajym, A. Zhanabekova, K. Rysbergenova and others, Almaty.

13 Makoveckij, P.E. (1886), *Materialy dlya yuridicheskikh obychev kirgizov* (vyp. 1) [Materials on the Legal Customs of the Kyrgyz (1st ed)], Omsk.

14 Useinova, K., Toktybaev, A., Isabekov, A., Sartae, S. and Zhainak, A. (2020), “Barymta – as an institution of the legal system”, *E3S Web Conf.*, vol. 159.

15 Toktabaj, A. (2007), “Barymta – batyrylyk mektebi”, *Otan tarihy*, vol. 3, pp. 186-193.

Received: 02.04.2025

Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романындағы «барымта» және «қарымта» лексикалық бірліктерін аудару тәсілдері

Ж.М. Буркитбаева¹, Ш.К. Жаркынбекова², В.А. Разумовская³

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010008, Қазақстан Республикасы

³ Сібір федералды университеті, Красноярск, 660041, Ресей Федерациясы

Мақалада Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романының орыс және ағылшын тілдеріне көркем аудармаларындағы қазақша мәдени және тілдік баламасыздықты еңсеру тәсілдері қарастырылған. Роман XVIII ғасырдағы қазақтардың отаршылдыққа қарсы тұруына арналған. Зерттеуде «барымта» және «қарымта» баламасыз терминдерінің берілуі қарастырылады. Зерттеу ұлттық және тарихи контекстінің шынайылығын сақтауға ұмтылатын тарихи романдарды аударуда баламасыз лексиканың қалай тиімді әрі дәл берілуінің маңыздылығын көрсетуімен маңызды болып табылады. Контент-талдау мен салғастырмалы талдау негізінде зерттеу барысында орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда қазақша мәдени және тілдік баламасыздықты еңсеру үшін транслитерация, сілтеме сияқты парамәтіндік құрал арқылы түсіндіру, калькалау және грамматикалық алмастыру сияқты әдістер қолданылғаны анықталды. Бұл тәсілдерді талдау «барымта» терминінің форенизация стратегиясы арқылы аударылғанын, ал «қарымта» термині доместикация стратегиясы арқылы аударылғанын көрсетті. Бұл зерттеудің нәтижелері көркем аудармалардағы әдеби-мәдени болмысты сақтау жолдары туралы құнды мәліметтер береді және аударма ісін әдеби процестің ажырамас бөлігі ретінде қарастыратын аударматану және әдебиеттану салаларындағы зерттеушілер үшін де пайдалы нұсқаулық болады. Кейінгі зерттеулерде романдағы басқа мәдени маңызы бар баламасыз лексикаға назар аударып, қазақ тілінен ағылшын тіліне орыс тілі арқылы сатылы аудармаға қатысты мәселелерді зерттеуге болады.

Кілтті сөздер: баламасыз лексика, мәдениетке тән лексика, мәдениетке тән термин, барымта, қарымта, көркем мәтін, форенизация, доместикация.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 House, J. (2023), *Translation: The Basics*, 2nd ed., Routledge, London.

2 Zhussupova, A. and Ashimkhanova, S. (2020) “Recreation of ethno-cultural markers in the translations of “Blood and sweat”, *Opcion, Universidad del Zulia*, vol. 36, № 91, pp. 851-870.

3 Baker, M. (2018), *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge, London.

- 4 Мұханбетқалиұлы, Қ. (2012), *Тар кезең*, Мереке баспасы, Алматы.
- 5 Муханбетқалиұлы, К. (2016), *Тяжкие времена*, Қазақ энциклопедиясы, Алматы.
- 6 Mukhanbetkaliuly, K. (2022), *Troubled times*, The Kazakh Pen Club, the United Kingdom by Amazon.
- 7 Venuti, L. (2013), *The translator's invisibility: a history of translation*, 2nd ed., Routledge, London.
- 8 *Қазақша-орысша сөздік* (2002), Дайк-пресс, Алматы.
- 9 *Oxford Qazaq Dictionary* (2023), Bilim Media Group, Astana.
- 10 Фукс, С.Л. (2008), *XVIII ғ. және XIX ғ. бірінші жартысындағы қазақ мемлекеті мен құқығы тарихының очерктері*, Юридическая книга, Астана.
- 11 *Қазақ әдеби тілінің сөздігі* (2011), он бес томдық, 3-том / құраст. Б. Сүйерқұлова, Т. Жанұзақ, О. Жұбаева және т.б., Алматы.
- 12 *Қазақ әдеби тілінің сөздігі* (2011), он бес томдық, 9-том / құраст. Ә. Ыбырайым, А. Жаңабекова, Қ. Рысбергенова және т.б., Алматы.
- 13 Маковецкий, П.Е. (1886), *Қырғыздардың заңдық әдет-ғұрыптарын оқып-үйренуге арналған материалдар*, 1 шығ., Омбы.
- 14 Useinova, K., Toktybaev, A., Isabekov, A., Sartae, S. and Zhainak, A. (2020), "Barymta – as an institution of the legal system", *E3S Web Conf.*, vol. 159.
- 15 Тоқтабай, А. (2007), "Барымта – батырлық мектебі", *Отан тарихы*, № 3, 186-193 б.

Материал 02.04.2025 баспаға түсті

Подходы к переводу лексических единиц «барымта» и «карымта» в романе Кажигали Муханбетқалиұлы «Тяжкие времена»

Ж.М. Буркитбаева¹, Ш.К. Жаркынбекова², В.А. Разумовская³

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010008, Республика Казахстан

³ Сибирский федеральный университет, Красноярск, 660041, Российская Федерация

В статье рассматриваются методы преодоления казахской культурной и языковой безэквивалентности в художественном переводе исторического романа Кажигали Муханбетқалиұлы «Тяжкие времена», на русский и английский языки. Роман посвящен казахскому сопротивлению колониализму в XVIII веке. В работе рассматривается передача безэквивалентных терминов «барымта» и «карымта». Исследование имеет важное значение для понимания того, как эффективно и точно передавать безэквивалентную лексику, что особенно важно для перевода исторических романов, которые стремятся сохранить аутентичность своего национального и исторического контекста. С помощью контент-анализа и сравнительного анализа исследование выявлено, что в русском и английском переводах для преодоления казахской культурной и языковой безэквивалентности были использованы такие приемы, как транслитерация, экспликация посредством паратекстовых средств таких как сноски, калькирование и грамматическая замена. Анализ данных приемов показал, что термин «барымта» был переведен с использованием стратегии форенизации, в то время как термин «карымта» был передан с использованием стратегии доместикации. Результаты исследования предоставят ценную информацию о способах сохранения литературной и культурной самобытности в литературных переводах, а также станут полезным руководством для исследователей в области переводоведения и литературоведения, изучающих перевод как неотъемлемую часть литературного процесса. Дальнейшие исследования могут быть сосредоточены на другой культурно значимой безэквивалентной лексике в изучаемом романе, а также на вопросах, связанных с косвенным переводом с казахского на английский через русский.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, культурно-специфическая лексика, культурно-специфический термин, барымта, карымта, художественный текст, форенизация, доместикация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 House, J. (2023), *Translation: The Basics*, 2nd ed., Routledge, London.
- 2 Zhussupova, A. and Ashimkhanova, S. (2020) "Recreation of ethno-cultural markers in the translations of "Blood and sweat", *Opcion, Universidad del Zulia*, vol. 36, № 91, pp. 851-870.
- 3 Baker, M. (2018), *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge, London.
- 4 Мұханбетқалиұлы, Қ. (2012), *Тап кезең*, Мереке баспасы, Алматы.
- 5 Муханбетқалиұлы, К. (2016), *Тяжкие времена*, Қазақ энциклопедиясы, Алматы.
- 6 Mukhanbetkaliuly, K. (2022), *Troubled times*, The Kazakh Pen Club, the United Kingdom by Amazon.
- 7 Venuti, L. (2013), *The translator's invisibility: a history of translation*, 2nd ed., Routledge, London.
- 8 *Казахско-русский словарь* (2002), Дайк-пресс, Алматы.
- 9 *Oxford Qazaq Dictionary* (2023), Bilim Media Group, Astana.
- 10 Фукс, С.Л. (2008), *Очерки истории государства и права казахов в XVIII и в первой половине XIX в.*, Юридическая книга, Астана.
- 11 *Словарь казахского литературного языка* (2011), 15-томный, том 3 / сост. Б. Суйеркулова, Т. Жанузак, О. Жубаева и др., Алматы.
- 12 *Словарь казахского литературного языка* (2011), 15-томный, том 9 / сост. А. Ыбырайым, А. Жанабекова, К. Рысбергенова и др., Алматы.
- 13 Маковецкий, П.Е. (1886), *Материалы для юридических обычаев киргизов*, вып. 1, Омск.
- 14 Useinova, K., Toktybaev, A., Isabekov, A., Sartae, S. and Zhainak, A. (2020), "Barymta – as an institution of the legal system", *E3S Web Conf.*, vol. 159.
- 15 Токтабай, А. (2007), "Барымта – школа героизма", *Отечественная история*, № 3, стр. 186-193.

Материал поступил в редакцию журнала 02.04.2025

XFTAP 17.01.07

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp245-259](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp245-259)

З.Т. Кәрімхан¹, Қ.Ә. Әубәкірова¹, А.Т. Смағұлова¹

¹ Шәкәрім университеті, Семей, 014707, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МЕМУАРИСТИКА: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада «мемуар» терминінің пайда болуы, жанрлық ерекшелігі, атқаратын қызметі және әлем әдебиетінде алатын орны сараланған. Сондай-ақ қазақ әдебиетіндегі мемуар жанрының қалыптасу кезеңдері мен ерекшелігі, терминге анықтама берген шетелдік және отандық ғалымдардың пікірлері, «Есте сақтау» концепциясы, «жеке жады» және «ұжымдық жады» ұғымдары сараланып, салыстырмалы сараптама жүргізілді.

Қазақ әдебиетіндегі мемуаристиканың қалыптасу кезеңін айқындауда Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі мемуарлық элементтерге назар аударылды. Түркі дәуірінде тасқа қашалып жазылған тарихи естеліктер белгілі бір деңгейде мемуарлық сипатқа ие екендігі айқындалды. Одан кейінгі кезеңдерде ұлы ағартушылар Ш. Уәлихановтың күнделіктері мен зерттеулері, сондай-ақ М. Бабажановтың этнографиялық жазбаларының мемуарлық сипаты сараланды. Бұл шығармалар белгілі бір дәуірдің тыныс-тіршілігін бейнелеп қана

қоймай, қоғамдағы өзгерістер мен әлеуметтік құбылыстарды көрсетуде маңызды дереккөз ретінде қарастырылады.

XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының қайраткерлері де мемуарлық шығармашылықтың дамуына ерекше ықпал етті. Алаш ұранды әдебиеттің өркендеуі қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және мәдени өміріндегі түбегейлі өзгерістерге байланысты болды. Бұл кезеңде арнайы тұтастай мемуарлық шығармалар жазылмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы меңзегендей, қалам қайраткерлерінің басты мақсаты – халықты теңдікке жеткізу жолындағы күрес болды. Осыған байланысты ақын-жазушылар ғана емес, саяси қайраткерлер, басқа да мамандық иелері өздері өмір сүрген заман мен қоғам туралы, ірі оқиғалар мен тарихи бетбұрыстар жайлы жазбалар қалдырған. Бұл жазбалар бүгінде зерттеуге тұрарлық тарихи-әдеби дереккөз ретінде аса құнды.

Мемуар жанры деректі, тарихи және көркем әдебиеттің тоғысқан тұсы болғандықтан, оның әдебиеттегі орны, шынайылық деңгейі, деректілік пен көркемдік үйлесімі маңызды мәселелер қатарында қарастырылды.

Қазақ мемуаристикасы ұлттық әдебиеттің маңызды саласының бірі ретінде тарихи деректерді көркемдік шеберлікпен бейнелеудің өзіндік үлгісін қалыптастырып келеді. Бұл бағыттағы зерттеулер ұлттық тарихи жадыны жаңғыртуға, халықтың өткенін танып-білуге және болашақ ұрпаққа маңызды деректер қалдыруға зор мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мемуаристика, нарратив, идея, әдеби жанр, компонент, автор.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Мемуаристика – тарихи, қоғамдық немесе жеке өмірлік оқиғаларды баяндайтын, автордың өз көзімен көрген немесе куәгері болған жайттарды сипаттайтын ерекше әдеби жанр. Бұл жанрдың басты құндылығы – белгілі бір дәуірдің рухани, тарихи процестердің өрбуін және сол кезеңдегі өмір сүрген тұлғалардың шынайы әрі тиген бейнесін жеткізуінде. Мемуарлық шығармалар тек оқиғаларды сипаттаумен шектелмей, сол уақыттың, мәдени және саяси әлеуметтік әлеуметтік жағдайын да толыққанды сипаттайды. Сол себепті мемуаристиканы әдебиет пен тарихтың тоғысқан тұсы ретінде қарастырады.

Мемуарлар – естеліктер негізінде жазылатындықтан, олар тарихи дереккөз ретінде ерекше маңызға ие. Бұл шығармалар көркем әдебиетке жақын болғанымен, мазмұны жағынан деректік прозаға да жатады. Автор оқиғаларды өз көзқарасы тұрғысынан баяндай отырып, тарихи шындықты жеткізуге тырысады. Осы кезеңдегі мемуарлық әдебиет тарихи ғылым үшін де, әдебиеттану саласы үшін де маңызды рөл рөлі.

Қазақ әдебиетінің мемуаристикасы өз бастауын фольклордан, ауызша тарих айту дәстүрінен алады. Қазақ халқы ғасырлар бойы өз тарихын шежірелер, жырлар, толғаулар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырды. Бұл дәстүр халықтың тарихи жадын сақтау, өткеннің маңызды оқиғаларын ұмытпауға мүмкіндік берді. Алайда жазба мемуарлық жанр XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қарқынды түрде дами бастады. Бұл кезең қазақ қоғамындағы саяси және әлеуметтік өзгерістермен тұспа-тұс келді.

Әйгілі Алаш қозғалысының қайраткерлерінің, XX ғасырдағы саяси оқиғалардың куәгерлерінің, советтік кезеңдегі қуғын-сүргінге ұшыраған зиялылардың жазбалары қазақ мемуарлық әдебиетінің кеңеюіне үлкен үлес қосты. Мұндағы қалам қайраткерлерінің естеліктері – тек жеке өмірбаяндық деректер ғана емес, сол кезеңдегі қазақ қоғамының жағдайын айқын бейнелейтін тарихи құжаттар ретінде де танылады. Бұл мемуарлар сол дәуірдің идеологиялық, саяси қысымдарын, халықтың тағдырын, зиялыларының күресін сипаттайтын баға жетпес әдеби және тарихи мұра ретінде пайдаланылды.

Совет дәуірінде көптеген қазақ зиялылары саяси қудалауға ұшырады. Олар толыққанды шығармашылық жұмыспен тұрақты, жүйелі түрде айналыса алмаса да, белгілі бір деңгейде мемуарлық еңбектер жазып қалдырды. Бұл шығармаларда авторлар өз бастарынан өткен кезең-қыстау кезеңдерін, халық басына түскен ауыртпалықтарды, тәуелсіздік жолындағы күресті, қуғын-сүргін мен азап лагерлеріндегі өмірді шынайы түрде баяндап берді.

Бүгінгі ұрпақ үшін бұл аса құнды деректер ресми тарихи деректерде толық емес маңызды материалдардың да қатарын толықтырады.

XX ғасырда орын алған тарихи оқиғалар қазақ мемуаристикасының жан-жақты дамуы түрткі болды. Ұлт-азаттық қозғалыстары, соғыс жылдарындағы халық өмірі, своет дәуірінің жағдайлары, бүгінгі тәуелсіздік кезеңіндегі өзгерістер – осының барлығы қазақ мемуарлық әдебиетінің мазмұнын кеңейтіп, оны жан-жақты ете түсті.

Мемуарлық шығармаларды тарихи шындықты сақтап, өткенді қазіргі заманмен байланыстыратын алтын көпір деп есептеуімізге болады. Олар қоғамның әр кезеңдегі жағдайын шынайы түрде бейнелейді, тарихи құжаттармен қатар көркем шығармалар ретінде де жоғары бағаланады. Өйткені өткенді білу болашақты бағдарлауға мүмкіндік беретіні түсінікті жайт.

КІРІСПЕ

Ұлттық идеологияның маңызды элементі ретінде алаш идеясы танылып, мемлекетшілдік пен ұлтшылдық символы ретінде насихатталса, алаш қозғалысына адалдық танытқан таудай тұлғаларға бүгінгі күннің ұрпақтары қалай қарайтынын анықтау қажет. Сонымен қатар зерттеу нәтижесі Алаш ұлт-азаттық қозғалысы кезеңіндегі заман, дәуір шындығын, тарихи-қоғамдық жайттарды, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды айқындауда да аса өзекті деп айтуға негіз бар. Алаш ұрпақтарының естеліктері негізінде зерттеу жұмысын жүргізу жұмыстың жүйелі, жинақы әрі нақты нәтижелерге қол жеткізуі үшін аса тиімді болмақ.

Сонымен қатар XX ғасыр басындағы қазақ мемуаристикасының жанрлық ерекшелігі мен көркемдік-идеялық және тақырыптық айырмашылықтарын, мазмұндық-формалық жағынан түрленуін, арыстардың деректі және көркем прозадағы бейнесін анықтаумен қатар алаш идеясының, қозғалысының этносаралық, ұлтаралық қатынастарда және әлемдік өркениетте даму бағдарын айқындауда да аса өзекті деп танимыз.

Алаш кезеңінің шынайы тарихын суреттейтін, заман шындығын, дәуір тынысын сипаттайтын алаш қайраткерлерінің өз еңбектерін және олардың қуған көрген ұрпақтарының естеліктерін бүгінгі күннің тұрғысынан қарап, салыстыра отырып анықтау да маңызды дүние. Сондай-ақ алаш арыстарының әрекетін, қимыл-қозғалысын, портреттерін ұрпақтары жазып сақтаған мемуарлық жазбалар негізінде ғылыми зерттеу жүргізу – қазақ әдебиетінің тарихы, алаштану саласының және жалпы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымының дамуы үшін аса қажетті шаруа болмақ.

Ел тәуелсіздігі жарияланғаннан бергі ширек ғасырдан астам уақыт ішінде ұлттық руханият әлемінің өзекті мәселелері күн тәртібіне шықты. Әсіресе әдебиет пен мәдениет саласындағы ақтаңдақ тақырыптарды қайта қарап, объективті түрде баға беріп, жаңаша зерделеу ісі уақыт күттірмейді. Жаңа дәуірдің қойып отырған талабы сол, қоғамдық ой толқынында әдебиет тарихындағы кейбір мәселелерді қарау үшін соны зерттеу, жаңаша үрдіс қажеттігі аңдалады.

Осы орайда ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Қирабаев: «Қазақ әдебиеті тарихының ақтаңдақ беттері XIX-XX ғасырлар тұсында тіпті көп. Бұл тұстағы біздің қоғамдық саясатымыз орыстармен қарым-қатынасымызға негізделді. Барлық тарихи оқиғалар мен әдеби туындыларға осы тұрғыдан ғана баға берілді. Ал халық тарихы мен әдебиеті Қазақстанның Ресейге қосылуын біржақты ғана бағалаған жоқ, оның қайшылықты жақтарын, отаршылдықтың қазақ қоғамына ауыртпашылық алып келгенін да ашып көрсетті. Сондықтан бұл дәуірлердің әдебиеті коммунистік идеология қысымына көбірек ұшырады. Бүгін соның бәрін қайта қарау, оған ұлттық мүдде тұрғысынан жаңаша баға беру аса қажет» [1, 16] деген ой түйіндейді.

Академик айтып отырғандай, ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарап, жаңаша баға беруге тиіс сала – әдебиеттанудың проза жанрлары, оның ішінде деректі проза екені белгілі. Өз уақытында зерттелмей кенжелеп қалған, кейіннен бірде көркем прозаның, бірде

публицистикалық шығармалардың шылауында кеткен мемуарлық туындылардың аражігін ажыратып, жанрлық сипатын айқындап, әдебиеттегі орнын шегелеп беру күн тәртібінде тұр.

Мемуаристика – әлем әдебиетінде биік үлгілер қалыптастырған, өз тарихы мен даму жолы бар ерекше жанр түрі. Орыс әдебиетінде мемуарлық шығармалардың алтын дәуірі XIX ғасыр болса, бұл жанрдың кейбір үлгілері қазақ әдебиетіне XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болды. Біз зерттеу нысанымызға алынған XX ғасырдың басында мемуарлық шығармалар даму эволюциясының алғашқы сатыларынан өте бастады.

Жалпы мемуар деген не, оның қандай ерекшелігі бар дейтінге келер болсақ, латын-француз тілдерінен алынған *memoire* сөзі қазақша жад (белгі) деген мағына береді.

«Мемуар» термині тарихының ұзақ жолы бар. Оның пайда болуы XV ғасырдың аяғында француз дипломаты және тарихшысы Филипп де Комминнің жазбаларымен байланысты болды және нақтырақ айтқанда, оның «мемуарлары» алғаш рет 1524 жылы жарық көрді.

Орыс ғылымында «мемуар» термині XIX ғасырда тамыр жайып, «авторы өзі қатысқан немесе белгілі бір оқиғалар туралы замандастардың жазбалары – естеліктерді баяндау» [2, 70] дегенді білдірді.

Орыс тарихшылары тарихи дереккөздердің қайнар көзі ретінде осы жанрды, осы бағытта жазылған шығармаларды қарастырды. XX ғасырдың басында тарих ғылымында мемуарлар «автордың өзі қатысушы немесе куәгер болған тарихи оқиғалар туралы естеліктері, тарихи дереккөздердің бір түрі» [3, 343], – деп түсіндірілді.

Сондай-ақ шығармаларды «мемуар», «мемуарлық әдебиет» және «мемуарлық дереккөздер» деген топтарға жіктеп, «негізінен дерек, естелік бола алатын, өткенді баяндайтын замандастардың жазбалары» [4, 32-38], – деп жазба дереккөздердің соңғы тобына біріктіруге талпыныс жасады.

Ал орыс мемуаристикасын зерттеген ғалым А.Г. Тартаковский: «Мемуарлар – тарихи жады, ұрпақтардың рухани сабақтастығы құралдарының бірі және өркениетті қоғамның өткеніне, тұрмыс-тіршілігіне саналы қатынасының көрсеткіш деңгейі» [5, 3] деп сипаттайды. Әрине, бұл сөздің кең мағынасында айтылып тұрған даусыз, ал тар мағынасында қазіргі әдебиеттануда «мемуар» деген жазушының өз өмірі немесе өмір сүрген қоғамы, оның ойы мен қиялы, дүние танымы мен философиясы баяндалатын әдеби естеліктер, күнделіктер мен өткен өмірінің маңызды тұстарын әңгімелей жазылған көркем шығармалар болып шығады.

«Қазақ әдебиеті» энциклопедиясында мемуар анықтамасы: «Мемуар (фран. *memoires* – еске алу) – авторлардың өздері қатысқан немесе куә болған тарихи оқиғалар, қоғам қайраткерлерінің өнегелі өмірлері туралы көркем естеліктер. Мемуар шығармалардың түрлеріне, сондай-ақ күнделіктер, өмірбаяндық жазбалар да жатады. Мемуарлық шығармада жеке адамның, тарихи тұлғаның тағдырын халық өмірімен тығыз байланыста алып, оның азаматтық өнегелі қалыптасу жолын қоғам дамуындағы іргелі, ұлы өзгерістермен сабақтастыра, нақтылы әрі көркем баяндайды» деп берілген.

Мемуар жанрына қатысты Минз өз еңбегінде: «Мемуар жанрында жазылған шығармалардың дені эмоциядан тұрады. Себебі автор жадында оның жан дүниесіне ерекше әсер еткен оқиғаларды не сезімдерді жазады. Көп жағдайда мұндай жазбалар тек эмоционалды жазбалар есебінде қаралуы тиіс. Сондықтан мемуарлық шығармаларды тарихи дерек ретінде қарағанда оның тарихи құндылығынан гөрі эмоционалды бояуы көбірек болатындай» деп [6], мемуар жанрына қатысты өзінің тағы бір тың ойын жазады. Ал Фейнман мен Д. Уотсон сынды ғалымдар ғалымның ойлау жүйесін түсіну үшін мемуарлық жазбаларды өмірбаянмен қосып оқыту керек деп, керісінеше мемуар жанрының аса маңызды екенін атап көрсетеді [7].

Роберт Лоуелдің өмірі мен шығармашылығын зерттеген ғалым Стивен Акселрод кейде мемуарлық шығармаларда жазылған ойлар автордың ғұмырлық тұжырымы болмауы мүмкін екенін ескертеді. «Әсіресе, Лоуелдің «Одақ өлілері үшін» атты өлеңі ақынның өлеңдері мен естеліктерімен диалогқа түскенде тұжырымдардың қарама-қайшылығын көруге болады» [8] дейді. Демек, мемуарлық шығармаларда айтылатын ой қорытындылары да автордың соңғы тұжырымы болмауы мүмкін екенін ескеру қажет.

Жалпы мемуар жанрына келгенде әлемдік ғалымдар жады теориясына қатысты сараптамаларды жиі мысал етеді. Жеке жады және ұжымдық жадыға қатысты зерттеу жүргізген М. Халбуокос пен П. Нораның «Жады кеңістігі» («Есте сақтау орыны» концепциясы) зерттеулері адамның есте сақтау қабілеті оның мінез-құлқына, ойлау жүйесіне және дүниетанымына әсер етеді деп көрсетеді. Демек, мемуар жанрындағы автордың басынан өткен түрлі оқиғалар, сезімдер мен әсерлер оның жан-дүниесінен хабар беретін, шын мәнінде тек сыртқы әлеуметтік ахуалдың ғана емес, жеке тұлғалық ерекшелігін айқындайтын да белгі екенін ескеру қажет. Мемуар жанрының ішінде жеке жады және ұжымдық жады элементтері де болады. Бұл – табиғи құбылыс. Адам баласы жаратылысы иесі ретінде тұлғалық ерекшелігімен қатар мәдени-әлеуметтік ортаның ықпалында болатыны П. Бурьдьеңің Габитус теориясы негізінде дәлелденгенін ескерер болсақ, шынында да мемуар жанры аса күрделі психологиялық қабаттарды айқындайтын құрал ретінде де ерекшеленеді. Мемуар жанрында жазылған шығармаларда тек тұлғалық ерекшелік қана емес, тұтас бір ұлттық, мәдениеттің мәдени-танымдық қабаты да суреттелуі мүмкін екенін П. Нораның «Жады кеңістігі» жайында жазған зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, келісуге болады [9]. Себебі адамның әсері, мемуар жазуға әкелген түрлі жағдайлар оның жады кеңістігінде ерекше орын алған оқиғалар негізінде қалыптасатынын мемуарлық проза мәтіндерінен аңғаруға болады. Ал америкалық және австралиялық ғалымдардың соңғы уақытта жүргізген тағы бір зерттеулерінде қазіргі таңда өнер мәдени жекелеген түрден жалпы түрге ауысып, бір формаға ойыса бастағаны сарапталған. Сондықтан кез келген өнер өзінің мәдени шекарасын берік қорғауы керек деген тұжырымдарды да айта бастады [10]. Демек, жазу мәнері мен нарративтік ерекшеліктерді мұқият зерттеу бастаған қазіргі таңда мемуар жанры да әлі заман ағымына сай өзгеріп, құбылуы мүмкін деген сөз. Сондықтан зерттеу нысаны ретінде алынған қазақ мемуаристика жанрының қалыптасуы мен бүгінгі күнге дейінгі даму эволюциясын анықтау, жалпы мемуар жанрының даму динамикасын анықтап, біріздендіріп, жүйелеп, болашақ траекториясын анықтауда да аса құнды. Себебі мемуар – тек көркем шығарма жазудың түрі ғана емес, мәдени-ұлттық аспектілер негізінде жеке және жалпы дүниетанымның шекарасын айқындаушы, тарихи дереккөз ретінде де аса құнды жанр.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мемуар жанрының қалыптасуына және ерекшеліктерін айқындауда «Жады теориясы» негізге алынды. М. Халбуокостың «жеке жады» және «ұжымдық жадыға» қатысты тұжырымдары мемуар жанрының жанрлық ерекшелігін айқындауда өз септігін тигізді. Мемуар авторының ақпаратты қайдан алғанын анықтау аса маңызды. Сондай-ақ П. Нораның «Жады кеңістігіне» қатысты тұжырымдары жады кеңістігі жадыға түскен ақпараттар негізінде қалыптасатыны айтылған болатын. Демек, мемуарлық шығарма авторы жазып отырған шығарма мәтініндегі ақпараттар оның жады кеңістігінен алынады. Ал жадыға түсетін ақпарат тек қана адамның өзі көріп-білгені арқылы ғана емес, кейде сыртқы түрлі ақпарат көздерінен немесе қиялдан да туындауы мүмкін екенін ескеру қажет. Сондықтан мемуарлық поза жанрында жазылған шығармаларға автордың «жады кеңістігін» айқындау мақсатында бигорафиялық параллель тәсілі негізінде салыстырмалы талдау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында Шмид қалаған нарратив теориясы негізінде баяндау тәсілдеріне қатысты да сараптама жұмыстары жүргізілді. Себебі кез келген мемуарлық мәтін авторы жазбаны өз атынан тікелей, бірінші жақтан баяндаса да, кейде оқиғаға өзі қатысып, өз өміріне әсер еткен оқиғалар негізінде суреттейді. Ал кейде өзі бақылаушы рөлінде баяндайды. Осы рөлдердің маңыздылығы мәтіннің шынайылығын, деректілігін айқындау барысында аса маңызды. Зерттеуде сараланған мемуарлық мәтіндерге Фрейдтің психоанализдік сараптамалары, яғни автордың ішкі эмоционалды жай-күйі, оның себептеріне байланысты тілдік қолданыстары, Асманның саяси мәтіндер астарындағы мемуарлық элементтер туралы ғылыми тұжырымдары да қолданылды.

Жинақталған ақпараттар мен деректерге сапалық контент анализ, тарихи-салыстырмалы, тарихи-салғастырмалы зерттеу тәсілдері арқылы сараптама, алаш тұлғаларының ғұмырнамасына қатысты естеліктерді, қазақ оқығандарының туыстары мен ұрпақтарының жазған естеліктеріне қатысты салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу жұмыстары, синтез, әдеби-танымдық талдаулар жасалды.

Алаш қайраткерлерінің өз заманы мен айналасы, қоғамы туралы деректері этнографиялық контексте қарастыруға мән беруге болады. Әлеуметтік-мәдени жағдайлар, дәстүрлер, қазақ қоғамының құндылықтар жүйесі дереккөздерін талдауға жаңа көзқарас берді. Сонымен қатар тарихи, әдебиеттанулық және мәдени зерттеулердің үйлесімін қолдану арқылы Алаш азаматының шығармашылық мұрасының маңызы мен рөлі тұрғысынан қарастыру міндеті де тұр.

Жинақталған деректерді біртұтас тұжырымдамалық жүйе ретінде талдап, олардың қоғамдағы рөлін, тарихи мәнін және мәдени мұрасын түсіндіруде кең контексте қарастырылды. Зерттеу барысында қолданылған тарихи дереккөздерге және Алаш тұлғасының шығармашылығына байланысты бұрынғы зерттеулерге сыни көзқараспен баға берілді. Арнайы құжаттарды, хаттарды, естеліктерді, қазанамаларды олардың тарихи-мәдени мәні тұрғысынан талдап, дереккөздердің сенімділігін бағалап, алаш кезеңін түсіндіруде тарихи карталар, фотосуреттер, хаттар және басқа да визуалды материалдар арқылы зерттеу нәтижелерін нақтыланды.

Зерттеу барысында философиялық, мәдени-әдеби және тарихи зерттеу салаларының теориялық принциптері мен заңдылықтары, зерттеу тәсілдері ескерілді.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеу барысында XX ғасыр басындағы қазақ мемуаристикасының жанрлық және идеялық-көркемдік табиғатын анықтауда төмендегі нәтижелерге қол жеткізілді:

1. Мемуарлық шығармалардағы басым тақырыптар

Зерттелген 50-ге жуық мемуарлық сипаттағы мәтіннің мазмұны төмендегіше жіктелді.

3. Жады теориясы негізінде мемуар мәтіндерін жіктеу (П. Нора мен Халбуокостың негізінде)

Жады түрі	Белгілері	Мысалдар
Жеке жады	Автордың тікелей қатысқан оқиғалары	Шәкәрімнің Абай жайлы естелігі
Ұжымдық жады	Ұлттық санада сақталған тарихи оқиғалар	Алаш қайраткерлерінің қуғын-сүргіні жайлы жазбалар

Бұл нәтижелер қазақ мемуаристикасының жанрлық күрделілігін, ұлттық жадымен байланысын, сондай-ақ қоғамдық-мәдени, саяси тарихи өзгерістерге қатысын терең көрсетеді. Сонымен бірге авторлардың ішкі сезімі мен эмоционалдық бояуын зерттеу – олардың шығармаларының әрі деректік, әрі көркемдік сипатын ұшпастырады.

Қорытындыланған нәтижелер:

- Қазақ мемуаристикасы ежелгі жазба дәстүрлерден бастау алып, XX ғасырда Алаш қайраткерлерінің қызметімен жаңа сапалық деңгейге көтерілді.
- Жады теориясына негізделген талдау нәтижесінде мемуарлық шығармаларда субъективті және ұжымдық жадының элементтері тығыз байланысты екені дәлелденді.
- Мемуарлық жанр тарихи дерек пен көркем баяндау аралығындағы аралық жанр ретінде отандық әдебиетте ерекше маңызға ие.
- Алаш арыстары мен олардың ұрпақтарының жазбалары – тек әдеби жәдігер емес, тарихи-психологиялық және мәдени дереккөз ретінде де аса құнды.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ мемуаристикасының қалыптасуын орыс әдебиетінің ықпалы ретінде түсіндіретін зерттеушілер жоқ емес. XIX-XX ғасырлардағы бүкіл оқу жүйесіне орыстың әсері мол болғанын жоққа шығармасақ та, ұлттық әдебиетіміздегі мемуарлық дәстүрлерден өте ертеден қалыптасқанын, даму тарихы барын естен шығармағанымыз абзал. Көк түріктер империясының дәуірлеген шағының куәгері саналған Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің мәтіні қызықтырады. Ондағы тарихи тұлғаға қатысты биографиялық деректер мен естелік элементтерін ұшырастырамыз. «Құтлығ қаған», «Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк», «Күлі Чор» және «Мойын Чор» ескерткіштерінің атауларынан-ақ ғұмырнамалық форманың қалыптасуы қазақ ұлттық мемуаристикасының бастау көзінің тарихы тым тереңде екенін сөзсіз аңғартады. Мәселен, «Күлтегін» ескерткішіндегі «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бұмын қаған, Істемі қаған таққа отырған. Таққа отырып түрік халқына, еліне, төріне (билік) тұтқа болған, қалыптастырған...» деп басталатын мәтін және «Тоныкөк» жазба ескерткішіндегі «Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым» дейтін сөз тіркесі сияқты жарқын мысалдар үлгісі мемуарлық шығармалардың төркіні көнеден тамыр тартатынын аңдатса керек.

Өз кезегінде бұл жайттар түркі-қазақ ұлтының қоғамдық даму формацияларының өзгеруіне байланысты әр алуандыққа түрленіп отырды. Қазақ даласына ислам мәдениетінің орнығуына, діннің ықпалы күшейгенінен араб жазуы үлгісіндегі еңбектер де қазақ мемуарлық шығармаларының бастау бұлағын айқындай алады. М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» атты ғұмырнамалық туындысы мемуарлық шығарма талаптарына толық жауап беретін бірегей, құнды дүниелер ретінде бағаланған.

Ал ұлттық қазақ мемуарлық шығармаларының тағы бір тамаша үлгілері алғашқы ағартушылар еңбектерінде, мәселен Шоқан Уәлихановтың (1835-1865) мұраларында жарқырай көрінген. Оның «Ыстықкөл сапарының күнделігі» (1856) атты шығармасы орыс тілінде жазылғанына қарамастан, қазақ әдебиетінің мемуарлық еңбектерінің көшбасында, інжу-маржаны ретінде танылған.

«Ыстықкөл сапарының күнделігі» – Шоқанның сыршылдығымен аса білімдар кісі екенін халыққа таныта білген бірден-бір бағалы еңбектердің бірі. Шоқанның аз ғана уақыт

ішінде жазған бұл еңбегі қаншама жыл өтсе де, өз оқырмандарын жоғалтпаған, керісінше, құрылымы мен ерекшеліктері жас буынды өзіне ерітіп, баурап алып келеді.

Тарихшы, этнограф, ағартушы Салық Бабажановтың (1831-1871) «Қазақтың қазақ туралы жазбалары» атты еңбегі мазмұн байлығымен, танымдық құндылығымен және автор пайымдарының шынайылығымен ерекшеленеді. «Оның (С. Бабажановтың – З.К.) осы соңғы 2 желтоқсанда жазған жазбаларын жария етуді және оның қызғылықты мазмұнымен басқаларды да, әуесқой оқырмандарды да таныстыруды өзімнің міндетім деп санаймын» деп жауапкершілікті мойнына алған ғалым П. Небольсин «Карл Ивановичтің жақын арада келуін күтіп отырмыз. Ол – біздің Ордамыз жайлы жаңа генерал-губернатор алдында көптеген жоспар мен ұсыныстар қоюға келген еді» деп басталатын жазба мәтіні «меннің» атынан баяндалуымен, Ордада болып жатқан жайттарды таныстырудағы шынайылығы және нақтылығымен, тақырып аясынан ауытқып бара жатса, тізгін тартып, ғафу өтінетін этикалық тәртіптілімен сүйсіндіреді.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, академик Р. Нұрғали дұрыс көрсеткендей, Алаш ұранды әдебиет болып қалыптасты. Ұлт-азаттық қозғалыс кезеңінде туған әдебиет бостандық мүддесін көздеді. Бір мүдде мен идея төңірегін топтасқан қазақ зиялылары қандай мамандық иесі болғанына қарамастан, Ахаң айтқандай, қалам қайраткерлері қатарынан көріне білді. Азаттық қозғалысының негізгі қозғаушы күшіне де осы қалам қайраткерлері айнала алды.

Ұлттық мүдде мен ұлттық идея дүниеге ұлттық әдебиетті әкеледі. Бұл кездегі әдебиет өзінен кейінгі жылдары қара күйе болып жағылған «ұлтшылдық» әдебиеті болып қалыптасты. XIX ғасырдың екінші жартысында санаулы ғана жазба әдебиет өкілдерінің қатарын орыс тілі мен оқуын үйренген, Ресейдің ішкі қалаларынан білім алған талантты шоғыр келіп толтырды. Сол кезеңдегі патша заңдарының рұқсат беруімен ашылған алғашқы ұлттық басылымдар, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті, т.б. жарық көруі көркем жазба әдебиеттің дамуына қатты әсер етті, жазушылар мен жазушылардың да саны еселеп артты.

Аталған дәуірдегі әдебиеттің ықпалы, жанрларының қалыптасуы жайында «Алаш қозғалысы» энциклопедиялық анықтамалығында былай делінген: «Көркем проза, драма, әдеби сын жанрдың алғашқы үлгілері туып қалыптасуы ұлттық жазба әдебиетінің жаңа сапалық деңгейге көтерілгенін аңғартты. Бұл бағытта Алаш қайраткері М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» туындысы тұңғыш роман болса, Алаш қозғалысы өкілдері Б. Серкебаевтың, Ж. Аймауытовтың, М. Әуезовтің, Қ. Кемеңгерұлының драмалық туындылары осы жанрдың алғашқы үлгілері болғаны белгілі. Әдеби сынның қалыптасуы, оның шығармаға, әдеби мұраға, әдеби үдеріске баға беруі – жазба әдебиеттің есейе бастағандығының айғағы болды».

Бұл кезеңде арнайы тұтастай мемуарлық шығармалар жазылмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы меңзегендей, қалам қайраткерлерінің ұлт алдындағы басты парызы – халықты теңдікке жеткізу жолындағы күрестің бәрінен де маңызды екені айқындалды. Яғни жұртты қалың ұйқыдан оятатын әдеби тәсілдердің алдыңғы орынға шыққаны айқын. Бұл жолда ақын-жазушылар ғана емес, саясат серкелері де, басқа мамандық иелері болғанына қарамастан, өздері өмір сүрген орта мен дәуір туралы, қоғам мен ел-жұрт өмірі турасындағы, ірі оқиғалар мен тарихи бетбұрыстар жайлы жазбалары зерттеуге да тұрарлық.

Алаш кезеңіндегі мемуарлық шығармалардың қатарына қалам қайраткерлері Ш. Құдайбердіұлы, Ә. Бөкейханның, А. Байтұрсынұлының, Ж. Аймауытұлының, М. Әуезовтің, М. Жұмабайдың, М. Шоқайдың, Қ. Сәтбаевтың, Ә. Марғұланның, т.б. еңбектері осы жанрдың тұңғыш тәжірибелері болады.

Мәселен, данышпан Шәкерімнің өзінің азамат болып қалыптасуына, ақындық болмысын айқындауға хәкім Абайдың әсері туралы «Әкеміздің бір шешесінен туған – Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік, һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан дана бөлек кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тәлім алып, әр түрлі кітаптар оқып, насихатын тыңдап, аз ғана ғылымның сәулесін сезіндім» деп тебіреніспен еске алуы мемуарлық шығарма табиғатына тән құбылыс. Абай

тұлғасын ұлықтаған Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхан бас болып, некролог арнап, шығармашылық мұрасын жинап, бастыруды қолға алып ұйымдастырған тарихи факт.

Қазақ халқының өркениетті қоғамға жетуі үшін тер төккен өзге халықтардың оқымысты ғұламаларынан Г.Н. Потаниннің, А.Ф. Затаевичтің, З.У. Тоғанның, Т. Сафиевтің, М. Қаридың, М. Тачмыраттың, басқалардың да естеліктерінен Алаш кезеңіне қатысты, оның тұлғалары турасында да мол деректер кезіктіреміз.

Әсіресе Г. Потанин өз жазбаларында: «Бұл сапарда менімен бірге Петроград университетінің студенті – Қарқаралы ауданындағы Тоқырауын өзенінің жағасының тумасы қырғыздың жас сұлтаны Сұлтанғазин болды. Шыңғыс Уәлиұлының ұлдары талай ертекішілерді тауыпты, менің серігім сұлтан Сұлтанғазин оларды орысшаға аударып берді, мен оның аудармасын жазып алдым; оның өзі ештеңе жазбады. Уәлихановтар әрқашан екі қазақ руымен – атығайлар және қарауылдармен ортақ көшпелі аумағы болды; олармен бірге бір жерді жаз жайлап, қыс қыстаған, сондықтан Г. Сұлтанғазин жазып алған ертегілер бойынша оларды атығайлар мен қарауылдар айтқан деп айтуға болады. Ал басқа жолдармен алынған ертегілер туралы тиісті орындарда белгілер қойылады» деп, ертегі жинауда көмектескен серігіне ризашылық білдірген көңілін жасыра алмайды.

Бұдан бөлек сталиндік жазалау саясатынан аман қалса да, елден жасырынып бертінге дейін өмір сүруге мәжбүр болған Алаш зиялыларынан А. Жанталин, У. Танашұлы, Ә. Ермекұлы, Ә. Оспанұлы, И. Тоқтыбайұлы, М. Бұралқыұлы сынды қайраткерлердің жазған естеліктерінің құны еш кемімейді.

«Мен өмірдің ащы-тұщысын өзгелерге қарағанда көбірек көрген адаммын. Бірақ, соның ащылау жағы тіптен көбірек және тым артықтау болды ма деп ойлаймын. Әйтсе де, менің арым алдындағы жүрегім ақ, көңілім таза. Жападан жалғыз қалған соңғы сәттерімде өзіммен-өзім отырып, мұңға батамын. Мұң – менің сырласым. Ойлап қараңызшы, одан басқа кімім бар менің. 86 жылдық ғұмырымда бұл өмірде не істеп, не қойдым, әсіресе өзімнің туған республикама, Отаныма не жақсылық жасадым. Рас, маңдайымның терін ағызып, жанымды шүберекке түйіп жүріп, жеті жыл қызмет еттім сол еліме. Әсіресе, республика шекарасын белгілуде досым Әлімхан Ермеков екеуіміздің В.И.Лениннің бір күнде екі рет қабылдауында болып, Я.Свердловпен жаға жырттыса салғыласқанымыз есімде.

Өзекке түскен өкініш көп...» [11, 14] деп сыр ақтарып, мұңын шағып жазған ұлт қайраткері У. Танашұлының өткен күннің бедеріне көз салып, көп дүниеден, әсіресе аса маңызды оқиға – жер тағдырын арқау еткен бұл естелігінің әдебиеттегі ғана емес, геосаясат алаңындағы ғана емес, ұлт тарихы мен руханиятындағы құны қашанда айрықша.

«Антикалық өмірбаянда адамның қоғамдық, сыртқы бейнесі көрсетіліп, мадақ әдебиеттердегі формаға негізделген оның мадақталған образы беріледі» [12], – дейді ғалым С. Сандлер.

Зерттеуші И.О. Шайтанов мемуар жанрының айқын шекарасы жоқ, жалпы көркемдік құрылымы солқылдақтау болып келетін, шебер қаламгердің көркемдік өрнектері ме немесе куәгердің әдеби екіұштылығы ма, қайсысы басымдау болып келетіні белгісіз жанр деген ой айтады.

Ал С.В. Житомирская мемуар мен көркем әдебиеттің ара-жігін ажыратудың мынадай критерийін ұсынды: «ойдан шығарылған кейіпкерлер мен оқиғалардың болуы және болмауы», ал «автордың өмірбаяндық шығармада өзіне жалған қарапайым есімді таңдауы оның мемуарлық жанрына күмән келтіруге негіз бола алмайды».

П.А. Зайончковский және ол басқарған ұжым тіпті шындыққа жақын екендігіне қарамастан, «беллетристикалық естеліктерді», сондай-ақ «өмірбаяндық схемаға негізделген әдеби шығармаларды» есепке алудан бас тартқанын былайша білдіреді: «Естеліктер арқылы біз автор өзі немесе баяндаушы байқаған, белгілі бір жерде және белгілі бір уақытта болған, сондай-ақ белгілі бір адамдар қатысқан нақты оқиғаларды сипаттайтын шығарманы түсінеміз».

Ал А.Г. Тартаковский жанрлық шекарасы дүдәмал деген пікірмен келіспейтіндігін, мәселе бұндай ойдың туындауы мемуардың жеке табиғатынан шығып тұрмағанын, мемуарды

тарихи тұрғыдан да, әдіснамалық тұрғыдан да түбегейлі зерттеу жұмыстарының жетімсіздігінен болып отырғанын көлденең тартады [13, 13].

Бұл жөнінде И.А. Поляков, М.А. Смирнова сынды ғалымдар: «Өмірбаяндық мәліметтері бар әдеби шығармаларды естеліктерге қоспау критерийі ойдан шығарылған кейіпкерлердің немесе ойдан шығарылған оқиғалардың болуы, сондай-ақ «автобиографиялық шындықты» анықтау үшін ғалымдар ескерткішке ұзақ әдеби зерттеу жүргізуге тура келетін жағдайлар болды» [14], –деп жазды.

Қазақ әдебиетінде мемуаристика тақырыбы тек 2000 жылдардан бері ғана қызықтыра бастады. Әдебиеттанушылар негізгі зерттеу нысанына алынған шығармалардың нәтижесінде жарияланған Қ. Ергөбектің «Сарасөз», Н. Ақыштың «Қазақ мемуарлық романы» монографиясы, Ә. Кәкенованың «Қазақ прозасындағы Мұхтар Әуезов бейнесі және шығармашалық тұлға концепциясы», Н. Балтабаеваның «Қазақ роман-эссе жанрының қалыптасу тарихы, оны оқытудың даралық-дәстүрлік ұстанымдары», Алмира Қалиеваның «Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм» зерттеулерін жатқызуға болады.

Филология ғылымдарының кандидаты Қ. Байтанасова: «Мемуаристиканың осындай жанрлық табиғаты тек мемуарға, естелікке ғана емес, күнделікке де белгілі бір дәрежеде қатысты. Олардың арасындағы айырма ең алдымен болмысты көрсету ерекшелігінен туындайды: ол күнделікте синхронды түрде, естеліктерде ретроспективалы түрде беріледі. Егер күнделік оқиғалары стихиялы ағыммен, яғни көз алдында өткен «әлі онша айқындала қоймаған, өмірлік процесс әлі шешімін таппаған тұста» жазылса, естелік өткен өмірдің «әбден ойластырылған», алыс, жақын оқиғалардың сұрыпталған түрі. Осыдан келіп күнделік пен естелік құрылымының айырмасы шығады: біріншісінде дискреттік-үзік, айырымды оқиғалар, екіншісінде өзара байланысты, сюжеттік және композициялық жағынан тұтас, құрылымды әңгіме болады», – дейді «Орыс мемуаристикасының қалыптасуы» атты мақаласында.

Тұтастай алғанда, мемуарлық шығармалардың жанрлық сипаты шығармаға автордың өзі қатысуымен, оның жеке өмірінен гөрі елдің, қоғамның өмірі көрініс табуымен ерекшеленеді.

Мемуаристика – өзіндік даму жолы қалыптасқан, ұзақ тарихы бар, қазіргі кезде оқырман қызығушылығын тудырып келе жатқан қызықты жанр. Гюто: «Шындығында әңгімелердің «біз үшін не істейтіні» туралы мәлімдемелер қарапайымнан кереметке дейін өзгереді» [15] дейді. Ендеше адамды жануардан ерекшелейтін басты қасиеті ақылы, сөзі және сезімі десек, сол ақылының да, сөзі мен сезімінің де әріп таңбасын жинақтаған мемуар жанры адамның жан-дүниесін, өмірге деген көзқарасын айқындайтын, болмысын тануға зор мүмкіндік беретін шындыққа жақын жанр. Қоғамда көптеген оқырмандар атақты адамдар өмірін, өткен өмірдегі тарихи оқиғалардың бүгінгі күнмен сабақтастығын сипаттайтын шығармаларды оқуға құмар. Демек, прозаның өзге салалары сияқты мемуар да болашақта өзектілігін жоя қоймайды, керісінше қоғам сұранысы, құндылығы артуы мүмкін екенін жоққа шығармаймыз.

XX ғасыр басында қазақ прозасының өзі аяғынан қаз басып енді тұрып келе жатқан кезеңінде көркем прозаның ішінде жүріп мемуарлық элементтері басым туындыларды да зерттеу, аршу ісі маңызды болмақ. Себебі бұл кезең – әдебиеттің жанрлық тұрғыда көпсалалық дамуының бастау алған уақыты. Проза туындыларындағы естелік сипаттағы элементтерді зерттеу қоғамның сол кезеңдегі тарихи және әлеуметтік жағдайын, авторлардың ішкі әлемін, сол заманның өзекті мәселелерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік берді.

Мемуарлық әдебиетте автордың өзі көрген, басынан кешкен оқиғаларға байланысты нақты мәліметтерге негізделген әңгімелері мен естеліктері жиі орын алуы – прозалық шығармалардағы тарихи контекстің дәлелдеу мен көркем әдебиетті деректемелік тұрғыда талдауда маңызды құралға айналады. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының және басқа алаш қайраткерлерінің шығармаларында мемуарлық сипатты ойлармен көркемделген прозалық эпизодтар кездесті. Мұндай зерттеулер қазақ мәдениетінің дамуындағы рухани мұраны

толыққанды түсінуге жол ашады және қоғамның тарихи жадын сақтау мен жаңғыртуға ықпал ететіні сөзсіз.

Зерттеу барысында алаш ұранды әдебиеттің қалыптасу жолында прозалық жанрдың түрлілігі, әр алуандығы қарастырыла отырып, қазақ мемуарлық шығармаларының қалыптасуына ықпал еткен әсерлер қамтылды. Сонымен бірге шетелдік және отандық ғалымдардың «мемуар» терминіне берген анықтамалар келтіріліп, түсініктемелер берілді. Сонымен қатар мемуарлық шығармалардың жанрлық ерекшелігіне де тоқталып, осыған дейін ғылыми айналымда жүрген түрлі ой-пікірлерді талқылап, тұжырымдар жасалды. Алаш кезеңі әдебиетінің қалам қайраткерлерінің еңбектеріне және олардың замандастары мен ұрпақтары жазған естеліктерге зерттеу жүргізе отырып, біз автор мен қоғам шындығын, дәуір сипатын анықтауға болатынына көз жеткіздік.

ҚОРЫТЫНДЫ

Алаш кезеңі тәуелсіздік жылдарында аса кең ауқымда зерттелген тақырыптардың бірі десек те, совет өкіметі цензурасының «сойылы» көп тиген, көп «таяқ жеген» (дерекнамалық негізде) және түрлі саяси реформалар нәтижесінде бұрмалауға ұшыраған ғылым нысаны болғаны анық. Сондықтан XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, тарих, әлеуметтану, саясаттану, теология және педагогика, психология сынды ғылыми бағыттарда зерттеліп жатқанымен де, әлі де толық зерттеліп, айқындалған жоқ. Себебі әлі күнге дейін XX ғасыр басында ерекше екпінмен қазақ ғылымы мен руханиятының дамуына әсер еткен Алаш ренессансының сандық-сапалық көрсеткіштерін, Алашорда өкіметінің құрамына енген әрбір тұлғаның аты-жөні мен библиографиялық анализін, Алаш идеясын насихаттаған әрбір алаш арысының қайраткерлік және тұлғалық болмысын, сондай-ақ кезең мемуаристикасын зерттеп болғанымыз жоқ. Мысалы, Алаш арыстарының ең атаулылары Әлихан Бөкейханұлы мен Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік қызметі мен шығармашылығына қатысты зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатса да, олардың шежіресі, ұрпақтары, тарихи тұлғалығы, адами қасиеті, кісілік келбеті толыққанды зерттелді деп айтуға болмайды. Бұдан да басқа қаншама тұлғаларымыз ескерусіз, елеусіз жатыр. Олардан туған ұрпақтың үрей құшағында өмір кешуі, жақсы оқу оқып, жақсы жұмыс тауып қоғамға орныға алмауы, орныққаны былай тұрсын, көз ашпастан қуғын-сүргін көріп, жер-жерді паналауға мәжбүр болғаны да әлі толық зерттелген емес. Ғылыми және әдеби айналымға түспей, мұрағат пен қолжазбалар қорында жатқан қаншама мәтіндердің барлығы соңғы уақытта жарық көрген ғылыми жаңалықтар легінде байқалады. Алаш қозғалысының, алаш ағартушылығының, қазақ ұлтшылдығының оқиғаларын қаз-қалпында баяндайтын жазбалар ретінде алаш естеліктерінің (мемуарларының) зерттелуі осындай жағдайда болса, өзге халықтар мен мәдениет өкілдері тарапындағы алаш идеясына қатысты зерттеулер қазақ ғылыми айналымына енбегені бір бөлек мәселе.

Алаш арыстары ұрпақтарының естеліктеріне сүйене отырып, алаштың негізгі идеясын, оның басталуының алғышартын, себептерін, қозғаушы күшін, басты тұлғаларын, олардың байланыстарын, туыстық та қатынастарын, әсіресе азапты абақты жолдарында, Сібірдің суық аяздарында бірін-бірі іздеп, біріне-бірі қорған болғаны әзиз жандардың бауырмалдық, қайырымды, мейірбан қасиеттерін зерттеу-зерделеу де аса өзекті зерттеу жұмысы болмақ. Салыстырмалы анализ ретінде Ресей тарихында түрме құбылысын және біздің ұлт ұғымындағы абақты азаптарын атауға болады. Мысалы, орыстың қылмыс әлемінің жазылмаған заңдары, олар орнатқан тәртіп, жүргізген жүйе, кәнігі қылмыскерлерге қосып қойып қамаған кездегі орыс интеллигенциясының тағдыры, ал бұл кезеңдегі қазақ зиялыларының бастан кешіргендері, қылмыс серкелеріне қарсы тойтарыс беруі орыс деректерінде талай жазылып дәлелденген фактілердің біреуі ғана. «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деп бірлікті ұқтырған Алаш қайраткерлерінің әрбір қадамы, әрбір сәті бүгінгі күнде де маңызды, өзекті деп ойлаймыз.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала AP22688434 «Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика: XX ғасыр басындағы мұраны кешенді зерттеу» жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қирабаев С. Әдебиеттің ақтандақ беттері. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- 2 Мемуары // Энциклопедический словарь. Т.19. – СПб, 1896. – С.504. [орыс тілінде]
- 3 Биск И.Я. Мемуары // Советская историческая энциклопедия. Т.9. – М., 1966. –С.343. [орыс тілінде]
- 4 Деревнина Л.И. О термине «мемуары» и классификации (историография вопроса) // Вопр. архивоведения. 1963. №4. – С.257. [орыс тілінде]
- 5 Тартаковский А. Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в. — М.: Наука, 1991. — 288 б. [орыс тілінде]
- 6 Mintz S. Memoir: An Introduction // Life Writing, 2013. – Б. 353-356 <https://doi.org/10.1080/14484528.2013.802201>.
- 7 Druckman, A. The Seductive Scientist: The Emergence of a New Identity Based on Heroism and Joy in Twentieth-Century Scientific Memoirs // Notes and Writings, 2023. <https://doi.org/10.1098/rsnr.2023.0051> [ағылшын тілінде]
- 8 Axelrod, S., & Kość, G. Lowell's Life Writing in Prose and Poetry. Bishop-Lowell Studies, 2023. <https://doi.org/10.5325/bishoplowellstud.3.0018> [ағылшын тілінде]
- 9 Benza P., Kropp K., et al. Homologies in fields of cultural production. Evidence from the European scientific field // Poetics, 2024. – Vol.107. - P.2-14 <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2024.101945> [ағылшын тілінде]
- 10 Jerram, S., Diprose, G., Waipara, N., Harvey, M., Mullen, M., Craig-Smith, A. and McBride, C. Disease Narratives and Artistic Alternatives. Knowledge Cultures, 2023. – V.11(1) - P.135-153. <https://doi.org/10.22381/kc11120238> [ағылшын тілінде]
- 11 Жұмағұл С.Б. Естеліктегі Алаш. Әдеби-танымдық басылым. – Қарағанды: TENGRI Ltd, 2018. – 676 б.
- 12 Сандлер, С. В. Тема карнавала в контексте философии М. М. Бахтина [Текст] // Studia Litterarum. – 2016. – Т. 1, № 3-4. – ISSN 2500-4247. – Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт мировой литературы им. А. М. Горького Российской академии наук, 2016. – С.456. [орыс тілінде]
- 13 Матханова Н.П. Сибирская мемуаристика XIX века. – Новосибирск: СО РАН, 2010. - 551 с. [орыс тілінде]
- 14 Поляков И., Смирнова М. К истории изучения русской мемуарной литературы XVII-XVIII вв.: проблема систематизации // Studia Litterarum. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2021. – Т.6, №4. – С. 400-445. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-4-400-445>. [орыс тілінде]
- 15 Hutto, D. Narrative and Understanding Persons. Royal Institute of Philosophy Supplement, 2007. 60, 1-15. <https://doi.org/10.1017/S1358246100009589> [ағылшын тілінде]

Материал 16.06.2025 баспаға түсті

Мемуаристика в казахской литературе: формирование и жанровая специфика

З.Т. Каримхан¹, Қ.А. Аубакирова¹, А.Т. Смагулова¹

¹Университет Шакарима, Семей, 014707, Казахстан

В статье анализируется возникновение термина «мемуары», его жанровые особенности, функции и место в мировой литературе. Также были рассмотрены этапы и особенности становления мемуарного жанра в казахской литературе, мнения зарубежных и отечественных ученых, давших определение термину, понятие «Память», понятия «личная память» и «коллективная память». проанализированы и проведен сравнительный анализ.

При определении периода формирования мемуаризма в казахской литературе обращалось внимание на мемуарные элементы в орхоно-енисейских надписях. Установлено, что исторические воспоминания, высеченные на камне в тюркскую эпоху, имеют определенную степень мемуарного характера. В последующие периоды великие просветители Ш. Дневники и исследования Валиханова, а также М. Проанализирован мемуарный характер этнографических сочинений Бабажанова. Эти произведения не только отражают жизнь и дух той или иной эпохи, но и считаются важным источником в отражении изменений и социальных явлений в обществе.

Особое влияние на развитие мемуарного творчества оказали также деятели движения Алаш начала XX века. Развитие литературы Алашского направления было связано с радикальными изменениями в политической, социальной и культурной жизни казахского общества. Хотя конкретных мемуаров в этот период не было написано, как отметил Ахмет Байтұрсынұлы, главной целью писателей была борьба за равноправие народов. В этой связи не только поэты и писатели, но и политические деятели, люди других профессий оставляли записи о времени и обществе, в котором они жили, о важнейших событиях и поворотных моментах истории. Эти сочинения чрезвычайно ценны как исторический и литературный источник, достойный изучения сегодня.

Поскольку жанр мемуаров находится на стыке документального, исторического и художественного, в числе важных вопросов рассматривались его место в литературе, уровень достоверности, а также сочетание документального и художественного.

Казахская мемуаристика, как одна из важнейших отраслей национальной литературы, выработала свою уникальную модель художественного изображения исторических фактов. Исследования в этой области дают прекрасную возможность возродить национальную историческую память, узнать о прошлом народа и оставить важные данные для будущих поколений.

Ключевые слова: мемуары, казахская литература, литературный жанр, жанровая характеристика, мемуарные произведения, проза алашского периода

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кирабаев С. Белые пятна в казахской литературе. Учебное пособие. – Алматы: Гылым, 1995. – С.288. [на казахском языке]
- 2 Мемуары // Энциклопедический словарь. Том 19. – СПб., 1896. – С.504.
- 3 Биск И.Я. Мемуары // Советская историческая энциклопедия. Том 9. – М., 1966. – С.343.
- 4 Деревнина Л.И. О термине «мемуары» и классификации (историография вопроса) // Вопр. архивирование. – 1963. – №4. – С.257.
- 5 Тартаковский А. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. – М.: Наука, 1991. – С.288.
- 6 Mintz S. Memoir: An Introduction // Life Writing, 2013. – P.353-356. <https://doi.org/10.1080/14484528.2013.802201> [на английском языке]
- 7 Druckman, A. (2023). The Seductive Scientist : The Emergence of a New Identity Based on Heroism and Joy in Twentieth-Century Scientific Memoirs. Notes and Writings <https://doi.org/10.1098/rsnr.2023.0051> [на английском языке]
- 8 Axelrod, S., & Kość, G. Lowell's Life Writing in Prose and Poetry. Bishop-Lowell Studies, 2023. <https://doi.org/10.5325/bishoplowellstud.3.0018> [на английском языке]
- 9 Benza P., Kropp K., et al. (2024). Homologies in fields of cultural production. Evidence from the European scientific field // Poetics. – Vol.107. – P.2-14 <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2024.101945> [на английском языке]

- 10 Jerram, S., Diprose, G., Waipara, N., Harvey, M., Mullen, M., Craig-Smith, A., and McBride, C. (2023). Disease Narratives and Artistic Alternatives. *Knowledge Cultures*, 11(1), 135-153. <https://doi.org/10.22381/kc11120238> [на английском языке]
- 11 Жумагул С.Б. Воспоминания Алаш. – Караганда: ТЕНГРИ И.Д., 2018. – С.676. [на казахском языке]
- 12 Сандлер, С. В. (2006). Тема карнавала в контексте философии М.М. Бахтина [Текст] // *Studia Litterarum*. – Т.1, № 3-4. – ISSN 2500-4247. – Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт мировой литературы им. А.М. Горького Российской академии наук, 2016. – С.456.
- 13 Матханова Н.П. Сибирская мемуаристика XIX века. – Новосибирск: СО РАН, 2010. – С.551.
- 14 Поляков, И. А., Смирнова, М. А. К истории изучения русской мемуарной литературы XVII-XVIII вв.: проблема систематизации [Текст] // *Studia Litterarum*. – 2021. – Т.6, №4. – DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-4-400-445>. – Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2021. – С.400-445.
- 15 Hutto, D. Narrative and Understanding Persons. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 2007. 60, 1-15. <https://doi.org/10.1017/S1358246100009589> [на английском языке]

Материал поступил в редакцию журнала 16.06.2025

Memoirs in Kazakh literature: formation and genre specifics

Z. Karimkhan¹, K. Aubakirova¹, A. Smagulova¹

¹ Shakarim university, Semey, 014707, Kazakhstan

The article analyzes the emergence of the term «memoir», its genre features, its function and its place in world literature. Also, the stages and features of the formation of the memoir genre in Kazakh literature, the opinions of foreign and domestic scholars who defined the term, the concept of «Memory preservation», the concepts of «personal memory» and «collective memory» were analyzed and a comparative analysis was conducted.

In determining the period of formation of memoirism in Kazakh literature, attention was paid to the memoir elements in the Orkhon-Yenisei inscriptions. It was determined that historical memoirs carved on stone during the Turkic era had a certain level of memoir character. In subsequent periods, the memoir character of the diaries and researches of the great enlighteners Sh. Ualikhanov, as well as M. Babazhanov's ethnographic writings was analyzed. These works not only reflect the life and spirit of a certain era, but are also considered important sources for showing changes in society and social phenomena.

The figures of the Alash movement of the early 20th century also had a special influence on the development of memoir creativity. The development of Alash-inspired literature was associated with fundamental changes in the political, social and cultural life of Kazakh society. Although no specific memoir works were written during this period, as Akhmet Baitursynuly pointed out, the main goal of the writers was the struggle to bring the people to equality. In this regard, not only poets and writers, but also political figures and people of other professions left notes about the time and society in which they lived, about major events and historical turning points. These notes are of great value as a historical and literary source worthy of study today.

Since the memoir genre is the intersection of documentary, historical and fiction, its place in literature, the level of authenticity, the combination of documentary and artistic, have been considered among the important issues.

Kazakh memoirs, as one of the important branches of national literature, have been forming their own model of artistic depiction of historical facts. Research in this area provides a great opportunity to revive national historical memory, learn about the past of the people, and leave important data for future generations.

Key words: memoirs, Kazakh literature, literary genre, nature of genre, memoirs, prose of the Alash period

REFERENCES

- 1 Kirabaev S. (1995), *Adebiyettin aktandak betteri* [Blank spots in Kazakh literature]. Study guide. – Almaty: Gylym. – P.288. [in kazakh]
- 2 Memuary. (1896), *Entsiklopedicheskiy slovar*. [Memoirs. Encyclopedic dictionary]. Volume 19. – St. Petersburg. – C.504. [in russian]
- 3 Bisk I.YA. (1966), *Memuary // Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya*. [Memoirs // Soviet historical encyclopedia]. Volume 9. – M. [in russian]
- 4 Derevnya L.I. (1963), *O termine «memuary» i klassifikatsii (istoriografiya voprosa)* [On the term «memoirs» and classification (historiography of the issue)] *Vopr. archiving*. №4. – C.343. [in russian]
- 5 Tartakovsky A.D. (1991), *Russkaya memuaristika XVIII – pervoy poloviny XIX v.* [Russian memoirs of the 18th – first half of the 19th century]. – M. – C.288. [in russian]
- 6 Mintz, S. (2013), *Memoir: An Introduction*. *Life Writing*, 10, p. 353-356. <https://doi.org/10.1080/14484528.2013.802201>.
- 7 Druckman, A. (2023), *The Seductive Scientist: The Emergence of a New Identity Based on Heroism and Joy in Twentieth-Century Scientific Memoirs. Notes and Writings* <https://doi.org/10.1098/rsnr.2023.0051>
- 8 Axelrod, S., & Kość, G. (2023), *Lowell's Life Writing in Prose and Poetry*. *Bishop-Lowell Studies*, 2023. <https://doi.org/10.5325/bishoplowellstud.3.0018>
- 9 Benza P., Kropp K., et al. (2024), *Homologies in fields of cultural production. Evidence from the European scientific field // Poetics*. – Vol.107. – P.2-14. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2024.101945>
- 10 Jerram, S., Diprose, G., Waipara, N., Harvey, M., Mullen, M., Craig-Smith, A., and McBride, C. (2023), *Disease Narratives and Artistic Alternatives*. *Knowledge Cultures*, 11(1), 135-153. <https://doi.org/10.22381/kc11120238>
- 11 Zhumagul S.B. (2018), *Esteliktegi Alash* [Memories of Alash]. – Karaganda: TENGRI I.D. – P.676. [in kazakh]
- 12 Sandler, S.V. (2006), *Tema karnavala v kontekste filosofii M.M. Bakhtina* [The theme of carnival in the context of M. M. Bakhtin's philosophy] // *Studia Litterarum*. – 2016. – Vol. 1, No. 3–4. – ISSN 2500-4247. – Moscow: Federal State Budgetary Institution of Science the A. M. Gorky Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences, 2016. – P.456. [in russian]
- 13 Matkhanova N.P. (2010), *Sibirskaya memuaristika XIX veka*. [Siberian memoir writing of the 19th century]. – Novosibirsk: SB RAS. – P.551. [in russian]
- 14 Polyakov, I. A., Smirnova, M. A. (2021), *K istorii izucheniya russkoy memuarnoy literatury XVII-XVIII vv.: problema sistematizatsii* [On the history of the study of Russian memoir literature of the 17th–18th centuries: the problem of systematization] // *Studia Litterarum*. – 2021. – V. 6, №4. – DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-4-400-445>. – St. Petersburg: Russian National Library. – P.400-445. [in russian]
- 15 Hutto, D. (2007), *Narrative and Understanding Persons*. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 2007. 60, P.1-15. <https://doi.org/10.1017/S1358246100009589>

Received: 16.06.2025

МҒТАР 17.71.07.

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp260-272](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp260-272)

А.А. Макатова¹, А.А. Әбсадық¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан

ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОРДЫҢ ЖАРИЯЛАНУЫ («АЙҚАП» МЕРЗІМДІК ЖУРНАЛЫ БОЙЫНША)

Мақалада 1911-1912 жылдар аралығында шығарылып отырған мерзімдік басылымдардың бірі - «Айқап» журналының №1 және №14 сандары негізгі зерттеу объектісі болып таңдалды. Аталмыш журналдың осы сандарында жарияланып отырған ғұрыптық фольклор материалдарын жинақтау мақсаты қойылды. Сонымен қатар, автор тарапынан журнал бетінде жарық көрген ғұрыптық фольклор жайындағы Алаш зиялыларының өлеңдері мен мақалалары, қоғам белсенділерінің хаттары назарға алынды. Ғұрыптық фольклор ішіндегі отбасылық ғұрыптық фольклор түсінігі мен осы тақырыптың зерттелу деңгейін анықтау мақсатында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалынды. Журнал бетінен терілген отбасылық ғұрыптық фольклор үлгілері «қалың мал», «келін түсіру», «қыз сату», «қыз батасы» сынды тақырыптарға топтастырылды. Жалпы өлең, хикая, хат және мақала түрінде жарияланған фольклор үлгілерінен 16 мысал терілді. Терілген мысалдарға авторлық позиция тұрғысынан талдау жүргізілді. «Айқап» секілді мерзімдік басылым беттерінде жариялаған фольклорлық мұра арқылы қазақ халқының әлеуметтік тұрмыс-тіршілігі мен халық шығармашылығы туралы ақпараттармен танысамыз. Сондай-ақ, журнал сандарында жарияланған отбасылық ғұрыптық фольклор үлгілерінің авторлары жинақталды. Мақалада талданатын ғұрыптық фольклор үлгілері – фольклортану ғылымы саласының дамуына үлес қосатын зерттеулердің бірі.

Кілт сөздер: «Айқап» журналы, мерзімдік басылым, қазақ фольклоры, ғұрыптық фольклор, қалың мал, құда түсу.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Бүгінгі күні ғұрыптық фольклордың жариялану мәселесі фольклортанулық маңызды тақырыптардың бірі. Халық мәдениеті мен әдебиетінің бір бөлігі ғұрыптық фольклорда көрініс табады. Халықтың әдебиеті мен дүниетанымын сақтауға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде отбасында ұстанатын ғұрыптар мен наным-сенімдердің орны ерекше. Әуелі, ғұрыптық фольклор - адамдардың өткенімен, халықтың сенімімен тығыз байланысты болғандықтан, қазақ халқының танымында ғұрыпты сақтау және ұстану қажеттілігі маңызды болып саналды.

Мақалада XX ғасыр басындағы мерзімдік басылым «Айқап» журналы сандарында ғұрыптық фольклордың жариялануы қарастырылды. Ғұрыптық фольклор әр халықтың рухани-мәдени болмысы туралы ақпараттарды жинақтайды. Осы ақпараттар арқылы халықтың дүниетанымы мен жалпы өмірлік тәжірибесі жайында білім беріледі.

Мақаланы ғылыми зерттеу кезінде «Айқап» журналында жарияланған ғұрыптық фольклор үлгілерін жариялау аспектісі тұрғысынан қарастыру негізге алынды. Яғни, журнал бетінде жарияланған ғұрыптық фольклор үлгілері арқылы сол замандағы қазақ халқының болмысы мен табиғатын ашу міндеті қойылды. Сонымен қатар, бұл мақалада жинақталған мысалдар қазақ фольклортану бағытындағы зерттеулердің қатарын толықтыратын жұмыстардың біріне жатады.

Ғұрыптық фольклордың жариялануы мен оның халық арасында таралуына әсер еткен мерзімдік басылымдардың бірі – «Айқап» журналы. Аталмыш журналдың саны арқылы біздің халқымыздың ғұрыптық фольклорын сипаттайтын хикая, өлең, мақала мен оқиғалар жинақталды. Фольклорлық шығармаларды жариялау, баспа бетіне шығару ісінің маңыздылығы журналда басылған хаттардың мазмұнын талдау кезінде түсіндіріледі.

Мақалада негізінен отбасылық ғұрыптардың ішінде қыз баласына қатысты фольклор үлгілері көптеп жарияланады. Журнал бетіндегі басылымдарды оқу арқылы отбасылық ғұрыптық фольклордың қандай түрлері бар және олардың берілу формасы, өзіндік ерекшеліктеріне қатысты мысалдарды теру және бұны жариялаушы белсенді авторларға тоқталу – ғылыми мақаланың негізгі аспектілерінің біріне жатады. Ғұрыптық фольклор - қазақ фольклорының ең көне және маңызды жанрларының бірі. Ол ежелгі дәуірден бастап адамзаттың тұрмыс-тіршілігімен, әлеуметтік өмірімен, дінімен, кәсібімен және басқа да рухани құндылықтарымен тығыз байланыста дамып келген.

Мақалада қазақ фольклорын зерттеу және жариялау туралы отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектеріне шолу жасалынды. Мәселен, отандық ғалымдар Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye., Mukusheva K. «Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century» атты ғылыми мақалада қазақ фольклорының мақсатты түрде жинақталу жолдары мен зерттелу деңгейі [1] туралы құнды материалдар кездеседі. Ташекова А. Т., Жүсіпов Н. К., Шапауов Ә. К. «Қазақ және татар үйлену жоралғыларының фольклорлық ерекшеліктері» (Бекмұрат Уахатов зерттеулерінің негізінде) қазақ және татар фольклорындағы үйлену рәсімінің ерекшеліктерін салыстырады [2], Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. «Қытайдағы түркология: түркі әдебиеті мен фольклорына қатысты зерттеулер» [3] әлемдік мәдениет диалогы бағытындағы фольклорлық зерттеу болса, шетелдік ғалымдар Stelios Michalopoulos және Melanie Meng Xue «Folklore» атты ғылыми мақаласы [4], Илларионова Т.В., Роговская А.В. «Свадебная обрядность и фольклор оренбургских казаков Южного Урала в публикациях и исследованиях» [5] атты еңбектерде фольклорды жинау және жариялау бағытындағы іргелі еңбектер қатарына жатады.

Ғұрыптық фольклордың жариялануы мен оны жария етуші авторлар мен тұлғалар жайындағы ақпараттарды жинастырушылардың бірі - Ибраев Ш. «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты еңбегінде қазақ фольклорының дамуына үлес қосқан кезеңдер, фольклорды айтушы мен орындаушылар туралы деректерді тізімдеп жинақтаған. Мысалы, «Қазақ фольклоры туралы материалдарды жариялап тұрған түрлі газеттер мен журналдардың ішінде, әсіресе «Дала уәлаятының газеті» ерекше рөл атқарды. «Газет 1894 жылдан бастап Ақмола, Семей, Жетісу облыстарының ведомостыларына жалғама ретінде жұмасына бір рет өз алдына бөлек шығып тұрған. «...15 жыл ішінде 704 рет шыққан, соның 331 нөмірінде фольклорлық материал жарияланған. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ фольклорын айтушылардан, орындаушылардан тікелей жазып алу, деректерді түп нұсқадан пайдалану, жергілікті білікті адамдардың көмегіне жүгіну сияқты практикалық маңызы зор жұмыстарды қазақтардың арасынан шыққан оқымысты зиялы қауым өкілдері атқара бастады. Олардың қатарында Т. Сейдалин, С. Жантурин, О. Әлжанов, Б. Дауылбаев, Р. Дүйсенбаев, Д.Жетпісбаев, М. Ибрагимов, Ж. Т. Көпеев, С. Сейфуллин және т.б. есімдері жиі кездеседі. XX ғасырдың екінші жартысында фольклор төңірегіндегі жұмыстардың жандануына және біліктілікпен атқарылуына қазақ халқының ұлы ағартушы тұлғалары Ш. Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А. Құнанбаев та өз үлестерін қосты. Олар ең алдымен қазақ әдебиеті мен халық поэзиясын қоғамдық-әлеуметтік дамудың жаңа кезеңіне ажыратудың негізін қалады.

XX ғасырдың басында қазақ фольклорын зерттеу, жинау және жарыққа шығару жұмыстары бұрынғыша жекелеген зерттеушілер тарапынан жүзеге асырылып жатты. Ендігі жерде фольклордың дәстүрлі жанрларымен қоса ауызша жырлайтын ақындар Жанак, Түбек, Орынбай, Сүйінбай, Әсет, Шөже, Кемпірбай поэзиясына, ақындық шығармашылықтың ерекшеліктеріне де назар аударыла бастады. Алайда фольклорлық дәстүр мен жеке авторлық шығармашылықтың арасындағы айырмашылықты ажыратып қараудан гөрі, тұтастай ауызша дәстүрдің аясында бірге сипаттау орын алды» [6, 57].

Зерттеуші Атаханова Н.А., Аяпова Г.Б. «Фольклорлық мұралардың генезисі, тарихылығы, жанрлық белгілері» атты ғылыми мақалада: «Жалпы әлемдік фольклортану ғылымында фольклорлық шығармаларды сюжеті, салт-дәстүрге қатысы, айтылу мақсаты мен орнына қарай үлкен екі салаға бөлетіні белгілі. Олар: ғұрып фольклоры және көркем фольклор. Ғұрып фольклорына тұрмыс-салт жырлары, мұң-шер өлеңдері, үйлену салт

жырлары және т.б. халық поэзия жанрлары жатады. Көркем фольклор құрамына қазақ эпостары, ертегілері, хикаялар және сол сияқты сюжетті халық поэзиясы мен проза жанрларын жатқызамыз» [7], - дейді. Біздің зерттеу жұмысының нәтижелері осы әлемдік фольклортану ғылымындағы жіктеу негізінде іске асырылды. Әуелі, ғұрып фольклорына мысалдар жинақталды. Екінші, көркем фольклор мұраларына жататын, яғни жоқтау мен мақал-мәтелдерге мысалдар терілді. Мақалада ғұрып фольклорына қатысты мысалдар жинақталып талқыға түсті.

КІРІСПЕ

Мерзімдік басылым «Айқап» журналы беттерінде жарық көрген ғұрыптық фольклор үлгілерінің көптеп жариялануы тақырыптың таңдалуына негіз болды. «Айқап» журналы бетіндегі ғұрыптық фольклор мәтіндерінің жариялануын көрсету және ғұрыптық фольклор үлгілерін ғылыми тұрғыда жинақтау – мақаланың басты мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылды: журнал бетінде жарық көрген ғұрыптық фольклор үлгілерін іріктеу және жүйелеу, жариялаушы авторлардың есімдерін анықтау мен ғұрыптық фольклордың қоғамдық мәнін айқындау. XX ғасыр басында жарияланып отырған «Айқап» журналы номерлерінде басылып шыққан ғұрыптық фольклор үлгілері материалдарына талдау жүргізу – мақаланың негізін айқындайды. Мақалада жинақталған ғұрыптық фольклор үлгілері фольклортану ғылымы саласының дамуына әсер етеді.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінің маңызды саласы болып табылатын ғұрыптық фольклор – халықтың дүниетанымы мен рухани құндылықтарының көрінісі ретінде фольклортану ғылымында өзекті зерттеу нысанына айналып отыр. Ғұрыптық жырлар – елдің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі мен отбасы құрылымы жайлы мол ақпарат беретін фольклорлық жанр. Бұл бағыттағы дереккөздердің бірі ретінде XX ғасырдың басында жарық көрген мерзімді басылым – «Айқап» журналының орны ерекше.

Біздің ойымызша, ғұрыптық фольклор мәселесін талдау бүгінгі күнге дейін өзекті. Себебі, әлі күнге дейін қазақ қоғамында қыз баласына қойылатын тыйымдар мен шектеулер, қалың мал мәселесі сынды екі жақты пікірлер тудыратын ғұрып фольклоры жиі кездеседі. «Айқап» журналында жарық көрген отбасылық ғұрыптық фольклор материалдары XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің дамуына, жалпы қоғамдық ой пікірдің өзгеруіне әсер ете алды. Оны журналға жолданған хат сандары мен басылып шыққан фольклор үлгілерінің көрсеткішінен байқауға болады. Ғұрыптық фольклордың ауқымды бір саласы - отбасылық ғұрыпқа байланысты туған салт өлеңдері. Әсіресе, үйлену және тұрмысқа шығу дәстүрлеріне қатысты жырлар қазақ халқының өмірінде ерекше орын алады.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы – «Айқап» журналы беттерінде жарияланған ғұрыптық фольклор үлгілерін қазіргі фольклортану әдістері негізінде кешенді зерттеуге талпыныс жасалуында. Танымдық маңыздылығы – тарихи-мәдени мұраны сараптау арқылы қазіргі қазақ қоғамындағы салттық көзқарастардың тамырын тереңнен тануға мүмкіндік беруінде.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мақалада 1911-1912 жылдар аралығында жарық көрген «Айқап» журналының №1-14 сандары негізгі материал көзі болып табылады. Жинақталған мәтіндер мақаланың эмпирикалық негізін құрайды. Бұл мерзімдік басылым бетінде жарияланған ғұрыптық фольклор мәтіндерін прозалық және поэзиялық түрлерге жіктеу әдісі қолданылды. Бұл жіктеу фольклорлық үлгілердің жанрлық құрылымын айқындауға мүмкіндік берді. Себебі, жарияланған фольклор үлгілері өлең не хикая, кейде хат түрінде жолданған. Сол себепті, біз материалдарды олардың берілу формасына қарай жеке-жеке жіктеуді жөн көрдік. Терілген мысалдар отбасылық ғұрыптық салт түрлеріне сай «қалың мал», «қыз сату», «келін түсіру», «бата» сынды тақырыптық топтарға ажыратылды. Жинақталған ғұрыптық фольклор үлгілеріне байланысты мысалдар ұсынылды. Мақалада ғұрыптық фольклорды жариялаушы

авторлардың есімдері көрсетілді. Фольклор үлгілері мәтіндеріне авторлық тұрғыда талдау жүргізілді.

Материалдармен жұмыс жасау барысында сипаттау әдісі, жіктеу әдісі, талдау әдісі және әдеби еңбектерге шолу әдісі қолданылды. Сипаттау әдісі арқылы мәтіндердің мазмұндық ерекшеліктері сипатталды. Жіктеу әдісі арқылы фольклор үлгілері формасы мен мазмұнына қарай бөлінді. Талдау әдісі арқылы әрбір фольклор үлгісінің идеясы, тақырыптық бағыты талданды. Әдеби шолу барысында ғұрыптық фольклорға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері сұрыпталды. Әдіснамалық база ретінде фольклортанудың дәстүрлі және қазіргі заманғы ұстанымдары негізге алынды.

Зерттеу нәтижелерінің объективтілігі мен нақтылығын қамтамасыз ету үшін мысалдар тікелей түпнұсқа мәтіндерден алынып, олардың бастапқы контексті мен авторлық ерекшеліктері сақталды. Журналда жарияланған мәтіндердің фольклорлық сипаты мен құрылымдық ерекшеліктері ғылыми тұрғыда талданып, олар сапалық және сандық тұрғыдан жүйеленді.

Мақаланың зерттеу мәселесі XX ғасырдың басындағы мерзімдік баспасөздегі отбасылық ғұрыптық фольклор үлгілерінің мазмұны, тақырыптық сипаты және жариялану формалары алынды. Зерттеу гипотезасы – мерзімдік басылымдардың бірі «Айқап» журналында жарық көрген ғұрыптық фольклор үлгілері арқылы қазақ халқының сол дәуірдегі дүниетанымы мен салт-санасы, отбасылық ұстанымдары мен гендерлік қатынастары көрініс табады деген тұжырымға негізделді.

Зерттеу кезеңдері келесідей ретпен ұйымдастырылды. Алғашқы кезең - материалдарды іріктеу. «Айқап» журналының аталған жылдардағы сандарынан отбасылық ғұрыпқа қатысты фольклорлық мәтіндер таңдап алынды. Келесі жіктеу кезеңі – мәтіндердің прозалық (мақала, хикая, хат) және поэзиялық (өлең-жыр) формалары ажыратылды. Келесі тақырыптық топтарға жіктеу кезеңі – мазмұнына қарай мәтіндер «қалың мал», «қыз сату», «келін түсіру», «бата», «көрімдік» секілді тақырыптарға бөлінді. Соңғы кезең – фольклор үлгілерін жариялаған авторлар анықталып, олардың позициясы мен көзқарасына талдау жүргізілді.

Негізгі зерттеу нәтижесі ретінде 16 фольклорлық мәтін талдауға алынды. Оның ішінде поэзия жанрында 5 өлең, проза жанрында 5 мақала, 3 хат және 3 хикая үлгілер анықталды. Бұл материалдар қазақ халқының ғұрыптық отбасылық салт-дәстүрлерін, оның ішінде қыз баланың әлеуметтік орнын, дәстүрлік ұстанымдарды жан-жақты сипаттайды. Сонымен қатар, жарияланған мәтіндерде сол кезеңнің ұлттық дүниетанымы, этикалық құндылықтары мен гендерлік қатынастары көрініс тапқан.

Мақаланың ғылыми жаңалығы - XX ғасыр басындағы мерзімдік баспасөздегі «Айқап» журналындағы фольклорлық материалдарды жанрлық және тақырыптық негізде жүйелі түрде жіктеу және олардың фольклортану ғылымындағы маңызын айқындау ұсынылды. Бұл бағыттағы жұмыс фольклортану ғылымы үшін талдау нысаны болып табылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Мақалада ғұрыптық фольклор үлгілерінің ішінде: «қалың мал», «келін түсіру», «қыз сату», «бата» тақырыптары бойынша мысалдар (1-кестені қараңыз) жинақталды. Терілген мысалдардың барлығы ғұрыптық фольклор үлгілеріне жатады. Жинақталған фольклор тақырыптары сол кезеңдегі халықтың тұрмыс-салты мен ұлттық сана мен мәдени құндылықтары туралы ақпараттар береді.

Кесте 1. «Айқап» журналындағы ғұрыптық фольклор үлгілері бойынша материалдар тізімі

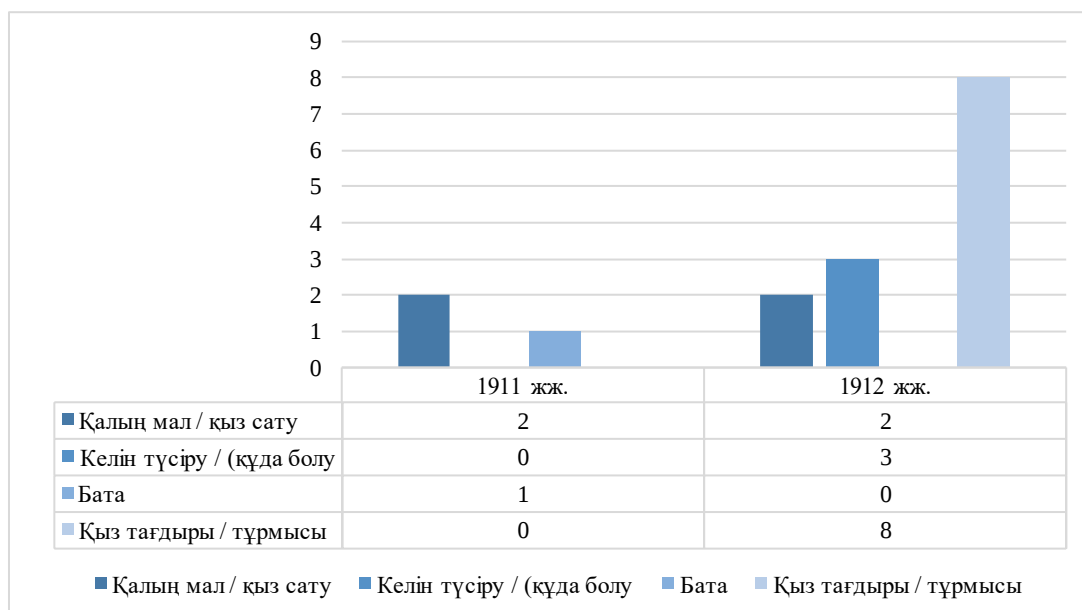
№	Тақырып	Берілу түрі	Автор/ жариялаушы, атауы	Журнал №
1	Қалың мал мәселесі	Өлең	М.Жұмабаев «Жатыр»	№2, 1911
2	Қыз сату мәселесі	Мақала	Бұрынғы ғұрып һәм қазіргі хал	№10, 1911
3	Қыз батасы	Өлең-жыр	С.Тілеубайқызы «Қыз батасы»	№10, 1911

4	Қыз тұрмысы	Мақала	Қатын-қыздарымыздың кемшілікте тұрғандықтарын халыққа ескерту	№1, 1912
5	Қыз тағдыры	Хикая	Жазушы Гуршаковский, көшіруші Х.Мұхамеджанов «Қазақ тұрмысынан»	№2, 1912
6	Келін түсіру	Мақала	Оқушылар хақында қара қазақтың білуі һәм айтатұғыны	№3, 1912
7	Қалың мал мәселесі	Фельетон	Әулиеата мен Шымкент арасы	№4, 1912
8	Қыз тағдыры	Өлең	Ә.Ғалымов «Бакытсыз сұлу»	№7, 1912
9	Қалың мал мәселесі	Хат	С.Тілеубайқызы «Қыз балалар хақында бір-екі сөз»	№8, 1912
10	Жолсыз ғұрыптар	Мақала	К.Өтегенқызы «Жолсыз ғадеттерміздің бірі»	№8, 1912
11	Құда болу	Хат	М.Дәрібайқызы «Басқармаға келген хаттар»	№8, 1912
12	Қыз теңдігі	Өлең	К.Өтегенқызы «Қазақ қыздарына»	№9, 1912
13	Қыз тағдыры	Фельетон	К.Ғалымов «Бейшара қыз»	№11, 1912
14	Қыз құқығы	Хат	Мархаба Зәрібайқызы қыздардың құқықтары туралы хаты	№11, 1912
15	Қыз құқығы	Хат	С.Б.Алашинский «Замана шалдары»	№13, 1912
16	Құда болу	Мақала	Ы.Қожаұлы «Құда болған адамдардың алыс-берісі»	№14, 1912

Жариялаушы авторлар – Мағжан Жұмабаев, Хасен Мұхамеджанов, Саидғали Жолаушин, Әкрам Ғалымов, Жұбакин Тілеуберген, Ысхақберді Қожаұлы сынды ер азаматтар мен Сақыпжамал Тілеубайқызы, Кұлайым Өтегенқызы, Мәрзия Дәрібайқызы, Мархаба Зәрібайқызы секілді қыз авторлар ғұрыптық фольклор тақырыбын кең ауқымда кешенді зерттеген. Байқағанымыздай, ғұрыптық фольклордың ішінде отбасылық мәтін үлгілері қоғам санасына әсер етуде ерекше орын алады. Бұған жарияланған мақала мен хаттардың мазмұны мен саны арқылы (1-диаграмманы қараңыз) көз жеткізуге болады.

Нәтижесінде «Айқап» журналында жарияланған басылымдар қазақ халқының ғұрыптық отбасылық фольклор мәселесі бойынша құнды мұра мен маңызды тақырыптарды көтеруге себепкер болды.

1-диаграмма. «Айқап» журналындағы 1911 жылдың №1-10 саны мен 1912 жылдың №1-14 сандарында жарияланған ғұрыптық фольклор саны

ТАЛҚЫЛАУ

XX ғасыр басындағы мерзімдік басылым – «Айқап» журналы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен әлеуметтік өміріндегі консервативті, таптауырын көзқарастар мәселесін қалың оқырманға ашық жариялаған басылым. Әсіресе, «Айқап» журналының 1911-1912 жылдар

аралығында басылған материалдардың ішінде қозғалатын тақырыптардың бірі – отбасылық ғұрыптық фольклор. Соның ішінде, қалың мал, қызды сату, қыз баласының еркіндігімен бас бостандығының шектелу жайы. Бұл мәселе мақалада ғұрыптық фольклор үлгілері арқылы танылады.

Отбасылық ғұрыптық фольклор үлгілерінің жариялануы және оның берілу формасын мысалдар арқылы талдасақ. 1911 жылы жарыққа шыққан «Айқап» журналының №2 санында «өлең-жыр» айдарында Мағжан Жұмабаевтың «Жатыр» өлеңі:

Әйелдер мал орнына жүріп жатыр,
Жас қызын малға, шалға беріп жатыр.
«Бес байтал – әйел құны» деген бір сөз,
Қармаққа талай жасты іліп жатыр [8, 71].

Жарияланған өлеңнің мазмұнына зер салсақ, автор XX ғасырда қазақ халқының отбасылық тұрмыс салтында қыздардың еркіндігі мен құқығы жоқ болғандығын «мал орнына жүріп жатыр», «бес байтал - әйел құны» шумақтары арқылы айқын көрсетеді. Осы өлең шумақтары қазақ қоғамында «қалың мал», «қыз сату» ғұрыптарының айқын белгі-нышаны. Жалпы журнал бетінде «Қыз батасы», «Осындай біздерде мүшкіл халдер», «Бақытсыз сұлу», «Құда болған адамдардың алыс-берісі» және «Қазақ қыздарына» деген атаумен 5 өлең-жыр отбасылық ғұрыптық фольклорға арналған. Байқағанымыздай, журнал бетіне жыр формасында, поэзия жанрында ғұрыптық фольклорды жариялау да кездеседі.

«Айқап» журналының 1911 жылғы №10 санында «өлең-жыр» айдарындағы «Қыз батасы» өлеңі мәтініне назар аударсақ, қазақ қыздарының мұңы мен өкініші баяндалатын бата үлгісіндегі өлең. «Бата беру сөздің күш-құдіретіне сенген ертедегі адамдардың таным-түсінігінен туған көне дәстүр. Бата отбасы ғұрыптарына қатысты айтылып, халықтың күнделікті өмірінен кең орын алған жанрлық түр» [9, 97]. Өлеңді жариялаушы - Сақыпжамал Тілеубайқызы «біз де адам ғой, мал сияқты көрмеңіз» деуі арқылы қалың мал мәселесінің тоқтауын қалайтындығын естуге болады.

....Біз де адам ғой, мал сияқты көрмеңіз,
Лайық па екен әйел сатып жерлерге?
Сатып жемей, бізге енді ерік бер,
Құдіретің бар, қалай етсең теңдерге.
Күн көрініп, бізге де тұман ашылсын,
Білімсіздер білімдіге бас ұрсын!
Қара жүрек, жалмауыздар аузы ашық,
Тауфық беріп, ағарып көңілің басылсын [8, 427].

Зерттеу барысында анықталғандай, журналдың 1911-1912 жылдар аралығында жариялаған материалдары қазақ халқының дәстүрлі отбасылық ғұрыптарына сын көзбен қарауға мүмкіндік берген. Нәтижелер көрсеткендей, «Айқап» журналы бетінде жарық көрген отбасылық ғұрыптық фольклор үлгілері, әсіресе қалың мал, қыз сату және әйелдердің еркіндігінің шектелуі сияқты мәселелер қызу талқыланды. Мысалы, Мағжан Жұмабаевтың «Жатыр» өлеңі мен «Қыз батасы», «Осындай біздерде мүшкіл халдер», «Бақытсыз сұлу» секілді туындылар қазақ қыздарының әлеуметтік жағдайын ашық көрсетіп, оларды қоғам назарында көтеруге ықпал еткен. Журналда көтерілген мәселелердің бірі – қыздарды кәрі шалдарға ұзатудың әлеуметтік салдары. «Бақытсыз сұлу» жырында қыздың мұң-зары мен мәңгілікке өшкен үміті көрініс тапса, «Қыз батасы» өлеңінде әйел адамның өз құқығы үшін күресуі қажеттілігі баса айтылады. Осы өлең жолдары арқылы әйелдерге қатысты әділетсіз дәстүрлерге сын айтылып, олардың өзгеруі қажеттілігі дәлелденеді.

«Айқап» журналының 1912 жылғы №2 санында жарияланған мына өлең шумақтары да қалың мал мәселесіне арналған.

Осындай біздерде мүшкіл халдер,
Шығындап қыз алады кәрі шалдар.
Һәр кімнің өзіне лайық теңі бар ғой,
Орынсыз ысырапта жүр есіл малдар.

Оңбаған бір ғадет бар осы жұртта,
Ақсақал шал болса да байды таңдар.
Қалың мал үш жүз жиырма болар болса,
Жақсы қыз малы жоққа қайдан табылар [10, 75]. (Х.М.)

Осы өлең жолдары арқылы қазақ халқының бұрынғы ғұрыптық салты «қалың мал» мәселесін арқау етеді. Жастардың бақытсыз болуы ақша мәселесіне тірелетіндігін ашына сипаттайды.

«Айқап» журналының 1912 жылғы №7 санында «Бақытсыз сұлу» деп аталатын оқиғалы сюжетке негізделген жырда да қазақ ғұрпында сақталған қалың мал мәселесі жырланады. Қалың мал беріліп, сатып алынған қыздың мұны мен болашақ өмірінің мәңгіге тірілместей өлетіндігін сипаттайды. Жастық отының сөніп, дүниенің қызығынан үміт үзетін жас қыздардың тағдырларын осылайша жеткізеді.

...Мәңгіге тірілместей көңілі өлген,
Көл болып жастық оты о да сіңген.
Дүнианың қызығынан үміт үзіп,
Келсе де бүгін ажал жаны көнген...
Түспесін мұндай қасірет тірі жанға,
Түсініп істің түбін қалдым таңға.
Аямай берген екен бұл байғұсты,
Елуге жасы келген қу бас шалға.
Естіп осы сөзді болдым қайран,
Бұл қызға көзім түсті дедім қайдан.
*Қарғадым білгенімше ата, анасын,
Баласын отқа салып еткен ойран.* [10, 335] (Әктам
Ғалымов)

Байқағанымыздай, «қарғадым білгенімше ата, анасын, баласын отқа салып еткен ойран» жолдары қазақ танымында тылсым сенімдердің біріне жататын «қарғыс» ұғымының күшіне деген сенімді аңғартады. «Қарғыс – жәбірлеушіден зәбір-жапа шегіп, қорлық көрген адамның ашынып айтқан зілді, кейіс сөзі, яғни сөзбен көрсеткен қарсылығы, лағнеті. Сөз киесіне сеніп, басқа адамға қастандық жасау мақсатында арнайы шартпен айтылатын магиялық фольклордың шағын түрі. Нақтырақ айтқанда, ол – қатерлі магия. Оның мақсаты – өзінен күші басым адамға сөзбен қастандық жасау. Яғни, қарғысты айтушы табиғаттағы тылсым күштерге сеніп және мифологиялық зиянды кейіпкерлерді қару етіп, белгілі бір адамға сес көрсетеді» [11, 121]. Қыз баласының көз жасы қарғыспен тең деген астарлы мағынаны да байқауымызға болады. Себебі, қазақ қоғамында қыз баласын жылатуға болмайды деген сенім бар.

«Айқап» журналының 1912 жылғы №8 санында Күлайым Өтегенқызы «Қазақ қыздарына» атты арнау өлеңі арқылы ескі ғұрыптық салтқа қарсылық пен көңіл толмаушылық көзқарасын жеткізеді. Өлең оқиғалы сюжетке негізделген, автор өзінің әкесінің бесікте жатқанында құдаласып, өзің қалың малға сатылғандығын баяндай келе, қазақ қыздарының өз өмірлеріне немқұрайлықпен қарамай, өмір үшін күресуге шақырады.

Бесікте мені әкем малға берген,
Әйтеуір кеудесі еркек жанға берген.
Қата деп үлкендер де айтпас деймін,
Халқымның қонысы бір көзі көрген...

Жақсыға жаман қалай тең болады.
Білікті жігіттер көп қыз таңдаған,
Айтпаймын бозбаланы жыртандаған.
Әкеміз жастан бермей тұрған болса,
Солардың кез болар еді бірі маған...

Ғибрат ал, менен соңғы сіңілілерім,

Бұл бәле басқа келсе болма шабан.
Өткізбе жылап-сықтап ғұмырларды,
Көнбейік өлсек дағы енді бұған [10, 391].

Кұлайым Өтегенқызының осы «Қазақ қыздарына» өлеңінің жалғасы 1912 жылы жарыққа шыққан журналдың №9 санында [10, 423] басылып шыққан.

«Айқап» журналының №14 санында Ысхақберді Қожаұлы жариялаған «Құда болған адамдардың алыс-берісі» атты өлеңі қазақ халқының құда болу салты мен құдалардың өзара алыс-берісі туралы баяндалады. Өлең мазмұны арқылы көтерілетін тақырыптың отбасылық ғұрыптық фольклор үлгісіне жататындығын аңғаруға болады.

Қожаменен құда болса,
Шаруменен мола болса,
Жемқорлармен құда болса,
Екі шаруа мырза болса,
Екі есепші құда болса,
Екі өлеңші құда болса,
Екі даукес құда болса,
Шығымы жоқ екі құда,
Ақсүйегін көп сатысар... [10, 655].

Бұдан бөлек, мерзімдік басылым «Айқап» журналында қыз сату туралы мақалалар мен хаттар жарияланған. Мысалы, «Айқап» журналының 1911 жылғы №10 санында «Бұрынғы ғұрып һәм қазіргі хал» атты атаумен «қыз сату» ғұрпы турасында мақала жарияланған.

Қыз сату. «Біздің қазақ халқының ата-бабаларынан бері қыз сату ғұрып болып кеткен. Міне, осы да қазақ халқының көбеймеуіне себеп. Қыз сату бір табан артқа қалдырмаса, алға бастырмайды. Себебі: мал жоқ пақырлар қатын ала алмайды. Қыз саудасы малға келіскенде арзаны, жеті балалы-сегіз балалы мал болады. Бұл малдың ұзын саны 24 мал болады. Оны менен де тұрмай арты деп 150 сом ақша алады. Бұған қарағанда үш ат, үш бұзаулы сиыры бар адамдар қатын ала алмай, ғазиз ғұмырларын зайа қылып, һәр түрлі бұзықтықтарменен өткерсе керек. Қыз аталары қызының теңіне қарамай, малына қарайды, әкесінің бұл ісі қызына нағыш ұнайды? Малы бар байлар шал болса да екі-үш қатын алады. Шалға берген қыз бейшара теңіне бара алмай, мақсұды хасил болмай, «обалым ата-анама болсын» деп ғұмыры жылауменен өтеді. Қайсы бір өткірлері шалды менсінбей, көңілі кеткен жастарменен ойнап бұзықтықты арттырады. Ата-анасының бергеніне риза болмай, хакімдер алдына барып айрылып жатқандары да бар. Қыз адамды күң қылып сату, Алланың бұйрығы емес, бәлкі күл менен күнді азат қылу Алланың бұйрығы. Ләкин біздің қазақ шарифат бұйрығы ұстаса, қыздың ризалығын сұрап беру тиіс. Әуелде ризалық болмаған соң жоғарыдағы жазылған түрлі бұзықтықтарға душар болып, қыздарының бұзылуына ата-анасы себеп болады. Барша күнәлеріне ортақ болып, көз жасына қалып, қиамет күнінде Аллатағала құзырында масұл болашақ-дүр. Қызын сатып алған малдың пайдасын көрмей, ұғлына тағы біреудің қызын сатып алады. Өзің сатпасаң, өзің де сатып алмас едің. Қазақ халқы арасында «әйел саудасы» тоқталса, малға қызықпай ғазиз балаларын 15-16-ға шейін оқытып өз теңіне берілсе, қыз да болса балаларыңыз дүниадан рахат ғұмыр кешіріп, ғұмыр бойынша ата-анасына риза болып, қайыр дұға оқылар еді. Қыз берулеріңіз осы айтқанша болса, кінәсінен де, көз жасынан да аман болар едіңіз! Жұрт-ау! Басқа халықтарға қарап неге ғибрат алмаймыз? Қыз сатпаған рус, ноғай алға кетпесе артқа қалған жоқ. Біздің қазақ сорлап жүргені, қыс суыққа тоңып, жаз күнге күйіп төренің қақпасының алдында тұрғаны. Сонда сұрасаң жұмысы жесір дауы болады. Жесірді даулап һеш нәрсе оңбайды. Зорлап, зомбылап алып барғанменен қатын болып шықпайды. Өшейін малдың шығыны, аттың тері, зайа болған ғұмыр деп білемін. Басында ризалық болмаған соң ақыры дау-жанжалға, қанша машақаттарға түсіп, ата уа анасы, ел-жұрты биліп берген қызына ие бола алмай, сүйгеніменен кетіп жүрген аз ба? Біздің қазақтың қай ісі болса да не есепке, не шарифатқа тура келмейді, құдай өзі жөнін берсін тағы» (Саид ғали Жолаушин) [10, 411]. Қыз сату туралы жарияланған бұл мақалада қыздың ризалығын сұрау, қалың мал, жесір дауы сынды мәселелер сөз етіледі. Саидғали Жолаушиннің мақаласында қыздардың өз

еркімен тұрмысқа шығуы қажеттілігі атап өтіледі. Бұл мақалада айтылған пікірлер қазіргі заманғы гендерлік зерттеулерде көтерілетін әйел құқығы мәселелерімен үндеседі.

Байқағанымыздай, «Айқап» журналының 1912 жылы №1 санында «қатын-қыздарымыздың кемшілікте тұрғандықтарын халыққа ескерту» [10, 9] атты мәселе бойынша керекті материалдар жарияланатындығы аталып өтілді. Бұл мәселе халық талқылауы қажет маңызды тақырыптардың бірі екендігін, «біздің қазақ халқында қозғалмай тың жатқан мәселенің бірі болғандығын» да көрсетеді.

«Айқап» журналының 1912 жылғы №2 санында «Қазақ тұрмысынан» атауымен отбасылық ғұрыптық фольклор үлігісіндегі хикая жарияланған. Бұл хикаяның мазмұнын «Есіл (Ишим) суы бойында «Ақан борлық» деген жерде Айтбай деген бір бай қазақтың ауылы бар» деп басталады. Оқиға желісі бойынша Айтбай Бағила есімді жас қызды өзіне айттырмақшы болады. Осы уақытта Бағила мен Айтбайдың ұлы Бағытай екеуі бір-біріне ғашық болып жүреді. Бұл екі ортада Айтбай Бағиланың әкесімен қалың малға келісіп, жүз қырық жылқы, жүз сексен қой бермекші болып ауылына қайтады. Көп ұзамай той болып, ат шабыс, күрес, ойын, қызықпенен Айтбай қалыңдығын ұзатып алып қайтты. Бағила да екі көзі жылауда, ойнамай, күлмей қайғыда жүретін болды. Оқиға желісі бойынша екі жас бірге қосылып көріскен уақытта Айтбай қызғаныштан есікті құлыптап, от жібереді. Нәтижесінде екі жас күйіп қайтыс болады. Мұнан бір жетіден соң Айтбайдың өзін де жерледі», - деп хикаяны жазушы Гуршаковский жазып, оны көшіру ісін - Хасен Мұхамеджанов атқарды.

«Айқап» журналының 1912 жылы №3 санында «Мұсылман тіршілігіне тиісті мәселелер» бөлімде «Оқушылар хақында қара қазақтың білуі һәм айтатұғыны» атты мақалада келін түсіру, көрімдік рәсімдері туралы: «Жаңа түскен келінді үйге енгізіп, атасына көрсетіп, көрімдік сұрайтұғын рәсім болған, ол заманда үйге жағатұғын шам, лампа деген нәрселер жоқ, үй жарық болсын деп отқа май құйылып, от ду ете түскенде ұялшақ жас келін бетін басып, төмен қарап ұялалып тұрғандығын көріп, шет халық мыналар отқа табынады екен десіп, сөз шығарса керек» [10, 133] деп жазады.

Сол жылдың № 5 санында «Әулиеата мен Шымкент арасы» атты фельетон мазмұнында қыз баласына байланысты орындалатын рәсім: «Бір мезгілде артымыздан қыз ұзатып әкеле жатқан адамдар көрінді. Қызды басына отыз кез шамасында сәлде орап, шашақтаған бір атқа мінгізіпті. Қасында бір шал бар. Амандасып, сұрастырып қарап едім, күйеу шал екен. Қыздың басына сәлдені өздерінің әдетінше ұзатарда ата-анасының алдында кигізіп алады екен. Көп сөйлесуге болмай, айырылысып кетті» [10, 211] сипатталады. Жариялаушы Ахмет Жанталин.

Журналдың № 8 санында «Қыз балалар хақында бір-екі сөз» Сақыпжамал Тілеубайқызының осы қалың мал ғұрпының салдарынан қазақ қыздарының мұңын жырлайды. Негізгі түйіні: «Шырағым, балам» дейміз, ойласақ өтірігіміз шығып тұр. Баламыз екені шын болса, неге оқытпаймыз, теңіне неге қоспаймыз? Қыз баланың күлмей жылағаны өзіне тәуір ме йаки бізге тәуір ме? Болмаса шарифаттың хүкімі солай ма? Ойлап қарасақ, осынымыз таудай ұят, таудай күнә көрінеді. Іштен шыққан баламызға жанымыз ашымайды, енді кімге жанымыз ашиды? Көзіміздің ағы менен қарасындай ғазиз қыздарымызды не үшін надан қалдырамыз? Не үшін жәбірге ұстап шалға береміз? Осы сөзіміздің ақыретінде басымызға пайдасы бар ма, йаки дүниа ше пайдасы бар ма? Пайдасы болса жазып көрсетіңіз!» (Жұбакин Тілеубергенов (Уральск) [10, 359].

Журналдың дәл осы санында «Жолсыз ғадеттеріміздің бірі» мақаласында: «Біздің қазақ арасында жарамаған көп түрлі ғұрып-ғадеттеріміздің бірі: бой жеткен қыз бір жігітті өзіне лайық көріп, көңілі қалайды. Бірақ бұл жігіттің не қыздың билейшісінен малы кемірек болады, не жек көретұғын адамы болады, не ғұрыпымызша «төмен атаның баласы» деген болады, не билеуші билеп бермей, қыздың өзі таңдау ғұрып-ғадетімізше үлкен ұят, ғайып секілді көрінеді де, иелігі бой жеткен қыз көңілі қалаған жігітіне қосыла алмай қалады» [10, 363].

«Басқармаға келген хаттар» бөлімінде Мәрзия Дәрібайқызының хаты (хат мазмұнында 3 жасында құда болуды бастаған бұрынғы өткен ата-бабаларға өкпе назын жазған) және Мархаба Зәрібайқызының қыздардың білім алу құқығы, ғылыммен айналысу құқығы, сөз құқықтары туралы хаты [10, 535] жарияланады.

№11 санында «Бейшара қыз» фелетоны [10, 511-525] жарыққа шығады. Оқиға Алтынай есімді қыз туралы. Жариялаушы: Кәрім Ғалымов. Осы журналдың №13 санында «Замана шалдары» фелетонында: «Біздің қазақтың жетпіс-сексендегі шалдары он бес, жиырмадағы қыздарды неке халаб деп бойымызға ішкен асымыз тарамай жүргенде мынау не деген сұмдық!?» [10, 591] деп Жұмабай шалдың іс-әрекетін сынға алады. Жариялаушы - С.Б.Алашинский.

Журналдағы материалдарда әйелдердің рөліне деген көзқарастың өзгеруін талап еткен авторлар халықты ойландырып, прогрессивті идеяларды насихаттауға тырысты. Бұл «Айқап» журналының тек ақпарат құралы ғана емес, қоғамдық пікір қалыптастырушы рөл атқарғанын көрсетеді. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері «Айқап» журналының қазақ қоғамындағы дәстүрлі отбасылық ғұрыптық фольклорды сынға алып, оларды реформалауға бағытталған алғашқы басылымдардың бірі болғанын дәлелдейді. Журнал материалдарын талдау арқылы қазақ халқының сол кезеңдегі әлеуметтік-мәдени өзгерістерге деген көзқарасын, әйелдердің құқықтары үшін күрес бағытында алғашқы қадамдардың жасалғанын көреміз. Осылайша, «Айқап» журналы қазақ халқының рухани өміріндегі маңызды басылым болып, әйелдердің әлеуметтік жағдайын жақсартуға ықпал еткен қоғамдық пікір қалыптастырды.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Айқап» журналында «құда түсу», «қалың мал», «келін түсіру», «көрімдік» ғұрыптық фольклор үлгілері жарияланған. Осылайша, қазақтың ғұрыптық салт-дәстүрі арқылы XX ғасыр басындағы қазақ халқының болмысын, ұстанымдары мен наным-сенімдерін анық байқауға болады. Сонымен қатар, мақалада материалдарды жариялаушы авторлар мен мәтін мысалдары қоса ұсынылды. Мақалада ғұрыптық фольклордың берілу және жариялау формасы талданды. Мақалада берілген мысалдар мен талдаулар фольклортану және әдебиеттану салаларында тәжірибелік тұрғыдан да, теориялық тұрғыдан да құнды мәліметтер көзі бола алады. «Айқап» секілді мерзімдік басылым беттерінде жариялаған фольклорлық мұра арқылы қазақ халқының әлеуметтік және әдеби мұрасы қарастырылды.

Қорытындылай келе, мерзімдік басылым «Айқап» журналында негізінен отбасылық ғұрыптық фольклордың қыз баласына қатысты ғұрыптардың көптеп жарияланғандығын байқадық. Жалпы 1911-1912 жылдар аралығында шығарылып отырған «Айқап» журналы сандарынан ғұрыптық фольклор үлгілеріне 16 мысал терілді. Соның ішінде, мақала түрінде - 5, өлең түрінде - 5, хат түрінде - 3, хикая түрінде - 3. Байқағанымыздай, отбасылық ғұрыптық фольклор түрлерін жариялаушы авторлар қатарында Алаш зиялылары мен қоғам белсенділерінің журнал бетіне жариялаған пікірлері мен көзқарастары оқырманға ой тастаған құнды басылымдардың қатарына жатады. Бұл талдау нәтижелері фольклортану ғылымындағы зерттеулерде пайдалы болады деп санаймыз.

Зерттеудің болашақтағы жұмысы ретінде келесі бағыттарды атап өтуге болады: XX ғасыр басындағы басқа да мерзімдік басылымдарда жарияланған фольклор үлгілерін кешенді түрде салыстырмалы талдау; жарияланған мәтіндерді қазіргі мәдени-контекстік жағдаймен байланыстыра отырып қайта талдау. Осы жұмыстың нәтижелері фольклорлық мұраларды ғылыми айналымға енгізу, сондай-ақ отбасылық салт-дәстүрлердің тарихи-мәдени негіздерін зерттеу бағытында алдағы уақытта жалғасын табады деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye., Mukusheva K. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. № 56. – 833-843 p.
- 2 Ташекова А.Т., Жүсіпов Н.К., Шапауов Ә.К. Қазақ және татар үйлену жоралғыларының фольклорлық ерекшеліктері (Бекмұрат Уахатов зерттеулерінің негізінде) // Торайғыров университетінің Хабаршысы, фил. сер. – 2024. № 4. – 404-414 б.

- 3 Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытайдағы түркология: түркі әдебиеті мен фольклорына қатысты зерттеулер // «Keruen» scientific journal. M.O. Auezov Institute of Literature and Art. – 2023. Т. 80. №3. 37-50 б..
- 4 Stelios Michalopoulos and Melanie Meng Xue Folklore The Quarterly Journal of Economics, Volume 136, Issue 4. - 2021, 1993–2046 p.
- 5 Илларионова Т.В., Роговская А.В. Свадебная обрядность и фольклор оренбургских казаков Южного Урала в публикациях и исследованиях // Научно-исследовательский журнал Modern Humanities Success. - 2024. № 11.
- 6 Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, 2021. – 254 б.
- 7 Атаханова Н.А., Аяпова Г.Б. Фольклорлық мұралардың генезисі, тарихилығы, жанрлық белгілері // ҚазҰУ Хабаршысы, фил. сер. – 2020. №2 (178)
- 8 Әнес Ғ., Замзаева Т., Мырзағали А. Айқап журналы. 1911 жыл. – «Алашорда» қоғамдық қоры, Алматы, 2023. – 544 б.
- 9 Сейітжанов З.Н., Мекебаева Л.А., Рамазанова Ш.А., Шортанбаев Ш.А. Бата сөздерінің жанрлық табиғаты // Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршы, фил. сер. – 2020. №2 (178)
- 10 Әнес Ғ., Замзаева Т., Мырзағали А. Айқап журналы. 1912 жыл. - «Алашорда» қоғамдық қоры, Алматы, 2023. – 672 б.
- 11 Рақыш Ж., Әлбеков Т., Алпысбаева Қ., Әуесбаева П., Жақан Д., Сәкен С. Дала фольклорының антологиясы: Он томдық. – Т. 6: Ғұрыптық фольклор, Алматы: Brand Book, 2020. – 484 б.

Материал 13.01.2025 баспаға түсті

Публикация ритуального фольклора (по периодическому журналу «Айқап»)

А.А. Макатова¹, А.А. Абсадық¹

¹Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынулы, Костанай, 110000, Казахстан

В статье основным объектом исследования был выбран журнал «Айқап» – один из периодических изданий, издававшихся в период с 1911 по 1912 года, номера №1 и №14. Поставлена цель обобщения материалов ритуального фольклора, публикуемых в данных выпусках журнала. Кроме того, были приняты во внимание стихи и статьи алашской интеллигенции, письма общественных активистов, опубликованные на страницах журнала. Проведен обзор научных трудов отечественных и зарубежных ученых с целью определения понятия семейного ритуального фольклора и уровня изученности данной темы. Образцы семейного ритуального фольклора, набранные на страницах журнала, были сгруппированы на такие темы, как «калын мал», «прием невесты», «выкуп невесты», «благословение девушки». Всего было напечатано 16 примеров из произведений фольклора, опубликованных в виде стихов, рассказов, писем и статей. Был проведен авторский анализ приведенных примеров. Благодаря фольклорному наследию, опубликованному на страницах периодического издания «Айқап», мы знакомимся с информацией о социальном быте и народном творчестве казахского народа. Также были собраны авторы образцов семейного ритуального фольклора, опубликованных в выпусках журнала. Образцы семейного ритуального фольклора, анализируемые в статье, являются одним из исследований, способствующих развитию области фольклористики.

Ключевые слова: журнал «Айқап», периодическое издание, казахский фольклор, ритуальный фольклор, калын мал, кыз сату.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye, Mukusheva K. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. № 56. – 833-843 p.
- 2 Ташекова А. Т., Жусупов Н.К., Шапауов А. К. Фольклорные особенности казахских и татарских свадебных обрядов (на основе исследований Бекмурата Вахатова) // Вестник Торайгыровского университета, фил. сер. - 2024. № 4. – С. 404-414.
- 3 Масимханович Д., Абиденюва А. Тюркология в Китае: исследования тюркской литературы и фольклора // Scientific journal «Keruen». M.O. Auezov Institute of Literature and Art. - 2023. Т. 80. №3. С. 37-50.
- 4 Stelios Michalopoulos and Melanie Meng. Xue Folklore The Quarterly Journal of Economics, Volume 136, Issue 4. – 2021, 1993-2046 p.
- 5 Илларионова Т.В., Роговская А.В. Свадебная обрядность и фольклор оренбургских казаков Южного Урала в публикациях и исследованиях // Научно-исследовательский журнал Modern Humanities Success. – 2024. № 11.
- 6 Ибраев Ш. Ритуальный фольклор казахов. – ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан. – 2021. – 254 с.
- 7 Атаханова Н.А., Аяпова Г.Б. Генезис, историчность, жанровые черты фольклорного наследия // Вестник Казну, фил. сер. – 2020. – №2 (178).
- 8 Анес Г., Замзаева Т., Мырзагали А. Айкап 1911 год. – Общественный фонд «Алашорда», Алматы. – 2023. – 544 с.
- 9 Сейтжанов З. Н., Мекебаева Л. А., Рамазанова Ш. А., Шортанбаев Ш. А. Жанровая природа слов Бата // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби, фил. сер. Ө 2020. №2 (178)
- 10 Анес Г., Замзаева Т., Мырзагали А. Айкап 1912 год. - Общественный фонд «Алашорда», Алматы. – 2023. – 672 с.
- 11 Ракыш Ж., Альбеков Т., Алпысбаева К., Ауесбаева П., Жакан Д., Сакен С. Антология степного фольклора: в десяти томах. – Т. 6: Ритуальный фольклор, Алматы: Brand Book. – 2020. – 484 с.

Материал поступил в редакцию журнала 13.01.2025

Publication of ritual folklore (based on the periodical «Aikap»)

A. Makatova¹, A. Absadyk¹

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Kazakhstan

The primary object of research in this article is issues № 1 and № 14 of Aikap magazine, one of the periodicals published between 1911 and 1912. The study aims to summarize the materials on ritual folklore published in these issues. In addition, it considers poems and articles by intellectuals of the Alash movement, as well as letters from public activists featured in the magazine. A review of the scientific works of both domestic and foreign scholars was conducted to define the concept of family ritual folklore and assess the level of research on this topic. The samples of family ritual folklore collected from the magazine were grouped under themes such as kalyn mal ("bride price"), "reception of the bride", "bride's ransom", and "the girl's blessing". A total of 16 examples of folklore were identified, presented in the form of poems, short stories, letters, and articles. These examples were analyzed from the perspective of the authors' positions and viewpoints. The folklore heritage published in Aikap provides valuable insights into the social life and folk traditions of the Kazakh people. Furthermore, the authors of the family ritual folklore samples published in the magazine were also identified. The analysis of these materials contributes significantly to the development of folklore studies. By examining the content of Aikap, researchers gain a deeper understanding of the cultural and artistic heritage of the Kazakh people during this historical period.

Key words: «Aikap» magazine, periodical, Kazakh folklore, ritual folklore, kalyn mal, kyz satu.

REFERENCES

- 1 Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye, Mukusheva K. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. № 56. – 833-843 p.
- 2 Tashekova A.T., Zhusipov N.K., Shapauov Ә.К. Kazak zhane tatar uilenu zhoralgylarynyg folklorlyk erekshelikteri (Bekmurat Uakhatov zertteulerinnin negizinde) [Kazakh and Tatar wedding ritual (Based on the research Bekmurat Vakhatov)] // Toraigyrov universitetinin Khabarshysy, fil. ser. – 2024. № 4. – 404-414 p.
- 3 Masimkhanuly D., Abidenkyzy A. Kitaidagu tyrkologiia: tyrki adebieti men folkloryna katysty zertteuler [Turkology in China: studies of Turkic literature and folklore] // Scientific journal "Keruen". M.O. Auezov Institute of Literature and Art. - 2023. Vol. 80. №3. pp. 37-50.
- 4 Stelios Michalopoulos and Melanie Meng Xue. Folklore The Quarterly Journal of Economics, Volume 136, Issue 4. - 2021, 1993-2046 p.
- 5 Illarionova T.V., Rogovskaia A.V. Svadebnaia obriadnost i folklor orenburgskikh kazakov Iuzhnogo Urala v publikatsiakh i issledovaniakh [Wedding rituals and folklore of the Orenburg Cossacks of the Southern Urals in publications and research] // Scientific Research Journal Modern Humanitarian Success. – 2024. №. 11.
- 6 Ibraev SH. Kazaktyn guryptyk fol'klory [Ritual folklore of the Kazakhs], L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, 2021. – 254 p.
- 7 Atakhanova N.A., Aiapova G.B. Folklorlyk muralardun genezisi, tarikhilygy, zhanrlyk belgileri [Genesis, historicity, genre features of folklore heritage] // Filologiya seriyasy. – 2020. №2 (178)
- 8 Anes G., Zamzayeva T., Myrzagali A. Aikap zhurnaly [Aikap magazine] 1911. – Alashorda Public Foundation, Almaty, 2023. – 544 p.
- 9 Seitzhanov Z.N., Mekebayeva L.A., Ramazanova Sh.A., Shortanbayev Sh.A. Bata sozderinin zhanrlyk tabigaty [The genre nature of bata words] // Al-Farabi Kazakh National University Bulletin of Philology series №. 2 (178)
- 10 Anes G., Zamzayeva T., Myrzagali A. Aikap zhurnaly [Aikap magazine] 1912. - Alashorda Public Foundation, Almaty, 2023. – 672 p.
- 11 Rakysh J., Albekov N. Alpysbaeva K. Auesbaeva P., John D., Saken S. Dala folklorynyn antologiiasy: On tomdyk [Anthology of Steppe Folklore: in ten volumes. Vol. 6: Ritual folklore, Almaty: Brand book, 2020. – 484 p.

Received: 13.01.2025

С.Е. Мубаракова

«Alikhan Bokeikhan University», Семей, 070000, Қазақстан

**ҚОҒАМДЫҚ СТЕРЕОТИПТЕР МЕН ТЕҢСІЗДІК МӘСЕЛЕСІ
(Ш. БЕЙСЕНОВА, Р. МҰҚАНОВА, А. КЕМЕЛБАЕВА, М. ОМАРОВА
ШЫҒАРМАЛАРЫ ЖЕЛІСІНЕН)**

Мақалада қазіргі замандағы әлеуметтік мәселелердің бірі, әрі өзектісі ретінде қоғамдағы негізгі стереотиптер мен қатар теңсіздік мәселесі қарастырылған. Зерттеу нысанында Шәрбану Бейсенова, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева, Мадина Омарова сынды жазушыларымыздың шығармаларынан әйелдердің қоғамдағы қиындықтары, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасу жолы, теңсіздік мәселелері суреттелінеді. Зерттеу барысында қоғамдағы стереотип түрлерінің бөліну кезеңдері, салыстырмалы әдістері де қарастырылады. Мақала мақсаты – әдеби шығармалардағы феминизм мәселесі, сондай-ақ әлеуметтік стереотипті терең талдау арқылы, оның қоғамдағы себептері мен салдарын анықтау. Әдебиет – ол қоғамның айнасы. Әдеби шығармаларда қалыптасып жатқан негізгі идея мен түйінді ойларды, әлеуметтік құбылыстар мен теңсіздік мәселесінің тереңділігін әрі жан-жақтылығын зерттеу. Әлеуметтік теңсіздік мәселесі әдебиет саласында әрдайым маңызды тақырыптардың бірі болып келеді. Қоғамда болып жатқан әртүрлі мәселелерге әділетсіздікке қарсы күреске үндеудің тиімді құралы ретінде де қызмет етеді. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі нәзік жандылардың жыршысы Шәрбану Бейсенованың «Сүзгенің соңғы күндері», «Қазақтың қыздары» шығармалары, Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейнесі» пьесасы, Айгүл Кемелбаеваның «Қара қыз» повесі, Мадина Омарованың «Аққу арман», «Түнгі аспан» сынды шығармалары әйел адамының қоғамдағы орны, тұрмыстық жағдайына, эмоционалдық және психологиялық күйлерін тереңдей суреттеген. Шығарма желісінде әйел жазушыларының типтік образдарды қалай қалыптастырғаны, ұқсастықтары, салыстырмалы түрінде беріледі. Мақалада адамзат тарихындағы негізгі кезеңдеріндегі әлеуметтік мәселелер, соның ішінде теңсіздік, стереотип мәселелерін қозғау арқылы шығарма желісі арқылы қоғамды жақсартуға, өзгертуге ықпал ететіні айдан анық.

Кілт сөздер: стереотип, теңсіздік мәселесі, феминизм, типтік образ, әлеуметтік теңсіздік.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қоғам дегеніміз – халықтың бір-бірімен өзара байланысып, бірлесіп өмір сүретін әлеуметтің үлкен құрылымы. Ол күрделі жүйе ретінде көптеген бөлшектерден тұрады: адамдар, әлеуметтік қауымдасулар, әлеуметтік институттар және әлеуметтік ұйымдар [1, 211]. Жалпы қоғамда әртүрлі әлеуметтік топтар, ұлттар, әртүрлі діни ағымда жүрген халық бар, олардың мүдделері арқылы әлеуметтің көзқарасын, ойын қалыптастыратын өмір ағымын ілгері жылжытатын құрылымды қоғам деп атаймыз. Қазіргі уақытта әйелдер мен ерлердің рөлдері туралы дәстүрлі стереотиптердің өзгеруі немесе бұзылуы аясында пайда болған гендерлік теория тек әлеуметтанулық зерттеулерде ғана емес сонымен қатар әдеби сындарда маңызды рөл атқарады [2].

Сонымен қатар, әдебиет саласында қоғамдық мәселелерді, жүйелі түрде қалыптасуын қадағалайтын әдебиет жанашырлары да бар. Ол дегеніміз өздерінің жазған туындылары арқылы халықтың көзін ашуға, оятуға, болып жатқан келеңсіз жағдаяттарды шешуге өздерінің күш-қуатын, жігерін аямайтын ақын жазушыларымыз жетерлік. Соның ішінде әйел адамының өмірін жырлай білетін, қорғай білетін, қаншалықты қоғамда алып жатқан рөлін көрсете білетін біздің батыр жазушыларымыздың саны өте көп. Мәселен қандай жағдайда болмасын әйел адамның рөлі әрқашанда әртүрлі және кейбір жағдайларға байланысты өзгеріп отырады. Әйел

қырық жанды деп бекер айтпаған. Яғни, ол дегеніміз біріншіден әпке, ана, жар, болашақта болатын ақжаулық әже қатарын атаймыз. Ал ұлттық әдебиеттануда көркемдік тұрғыдан хакім Абайдың поэзиялық туындылары ер мен әйелдің гендерлік ерекшеліктері ашып көрсетілетін, олардың әлеуметтік гендерлік мәртебесі айқын танылатын поэзиямыздағы әдеби тенденциялық құбылыс саналады [3].

Әлемнің әр аймағын алып қарасақта, нәзік жандылардың өмірге араласу деңгейі әр түрлі. Дегенмен, әйел адамның рөлі тек ғана отбасылық жағдаймен шектеліп ғана қоймайды сондай-ақ қоғамның дамуына ықпал ететін белсенді мүшелер тобын атаймыз. Ш. Бейсенова, Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, М. Омарова сынды әйел жазушылары өздерінің шығармаларында нәзік жандылардың негізгі стереотиптерін көрсетеді.

КІРІСПЕ

Ш. Бейсенова, Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, және М. Омарова – қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдыздары. Әдебиет саласына өздерінің үлкен үлестерін қосқан сондай-ақ қоғамда ерекше орын алған әйел тұлғалар. Әрқайсысын жеке-жеке қарастырсақта өз саласында белгілі жетістіктерге жеткен, және әлеуметтік, мәдени мәселелерге қатысты өздерінің ойларын ашық түрде білдіретін және әйел адамының қоғамдағы рөлі туралы өз көзқарастарын дәлелді түрде көрсеткен тұлғалар. Тұлғаларымыз арқылы біз нәзік жандылардың қоғамдағы орнын, рөлін сонымен қатар әлеуметтегі мүмкіндіктерін қалай өзгертуге болатындығы туралы түсінік ала аламыз.

Қазіргі қазақ әдебиетінде әйелдердің қоғамдық рөлі мен гендерлік теңдік мәселесін тереңінен қозғаған көрнекті қаламгерлердің бірі – Шәрбану Бейсенова. Ол қазақ қоғамындағы әйел тұлғасының тарихи және заманауи болмысын ашып көрсетуге зор үлес қосқан жазушы ретінде танымал. Көркем шығармалары мен публицистикалық еңбектерінде әйелдердің әлеуметтік белсенділігі, құқықтық мәртебесі, тұлғалық қалыптасуы мен рухани ізденісі ерекше орын алады. Ш. Бейсенованың шығармаларында нәзік жандылардың ішкі жан-дүниесі, рухани әлемі, өмірлік күресі мен әлеуметтік шынайылығы көркемдік тұрғыдан кеңінен сипатталады. Жазушы әйел адамын тек отбасы шеңберіндегі ана, жар бейнесінде ғана емес, сонымен қатар қоғамның белсенді мүшесі, күрескер, ойлы әрі білімді тұлға ретінде бейнелеуге ұмтылады. Жазушының шығармашылық ұстанымында әйелдің өзін-өзі тануы, білім арқылы биіктеуі және қоғамдық өмірге белсенді араласуы негізгі идея ретінде алдыңғы қатарға шығады. Шәрбану Бейсенова шығармашылығының өзегін әйел теңдігі мәселесі құрайды. Ол гендерлік әділетсіздікке қарсы көзқарасын ашық білдіріп, әйел құқығының сақталуы мен кеңеюіне үн қосады. Мәселен, оның «Ана махаббаты» атты көркем туындысы – аналық сезім, әйел болмысы мен ана болудың философиялық мәнін терең пайымдаған шығарма. Бұл еңбекте жазушы ана махаббатының табиғи және рухани негіздерін, қоғамдағы ананың орны мен әлеуметтік беделін терең сараптай отырып, ананың бейнесін биік адамгершілік мұрат тұрғысынан сипаттайды. Аталған шығармада ана образы арқылы әйел адамның ішкі қайшылықтары, рухани жан дүниесі мен өмірлік ұстанымдары кеңінен ашылады.

Жазушы бұл туындыда қоғамдағы әйел бейнесіне қатысты қалыптасқан стереотиптерді сынға алып, аналықтың биік мәнін жаңаша пайымдауға шақырады. Шығармадағы негізгі идея – аналық махаббаттың адам өміріндегі шешуші рөлі мен оның адамгершілік, рухани құндылықтарды қалыптастырудағы маңызын көрсету. Жалпы алғанда, Шәрбану Бейсенова шығармашылығы – қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесін жаңа қырынан тануға, оның әлеуметтік, мәдени және рухани мәнін терең түсінуге бағытталған көркем әрі қоғамдық маңызды туындылардың қатарына жатады. Жазушының көркемдік әлемі арқылы қазақ қоғамындағы әйел затының орны мен құқығы жайлы терең пайымдаулар жасауға мүмкіндік туады.

Белгілі жазушы және қоғам қайраткері Роза Мұқанова – шығармашылық мұрасында әйел тұлғасының еркіндік жолындағы күресін тереңінен бейнелеген қаламгер. Оның прозалық және драмалық туындыларындағы әйел кейіпкерлері тек тұрмыстық шеңберде қалып қоймай,

қоғамдағы өз орнын табуға, тұлғалық еркіндікке қол жеткізуге ұмтылатын жігерлі бейнелер ретінде сипатталады. Роза Мұқанова өз шығармаларында әйел бейнесін дәстүрлі әлсіз, бағынышты кейіптен гөрі рухани жағынан мықты, батыл әрекетке қабілетті, ішкі ерік-жігері жоғары тұлға ретінде танытады. Жазушының қаламынан туған кейіпкерлер — еркін ойлы, қайсар мінезді, өз тағдырын өзі шешуге ұмтылған заманауи әйелдер. Бұл көркемдік ерекшелік Роза Мұқанованың шығармашылық бағытындағы негізгі ұстанымдарының бірі болып табылады. Жазушының туындыларында әйел адамның қоғамдағы орны, әлеуметтік теңсіздік, гендерлік әділетсіздік мәселелері кеңінен қозғалады. Жазушы әйел кейіпкерлерін тек үй шаруашылығына тәуелді етіп көрсетпейді, керісінше оларды қоғамдық қатынастарға белсенді араласатын, өз пікірі мен көзқарасы бар, дербес ойлай алатын азаматтық болмысы қалыптасқан тұлғалар ретінде бейнелейді. Р.Мұқанова әйелдердің ішкі еркіндігі мен рухани тәуелсіздігіне баса назар аударады, бұл бағытта оның шығармаларындағы әйелдер образы батырлық пен ерліктің көркем көрінісіне айналған. Жалпы алғанда, Роза Мұқанованың шығармашылығында әйел мәселесі — тек гендерлік теңдік тұрғысында ғана емес, рухани азаттық пен тұлғалық қалыптасу тұрғысынан қарастырылады. Ол әйел кейіпкерінің күрделі ішкі жан дүниесін, әлеуметтік ортадағы орнын және өзгермелі қоғамдағы бейімделу үдерістерін терең психологиялық және философиялық тұрғыдан ашады. Осы арқылы жазушы қазақ әдебиетінде әйел бейнесінің жаңа, кемелденген типін қалыптастыруға зор үлес қосып отыр.

Қазақ әдебиетінде өзіндік көркемдік стилімен, терең психологиялық пайымымен және қоғамдық мәселелерді жіті бейнелеуімен ерекшеленетін қаламгерлердің бірі — жазушы, әдебиеттанушы Айгүл Кемелбаева. Оның шығармашылығы ұлттық болмысты, рухани құндылықтарды және тарихи сана мен жынысаралық теңдік мәселелерін көркемдік тұрғыдан терең зерделеуімен құнды. Айгүл Кемелбаева — қазақ әдебиетінде әйелдің рөлі мен болмысын жан-жақты ашып көрсеткен қаламгерлердің алдыңғы легінен орын алады.

Жазушы шығармаларында әйел адамның әлеуметтік, рухани және мәдени кеңістіктегі орны, тұлғалық еркіндігі мен өзін-өзі тану процесі негізгі көркемдік желі ретінде көрініс табады. Оның кейіпкерлері — ішкі ерік-жігері мықты, рухани ізденіске бейім, өз болмысын тануға және қалыптастыруға ұмтылатын күрделі психологиялық бейнелер. Жазушы әйел табиғатына тән нәзіктік пен рухани тереңдікті шебер суреттей отырып, олардың заманауи қоғамдағы күрделі жағдайларға бейімделу қабілетін, әлеуметтік рөлдерінің кеңеюін бейнелейді. Айгүл Кемелбаева шығармашылығында гендерлік теңсіздік пен әлеуметтік әділетсіздік мәселелері де өткір көтеріледі. Оның кейіпкерлері — еркін ойлы, өз тағдырын өзі шешуге талпынатын, қоғаммен тең дәрежеде қарым-қатынас орнатуға ұмтылатын әйелдер. Бұл әйел образдары тек дәстүрлі тұрмыстық шеңбермен шектелмей, кәсіби, мәдени және қоғамдық кеңістікте өзіндік орнын айқындауға тырысады. Мұндай көркемдік шешімдер арқылы жазушы қазақ әдебиетінде әйелдің жаңа типін — интеллектуалды, дербес, еркін тұлға бейнесін ұсынады. Сонымен қатар, Айгүл Кемелбаеваның прозалық туындыларында әйел адамның ішкі әлемі мен психологиялық жай-күйі нәзік те терең сипатталады. Жазушының баяндау стилі — лирикалық-психологиялық сипатқа ие, ол әйел бейнесін ұлттық болмыс, тарихи жады және заман талабымен сабақтастыра отырып бейнелеуге негізделген. Оның кейіпкерлері арқылы қазақ әйелінің өткені мен бүгіні, тарихи естелік пен қоғамдық жады көркемдік тұрғыда жаңаша сипатқа ие болады. Жазушының әдебиеттегі орны — қазақ прозасына әйел мәселесі мен гендерлік дискурсты енгізіп, оны терең көркемдік-философиялық деңгейде қарастыра білген қаламгер ретінде бағаланады. Оның шығармалары әдебиеттану, гендерлік зерттеулер және мәдениеттану салаларында зерттеуге тұрарлық маңызды туындылар қатарында.

Әйел тақырыбына терең үңіліп, оны әдебиет, мәдениет және қоғамдық дискурс тұрғысынан жан-жақты талдаған жазушылардың бірі — Мадина Омарова. Ол әдебиет пен өнер саласындағы нәзік жандылардың рөліне, олардың тұлғалық қалыптасуына, рухани-мәдени дамуына ерекше мән беріп, бұл бағытта құнды шығармалар мен зерттеулер жазып жүрген қаламгер. Мадина Омарова — әйел бейнесін тек көркемдік образ ретінде ғана емес,

сонымен қатар әлеуметтік-философиялық категория ретінде зерттеген қаламгер ретінде ерекшеленеді. Оның шығармашылық және зерттеушілік еңбектерінде әйел адамның білімге ұмтылысы, еңбек арқылы өзін-өзі дамытуы, қоғамдағы орны мен еркін тұлға ретінде қалыптасу мәселелері басты тақырыптар қатарында қарастырылады. Жазушы гендерлік стереотиптер мен әлеуметтік тосқауылдарды сынға ала отырып, әйелдің рухани және зияткерлік әлеуетін ашуға бағытталған идеяларды ұсынады. Бұл тұрғыда ол әйелдің тек тұрмыстық өмірмен шектелмейтінін, керісінше, өнерде, ғылымда, мәдениетте белсенді субъект ретінде танылуы қажет екенін айқындайды.

Мадина Омарова өз шығармаларында нәзік жандылардың ішкі жан әлемін, олардың психологиялық және әлеуметтік күйзелістерін, қоғамдық рөлін шебер бейнелей отырып, әйел табиғатының тереңдігін көркемдік тәсілдер арқылы айқын аша біледі. Оның кейіпкерлері — заман талабына сай жаңаша ойлайтын, өз өмірінің толыққанды субъектісі болуға ұмтылатын тұлғалар. Бұл кейіпкерлердің бейнесі арқылы жазушы әйел адамның өмірлік белсенділігін, рухани ізденісін және интеллектуалдық өсуін көркемдік тұрғыдан нақты әрі сенімді түрде суреттейді. Сонымен қатар, Мадина Омарова қоғамдық және мәдени кеңістіктегі әйелдің орнына қатысты қалыптасқан стереотиптер мен патриархалды түсініктерге қарсы көзқарасын ашық білдіреді. Оның әдеби-көркем және ғылыми-публицистикалық еңбектері әйел теңдігі мен құқықтарының қорғалуына, олардың шығармашылық және ғылыми әлеуетінің кеңеюіне бағытталған. Осылайша, қаламгер өзінің шығармаларында әйел затының ішкі еркіндігін, кәсіби дамуын және тұлғалық кемелденуін негізгі құндылық ретінде көрсетеді. Жалпы алғанда, Мадина Омарова — қазіргі қазақ әдебиетіндегі гендерлік мәселелерді көркем және ғылыми тұрғыда ұштастыра отырып, әйел рөлін жаңаша пайымдаған қаламгер. Шығармашылығы қазақ әдебиетінде әйел бейнесінің әлеуметтік, мәдени және философиялық қырларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және әдеби-мәдени дискурстағы гендерлік теңдік туралы ой-пікірлердің дамуына елеулі үлес қосып отыр.

Әлеуметтануда қоғамдық стереотип — әлеуметтік топтар, этностар, жыныстық және жас ерекшелігі бар қауымдар жөнінде қоғамда қалыптасқан тұрақты әлеуметтік ұғымдар мен бағалаулар жүйесі. Ол әлеуметтік тәжірибенің ықпалымен, тарихи және мәдени контекст аясында пайда болады. Қоғамдағы рөлдер мен мәртебелерді бекіту, әлеуметтік құрылымды реттеу қызметін атқарады. Стереотиптер қоғамда қалыптасқан құндылықтарды, дәстүрлерді және нормаларды тасымалдаушы сипатқа ие. Мәселен, «әйел — отбасының ұйытқысы», «ер — асыраушы» деген стереотиптер әлеуметтік институттардың (отбасы, еңбек, білім беру) қызметінде көрініс табады. Яғни әлеуметтану үшін стереотип — қоғамдық санадағы әлеуметтік құбылыстарды біркелкі қабылдау тәсілі.

Психологияда қоғамдық стереотип — адамның белгілі бір топ өкілдері туралы когнитивтік схема ретінде түсіндіріледі. Ол жеке адамның қабылдау, ойлау, есте сақтау механизмдері арқылы қалыптасады. Стереотип — танымды жеңілдету құралы: адам белгісіз тұлға туралы ақпаратты топтық категория арқылы тез қорытынды жасайды. Дегенмен, бұл когнитивтік үнемділік көбіне қателікке, теріс бағалауға (мысалы, нәсілдік немесе жыныстық дискриминацияға) әкеледі. Психологиялық тұрғыдан алғанда, стереотип эмоциялық реңкке ие, яғни адам белгілі бір топты көргенде автоматты түрде жағымды немесе жағымсыз эмоциямен байланыстырады. Яғни психология үшін стереотип — жеке тұлғаның ойлау жүйесіндегі әлеуметтік топты қабылдаудың жеңілдетілген когнитивтік моделі.

Әлеуметтану қоғамдық стереотипті әлеуметтік құрылым мен мәдениет шеңберінде қарастырады, оны қоғамдағы рөлдер мен нормаларды реттеуші әлеуметтік құбылыс ретінде түсіндіреді. Психология қоғамдық стереотипті жеке адамның санасында қалыптасатын когнитивтік және эмоциялық схема деп таниды, оны жеке қабылдау ерекшеліктерімен байланыстырады. Осылайша, қоғамдық стереотип — әрі қоғамдық сана феномені (әлеуметтану тұрғысынан), әрі жеке когнитивтік-психологиялық механизм (психология тұрғысынан) қарастырады.

Әйел адамына байланысты қоғамда стереотиптер өте көп. Кейбір жағдайларда бұндай қағидалар нәзік жандылардың құқықтарын шектеп жатады.

1. Әйелдер тек үй шаруасымен ғана айналасуы керек.

Қоғамдық стереотип: Әйелдер тек ана, жар болуы тиіс. Тек ғана үй шаруасына, ас үйге және балалардың мәселелерімен айналасуы қажет.

Негізгі ой: Нәзік жандылар тек отбасылық міндеттерді орындап, қоғамға мүлдем араласпауы керек. Қалыптасқан негізгі стереотип әйелдердің кәсіби дамуын, білім алуын жеке ортаның болмауы өмірге деген белсенділігін шектейді.

Шындық: Қоғамды қарайтын болсақ әйелдер көптеген мамандықта қызмет атқарады. Қай салада көрмесенде негізгі рөл атқарады. Мысалы: саясатта, ғылымда және мәдениетте.

2. Әйелдер эмоциялық және әлсіз

Стереотип: Нәзік жандылар өте эмоцияналды, әлсіз және қорғансыз болып келеді.

Негізгі ой: Әйелдер қандай ортада болса да өз еркілерімен шешім қабылдауда рационалды емес, олар тек сезімдеріне сүйенеді деген пікір қалыптасқан.

Шындық: Көп жағдайда әйелдер өздерінің байсалдылықтары мен өте ойлы, әрі ұтымды шешім қабылдай алатын тұлғалар болып табылады. Нәзік жандылар көбінесе стресстік жағдайларда тиімді әрекет ете алады сондай-ақ асықпай ойланып бір шешімге келе алады. Осындай қоғамдық стереотиптер әйел адамдарын жиі шектеп жатады. Теңсіздік мәселелері бірден үлкен көрініс табады.

Ғылыми мақаланың мақсаты – қоғамдағы теңсіздік мәселесін және стереотиптік жүйелерді Ш. Бейсенова, Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, М. Омарова сынды жазушыларымыздың шығармаларынан қарастырып әдеби талқылама жасау.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу жұмысымының барысында қоғамдық стереотиптердің түрлерін, бөліністерін жүйеледік, әйел адамының қоғамда құрайтын негізгі аспектілерін, тәсілдері мен әдістердің жиынтығын қарастырдық. Зерттеу барысында теориялық әдіс арқылы қоғамдық стереотиптер мен теңсіздікке қатысты әртүрлі философиялық және әдеби теориялық негіздеріне талдау жасадық. Сондай-ақ теориялар мен көптеген концепциялар қарастырылды.

Контент-талдау (мазмұнды талдау) әдісі арқылы қоғамдық стереотиптің теңсіздікке қарсы көрінісін зерттедік. Шәрбану Бейсенова, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева және Мадина Омарова шығармаларында кездесетін стереотиптер мен теңсіздік мәселелерін зерттеу үшін контент-талдау әдісін қолдандық. Бұл әдіс арқылы шығармадағы әйелдердің қоғамдағы орны туралы көзқарастарды ашуға мүмкіндік береді.

Мәдениеттанулық әдіс әдебиет саласында маңызды әрі негізгі аспект түрінде қарастырылады. Бұл әдіс арқылы қоғамдық стереотиптердің қалыптасу себептері мен мәдени құрылымдағы әсерін зерттедік. Мысалы айтатын болсақ нәзік жандыларға қатысты стереотиптердің тарихи маңыздылығы және мәдени контекстегі пайда болуын, олардың әдебиетте қалай көрініс табатынын зерттедік.

Әлеуметтік зерттеу әдісі арқылы шығарма желісіндегі пайыздық өлшем мәселелерін зерттеу үшін қолдандық. Бұл зерттеу әдісі шығармадағы кейіпкерлердің маңыздылығын нақтылау үшін сұхбаттар, сауалнамалар, фокус-топтар сияқты құралдарды пайдаландық.

НӘТИЖЕЛЕР

Қоғам түсінігі көптеген салаларда қолданыс табады. Социологияда, әдебиетте, тарихта, мәдениетте және т.б. Қоғамды құрушылар ол – халық. Мысалы атақты зерттеуші Платон қоғам мен мемлекеттің ара жігін ажыратқан болатын. Сондай-ақ, Австралия елінде әйелдерге арналған «жазушы» ұғымы немесе «әйелдер жазу» идеясы 2000 жылдарда ғана дами бастаған [4]. Әдебиет саласында да көптеген жазушылар, ақындар негізгі стереотип түрлерінде айтып кеткен. Әдеби шығармаларда қоғамдық стереотиптер және теңсіздік мәселелері жиі кездесетін маңызды тақырыптардың бірі болып табылатынын байқадық. Ш. Бейсенова, Р. Мұқанова, А.

Кемелбаева, М. Омарова сынды атақты жазушыларымыздың шығармаларынан әсіресе әйелдерге тән сыни ой-пікірлерді бейнелеген. Әлеуметтік байланыс, әлеуметтік әрекеттестік, әлеуметтік қатынастар, қауымдастық топтар жаңағы біз жоғарыда атап өткен шығармалар желісінен байқай аламыз.

Теңсіздік мәселесі – әсіресе, нәзік жандыларға қатысты көзқарас. Яғни, ерлер мен әйелдер арасындағы теңсіздік құқық пен жауапкершілік бөлінісін атаймыз. Сондай-ақ ол бірнеше аспектілерге бөлінеді. Ш. Бейсенованың «Сүзгенің соңғы күндері» шығармасынан әйел адамының батырлығы, ер қатарлы қызмет істей алуы шығарма желісінде суреттелген. Тарихи кезеңдегі әйел адамдарының көшбасшы болғаны, билікті қолға алатындығы жайындағы сюжет бейнеленген. Айталық, «Қобыланды батыр» жырында Құртқа нағашысынан қалған көк биені алып қалады. Ол көк биеден Тайбурыл туады. Құртқа Тайбурылды кішкентайынан бағып өсіреді. Бұл жердегі қорытынды әйел адамы, ер адамының ажырамас серігі, ақылшысы ретінде сомдалған. Тең дәрежелі қоғамдық мүше.

Әлеуметтік теңсіздік – қоғамдағы басты стереотип әйел адамы тек үй шаруашылығымен айналысу керектігі. Айгүл Кемелбаеваның «Ханымбике», «Қоңырқаз» шығармасын талдаған кезде тек бала күту тәрбиесімен ғана шектелген жоқ. Өмірдің берілген заңдылығына төтеп бере алатындығы суреттелді. Әйел адамының төзімділігі жайында, алдыға қойған мақсат мүдесінің бар екендігін бейнеледі. Кәсіби дамуына және өз құқықтарын жүзеге асыруына кедергі жоқтығын автор көрсеткен болатын.

«Әйел теңдігі» – осы екі ауыз сөз қазақ елінің рухани дүниесіне сонау XX ғасырдың соңында еніп, кеңестік тоталитарлық жүйенің қазақ халқын жаппай ұлтсыздандыру мақсатынан туындаған саяси тәсілдерінің бірі еді [5, 178]. Қыз баласы табиғатынан нәзік жанды болып келеді. Қазақта бір жақсы сөз бар: қыз баласы әкесіне жақын, немесе қызды қырық үйден тию деген нақыл сөздер.

ТАЛҚЫЛАУ

Жоғарыда айтып өткендей қоғамдық стереотиптер мен теңсіздік мәселесі қазіргі қоғамда маңызды әлеуметтік құбылыстар ретінде зерттеуді талап етеді. Бұл мәселелер, көбінесе, нәзік жандылардың жағдайында қарастырылғанда біраз күрделі. Шәрбану Бейсенова, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева және Мадина Омарова сынды жазушыларымыздың шығармаларында әйел теңсіздігі, әйелдерге қатысты қоғамдық мәселелер әртүрлі қырынан қарастырылып, әлеуметтік тұрғыдан өзгерістерге қалай ықпал ететіні де көрсетіледі. Авторлардың жазған шығармалары арқылы біз әйелдердің қоғамдағы алып жатқан рөлін, стереотиптер күресіндегі қиындықтарды және теңсіздік мәселелерін терең түсіну мүмкіндігіне ие бола аламыз.

Шығарма желісіндегі қоғамдық және теңсіздің стереотиптерді талқылау. Авторлардың шығармалары: Бейсенова Шәрбану Қонақбайқызының «Сүзгенің соңғы күндері», «Бозоқ ару», «Сүйенбике».

Шығарма желісінде кездесетін қоғамдық стереотиптер мен теңсіздік мәселелері: бұл туындыда автор әйелдердің қоғамдағы орнын, ішкі жай-күйін, отбасындағы тұрмыс-тіршілікті, қоғам арасындағы қатығыстарды бейнелейді. Теңсіздік мәселесі, әйел адамының психологиялық күйін суреттейді. Шығарманың басты кейіпкері – Сүзге. Қоғамның түрлі талаптарына қарсы тұра білген. Алайда әлеуметтік ортаға жағу үшін өзін жоғалтып алады, өзінің ішкі әлеміне үңілуді қояды. Шығармадағы басты принципі ретінде әлеуметтік қысымды көп көреді, сондай-ақ отбасын сақтап қалу үшін барлық күш жігерін салады. Алай да отбасы деп жүріп өзінің ішкі әлемін жоғалтып алады.

Шығарма желісінде Сүзге үшін ең бастысы – аналық міндет. Жеке өмірін қалыптастыру кезінде, әйел ретінде өзін-өзі түсіну мәселелері арасында үнемі қақтығыс болып тұрады. Қоғамдағы теңсіздік мәселесі Сүзгенің күнделікті өміріндегі ауыртпалықтарды одан әрі күшейтеді. Ол тек балалары мен отбасы үшін өмір сүреді.

«Сүзгеннің есіне не түспеді дейсіз?.. Баласының жоқтығы бүгін анық батқандай. Ханның жыл сайын бала тауып беріп отырған ханымдарының бағы айрықша екен-ау. Бүгін соны ұқты. Олардың мәртебелерінің жоғарғы болатын жөні бар. Солардың ішінде, басқаларына қарағанда, Сүзгемен тату болғылары келетіндері де бар болатын. Үлкен ханымның көзін ала беріп, бұған үйіріліп, бүйректері бұрып тұратын. Солардың бірінің Алтынай атты қыз баласына мұның пейілі түсіп, өлердей жақсы көрген. Бауырына салып алғысы еңліп, қиылып қанша сұрағанымен анасы үлкен ханымнан аса алмаған. Үлкен ханым илікпей-ақ қойғаны. Сәбиді бермек түгіл, бұған жақындатпауға тырысатын... Басы бүтін бермегенмен, тым құрығанда анда-санда алыпкеліп, ойнатып, алданыш етуге қимады ғой. Өз маңдайына бермеген соң кісіден бала сұрау бекер...» [6, 300]. Шығарманың соңына қарай, Сүзге өзінің өмірінің мәнін түсінеді. Ол өткен өміріне шолу жасап, бағалай бастайды.

Жоғарыда айтып өткендей балаларының міндетін, қоғамда өмір сүру талабын өзгертуге ат салысады. Келесі кезекте «Сүйенбике» романы. Бұл туынды «Сүзгенің соңғы күндері» атты шығармалар топтамасына жататын бөлігі. Роман желісінде қазақ қыздарының тарихи тағдырына, өміріне арналған. Шығармада автор батыр аналардың күрескерлік бейнесін, сондай елдің тұтастығы үшін күрескерлігін бейнелейді.

«Сүйенбике» – негізгі қайсар әрі батыр кейіпкер. Романда қазақ қыздарының ержүректігін, қоғамның негізгі стереотиптеріне қарсы тұра білген әлеуметтік кезеңдерді суреттеген роман. Сондай-ақ ұлттық мәдениет пен әйелдің орны сипатталады.

«Бозоқ аруы» – нәзік жандылардың бейнесін суреттейтін шығарма. Бұл туынды да қазақ даласының ежелгі кезеңінен бастау алып келе жатқан, елдің мәдениеті мен тарихына елеулі үлес қосатын арулардың тағдыры мен ерлігін баяндайды. Роман-эссе форматында жазылған. Шәрбану Бейсенова әйелдер бейнесін тек отбасы шеңберінде ғана емес, ұлттың тағдырына ықпал еткен тарихи тұлғалар ретінде көрсетеді.

Шығарма желісіндегі қоғамдық және теңсіздің стереотиптерді талқылау. Жазушы Кемелбаева Айгүл Жолдасбайқызының «Ханымбике», «Қоңырқаз» әңгімесі.

Шығарма желісінде кездесетін қоғамдық стереотиптер мен теңсіздік мәселелері: бұл шығармада қоғамдық стереотиптің бір бөлігі көрсетілген. Яғни, бала мәселесі. Шығарма желісінде Малайдың ұлы Тінібек Қазанғап бидің қызына құда түсуге жаушы жібереді. Қазанғап сол кездің байы. Оның екі ұлы, бір қызы болады. Қызы өте ерке өскен, алайда қайсар мінезімен елге танылған. Ағалары сияқты атқада мінген, сол кездегі тұрмыс-тіршілікке де араласып тұрған. Ханымбикенің көріпкел қасиеті болады. Өзінің түсіне аталары аян беріп жеті бала дүниеге әкелесін деп айтады. Қыз өзінің әкесіне қарсы тұрмай Айтқожаға тұрмысқа шығады.

«Қазанғап би текті жерге қыз ұзатуға, сүйіндікпен құдандылыққа іші қарсы болғанымен, «Қыз бала өскен ұясына аз күн қонақ, ата салтымен ұлдан кем көрмей өсірдім. Қызым құтты орнына қонып, бақытын тапсын. Елдей мен Ес, екі ұлдың шын тілеушісі қарындас, үкілеп өсірген қарағым бұған не дер екен, әуелі соны сұрап білейін» деп шешесі арқылы қызының ойын білді» [7,214]. Шығарма желісінен байқайтын бір сәт, әкесіне құда түсуге келген жалшылар қызының қолын беруде сұрайды. Алайда әкесі бірден қызын бермей, анасы арқылы қыздың ойын білуді ұсынады. Байқайтын сәт сол жылдары жасы үлкен ақсақалдарға немесе бай адамдарға қыздарын бірден беріп жіберетін. Ал автор бұл әңгімеде сол кездегі айтыруды басқандай көзқараспен ұсынған. Теңсіздік мәселесін байқауға болады. Ер мен әйелдің өздерінің дауыс беру құқығының болуы.

Жоғарыда айтып өткендей бір мәселе бала жайында. Ұзақ жылдар бойы Ханымбике бала көтере алмай жүреді. Біраз халықта оларды сөз ете бастайды. Мәселен мына бір үзіндіге назар аударсақ: Рух пен жан бір емес. Жан – рухтың қабығы. Рух – Жаратушының жанға дарыған асыл сәулесі, кіршіксіз саф таза қуаты. Адам рухқа лайық іс қылмаса ақыры тұқымы азып құриды [7, 220]. Қарап отырсақ қоғамдық стереотип мәселесі. Егерде неше жыл отау құру арқылы бала болмаса, ер адамға басқа әйел әперу керек деген мәселені нақты байқауға болады. Бұндай жағдаят қазіргі біздің қоғам да үлкен мәселені көтеріп тұр. Әңгіме желісінің соңында Ханымбике неше жылдан кейін жеті перзентті дүниеге әкеледі. Әңгіме барысында қазақтың

салт-дәстүріне байланысты қыздары өздерінің аналарына ұқсап, ұлдары ел билеп қызмет атқарады. Аналары дүниеден өткеннен кейін балалары мұсылманшылдық дәріппен Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи мазарының қасына апарып жерлейді. Басына құлпы тас орнатады. Мұндай құрмет иесі әйел адамының маңыздылығын айқын көрсете алады.

«Қоңырқаз» әңгімесіне келетін болсақ, бұл жерде де қоғамның көзқарасы айқын суреттелген. Яғни некесіз сәби жайында. Өзінің алдыға қойған бала арманынан бастартып, қаладан бір жола кететін Қаршыға қыздың бейнесі. Қаршығаның ағасы талай жылдар бойы нәресте сүймеген екен. Оның бар ойы өзінің қарындасының баласын бауырына басу. Сәбилі екенін білген жас Қаршыға өзінің ағасына хат жазады. Хатында сіздерді масқара қылмай кеткенім жөн деп қысқа қайырады. Алайда ағасы қарындасын ауылға шақырады. Көп ұзамай сәби дүниеге келеді. «Бала қырқынан шыққанда Қаршыға қызынан құдай болмаса адам айырмасын түсінді, ойша иемденіп, айналып-толғанып, бақыттан жасарып, кеткен аға-жеңгесіне бөпесін бермеуге бекінді» [7, 7], – деген үзіндіден Қаршығаның кішкентай бөбегін ағасына бермеуді жөн көргенін байқаймыз.

Бұл жерден байқайтын сәт автор өзінің кейіпкерін ешқашанда жалынышты күйде көрсетпеген. Батыр, байсалды, ер мінезін бірінші сатыға қойған. Тағдырдың жазмышына кейіпкерін көндіре білген. Алға ғана жылжуды бейнелеген. Ал қоғамның негізгі стереотипіне ашық көзбен қарасақ, бұндай жайтта жас қыздар өз-өздеріне қол жұмсаушеді немесе туған-туыстары ол қыздан бастартушеді. Әңгіменің барысына келсек Қаршығаның туған сәбиі мүгедектеу болады. Хорлан есімді қыз есейген сәтінде арқасынан өркеш пайда бола бастайды. Оны өзімен қатарлас жас балалар мазақ қылуды бастайды. Қаршығаныда қоғамдық орта сөз қылады. Жолда тапқан баласы мүгедек деген кемсіту сөздерді жиі естиді. Алайда, Қаршыға елдің сөзіне мән бермей өмір сүруін жалғастырады. Айгүл Кемелбаева осы туындысында сөзге тиек ететін қоғамдық стереотиптерді көрсету арқылы, нәзік жандылардың батырлығын, қайсарлығын суреттеуді де ұмытпайды. Шығарма желісінде автор мифтік тұрғыдан қыздың өркешінен қанат бітіріп, құс болып ұшып кететінін суреттейді. Ақырында анасы тұрмыс құрып, сәбилі болады. Бұл шығармада автор құстың бейнесін көрсеткен. Яғни, құс ол еркіндіктің белгісі, тазалықтың белгісі. Әрбір істің, қиыншылықтың артында әркезде жақсылық барын құстың символымен көрсеткен. Қоғамның мәселесіне төтеп бере алған Қаршығаның өмірі өзінің сахналық арманынан басында бастартады, некесіз сәбиді дүниеге әкеледі. Ал ақыр соңында қоғамдағы сөздерге мән бермей, ауылға келседе, некесіз сәбиді дүниеге әкелсе де, өз қалауына жете білген. Ауылда музыка пәнінен мұғалімдік қызметті де атқарады, екінші рет отау құрып, сәбилі де болады. Автор құстың белгісін жақсылықтың символы ретінде сүтетеген.

Шығарма желісіндегі қоғамдық және теңсіздің стереотиптерді талқылау. Жазушы Мұқанова Роза Қажығалымқызының «Мәңгілік бала бейне» әңгімесі желісінде кездесетін қоғамдық стереотиптер мен теңсіздік мәселелері: автор қоғамдағы қатігездікті, жетімдіктің сонша қиындылығын көрсеткен. Ләйлә – басты кейіпкер.

«Шіркін-ай, шіркін-ай десейші! Менен басқасының бәрі де бақытты, бәрі де көңілді. Бұл дүниенің бар бақыты оны екі мүшенің саулығында екен ғой. Көпке қиған бақыттың өзіне зар болған қандай сормандай едім. – Ләйлә той өтіп жатқан үйдің көңілді адамдарына қызыға қарады. Бұршақ-бұршақ болып төгілген көз жасын әлсін-әлсін ел көзінен жасырып сүрте берді. «Білемін, өспеймін. Құдырет-ау, басқа мазағың жетпегендей, әлі көрсетер қасыретің көп пе? Онан да біржола жоқ етіп неге жібермейсің. Неге, неге? Саған да керегім жоқ па, менің қасиетсіз бейнеме ыржалаңдап күлгің келе ме? Көңіліне басқа ермек таппай, мәңгі өспейтін қыз тағдырын қызықтайтын дедің бе?» [7, 106], – деп автор полигоннан зардап шеккен қыз тағдырын шебер бейнелейді. Ата-анасынан жастай айырылып, өзінің әпкесі Қатираның қолында тәрбиеленеді. Бұл әңгімеде қоғамның сыншыл көзқарастары, стереотиптері айқын бейнеленген. Қыз тағдырының ауыртпалығы. Жастайынан ауыр зардаптың дәмін сезіндірген қатыгез қоғам. Мысалы қазіргі қоғамда да жетімдерді елемейтін, оң көзқараспен қарамайтын әлеуметтік топтар қатары жоқ емес бар. Ләйлә есімді кейіпкер өзінің бала болып қалған

кейіпінен өте қатты қысылған жан, қоғамдық ортадан оны ысырып тастаған. Оның жай-күйі ешкімге керек емес болған. Тек бір сырласы айдың көркі болған. Айды өзіне сырлас қылған.

«Қыздың көзі жарқ етті. Қатира мырс етіп, айызы қанғандай қыздың аяқ-қолына сұқтана қарады. Ләйлә-қыз мүгедек денесіне сабырлық жинай алмай, ызаға булығып, қалшылдап барады. Қолы мен аяғына әлдекімнің көзі түсе қалса, қу жанын қоярға жер таба алмай намыстанып, есі шығатын. Мынау шамадан тыс үлкейіп бара жатқан егде қолдар мен жетілмей қалған аяғына ешкімнің көзі түспесе екен, байқамаса екен деп зар қағатын. Ал Қатира болса әдейі қақшып, шошына именіп, мұның жанды жеріне тие түскісі келгендей сұқтана, жиіркене көз тастады. Осындай Ләйлә-қыздың жаны шырқырап, жасырынар жер таппай алас ұрады» [8, 104], – бұл сюжетте тағы бір мәрте ойға келетіні мүгедектің ауыр ғалі ешкімге керек болмағаны. Әркезде өзінің әпкесі қыздың жарымжан екендігін бетіне басқанды жақсы көретіндігі. Алайда жас қыз өзінің қайсар мінезімен мойымайтын. Тағдырының берген сыйына көнетін. Қоғамдық ортаға шыққысы келмесе де, адамдармен қарым-қатынас құрмаса да төзімділікпен шыдайтын. Әңгіме барысында полигоннан зардап шеккендерді бір жиынға жинайды. Сондағысы ауыл тұрғындары мүгедек қыздың жағдайын басқа күндері елемеседе, атаулы күнде оны ауыл тұрғындары сол жиынға шақырғанды жөн көреді. Алайда Ләйлә бас тартады. Мысалы алып қарайтын болсақ, бұндай мәселе қазіргі қоғамда да бар. Ақыр соңында қыз қатты ауыр халге ұшырайды. Төсек тартып жатып қалады. Оның сырласы ай келіп, өзінің жарық бейнесімен қыздың жанарын нұрландырады.

«Ай да, қыз да бір-бірімен ажыраса алмай, бірін бірі қимай ұзақ айналасы. Жарық Ай Ләйлә-қызды қара жерге қимады. Ләйлә да алғаш рет Айды түн қойнына қимаған. Ұзақ кідірістен кейін, екеуінің бір-біріне деген тартылыс сезімі әлсірей берді. Екеуі екі тіршіліктің елшісіндей елеідеп, алшақтап қашып бар жатты.

Жап-жарық Ай қыз бен жерді айналып, алыстап барады. Ләйлә-қыздың жанары Айға қадалған қалпы айрылғысы келмеді. Соншалық қиналып жатып тырысып еді, жігері жететін емес. Бойына біткен күш-қайрат мүлдем азайып барады, бітіп барады. Қыз бетіне түскен Ай сәулесінен самайына қарай құлап, жол салып, дөңгелеп жатқан көз жасы анық көрінеді. Жанарындағы көлкілдеген жастың әсері ме, қыз көзінің сәулес азайып кеткенедей болды. Жанталасып, егде қолдарымен көз жасын сүртіп тастауға тырысып еді, қолғалтпады. Ләйлә-қыз мұнайып, жанарын бір жұмып, дем алып тағы ашамын деген, бірақ...

Жан тапсырған төсектегі қыз суретін ұзақ айналаған Ай биіктеп, жылжып кетті. Мәңгілік қоштасып кетті. Екі тіршілік:

Бірі – жер баласы, бірі – түн баласы» [7, 111], – автор бұл сюжетте ай мен қыздың мәңгілікке қош айтысатын бейнесін суреттейді. Ақырында қыз ауыр халден көз жұмады. Қоғамдық стереотип мәселесі бейнеленген. Яғни, мүгедектер қатары қоғамнан тыс қалатыны. Қоғамда әйел дауысының болмауы.

Жазушы Омарова Мадина Мырзахметқызы «Қария», «Ана ғұмыр», «Қара қыз», «Балалық шақ» шығармалар желісінде кездесетін қоғамдық стереотиптер мен теңсіздік мәселелері: жазушы туындысы әйелдің тағдыры, ана мен әженің бейнелері сондай-ақ өзінің басынан кешкен оқиғаларын суреттеген. «Ана ғұмыр» әңгімесінде әжесінің тәрбиесін көрген жас қыздың оқиғасы. Анасыда, әкесіде, әжесі бола білген асыл жанның кейіпін автор жақсы суреттеген. Жеті жасқа толған шағында әкесі дүниеден озады. Қанша жерден бала дегенмен, ең жақын адамының бұл күйі оған да әсер етіп, ақырындап алаңсыздық орнын мұн, әлдебір көмескі бақытсыздық сезімі жайлай бастады [9, 5]. Бұл үлкен қайғы әжесіне ауыр соғады. Қоғамның тылсым күштері әжені әлсіретіп жібереді. Анасы отыз төрт жасында төрт баламен жесір қалады. Сондағы қоғамдағы жесір тағдыры. Шығарма желісінде анасы қазіргі шынайы өмірдегі сияқты балаларын асырау үшін екі жерде жұмыс істеп күндерін көреді.

Автор шығармада әрбір әйел кейіпкерінің ішкі әлемін, әйелдің қоғамдағы орнын, оның қиындықтарға және қуаныштарға төтеп бере алатындығын, сондай-ақ нәзіктігімен және өзіндік жеңіл сарынмен сипаттаған. Автор шығармасында қоғамның ішіндегі нәзік жандыларға ерекше көңіл аударған. Психологиялық жай-күйін сипаттаса да, қоршаған ортаның әсерін, қоғамдағы әйелдерге қатысты стереотиптер мен қиындықтарды ашудың

тетігін таба білген. Шығарма кейіпкерлері өмір жолында әрқашан күрескер, өз жолын табуға тырысатын, бірақ сонымен бірге жан дүниесімен күресетін нәзік жандылар образын құрастырған. Және де әйел адамының бостандығын, құқықтарын қорғаудан бөлек, ана кейіпіндегі образдарды жақсы суреттеген. Мысалы «Қара қыз» әңгімесінде жас қыздың бейнесінің сомдалуы. Өмірдің түрлі қырларына төтеп бере алатындығы, төзімділігі баса назарда бейнеленген.

Ш. Бейсенова, Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, М. Омарова әйел адамының жанашыр жыршылары нәзік жандылардың қайсарлығы мен батырлығын, махаббат пен пәктікті қатар алып жүретінін дәлелдеп кеткен. Мысалы, Құран Кәрімде Алла тағала: «Ей адамдар, сендерді еркек пен әйел етіп жараттық және бір-бірлерінді біреулерің үшін сендерді ұлт пен ұлыстарға бөлдік [10, 23], – дейді. Яғни бұл аятта ер адам ғана жоғарғы дәреже де тұрады деген мағына жоқ. Жоғарыда айтып өткендей әйел адамы тек үй шаруашылығы мен айналысып ғана қоймай көптеген функцияларды атқара алатыны дәлелденген. Біздің қоғамда бір қағида бар, ер адам жасаған дүниені әйел адам жасай алмайды немесе әйел адамы жасайтын дүниені ер адам жасай алмайды деген ұғым қалыптасқан. Табиғи айырмашылықты алатын болсақ, әрине ер адам бала көтеру, бала емізу секілді функцияларды атқара алмайды. Ол табиғаттың аспектісі. Әйел адамы да сол сияқты ер адамының табиғатынан жаратылған функцияларын атқара алмайды.

Қазіргі таңда қоғамдық теңдікке, зорлық-зомбылық мәселесіне арналған көптеген халықаралық конвенциялар мен заңдар бар. Гендерлік зорлық-зомбылық немесе әйелге қатысты зорлық-зомбылық құрбандарына қатысты көптеген таптаурын бар, бірақ іс жүзінде мұндай жағдайлар кез келген әйелде болуы мүмкін [11]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары ол кезкелген қоғамдық тап өкілдері бола алады. Яғни олар ауқатты немесе кедей, білімді немесе сауатсыз, тұрмыста немесе басы бос болу. Авторлардың шығарма желісін талдаған кезде жеке басының бас бостандығы, еркіндігі, қоғамда беретін дауысының бар екендігі айдан анық суреттелгенің көрдік. Бүгінгі таңда БҰҰ жүйесінде жиырмадан астам халықаралық конвенциялар қабылданды, олар қоғамдық өмірдің түрлі салаларында: саяси, экономикалық, әлеуметтік, білім беру және мәдениет салаларында әйелдердің және балалардың құқықтық мәртебесін реттейді [12]. Ш. Бейсенова, Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, М. Омаровалардың жазған туындыларынан теңдікті орнату үшін кейіпкерлер түрлі кедергілер мен қиындықтарға төтеп бере алды. Жаңағы аталмыш туындылар әлеуметтік ортаны өзгертуге, адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге, қоғамның жалпы дамуы мен өркендеуіне септігін тигізетіні айдан анық. Өткен ғасырларда бүтін бір ауылдың, елдің, халықтың анасына айналған дана, ақылды, көреген Домалақ ана, Зере әже, Ұлжан аналар қай заманда да қазақ әйелінің озық үлгісі болып қала бермек [13].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ш.Бейсенова, Р.Мұқанова, А. Кемелбаева, М. Омарова сынды жазушыларымыздың шығармашылығымен танысқанда әркез әйел мәселесінің жоғарғы деңгейде тұрғанын байқай аламыз. Қоғамдағы түрлі стереотиптерге төтеп бере алған, ойларын ашық түрде жеткізе алған, ер мен әйел арасындағы теңсіздік мәселесіне де көңіл бөле отыра, шығармаларындағы кейіпкерлерін батыр етіп сомдаған. Қазір қоғамда теңсіздік мәселесі жоғарғы деңгейді зерттеліп келе жатыр.

Бұл авторлардың туындыларын оқыған сәттен-ақ нәзік жандылардың ішкі жан дүниесі мен қатар рухани көрінісін патриархалды еркіндікті ту ететінін байқауға болады. «Сүзгенің соңғы күндері», «Мәңгілік бала бейне», «Қоңырқаз» шығармаларындағы негізгі мазмұн әйел адамдарының жеке тағдыры сонымен қатар тұтас бір ұлттың, қоғамның негізгі символы ретінде көрсетілді. Олар сана мен әлеуметтік әділетсіздікке қарсы үн қатып, шығарма кейіпкерлері арқылы адам құқықтарын, ар-ожданын, еркіндік сияқты маңызды мәселелерді көтерді. Авторлардың шығармаларындағы нәзік жандылар бейнесі табиғатпен үндес, сыршыл, рухани ізденіс үстіндегі тұлға ретінде бейнеленеді.

Әдебиет әлеміндегі теңсіздік мәселесі көбінесе, адамның әлеуметтік статусына, жынысына, этникалық тегіне, білім деңгейіне, мүмкіндіктеріне және басқа да факторларға байланысты қалыптасады. Мақалада жазушыларымыздың жазған шығармасындағы әйел тақырыбы қазіргі қоғамдағы болып жатқан мәселелерді салыстырмалы түрде шығарма желісімен айшықтап зерттелді. Ер мен әйел арасындағы көшбасшылыққа талас, нәзік жандылардың қоғамға дауыс бере алу құқықтары, тұрмыстағы зорлық-зомбылық мәселесі қарастырылды. Этникалық және ұлттық, әлеуметтік теңсіздік түрлеріне байланысты айырмашылықтары көркем шығармада қалай берілгені туралы әдеби талдау арқылы көрсетілді. Мақалада әйел затының батырлығы, байсалдылығы талданды. Жазушыларымыздың жазған әр шығармасы қазіргі қоғамдағы жас қыздарға деген ізгі ниетпен парасатылықты дәріптейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қарабаев Ш. Әлеметтану негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2007. – 528 б.
- 2 Özakin D. Feminist hareketin dünya edebiyatındaki bir yansıması olarak «Kadın Gotiği» // Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Халықаралық әлеуметтік ғылымдар журналы. 2021. – 96-113 б.
- 3 Zhumatayeva A.N. Gender discourse in Abay's poetry // Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті хабаршысы. №3. – 2023. – 452-469 б. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3>
- 4 Odette Kelada. Challenging Voices: Listening to Australian Women Writers across Time to Understand the Dynamics Shaping Creative Expression for Women Writing Today // Базель, Швейцария. № 4 (3). – 2024. – 197-213 б. DOI: <https://doi.org/10.3390/literature4030015>
- 5 Abisheva Zh.R. The Kazakh wife and gender policy // «Қазақстандағы гендерлік саясат: билік пен қоғам» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – 2010. – 178-180 б.
- 6 Бейсенова Б. Туған үйдің түтіні. Таңдамалы шығармалар. – Астана: Фолиант, 2011. – 464 б.
- 7 Кемелбаева А. Таңдамалы: әңгімелер, повесттер. – Астана: Фолиант, 2024. – 392 б.
- 8 Мұқанова Р. Шатыр астындағы мен. Әңгімелер мен драма. – Алматы: Жазушы, 2008. – 288 б.
- 9 Омарова М. Ана ғұмыр: проза. – Алматы: Жалын, 2009. – 128 б.
- 10 Imambai D. Gender policy and women in Kazakh society // AQIQAT ұлттық қоғамдық-саяси журнал. №3. – 2018. – 16-24 б.
- 11 Айдарбаева М. Гендерлік теңдік: зорлық-зомбылықтың түрлері мен профилактикасы. URL: <https://azattyq-ruhy.kz/society/48374-genderlik-tendik-zorlyk-zombylyktyn-turleri-men-profilaktikasy> (қаралды: 22.12.2022).
- 12 Qorganbaeyeva E.A. Theoretical and legal issues of protecting the rights of women and children // Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы. №1 (45). – 2020. – 16-17 б.
- 13 Төлегенқызы Ж. Іскер әйелдер отбасын да, отанын да өрге сүйреп жүр // Semey tany. № 116 (19296). – 2022. – 6 б.

Материал баспаға түсті 09.01.2025

Проблемы общественных стереотипов и неравенства в произведениях (Ш. Бейсенова, Р. Муканова, А. Кемелбаева, М. Омарова)

С.Е. Мубаракова

«Alikhan Bokeikhan University» докторант, Семей, 070000, Казахстан

В статье рассматриваются основные стереотипы и неравенство в обществе как одна из актуальных и социальных проблем современности. В форме исследования из произведений наших писателей, таких как Шарбану Бейсенова, Роза Муканова, Айгуль Кемелбаева, Мадина Омарова, иллюстрируются трудности женщин в обществе, путь их

становления как личности, проблемы неравенства. В ходе исследования также рассматриваются этапы разделения видов стереотипов в обществе, сравнительные методы. Цель статьи – проблема феминизма в литературных произведениях, а также через глубокий анализ социального стереотипа, выявление его причин и последствий в обществе. Литература – это зеркало общества. Изучение основных идей и ключевых моментов, формирующихся в литературных произведениях, глубины и многогранности проблемы социальных явлений и неравенства. Проблема социального неравенства всегда была одной из самых важных тем в области литературы. Он также служит эффективным средством обращения к различным проблемам, происходящим в обществе, в борьбе с несправедливостью. Как показаны в произведениях Шарбану Бейсеновой «Последние дни Сузги», «Казахские девушки», пьеса Розы Мукановой «Образ вечного ребенка», повесть Айгуль Кемелбаевой «Кара Кыз», Мадины Омаровой «Ночное небо», «Акку арман». В сети сочинений дается представление о том, как женщины – писатели формировали типичные образы, сходства, сопоставления. В статье показано, что социальные проблемы в ключевых этапах истории человечества, в том числе неравенство, способствуют улучшению, изменению общества через сеть произведений, затрагивая вопросы стереотипов.

Ключевые слова: стереотип, проблема неравенства, феминизм, типичный образ, социальное неравенство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Карабаев Ш. Основы мировой науки: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2007. – 528 с.
- 2 Özakin D. Feminist hareketin dünya edebiyatındaki bir yansıması olarak «Kadın Gotiği» // Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Международный журнал социальных наук. 2021. – 96-113 с.
- 3 Zhumatayeva A. N. Gender discourse in Abay's poetry // вестник Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. №3. – 2023. – 452-469 с. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3>
- 4 Odette Kelada. Challenging Voices: Listening to Australian Women Writers across Time to Understand the Dynamics Shaping Creative Expression for Women Writing Today // Базель, Швейцария. № 4 (3). – 2024. – 197-213 с. DOI: <https://doi.org/10.3390/literature4030015>
- 5 Abisheva Zh. R. Kazakh wife and gender policy // Международная научно-практическая конференция «Гендерная политика в Казахстане: власть и общество». 2010. – 178-180 с.
- 6 Бейсенова Б. Дым родного дома. Избранные произведения. – Астана: Фолиант, 2011. – 464 с.
- 7 Кемелбаева А. Избранное: рассказы, повести. – Астана: Фолиант, 2024. – 392 с.
- 8 Муканова Р. Я под крышей. Рассказы и драма. – Алматы: писатель, 2008. – 288 с.
- 9 Омарова М. Жизнь матери: проза. – Алматы: Жалын, 2009. – 128 С.
- 10 Imambai D. Gender policy and women in Kazakh society // aqiqat Национальный общественно-политический журнал. №3. – 2018. – 16-24 с.
- 11 Айдарбаева М. Гендерное равенство: виды и профилактика насилия. URL: <https://azattyq-ruhy.kz/society/48374-genderlik-tendik-zorlyk-zombylyktynturleri-men> profilaktikasy (просмотров: 22.12.2022).
- 12 Qorganbaeyeva E. A. Theoretical and legal issues of protecting the rights of women and children // вестник Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета. №1 (45). – 2020. – 16-17 с.
- 13 Тулегенкызы Ж. Деловые женщины тащат за собой и семью, и Родину // Semey tany. № 116 (19296). – 2022. – 6 с.

Материал поступил в редакцию журнала 09.01.2025

Problems of social stereotypes and inequalities in works (Sh. Beisenova, R. Mukanova, A. Kemelbayeva, M. Omarova)

S. Mubarakova

«Alikhan Bokeikhan University», doctoral student, Semey, 070000, Kazakhstan

The article examines the main stereotypes and inequality in society as one of the urgent and social problems of our time. In the form of research from the works of our writers, such as Sharbanu Beisenova, Rosa Mukanova, Aigul Kemelbayeva, Madina Omarova, the difficulties of women in society, the path of their formation as individuals, and the problems of inequality are illustrated. The study also examines the stages of separation of types of stereotypes in society, comparative methods. The purpose of the article is the problem of feminism in literary works, as well as through an in – depth analysis of a social stereotype, identifying its causes and consequences in society. Literature is a mirror of society. The study of the main ideas and key points emerging in literary works, the depth and versatility of the problem of social phenomena and inequality. The problem of social inequality has always been one of the most important topics in the field of literature. It also serves as an effective means of addressing various problems occurring in society in the fight against injustice. As shown in the works of Sharbanu Beisenova «The Last Days of Suzga», «Kazakh Girls», the play by Rosa Mukanova «The Image of the Eternal Child», the novel by Aigul Kemelbayeva «Kara Kyz», Madina Omarova «Night Sky», «Akku arman». The essay network gives an idea of how women writers formed typical images, similarities, and comparisons. The article shows that social problems at key stages of human history, including inequality, contribute to the improvement and change of society through a network of works, addressing issues of stereotypes.

Key words: stereotype, inequality problem, feminism, typical image, social inequality.

REFERENCES

- 1 Karabaev Sh. Fundamentals of World science: a textbook. – (Almaty, 2007) – 528 [in Kazakh]
- 2 Özakin D. Feminist hareketin dünya edebiyatındaki bir yansıması olarak [«Kadın Gotiği» // Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. International Journal of Social Sciences]. 2021. – 96-113 [in Turkey]
- 3 Zhumatayeva A.N. Gender discourse in Abay's poetry // [Bulletin of the Abylai Khan Kazakh University of international relations and world languages]. №3. – 2023. – 452-469 p. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3> [in Kazakh]
- 4 Odette Kelada. Challenging Voices: Listening to Australian Women Writers across Time to Understand the Dynamics Shaping Creative Expression for Women Writing Today // Basel, Switzerland. № 4 (3). – 2024. – 197-213 DOI: <https://doi.org/10.3390/literature4030015> [in Switzerland]
- 5 Abisheva Zh. R. Kazakh wife and gender policy // International scientific and practical conference «Gender policy in Kazakhstan: government and society». 2010. – 178-180 [in Kazakh]
- 6 Beisenova B. The smoke of her native home. Selected works. – Astana: Foliant, 2011. – 464 p. (Almaty, 2008) [in Kazakh]
- 7 Kemelbaeva A. Favorites: short stories, novellas. – (Astana, 2024) – 392 [in Kazakh]
- 8 Mukanova R. I'm under the roof. Short stories and drama. – Almaty: writer, 2008. – 288 p. (Almaty, 1994) – 209 [in Kazakh]
- 9 Omarova M. The life of a mother: prose. (Almaty, 2009) – 128 [in Kazakh]
- 10 Imambai D. Gender policy and women in Kazakh society // Aqiqat National Socio-political Journal. №3. – 2018. – 16-24 [in Kazakh]
- 11 Aidarbayeva M. Gender equality: types and prevention of violence. URL: <https://azattyq-ruhy.kz/society/48374-genderlik-tendik-zorlyk-zombylyktyn-turleri-men-profilaktikasy> (views: 22.12.2022). [in Kazakh]
- 12 Qorganbaeyeva E. A. Theoretical and legal issues of protecting the rights of women and children // [Bulletin of the Kazakh Humanitarian and Legal Innovation University]. №1 (45). – 2020. – 16-17 [in Kazakh]

13 Tulegenkyz Zh. Business women drag their family and Homeland with them // Semey tany. № 116 (19296). – 2022. – 6 [in Kazakh]

Received: 09.01.2025

MFTAP 17.82.20

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp286-298](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp286-298)

К.А. Мусабеков¹, Г.Д. Кошикбаева¹, Ш.Е. Алтынбеков¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы

Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «БЕСЕУДІҢ ХАТЫ» ДРАМАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Мақалада жазушы Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасының поэтикалық ерекшелігі талданған. Мақаланың басты мақсаты – драмадағы көркемдік элементтер арқылы жасалған жалпы поэтикалық ерекшелікті саралау арқылы жазушының шығармашылық шеберлігі мен көркем бейне сомдау ерекшелігін ашу.

Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы – Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» пьесасының ерекшелігін саралай отырып, қазіргі қазақ әдебиетінің драматургия саласындағы поэтикалық өсу жолын дәйектеу.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеу еңбектері алынды. Атап айтсақ, М. Әуезов, Р. Нұрғали, А. Тымболова, Т. Пентер, А. Софер, О. Николаева және тағы басқа зерттеушілердің еңбектері алынды.

Зерттеу барысында жазушы Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасындағы ұлттық реңк, жазушы ұстанымы, көркемдік ерекшелігі және жалпы қазақ елі тарихының трагедиялық жағдайдағы ұлт ардақтыларының халық үшін еткен қызметтері талданып, жаңаша сипаты ашылды. Жазушының поэтикалық тілі арқылы жасалған көркем бейнелердің ерекшеліктері талданды.

Зерттеу кезінде талдау, бақылау, фактіге негізделген материалды саралау және жүйелеу барысында сипаттау әдістері пайдаланылды.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – жалпы қазіргі қазақ әдебиетінде поэтика терминінің мәнін толық ашатын және оның зерттеу нысаны ретінде қалыптасқан теориялық ұғымдардың мағынасын аша түсу арқылы драматургиялық шығармаларды жаңаша талдау үлгісін көрсетуінде.

Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы – бұл мақаланы жоғары оқу орындарындағы қазіргі қазақ әдебиетінің драматургия саласын оқыту кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: драматургия поэтикасы, ұлттық реңк, идея поэтикасы, композиция поэтикасы, драмалық тартыс, трагедиялық.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Әдеби шығармалардың құрылымы және оларда қолданылатын эстетикалық құралдар жүйесі, сондай-ақ оларды өзгертудің тарихи заңдылықтары, авторлық ойды көркем түрде жүзеге асырудың мүмкін жолдары туралы әдебиет теориясы ғылымының бөлімі поэтика деп аталады. Жалпы әдебиет теориясында поэтика ұғымы үшке бөлініп қарасырылады, алғашқысы теориялық поэтика немесе макропоэтика деп аталып, онда шығарманың теориялық ерекшелігі, көркем мәтіннің құрылымы, бейнелік ерекшеліктері зерттеледі. Екінші жеке поэтика немесе микропоэтика белгілі бір әдеби шығарманы зерттеумен айналысады. Үшіншісі тарихи поэтика әртүрлі халықтардың әдебиеттеріндегі поэтикалық әдістердің эволюциясын зерттейді.

Поэтиканы тар мағынада қарастырсақ, тұтас жүйе, көркем құралдардың жиынтығы, шығарманың композициясы мен сюжеті, тілі және стильдік сипаты қарастырылады. Сонымен бірге поэтиканың шығармадағы көрінісі авторлық ұстанымға байланысты да қарастырылады. Мәселен, М. Әуезов шығармаларының поэтикасы, М. Мақатаев өлеңдерінің поэтикасы сияқты тақырыптар. Немесе белгілі бір жанрға, бағытқа, ұлттық әдебиетке қатысты да қарастырылады. Мысалы роман жанрының поэтикасы, постмодернизм поэтикасы және т.б.

Поэтиканың мақсаты – шығарманың эстетикалық әсерін қалыптастыруға қатысатын мәтін элементтерін бөліп көрсету және жүйелеу. Сайып келгенде, бұған көркем сөйлеудің барлық элементтері қатысады, бірақ әртүрлі дәрежеде: мысалы, лирикалық өлеңдерде сюжет элементтерінің рөлі азырақ болса, ал үлкен прозада керісінше сюжеттік құрылым басты назарда болады. Сондықтан кез келген жазушының шығармасын талдау кезінде поэтикалық элементтердің жоғарыда аталған талап-деңгейін де білу маңызды.

Поэтика – көркем әдебиеттің ішкі құрылымын, стильдік, композициялық және бейнелеуіштік жүйесін зерттейтін ғылым. Драматургияда поэтика тек тілдік деңгеймен шектелмей, сахналық әрекеттің логикасы мен көркемдік жүйесін тұтас қамтитын кешенді ұғымға айналады. Драмалық шығарманың ішкі заңдылықтары мен көркемдік ерекшеліктерін түсіну үшін поэтикалық талдау аса қажет.

Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасының поэтикалық ерекшелігі туралы мақаламызда жазушы тілі мен оның авторлық ұстанымы арқылы сомдалған кейіпкерлердің ерекшеліктері сараланған. Автор халық мүддесін ойлаған тұлғаларды бейнелегенде олардың мінез ерекшелігін де үнемі диалогтар мен монологтар арқылы көрсетіп отырады. Кейіпкерлердің сөйлеу мәнері мен авторлық ремаркалар арқылы берілген сөздер драматург тілінің ерекшелігін байқатады. Автордың поэтикалық тілі мен ой оралымдары жалпы шығарманың тұтас туынды ретінде қалыптасуына әкелген.

Автор поэтиканың драматургиялық шығармада оқиға дамуына, кейіпкер психологиясының ашылуына және сахналық әрекеттің динамикасына қалай ықпал ететінін зерделейді. Қазақ драматургиясы мысалында поэтикалық құралдардың ұлттық мәдениет пен дүниетаным көрінісі ретіндегі қызметі де қарастырылады.

Драматургияда поэтика үш негізгі элементтерге сүйенеді:

- Композиция – оқиғаның басталуы, шиеленісуі, кульминациясы мен шешімі. Бұлар драмада сахна мен көріністер арқылы беріледі.
- Диалог – драмалық поэтиканың негізгі тілдік құралы. Кейіпкер мінезі, жан дүниесі, конфликті диалог арқылы ашылады.
- Көркемдік образ – кейіпкердің ішкі болмысы мен әрекеті поэтикалық деңгейде бейнеленеді.

Жазушының тарихи тақырыптағы драматургиясының поэтикалық ерекшелігі туралы айтқанда макропоэтикалық ұстаным бойынша жалпы пьесаның көтерген жүгі мен жалпыадамзаттық құндылықтар бойынша ашқан идеялық ой-түйіндері қарастырылуы заңды. Себебі жазушының адам болмысын ашуда қазақ халқының басынан өткен зұлмат жылдарды оқиға ретінде алып тұрғанымен, адам жанының биік парасатымен қатар зұлымдыққа бой ұрған адам жанының құлдырауын бейнелі түрде көрсетуде макропоэтика элементтерін қолданған.

КІРІСПЕ

XX ғасырдағы қазақ елінің басындағы ең трагедиялық жағдайлар қызыл террормен және соның нәтижесіндегі ашаршылық тақырыбымен байланысты. 1932-1933 жылдардағы қолдан ұйымдастырылған алапат аштық құрбандары мен оны көзімен көрген қазақ зиялыларының тағдырлары Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» трагедиялық драмасында үлкен пафоспен бейнеленеді. Шерхан Мұртаза – қазақ әдебиетіндегі өткір қоғамдық тақырыптарды көтерген қаламгер, өткір тілді драматург ретінде белгілі тұлға. Оның «Бесеудің хаты» драмасы – 1930-жылдардағы зұлмат заманды, тоталитарлық жүйенің қазақ халқының зиялы қауымына жасаған қысымын бейнелейтін тарихи-философиялық туынды. Бұл пьесаның

поэтикасы тарихи шындық, ұлттық мүдде, азаматтық үн мен көркемдік шешімнің өзара үйлесімімен ерекшеленеді. Шерхан Мұртаза – қазақ әдебиетіндегі өткір қоғамдық тақырыптарды көтерген қаламгер, әрі шыншыл драматург. Оның «Бесеудің хаты» драмасы – 1930-жылдардағы зұлмат заманды, тоталитарлық жүйенің қазақ халқының зиялы қауымына жасаған қысымын бейнелейтін тарихи-философиялық туынды. Еліміздегі ашаршылықтың басты себебі – мәжбүрлі түрде және қиянатпен қарапайым ғана «ұжымдастыру» деп аталатын мемлекеттік шарадан басталғанын автор анық көрсетеді. Пьесаның жалпы тақырыбы қазақ еліндегі ашпықтың зардаптары туралы болғанымен, автордың негізгі ұстанымы – ел басына нәубет заман туғанда қазақ зиялы қауымының ел үшін жасаған ерен еңбегін көрсету және тарихи шындықты көркем түрде беру болған. Жазушы өз шығармашылығында Т. Рысқұловқа прозалық туындылар арнағанымен, оның қоғам қайраткері ретіндегі тағы бір қырын драматургия арқылы көрсетеді. Жалпы әдеби жанрлардың ішінде драматургия қиын жанр болып танылғанымен, автор бұл жанрда өз кейіпкерлерін өте тамаша сомдаған. Бұл пьесаның поэтикасы тарихи шындық, ұлттық мүдде, азаматтық үн мен көркемдік шешімнің өзара үйлесімімен ерекшеленеді. М. Әуезов: «қиын жанр, ең жауапты жанр және сәті келген шағында ең бір көптік жанр – драма жанры» [1], – деп драманың барлық жанрлардың ішіндегі ең күрделісі екендігін айтқан. Шетелдік зерттеушілер де драманы: «Драма (грек тілінен аударғанда – іс-әрекет) – әлемді іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, динамика арқылы бейнеленетін әдебиеттің ерекше бір түрі. Драма негізінен сахналық қойылымға арналған, сондықтан ол әрі әдебиетке, әрі театр өнеріне жататын ерекше өнер түрі», – деп оны әлемді бейнелеудің ерекше түрі деп таниды [2].

Қазақ драматургиясының белгілі бір белестерді игеріп жаңа биікке шыққандығының көрінісі Ш. Мұртазаның «Бесеудің хаты» пьесасынан көрінеді. Тарихи тақырыптағы шығарманың архитектурасы мен ішкі құрылымы және авторлық шешім арқылы берілген қазақ күйлерінің орындалуы жалпы идеяны ашуға қызмет етіп тұр. Тарихи туындының көтерген мәселесі жалпы адамзаттық құндылықтардың асқақтығы мен құлдыраушылығын бейнелейді. Асқақтығын халық үшін бастарын бәйгеге тіккен ел азаматтарының әрекетінен көрсек, құлдыраушылығын халықтың басына қара бұлт үйірген адамдардың өздерінің әрекеттері үшін еш қысылмай, қайта езілген халықты одан сайын езе беруді жоспарлы түрде атқарғандарынан көреміз.

Профессор, белгілі ғалым, драматургия зерттеушісі Р. Нұрғалиев өз зерттеулерінде қазіргі қазақ драматургиясының жаңа белесіне баға бере келе: «Қазақ драматургиясының бүгінгі жаңалықтарын, даму тенденциясын бағдарлағанда мазмұн мен форма арасындағы диалектикалық байланыс күрделілігін ерекше еске тұта отырып, бірнеше салаға жеке-жеке назар аударып, түйінді мәселелерді арнайы бажайлау шарт. Көркемдік құралдар, әдеби дәстүрлер оп-оңай, тез өзгере салуға ырық бермейді, алайда, суреткердің дүние танымы, тақырыпқа келуі, бейне жасауы – бұл орайдағы құбылыстар, түптеп келгенде, болмыстың, өмірдің ағымынан жырылып, томаға тұйық қала алмайды» [3, 272], – дейді. Шынымен де қазіргі қазақ әдебиетінің асыл жауһарына айналған «Бесеудің хаты» театрларда қойылғанда көрермендер шынайы өмірді көріп отырғандай әсер алғаны анық. Автордың басты идеясы ашаршылық жылдарындағы қазақ зиялылары мен ел билеген шовинистік идеология өкілдерінің тартысы арқылы ашылады.

Қазақ драматургиясында поэтика ұлттық дүниетаным және дәстүрмен астасып жатады. «Бесеудің хаты» – тарихи трагедия. Кейіпкерлер өз тағдырын құрбан ету арқылы шындықты айтуға бекінеді. Бұл трагедиялық шешім – ұлттық рух пен әділеттің салтанатын көрсетуге бағытталған.

Шерхан Мұртаза трагедиялық поэтиканы қолдана отырып, көрерменге ар-ождан, адалдық пен тарихи шындық жайлы терең ой тастайды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу материалдары ретінде Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» трагедиялық драмасы және оны талдаған ғалымдардың зерттеулері мен қазақ халқының басындағы нәубет жылдардағы тарихи деректер алынды. Герменевтикалық талдау, дәйектеу әдістері қажетінше пайдаланылды. Герменевтикалық талдау дегеніміз қандай да бір мәліметтерге, сүйеніп мәтіндегі ойды, сөзді, ұғымды түсіндіру немесе толық талқылау. Әдебиеттегі ұғымдарды талқылай отыра түсіндіру тілдегі сөздердің мағыналық сипатын әлеуметтік-мәдени факторларға негізделеді. Сондықтан да герменевтика адамдардың өзара қарым-қатынасын, адамдардың таңдаған құндылықтарын саралай отыра анықтайды. Осылайша кейіпкердің мәдени деңгейі мен құндылық туралы түсінігі қалыптасады. Ал шығармада оның бәрі тіл арқылы көрінеді. Герменевтикалық талдаудың басты қызметі де шығарманың поэтикалық сипатын жазушы тілінің көркемдігі мен ұстанымы арқылы қалай көрінгенін ашу болып табылады. Дәйектеу әдісі осы аталған герменевтикалық талдау нәтижелерін жаңаша бағамдап көрсету десек, екі әдістің бір шығарманың поэтикалық ерекшелігін ашуда қолданылуы орынды деп саналады.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазіргі қазақ драматургиясының поэтикасын талдағанда, ең алдымен жанрдың ерекшелігі мәселесіне тоқталу керек. Бұл біріншіден бүгінгі драматургияның жаңа бағыттары мен жанрлық түрлену ерекшелігіне, тарихи және көркемдік шындық пен бейнелерді сомдау техникасына байланысты. Сонымен бірге, драмалық шығармалардың поэтикалық сипатын танытатын кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарының берілу тәсілдері басты назарда тұру керек. Келесі ерекшелік – кейіпкерлердің іс-әрекеті, олар қатысатын тартыстың шынайылығы болып саналады. Дегенмен бір қарағанда драмалық шығармада автор бейнесі көрінбейтін сияқты болғанымен, автор бейнесі шығарманың өн бойында кейіпкерлерінің сөздері арқылы, олардың тартысқа қатысу мотивтері арқылы көрінеді. Бұл туралы ғалым А. Тымболова: «Кез келген көркем шығармада автор өз ойын кейіпкердің пікірі, көзқарасы, сөз саптауы арқылы береді. Ал бұл жайт драмалық шығармаларда кейіпкерлердің диалогы арқылы іске асады. Сондықтан да драматургиялық шығармалардағы жауап алмасу мақсатындағы диалогтар қысқа да нұсқа, ұтқыр ойға құрылатындықтан, нағыз шеберлікті талап етеді. Драматургия жанрының қиындығы да осында» [4, 246], – деп нақтылайды. Ойымызды дәлелдеу үшін Шерхан Мұртазаның зерттеуге алынған пьесасының прологындағы диалогқа назар аударсақ:

«Кремль. Сталиннің кабинеті. Сталин мен Рысқұлов.

Сталин. ... Неге біз жағдайды Қазақстандағы Голощекиннен емес, Мәскеудегі Рысқұловтан білеміз? Неге сенен басқа ешкім ләм демейді?

Рысқұлов. Менен басқалар да Қазақстандағы өрескел бұрмалаушылықты Сізге жеткізуге тырысқан. Бірақ олардың даусы Сізге жетпей жатыр.

Сталин. Қалайша?

Рысқұлов. Мысалы, жазушы Ғабит Мүсірепов бастаған бес адам Сізге хат жазған. Бірақ... хат ұсталған...

Сахна қараңғы тарта береді. Домбыра «Қоңырды» аңыратады» [5]. Автор пьесаны бірден тартысты сәттен бастайды. Сталин мен Тұрар Рысқұловтың арасындағы шағын ғана диалог болашақ оқиғалар мен тартыстардың басы екенін көрсетеді. Назар аударсақ, халқының тағдырына алаңдаған Т. Рысқұлов ауызынан от шашқандай зұлым да қатыгез Сталинге қаймықпай бар шындықты жайып салады. Диалог драмалық шығармаларда кейіпкер бейнесін ашуда үлкен мүмкіндік береді. «Драма дискурсында диалогты әлемді бейнелейтін құрал ретінде емес, әлемді жасайтын құрал ретінде қарастыру қажет. Ол – күрделі құрал, себебі драмалық контексте қолданылған кезде, ол көп қырлы әрі түрлі деңгейде шартталатын сипатқа ие. Диалог дискурс түрі ретінде өзіндік құрылымымен сипатталады. Диалог – интерактивті

және өзара әрекетке негізделген құбылыс. Ол – коммуникация процесіне қатысушылар арасындағы сөз алмасу тәсілі. Алайда, оның мәні тек кейіпкердің вербалды (сөздік) білдіру құралы ғана емес, одан да терең», – деген пікір ойымызды дәлелдейді [6]. Шынымен де Шерхан Мұртаза кейіпкерлерінің арасындағы қарым-қатынас динамикаға толы және өзара қарым-қатынас кезінде автор ойымен сабақтасып, негізгі идеяны береді.

Автор диалог соңын «Қоңыр» күйімен аяқтайды. Мұңға толы саз халық таргедиясының тереңдігін көрсетеді. Диалог қысқаша болғанымен оның мәні мен пьесаның құрылымындағы орны жоғары. Диалогтан Сталиннің Т. Рысқұловты жақтырмағаны байқалады. Автор оны «Неге сенен басқа ешкім ләм демейді?», – деген сөздері арқылы білдіреді.

Пьесадағы Голощекин бейнесіне келсек, автор оның сұрқия кейіпін алғаш шығармада көрінген тұсынан бастап, экспрессивті-эмоционалды лексиканы қолдана отырып береді. Ремаркалық бейнелеу аз ғана болса да оқырманының көз алдына бір халықтың басына нәубет тудырған адамның бейнесін аса бір жағымсыз, әрі жиіркенішті етіп көрсетеді. Голощекиннің сөзі басталмай тұрып-ақ оның бейнесі айқындалады. Мысалы: «Голощекин шамдалға шақшия қарап, қолтоқпақтай ауыр сиясорғышты мығымдап ұстап, сонымен шамдалды періп жібергісі келгендей... Үстінде – сұр френч. Теке сақалы селкілдеңкіреп тұрады. Жарық әуелі оның сақалына ғана түсіп, бірте-бірте түр-түсін тұлғалайды» [5], – деген үзіндідегі сөздерге назар аударсақ, оның бейнесі көз алдымызға бірден «теке сақалы» жалпылдаған сайтанның сипатын берді. Автордың «шақшия қарап», «теке сақалы селкілдеңкіреп», «Голощекин шамдалға шақшия қарап, қолтоқпақтай ауыр сиясорғышты мығымдап ұстап, сонымен шамдалды періп жібергісі келгендей» деген сөз тіркестері мен сөйлемдері ойымызды дәлелдейді. Үстіндегі киімінің де сұр болып келуі оның образын нақтылай түседі. Ғ. Мүсіреповпен болған тартыс-диалогта оның осы бейнесі надан, оқуы аз адам екенін анықтайды. Библия кейіпкерлерімен мысалдар келтіргенде де оның көп жағдайда тосылып, Ғабит Мүсіреповтен сөзден жеңілгенін, ойдан тосырқағанын көрсетеді автор. Надандығы, көкірек көзінің соқырлығы Голощекиннің әр әрекетінен көрінеді. Сыртқы түр-келбеті мен сөйлеген сөздері тарихтан да, діни кітаптан да, жалпы көркем шығармаларды да оқымаған көкірегі тас болып қатқан бейшара жанды байқатады. Өзінің надандығын ызақорлықпен, өшпенділікпен көрсетеді. Жазықсыз халықты қырып салу үшін бар мүмкіндігін салып кіріскен оның құлдыраушылыққа түскен бейнесін автор дәл, нақтылы берген. Осы суреттер арқылы драматург сол кездегі қазақ елін билеп-төстеп отырған қайырымсыз жандардың тозақтың тұрғындары екенін білдіреді.

Соңғы суретте Ғ. Мүсірепов пен Т. Рысқұловтың о дүниедегі кездесуінде тозақта жүрген осы кейіпкерлердің бейнесін сарказмдық тәсілмен көрсетіп, оқырмандары мен көрермендеріне ой тастайды. Өмірде қарапайым халықты зар жылатып, азапты аштықпен қырған адамдар басқа әлемде сол жасағандары үшін жауап береді деп көрсету арқылы автор халықты қырған зұлымдарды жазалаудағы шарасыздығын көрсеткен. Бұл өмірде жазасыз кеткен жандар өлген соң жазаланады деп діни сарын қосқан. Бұл автордың өзін және халықты жұбатуының бір түрі деуге болады.

Шығармадағы тартысты ушықтыратын бейнелердің қатарында Крайкомның ІІ хатшысы Құрамысов, бюро мүшесі Жантоқовтардың да бейнесі бар. Пьесаның 3-бөліміндегі диалогқа назар аударсақ:

«Голощекин. Енді түсіндіңдер ғой жаудың қайдан шыққанын? (Әркімнің бетіне сынап қарайды. Кейбіреулер бас изейді.) Ал бұған қандай шара бар?

Құрамысов (қозғалақтап). Бұл хаттан оңшыл оппортунистердің иісі аңқып тұр. Партиялық жолмен жазалау керек.

Жантоқов (жарыса). Олар – пантюрист!

Голощекин (сақалы селкілдеп, ұзын саусақтарын ербеңдетіп). Алашорданың иісі аңқып тұр десеңші? Ай-ай, қандай улы жыланды қойнымызға салып отырғанбыз! Ақыры шақты міне! Осы жазушысымақты Крайкомның аппаратына алдырған сен емес пе едің? (Құрамысовқа шүйіледі)» [5].

Құрамысов пен Жантоқов Голощекиннен бұрын оның ауызына сөз салып, алдыға шыға келеді. Нағыз сатқын адамдардың бейнесі осылай көрінеді. Автор ремаркада Голощекиннің

сақалын тағы бір айтып кетеді. Бұл оның шынымен де сайтанның жердегі өкілі ретіндегі бейнесін нақтылай түседі. Сатқындықтың тұтас бейнесін Құрамысов пен Жантоқовтың образдары береді. Олардың бірінің «қозғалақтап», екіншісінің «жарыса» сөйлеулері де қазақ халқын құруға бағытталған жүйенің ең кішкентай адамдары бола тұра үлкен зиянын тигізуге дайын екенін білдіреді.

Хатты халықтың қамын ойлап, өз бастарын бәске тіккен жазушы Ғабит Мүсірепов, Қазақ мемлекеттік баспасының меңгерушісі Мансұр Ғатаулин, Коммунистік жоғары оқу орнының оқу ісі жөніндегі проректоры Емберген Алтынбеков пен оның орынбасары Мұташ Дәулетқалиев, Қазақ АКСР Мемлекеттік жоспарлау комиссиясының сектор бастығы Қадыр Қуанышевтар жазады. Автор барлық қатысушыларды алмай, тек Ғабит Мүсіреповтің ғана бейнесін алып, жалпы тартысты да, оқиғаны да бір бейнемен ашады. Ақын Нұрхан мен Балым, Күләнда, Әжібай бейнелері эпизодтық сипатта болса да, оқиғаның нақтылығы мен тарихилығын ашуға қызмет етеді. Аштықтың салдарынан болып отырған сұмдық оқиғалар Ғабит пен Нұрханның ел аралауға шыққанда орын алған диалогтары мен ремаркалар арқылы көрінеді. Мысалы: «Айқарма есікті итеріп ашады. Жүк жиюлы. Аяқ-табақ, жиһаз-мүлік орнында. Бір бүйірде ақ шымылдық есіктен енген желмен желбіреп тұрады», «шымылдықты түртіп қалғаны сол, ақ перде күл болып, сау етіп сыпырылып түседі», «селк етіп», «ішінен күбірлеп аят оқып, бетін сипайды» [5] деген ремаркалар екі кейіпкердің көз алдындағы аянышты суреттен хабар береді. Артынша «Мүсіреповтің: (күйіп кеткендей). Екеуі де опат. Екеуі ғана ма екен. Бір тайпа ел ғой. Екеуі балалы-шағалы болар еді... Бір шаңырақтан қаншама отау бөлініп шығар еді...» [5], – деген сөздері беріледі. Осы бір ғана шағын үзіндінің өзінен халықтың қынадай қырылып, бір-бірінің етін жеген канибализмге дейін барғанын аса бір трагедиялық сипатта көрсетеді. Қаламгердердің ішінде алғаш рет ашаршылық тақырыбында натуралистік суреттер жасаған да Шерхан Мұртаза болды. Ауылдағы аштықтың салдарынан бос қалған киіз үйлердегі аянышты да қорқынышты суреттерді кейіпкерлер диалогы арқылы көрсете білді. Қатар-қатар тігілген киіз үйлердің ішінде тірі жан жоқ, күн астында қаңырап иесіз тұрған үйдегі мүлік шіріп кеткен. Арасында табылған адамдардың бәрі де тірі емес, өліктер ғана. Ғабит Мүсіреповтің өз көзімен көрген қорқынышты сурет кейін оның ұстанған бағытының дұрыс екеніне көзін жеткізеді.

Хат жазған қазақ зиялылары – ашаршылықтан жаппай қырылған халыққа араша түскісі келген бес азаматтың ішінде, Мансұр Ғатаулин ешқандай тергеусіз атылған. Қалған төртеуі қуғын-сүргін көрген, бірақ қандай қиыншылық болса да ел үшін шыдап тірі қалған. Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» қазақ зиялыларының әлсіз болса да тоталитарлық тәртіпке өздерінің қарсылықтарын білдіргенін көрсетеді.

Бұл хаттан кейін де халық тұрмысы жақсарып, аштықтың салдары зерттелмеді. Алайда осы жазылған хат арқылы «қазақ» деген ел өзін үкіметке таныта алды. Ел ішінде халқын ойлайтын, білімі мен білігін елге арнаған қайратты жастардың бар екені дәлелденді.

Жазушы кейіпкерлердің сөздерінің мағыналы және дәл болуын басты назарда ұстайды. Драматургиядағы жазушы тілінің маңыздылығы туралы белгілі ғалым З. Қабдолов: «Пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дөп тиердей дәл, мағыналы, мәнді болуға тиіс. Драма тілі тұжырымды, қысқа, түйінді болады. Өйткені романда бір бетке созылатын шындық пен суретті пьесада бір ауыз сөзбен беру қажет. Ал әр сөз, әр сөйлем сол сөзді айтқан кейіпкердің мінезін аңғартып, өзін танытуы шарт. Міне, осындай шығарманың тек қана кейіпкер сөзіне құрылуы – драмадағы екінші қиындық» [7], – дейді. Олай болса, Шерхан Мұртазаның пьесаларындағы өткір де, нақтылы, дәл сөз қолданыстары оның шығармаларының ерекшелігі мен құндылығын білдіреді деуге болады. Пьесаның поэтикалық қуаты да осындай ерекшелігінде. Сонымен бірге пьесада символдар мен метафоралар жүйесі де пьеса поэтикасын ерекшелеп тұр деуге болады. Мұндағы «хат» – әділет пен ар-ұжданның символы. Бұл жай қағаз емес, тоталитарлық жүйеге қарсылықтың рухани қаруы. «Бес адам» – халықтың үнін жеткізетін ар-ұждан иелері. «Қағаз бен сия» – тіл мен сөз құдіретінің символдары. Яғни автор символдық мағына арқылы өз ойын, шығарма идеясын нақтылы бере алған.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ еліндегі қолдан жасалған ашпық пен геноцид ел тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана ашық айтыла бастады. Тарихшы ғалымдар өз деңгейлерінде бұл мәселені көтерді. Бірақ қалың қауым кеңестік цензура мен идеологияның қысымынан соң есеңгіреулі жағдайда еді. Сондықтан «Бесеудің хаты» сияқты туындылар арқылы халық өткен тарихтарындағы шындықты біле алды. Шетелдік ғалым Т. Пентер қазақ елінің басындағы осынау трагедияны ерттей келе: «Қазақстанда ашаршылық апаты осы уақытқа дейін елдің ресми тарихи баяндауында аз ғана рөл атқарды. Қазақстанда геноцид туралы тезисті қолдаған бірнеше ғалымдар маңызды қолдауға ие бола алмады» [8], – деген болатын. Яғни, ғалымның пікірінен қазақ елінің тарихында болған қиын жылдар туралы тек тарихшылардың ғылыми негізді дүниелері ғана емес, көркем және әсерлі туындылар да болуы керек деген пайымды ұғуға болады.

Пьесаның басынан аяғына дейін сюжеттік желіні қамтып, тұтас туынды етіп тұрған кейіпкерлерге қосымша және маңызды дүниесі оның қазақ күйлерімен өрнектелуі. Өнер туындыларындағы трагедиялық ноталар пьесаның тақырыбын ашып қана қоймай, оның тарихи фонын да көркемдеуге әсер етіп тұр. Пьесада қазақ күйлерінің әр тартысты сәттерден кейін берілуі де көрермендеріне халық басындағы трагедиялық жағдайды жақындатып, оқиғаның негізгі тартысынағы жағдайларды қалыңдата түседі. Пьесада «Көбік шашқан», «Қорқыт күйі», «Ақсақ құлан» күйлерімен қатар Сейтектің «Заман-ай!» күйі, Мұхиттың «Қара қаншық» деген әнінің әуені орындалады. Автор күй арқылы әр бөлімді қорытындылап отырады және бұл пьесаның эстетикалық қуатын арттырған. Сөзбен сомдалған бейнелердің сахнадағы іс-әрекетін халықтың ішкі рухымен үндескен күйлер дамыта түседі, көрермендердің санасында жасалған суреттің нақтыланып, жанды бейнеге айналуына қызмет етеді. Драмалық туындылар театрда сомдалу үшін жазылғандықтан, «... театрдың «тылсым дүниесінің» киелі кілтін қолына ұстаған суретші ғана сахнаның «сиқыр» сандығын аша алады. Алдына – әлемнің күллі «күпия» қазынасын аядай сахнаға сыйдырам деп мұрат қойған суретші ғана нағыз өнер идеалына ие болады» [9]. Қазақ халқы өз тарихын тек ауызша айтып қана кетпеген, ол тарихын музыка оның ішінде басқа еш халықта жоқ күй өнері арқылы қалдырып отырған.

Қазақ халқының күй өнері туралы: «Халық күйшілері өздерінің шығармаларында адамдарды (Құдаша, Айжан қыз, т.б.), жануарларды (Ақсақ құлан, Боз айғыр, т.б.), құстарды (Аққу, Қоңыр қаз, т.б.), табиғат құбылыстарын (Ақ боран, Көбік шашқан, Сары өзен, т.б.) суреттейді. Бұдан басқа күйлер мазмұнына, характеріне қарай тарихи күйлер (Ел айрылған, Ноғайлының босқаны, т.б.), лирикалық күйлер (Ақ желең, Байжұма), аңыз күйлер (Нар идірген, Қорқыт, т.б.), қаралы күйлер (Салық өлген, Бозінген, т.б.), арнау күйлер (Абыл, Дайрабай, Ғазиз, т.б.) сияқты тақырыптарға бөлінеді. Күй өзінің музыкалық формасы жағынан әр түрлі. Қазақ күйлері ішінен 2-3 бөлімді, сирек болса да 3 бөлімді рондовариациялық синтет. формалардағы туындылар да кездеседі. Күй орындауда қағыс маңызды орын алады», [10] – деген анықтама берілген. Автор Шерхан Мұртаза өз пьесасында жай ғана кез келген күйді, әуенді ала салмаған. Мәселен, Сейтектің «Заман-ай!» деген күйі Ресей империясының айдауында болып, Сібірден аман-есен еліне оралғанда шығарған күйі болатын [11]. Мұнда да жеке адамдардың тағдырына империялық жүйенің әсері, Сейтектің жеке көрген қиындықтары жалпы елдің басына түскен нәубет басы екенін білдіреді күй мазмұны. Мұхиттың «Қара қаншық» әні де аса бір зарлы әуенге құрылған трагедиялық сипаттағы ән. Құғын көрген, қияндыққа кезіккен жанның зарлы әні пьесадағы трагедиялық нотаны қалыңдатып береді. Бір қарағанда аңшылық туралы сияқты болып көрінгенімен, әннің сөздері қиындыққа түскен жанның шарасыздығын береді. Әуені де өте зарлы. Сөздеріне назар аударсақ:

Қоянды шалмай алады қара қаншық,
Сұңқарға жем тілеген болар талшық.
Жігітке нелер келіп, нелер кетпейді,

Сыртым су болып жүрмін бауырым балшық.
Жүгірген құмнан құмға құмай тазы,
Жігіттің малдың азы мұнайтады.
Жігіттер, малым аз деп мұнаймаңыз,
Бір күні өлім келіп шұнайтады [12].

Ән сөзі мен әуеніндегі шарасыздық пен қиындыққа ұшыраған адамның жан сыры пьесадағы шарасыз халық пен халық үшін жанын беруге дайын ұлдарының жанкештілігі өзара үндеседі. Кейбір деректер бойынша «Қара қаншық» әні Мұхиттың әні емес деген ойлар бар. Бірақ автор Шерхан Мұртаза өз пьесасында бұл ән Мұхиттың әні деп бергендіктен біз де терең қазбаламай автордың ұстанымымен жаздық.

Автор Мүсірепов пен Голощекин диалогы кезінде Мүсіреповтің өте білімді екенін, Голощекиннің кей тұстарда мүдіріп, сөзден ұтылып қалатынын да көрсетеді. Мәселен, библия кейіпкерлері мен тарихи сәттердегі нақтылы оқиғалар мен дәлелді ойларды жеткізуде Мүсіреповтің сөздері ұтымды шығады. Голощекиннің ашулануының бір себебі де өзінің дәрменсіздігін сезгеннен болса керек. Ал енді Сталин мен Голощекиннің диалогы арқылы ол екеуінің бұрынғы өмірлерінде қарақшылықпен айналысқаны байқалады. Екеуінің де лақап аттарының өзі сүйкімсіз естіледі. Біреуі – Щая, екіншісі – Кобо. Еш мағынасыз және жағымсыз естілетін лақап аттары олардың болмысын танытады.

Сонымен бірге біздің қарастырып отырған «Бесеудің хаты» пьесасының халыққа өтімді болуының бір себебі осы қиын жылдары халықтың көп мөлшерінің азып-тозып, ашаршылықтың салдарынан қырылуымен қатар, халық арасынан өз сатқындарының пайда болуы, рухани құлдыраған адамдардың өз ішінен шыққан тұлғаларды дұшпан алдында жығып беруі сияқты кереғар жағдайлардың да орын алуы себеп болса керек. «Театрландырылған қойылым саласында актердің денесі мәтінді көрерменге жеткізудің негізгі құралы ретінде қызмет етеді. Бұл өзара әрекеттесу тірі театрдың мәнін қалыптастыра отырып, орындаушы мен көрермен арасындағы динамикалық қатынасты тудырады» [13]. Пьесадағы жағымсыз кейіпкерлердің сұмпаы бейнелері автордың «сақалы селкілдеп», «арық алақанын ысқылап», «қоқилана қарап», «өзін Голощекин мақтап тұрғанын сезіп, екиеніп», «шиқылдап күліп» деген және басқа да ремаркалар арқылы беріледі. Кейін сол кейіпкерді сомдайтын актер осы қимыл-әрекеттер арқылы кейіпкердің мінезі мен ерекшелігін ашады.

Зерттеуші О. Николаева театрдың уақыт пен кеңістікке әсер етіп, көрермендеріне актерлардың ойыны арқылы өмір шындығын түсінуге, сезінуге әсер ететіні туралы: «Театрдың күші оның кеңістік пен уақытты өзгерту қабілетінде жатыр, бұл көрермендерге актерлардың физикалық қатысуы мен оқиғаларды қиялмен қою арқылы әртүрлі әлемдер мен шындықтарды сезінуге мүмкіндік береді» [14], – дейді. Олай болса, драматургтердің өз рухани күштері арқылы сомдаған бейнелерін екінші бір өнер адамының түсініп, оның да өз бойынан өткізіп, үшінші бір, басқа адамдарға әсер етуі үшін қандай сөздер болуы керек деген ой келеді. Жазушы, драматург ретінде Шерхан Мұртаза сомдаған бейнелердің барлығы да оқырмандары мен көрермендерінің жүрегінен орын алғаны белгілі. Ал драматург тудырған дүниені көпшілікке шығаратын актер мен театрдың маңыздылығы туралы да көптеген еңбектер жарық көрді. «Театр қоғамдық ортада өзгеріс тудырушы ретінде қолданыстағы саяси әңгімелерге қарсы тұруды және сыни дискурс үшін кеңістік құруды қамтиды» [15].

Пьеса эпилогына назар аударсақ, автордың өз кейіпкерлерінің о дүниедегі өмірлері туралы жалпы халық ұғымында қалыптасқан түсініктер арқылы береді. Халықтың қынадай қырылуына себепкер жандардың жазалануын көрсету арқылы сол шарасыз сәттен шығатын жол іздегенін байқаймыз. Пьесаның құрылымында ерекше орын алатын сахналардың бірі – Рысқұлов пен Мүсіреповтің Сталин мен Голощекинді о дүниеде кездесетіретін эпизоды. Бұл көрініс шығарманың реалистік кеңістігінен шығып, поэтикалық-философиялық биікке көтеріледі. Автор осы сахна арқылы билік пен ардың, өтірік пен шындықтың, тарихи әділет пен зұлымдықтың күресін рухани кеңістікте шешуге талпынады.

Аталған сахна реалистік баяндаудан фантастикалық-аллегориялық өлшемге өтетін шекара ретінде қолданылады. Мұнда уақыт пен кеңістік шектеулері жойылып, өмір мен өлім

арасындағы мәңгілік сұхбат – яғни, ар мен тарих алдындағы жауап беру сәті басталады. Бұл көрініс сахналық құрылымы жағынан драманың кульминациялық нүктесі болып саналады. Оқырманға да, көрерменге де зұлымдықтың шынайы келбеті мен оның рухани күйреуі айқын танылады.

Сталин бейнесі пьесада нақты тарихи тұлғадан гөрі, зұлмат жүйенің символы ретінде ұсынылады. Оның мінез-құлқы, сөзі мен әрекеті қатыгез сипатта бейнеленеді. Ол өз қылмысын мойындамайды, керісінше, барлығын «тарих талабы» деп ақтауға тырысады. Мұндағы поэтикалық шешім – Сталиннің жеке образы арқылы күллі тоталитарлық жүйені әшкерелеу. Оның бойынан адамдық сипат емес, қатып қалған билік механизмі, бюрократиялық озбырлық пен адам тағдырын елемейтін зұлымдық көрінеді. Бұл көркемдік тәсіл арқылы Шерхан Мұртаза билік пен адамгершілік арасындағы шекараны өткір көрсетеді.

Қалай болғанда да қазақ елінің басына түскен қиыншылықтың соңы жақсылықпен аяқталады, зұлымдар әйтеуір бір жазаланады деген ұғым көрінеді. Пьесадағы діни танымға құрылған мифопоэтикаға автор да, көрермендер де сенімді болады. Ұсқынсыз Голощекиннің тозақтағы өмірі де қызық жағдайда алынған.

«Шексіз ғалам музыкасы гуілдейді. Сол сәтте арғы беттен арпылдаған, әуілдеген, барақ жүн орнына жыбырлаған жылан шыққан, шарадай екі көзі от шашқан, танаулары үңірейген, ауызы арандай, өзі есектей ит әлдекімді қуалап шыға келеді.

Мүсірепов (үрейлене шегіншектеп). Астапыралла! Мынау не сұмдық, Тұрар аға?

Рысқұлов. Қорықпа! Бізге жете алмайды. (Басын шайқап). О, сорлы Филипп Исаевич... Анау Цербер осының-ақ соңынан қалмай қуалайды да жүреді», – деген [4] үзіндіні алсақ, автордың Голощекинге берген мәңгілік жазасы деуге де болады. Сталиннің образына келгенде автор тозақта болса да жалғыз екенін, оның да жазасы – мәңгілік жалғыздық екенін көрсетеді. Эпиглотты автор қоймаса да болар еді. Бірақ халықтың қалауы – қанішерлердің жазалануы болғандықтан драматург соңғы сөзінде халықтың қалауын жазады.

Пьесаның композициялық құрылымына келсек, оқиғаларының реті де бір қарағанда қалыпты сияқты. Алайда кейіпкерлерінің ішкі күйзелісі мен трагедиялық сипаттары жағынан алғанда пьесадағы тартыс бірден прологтан басталады. Сталин мен Рысқұловтың диалогы бүтін бір халықтың азалы трагедиясының басы болатын.

О дүниедегі кездесу сәті пьесадағы ең күрделі және символикалық сахналардың бірі. Бұл сахна – тарихи әділеттің кеш те болса орындалатынын меңзейтін рухани сот алаңы. Мұнда диалогтардан гөрі, монологтық айыптаулар, үнсіз қарғыстар мен ішкі тазару процесі басым. Бұл кеңістікте тірі пенде емес, рухтар сөйлейді. Бұл – мәңгілік сұрақтар қойылатын метафизикалық өлшем. Шерхан Мұртаза бұл көрініс арқылы драманы жаңа поэтикалық деңгейге көтереді: шындық пен жалғандық, ұят пен билік, ар мен зұлымдық арасындағы тартыс сахналық емес, рухани кеңістікте шешіледі.

Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасындағы өлілер дүниесіндегі тозақ пен жұмақ бейнесі – поэтикалық тереңдікті, философиялық күрделілікті айқындайтын көркемдік шешім. Бұл сахна арқылы автор тарихи әділеттің уақытша жеңілсе де, түбінде үстем болатынын поэтикалық құралдармен дәлелдейді. Сөйтіп, драманың жалпы рухы – халықтық жады мен ар-ожданның ұмытылмайтынын, ақиқаттың ақыры үстем шығатынын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы драматургиялық туынды поэтикасы дегенде ұлттық реңк, жазушы ұстанымы, көркемдік сипаты және театрда қойылуы мен актер ойыны да ескерілетіні нақтылана түсті. Шығармашылық тұрғыдан алғанда автор, актер, кейіпкер тұтастанып шығарманың өн бойында бір денеге, бір бітімге айналады.

Драматургияның театрландырылуы мен көркем әдебиеттің тұтаса келіп, жалпы өнердің ерекше түрін дүниеге келтіретінін анықтадық. Оны әдебиетте поэтика саласы зерттесе, театрдағысын өнертану саласы зерделейді. Бірақ сайып келгенде екеуінің де зерттеу нысаны біреу.

Драматург Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» тарихи драмасының негізгі идеясы мен автор ұстанымын анықтауда микропоэтика теориясының тәсілдерін қолдана отырып, кейіпкерлер диалогтары мен авторлық ремаркаларды талдау арқылы көркемдік ерекшелігі анықталды. Шығармадағы поэтикалық пафос автордың өз кейіпкерлеріне деген көзқарасын білдіретін жеке сөздер арқылы көрінеді. Талдау барысында шығарманың көркемдік қуатын анықтау арқылы поэтикалық ерекшелігі де зерделенді.

Драматургиядағы поэтика – шығарманың көркемдік тереңдігін танытатын негізгі фактор. Ол тек мәгін деңгейінде емес, сахналық бейнелеу арқылы да көрінеді. Поэтикалық әдістер драмалық конфликтіні күшейтіп, көрерменнің эстетикалық қабылдауына әсер етеді. Қазақ әдебиеті контекстінде поэтиканың драматургиялық үлгілері ұлттық болмыс пен тарихи жадты бейнелеуде маңызды рөл атқарады. Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» пьесасы – қазақ драматургиясындағы поэтикалық биіктікке жеткен, тарихи-философиялық маңызға ие шығарма. Пьеса поэтикасы – тарихи шындыққа негізделген, көркемдік құралдар арқылы терең философиялық мағына беретін туынды. Бұл драма ұлт тарихындағы күрделі кезеңді көркем тілмен қайта тірілтіп, рухани жаңғырудың үлгісін ұсынады.

Ойымызды түйіндей келе, драматург Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасының поэтикалық ерекшелігі мен құндылығы жазушы тілі, стилі, рухани дүниетанымы арқылы қалыптасқан автор тұлғасымен байланысты деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әуезов М. Реалистік драма жолында. URL: https://el.kz/content-5331_4580/ (қаралды: 09.08.2024).
- 2 Karsten H. Philological Sciences (Ukraine). – 2018. – No. 28. pp. 24-31.
- 3 Нұрғалиев Р. Драма өнері. URL: https://adebiportal.kz/kz/books/view/drama-oneri__3089 (қаралды: 09.08.2024).
- 4 Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. – Алматы: Елтаным баспасы, 2013. – 328 б.
- 5 Мұртаза Ш. Бесеудің хаты. URL: <https://bilim-all.kz/article/17656-Beseudin-haty> (қаралды: 09.08.2024).
- 6 Marina R. Zheltukhina et al. Identity as an Element of Human and Language Universes: Axiological Aspect // International Journal of Environmental & Science Education. – 2016, Vol. 11, No. 17. – pp. 10413-10422.
- 7 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1992. – 271 б.
- 8 Penter T. From a Local Erfahrungsgeschichte of Holodomor to a Global History of Famines // Contemporary European History. – 2018. – 27(3). – P. 445-449. DOI: 10.1017/S0960777318000309.
- 9 Абжалова А. Қазақ драматургиясының зерттелу жолдары // Bulletin KazNU. Filology series. – 2012. – № 2(136). – Б. 174-177.
- 10 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005. – 507 б.
- 11 Күй аңызы: Сейтектің күйі «Заман-ай» қалай туды? URL: <https://egemen.kz/article/341848-kuy-anhyzy-seytektinh-kuyi-zaman-ay-qalay-tudy> (қаралды: 09.08.2024).
- 12 Қара қаншық ән мәтіні. URL: <https://ander.kz> (қаралды: 09.08.2024).
- 13 Sofer A. Thinking Through Phenomena: Theatre Phenomenology in Theory and Practice // Theatre Journal. – 2022. – 74(3). – P. 389-403. DOI: 10.1353/tj.2022.007.
- 14 Nikolaeva, O. Scenography of the Unimaginable: Exploring Trauma of Others in 872 days // Theatre Research International. – 2022. – 49(1). – P. 46-58. DOI: 10.1017/S0307883322000099.
- 15 Hillman R. (Re) constructing Political Theatre: Discursive and Practical Frameworks for Theatre as an Agent for Change // New Theatre Quarterly, Cambridge University Press, 2015. – V. 31. – P. 380-396. DOI: 10.1017/S0266464X1500069X.

Материал 01.06.2025 баспаға түсті

Поэтика драмы «Письмо пятерых» Ш. Муртазы

К.А. Мусабеков¹, Г.Д. Кошикбаева¹, Ш.Е.Алтынбеков¹

¹Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, 160000, Республика Казахстан

В статье анализируются поэтические особенности драмы «Письмо пятерых» писателя Шерхана Муртазы. Основная цель статьи – раскрыть мастерство писателя и его образность путем анализа общей поэтической специфики, созданной с помощью художественных элементов в драме.

Цель научной работы – проанализировать специфику пьесы «Письмо пятерых» Шерхана Муртазы и обосновать путь поэтического роста современной казахской литературы в области драматургии.

В качестве методологической основы исследования использованы труды зарубежных и отечественных ученых. В частности, были изучены работы М. Ауэзова, Р. Нургали, А. Тымболовой, Т. Пентера, А. Софера, О. Николаевой и других исследователей.

В ходе исследования были проанализирован национальный колорит в драме «Письмо пятерых» Шерхана Муртазы, а также авторская позиция, художественная самобытность и, в целом, заслуги знаменитых казахстанских деятелей культуры перед народом в условиях трагической исторической ситуации. Также были рассмотрены особенности художественных образов, созданных поэтическим языком писателя.

При проведении исследования использовались методы анализа, наблюдения и описания, направленные на дифференциацию и систематизацию материала, основанного на фактах.

Научная значимость работы заключается в том, что авторы предлагают новую модель анализа драматургических произведений, включающую полное раскрытие сущности термина «поэтика» и теоретических понятий, изучаемых в данном контексте.

Практическая значимость выводов состоит в том, что данная статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при изучении особенностей драматургии современной казахской литературы в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: поэтика драматургии, национальный тон, поэтика идеи, поэтика композиции, драматическое противостояние, трагическое.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Айтенов, Ж.К., Умиткалиев, У.У. и Сайлаубаева, Н.Е. (2024), “К вопросу о топонимах индоиранского происхождения, связанных с водными объектами на территории Среднего Прииртышья (по материалам Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Абайской областей)”, Вестник КазНУ. Серия историческая, № 113(2), с. 225–233, <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-019>.
- 2 Sapir, E. (2014), “Language, Race, and Culture”, in Language: An Introduction to the Study of Speech, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 221–235, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139629430.011>.
- 3 Jačeva-Ulčar, E. (2009), “Geographical names of FYRO Macedonia as part of its cultural heritage”, Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage, Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Wien, Wien, pp. 169–172.
- 4 Уалихан, Г.А. (2022), “Особенности номинации казахских топонимов”, Norwegian Journal of Development of the International Science, № 92, с. 26–28.
- 5 Жучкевич, В.А. (1968), Общая топонимика, Высшая школа, Минск, 432 с.
- 6 Койчубаев, Е. (1974), Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Наука КазССР, Алматы, 275 с.
- 7 Махпиров, В.У. (1997), Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики), Институт востоковедения МНАН РК, Алматы, 302 с.

- 8 Абдрахманов, А.А. (1984), “К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана”, в Кайдаров, А.Т. (ред.), Тюркская ономастика, Наука, Алматы, с. 284.
- 9 Мусаев, К.М. (1984), Лексикология тюркских языков, Москва, 226 с.
- 10 Конкашбаев, Г.К. (1959), “Географические названия монгольского происхождения на территории Казахской ССР”, Изв. АН КазССР. Серия филологии и искусства, № 1(11), с. 85–98.
- 11 Otsomieva-Tagirova, Z. (2017), “Toponymical microsystem of the northern dialect of the Avar language”, Philological Sciences. Issues of Theory and Practice, vol. 12–3(78), pp. 152–154.
- 12 Shi, J. (2021), “Lexico-Semantic Features of Toponymic Nomination in the Russian and Chinese Languages (Comparative Analysis)”, Philology. Theory & Practice, vol. 14(6), pp. 1934–1937, <https://doi.org/10.30853/phil210282>.
- 13 Сеитова, Ш.Б. и Абдыханова, Б.А. (2023), “Семантический состав гидронимов (на основании гидронимии ВКО, района Алтай)”, Тілтаным, № 3, с. 173–183, <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-173-183>.
- 14 Жучкевич, В.А. (1965), Топонимика: краткий очерк топонимики СССР, Высшая школа, Минск, 321 с.
- 15 Urazmetova, A.V. and Shamsutdinova, J.Kh. (2017), “Principles of place names classifications”, XLinguae, vol. 10(4), pp. 26–33, <https://doi.org/10.18355/XL.2017.10.04.03>.

Материал поступил в редакцию журнала 01.06.2025

The poetics of the play «The letter of five» by Sh. Murtaza

¹K. Mussabekov¹, G. Koshikbayeva¹, Sh. Altynbekov¹

¹M. Auezov South-Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Kazakhstan

This article analyzes the poetic features of the drama The Letter of Five by the writer Sherkhan Murtaza. The primary objective is to explore the writer's craftsmanship and use of imagery by examining the poetic specificity conveyed through artistic elements within the play. The research aims to analyze the unique characteristics of Murtaza's drama and to substantiate the trajectory of poetic development in contemporary Kazakh dramatic literature.

The methodological foundation of the study is based on the works of both foreign and Kazakhstani scholars. In particular, the research draws upon the studies of M. Auezov, R. Nurgali, A. Tymbolova, T. Penter, A. Sofer, O. Nikolaeva, and others. The analysis focuses on the national color embedded in The Letter of Five, the author's perspective, artistic originality, and the portrayal of renowned Kazakh cultural figures facing a tragic historical reality. Attention is also given to the artistic imagery shaped through Murtaza's poetic language.

The research employed methods of analysis, observation, and description to systematize and interpret the material on the basis of factual evidence. The scientific contribution of the article lies in its proposal of a new model for analyzing dramatic works, incorporating a comprehensive exploration of the term poetics and relevant theoretical concepts.

The practical value of the research is its potential use as supplementary educational material for university-level courses on the dramatic features of contemporary Kazakh literature.

Key words: poetics of dramaturgy, national tone, poetics of the idea, poetics of composition, dramatic confrontation, tragic.

REFERENCES

- 1 Auezov, M. (n.d.), Realistik drama jolynda [Towards realistic drama], available at: https://el.kz/content-5331_4580/ (Accessed 9 August 2024).
- 2 Karsten, H. (2018), Philological Sciences (Ukraine), no. 28, pp. 24–31.
- 3 Nurgaliev, R. (2001), Drama öneri [Dramatic Art], Sanat, Almaty, Kazakhstan, 480 p.

- 4 Tymbolova, A. (2013), *Dramalyq shygharmalardyn lingvistikalyq poetikasy* [Linguistic Poetics of Dramatic Works], Eltanym Publishing House, Almaty, Kazakhstan, 328 p.
- 5 Murtaza, Sh. (n.d.), *Beseudin khaty* [Letter of Five], available at: <https://bilim-all.kz/article/17656-Beseudin-haty> (Accessed 9 August 2024).
- 6 Zheltukhina, M.R., Belikova, M.Yu., Ponomarenko, E.B., Malyuga, E.N. and Klyuev, E.V. (2016), “Identity as an Element of Human and Language Universes: Axiological Aspect”, *International Journal of Environmental & Science Education*, vol. 11, no. 17, pp. 10413–10422.
- 7 Kabdolov, Z. (1992), *Soz öneri* [The Art of Words], Almaty, Kazakhstan, 271 p.
- 8 Penter, T. (2018), “From a Local Erfahrungsgeschichte of Holodomor to a Global History of Famines”, *Contemporary European History*, vol. 27, no. 3, pp. 445–449, <https://doi.org/10.1017/S0960777318000309>.
- 9 Abzhalova, A. (2012), “Qazaq dramaturgiasynyn zerttelu joldary [Ways to Study Kazakh Drama]”, *Bulletin of KazNU. Philology series*, no. 2(136), pp. 174–177.
- 10 Qazaq мәдениеті. Ensiklopedialyq anyqtamalyq [Kazakh Culture. The Encyclopedic Reference] (2005), Almaty, Kazakhstan, 507 p.
- 11 Kuy angzyzy: Seitektin kuyi ‘Zaman-ai’ qalai tudy? [The Legend of Kuy: How Was the Kuy of Seitek ‘Zaman-ai’ Born?], available at: <https://egemen.kz/article/341848-kuy-anhyzy-seytektinh-kuyi-zaman-ay-qalay-tudy> (Accessed 9 August 2024).
- 12 Qara qanshyq an matyny [The Lyrics of the Song ‘Black Wolf’], available at: <https://ander.kz> (Accessed 9 August 2024).
- 13 Sofer, A. (2022), “Thinking Through Phenomena: Theatre Phenomenology in Theory and Practice”, *Theatre Journal*, vol. 74, no. 3, pp. 389–403, <https://doi.org/10.1353/tj.2022.007>.
- 14 Nikolaeva, O. (2022), “Scenography of the Unimaginable: Exploring Trauma of Others in 872 Days”, *Theatre Research International*, vol. 49, no. 1, pp. 46–58, <https://doi.org/10.1017/S0307883322000099>.
- 15 Hillman, R. (2015), “(Re)constructing Political Theatre: Discursive and Practical Frameworks for Theatre as an Agent for Change”, *New Theatre Quarterly*, vol. 31, pp. 380–396, Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/S0266464X1500069X>.

Received: 01.06.2025

FTAMP 17.82.10

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp298-311](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp298-311)

А.Ф. Талипова¹, Н.Қ. Жүсіпов¹

¹Торайғыров университет, Павлодар, 140000, Қазақстан

МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ АВТОРЛЫҚ ЖОҚТАУ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРІНІСІ

Бұл мақала қазақ ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығындағы авторлық жоқтау өлеңдерін талдауға және олардың қазақ халқының бай фольклорлық дәстүрімен тығыз байланысын зерттеуге арналған. Ақынның жоқтау өлеңдерінің халық ауыз әдебиетімен байланысын, ортақтығын, көркемдік тәсілін қарастырдық.

Талдау нысанына Мәшһүр Жүсіптің жеті авторлық жоқтау жырлары алынды. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің жоқтау өлеңдеріндегі образдар мен тақырыптар халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау лирикасына тән ұқсастықтар мен авторлық ерекшеліктер анықталды. Қазақ фольклорының элементтерінің авторлық қолданыста болуына назар аударылды. Ізденісте фольклорлық мотивтердің болуы ғана аталып берілмей, олардың әртүрлі жолдармен жасалғанын зерттеуге және Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылық қолтаңбасы мен заманының тарихи шындықтары тұрғысынан қарау мүмкіндігі орындалған.

Ақынның қазақ халық шығармашылығынан алынған дәстүрлі жылауларды (жоқтау), эпикалық формулаларды, метафораларды қайтыс болған жақындарын жоқтап терең қайғы-қасірет білдіру және болмыс туралы ой толғау үшін қалай қолданатынына мән берілді. Атап айтқанда, зерттеу Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің жоқтау лирикасындағы негізгі фольклорлық элементтерді тануға бағытталды. Сонымен қатар, оның өміріндегі оқиғалардың, сондай-ақ өз заманының қоғамдық-саяси процестерінің ақын өрнектеген жоқтау лирикасына қалай әсер еткені бағамдалды. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қазақ халқының фольклорлық дәстүрлерін сақтау мен дамытудағы рөлі, оның шығармашылығының кейінгі қазақ әдебиетіне әсерін бағалау маңыздылығы ескерілді.

Кілт сөздер: жоқтау лирикасы, фольклор, фольклорлық дәстүр, тұлға, Мәшһүр Жүсіп.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ фольклорын теориялық тұрғыдан зерттеу XX ғасырдың бірінші жартысында қалыптасып, дамыды. Ғасыр басында фольклорға, фольклордың жекелеген жанрларына, соның ішінде тұрмыс-салт өлеңдерінің ішіндегі жоқтау жанрына тереңірек және жүйелі көзқарастың негізі қаланды. Жоқтау өлеңдерін талдау ғалымдарға қазақ халқының дүниетанымына, оның құндылықтар жүйесіне терең енгізе мүмкіндіктер берді. Ш. Уәлихановтың «Қазақ поэзиясының түрлері», Б. Кенжебаевтың «Қазақ әдебиетінің тарихы», Т. Арыновтың «Боздағым (қазақтың жоқтау жырлары)» атты еңбектері осыны дәлелдейді. Осы бағытта еңбек жазған ғалымдар А. Байтұрсынов [1], М. Әуезов [2], Б. Уахатов [3], Ә. Марғұлан [4], М. Ғабдуллин [5], С. Негимов [6] пікірлерін мақаланың талдау тұсында қолданылады. Аталған ғалымдардың еңбектерінің мазмұнында жоқтау жанры ғылыми зерттеулердің тақырыбына еніп, фольклорлық дәстүрдің бір түрі жанрлық, тақырыптық, стильдік ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылды.

Зерттеу еңбектерінен, зерттеушілердің пікірінен халық ауыз әдебиетінде жоқтау өлеңдерінің нақты қай ғасырдан басталғанын анықтау қиынға соғатынын, олар тарихи жағдайларға байланысты өзгерген сан алуан көзқарастар мен нанымдарды бойына сіңіре отырып, ғасырлар бойы қалыптасқанынын пайымдадық.

Әлкей Марғұлан еңбегінде жоқтау жанры Орхон жазбаларынан бастау алатындығын көрсеткен, оның ең ескі түрін Бегре-тас жазуынан дәлелдеуге болады [4, 123]. Бекмұрат Уахатовтың пікірінде: «Көне замандардан келе жатқан көп кәде, жора-жосынның бірі – өлген адамды естіртіп, көңіл айту, жоқтау десек, бұл көптеген тарихшы-этнографтардың пайымдауынша ұрпақтан-ұрпаққа, заманнан заманға ауысып келе жатқан тым ескілікті кәде» [3, 76], – деп баяндалған.

1926 жылы Мәскеуде жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының «Жиырма үш жоқтау» жинағы қазақ тарихының 400 жылына жуық шығармашылық мұраны қамтитынын [1, 50] білеміз. Жинақ – қазақ әдебиетінің бірегей антологиясы. Бұл қарапайым ғана жоқтау үлгілерінің жинағы емес, қазақ халқының тарихи тәжірибесін, құндылықтарын, дүниетанымын көрсететін рухани өмірінің өзіндік шежіресі деп қабылдануы тиіс.

М. Әуезовтің зерттеулері фольклористикаға, әсіресе Әуезовке дейін басқа еңбектерде жан-жақты айқындалмаған ізденістерге маңызды өз үлесті ғылыми жаңалығын қосты. Ғалым «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбегінде тұрмыс салт жырларын «сыршылдық, салт өлеңдері» деп түсініп, жоқтау жанрын қоштасу, естірту, көңіл айтулармен бірге мұң-шер өлеңдері деп топтастырып, олардың алған шыққан мезгілін нақты айту қиынға соғатынын туралы пікір айтқан [2, 50]. Бұл зерттеу қазақ ғалымы мен фольклортанушы Б. Кенжебаевта жалғасқан, мұнда ол фольклорлық жанрларды жіктеуде жоқтау өлеңдерін мұң-шер өлеңдерінің тобына жатқызған. Осы кішігірім (ғалымдар пікірі) тұрмыс-салт жырларының ішіндегі жоқтау жанрының жіктелуі көбінесе кеңірек, әлеуметтік немесе тарихи маңызы бар эпикалық шығармалардан айырмашылығы, олардың жеке тәжірибелермен, тұрмыстық және отбасылық өмірмен байланысын баса көрсететінін атап өткен жөн. Дегенмен, олардың «ұсақ-түйектеріне» қарамастан, мұндай шығармалар көбінесе терең эмоционалды күш пен мәдени

мағынаға ие деп ойлаймыз. Жалпы әлем әдебиетінде де қайтқан адамды жоқтау марқұмның ұмытылмауын қаматамасыз етумен қатар, «жақын адамның қайтыс болуына жауап ретінде сезілетін күрделі эмоционалды тәжірибе немесе процесс» екендігі айтылады [7, 35].

Фольклортанушы Жүсіпов Нартай Қуандықұлы фольклорист Мәшһүр Жүсіп *жазбаларындағы жоқтау өлеңдерінің* текстологиясына талдау жүргізіп, Радлов нұсқасымен салыстырған. Жазбаларындағы жоқтау өлеңдерінің фольклорлық дәстүрі және өз авторлық жоқтау өлеңдерінде көрініс тапқан көркемдік пайымдалды.

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиетінде жоқтау әндерінің (жоқтау) бай тарихы мен өзіндік ерекшеліктері бар. Көбінесе импровизация сәтінде туатын бұл әндердің белгілі бір қалыптасқан формасы жоқ және олардың мазмұны өлімнің нақты жағдайларына, марқұмның өмір сүрген ортасына, мінезі мен туыстық қарым-қатынасына және қоғамдағы рөліне байланысты құрылады.

Жоқтау өлеңдерінің басты мәні – қайтыс болған адамның жақсы істерін мақтау, дәріптеу, соңында қалған ұрпағына үлгі ету. Сонымен бірге ата-бабаларды құрметтеу, өлгендерді еске алу және олардың өміріндегі мұраларын жалғастыру сияқты терең құндылықтар беріледі. Жоқтау әндері деп айтылатын себебі аза өлеңдер және туысты, белгілі тұлғаны аза тұтып, жоқтау әуенмен айтылған. Сол адамның өмірде жасаған жақсы ісіне тағы да бір өмірден өткен кезінде сүйсініп тәлімдеу болған. Мәдениеттануда қарастыратын зерттеу болғандықтан біз бұған көп тоқталмадық.

Жоғарыда берілген (негізгі ережелер) [1]-[6] дәйектемімізде зерттеушілер жоқтау әндердің түпкі тарихы көне дәуірден бастау алатынын, қазақ даласындағы көне түркілік дәуірлерге, тіпті сақ-ғұн кезеңдеріне баратынын нақтылағанын көрсеттік. Бұл дәстүр кейін қазақ хандығы дәуірінде кеңінен дамып, ауыз әдебиетінің маңызды жанрына айналды.

Мақала мақсатына жету үшін алдымен әдебиеттануда жоқтаудың мәнін түсіндіріп, анықтама берген теориялық зерттеулерді қарастырып, теориялық негіз ретінде жоғарыда айтылған ғалымдар еңбектерінен пікірлер зерделеніп, шолу жасалды, талдау жұмысымызға негіздеме алдық.

Мәшһүр Жүсіптің шығармалар жинағының I, II, IV томында берілген түсініктерге сәйкес жоқтау үлгілерімен қатар фольклорлық дәстүр негізінде туған өз туынды жоқтау нұсқасы бар екендігіне назар салып, нысанға алдық. Осыдан келіп ақынның фольклорлық дәстүрде жалғасқан, ара-жігі ажыратылмаған авторлық шығармашылығынан іріктелген жеті жоқтау өлеңін айқындау, оның көркемдік ерекшелігін тану өзектілікке айналды.

Осылайша, қазақ әдебиетіндегі жоқтау жанры ұзақ ғасырлар бойы фольклорлық негізде дамығанымен, оның ақындар шығармашылығында авторлық сипат ала бастауы әдебиеттану ғылымында әлі де терең зерттелмей келгенін анықтадық.

Нақтырақ айтсақ, ғылыми орта Мәшһүр Жүсіп Көпеевті жоқтау үлгілерін жинақтаушы ретінде таниды, мойындаған. Тіпті зерттеу нысанына түспеген Мәшһүр Жүсіп шығармашылығында жоқтау жанры барын, оның авторлық туынды екенін қарастырылмай қалыс қалған тұсын таныдық. Фольклорлық дәстүрдегі жоқтау жанрына Мәшһүр Жүсіптің өзіндік көркемдік, идеялық өзгерістер енгізгені мәшһүртанушылар еңбектерінде ізденісте болмағанын пайымдап, фольклорлық дәстүрдің авторлық еңбекте көрінуінің зерттеуден қалыс қалғанына мән бердік, тақырып етіп таңдадық. Мақалада фольклордағы жоқтау жанрының фольклорлық дәстүр аясында дамып, авторлық сипаттағы туындыға айналғаны қарастырылды. Ақынның жоқтау мәтіндері халықтық пішіннен ерекше, ақындық ойлау мен дара стильдің көрінісі ретінде зерделенді. Осы арқылы фольклор мен жеке шығармашылықтың өзара ықпалдасуы байланыстары ашылды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу сұрағы өзектіліктен туындады. Фольклорист ретінде танылған Мәшһүр Жүсіп

фольклорлық дәстүрді авторлық нұсқада көркемдеген шеберлігі ғылыми айналымда жеке, жете қарастырылған ба?

Зерттеудің негізгі мақсаты Мәшһүр Жүсіптің жоқтау өлеңдерін талдау және оның халық ауыз әдебиетіндегі фольклорлық дәстүр үлгісіне қатыстылығы, ерекшелігі, авторлық үлгідегі жалғастығын көрсету. Осы тұрғыдан ақынның шығармаларының ішінен зерттеу нысанына Мәшһүр Жүсіптің «Исабек ишан», «Қамаралдин Хазірет», «Мұса Шорманұлы», «Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шормановты оның келіні атынан жоқтауы», «Әменді жоқтау», «Әмен қазасына», «Бір әйелдің ботасын жоқтағаны» жеті авторлық жоқтау жырғы алынды.

Мақала болжамында Мәшһүр Жүсіптің жоқтау жанрындағы философиялық мән маңыздылығының көрсеткіші ретінде қоғамның өмір сүру салтын да көрсете алғанын талқы арқылы дәйектеу мүмкіндігі бар.

Зерттеу жүргізу барысында қазіргі қазақ әдебиеттану әдіснамасының авторды зерттеуге бағытталған және феноменологиялық, әлеуметтік (социологиялық) әдістері таңдалды. Фольклорлық жоқтаулар мен фольклорлық дәстүр үлгісіндегі авторлық жоқтау сабақтастығын дәлелдеу үшін аталған үш әдіс қолданылды.

Талдау нысанындағы мәтін мазмұнын (ақын шығармаларындағы жоқтау өлеңдері) талдау мақсатын орындау әрекетімізде Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өзіндік стилі сақталды.

НӘТИЖЕЛЕР

Ақын, қоғам қайраткері Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің авторлық жоқтау жырлары ақынның өз тағдырында болған оқиғаларын бейнелеп қана қоймай, қазақ халқының мәдени болмысының, халық ауыз әдебиетіндегі фольклорлық тәжірибе жалғастығының тереңдігін көрсеткен. Ақын стилі терең лиризм және дәстүрлі поэтикалық әдістерді қолданудың өзіндік өрнегімен сипатталады. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларында, оның ішінде біз талдап отырған жоқтау жанрындағы фольклорлық дәстүр мұнды, қайғыны білдіру тәсілі ғана емес, терең философиялық ойлар, адам бойындағы рухани қасиеттер мен әлеуметтік мәселелерді қозғайтын маңызды құрал. Талқылау бөлімінде Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің авторлық жоқтау өлеңдерінен сол кездегі өмір сүрген адамдар, тарихи кезеңдер туралы жалпы ақпараттың кең берілетінін аңғарамыз. Ақын кесек тұлғалар образын жасауда ерекше шеберлікпен танылды. Бір жоқтау жырғының өзінен Қазақ даласында туып-өскен тұлғалардың тарихи деректемелері мен сол заманның этнографиялық және шежірелік ақпараттарына, сондай-ақ қазақ қоғамының өзіне тән ерекшелігіне көз жеткіземіз. Жоқтау жанрындағы бір ғана лирикалық қаһарман төңірегінде толық ақпарат беріледі. Мәшһүр Жүсіп Көпеев тұлғатанушы тұрғысында маңызды ақпарат келтіре білген. Сол себепті жоқтау өлеңдерінде суреттелген кейіпкерлер XX ғасырдың басындағы заманның қаһармандары болып танылады.

Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау жанрларындағыдай ақынның авторлық жоқтау өлеңдерінде тек шер шығарып, қайғы-мұнды білдіру қана емес, өнегелі өмір сүруге ой тастайды. Бұны ақынның жоқтау үлгілері арқылы дәлелдеуге болады.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығы шын мәнінде қазақ әдебиетінің фольклорлық дәстүрін жандандырған және оның бір дәлелі жоқтау әндері деп айта аламыз. Ақын тек фольклорлық дәстүр элементтерін көрсетіп қана қоймай, оларды байытып, түрлендіріп, қазақ әдебиетінде жаңа көркем образдар жасады. Оның шығармалары, яғни жоқтау әндері, бақи дүниеге кеткендерге құрмет көрсетіп қана қоймай, бүгінгі ұрпақты тарихпен, қазақ халқын ұлт ретінде анықтайтын мәдени және рухани негіздермен байланыстыруға көмектеседі.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармаларында фольклорлық дәстүр кеңінен қолданылғаны берілген жеті жоқтау үлгілері арқылы баяндалған. Оның туындыларында ауыз әдебиеті үлгілерінің элементтері маңызды орын алады. Сондай-ақ қазақ жұртының мәдениеті мен салт-дәстүріне, наным-сенім түсініктеріне негізделген. Ақынның жоқтау өлеңдерінде психологиялық және дүниетаным тұрғысынан халықтың рухани өмір салтын көрсеткісі келгендігін аңғаруға болады. Жалпы жоқтау жанры қаза болған тұлғаның қандай адам

болғандығын туысының басына түскен қайғысы арқылы жыр етіп жеткізуіне байланысты туындаған. Ал Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы жоқтау өлеңдерінде тек сол адамның қазасы жайлы айтылмай, тақырып пен мазмұны жағынан ерекшеленген. Ақын жоқтаған кейіпкердің халыққа танымалдылығы назарда болып, сол арқылы қоғамдық мәселелерді және елінің болашағы туралы да сөз етіледі. Бұндай әдеби дәстүр әлем әдебиетінде сақталған: «Ән мәтіндері алдын-ала дайындалады немесе сол жерде импровизацияланады, адамның қайтыс болғанын басқаларға хабарлайды, басқа жоқтаушыларды аза тұтуға шақырады, марқұмның туыстарына жақын адамымен қоштасуға көмектеседі, марқұмның тарихын айтып береді және онымен сөйлеседі» [8, 342].

ТАЛҚЫЛАУ

Мәшһүр Жүсіп Көпеев, көрнекті қазақ ақыны және қоғам қайраткері, өз шығармашылығында қазақ фольклорының бай қазынасын шебер пайдаланды. Оның шығармалары қазақтың өмірі мен күнделікті өмірін бейнелеп қана қоймай, олардан ұрпақтан-ұрпаққа бере отырып, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды насихаттаудың қуатты құралы болып табылады. Осы тұрғыда ақынның қазақ фольклорының дамуы мен жандануына қосқан үлесі көп. Ақын халық ауыз әдебиетін тек қағаз жүзіне түсіріп қана қоймай, оларды болашақ ұрпақ үшін сақтап, байыта отырып, өзінің авторлық поэзиясында фольклорлық дәстүрді қолдана отырып, жаңа көркемдік форма мен образдар жасады. Оның мұрасында қазақтардың рухани әлемін, олардың өмір мен өлім туралы, ақырет туралы ойларының бірегей көзі болып табылатын жоқтау әндері ерекше орын алады. Оның авторлық жоқтау өлеңдерінің ішінен «Исабек ишан», «Қамаралдин Хазірет», «Мұса Шорманұлы» «Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шормановты оның келіні атынан жоқтауы», «Әменді жоқтау», «Әмен қазасына», «Бір әйелдің ботасын жоқтағаны» атты туындыларын басты нысанға алдық.

Ақын жазған жоқтау өлеңдерді фольклорлық дәстүр тұрғысынан қарасақ, ауыз әдебиеті үлгісіндегі жоқтауда кездесетін мұрадағыдай тарихи тұлғалардың өмірі баяндалып, сол жайлы тереңірек ақпарат беретіндігімен маңызды. Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау жанрындағы басты ерекшелігінің бірі – батыр, билеуші немесе басқа көрнекті адам болсын, жеке тұлғаны дәріптеу және оның жағымды қасиеттерін атап өту. Бұл тарихи тұлғалардың тағылымын, өнегесін, портретін тарихта, әдебиетте қалдырған фольклорлық негіздегі еңбектер болғаны және оған шығармашылық шабытқа айналу ерекшелігі деп танылды. Елінің қамқоршысы, ақылгөй данасынан, біртуар азаматынан айырылуы халық үшін өте қайғылы екені анық. Артынан жоқтау айтып, ұрпағына оның есімін мұра етіп, ерлік ісі мен ұнамды қасиеттерін есте қалдырады. Қайтқан адамның жақсы жақтарын көпшілікке жеткізіп айту, оны еске алу басқа халықтың салт-дәстүрінде де кездеседі. Әр халықта бұл көрініс әртүрлі болады. Еуропадағы панегиристер арқылы қайтқан адамның есімін ұлықтап, артында қалған туыстарына игі әрекеттерін айтуға бағытталған [9, 7].

Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау жанры мен ақынның жоқтау туындыларындағы ұқсастық – оның мазмұнында. Халықтық және авторлық жоқтауда да өлген адамды жоғалту мақсатында айтылған ішкі зар мен шер. Қайғы-қасірет сезімі айқын көрінісі орын алған. Белгілі бір оқиғалар, қазаның ауыртпалығы мен марқұмның тірі кезіндегі жасаған ізгі де игілікті істері жоқтауда эмоциялық ауыртпалық түрде айтылады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Исабек Ишан» жоқтауы осыған дәлел бола алады: «Жасынан-ақ халыққа пірлік қылған, Хақлық болса, бас тартпай ерлік қылған», «Тон болған тондырмайтын жалаңашқа, Ас болған таусылмайтын қарны ашқа, Арымас ат, жаяуға көлік болып, Әр мұңлыға ем болған басқа-басқа», «Бақ, дәулет, ырыс, несіп болып еді, Кәріп пенен ғасердің талайына» [10, 275].

Исламдық салт-дәстүрде «бісміллә» сөзі ерекше. Бұл фольклорлық дәстүр сипатында да маңызы бар.

Жалпы қазақ халқының дәстүрінде сөз бастар алдында немесе белгілі бір іс-әрекетті бастамас бұрын «бісміллә» деп айту – сөздік берік, қасиетті әрі маңызды болуын ниет ету белгісі. Аталған жоқтауда деп «бісміллә» сөзінен бастап ишанды асылға балайды:

«Бісмілла, сөз бастайын, асыл тектен,
Түскендей асыл еді-ау аспан көктен!
Керуендей бұл дүниеге аз күн қонып,
Паниден, жақсы, жаман, – бәрі де өткен».

Халық ауыз әдебиетінде «бісмілләмен» бастау сөздері әдетте шежірелік немесе эпикалық жырларда жиі кездеседі.

Исабек ишанның көзі тірісінде өз заманында оған дейін білімпаздардан кем түспегенін аңғартқан: «Бір жұрнақ заттан шыққан асыл еді, Қара түгіл қожадан асып еді», «Пір болып кереметлі шыққан жастан, Данышпан, ақылды еді жұрттан асқан», «Пір болып кереметлі жұрт бастаған, Заманында өзінен жан аспаған» [10, 275]. Осы сипаттамалардан оның ақылдылығы мен маңыздылығын суреттеумен қатар, оның қайтқанына қайғырып тұрғаны айқындалады. «Түскендей асыл еді-ау аспан көктен!» деген өлең жолдарынан ақынның әлемді, дүниені және жоқтаудағы кейіпкеріміз Исабек ишанды жоғары рухани көзқараспен танығаны көрініс тапқан. «Аспан көктен» деген сөздер халықтың дәстүрлі дүниетанымындағы құдайылық немесе жоғары күшке, асқақ рухқа деген сенімді көрсетеді. Фольклорда «көк» түсі – аспан, мәңгілік, жоғары рухани әлемнің символы ретінде қолданылып келеді. Мәшһүр Жүсіпте де Исабек ишанның адами қалпы, оның адамгершілік, ізгілік істері қарапайым адамнан өзгеше екенін «Түскендей асыл еді-ау аспан көктен» деген сөз қатарымен келтірілген. Бұл ақынның да, ақын жұбатып отырған халықтың да Исабек ишанды жоғары бағалағанын оның асылдығына толық сенгенін көрсеткен. Ақын жоқтау өлеңінде осындай символдық тәсілді қолданған және оның фольклорлық дәстүр үлгісінде авторлық мазмұнда жалғастырған.

Тағы да: «Шариғаттың жолынан адаспаған, Дін тұтпаған наданға жанаспаған», «Жасынан артық болған алапаты, мың сан жанға жеткендей шарапаты», «Ықылас берген адамды артық күткен, Ата-анадан ол артық тәрбие еткен» [10, 275] – деген жолдардан Исабек ишанды (кейіпкерді) жоғалтуға деген қайғы мен оның жанының тазалығы, көпке көмегі жайында айқын көрініс тапқан зарды көреміз.

Ишанның ішкі рухани, адами қасиеті ғана емес, сонымен бірге оның сыртқы келбеті де ерекше аталғанын байқаймыз: «Ақылың мол, күш-қуат білектім-ай..., сүйікті һәм көрікті, жомарт, әділ» [10, 276]. Мұнда дүниетанымы мен сыртқы келбеті тең жарасқан портрет берілген.

Ақын халыққа басу айтқан жоқтауында Исабек ишанның дүниеден өткенге дейінгі елдің алдындағы жүріс-тұрысына дейін мән берген: «Жылжыған жорғадайын көшелім-ай!» [11, 275] тармағы осыны дәлелдейді. Аталған тармақтан қазақтың фольклорлық поэтикасына тән бейнелеу құралдары көрініс тауып және оны ақын өз үлгісінде шебер қолданғанымен ерекшеленді. Мұндағы «жорға» сөзі ерекше символдық мәнге ие. Ол тек жылқының ерекше жүрісі ғана емес, сонымен қатар сұлулықтың, әдеміліктің, сұлу қозғалыстың бейнесі ретінде болады. Ақын осы теңеу арқылы ишан жүрісіндегі салмақтылықты, сыпайылықты, ішкі парасат пен көркем мінезді жеткізді. Бұл жердегі «жорға» – ишанның сыртқы кейпін ғана емес, оның рухани байлығы мен көреген көшбасшылығын бейнелейтін терең образға айналған.

Авторлық жоқтау өлеңдегі Исабек ишанның портретінде ең құрметті кісі болған сипаттамасын: «Жомартлығың сахаба Сәдуақастай» [10, 276], – деп берген. Халық арасында аңыз болып тараған сахаба Сәдуақастың жомарттығын Исабек ишанның бойынан көргендігін және оны халыққа есте сақтау, есте қалдыру өнегесінде көркемдеген. Бұл тұрғыда жоқтау әндері адамға, тіпті ол кеткеннен кейін де, оған деген терең құрмет пен сүйіспеншіліктің көрінісі бола алады.

Мәшһүр Жүсіп авторлық жоқтаулары мен халық ауыз әдебиетіндегі жоқтаулардың арасында дәстүрлік байланыс бар. Ақын өзінің «Қамаралдин Хазірет» атты жоқтауында хазіретті парасатты, білімді, асыл адам ретінде дәріптейді. «Ғылымды он екі пән – тамам білген, іші-тысын толтырып Тәңірім берген», «Дария мұхиттай шыр айналған, Болмаған мұндай ғалым осы қырда», «Жеріне жүрген, тұрған үлгі шашқан, Шишманның тұнып жатқан көзін ашқан», «Ғұлама мұнан артық болсын қандай, Көз көрмес, естімеске бұл заманда-ай», «Ғалым жоқ мұнан асқан Қараөткелде, Атбасар, Көкшетау мен қалың елде» [10, 303], – жоқтау

мазмұнында оның мейірімділігін, білімін, ғалымдығын мадақтап жоқтайды. Жоғарыда талданған авторлық жоқтау фольклорлық дәстүр еңбегіндегі көркемдеу тәсілін ғалымдар пікірімен түйіндесек: «...жоқтаудың өзегі – байлықты, хандықты дәріптеу емес, көнеден бастау алған жеке қаһарманды фольклорлық дәріптеу. Хан емес, қарапайым адамды жоқтаудың өзінде оны ең биік дәрежеге жеткізу – жанрдың өзіндік ерекшелігі» [11, 14].

Келесі қатарда оның сабырлылығын, парасаттылығын, ізгілін арнайы атап өткеніне назар аудардық: «Салмақты, сабырлы еді-ау қара жердей, Ала аяқ жұрттан озған бәйге кердей», «Жақсы деп, жан біткенді мақтаушы еді, Шығармай ішке сырын сақтаушы еді», «Үлкенге-үлкен, кішіге кіші мінез, Әркімнің, сөйлеуші еді, көңілін ашып» [10, 308]. Салыстырып байқайық, фольклордағы бәйге – еркінділік, тектілік, батырлық символы. Бәйгеге қосылатын жүйрік ат – тек жарысқа арналған жануар емес, ол ерліктің, қайсарлықтың, жұрттан озатын даралықтың көркем бейнесі ретінде танылады. Ақын осы дәстүрлі символды қолданып, хазіреттің дара қасиеттерін – рухани тектілігін, өзгеден озық тұрған болмысын бәйге атқа теңеу арқылы берген. «Жұрттан озған» деген тіркес те халық ауыз әдебиетінде кең тараған. Осы жол арқылы ақын Қамаралдин хазіретті елден озған, дара шыққан тұлға ретінде сипаттайды, бұл – жыраулық дәстүрдің, жоқтаулар мен мадақ жырларының жалғасы іспетті көркем поэзиялық тәсіл. Автордағы бір ерекшелік «Ала аяқ жұрттан озған бәйге кердей» тармағындағы «ала аяқ» қолданысы, яғни бәйгенің кезінде шапқан жүйріктің жылдамдығы, оның шашасына тиген топыраққа қатысымен байланысты туған көркемдік деп таныдық. Осы көркемдік хазіреттің де ел үшін, халық үшін жанын аямайтын бәйге атындай жанкештілігін көрсеткен.

Хазіреттің кеңпейіл, ешкімді жат көрмейтін, барша адамға ізгі ниетпен қарайтын бейнесін жоқтаудың келесі шумағынан көреміз: «Жақсы деп, жан біткенді мақтаушы еді, Шығармай сырын ішке сақтаушы еді». «Елден көшіп жатса да біреу білмей, Қайырып жанның бетін қақпаушы еді» [10, 314]. Осыдан сөз қадірін, сыр қадірін білетін адамның белгісі танылады. Хазірет өзінің ішкі жан дүниесін бақылауда ұстай алатын, артық сөз айтпайтын, төзімді адам бейнесінде сипатталады. Мұндай сипат фольклорда би, абыз, дана қарт бейнелеріне тән болған. Бұл дәстүр үлгісі Мәшһүр Жүсіпте жоқтау жанрында дамытылған.

Тағы бір қарастырғанымыз жоқтау жолдарындағы «Қырмызы қызыл жібек мінезденген, аузынан шыққан сөзі шекер балдай». Мәшһүр Жүсіп хазірет мінезінің көркемдігін, байсалдылығын жібекке, қымбат матаға теңеген. Әдетте, «қырмызы қызыл жібек» ер адамға қатысты бейнелеу құралдарында кездесе бермейді, мұндағы ақынның берген суреттемесі мінезі өте жайлы ғалым-хазірет болғанынан хабардар етеді.

Жоқтаудағы: «Білгенді, білмегенді бәрін құп деп, Ешкіммен емес еді ерегіскен» [10, 305], – деп берілген тұсы хазіреттің адам баласымен ешуақытта тартысқа түспегенін, бәрін байыппен орындайтын адам болғанына суреттеме жасайды. Хазіреттің ерекше сабырлығы мен төзімділігін, ұрыс-керіске бармайтын парасаттылығын білдіреді. Ол сопылық әдебиетте де, жыраулар поэзиясында да ерекше дәріптелетін сипат. Қазақ қоғамындағы жыраулар мен би-шешендер ел ішіндегі дауды дауыс емес, сөзбен, парасатпен шешкен. Асан Қайғы, Бұқар жырау секілді тұлғалар өз заманының ішкі саяси және әлеуметтік қайшылықтарын нақты біліп, оны бейбіт жолмен шешудің жолдарын іздеген. Ендеше дау-жанжалдан аулақ болып, дана шешімге басымдық беретін хазірет бейнесі қазақтың дәстүрлі әділеттілік, дауды шешу жолдары түсініктерімен үндеседі.

Мәшһүр Жүсіп Қамаралдин хазірет бейнесін фольклорлық дәстүр үлгісіне сәйкес көркем тәсілдер арқылы сипаттағанын келесі жолдардан көреміз: «Мынбырда хатпа оқыған хош әуезін, Бұлбұлдай шаманларда тұрған сайрап» [10, 308]. Бұлбұл халық ауыз әдебиетінде әсем үннің, шешен сөздің, лирикалық шабыттың символы ретінде қалыптасқан тұрақты бейне, ал Мәшһүр Жүсіпте мінберден халықты жұма уағызға ұйыта алған, яғни көсем секілді образ берген. Сонымен қатар, бұлбұл бейнесінің әлеуметтік-құндылық сипаты Шығыс поэтикалық дәстүрінен және қазақ халық әндерінен бастау алады. Бұл образ әсіресе сал-серілер дәстүрінде кеңінен дамыды. Хазіретті бұлбұл құсына теңеу арқылы оның сөз өнеріндегі шеберлігі мен дауысының әсерлілігін, тыңдаушыны баурап алатын қасиеттерін көреміз. Бұл теңеу –

көркемдік үндестік қана емес, рухани ықпал ету күшін де меңзейді. Халық дүниетанымында шешен, көсем тұлғалардың сөзі ақпарат жеткізуші құрал ғана емес, тәрбиелік және танымдық әсері зор, рухани қуатқа ие сөз ретінде қабылданған. Осы тұрғыдан алғанда, бұлбұл образы – Қамаралдин хазіреттің ел алдында насихат айтудағы әсерлі үні мен көркем сөз шеберлігінің поэтикалық сипаттамасы болады.

Мәшһүр Жүсіптің жоқтау өлеңіндегі Қамаралдин хазіретке ең маңызды сипаттамасы: «Бір гауһар қолға түспес асыл еді» [10, 308]. Бұл арқылы хазіреттің тұлғалық сипаты өміршең екенін, тірі кезінде атқарған қызметі жыл өткен сайын өнегелік мұрамен жалғасатынын меңзеген. Гауһардай бағалы, ұштала түсетін өмір сүру қағидасының үлгісі екенін көрсеткен. «Исабек ишан» жоқтауында да «Тазарып шыққан гауһар асыл тектен», – деп қымбат таспен салыстыруы ишан тұлғасының ұлылығын, тазалығын, гауһар сияқты жарқырап жарқырап тұратын образын жасаған.

Адамның қазасы физикалық жоғалту ғана емес, сонымен қатар рухани тұрғыдан да маңыздылығын аңғартады. Мәшһүр Жүсіптің жоқтау жанрындағы философиялық мәнімен қатар қоғамның өмір сүру салтын да көрсете алған. Құдайға сенім, ақырет жайындағы ойлар жоқтауда Исабек ишанның дүниеден өтуі Құдай қалауымен болатынын жеткізген: «Сүннатын пайғамбардың мағхам тұтқан, Кәнеки, кім бар еді сонан басқа-ай! Сөйлеген әрбір сөзің – ғылым, хикмет, Өзіне тәңірім берген бан минхнат. Тариқат, мағрипаттан үлгі шашқан, Құдайға бек лайықты қылып қызмет» [10, 276] деген «Исабек Ишан» жоқтауынан сол қоғамның сенген сенімі, діни көзқарасы ашылады. Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтауларда діни ұғым, дінді ұстану көріністері беріліп отырған. Авторлық жоқтауда да осы фольклорлық дәстүр сақталған.

Қайтыс болған адамды осылайша сипаттау жоқтаудың мәні. Адамның сыртқы тұрпаты мен ішкі қасиеттерімен тығыз байланысты біртұтас тұлға ретінде еске алуға және құрметтеуге көмектеседі.

Осылайша, фольклорлық аза тұту тек жоғалтуға ғана емес, сонымен бірге адам туралы, оның еңбегі мен ізгілігі туралы есте сақтаудың бір формасы ретінде және жоғары мораль мен құндылықтардың символына айналдырады. Мәшһүр Жүсіптің екі жоқтауын талдаудан пайымдағанымыз, халық ауыз әдебиетіндегі жоқтаудағыдай Исабек ишанды, Қамаралдин хазіретті жоқтау өлеңдері өмірден өткен адамның жақсылықтарын дәріптеп, басқаларға үлгі ету мақсатында дүниеге келген. Ишан мен хазіреттің өміріне, оның игі істеріне, оның адамгершілік қасиеттеріне және қоғамдағы рөліне баса назар аударылады. Өлім тек трагедия ғана емес, сонымен бірге адам өміріндегі игі істерді еске түсіру арқылы жалғасады деген ой жеткізіледі. Бұндай ізденіс Luca Tateo мақаласында талданған: «Жоқтаушы сезімдерінің шынайылығы мен қайғының эмоциялық күйзелісі басты орынға шықты» [12, 276]. Осыдан байқайтынымыз, Мәшһүр Жүсіптің жоғарыда талданған авторлық жоқтау өлеңдеріндегі басты ерекшелік – қайғыны сырттай емес, жүреппен сезіну. Ақынның осы жоқтау өлеңдеріндегі қайғы-қасіреті үстірт емес, терең, шын жүректен, іштен көрінетіндігімен айқындалды.

Мәшһүр Жүсіптің ұлт тарихындағы тұлға Мұса Шорманұлына қатысты екі авторлық жоқтауы бір-бірімен ұқсастықты көрсетеді. «Мұса Шорманұлы» атты жоқтауының ішінде Мұса Шорманұлының өмір жолы мен жеке қасиеттерін дәріптеп, оның халқы үшін жасаған еңбегін еске алады. Ал, ұрпағының атынан атасына деген жоқтау сарынындағы сағынышын айтқан келіннің «кейіпкердің» атынан сөйлеген «Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шормановты оның келіні атынан жоқтауы» оның ерлігі мен еңбегі бағаланатын жоқтау үлгісі болып табылады. Келін атынан атасын жоқтап айтылатын жоқтау үлгілері халық ауыз әдебиетінде де кездеседі. Фольклордағы жоқтау мен авторлық жоқтау өлеңдеріндегі келін атынан айтылуында ерекше мән бар. Бұл отбасы құндылықтары мен туыстық қатынастың тереңдігін көрсететін бірегей туынды болып табылады. Келіннің атасы туралы жоқтауы оның жүрегіндегі құрмет пен махаббаты, сол адамға деген бауырмалдық сезімдерін паш етеді.

Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау өлеңдерінің айқын бір көрінісі – халық шығармашылығына тән көркемдеуіш айшықтаулар мен құралдарды пайдалану. Жоқтау – бұл жай ғана жылау емес, мұнда қайғырушылардың эмоционалды сезімдерінің бүкіл палитрасын жеткізетін жанр түрі. Ол трагедия мен эмпатияның әсерін күшейтетін арнайы поэтикалық

құралдарды қолданумен ерекшеленеді. Ғалым М. Ғабдуллин «....жоқтауларда өлген адамның жағымды бейнесі жасалған, әдемі теңеулер мен метафораларды қолданған» [5, 103], – деген пікір айтады. Бұл құбылыс Мәшһүр Жүсіп жазған жоқтау жырларында ерекше байқалады. Оның шығармашылығында жоқтау жырлары қайғының ащысын жеткізетін терең сезімдер мен жарқын және эмоционалды бай эпитеттер мен теңеулерге толы.

Фольклорда көшбасшылар мен батырларды, сондай-ақ сол қоғамның айрықша тұлғаларын жоғары бағалау, оларды табиғат пен әлемнің ең асыл, құнды элементтерімен салыстыру кең таралған. Ақын да осы фольклорлық дәстүр үлгілерінен алшақтамай, өз шығармаларында бейнелеу үлгілері мен көркемдік тәсілдерді тиімді қолданған «Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шормановты оның келіні атынан жоқтауы» арнау жоқтауында фольклорда жиі кездесетін «Аспанда жарық жұлдыздай, Маңдайға біткен құндыздай», «Толған айдай толғаның», «Мұхит-дария суындай», «Атамыздан айырылып, Асқар таудай болды ғой», «Қалыпқа құйған гауһардай», «Жүзіктің гауһар тасындай», «Айдынды шалқар теңіздей», «Сардар қаһар арыстандай» [13, 45] деген теңеулер қолданысы халық ауыз әдебиетінің фольклорлық дәстүр негізінде жасалған. Ол халық поэзиясындағы нақышты сөздерді өз жоқтауларында шеберлікпен қолдана білді. Ақынның жоқтау өлеңінде Мұса Шормановты аспандағы жарық жұлдызбен теңеу арқылы оның ұлылығын, айрықша қасиетін суреттейді. Жоғарыдағы «жұлдыз», «құндыз», «гауһар», «арыстан» сияқты символдар адам бейнесін суреттегенде маңызды сипаттар болып табылады. «Бұлбұлдайын сайраған, бұлақтай ағып қайнаған» [13, 43], «Бас қосылған жиында бұлбұлдай болып сайраған, бұлақтай ағып қайнаған. Сөйлеген шақта көздері шамшырақтай жайнаған» [11, 287], – дей отырып Мұса Шормановтың кескін-келбетін сипаттағанда ақын оны бұлбұл құспен теңестіріп, аллегориялық бейне жасайды. Ал, өз кезегінде ғалым С. Негимов осынау ой-толғаныстардан Тайбурылдың шабысын елестетеді. «Өрден өрге, қиядан қияға самғайды, буырқана толғайды» [6, 240]. Ғалымның айтуынша осынау жоқтау – ұлттық поэзия тарихындағы үздік үлгі [6, 232].

«Үзілмей келген асыл тек!

Үзілмей келген асыл тек!

Айта алмас ешкім бекер деп»,

«Құдайым қалап туғызған,

Құдайым қалап туғызған,

Лайық қылып орынға!» [13, 44] – берілген шумақтан фигураның бір түрі қайталау әдісі қолданылған. Осындай қайталаулар халық ауыз әдебиетіндегі жыраулар поэзиясында көп кездесіп, жыр әсерлілігін күшейтеді. Мәшһүр Жүсіп те қайталау әдісі арқылы қайғы-қасыретті күшейтіп, келін атынан жазған жоқтауында эмоциялық күшті арттырды. Мұса Шормановты «асыл тек» деп суреттеуінен оның ішкі жан дүниесінің, тәрбиесінің және моральдық келбетінің жоғары екендігін көреміз. Мәшһүр Жүсіп Көпеев осы жоқтау мәтінінде Мұса Шормановтың өмір жолын, қоғамдағы орнын, оның ішкі жан дүниесін ашатын терең де сан қырлы портрет жасады. Келін тұрғысынан жазылған бұл жоқтауда ақын марқұмның қазасын физикалық тұрғыдан ғана емес, психологиялық-психоэмоциялық деңгейінде де бейнелейді. Осыған келесі жолдар дәлел бола алады:

«Адастым ғой ақылдан

Жиярмын қайтіп есімді!

Өткіздім ғой бұл жаста

Жылаумен ерте-кешімді!» [13, 41].

Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау жырларында ата-ананың баласынан айырылғанда шығарған жоқтау түрлері көп. Бұл әндерде анасы немесе әкесі, әдетте, марқұмды жылап қана қоймай, әділетсіздік сезімін, қайтыс болған адамды қайтара алмаудың азабын білдіреді. Халық ауыз әдебиетіндегі «Мамайды шешесі Қараүлектің жоқтап айтқаны», ақындарымыз Абайдың Әбішті жоқтауы, Жамбыл Жабаевтың Алғадайды жоқтауы сияқты Мәшһүр Жүсіптің баласы Әменді жоқтауы бар. Ақынның «Әменді жоқтауында» оның авторлық жоқтауларының ішіндегі ең ауыры, бұл түсінікті де. «Ақсамақ тұлпар – ордан, сұңқар – тордан, Ер жігіттің ажалы – бейнетқордан» [14, 247], – деп берілген жолдан Әменнің Ташкентте мектеп

интернатында мұғалім болып істеп жүргенде, сүймегеніне еріксіз қосылған жас келіншектің құқығын қорғаймын деп қаза болғаны айтылады. Адам үшін өзінің туған баласын жоғалту – сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес ауыртпалық. Фольклордағы жоқтау болсын, ақын жоқтауы болсын – бәріне бір ортақ дәстүр, ол физикалық жоғалту емес, бұл үміт, арман, болашақ жоспарлардың жоғалуы.

Жоқтаудағы кейіпкер жайлы: «Дүниеге жігіт еді, берік, ұқыпты, Шалдырмас-ау деуші едік-жанға тіпті!», «Бәрінің ең алды еді барып тұрған», «Мұндай ұл туа бермес бұл алаштан, Алашқа абыроймен атын пашқан» [14, 247] деген жолдары арқылы Әменнің бойындағы адами құндылықтарын да жіті суреттеген. Әменнің адамгершілігі, әйел басына құқық беремін деп әділетсіздікті болдырмауға ұмтылуының арқасында қаза болуын ақын ащы зармен жеткізеді: «Бір кедейдің сатылған қызын аяп, Жоқ жерде жетті-ау ажал болмашыдан!» Ақын Әменнің жолдастарын да айтып өтеді, оларға да аяқ астынан болған Әмен қазасы қиын сынақ болғанын көрсетеді. «Ғазымбек, Хамит, Сапа Уәлиханов, Үшеуі қылған қайрат жанын салып», «Калатин, Ғиных Колетов, Ибраһимов, Бірінен күйгендіктен бірі өтеді», «Түбі – тама: Оспанов Садуақас ер, Күйініп көзге түскен жан жолдасы» [14, 251]. Мәшһүр Жүсіп ұлын жерлеуге көмектесіп, эмоционалды қолдау көрсеткен осындай шынайы достары болғанын мақтан тұтып толғайды. Ұлының туған елінен жырақта қапыда қайтыс болуы да ақынның қайғысын күшейтеді: «Өлгені отыз үште, қыршын жасы, Ташкентте екен тататын сыбағасы» [14, 249].

Фольклордағы жоқтауларға тән дәстүрлік – ылғи дұғамен, Аллаға шүкіршілік жасаумен аяқталып отырады. Ислам дінінде ризашылық пен дұға – бұл Құдайдың рақымына деген құрмет пен сенімді көрсету, сондай-ақ тірілер мен қайтқан адамдар арасындағы байланысты нығайту тәсілі. Халық ауыз әдебиетіндегі: «Ақырын Алла оңғарсын, Ақиретте шапағатшы болсын», «Алладан иман сұрайын, Басыңа жансын шамшырақ», «Иман беріп Құдайым, Ұжымақта болсын тұрағың», «Ғұмырын жазған бір құдай, Дұғаныздан тастама» сияқты жолдардан марқұмды жоқтап қана қоймай, оның жанының ақыретке өтуге көмектесетін дұғамен аяқталып отырады. Мәшһүр Жүсіпте де осы дәстүрлік байқалды. «Құдайға көп ризамын (ырзамын) қат-қат шүкір, Толық боп жарап кеткен құрбандыққа» [14, 245]– деп, шүкіршілік жасайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының осылайша халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі жоқтау жанрынан өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтарын аңғаруға болады. Оның жоқтау өлеңдері көлемі жағынан ұзақ, термеге ұқсас болып келеді және жоқтау өлеңінің бастан-аяқ лирикалық қаһарман төңірегіндегі оқиғаларды жырлайды. Жоқтаудың көлемінің ұзақтығы фольклорлық дәстүр негізінде құрылған.

Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау жанрларында тек адам ғана жоқтап қоймай, сонымен қатар жерді, малды да жоқтап, жырға қоса білген. Мәселен, Мәшһүр Жүсіптің фольклор жинаушы тұрғысындағы еңбегінде «Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары» туындысында Сарыарқа жерінің табиғи байлығын, шүйгін шөбі мен таза ауасын, сол жерде өмір сүріп жатқан жұртының тіршілігін, малға жайлы қоныс екенін өкінішпен, зармен жеткізілген: «Мерекеге батқан жер, Артығын алып сатқан жер» жазбасы бар. Аң-құстың мекеніне айналған Сарыарқа жерін адамша суреттеп, осындай тіршілік көзінен айырылғалы жатқандығын күйіне жырлайтынын жазып алған. Бұл жоқтауда қазақ жұртының тарихын, салт-дәстүрін, географиялық ерекшелігін, кәсібін толықтай жырға қоса білген халық өнері байқалады.

Жоғарыда көрсеткен жазып алып, сақтаған фольклорлық дәстүр жалғастығы ақынның авторлық жоқтау өлеңдерінде байқалды. Нақты «Бір әйелдің ботасын жоқтағаны» жоқтау өлеңі деп айтамыз. Мұнда жер мен малды жоқтау тақырыптары көрініс тапқан. «Бір әйелдің ботасын жоқтағаны» атты жоқтау өлеңі күнкөрісіне талшық етіп отырған төлінің айырылуынан туындаған. Адам баласы малды да тірі адамдай қимастық сезіммен жоқтағанын, ботаны жоқтаған әйелдің ащы зарын келесі өлең жолдарынан байқаймыз: «Екі ботам бар еді қауыны май, Қара малдан аз еді-ау сауыным-ай! «Кешкі қонақ қыдыр!» деп, жұрт айтады, Енді қонақ жолатпан ауылыма-ай!». Мал төлінен айырылу мәселесі тек бір отбасындағы ауыр жағдай емес, қоғамдағы қиын-қыстау кезеңнің бейнеленуі дер едік. Ақын әйел атынан

жоқтаған өзінің 16 жолдан тұратын өлеңі арқылы мал жоғалтудың ауыртпалығын тек жеке деңгейдегі бір отбасы шеңберінде емес екендігін, сол кезеңдегі бүкіл қоғамға қатысты эмоционалды әсер ететін трагедия ретінде білдірді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығындағы жоқтау жанрының қазақ халық ауыз әдебиетіндегі фольклорлық дәстүрімен тығыз байланысы түйінделді, жеті жоқтау өлеңінің талдамасы қазіргі қазақ әдебиеттану әдіснамасының авторды зерттеуге бағытталған және феноменологиялық, әлеуметтік (социологиялық) әдістерін қолдану арқылы дәлелденді.

Фольклорлық дәстүр үлгілерін, бейнелер мен формаларды қолдану арқылы ақын халықтың мәдени мұрасы мен тәжірибесін жеткізгенімен қатар, терең эмоциялы және көркем бейнелі жанры жоқтау өлеңдер болатын шығармашылығы жинақталды. Мақала қорытындысында атап өтеріміз авторлық жоқтау өлеңдерінің бар екендігі, оның фольклорлық жинап алған мұрамен бірге жалпы жазылып жинақталып келгені анықталды. Мақаланың мақсаты мен нысаны нәтижесінде жеті жоқтау өлеңнің авторы Мәшһүр Жүсіп екендігі, оның басқа да фольклордан жинақтаған жоқтау өлеңдерінен бөліп алып айқындаған ізденіс жұмысы болғандығымен маңыздылығы артты.

Мәшһүр Жүсіптің жоқтау өлеңдеріндегі фольклорлық дәстүр үлгісіндегі авторлық шығармашылығы қазақ халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын дамытуда маңызды рөл атқарады. Ақын қазақ фольклорына үлесін қосып қана қоймай, сол дәстүрді жаңғыртқанын дәлелдеді. Оның жоқтау өлеңдерін зерттеу қазақ халқының рухани өміріне терең енуге, оның құндылықтары, өлім мен ақырет туралы түсініктерін білуге мүмкіндік беретінін, жақсы адамдардың өлімнен кейін де өмірі жалғасатынын дәлелдегенін, халықты сендіре тәрбиелегенін таныдық.

Қорытындысында ақынның жоқтау өлеңдері XX ғасырдың басындағы саяси-әлеуметтік және тарихи кезеңнің нақты көрінісі болатындығымен маңызды, бұл бірнеше пәнаралық ғылыми ізденіс мүмкіндігін айқындайды. Нақты теология, психология, әлеуметтану, қазақ философиясы, мәдениеттану саласындағы және Мәшһүртану ғылымын бастаған докторанттар мен магистранттарға зерттеу жұмыстарында қазақ менталитеті жайында қосымша зерттеу үшін қолдануға мүмкіндік береді.

Ақынның еңбектеріндегі фольклорлық дәстүр мәселесінің бір ғана жанры жоқтау өлеңдерін қарастырғандықтан, басқа да аңыз хикаяттары, өлең-дастандары авторлық нұсқада ғылыми ізденісте болмағаны және оның жалпы халықтық жазба мұраларымен бірге жүргені ескерілді және келешек ғылыми ізденістерге бастама болатын бағыты жүйеленді.

Бүгінгі күнге дейін Мәшһүр Жүсіптің авторлығы толық ашылмағаны байқалғандықтан, әлі де зерттеулер жүргізу қажеттілігін тудырды. Әрине, бұл тақырыпты жан-жақты ашу үшін көп еңбекті қажет етеді, дегенмен де бұл қазақ әдебиеті ғана емес, жалпы түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениетінің дамуындағы маңызды үрдістерді де ашуға септігін тигізеді деп сенеміз.

Жалпы, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығындағы фольклорлық дәстүр үлгісін зерделеу – қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесін түсінудің кілті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынұлы А. Жиырма үш жоқтау: [жинақ]. – Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 382 б.
- 2 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1918. – 442 б.
- 3 Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1983. – 161 б.
- 4 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

- 5 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Оқу құралы. Алматы: Рауан, 2013. – 458 б.
- 6 Негимов С. Шығармалары, II том. Зерттеулер, эсселер және ой-толғаныстар. – Астана: Фолиант, 2015. – 400 б.
- 7 McCarroll C J., Yan K. Mourning a death foretold: memory and mental time travel in anticipatory grief // Springer nature link. Phenom Cogn Sci. – 2024. <https://doi.org/10.1007/s11097-024-09956-z>
- 8 Akoynoglou M. Exploring the function of the female lamenter in the bereavement process: a case study in Chios Island // Research Gate. – 2020. – pp. 339-357
- 9 Bailey T., Walter T. Funerals against death // Routledge Taylor&Francis Group. – 2015. – pp. 1-18
- 10 Көпейұлы М.Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. I том. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 519 б.
- 11 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т. 91: Ғұрыптық фольклор: Мұң-шер өлеңдері. – 432 б.
- 12 Luca T. Cultural mediation of grief: the role of aesthetic experience // Sage. Culture and psychology. – 2023. – Vol. 29 (3). pp. 411-433. <http://dx.doi.org/10.1177/1354067X221145901>
- 13 Көпейұлы М.Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. II том. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 434 б.
- 14 Көпейұлы М. Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. IV том. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 546 б.

Материал 01.07.2025 баспаға түсті

Отражение фольклорной традиций в авторских поминальных поэтических произведениях (жоқтау) Маихур Жусуп Копеева

А.Ф. Талипова¹, Н.Қ. Жүсіпов¹

¹Торайгыров университет, Павлодар, 140000, Казахстан

Данная статья посвящена анализу авторских поминальных стихов жанра жоқтау в творчестве казахского поэта Маихур Жусуп Копеева, а также изучению их тесной взаимосвязи с богатейшими фольклорными традициями казахского народа. Нами были рассмотрены взаимосвязь, общность поминальных произведений поэта с устной народной литературой, а также художественные методы, которые использовались при их написании.

В качестве объектов анализа были взяты семь авторских образцов скорбных поэтических произведений (жоқтау жырлары) Маихур Жусупа. Образы и темы, затронутые в поминальных стихах Маихур Жусупа Копеева, имеют сходства с траурной лирикой (жоқтау) устного народного творчества, вместе с тем, выявлены и авторские особенности написания стихов о скорби по умершим. В статье сделан акцент на авторское использование элементов казахского фольклора.

В ходе изучения произведений было отмечено не только наличие фольклорных мотивов, но и исследованы способы их воспроизведения поэтом, а также использована возможность взглянуть на них с точки зрения исторических реалий того времени через призму авторского стиля Маихур Жусупа Копеева. Было уделено особое внимание тому, как поэт использует традиционные причитания (плач-песню об умершем), эпические формулы, метафоры из произведений казахского народного творчества для того, чтобы выразить глубокую скорбь по умершему и воспроизвести в памяти совершённые им благие дела.

В частности, исследование было направлено на признание наличия основных фольклорных элементов в поминальной лирике (жоқтау) Маихур Жусупа Копеева. Также было оценено, как события его жизни, а также общественно-политические процессы того времени повлияли на поминальную лирику, выраженную поэтом. Учтена роль Маихур Жусупа Копеева в сохранении и развитии фольклорных традиций казахского народа, важность оценки воздействия его творчества на последующую казахскую литературу.

Ключевые слова: поминальная лирика, фольклор, фольклорная традиция, личность, Маихур Жусуп.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Байтурсынов А. Двадцать три траура: [сборник]. – Собрание сочинений в шести томах – Алматы: Ел-шежире, 2013. – 382 с.
- 2 Ауэзов М. История казахской литературы. – Алматы: Изд-во: Академии наук Казахской ССР, 1918. – 442 с.
- 3 Уахатов Б. Типология казахских ритуальных обрядов. – Алматы: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1983. – 161 с.
- 4 Маргулан А. Древние псалмы, легенды. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 с.
- 5 Габдуллин М. Устная литература казахского народа. Учеб. пособие. Алматы: Рауан, 2013. – 458 с.
- 6 Негимов С. Сочинения, том 2. Исследования, эссе и размышления. – Астана: Фолиант, 2015. – 400 с.
- 7 McCarroll C J., Yan K. Mourning a death foretold: memory and mental time travel in anticipatory grief // Springer nature link. Phenom Cogn Sci. – 2024. <https://doi.org/10.1007/s11097-024-09956-z>
- 8 Akoyunoglou M. Exploring the function of the female lamenter in the bereavement process: a case study in Chios Island // Research Gate. – 2020. – pp. 339-357
- 9 Bailey T., Walter T. Funerals against death // Routledge Taylor&Francis Group. – 2015. – Pages 1-18
- 10 Копеев М. Ж. Собрание сочинений в 20 томах. Том 1. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 519 с.
- 11 Слова предков: Сто томный. – Астана:» Фолиант", 2013. Т. 91: Ритуальный фольклор: стихи Мун-шер. – 432 с.
- 12 Luca T. Cultural mediation of grief: the role of aesthetic experience // Sage. Culture and psychology.– 2023. –Vol. 29 (3). pp. 411-433. <http://dx.doi.org/10.1177/1354067X221145901>
- 13 Копеев М. Ж. Собрание сочинений в 20 томах. Том 2. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 434 с.
- 14 Копеев М. Ж. Собрание сочинений в 20 томах. Том 4. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 546 с.

Материал поступил в редакцию журнала 01.07.2025

Reflection of folklore tradition in author's mourning works of Mashkhur Zhusup Kopeev

A. Talipova¹, N. Zhusupov¹

¹Toraigrov University, Pavlodar, 140000, Kazakhstan

This article is devoted to the analysis of the author's mourning poems of the zhoktau genre in the work of the Kazakh poet Mashkhur Zhusup Kopeev, as well as the study of their close relationship with the richest folklore traditions of the Kazakh people. We examined the relationship and commonality of the poet's memorial works with oral folk literature, as well as the artistic methods used in their writing.

Seven author's samples of mournful poetic works (zhoktau zhyrlary) by Mashkhur Zhusup were taken as objects of analysis. The images and themes touched upon in Mashkhur Zhusup Kopeev's memorial poems have similarities with the mourning lyrics (zhoktau) of oral folk art, however, the author's peculiarities of writing poems about mourning for the dead have also been revealed. The article focuses on the author's use of elements of Kazakh folklore.

During the study of the works, it was noted not only the presence of folklore motifs, but also the ways of their reproduction by the poet were investigated, as well as the opportunity to look at them from the point of view of the historical realities of that time through the prism of the author's style Mashkhur Zhusup Kopeev. Special attention was paid to how the poet uses traditional lamentations, epic formulas, metaphors from the works of Kazakh folk art in order to express deep sorrow for the deceased and to reproduce in memory the good deeds he committed. In particular, the study was aimed at recognizing the presence of basic folklore elements in the memorial lyrics (zhoktau) of Mashkhur Zhusup Kopeev. It was also assessed how the events of his life, as well as the socio-political processes of that time, influenced the memorial lyrics expressed by the poet. The role of Mashkhur

Zhusup Kopeev in the preservation and development of folklore traditions of the Kazakh people, the importance of assessing the impact of his work on subsequent Kazakh literature is taken into account.
Key words: memorial lyrics, folklore, folklore tradition, personality, Mashkhur Zhusup.

REFERENCES

- 1 Bajtursynuly A. Zhyrma ysh zhoktau [zhinaq]. Alty tomdyq shygarmalar zhinagy [Twenty-three laments]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – 382 p. [in Kazakh]
- 2 Auezov M. Qazaq әдебиетинин тарихы [History of Kazakh literature] – Almaty: Qazaq SSR Gylym Akademiyasynyn baspasy, 1918. – 442 b. [in Kazakh]
- 3 Uahatov B. Qazaqtyn tyrmys-salt zhyrlarynyn tipologiyasy [Typology of Kazakh ritual ceremonies] – Almaty: Qazaq SSR-inin «Gylym» baspasy, 1983. – 161 b. [in Kazakh]
- 4 Margulan Ә. Ezhelgi zhyr, anyzdar [Ancient poems, legends] – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b. [in Kazakh]
- 5 Fabdullin M. Qazaq halqynyn auyz әдеbieti [Oral literature of the Kazakh people] Oqu qural. Almaty: Rauan, 2013. – 458 b. [in Kazakh]
- 6 Negimov S. Shygarmalary, II tom. Zertteuler, esseler zhәne oj-tolganystar [Research, essays and reflections] – Astana: Foliant, 2015. – 400 b. [in Kazakh]
- 7 McCarroll C J., Yan K. Mourning a death foretold: memory and mental time travel in anticipatory grief // Springer nature link. Phenom Cogn Sci. – 2024. <https://doi.org/10.1007/s11097-024-09956-z> [in English]
- 8 Akoyunoglou M. Exploring the function of the female lamenter in the bereavement process: a case study in Chios Island // Research Gate. – 2020. – pp. 339-357. [in English]
- 9 Bailey T., Walter T. Funerals against death // Routledge Taylor&Francis Group. – 2015. – Pages 1-18. [in English]
- 10 Kөpejuly M.Zh. 20 tomdyq shygarmalar zhinagy [20-volume collection of works] I tom. – Pavlodar: EKO, 2013. – 519 b. [in Kazakh]
- 11 Babalar sözi: Zhyztomdyq [One hundred volumes] – Astana: «Foliant», 2013. T. 91: Furyptyq fol'klor: Mұn-sher өlenderi. – 432 bet. [in Kazakh]
- 12 Luca T. Cultural mediation of grief: the role of aesthetic experience // Sage. Culture and psychology.– 2023. –Vol. 29 (3). pp. 411-433. <http://dx.doi.org/10.1177/1354067X221145901> [in English]
- 13 Kөpejuly M.Zh. 20 tomdyq shygarmalar zhinagy [20-volume collection of works] II tom. – Pavlodar: EKO, 2013. – 434 b. [in Kazakh]
- 14 Kөpejuly M. Zh. 20 tomdyq shygarmalar zhinagy [20-volume collection of works] IV tom. – Pavlodar: EKO, 2013. – 546 b. [in Kazakh]

Received: 01.07.2025

FTAMP 17.71.91

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp311-326](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp311-326)

Г.Т. Тлеубердина¹, Г.М. Каналина¹, А.Б.Манас¹, К.А.Толубаева²

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

²Е. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық-зерттеу университеті, Қарағанды, 100024, Қазақстан

АЙТЫСТАҒЫ ДИАЛОГ ПЕН МОНОЛОГ ҚЫЗМЕТІ

Ежелден халық тұрмысымен біте қайнасып, бойымызға сіңген синкретті өнеріміздің бірі – айтыс. Көрерменінің жанын қоздырып, қиқуға салғызатын осы өнердің түп тамырына үңіліп, мақалада құрылымын талдауды мақсат еттік. Бүгінде көпке белгілі бұл өнердің

бастауы қайдан және нендей ерекшелікке ие екені толық жалпыға таныла бермей келеді. Айтыс өнерін жан-жақты әлі де зерттеуді талап ететіні белгілі, сондай бір қыры – айтыс құрылымындағы диалог пен монолог қызметін нысанаға алдық. Бұл мақалада қазақ халқының дәстүрлі ауыз әдебиеті жанры – айтыс өнерінің маңызы мен негізгі ерекшеліктері қарастырылады. Айтыс – халықтың мәдениеті мен ақпарат тарату қызметіндегі маңызды рөл атқарған өнер түрі ретінде сипатталады. Мақалада айтыстың диалогтық құрылымы, оның тарихи тамыры, сондай-ақ айтыскерлердің халықпен өзара әрекеті мен ақындық шеберлігі талданады. Ғалымдардың еңбектері негізінде айтыстың поэтикалық диалог ретінде қалыптасуы, оның әлеуметтік-мәдени қызметі мен дәстүрлі сипаттары зерттеледі. Айтыстың маңыздылығы мен оның қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі орны атап көрсетіледі. Диалог пен монолог ұғымдары көпшілікке таныс болса, оның айтыстағы орынын бағалауға бет бұрамыз. Айтыстың диалог пен монологқа негізделген қырларын ашып, айтыскер ақындар шығармаларынан мысалдармен дәлелдер келтіруге тырыстық. Әсіресе, айтыстың салтымыздағы орыны мен тұрмысымыздағы бой көтерген тұстарын айтысқа арнайы тоқталған ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, зерттеу жұмысын жүргіземіз. Алқа топтың алдында айтыскер ақындардың диалог пен монологты өз мақсаттарына қарай ұтымды қолдануы, сол арқылы көрерменіне жол табуы талданады.

Кілт сөздер: Айтыс, айтыстағы диалог, айтыс монологы, қазіргі айтыс, айтыс мәселесі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ халқында мәдениет жалғастығы мен ақпарат тарату қызметін жоғары дәрежеде атқарған – айтыс өнері десек, артық айтқандық емес. Айтыскерлер өз дәуірінің айнасы ғана емес, халыққа жөн сілтеуші ретінде де қызмет атқарғаны белгілі. Айтыс өнері өзіндік ерекшелігіне сай, халықпен тығыз байланыста дамып отырады. Ақындар тыңдарманын тек суырып салмалығымен ғана емес, халықтың тыныс-тіршілігімен жақын таныстығын сездіріп, актуалды мәселелерін көтеріп, халықпен интерактивті байланыс орнатады. Көптің алдында сөз сөйлеу қандай жауапты, кез келгеннің ырқына көнер оңай жүк емесі белгілі. Оның үстіне, тосып отырған тыңдарманның көңілінен шығар ой қозғап, қарсыласпен де әсерлі сұхбат орната білу керек. Сол себептен де тыңдаушы халық айтыскерлердің ақындық таланты мен тауып айтылған шешендігіне арқалары қозып, дөп басқан ақпаратқа ықылас қойып, қошеметтерін білдіруден жалыққан жоқ. Бүгінде көпшілік айтыс өнерін жоғары бағалап, құрметтерін көрсетуден еш тайынбайды. Мәнісін айтыс өнерінің түп тамырына үңілмей таппасымыз анық. Айтыс өнерінің құрылымы жайында зерттеушілер еңбегінен іздестіре келе, ондағы диалог пен монолог қызметі анықталады. Ол үшін А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, М.Жармұхамедұлы, С.Дуанаева, Ж.Жақыпов, Е.Фирулина, К.Камзин еңбектері талданып, пікірлері қарастырылады.

КІРІСПЕ

Айтыстың түп тарихына үңіле келіп, біршама елдерде де шешендікпен қоршаған орта, шежіре, тарихтан сыр шертетін ұқсас өнерлерінің болғанын байқаймыз. Мәселен, араб тайпаларында, парсы елінде, орыс халқында және басқа да елдерде ұқсас әдеби өнерлердің бар екенін білеміз. Осы тұста ғалым М.Әуезовтің айтыс өнерінің өзге елдерде болғанын, бірақ қазақ халқының айтыс өнері бүгінге дейін ақындық суырып салмалығын сақтаған ерекше құнды өнер екенін, «қазақ халқының аса бір ұлы қасиеті сол қынаптан суырып алған қылышдай қолма-қол қиып айтатын айтқыштығында, айтыскерлігінде, бұл қай халықтың алдында да мақтануға тұрарлық өнер» [1,3], -деп бағалуында жатыр. «Қазақтікі сияқты әдебиет тарихының бөлімі болып етек алып тараған емес. Қазақтың кәрі, жасындай айтысты қызық көріп қызуланып, тегіс өнер қылып, жалпақ ел ұстанған емес. Қазақтағы айтыс әдебиет бөлімі болудан басқа ел тартысының бұрынғыдан келе жатқан театры сияқты көпке бірдей

қызық беретін жиын сауығы болған» [2], - деген пікірі айтыстың қазақ әдебиеті тарихында алатын орнын айқындап берді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Айтыстың дамуы алқалы топ алдында ашық және мазмұнды ақпарат алмасу жолымен жүреді. Ашық не астарлы жарыса сөйлеудің туындауына негіз – айтыс диалогы. Екі ақынның халық алдындағы өнері негізінен ойлы жауаптасудан, ақындық таланттың бәсекелестігінен, тауып айтудан туындайды. Адамзат тарихындағы «баға беру, уағыз айту, насихат жүргізу, өнеге көрсету, ашық пікірсайысқа түсу – ерте заманнан серіктескен үрдіс, ол адам баласы мінез-құлқының реакциясы, есті жанның ескертпесінің» бүтіндей көрінісін айтыстан табамыз» [3,183]. Яғни, айтыс өнеріндегі екі қарсыластың бір-бірін теріске шығарып, жауаптасудағы қолданатын басты тәсілі ол – диалог. «Диалог (грек.dialogos –сөйлесу, әңгімелесу), сұхбат – ауызекі әңгімелесу пішіні, екі не одан да көп адамдардың пікір алысуы; ғылыми және көркем әдеби шығармаларда қолданылатын тәсіл» [4,158]. Айтыскердің жеңіс үшін күресі диалогқа негізделген. Ұтымды құрылған диалог-бүгінгі күні айтыстың дамуына ықпал ететін басты құрал. Айтыс диалогы сипатының ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, оны қарастырған ғалым-зерттеушілердің еңбектеріне тоқталайық. Біз айтыс өнерін тек фольклорлық жанр, ауызша әдебиет түріне жататын шешендік өнер деп санаймыз. Бұлай тануымыз тарлық етеді. М.Жармұхамедұлының: «Арғы түбі сонау көне замандардағы топталып хормен айтылатын «Бәдік», «Жар-жар» секілді тұрмыс-салт жырларынан басталып, дамуында қауымдасудың сан қилы белестерінен өткен бұл жанр бірте-бірте әдебиетіміздегі кең арналы ақындар айтысына келіп ұласқан» [5,18], - деген болжамынан айтыстың даму жолын аңғарамыз. Олардың ішінде диалогтың ерекше функциясы үйлену рәсіміне қатысты өлеңдерде байқалады. Қыз ұзату атқарылатын тойда жар-жар, сыңсудың диалог, хор күйіде әнмен шырқалды. "Жар-жар" дәстүріндегі жігіт пен қыздың диалогы поэтикалық түрде көрінеді. Жігіт қойған сұраққа қыз нақты жауап бермейді және өзінің ішкі уайымын береді, яғни диалог анық көрінбейді. Зерттеуші М. Жармұхамедов: «Оларда жүйелік мазмұн, логикалық байланыс бола бермейді» [3,10] - деп жазуының себебі осында болса керек. «Жар-жар екі адамның айтысы арқылы да, хор арқылы да, сонымен қатар екі жақтың бөлініп (қыздар мен жігіттер) өлең айтуы және екі адамның өлеңінің қайырмасына ғана қосылу ерекшелігі жар-жардың көп құрылымдығын танытады. Бірақ, қай түрін алсаңыз да диалог арқылы жасалғанын аңғару қиын емес. Диалог арқылы адамның психологиялық ерекшеліктері байқалады. Олардың мінез-құлқы, кеткелі тұрған қыздың жай-күйі, ішкі жан дүниесіндегі алай-дүлей сезімдер – бәрі сол диалогта анық айтылады» [7,13]. Байырғы айтыстарға енген салттық сөздердің үлгілерін тексере отырып, қазақ ғалымдары айтыс жанры бастапқыда қандай да бір рәсімді орындау кезінде топтық түрде айтылатын, содан дами келе, кейін ұлттық өнерге айналған шаблондық өлең деген қорытындыға келді. Осы өнер түрінің алғашқы жазба мұраларда белгіленуі Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғаат-ит-түрік» атты кітабындағы қыс пен жаздың айтысы, Ахмет Яссауидің «Диуани хикметінде» кездесетін жұмақ пен тозақтың таласын айтыс үлгісі деуге болады» [8,9]. Бұл жайт мысал түріндегі айтыстардың ежелгі заманнан бері классикалық дәрежеде дамып қалыптасып, түркі халықтарының ортақ жазба әдебиетінде де көрініс тапқанын білдіреді.

Айтыс диалогы бойынша арнайы зерттеу жүргізілмегенімен, бұл туралы жақсы пікір білдірген «Қазіргі айтыстың ақындары» еңбегінің авторы ғалым С.Дуанаеваны атауға болады. Еңбекте ғалым айтыстың өту процесінен бұрын оған деген дайындықтан айтыстың маңызы бастау алатынына тоқталады: «Айтыстың өту процесі – қайталанбас құбылыс. Айтысқа дайындықтың өзі жеке сөз етуге тұрарлық, себебі айтыстың қалай болатындығы, яғни нағыз қажетті шарттар, тікелей дайындыққа байланысты» [6,22, 78], –деп дайындықтың қаншалықты маңызды екендігінен сыр ашады. Негізі айтысқа толық дайындалған өз алдына ізденіс жасау жауапкершілік болғанмен, додаға түсер тұста толқудың да болуы орынды. Себебі жүрегі селт етпеген ақыннан жүрекке жететін сөз шығуы екіталай. Ол жөнінде Бекарыс Шойбеков айтыс

алдында жасалатын дайындығы барысында «Кімнің есінде?» атты бағдарламада берген сұхбатында ұстазы Әселхан Қалыбекова апайының сөзімен бөліскен болатын: «Айтыстың алдында уайымдайсыңдар, толқисыңдар. Ол өте жақсы. Толқу деген – қорқу деген нәрсе емес. Толқу деген – организм жұмыс жасап жатыр деген: ойың, миың, сезімің – барлығы жұмыс жасап жатыр деген. Осы нәрсе жақсы. Айтысқа селт етпей барғаннан гөрі, жан дүниені жанып, жұмыс істеп барған жақсы»[<https://youtu.be/Qn1xb75xovc?si=X3qlGmiDpeVXcCWA>], -деп толқынысты басынан кешіріп барған айтыстары шындығында жақсы өткенін байқағанын айтты.

С.А Дуанаева жоғарыда аталған осы бір еңбегінде айтысқа аса үлкен жауапкершілікпен кірісу маңызына тоқтала келе, оның екі түрін атап көрсетеді. Яғни, айтыста ақындардың сөз бастауда қолданатын екі тәсілі барын атап, бірі ащы айқаймен, өктем де екпінді бастауды жөн көрсе, енді екінші бірі тоты құстай таранып, өзін қияға ұшқан қырынға балап, маңына шаң жуытпай, осал еместігін қарсыласына сыпайы жеткізуді жөн көреді [6,30].

Айтысқа арнайы тоқталған ғалым М.Жармұхамедұлы өзінің зерттеу еңбегінде Әсет пен Ырысжанның айтысындағы диалогтың өтуін былайша талдай келе, ел арасындағы аты көпке мәлім, айтыста тәжірибесі мол бола тұра Әсет ақын Ырысжанмен кездескенде оның тапқырлығы мен шешендігінен алғашқыда ес жия алмай сескенгенін өз мойындауынан аңғаруға болатынын жеткізеді. Бұл жайды Әсет ақын өлең жолдарына дәл түсірген:

«Көп түскен тайталасқа қайран басым,
Жүрегім арпалысты аттай тулап.
Осы кең дүниені бір уыс қып...
Сөзінің қайран қалдым кірін таппай,
Кенедей лебізінің мінін таппай.
Жүйрік ем жеке шапсам, жан салмайтын,
Адастым айтар сөздің бірін таппай!
Қамалып тұтқиылда қалдым тұрып,
Қайымның қасып айтар ағын таппай.
Басында басқынлатып бір аз ғана,
Қыз алды сөзбен кегін атпай-шаппай»[5,63].

Мысалдағы айтыс жолдарынан Әсет ақынның қиналғанын көруге болатын тұстарын дәл мысалмен келтіріп, халық алдында өнер көрсетудің қаншалықты ауыр және осындай күйде ақынның сөз табудағы шеберлігі айтыс диалогының өзіндік ерекшелігін паш етеді.

П.М.Адиеваның ғылыми еңбегінде: «Қазақ ауыз әдебиетінде бүгінгі күнге дейін жетіп келе жатқан, дамыған айтыс таза диалогтың жемісі. Сөзбен сайысқа түскен екі ақынның диалогы ешкімнің түсіндіруіңіз, анықтама беруіңіз жеткен диалог екені сөзсіз. Демек, айтыстың тууына себеп болған тұрмыс-салт өлеңдеріндегі жар-жар, сыңсу, беташар, тойбастар, бәдік сынды жырларда да диалог әртүрлі қызмет атқарады» [10, 26], -деген қорытындыға келеді.

Ғалым Ж.Жақыпов былай дейді: «Қазіргі терминге айналған «айтыс» сөзінің мәні қайтсе де диалогке келіп тіреледі. Оған нұсқап тұрған –«ыс» жұрнағы. Диалогті қазақ тіл білімінде қазір «сөйлесім» деп жүр. «Айтыс» пен «сөйлесім», ортақ құбылыстары бола тұра, өзіндік сипаттары бар екі түрлі нысан. «Сөйлесім» жалпы тектік мәнде қолданылып, айтысты да қамтыса, «айтыс» -сөйлесімнің халық поэзиясындағы өзгеше бір көрінісі» [11; 83-87], осылайша айтыстың философиялық әрі әдіснамалық негізін ескеруді ұсынады. Айтыстың диалогтік мәнін ашуда да, айтыстың ауызша орындалуы ауызекі диалогтан басталатынын алғаш сөз еткен көрнекті ғалым Ахмет Байтұрсыновтың: «Өлеңсіз айтыстың аты әзіл-ерегес болады. Бәлки өлең айтыс та о басында әзілден, ерегестен шыққан болар»[12,105]- деген болжамы айтыстың арғы тегінен хабар етсе керек.

Тұрмыстағы ауызекі диалогтың құрылымы мен өзіне тән ерекшелігі көпке таныс. Диалогта сөйлеуші сөзінің толымсыздығы, аяқталмауы, сөздер қысқалығы әрі сезімділігі жиі кездессе, осындай сипаттар айтыс диалогіне де тән. Яғни, «қарым-қатынастағы еркіндік,

бейресмилік, шегерімділік, эмоция, үнемділік, ауызекі форманы айтыстағы диалог қамти алады»[13,11-18].

Ахмет Байтұрсынов еңбегінен білеміз, әдебиеттің тегін жіктеуде «айтыс» деп бүгінгі күнгі «драманы» атайды. Ол «айтыс – тартыс – арпалыс» мағынасында қазіргі драманың қазақша тегін айтыстан жіктейді. Осы ойды М.Әуезовтен де аңғарамыз: «Анығында ақындар айтысының негізінде, өзгеше жанрлық бітім мазмұнында, қолдану дәуірінде қазақтың халықтың театрлық өнерінің мол белгілері бар. Халық театрының анық, дәл ұрығы бар деуге болады»[14,10].

Айтыстың драмалық көрінісі – диалог құрылған мекенінің, яғни айтыс мекенінің, белгілі бір аудитория алдында болуы, яғни үшінші жақтың қатысуы міндетті. Ол мекен, ең қасиетті орын – айтыс мінберінде өтуі сахналық диалогты құрайды. Е.Г.Фирулина өзінің «Диалог как вид культурной солидарности» атты зерттеу еңбегінде сахналық диалогты үнемі қозғалыстағы тірі ағзаға теңей келіп, оны нағыз қарым-қатынас мектебі дейді. Себебі ол диалогта суреттелетін жеке адамның сөйлеу мәдениетінің, мінезінің көрінісін толық қамтыса, сонымен қатар сахнадағы диалог автордың жеке басының танымын ғана білдірмей, түгел бір кезеңнің, әлеуметтік топтың талғамы мен дүниетанымын, қоғамның психологиясын береді деп бағалайды[15,76-79]. Яғни айтыстағы диалог өз қоғамының біршама шынайы бет-пердесін танытады. Осы сында ғалымдардың құнды пікірлері талданып, салыстырыла талданады. Зерттеу тақырыбымыз ұлттық көлемде үлкен маңызға ие болғандықтан, әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулеріндегі салыстырмалы талдаулары, одан шыққан қорытындылары мен құнды ойлары есепке алынды.

Айтысты зерттеу барысында тақырыпты ашатын айтыс үзінділерін топтастыру, басқа сөздермен ажырату үшін салғастыру және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар зерттеу жұмысын жазу барысында текстологиялық, анализ-синтез сынды әдіс-тәсілдер қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Айтыс – фольклордың жемісі екенін естен шығармау қажет. Сондықтан фольклордағы диалогтық ерекшеліктермен байланыстырмай қарауға болмайды. Фольклордың өзіндік ерекшелігіне шығармашылық үдерістің анонимділігі, ауызша-поэтикалық көпнұсқалылығы, ұжымдылығы жатса, жалпыадамзаттық мазмұны – адамдардың өзара қатынасы кезіндегі эстетика мен қатынас құралының өміршеңділігінің бастауы болып табылады. Ойымызды одан әрі дамыта түсетін М.Жармұхамедовтың: «Қазақ еліндегі айтыс, жеке адамдарға тән өнер түрі болумен қатар, ең алғашқы туыс бітімінен – көптік жанр. Айтыстың әуелден кең өркендеп дамуына әркез бүкіл халық болып ат салысып келген»[7, 96], -деген ойынан айтыстың халықтық шығармашылықтың жемісі екендігі, айтысты ауқымдық тұрғыдан қарастыруды меңзеді. Яғни «жазба ақындар оңашалықты сүйсе, айтыскер қаумалаған қауымды қалауы, өнерінің табан астында бағаланып, жұртшылық алдында қанаттануы – айтыс ақыны психологиясының ерекшелігі. Айтыскер мен халық арасындағы бөліп-жаруға келмейтін өзара тарихи тұтастықтың байланысын тануға болады.

Айтыс диалогын жаңаша қырынан қарауға шақырған К.Камзин болатын. Өзінің зерттеу еңбегінде қазақ журналистикасындағы сұхбаттың басы қарапайым күйбің тірлікті сөз етуден, ел турасында екеуара әңгіме құрудан басталады дей келе, «Ұлттық журналистикасының даму тенденциясына көз жүгіртер болсақ, сөз сөзді жетілдіріп, пікір пікірді қоюландырып, көркем ойға, жарыспалы поэзиялық мәтінге дейін жеткен. Қазақ ауыз әдебиетінің биік шыңы болып табылатын мәдени полемикалық сарындағы ақындар айтысы осылайша публицистік, поэтикалық диалогпен кемелденген», - деп айтыс диалогын тереңдете зерттеуді ұсынды.

Айтыс көпшілік алдында екі ақынның бір мәселені өзара дауласуы, сол туралы көзқарасын білдіруі, жеке позициясын сақтап отыруы жатады. Бұл тұрғыда айтыс диалогының диалог-дауға, пікірталасқа келеді. Дау жүргізу өнерін ежелгі гректер эристика деп атаған. Алғашында эристиканы дау арқылы мейірімділік пен шындықты іздестіру құралы ретінде

қарастырған. Ол айтылатын пікірлердің дұрыстығына сендіру және адамды орынды мінез-құлыққа тәрбиелеуі тиіс еді. Бірақ уақыт өте келе бір ғана мақсатты көздеді – қалай жеңіп шығу әдісін үйрету, яғни ақиқат пен әділдік маңызды емес болды. Дауда жеңіске жетелейтін әдіс-тәсілдер кеңінен таралған. Атап айтқанда, неміс философы А.Шопенгауэрдың пайымдауынша эристика – тек бір жақты дұрыс болу мақсатындағы дау не рухани семсерлесу өнері деп есептеледі [8, 306-307]. Ғалым Н.Уәли «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты зерттеу еңбегінде: «Пікірталас – идеялар жарысы. Пікірталасқа қатысушылардың қай-қайсысын да идея байытады. Пікір жарыстыру, пікір таластыра білу-өнер. Бұл өнерді, ғылымда «эристика» деп атайды. Эристика логика, психология, этика, риторика негізінде жасалған білім мен дағдылар жүйесі» [4,309], -дейді. Айтыс өнері де идея жарысы. Айтыскер ақынның ойы шұрайлы сөзбен байытылса, ойдың өзі идеядан туады. Айтыстың өзі логика, психология, этика, шешендік өнер негізінде жасалған білім және дағдылар жүйесі. Сондықтан айтыскер ол – феномендік қасиетті бойына дарытқан ақын деуге болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Айтыстың даму тарихынан екі ұғым қатар келеді: біріншісі, халық алдында ақындар тек ақиқатты айту қабілеттілігімен үстемділігін танытса, екінші, қарсыласты жеңу үшін бар мүмкіндігін салатындар бар. Алайда қазақ айтыс өнерінің эристика, софистика дауларынан айырмашылығы «дауды қандай жолмен болса да жеңіп шығу» деген емес, керісінше айтыста шындықты ортақ қазық ете отырып жеңіске жетуді көздейді. Енді бүгінгі айтыскерлерден мысал боларлық дәлел қарастырып көрейік. 2015 жылы Шорабек Айдаровтың 60 жасына арналған республикалық ақындар айтысында Айнұр Тұрсынбаева өзінің әзілі жарасатын, «ескі жау атыспаққа жақсы» демекші, Айтақын Бұлғақовпен жолыққандағы Айтақынның мынадай шабуыл жолдарына:

Айтыс сайын жеңіліп Жандарбектен
Тісінді мына маған қайрап жүрсің.
Балаңнан кеткен кекті қайтарам деп
Әкесін оңай олжа ойлап жүрсің.
Жыланның жеті кетсе кесек еті
Қауқары барын қайдан білсін.
«Ас болсын», «Жұлдызды айтыс»-барлығында
Қызғалдақтай құлпырып, жайнап жүрсің.
Шоулардың айтысынан шықпаушы едің,
Шалдардың айтысында қайдан жүрсің?
Ай, жирен де емес, күрең де емес, айқасқамын,
Кең тастап құлашымды жай басқанмын.
Сүйінбайша сүйкейін сұлуларды,
Қыздарға есе берсем, қай сасқаным.
Қызыл көрсе шүйріккен, көріп пе едіңдер,
Қыранның бөтегесін май басқанын?
[<https://youtu.be/biy2fEhNKbc?si=RvquO63XARTSTP73>].

«Қыздарға есе берсем, қай сасқаным», «көріп пе едіңдер, Қыранның бөтегесін май басқанын?» - деген қарсылас ақын тарапынан көрсетілген сеске Айнұр Тұрсынбаева селк етпей, керісінше, тапқырлық пен ақындықтың шеберлігін таныта отырып, жиналған көрерменмен амандаспастан ұтымды жауап қайырды:

...Бұл Айнұр қайдан жүруші еді,
Шөкеңнің тойын тойлап жүр.
Айтақын болса, ағайын,
Бала-шағамен ойнап жүр.
Қатарластарын менсінбей,

Жастарға тисіп сайрап жүр.
Қыз -қырқын көрсе, құтырып,
Көздері жалт –жұлт жайнап жүр.
Аузында дұрыс мақал жоқ,
Иегінде бір сақал жоқ.
Қаратауымның төрінде

«Құтырған» шалдар қайдан жүр, –деп көпшілікті күлкіге қарық қылды, көптің ықыласын өзіне бұрып алды. Содан соң сәлемдесу ізетімен айтысын жалғастырды. Соңғы кездері ақындардың бірін – бірі тұқыртудан гөрі, қолдауы мен мақтауы жиі кездесіп жатады. Әлде, тәуелсіз елдің азаматтары боп, бір елдің атынан шыққан ақындар болған соң ба деген ой қалады. Осыған дәлелді 2018 жылы Астанада өткен «Алтын домбыра» додасында жолыққан Ринат Зайтов пен Мұхтар Ниязов айтысында Ринаттың халық алдында екеуін бірдей рухтандыра сөз бастауы ерекше болды:

Көсілсе «жаман балаң» шапқан аттай,
Соқса да қандай боран бет қаратпай.
Армысың, менің адал жанашырым,
Көрермен көңілі бар ақ парактай.
Алаулап кетейінші Астанада
Алаңда 86 жаққан оттай.
Бір сәлем ақындардың молдасына,
Үміттің мініп келген жорғасына.
Қайтадан жолығыстық осы жерде,
Тағдырдың белгісі ғой ол да, сірә.
Самғайық қос қырандай бір аспанда
Қалмайық өкпелесіп болмашыға.
Ақынға ақын дұшпан бола қоймас,
Қасқыр да қас қылмайды жолдасына.
«Оқтаулы мылтық» деуші еді бізді кейде,
Көнбейтін «Нұр Отанның» нормасына.
Ал сені «бомба ақын» дейді екен ғой,
Жатасың жасырынып жолда, сірә.
Бұл аттар бізге тегін қойылмаған,
Ендеше ара ашпай ер қасыма,
Қазақтың ақиқатын айту үшін,

Атылсын «мылтығы» да, «бомбасы» да! –деп келіп, қарсылас ақын боп келіп отырған Мұхтар Ниязовтың ортақ қазақ даласының сен де бір қыран құсысың, «Самғайық қос қырандай бір аспанда» деп жақсы ниеттес екендігін сездіреді. Ол да болса, ізін басып келе жатқан жас ақынға демеу. Мен «Оқтаулы мылтық» болсам, сені «Бомба ақын» атандың, «Қазақтың ақиқатын айту үшін, Атылсын мылтығы мен бомбасы да» деген жолдары арқылы халық өзі берген атаққа лайық өнер көрсетуге шақырып, мерейін бір көтере төкпе жырға қосады:

...Ниязов Мұхтар өр інім,
Мақтанышым сен едің,
Сөзіндей болған бабаның
Көзіндей болған көненің.
Сәждеге тиген маңдайы,
Тақылдап тұрған таңдайы.
Елі үшін туған ер едің.
Ашылып айтсаң адал жыр,
Табылған сенен керегім,
Шапқан аттай заулаған,
Шаппа-шапқа да шеберім.

Алты Алаштың алдында
Асқақтай берсін беделің.
Бір құдай куә сөзіме,
Мен сені жақын көремін.
Мына отырған жұртыңа,
Аз емес сенің берерің.
Ал енді көсіл, чууу Мұхтар,
Сырданияңның суындай,
Сарқырап ақсын өлеңің,

[https://youtu.be/FJ_qA2R42CE?si=f74SAYEN_Lhi8-wr]-деген отты жыр жолдары кімге болса да қанат бітіреді. «Шапқан аттай заулаған, Шаппа-шапқа да шеберім» - деген жолдарынан байқаймыз, қарсыласының осал еместігін де мойындап қояды. Ақындар бір тақырыпқа екі түрлі көзқараспен қарауы кездесіп қалғанмен, кейде бір бағыт танытуы, бір ойдың жетегінде айтысуы, айтылған шындықты ары қарай деректі ақпараттармен толықтыра отырып айтысу үрдіске айналған. Мәселен, Мәлс Қосымбаев пен Мұхамеджан Тазабековтың айтысынан үзінді келтірер болсақ.

...Мұсылман болсаң момын бол,
Таусылмасын тағатың.
Періштелер мекендер,
Жеті қат көктің қабатын.
Әулие, сопы, шайырлар,
Алла деп аят оқыса,
Дәрия теріс ағатын.
Білімің бар адамсың,
Осыған кәне жауап бер,
Екі жансыз, екі арам,

Пейішке кім еді баратын? –деп қарсыласын сынамаққа Мәлс Қосымбаевтың қойған сауалына М.Тазабековтың берген ұтқыр жауабы:

Мәлс-ау, айтқан сөзің нықталады,
Иманмен орындалсын ұлт талабы.
Жеңіл сөзден сүрінер деп ойлап па ең,
Мұндайға мұсылмандар мұрт қағады.
Білген жанға сауалың өте оңай,
Қиын боп көрінгенмен сырт талабы.
Әуелі Мұса пайғамбар үшке бөлген,
Жәннатқа қайта тірілген құс барады.
Сонан кейін құранда атын айтқан,

Үңгірде бірге ұйықтаған ит барады... дей келе, сұраққа толық жауап бермесе деп тапқырлықпен Мәлс Қосымбаевтың намаз оқымайтыны мен Құраннан хабарсыздығына әңгіме басын бұрады:

...Алдымнан ағам болып табыласың,
Құдайға қашан, Мәке, жағынасың.
Сұрақ қойып ініңді сүріндіріп,
Жеңіске жетер кезді сағынасың.
Бірақ өзің намазға мойын бұрмай,
Құранның түк ұқпайсың мағынасын...

М.Қосымбаев ақындық шешендігін танытпақ болған сауалының жауабын өзі былай жырлады:

...Пейішке барады дейтұғын,
Екі жансыз дегенім:
Біреуі –Мұсаның аса таяғы,
Біреуі –Ыдырыстың киген кебісі.

Екі арам дегенім:
Біреуі –Айсаның мінген есегі,
Біреуі –Қытымыр деген қызыл ит.
Ойлауымша шамалы.
Менің де мына алдыңда,
Айтатыным, ағайын, –
Шалдардың сөзі баяғы.
Осылай болад, Мұқажан,
Әңгіменің аяғы...

Мұхамеджан Тазабеков:

Тапсыншы дұрыс жолдан халық тұрақ,
Үзеңгіге ақын аяқ салып тұрад.
Әлгі қойған сұрағыңа ризамын,
Ел есіне ізгілікті салып бірақ.
Төрт нәрсені білмедің деп кінәламас,
Бес парызды сұрайтыны анық бірақ [11, 9-13], – деп тапқырлық пен суырып салмалықпен тосыннан қойылған сауалға оңтайлы шешім таба біліп, айтыс диалогын жасай алды.

Кезекті сәтті шыққан айтыс диалогын Баянғали Әлімжанов пен Аманжол Әлтаевтың айтысынан келтіретін болсақ,

Баянғали Әлімжанов:

...Мен сенен тұрған жоқпын сасайын деп,
Айтыстан және бүгін қашайын деп.
«Ау, ау» -деп айғайласам мен ойлаймын,
Ел мұңын естімейтін астаналық
Дөкейлердің құлағын ашайын деп....
...Аманжол, шошынасың қырасың деп,
Ағаңмен қан майданға шығасың кеп.
Шыға сала неге сонша зәрең кетті,
Ініңді иегінен ұрасың деп.
Тарихтың қызық-қызық доңғалағы,
Ақынды ақын сыйлар жөн болады.
Алдында қалың елдің біз отырмыз,
Тудырған мені менен сен баланы.
Байекең оң қолымен бір-ақ тартса,

Аманжол, бауырым-ау нең қалады?... Аманжолдың алдыңғы сөзінде «Ау, ау деп неге айқайлайсың» деп кекеткені болатын, ініңізді иектен ұратындай сыңай танытып отырсыз деп Баянғалидың бокстан хабары барын, яғни ол жөнінде ақпарат қарастырып келгенін де байқатып отыр. Аманжолдың сол сөздеріне оңды жауап боп төгілген шумақтар еді.

Аманжол Әлтаев:

Көліме алты Алашым ғашық еді,
Талайлар жырдаң шашу шашып еді.
Шашубайдың әндерін тыңдап өскен,
Бұл өңірдің құлағы ашық еді.
...Басталған Көкшетаудан жол болыңыз,
Інілерге келгенде мол болыңыз.
Қырғыздың дастандарын айтушы едің,
Киелі Манастардай зор болыңыз.
Иектен Аманжолды ұрамын деп,
Сынып кетіп жүрмесін оң қолыңыз.
Осалдық мінезіңді елің көрмес,
Сүрініп, тайғаныңды жерің көрмес.
Көрікті Көкшетаудың өр баласын,

Балқаштың асыл халқы тегін көрмес.

Қазақтың қарапайым сөзі бар ғой,

Елуде еңкейгенмен ебің келмес...

Баянғалидың ау деп айқайласам, астаналық дөкейлердің құлағын ашайын деп айтып едім деген жауабына Аманжолдың да қарсы ойы «Шашубайдың әндерін тыңдап өскен, Бұл өңірдің құлағы ашық еді» деп орынды шықты. Баянғалидың «оң қолыммен бір тартсам» деген жолына «Қазақтың қарапайым сөзі бар ғой, Елуде еңкейгенмен ебің келмес» деген тіркесін сәтімен салды. Жастығында атқарған істерің, көңілің сол баяғыдай сайрағанмен, жас ұлғайғанда көп нәрседен адамның ебі кететінін және оның алдында өзінің жас екенін де есіне сала кетеді.

Баянғали Әлімжанов:

...Аманжол, керегі не дау, егестің,

Байқаймын сен де бүгін сау емессің.

Ағыбайлап қарсы маған шабатындай,

Мен саған сырттан келген жау емеспін.

Жырымды туған елге арнап жүрмін,

Ел мұңын әрқашанда толғап жүрмін.

Мұхтар атам, Шоқан мен Әлкейдейін,

Арасын қырғыз-қазақ жалғап жүрмін...

Ағалық ақыл танытып, «Аманжол, керегі не дау, егестің» деп, «Ағыбайлап қарсы шабатындай, сырттан келген жау еместігін» білдіреді.

Аманжол Әлтаев:

...Досыма сілтемедім шоқпарымды,

Батырлар таңдандырған көк тәңірді.

Біз бүгін бағаламай жүргендейміз,

Хас батыр ортаңдағы Тоқтарымды.

Сұңқарың қайда халқым аспандағы?

Еліміз тәуелсіздік алған шақта,

Батырдың аумасыншы бастан бағы.

Бүгінгі әуе күшін еліміздің,

Жөн болады Тоқтардың басқарғаны.

Осылайша ағаның салған жолына ілесе, дауды доғарып, «Біз бүгін бағаламай жүргендейміз, Хас батыр ортаңдағы Тоқтарымды» деп, тақырыпты Тоқтар Әубәкіровке бұра, «Бүгінгі әуе күшін еліміздің, Жөн болады Тоқтардың басқарғаны» деген ұсыныс тастайды.

Баянғали Әлімжанов:

Ағайын, дәйім жақсы күйің болсын,

Той болып, дәл осындай жиын болсын.

«Әумин!» деп барлығымыз бет сипайық,

Сөзіне Аманжолдың түйін болсын...

Сақтасын біз жұлқысып алысқаннан,

Жазбасын жақсылықпен табысқаннан.

Кенесары, Наурызбай, Ағыбайлар

Жарбаңдап бір-бірімен алыспаған.

Аталар қасиетті қайда кетті,

Күн сайын бізден ары алыстаған?..

Інінің бастамасына қолдау танытып, «Әумин!» деп барлығымыз бет сипайық, Сөзіне Аманжолдың түйін болсын» деп ниеттестігін жеткізеді. Әрі «Сақтасын біз жұлқысып алысқаннан» дей келе, ел ішіндегі ауызбіршіліктен айырмауын тілейді. Оған Алдыңғы буын батырларын үлгі етеді. Күн сайын алыстап, тарих қойнауына сіңіп бара жатқан алыптардан өнеге алуға шақырады [1, 57-69].

Айтыс қорытындысын әр кез арнайы тағайындалған қазылар бағалауымен шешілгенімен, көпшілік тыңдарман көзқарасы мен пікірі ескеріліп отырады, кейде халық берген баға жүзеге асып жатады. Негізінде бұндай көріністер айтыс диалогының

публицистикалық қырларын тануға басты белгілер деуге болады [13]. Айтыс құрылымының басты компоненті – диалог десек болады. Оған өнер атауының өзі себеп боп тұр. Яғни, екі адамның кезекпен бір тақырып төңірегінде айтысуынан туындаған. Сондықтан айтыс бойынан диалогқа мысалды тоқтаусыз келтіре беруге болады.

Ал айтыстың монологтік сипатын, әрине, диалогқа қарама-қарсы тұстан іздейміз. Айтыстағы монолог қызметі қарастырылмай келеді. Көп жағдайда айтыс басында не соңында ақындардың өздерін таныстыру мен ойын түю мақсатында толғауы монолог күйінде беріледі. «Монолог (грек. monos бір, жалғыз, лат. logos сөз), монологтік сөйлеу –сөйлеу формасының бір түрі, тыңдаушының пассив қабылдауына байланысты белсенді сөйлеу әрекеті; мәтіннің елеулі үзінділері болып табылады» [6,190]. Монолог тәсілін айтыста ұтымды қолдану көптеп кездеседі. Әсіресе сөз бастау қиын демекші, айтыстың басында ақынның өзін таныстыруы, айтыс тақырыбын ашуы монолог түрінде беріледі. Қарсыласын тұқыртып, өзін де, келген елін де мақтап, «дәрежесін» өсіретін шығармашылық өнерін байқататын тәсілі де осы –монологта байқалады. Тақырыпты тереңінен ашылуы да монолог арқылы жүзеге асады. Ақындар ел көкейіндегі мәселені жырға қосып, «Ой түбінде жатқан сөз, Шер толқытса шығады» деген Асан қайғы толғауында көрсеткендей, сахна төрінде көптің шерін тарқату мақсатында ұзақ толғаулар ағытылады. Міне, осы тұста ақындар көптен көкейінде жүрген ойын «аттың басын жіберген бәйге аттарындай шауып» барлап келіп, сәл тарқатылған соң, қайта қарсыласына оралатын тұстары көп. Осындай жеке шауып, жырдан толғауы, не төкпелетіп жыр нөсерін төгуі монолог арқылы көрінеді. Көбінде айтыскерлердің «жаттанды сөзге әуес» деген сынға ұшырауы да осы монологқа қатысты боп келеді. Себебі ол тұсын айтыскер ақын дайындық барысында әзірлеп, тақырып бойынша ізденіс үстінде қарастырады. Бірақ бәрі бірдей жаттанды сөзбен шығады деп айта алмаймыз. Бойында ақындық таланты жоқ адамға самсап тұрған камера мен мыңдаған көрермен алдында сайысқа түсу екіталай. Бүгінгідей заманауи технологияның дамыған тұсында, аузыңнан шыққан әр сөзінді бір мезетте миллиондаған адам тыңдап, кейін қайта қарауға мүмкіндігі бар аудиторияны оңайлықпен алдау мүмкін емес. Халық –қатал сарапшы, өзі сүзгіден өткізіп, нағыз ақынды суырып алып шығарады. Мәселен, Қонысбай Әбілев пен Шынболат Ділдебаевтың айтысында Қонысбай Әбілевтің түйін сөзі монологтың жақсы үлгісі бола алады:

Біледі ғой Қонысбай,
Өзінің басын қорғауды.
Қайдан ғана үйрендің,
Аға, мұндай қорлауды.
Толға десек толғайын,
Ал, қане, аға, тыңдап көр,
Соңғы мынау толғауды.
Жырдан шашу жұртыңа,
Шаша алғанға не жетсін.
Қатты айғайға мұндайда,
Баса алғанға не жетсін...
...Жыр тұлпарын ерттедік,
Аққу мойын игізіп.
Кірдік талай бәйгеге,
Жал-құйрығын түйгізіп.
Сенім артып ел қалды,
Оқалы шапан кигізіп.
Мағыналы қанша сөз айттық,
Шумаққа жалғыз сыйғызып.
Бауыр боп қалғай екеуміз,
Төске төсті тигізіп.
Құшаққа алып ініңді
Тарасаңыз қайтеді,

Бетіңізден сүйгізіп [4,38-39]. Яғни айтыс аяғындағы Қонысбай ақынның көрермен алдында берілген аз уақытта «Жырдан шашу жұртыңа, Шаша алғанға не жетсін. Қатты айғайға мұндайда, Баса алғанға не жетсін» дей келе, «Жыр тұлпарын ерттеп» біршама тақырыпты толғап: «Мағыналы қанша сөз айттық, Шумаққа жалғыз сыйғызып. Бауыр боп қалғай екеуміз, Төске төсті тигізіп», –деп, сыйластықты сақтап қалуға шақырған сөз соңы нағыз ақындарға лайық өнегелі іс болды.

Және тағы монологқа мысал қарастыра кетсек, Батыс Қазақстанның жойқын дариядай адуынды Мәлс Қосымбаевтың салмақты сөз саптаушы Мұхамеджан Тазабековпен айтысындағы сөз басы монологтың керемет үлгілерінен деп айта аламыз.

Мәлс Қосымбаев:

Айтыс деп бәрін жиған шаруаның,
Мен қайтсем көңіліңнен табыламын.
Мұндағы өлең сөздің құдіреті,
Қазақтың қоздыратын қаны барын.
Тәуелсіздігіміздің арқасы ғой,
Ақынның айтыстырған жаны барын.
Сыйындым атам Бекет аруағына,
Сөзімнен сені айтпасам жаңыламын.
Айтыста анау бар деп, мынау бар деп,
Түгендеп жатыр халық танығанын.
Көк бөрінің емгесін көкірегін,
Әуелден уызыма жарығанмын.
Мысалы, қан жұқпайтын қара алмастай,
Қараған дұшпан көзін қарығаным.
Әулиедей кейпіңнен, айналайын,
Наннан емес, намыстан арығаным.
Өзіңдей өр халықтың перзентімін,
Мен неге дүниеден тарыламын.
Хандардың қасиетті ордасындай,
Армысың, менің ата шаңырағым...

[<https://youtu.be/jbfa1LyNUfU?si=aCGF3LDTP1PkwOoc>]

Өзінің болмысына тән қызба Мәлс ақынның отты сөздері осал жанның мысын басары сөзсіз. «Көк бөрінің емгесін көкірегін, Әуелден уызыма жарығанмын» деген жолдарымен қазақи танымға сай сөз саптауы мен тіл байлығын да танытып қалды. «Наннан емес, намыстан арығаным, Өзіңдей өр халықтың перзентімін, Мен неге дүниеден тарыламын» деп қарсыласын тұқыртып, жон арқасына жал бітіре жыр сайысына суырылып шығады.

Монолог тәсілін қолданған бөлігін көбінде жаттанды деп сынға ұшыратудың жөні бар. Себебі тоқтаусыз тасқынды судай жан-жағын жапыра жырлағанда, жай адамға жаттанды жырдай көрінені сөзсіз. Ал негізі ақындық дарыны жоқ адамға жырды жаттап айтудың өзі зор күш болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диалог пен монолог күрделі тілдік категория ғана емес, сонымен қатар сөз өнерінің ең негізгі және маңызды көркемдік әдістерінің бірі болып табылады. «Сөз өнері туындылары тегіне қарай «лирика», «эпос», «драма» түріндегі үш жанрға бөлінетіні баршаға аян. Бұл жанрлар ішінде диалог пен монологтың үлес салмағы зор екені даусыз. Халық лирикасының жар-жар, бәдік айтысы, өлі мен тірі айтысы, адам мен жануардың айтысы, сұрақтама, қызықтама және тағы сол сияқты диалогсыз елестету мүмкін емес жанрларымен қатар, әдетте, монолог түрінде орындалатын көптеген үлгілерде диалог араласып, елеулі рөл атқаратын жағдайлар жиі байқалады» [10,19].

Қарапайым сөйлесу, күнделікті адами қарым-қатынастың диалогы мен монологы уақыт өте келе көркем ойлау мен шығармашылықтың туындысына айналады. Айтылымдағы диалог пен монолог ұғымы көркем ойлау жүйесіндегі күрделі, дамыған өнер дәрежесінде танылады. Осылайша, халық алдында тартысты өнер туындайды. Тіпті тек монолог немесе тек диалог толық айтысты құрай алмайды. Екеуі бір-бірін толықтырып, келіскен кезде ғана біз бүтін өнерді тамашалай аламыз.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала ҚР ҒжЖБ 2023-2025 жылдарға арналған ЖСН АР 19574645 «Қазіргі қазақ айтысының типологиясы мен поэтикасы» атты ғылыми жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрахметұлы И., Дүйсенғазин С. «Қазіргі айтыс» 1-кітап.—Астана: «Күлтегін» баспасы, 2006. -312 бет.
- 2 Сейітжанов З.Н. Қазіргі айтыстың тақырыптық-идеялық және жанрлық ерекшеліктері // Керуен. – 2022. – №4, 77-том. – Б. 24–35. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-01>
- 3 Жармұхамедұлы М.Айтыс. – Алматы:Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990. -52 б.
- 4 Адиева П.М. Қазақ фольклорындағы диалогтың көркемдік қызметі. 10.01.09 – Фольклортану филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты.- Алматы, 2010.-45 б.
- 5 Мехмет А.Й. Айтыс жанрының типологиясы (Қазақ және түрік халықтары материалдарының негізінде) 10.01.09 – Фольклортану филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2010. – 45 б.
- 6 Дуанаева С.А. Қазіргі ақындар айтысы. Ф.ғ.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис. - Алматы, 1997.-282 б.
- 7 Mursalimova N., Oralbek A., Aça M. Kazak halkinin aitys sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – Т. 15. – №. 38. – С. 469-480. <https://doi.org/10.12981/mahder.1097528>
- 8 Жақыпов Ж. Айтыстағы диалог. // Көкейтесті әдебиеттану. –Астана: Күлтегін, 2003. – Б.41-49.
- 9 Иманғалиева Г.С. Типология диалога (на материал казахского и русского языков): Дис. На соискание ученой степени канд.филол.наук. -Алматы, 1999. – 50 с.
- 10 Айтұлы Н., Дүйсенғазин С. Қазіргі айтыс 2-кітап.—Астана: «Күлтегін» баспасы, 2006. - 336 б.
- 11 Kenzheahmetuly S. Aitys.Traditional music of Kazakhs // Life and culture of Kazakh people. – Almaty:«Guide to Kazakhstan» Baur Publishing House, 2022.p.142-149
- 12 Saudbayeva M. et all.Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science, 2014. Volume 122. p.72-76 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1305>
- 13 Mursalimova N. et all Kazak halkinin aytis sanati// Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022. Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022>
- 14 Mursalimova N.M., Oralbek A. Characteristics of the aitys genre among kazakh and turkish people// научный журнал "Керуен" №3, том 80, 2023. - 25 с.
- 15 Berdibayeva S. et all. Psychological nature of the art of aitys // Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2020. – Vol. 1, №383, – P. 235–241. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.999>

Материал 01.07.2025 баспаға түсті

Особенности диалога и монолога в айтысе

Г.Т. Тлеубердина¹, Г.М. Каналина¹, А.Б.Манас¹, К.А.Толеубаева²

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

²Карагандинский Национальный-исследовательский университет Е.Букетова, Караганда, 100024, Казахстан

Можно сказать, что одно из наших синкретических искусств, издревле переплетающихся с жизнью народа, является айтыс. Это искусство, которое будоражит кровь зрителя и заставляет его болеть душой, в этой статье мы заглянем в истоки этого искусства и проанализируем его структуру. Сегодня истоки этого известного искусства и его особенности не получили широкого раскрытия. В этой статье рассматривается значение и основные особенности жанра традиционной устной литературы казахского народа — искусства айтыса. Айтыс описывается как вид искусства, играющий важную роль в культуре народа и распространении информации. В статье анализируется диалоговая структура айтыса, его исторические корни, а также взаимодействие айтыскерлеров с народом и их поэтическое мастерство. На основе трудов ученых исследуется формирование айтыса как поэтического диалога, его социально-культурная функция и традиционные характеристики. Подчеркивается важность айтыса и его место в казахской литературе и культуре. Понятия диалога и монолога многим знакомы, но мы расскажем об их роли в айтысе. Мы постарались раскрыть диалогический и монологический аспекты айтыса и привести примеры из произведений поэтов-песенников. В частности, мы проводим исследования айтыса в нашей традиции и его важных моментов в нашей жизни, основываясь на работах ученых, занимающихся айтысом. Будет проанализировано рациональное использование диалога и монолога поэтами-айтыскерами в своих целях перед публикой, находящее путь к сердцам слушателей. Известно, что искусство айтыс, по-прежнему, требует всестороннего изучения, и мы нацелились на один такой аспект — диалог и монолог в структуре айтыса.

Ключевые слова: Айтыс, диалог в айтысе, монолог айтыса, современный айтыс, проблема айтыса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Нурахметулы И., Дуйсенгазин С. «Современный айтыс» 1-книга. — Астана: Издательство «Культегин», 2006. — 312 с.
- 2 Сеитжанов З.Н. Тематические, идейные и жанровые особенности современного айтыса // Керуен. — 2022. — №4, том 77. — С. 24–35. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-01>.
- 3 Жармухамедулы М. Айтыс. — Алматы: Казахская ССР «Білім» общество, 1990. — 52 с.
- 4 Адиева П.М. Художественная функция диалога в казахском фольклоре. 10.01.09 — диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по фольклористике. — Алматы, 2010. — 45 с.
- 5 Мехмет А.Й. Типология жанра айтыс (на основе материалов казахского и турецкого народов). 10.01.09 — диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по фольклористике. — Алматы, 2010. — 45 с.
- 6 Дуанаева С.А. Современный айтыс поэтов. Кандидатская диссертация. — Алматы, 1997. 282 с.
- 7 Mursalimova N., Oralbek A., Aça M. Kazak halkinin aytys sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. — 2022. — Т. 15. — №. 38. — С. 469-480. <https://doi.org/10.12981/mahder.1097528>
- 8 Жакипов Ж. Диалог в айтысе // Кокейтести литературоведение. — Астана: Культегин, 2003. — С. 41-49
- 9 Имангалиева Г.С. Типология диалога (на материале казахского и русского языков): диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. — Алматы, 1999. — 50 с.

- 10 Айтулы Н., Дуйсенгазин С. «Современный айтыс» 2-книга. – Астана: Издательство «Культегин», 2006. – 336 с.
- 11 Kenzheahmetuly S. Aitys.Traditional music of Kazakhs // Life and culture of Kazakh people. – Almaty:«Guide to Kazakhstan» Baur Publishing House, 2022.p.142-149
- 12 Saudbayeva M. et all.Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science, 2014. Volume 122. p.72-76 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1305>
- 13 Mursalimova N. et all Kazak halkinin aytis sanati// Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022. Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022>
- 14 Mursalimova N.M., Oralbek A. Characteristics of the aitys genre among kazakh and turkish people// научный журнал "Керуен" №3, том 80, 2023. - 25 с.
- 15 Berdibayeva S. et all. Psychological nature of the art of aitys // Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2020. – Vol. 1, №383, – P. 235–241. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.999>

Материал поступил в редакцию журнала 01.07.2025

Activities of dialogue and monologue in aitys

G. Tleuberdina¹, G. Kanalina¹, A. Manas¹, K. Toleubayeva²

¹Kokshetau University named after sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan.

²Karaganda National Research University E. Buketov, Karaganda, 100024, Kazakhstan

We can say that one of our syncretic interests, which diverges from the life of the people, is aitys. This is a study that allows you to increase the harvest and facilitate the life of the soul, in this article we will consider this study and analyze its structure. To date, this unique identity and its identity have not been obtained. This article explores the significance and main characteristics of the traditional oral literature genre of the Kazakh people — the art of aitys. Aitys is described as an art form that plays an important role in the culture of the people and in the dissemination of information. The article analyzes the dialogic structure of aitys, its historical roots, as well as the interaction between aitys performers and the people, and their poetic skill. Based on scholars' works, the formation of aitys as a poetic dialogue, its socio-cultural function, and traditional features are studied. The importance of aitys and its place in Kazakh literature and culture are highlighted. Dialogue and monologue have many meanings, but we are talking about them in the story. Dialogue and monologue aspects of aitys, samples of the works of the poet-aitysker were discussed. In particular, we carry out research in our profession and its most important moments in our lives, based on the work of students who work at aitys. The rational use of dialogue and monologue of poems is discussed-aitysker in his address to the people, the way to the servants of the heart. It is clear that the search for aitys will be comprehensive in relation to the past, and we have come to one such aspect-dialogue and monologue in the structure of aitys.

Key words: Aitys, dialogue in aitys, monologue in aitys, modern aitys, problem in aitys.

REFERENCES

- 1 Nurakhmetuly I., Duysengazin S. Modern Aitys. Book 1. – Astana: Kultegin Publishing House, 2006. – 312 p.
- 2 Seitjanov Z.N. Thematic, ideological, and genre features of modern aitys // Keruen. – 2022. – No. 4, vol. 77. – Pp. 24–35. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-01>
- 3 Zharmukhameduly M. Aitys. – Almaty: Kazakh SSR “Bilim” Society, 1990. – 52 p.
- 4 Adieva P.M. Artistic function of dialogue in Kazakh folklore. 10.01.09 – Candidate of Philological Sciences dissertation in folklore studies. – Almaty, 2010. – 45 p.
- 5 Mehmet A.Y. Typology of the aitys genre (based on materials of Kazakh and Turkish peoples). 10.01.09 – Candidate of Philological Sciences dissertation in folklore studies. – Almaty, 2010. – 45 p.

- 6 Duanaeva S.A. Contemporary aitys of poets. Candidate dissertation. – Almaty, 1997. – 282 p.
- 7 Mursalimova N., Oralbek A., Aça M. Kazak halkinin aitys sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – T. 15. – №. 38. – С. 469-480. <https://doi.org/10.12981/mahder.1097528>
- 8 Zhakipov Zh. Dialogue in Aitys // Kokeitesti Literary Studies. – Astana: Kultegin, 2003. – Pp. 41–49.
- 9 Imangaliyeva G.S. Typology of Dialogue (based on Kazakh and Russian languages): dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 1999. – 50 p.
- 10 Aituly N., Duysengazin S. Modern Aitys. Book 2. – Astana: Kultegin Publishing House, 2006. – 336 p.
- 11 Kenzheahmetuly S. Aitys.Traditional music of Kazakhs // Life and culture of Kazakh people. – Almaty:«Guide to Kazakhstan» Baur Publishing House, 2022.p.142-149
- 12 Saudbayeva M. et all.Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science, 2014. Volume 122. p.72-76 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1305>
- 13 Mursalimova N. et all Kazak halkinin aytis sanati// Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022. Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022>
- 14 Mursalimova N.M., Oralbek A. Characteristics of the Aitys Genre among Kazakh and Turkish People // Scientific Journal Keruen, No. 3, Vol. 80, 2023. – 25 p.
- 15 Berdibayeva S. et all. Psychological nature of the art of aitys // Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2020. – Vol. 1, №383, – P. 235–241. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.999>

Received: 01.07.2025

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

GTAMP 16.31.51

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp327-340](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp327-340)

Д.Б. Акынова¹, А.А. Аймолдина^{2,3}, А. Искендрқызы⁴

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010010, Қазақстан

²Astana IT university, Астана, 010010, Қазақстан

³М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы, Астана, 010010, Қазақстан

⁴А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ БІЛІМ
БЕРУДІ (ЕМИ) ЕНГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақала Қазақстан жоғары оқу орындарында ағылшын тілінде білім берудің (ЕМИ) негізгі мәселелерін талдауға арналған. Ағылшын тілінде білім беру халықаралық білім кеңістігіне интеграциялануға бағытталған еліміздің үштілділік саясатының бір бөлігі болып табылады. Заманауи академиялық ресурстарға және халықаралық стандарттарға қол жеткізу сияқты маңызды артықшылықтарға қарамастан, ағылшын тілінде оқытуды енгізу тілдік кедергілерге, педагогикалық қиындықтарға, мәдени шиеленістерге және әкімшілік шектеулерге тап болады. Зерттеу қазақстандық үш университеттің студенттері мен оқытушылары арасында сауалнамалар мен сұхбаттарды жүргізу арқылы жүзеге асты. Аралас әдіске негізделген талдау негізгі мәселелерді, атап айтқанда, академиялық сөздік қорының күрделілігі, мұғалімдердің жеткіліксіз дайындығы және когнитивті жүктемемен байланысты стрессті анықтады. Мақалада транслингвизмді интеграциялау, кәсіби даму бағдарламаларын әзірлеу және институционалдық қолдауды кеңейту сияқты ағылшын тілінде білім берудің тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар берілген. Зерттеу нәтижелері көптілді білім беру жағдайында ағылшын тілінде білім беруді енгізуге бағытталған стратегияларды әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: ағылшын тілінде білім беру (English-medium instruction, EMI), қиындықтар, үштілділік саясаты, жоғары білім, Қазақстан.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Ағылшын тілінде білім беру (English-Medium Instruction, EMI) жоғары білім беруді интернационалдандыруға және оқытудың үш тілді моделін іске асыруға бағытталған Қазақстанның білім беру саясатының стратегиялық элементі болып табылады. Дегенмен, ағылшын тілінде білім беруді сәтті енгізу мұқият талдауды қажет ететін көптеген қиындықтармен бірге жүреді. Зерттеудің негізгі мақсаты - студенттер мен оқытушылар арасында ағылшын тілінде білім беру жағдайында кездесетін негізгі қиындықтарды анықтау және жүйелеу. Зерттеу тілдік, педагогикалық, психологиялық және институционалдық қиындықтарды зерттеуге, сондай-ақ көптілді білім беру ортасында ағылшын тілінде білім берудің тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар жасауға бағытталған. Зерттеу жұмысында көптілділік, тіл саясаты, транслингвизм тұжырымдамасы және жаһанданудың білімге әсері сияқты ағылшын тілінде білім беру талдауының теориялық тәсілдері қарастырылады. Зерттеуде 268 студентке сауалнама жүргізуді және Қазақстанның үш университетінің

оқытушыларымен және студенттерімен 22 жартылай құрылымды сұхбат жүргізуді қамтитын аралас әдіс қолданылды. Деректерді талдау ағылшын тілінде білім беруді енгізуге байланысты негізгі тенденциялар мен мәселелерді анықтады. Негізгі қиындықтарға академиялық лексиканың күрделілігі, дәрістерде визуалды қолдаудың болмауы, студенттердің тілдік дайындығының төмен деңгейі, когнитивті жүктеме стрессі және институционалдық қолдаудың шектеулілігі жатады. Бұл факторлар материалды қабылдауға және ағылшын тілінде білім беру жағдайындағы студенттердің жетістіктеріне айтарлықтай әсер етеді. Мақалада оқытушылардың кәсіби өсу бағдарламаларын дамыту, транслингвизмді енгізу, тіл орталықтарын құру және студенттерге институционалдық қолдауды кеңейту сияқты ағылшын тілінде білім беру жағдайларын жақсартуға бағытталған ұсыныстар берілген. Зерттеу нәтижелерін басқа көп тілді елдерде білім беру стратегияларын әзірлеу кезінде қолдануға болады.

KIPICPE

Қазіргі таңда ағылшын тілінде білім беру (English-Medium Instruction, EMI) үш тілде оқыту моделін дамытуға бағытталған Қазақстандағы білім беру саясатының негізгі құрамды бөліктерінің бірі болып табылады. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қамтитын бұл модель елдің жаһандық білім беру кеңістігіне кірігуге және түлектерді халықаралық еңбек нарығының талаптарына дайындауға деген ұмтылысын көрсетеді. Үштілділік саясат білім беру жүйесін жаңғыртуға және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған мемлекеттік реформалар шеңберінде басталды. Ағылшын тілінде оқытуды енгізу жоғары білім беру жүйесін интернационалдандырудың кең стратегиясының бөлігі болып табылады. Ол студенттерге халықаралық академиялық ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік беріп қана қоймай, олардың ағылшын тілін меңгеру деңгейін арттырады және академиялық ұтқырлыққа ықпал етеді. Алайда, бұл бастаманы жүзеге асыру тілдік, мәдени және педагогикалық аспектілерге байланысты көптеген қиындықтармен бірге жүреді. Бұл қиындықтар әсіресе Қазақстан сияқты көп тілді және көп мәдениетті қоғамдарда өзекті болып табылады. Ағылшын тілінде білім беру жаһандық тәжірибесі ағылшын тілінде оқытуды сәтті енгізу студенттердің тиісті тілдік дайындығын ғана емес, сонымен қатар оқытушылардың жоғары құзыреттілігін талап ететінін көрсетеді. Қазақстанда бұл проблема ағылшын тілінде тиімді оқытуға қабілетті білікті кадрлардың жетіспеушілігімен күрделене түседі. Сонымен қатар, білім беру үрдісіне қатысушылар арасында алаңдаушылық туғызатын қазақ тілін мәдени тұрғыдан маргинализациялау қаупі бар.

Жаһандану және интернационалдандыру ағылшын тілінде білім беруді енгізудің негізгі драйверлері болып табылады. Дж. Колеман [1] мәліметтері бойынша, ағылшын тілінде білім берудің (EMI) өсуі халықаралық студенттерді тарту және университеттердің әлемдік рейтингтердегі позицияларын нығайту қажеттілігімен байланысты. Алайда, білім беруді «ағылшындандыру» ұлттық тілдер мен мәдени әртүрлілікке қауіп төндіруі мүмкін, бұл ұлттық бірегейлікті жоғалту туралы алаңдаушылық тудырады [1,2]. Қазақстанда үш тілді саясат тек ағылшын тілін енгізіп қана қоймай, қазақ және орыс тілдері арасындағы тепе-теңдікті сақтау міндетін қояды [3]. Бұл саясат елді халықаралық білім беру кеңістігіне біріктіруге бағытталған. Алайда бұл мәселе лингвистикалық және мәдени ерекшеліктерді ескеруге мұқият қарауды қажет етеді. Көптілді білім беру саясаты көбінесе ұлттық бірегейліктің, тілдік әртүрліліктің және жаһанданудың қиылысында қалыптасады. Б. Спольский ұсынған тілді басқарудың үш жақты құрылымы [4] тілді басқару призмасы (жоғарыдан төмен саясат), тілдік тәжірибелер (білім беру ортасында тілдерді нақты қолдану) және тілдік идеологиялар (тілдерді қоғамдық қабылдау) арқылы Қазақстанның тіл саясатын талдауға мүмкіндік береді. Ағылшын тілінде білім беруді енгізу жаһандық ұмтылыстар мен жергілікті тіл құндылықтары арасындағы айтарлықтай шиеленісті көрсетеді. М.А. Таджик және басқалар атап өткендей [5], ағылшын тілінде білім беруге деген орталықтандырылған көзқарас көбінесе студенттер мен оқытушылардың жергілікті қажеттіліктерін елемейді,

ресурстар мен мүмкіндіктердің теңгерімсіздігін тудырады. Ағылшын тілінде білім берудің негізгі мәселелерінің бірі - тілді меңгеру мен пәндік мазмұнды меңгеру арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу. Дж. Камминс [6] енгізген негізгі тұлғааралық қатынастың базалық дағдылары (BICS) және когнитивті академиялық тілді меңгеру (CALP) арасындағы айырмашылық академиялық ортада ағылшын тілінде оқудың күрделілігін көрсетеді. Қазақстанда студенттер академиялық оқуда, жазуда және мәтіндерді сыни талдауда қиындықтарға тап болады [7]. Бұл қиындықтар ағылшын тілін білу деңгейіндегі теңсіздіктермен, әсіресе ауылдық жерлердегі студенттер арасында күшейе түседі.

Бұл қиындықтардың алдын алу үшін О. Гарсия [8] транслингвизмді, яғни студенттер оқу материалын игеру үшін өздерінің толық тілдік репертуарларын қолданатын тәсілді ұсынады. Қазақстанның ағылшын тілінде білім беру контекстінде транслингвалды тәжірибелер көбінесе бейресми түрде қолданылады, бұл күрделі ұғымдарды түсінуді жеңілдетеді. Алайда, М.А. Таджик және басқалардың айтуынша, олардың тіл саясатына ресми интеграциясы оқытудың тиімділігін арттырып, ағылшын тілін жетік білетін студенттерге инклюзивтілікті қамтамасыз ете алады [9].

Оқытушылардың жеткіліксіз дайындығы ағылшын тілінде білім берудегі негізгі кедергілерінің бірі болып қала береді. Осы таңда А. Брэдфорд (2016) пәндік мазмұн мен тілді интеграцияланған оқыту (CLIL) әдістемелерін қамтитын мақсатты кәсіби даму бағдарламаларының қажеттілігін атап көрсетеді. Сонымен қатар, студенттердің тілдік және мәдени контексттерінің әртүрлілігіне байланысты Қазақстанда оқытушылардың мәдениетаралық құзыреттілігі маңызды факторлардың бірі болып табылады. Мұндай құзыреттердің болмауы оқу үрдісін басқарудағы қиындықтарға және студенттердің белсенділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Ағылшын тілінде білім берудің негізгі қиындықтарының бірі - ағылшын тілін насихаттау мен ұлттық бірегейлікті сақтау арасындағы шиеленіс. Академиялық ортада орыс тілінің және қоғамдық дискурстарда қазақ тілінің басым болуы күрделі әлеуметтік-лингвистикалық динамиканы қалыптастырады. С.А. Агбо және басқалар [3] ағылшын тіліне шамадан тыс назар аудару қазақ тілінің маргиналдануына әкелуі мүмкін екенін атап өтті. Бұл елдің мәдени және тарихи ерекшеліктерін ескеретін теңдестірілген тіл саясатының қажеттілігі туралы мәселені көтереді.

А. Брэдфорд [10] ағылшын тілінде білім берудің төрт негізгі қиындықтар категориясын анықтайды: лингвистикалық, мәдени, әкімшілік және институционалдық. Қазақстан контекстінде әкімшілік қиындықтарға білікті оқытушылардың жетіспеушілігі, ағылшын тілінде білім беру бағдарламаларын координациясының жеткіліксіздігі және ресурстардың жетіспеушілігі жатады. Институционалдық қиындықтар ағылшын тілінде білім беруді университет стратегиясына біріктірумен байланысты, әсіресе білім беру ресурстарына қол жетімділік шектеулі ауылдық аймақтарда ерекше көрінеді. Қолданыстағы білім беру құрылымдарына енгізілген ағылшын тілінде білім беру бағдарламалары брендинг пен маркетинг мәселелеріне жиі тап болатын жаңа бастамалармен салыстырғанда тұрақтылық пен сапаның жоғары деңгейін көрсетеді.

Ағылшын тілінде білім беру мәдени шекаралар арқылы тиімді өзара әрекеттесу қабілеті ретінде анықталған мәдениетаралық құзыреттіліктің дамуына ықпал етеді [11]. Қазақстанда жоғары білім беруде ағылшын тілін қолдану халықаралық академиялық стандарттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді, сонымен қатар мәдени иеліктен шығару туралы алаңдаушылық туғызады. М.А. Таджик және басқалар атап өткендей [5], ауылдық аймақтардан келген студенттер ағылшын тілді академиялық ортада өзін оқшауланған сезінуі мүмкін, бұл университеттер мен оқытушылар тарапынан қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Осылайша, Қазақстандағы ағылшын тілінде білім беру қиыншылықтарын зерттеу осы тәжірибені теориялық тұрғыдан түсіну үшін де, практикалық ұсыныстарды әзірлеу үшін де маңызды. Бұл мақала көптілді білім беру ортасы контекстінде ағылшын тілінде оқытудың сәтті жүруіне ықпал ететін негізгі кедергілерді анықтауға және шешімдерді табуға бағытталған. Қарастырылып отырған мәселе тек Қазақстан үшін ғана емес, сонымен қатар

тілдік және мәдени әртүрлілік жағдайында ағылшын тілінде білім беруді енгізетін басқа елдер үшін де маңызды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу Қазақстанда ағылшын тілінде оқытуды (ЕМІ) енгізуге байланысты негізгі қиындықтарды талдауға бағытталған және сандық және сапалық тәсілдерді біріктіретін аралас әдісті пайдалана отырып жүргізілді. Бұл әдіс жалпы тенденцияларды да, қатысушылардың жеке тәжірибесін де ескере отырып, мәселені толық түсінуге мүмкіндік берді.

Зерттеуге әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану-ғылыми бейіндер бағдарламаларында оқитын көптілді топтардан 268 студент, сондай-ақ осындай топтарда жұмыс істейтін 14 оқытушы қатысты. Қатысушылар Қазақстанның үш университетінен таңдалды. Барлық қатысушылар зерттеуге қатысуға жазбаша келісім берді, бұл этикалық нормаларға сәйкес келеді.

Деректерді алу үшін сауалнамалар мен жартылай құрылымдалған сұхбаттар қолданылды. Сауалнамаға тақырыптық блоктар бойынша топтастырылған 22 сұрақ кірді: студенттердің жалпы тәжірибесі, академиялық және тілдік қиындықтар, ЕМІ қабылдау және білім беру процесін жақсарту бойынша ұсыныстар. Сауалнамалар қатысушылардың жалпы тенденциялары мен проблемаларын көрсететін сандық деректерді жинауға мүмкіндік берді. Сапалы мәліметтер алу үшін 22 студентпен және 11 оқытушымен жартылай құрылымдық сұхбат жүргізілді. Сұхбат сұрақтары ағылшын тілінде оқыту немесе оқыту тәжірибесі, академиялық және әлеуметтік бейімделудегі қиындықтар және қатысушылар осы қиындықтарды жеңу үшін қолданатын стратегиялар сияқты аспектілерге бағытталған.

Сауалнамалардың сандық деректері SPSS бағдарламалық жасақтамасын қолдану арқылы талданды. Орташа мәндер (M), стандартты ауытқулар (SD) есептелді, сонымен қатар ЕМІ қабылдауымен және студенттердің академиялық нәтижелерімен байланысты айнымалылар арасындағы байланысты анықтау үшін корреляциялық талдау жүргізілді. Сұхбаттардан алынған сапалы деректер тақырыптық талдау арқылы өңделді. Қатысушылардың жауаптары тілдік кедергілер, академиялық қолдау және ЕМІ-дің оқу үлгеріміне әсері сияқты негізгі тақырыптар бойынша кодталған және топтастырылған. Бұл тәсіл қатысушылардың қабылдауындағы негізгі идеялар мен заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Қатысушыларға зерттеудің мақсаттары мен форматы, сондай-ақ олардың кез келген кезеңге қатысудан бас тарту құқығы туралы ақпарат берілді. Құпиялылықты қамтамасыз ету үшін барлық деректер иесіздендірілді. Негізгі шектеулерге іріктеудің шектеулі географиялық ауқымы және сұхбаттан алынған деректердің ықтимал субъективтілігі жатады. Дегенмен, аралас әдісті қолдану бұл шектеулерді азайтады және мәселені жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеу барысында Қазақстанның көптілді университеттерінде ағылшын тілінде оқыту жағдайында студенттердің алдында тұрған негізгі проблемалар анықталды. Нәтижелер студенттердің оқу үлгерімі мен қатысу деңгейіне әсер ететін ең маңызды кедергілерді анықтауға мүмкіндік береді. Тиімді оқытуға кедергі келтіретін негізгі факторлардың қатарына дәріс материалын қабылдаудағы қиындықтар, ауызша сөйлеу проблемалары, онлайн ресурстар мен аудармашыларға тәуелділік, ЕМІ-мен байланысты стресстің жоғары деңгейі, сондай-ақ институционалдық қолдаудың жеткіліксіздігі жатады (Сурет 1).

Сауалнамадан және сұхбаттан алынған деректер көптеген студенттердің ақпаратты қабылдауда ғана емес, сонымен қатар академиялық ортаға белсенді қатысу процесінде де тілдік қиындықтарға тап болатынын көрсетеді. Тілдік дайындықтың жеткіліксіздігі, оқытушылардың материалды тез ұсынуы, көрнекі қолдаудың болмауы, ауызша сөйлеуден

қорку, сондай-ақ көмекші құралдарға тәуелділік оқу процесін едәуір қиындатады. Бұл нәтижелер төменде толығырақ қарастырылған.

Сурет 1. Ағылшын тілінде оқытуда кездесетін қиындықтар

1. Дәрістер мен материалдарды қабылдаудағы қиындықтар

Дәрістерді түсінуге кедергі келтіретін негізгі факторларға бірнеше негізгі аспектілер жатады. Қолданылатын лексиканың күрделілігі дәрістерді қабылдауға негізгі кедергі болып қала береді: 85 респондент бұл факторды ең маңызды деп атап өтті. Оқытушылар көбінесе мамандандырылған терминдерді жеткілікті түсіндірусіз қолданады, бұл олардың тілдік тәжірибесі шектеулі студенттерге қабылдауын қиындатады. Слайдтар, схемалар және инфографика сияқты визуалды қолдаудың жетіспеушілігін 31 респондент атап өтті, бұл материалды қабылдау мен бекітуді қиындатады. Көрнекі құралдар күрделі академиялық ұғымдарды түсінуді жеңілдетеді, әсіресе тілдік дағдылары әлі дамып келе жатқан студенттер үшін бұл мәселе өте маңызды. Сонымен қатар, 16 респондент оқытушының жоғары сөйлеу жылдамдығын дәрістің негізгі тұстарын қабылдау мен жазуда қиындықтар тудыратын қосымша кедергі ретінде көрсетті. Сонымен қатар, кейбір студенттер оқытушылар мәтінді экраннан немесе дайындалған материалдардан аудиториямен араласпай жиі оқитынын хабарлады, бұл мәселені 23 респондент атап өтті. Мұндай оқыту белсенділік деңгейін төмендетеді және қабылдау үрдісін пассивті етеді.

Сұхбаттағы студенттердің жауабы келесідей:

«Біз білмейтін терминдер қолданылған кезде дәрісті қадағалау өте қиын. Мен мұғалімдердің оларды қарапайым сөздермен түсіндіргенін немесе көрнекі материалдарды көбірек қолданғанын қалаймын». (2-курс студенті)

«Оқытушы тек мәтінді оқығанда, оның негізгі мағынасын түсіну қиын. Кейде өз бетіңізше үйрену оңайырақ сияқты». (3-курс студенті)

Сонымен қатар, оқыту проблемалары оқытушылар мен студенттер арасындағы өзара әрекеттесудегі шектеуді қамтиды. Оқытушы материалды студенттердің қатысуынсыз оқытын дәріс форматы белсенді оқуға ықпал етпейді. Талқылау, шағын топтарда жұмыс істеу немесе практикалық жаттығулар сияқты интерактивті әдістерді енгізу студенттердің өзара әрекеттесуі мен қатысуын жақсартып алады.

2. Ауызша сөйлеу проблемалары

94 респонденттің айтуынша, сәтті ауызша сөйлеудің негізгі кедергісі сенімсіздік болып табылады. Көптеген студенттер аудитория алдында мазасыздықты сезінеді, бұл тілдік қателіктер жіберуден немесе өз ойларын дұрыс жеткізеуден пайда болған қорқумен байланысты. Бұл фактор әсіресе тілдік дағдылары әлі дамып келе жатқан студенттер үшін өте маңызды және қолдау көрсететін білім беру ортасын құруды қажет етеді.

Қосымша 46 респондент нақты жағдайларда тілді қолдану тәжірибесінің жеткіліксіздігінен туындайтын сөздің айтылымындағы қиындықтарды атап өтті. Айтылымның белгісіздігі олардың өз ойларын еркін білдіру қабілетін шектейді және ауызша қарым-қатынас сапасын төмендетеді. Бұл фонетикалық дағдыларды жаттықтыруға және айтылымды дамытуға бағытталған арнайы сабақтарды ұйымдастыруға баса назар аудару қажеттілігін көрсетеді.

Сұхбаттағы студенттердің жауабы келесідей:

«Бүкіл топтың алдында ағылшын тілінде сөйлеу әрқашан стресс болып табылады. Мен дұрыс емес нәрсе айтамын деп қорқамын». (2-курс студенті)

«Нақты жағдайларда тілді қолдану тәжірибесі жеткіліксіз. Біз грамматиканы үйренеміз, бірақ оны әңгімеде қалай қолдану керектігін білмейміз». (1-курс студенті)

24 респондент атап өткен жүйелі, байланысты сөйлеуді құрудағы қиындықтар көбінесе ағылшын сөйлемдерінің құрылымы мен логикасын жеткіліксіз түсінумен байланысты. Бұл мәселелер шектеулі сөздік қорымен (47 респондент) және грамматикалық қиындықтармен (36 респондент) күшейе түседі. Тілдік құралдардың жетіспеушілігі студенттердің сөйлеудің күрделі формаларын қолданбай, қарапайым конструкцияларды жиі қолдануына әкеледі. Бұл олардың академиялық пікірталастар мен баяндамаларға қатысу қабілетін шектейді.

3. Аудармашылар мен онлайн ресурстарды пайдалану

Респонденттердің көпшілігі (213 адам) тапсырмаларды орындау үшін аудармашылар мен онлайн ресурстарды үнемі пайдаланатынын мойындады. Бұл көрсеткіш студенттердің өздерінің тілдік дағдыларына емес, көмекші құралдарға сүйенетінін көрсетеді. Мұндай тәуелділікті олардың тілдік қабілеттеріне деген сенімділіктің жеткіліксіздігімен түсіндіруге болады, әсіресе академиялық жазуға немесе күрделі мәтіндерді талдауға байланысты тапсырмаларды орындау кезінде бұл үрдіс жиі орын алады. Аудармашыларды қолдану тіл үйренудің бастапқы кезеңдерінде пайдалы құрал бола алады, бірақ ұзақ мерзімді тәуелділікпен ол автономды тілдік дағдылардың дамуын шектейді.

Аудармашыларға тәуелділіктен басқа, респонденттер онлайн ресурстарды жиі пайдалану әрқашан орындалған тапсырмалардың сапасын арттыруға әкелмейтінін атап өтті. Кейбір студенттер аударылған мәтінді түсінуде қиындықтарға тап болады, өйткені автоматты аудармашылар көбінесе контекст пен тілдік нюанстарды жеткізе алмайды. Бұл академиялық

тапсырмаларды орындауды қиындатып, студенттердің тілдік құзыреттілігіне деген сенімін төмендетуі мүмкін. Сұхбат жауабы келесідей:

«Мен Google Translate-ті барлық дерлік жазбаша тапсырмалар үшін қолданамын. Онсыз сабаққа дайындалу қиынға соғады». (2-курс студенті)

Бұл мәселе академиялық жазу, оқу және мәтіндерді талдау бойынша мамандандырылған сабақтар сияқты мақсатты курстар арқылы тілдік дайындықты нығайту қажеттілігін көрсетеді.

4. Ағылшын тілінде білім берумен байланысты стресс

43 респондент ағылшын тілінде жұмыс істеуге байланысты тұрақты күйзеліске ұшырайды, ал 178 респондент оны әлсін сезінеді. Стресстің негізгі себептеріне күрделі пәндік материалды бір уақытта үйрену және ағылшын тілін қолдану қажет болған кезде пайда болатын когнитивті жүктеме жатады. Көптеген студенттер эссе жазу немесе презентацияға дайындық сияқты академиялық тапсырмаларды орындау айтарлықтай психологиялық шиеленісті тудыратынын атап өтеді. Сенімділік пен тез шешім қабылдауды қажет ететін ағылшын тіліндегі ауызша сөйлеу де алаңдаушылықтың маңызды көзі болып табылады.

Сұхбаттағы студенттердің жауабы келесідей:

«Ағылшын тіліндегі презентацияны тапсырған сайын мен бірнеше түн ұйықтамаймын. Бұл мен үшін үлкен стресс» (3-курс студенті)

«Мен өзімді басқаларға қарағанда нашар сезінемін, өйткені менің ағылшын тілім онша жақсы емес». (3-курс студенті)

Сонымен қатар, стресс төмен құзыреттіліктің көрсеткіші ретінде қабылданатын тілдік кателіктер жіберуден қорқу арқылы күшейеді. Бұл әсіресе академиялық талаптарды қанағаттандыруда қиындық туғызатын ағылшын тілін жетік білмейтін студенттерге тән. Тілдік курстар немесе консультациялар сияқты институционалдық қолдаудың болмауы да жағдайды нашарлатады.

5. Университет тарапынан қолдау

Тек 15 респондент университеттің қолдауын өте жақсы деп бағалады, ал 59-ы жеткіліксіз деп бағалады. Бұл деректер ағылшын тілінде білім беруді сәтті жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратын институционалдық қолдауды айтарлықтай кеңейту қажеттілігін көрсетеді. Респонденттер қазіргі қолдау жүйесі көбінесе негізгі тілдік курстар сияқты ресми аспектілерге назар аударатынын, бірақ студенттердің терең қажеттіліктерін, соның ішінде жеке көмек пен сапалы білім беру ресурстарына үнемі қол жеткізуді елемейтінін атап өтті. Сұхбат жауабы келесідей:

«Егер бізде академиялық ағылшын тіліне дайындалу үшін тұрақты сабақтар болса жақсы болар еді». (2-курс студенті)

ТАЛҚЫЛАУ

1. Дәрістер мен материалдарды қабылдаудағы қиындықтар

Зерттеу нәтижелері дәріс материалын қабылдаумен байланысты негізгі мәселелерді, соның ішінде қолданылатын лексиканың күрделілігін (85 респондент), визуалды қолдаудың жоқтығын (31 респондент) және оқытушылардың жоғары сөйлеу жылдамдығын (16 респондент) анықтады. Бұл деректер оқытуды студенттердің тілдік деңгейіне бейімдеудің маңыздылығын растайды, бұл зерттеулерде де атап көрсетілген [12]. Бұл қиындықтар неғұрлым бейімделгіш педагогикалық стратегияларды қолдану қажеттілігін көрсетеді.

Оқытудың тиімділігін арттыру және дәрістерді түсінуді жақсарту үшін университет оқытушыларына әдістемелерді көптілді аудиторияларға бейімдеу бойынша тренингтер өткізу ұсынылады. Бұл тренингтерге түсінікті баяндау дағдыларын дамыту, көрнекі құралдарды пайдалану және оқу материалдарын студенттер деңгейіне бейімдеу кіруі мүмкін. Студенттерді қолдауды және оқытушылардың кәсіби дамуын қамтитын кешенді тәсіл ағылшын тілінде білім беру жағдайында білім сапасын едәуір арттыра алады.

Бұл қиындықтар неғұрлым бейімделгіш педагогикалық стратегияларды қолдану қажеттілігін көрсетеді. Сұрақтар мен талқылаулар сияқты интерактивті оқыту әдістерін қосу студенттердің қызығушылығы мен қатысуын айтарлықтай арттырады. Сонымен қатар, оқытушыларға алдын-ала дайындалған глоссарийлерді, аннотацияларды және түсіндірме мысалдарды қолдана отырып, материалдарды топтың тілдік дайындық деңгейіне бейімдеу ұсынылады. Мұғалімдердің сөйлеу қарқынын бәсеңдету және ұғымдарды бекіту үшін тұрақты үзілістерді енгізу қабылдау сапасын арттыруы мүмкін.

Ұзақ мерзімді перспективада оқытушыларға ақпарат берудің тиімді әдістері бойынша тренингтер өткізу пайдалы шешім бола алады. Мұндай тренингтер мультимодальды тәсілдерді қолдануды, аудиториямен өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуды және материалды көрнекі түрде ұсынуды қолдайтын технологияларды енгізуді қамтуы мүмкін. Студенттер үшін дәріс материалын түсінудегі олқылықтарды жоюға көмектесетін қосымша кеңестер мен оқу семинарларын ұйымдастыруға болады.

2. Ауызша сөйлеу проблемалары

Нәтижелер тілдік кедергілерді жоюдағы дайындық курстарының рөлін талқылайтын [9] тұжырымдарды қолдайды. Дегенмен, біздің деректер оқытушылармен кеңесу және фонетика және грамматика бойынша арнайы курстарды қоса алғанда, жеке көзқарастың қажеттілігін көрсетеді. Бұл студенттерге тілдің құрылымын жақсы түсінуге және оны академиялық контексте сенімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Осы қиындықтарды жеңу үшін университеттер әртүрлі тәсілдерді қолдана алады. Сөйлесу клубтары мен пікірталастар ауызша сөйлеудің тұрақты тәжірибесін қалыптастырады, ал оқытушылардан жеке кеңес алу студенттерге тілдің нақты аспектілерін пысықтауға көмектеседі. Студенттер нақты қарым-қатынас жағдайларын модельдей алатын рөлдік ойын элементтерін біріктіруге ерекше назар аудару керек. Бұл тілдік кедергілерді жоюға және күрделі идеяларды дәлелдеу және білдіру дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, студенттердің бір бөлігі тілдік мазасыздықты сезінуі мүмкін екенін ескеру маңызды. Оны жеңу үшін психологиялық қолдау қажет, оның ішінде мазасыздықты азайту және сенімділікті арттыру сабақтары және студенттерді ауызша сөйлеудегі жетістіктері үшін үнемі ынталандыру қажет. Осылайша, мақсатты және жүйелі іс-әрекеттер ауызша сөйлеу сапасын және студенттердің өз дағдыларына деген сенімін айтарлықтай арттыра алады.

3. Аудармашылар мен онлайн ресурстарды пайдалану

Бұл мәселе академиялық жазу, оқу және мәтіндерді талдау бойынша мамандандырылған сабақтар сияқты мақсатты курстар арқылы тілдік дайындықты нығайту қажеттілігін көрсетеді. Мұндай курстар ақпаратты іздеу және өңдеу стратегияларын, сондай-ақ өз бетінше аудару және жазу әдістерін үйретуді қамтуы мүмкін. Студенттер алынған мәліметтерді нақты тапсырмаларға қатысты жақсырақ талдап, бейімдей алатындай сыни ойлауды дамытуға ерекше назар аударған жөн.

Университеттер тілдік дағдыларды жақсартуға ғана емес, сонымен қатар автоматтандырылған аудармашыларға тәуелділікті азайтуға көмектесетін интерактивті оқу платформалары мен қолданбаларын енгізе алады. Мысал ретінде сөздік қорын кеңейтуге бағытталған арнайы лексикалық құрылғыларды және академиялық ағылшын тілінің грамматикасы мен стиліне бағытталған курстарды қолдануға болады.

Сонымен қатар, аудармашыларды қолдану шектеулі болатын сөйлесу және жазу жаттығуларын енгізу студенттерді өз білімдерін пайдалануға және олардың сенімділігін

арттыруға ынталандыруы мүмкін. Тіл үйренуде тәуелсіздікті дамытудың маңызды қадамы болып студенттер қауымдастықтары мен тіл клубтарын құру табылады, онда студенттер қиындықтарды талқылап, тәжірибелерімен бөлісе алады.

Осылайша, аудармашылар мен онлайн-ресурстарға тәуелділікті азайту үшін тілдік дайындықты жақсартуды да, студенттердің дербес дағдыларын дамытуды да қамтитын кешенді тәсілді қамтамасыз ету қажет. Бұл олардың тілдік құзыреттілік деңгейін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар ағылшын тілді академиялық ортаның талаптарына жақсы бейімделуіне мүмкіндік береді.

4. ЕМІ-мен байланысты стресс

Ағылшын тілінде оқуға байланысты стрессті 43 респондент тұрақты және 178 респондент мезгіл-мезгіл бастан кешіреді. Негізгі себептерге когнитивті жүктеме және қателіктер жіберуден қорқу жатады. Бұл деректер алдыңғы жасалған зерттеулерге сәйкес келеді [5], онда тілдік мазасыздыққа әсер ететін факторлар талқыланады.

Стрессті азайту үшін университеттер бірқатар шараларды қолдана алады. Біріншіден, студенттер өздерінің қиындықтарын талқылап, қолдау ала алатын тұрақты психологиялық кеңестер ұйымдастыру маңызды. Релаксация әдістеріне, уақытты жоспарлауға және мазасыздықты жеңуге арналған стрессті басқару семинарлары студенттерге жүктемені жақсы басқаруға көмектеседі.

Екіншіден, тапсырмаларды орындауға қосымша уақыт беру немесе икемді бағалау форматтарын пайдалану сияқты оқытудың бейімделген тәсілдерін енгізу студенттерге қысымды төмендетуі мүмкін. Мысалы, айтарлықтай қиындықтарға тап болған студенттерге ауызша сөйлеуді топтық жобалармен немесе жазбаша тапсырмалармен ауыстыруға болады.

Тағы бір маңызды бағыт - қолдау көрсететін оқу ортасын құру. Студенттер бейресми жағдайда тілді қолдана алатын тіл клубтарын немесе өзара көмек топтарын ұйымдастыру алаңдаушылықты азайтып, сенімділікті арттыра алады. Оқытушылар сонымен қатар қателіктер сәтсіздікке емес, оқытудың бір бөлігі ретінде қабылданатын атмосфераны құруда шешуші рөл атқарады.

Ұзақ мерзімді перспективада университеттер студенттердің тілдік сенімділігін арттыруға бағытталған бағдарламаларды дамытуы керек. Бұған академиялық ағылшын тілі бойынша тренингтер, ауызша және жазбаша коммуникация модульдері және студенттерге өз дағдыларын жетілдіруге көмектесетін онлайн ресурстарға қол жетімділік кіруі мүмкін. Стрессті төмендетудің кешенді тәсілі студенттердің жалпы әл-ауқатын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар олардың оқу үлгерімі мен білім беру процесіне қатысуын арттырады.

5. Университет тарапынан қолдау

59 респондент атап өткен институционалдық қолдаудың жеткіліксіздігі айтарлықтай жақсартуларды қажет етеді. Респонденттер тіл орталықтарының, тәлімгерлік бағдарламаларының және оқу ресурстарына қол жеткізуді қамтамасыз ететін цифрлық платформалардың қажеттілігін атап өтті. Бұл шаралар алдыңғы зерттеулердегі тұжырымдарға сәйкес келеді [5, 7, 12, 13], мұнда ЕМІ-ді сәтті енгізу үшін институционалдық қолдаудың маңыздылығы талқыланады. Жағдайды жақсарту үшін университеттер студенттерге жазбаша және ауызша тапсырмаларды қоса алғанда, академиялық ағылшын тілі мәселелері бойынша жеке көмек ала алатын тіл орталықтарын енгізе алады. Мұндай орталықтар академиялық жазу, оқу және емтиханға дайындық бойынша арнайы курстар ұсына алады. Бұл бастамаларға маңызды қосымша ретінде тәжірибелі студенттер немесе оқытушылар ағылшын тілінде оқуға бейімделуге қолдау көрсете алатын жеке тәлімгерлік бағдарламаларын әзірлеу болып табылады.

Интерактивті модульдерді, грамматика және сөздік тренажерлерін және ағылшын тіліндегі ресурстары бар кітапханаларға қол жеткізуді қамтитын цифрлық тілді оқыту

платформалары студенттерді өз бетінше оқытудың маңызды құралы бола алады. Мұндай платформалар оқу үрдісіне біріктіріліп, студенттерге тегін ұсынылуы керек.

Сонымен қатар, университеттер ағылшын тілінде бейімделу бойынша тұрақты семинарлар мен шеберлік сыныптарын ұйымдастыра алады. Бұл іс-шаралар уақытты басқару дағдыларын, оқыту стратегияларын және емтиханға дайындықты дамытуға бағытталуы мүмкін. Мәдени және әлеуметтік аспектілерді де ескеру қажет: ағылшын тілінде оқитын студенттер қауымдастығын құру тәжірибе алмасуға және өзара қолдауға ықпал етуі мүмкін.

Тағы бір негізгі бастама кері байланыс жүйесін құру болып табылады. Университеттер студенттердің негізгі қажеттіліктерін анықтау және олардың сұраныстарына жедел жауап беру үшін тұрақты сауалнамалар мен кеңестер жүргізе алады. Мысалы, сауалнама нәтижелеріне байланысты тілдік курстардың мазмұнын реттеуге, жаңа ресурстар қосуға немесе оқытушылармен кеңесуге қол жетімділікті жақсартуға болады.

Осылайша, институционалдық қолдауды кеңейту және әртараптандыру студенттерге кедергілерді азайтып қана қоймайды, сонымен қатар олардың оқуға деген сенімділігін арттырады, бұл өз кезегінде оқу үлгерімін және білім беру үрдісіне қанағаттанудың жалпы деңгейін жақсартады.

Зерттеу деректері көптілді контексттерде ағылшын тілінде білім беруді енгізудің күрделілігін көрсетеді. Тілдік кедергілер, ауызша сөйлеуде сенімділіктің жетіспеушілігі және онлайн ресурстарға тәуелділік білім беру бағдарламаларын жергілікті қажеттіліктерге бейімдеу қажеттілігін көрсетеді. Дәрістерге пассивті көзқарас және шектеулі визуалды қолдау сияқты оқыту мәселелері оқытушылардың кәсіби дамуының маңыздылығын көрсетеді. Ресурстар мен психологиялық көмекті қоса алғанда институционалдық қолдау ағылшын тілінде білім беру табыстылығының негізгі факторы болып қала береді.

Осы қиындықтарды жеңу үшін университеттер оқыту әдістемелерін бейімдеуді, тілдік дайындықты күшейтуді және студенттер үшін қолайлы психологиялық орта құруды қамтитын интеграцияланған тәсілдерді әзірлеуі тиіс. Бұл шаралар оқу нәтижелерін жақсартуға ғана емес, сонымен қатар студенттерге стресс пен когнитивті жүктемені азайтуға көмектеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстанда ағылшын тілінде білім беруді енгізу студенттерге заманауи академиялық ресурстарға, халықаралық білім беру стандарттарына қолжетімділікті қамтамасыз ете отырып және олардың жаһандық еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыра отырып, білім беруді интернационалдандыру үшін елеулі мүмкіндіктер ашады. Алайда, бұл үрдіс студенттерге де, оқытушыларға да әсер ететін көптеген жүйелік қиындықтарды қамтиды. Негізгі мәселелерге тілдік кедергілер, оқытушылардың жеткіліксіз дайындығы, шектеулі институционалдық қолдау және ұлттық бірегейлікті сақтауға байланысты мәдени қайшылықтар жатады.

Ағылшын тілінде білім беруді табысты іске асыру үшін Қазақстанның көптілді білім беру ортасының ерекшеліктерін ескеретін стратегияларды әзірлеуді қамтитын кешенді тәсіл қажет. Осындай стратегиялардың бірі транслингвизмді білім беру процесіне біріктіру болуы мүмкін, бұл студенттерге ағылшын тілін үйрену кезінде ана тілдерін қолдау құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тілдік және педагогикалық дағдыларды жетілдіруге бағытталған оқытушылар үшін кәсіби өсу бағдарламаларын дамыту маңызды.

Тіл орталықтарына, цифрлық ресурстарға және психологиялық көмекке қол жеткізуді қоса алғанда, студенттерді қолдау бағдарламаларын кеңейту де ағылшын тілінде оқуға сәтті бейімделудің негізгі элементі болып табылады. Университеттер әр түрлі деңгейдегі студенттердің қажеттіліктерін ескеретін орта құру үшін белсенді жұмыс істеуі керек.

Сонымен қатар, ЕМІ саясаты мен оны практикалық іске асырудың сәйкестігін қамтамасыз ете отырып, институционалдық үйлестіру мен басқаруды күшейту маңызды. Бұған бағдарламалардың тиімділігін бақылау, студенттер мен оқытушылармен үнемі кері

байланыс жүргізу және туындаған қиындықтарға жауап ретінде оқыту әдістерін бейімдеу икемділігі кіреді.

Осы саладағы қосымша зерттеулердің перспективалары ағылшын тілінде білім берудің студенттердің оқу үлгерімі мен мансаптық нәтижелеріне ұзақ мерзімді әсерін зерттеуді, сондай-ақ басқа көп тілді елдерде қолданылатын ең жақсы тәжірибелерді талдауды қамтиды. Бұл зерттеулер ағылшын тілінде білім беруді табысты ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның білім беру жүйесінің тұрақты элементі ететін неғұрлым тиімді тәсілдер мен стратегияларды әзірлеуге көмектесе алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Coleman J.A. English-Medium Teaching in European Higher Education // *Language Teaching*. – 2006. – Vol. 39, № 1. – P. 1–14.
- 2 Belhiah H, Elhami M. English as a Medium of Instruction in the Gulf: When Students and Teachers Speak // *Language Policy*. – 2015. – Vol. 14. – P. 3–23.
- 3 Agbo S.A., Pak N., Akbarov A., Madiyeva G., Saurykov Y. Global Competitiveness Myths and Ideals: English Language Policy in Universities in Kazakhstan // *International Journal of Educational Reform*. – 2022. – № 10567879221137572.
- 4 Spolsky B. *Language Policy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- 5 Tajik M.A., Manan S.A., Schamiloglu U., Namysova G. Gaps between Policy Aspirations and Enactment: Graduate Students' Struggles with Academic English amidst a Turbulent Transition to the EMI Environment in Kazakhstani Universities // *Current Issues in Language Planning*. – 2024. – Vol. 25, № 2. – P. 212–235.
- 6 Cummins J. Cognitive/Academic Language Proficiency, Linguistic Interdependence, the Optimum Age Question and Some Other Matters // *Working Papers on Bilingualism*. – 1979. – № 19.
- 7 Yessenbekova K. English as a Medium of Instruction in Kazakhstani Higher Education: A Case Study // *Current Issues in Language Planning*. – 2023. – Vol. 24, № 2. – P. 141–159.
- 8 García O. Education, Multilingualism and Translanguaging in the 21st Century // *Social Justice through Multilingual Education* / Ed. by T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, A.K. Mohanty, M. Panda. – Clevedon: Multilingual Matters, 2009. – P. 143–158.
- 9 Tajik M.A., Namysova G., Shamatov D., Manan S.A., Zhunussova G., Antwi S.K. Navigating the Potentials and Barriers to EMI in the Post-Soviet Region: Insights from Kazakhstani University Students and Instructors // *International Journal of Multilingualism*. – 2023. – Vol. 1. – P. 1–21.
- 10 Bradford A. Toward a Typology of Implementation Challenges Facing English-Medium Instruction in Higher Education: Evidence from Japan // *Journal of Studies in International Education*. – 2016. – Vol. 20, № 4. – P. 339–356.
- 11 Byram M. Cultural Awareness as Vocabulary Learning // *Language Learning Journal*. – 1997. – Vol. 16, № 1. – P. 51–57.
- 12 Goodman B., Kambatyrova A., Aitzhanova K., Kerimkulova S., Chsherbakov A. Institutional Supports for Language Development through English-Medium Instruction: A Factor Analysis // *TESOL Quarterly*. – 2022. – Vol. 56, № 2. – P. 713–749.
- 13 Karabassova L. English-Medium Education Reform in Kazakhstan: Comparative Study of Educational Change across Two Contexts in One Country // *Current Issues in Language Planning*. – 2021. – Vol. 22, № 5. – P. 553–573.

Материал 11.02.2025 баспаға түсті

Особенности внедрения англоязычного обучения (EMI) в высшем образовании Казахстана

Д.Б. Ақынова¹, А.А. Аймолдина^{2,3}, А. Искендркызы⁴

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010010, Казахстан

²Astana IT University, Астана, 010010, Казахстан

³Казахстанский филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, Астана, 010010, Казахстан

⁴Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы, Костанай, 110000, Казахстан

Статья посвящена анализу ключевых вызовов англоязычного обучения (English-Medium Instruction, EMI) в высшем образовании Казахстана. EMI является частью трёхязычной политики страны, направленной на интеграцию в международное образовательное пространство. Несмотря на значительные преимущества, такие как доступ к современным академическим ресурсам и международным стандартам, реализация EMI сталкивается с языковыми барьерами, педагогическими трудностями, культурными противоречиями и административными ограничениями. Исследование, основанное на смешанном методе, включает анкетирование и интервью студентов и преподавателей из трёх казахстанских университетов. Анализ выявил ключевые проблемы, включая сложность академической лексики, недостаточную подготовку преподавателей и стресс, связанный с когнитивной нагрузкой. В статье предложены рекомендации для повышения эффективности EMI, такие как интеграция транслингвизма, разработка программ профессионального развития и расширение институциональной поддержки. Результаты исследования могут быть полезны для разработки стратегий внедрения EMI в условиях многоязычной образовательной среды.

Ключевые слова: англоязычное обучение (EMI), вызовы, трёхязычная политика, высшее образование, Казахстан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Coleman J.A. English-Medium Teaching in European Higher Education // Language Teaching. – 2006. – Vol. 39, № 1. – P. 1–14.
- 2 Belhiah H, Elhami M. English as a Medium of Instruction in the Gulf: When Students and Teachers Speak // Language Policy. – 2015. – Vol. 14. – P. 3–23.
- 3 Agbo S.A., Pak N., Akbarov A., Madiyeva G., Saurykov Y. Global Competitiveness Myths and Ideals: English Language Policy in Universities in Kazakhstan // International Journal of Educational Reform. – 2022. – № 10567879221137572.
- 4 Spolsky B. Language Policy. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- 5 Tajik M.A., Manan S.A., Schamiloglu U., Namysova G. Gaps between Policy Aspirations and Enactment: Graduate Students' Struggles with Academic English amidst a Turbulent Transition to the EMI Environment in Kazakhstani Universities // Current Issues in Language Planning. – 2024. – Vol. 25, № 2. – P. 212–235.
- 6 Cummins J. Cognitive/Academic Language Proficiency, Linguistic Interdependence, the Optimum Age Question and Some Other Matters // Working Papers on Bilingualism. – 1979. – № 19.
- 7 Yessenbekova K. English as a Medium of Instruction in Kazakhstani Higher Education: A Case Study // Current Issues in Language Planning. – 2023. – Vol. 24, № 2. – P. 141–159.
- 8 García O. Education, Multilingualism and Translanguaging in the 21st Century // Social Justice through Multilingual Education / Ed. by T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, A.K. Mohanty, M. Panda. – Clevedon: Multilingual Matters, 2009. – P. 143–158.
- 9 Tajik M.A., Namysova G., Shamatov D., Manan S.A., Zhunussova G., Antwi S.K. Navigating the Potentials and Barriers to EMI in the Post-Soviet Region: Insights from Kazakhstani University Students and Instructors // International Journal of Multilingualism. – 2023. – Vol. 1. – P. 1–21.
- 10 Bradford A. Toward a Typology of Implementation Challenges Facing English-Medium Instruction in Higher Education: Evidence from Japan // Journal of Studies in International Education. – 2016. – Vol. 20, № 4. – P. 339–356.

- 11 Byram M. Cultural Awareness as Vocabulary Learning // *Language Learning Journal*. – 1997. – Vol. 16, № 1. – P. 51–57.
- 12 Goodman B., Kambatyrova A., Aitzhanova K., Kerimkulova S., Chsherbakov A. Institutional Supports for Language Development through English-Medium Instruction: A Factor Analysis // *TESOL Quarterly*. – 2022. – Vol. 56, № 2. – P. 713–749.
- 13 Karabassova L. English-Medium Education Reform in Kazakhstan: Comparative Study of Educational Change across Two Contexts in One Country // *Current Issues in Language Planning*. – 2021. – Vol. 22, № 5. – P. 553–573.

Материал поступил в редакцию журнала 11.02.2025

Specific Features of English-Medium Instruction (EMI) Implementation in Higher Education in Kazakhstan

D. Akyanova¹, A. Aimoldina^{2,3}, A. Iskenderkzy⁴

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010010, Republic of Kazakhstan

²Astana IT University, Astana, 010010, Republic of Kazakhstan

³Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, Astana, 010010, Republic of Kazakhstan

⁴A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan

This article analyzes the key challenges of English-Medium Instruction (EMI) in higher education in Kazakhstan. EMI is part of the country's trilingual policy aimed at integrating into the international educational space. Despite significant advantages, such as access to modern academic resources and international standards, the implementation of EMI faces language barriers, pedagogical difficulties, cultural contradictions, and administrative limitations. This mixed-method study includes surveys and interviews with students and faculty from three Kazakhstani universities. The analysis identified key problems, including the complexity of academic vocabulary, insufficient teacher preparation, and stress associated with cognitive load. The article proposes recommendations for improving the effectiveness of EMI, such as the integration of translanguaging, the development of professional development programs, and the expansion of institutional support. The study results may be useful for developing strategies for implementing EMI in multilingual educational settings.

Key words: English-Medium Instruction (EMI), challenges, trilingual policy, higher education, Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Coleman, J.A. (2006), "English-Medium Teaching in European Higher Education," *Language Teaching*, vol. 39, no. 1, pp. 1–14.
- 2 Belhiah, H., and Elhami, M. (2015), "English as a Medium of Instruction in the Gulf: When Students and Teachers Speak," *Language Policy*, vol. 14, pp. 3–23.
- 3 Agbo, S.A., Pak, N., Akbarov, A., Madiyeva, G., and Saurykov, Y. (2022), "Global Competitiveness Myths and Ideals: English Language Policy in Universities in Kazakhstan," *International Journal of Educational Reform*, vol. 10567879221137572.
- 4 Spolsky, B. (2004), *Language Policy*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- 5 Tajik, M.A., Manan, S.A., Schamiloglu, U., and Namysova, G. (2024), "Gaps between Policy Aspirations and Enactment: Graduate Students' Struggles with Academic English amidst a Turbulent Transition to the EMI Environment in Kazakhstani Universities," *Current Issues in Language Planning*, vol. 25, no. 2, pp. 212–35.
- 6 Cummins, J. (1979), "Cognitive/Academic Language Proficiency, Linguistic Interdependence, the Optimum Age Question and Some Other Matters," *Working Papers on Bilingualism*, no. 19.
- Bradford, A. (2016), "Toward a Typology of Implementation Challenges Facing English-Medium

Instruction in Higher Education: Evidence from Japan,” *Journal of Studies in International Education*, vol. 20, no. 4, pp. 339–56.

7 Yessenbekova, K. (2023), “English as a Medium of Instruction in Kazakhstani Higher Education: A Case Study,” *Current Issues in Language Planning*, vol. 24, no. 2, pp. 141–59.

8 García, O. (2009), “Education, Multilingualism and Translanguaging in the 21st Century,” in Skutnabb-Kangas, T., Phillipson, R., Mohanty, A.K., and Panda, M. (eds.), *Social Justice through Multilingual Education*, Multilingual Matters, Clevedon, pp. 143–58.

9 Tajik, M.A., Namyssova, G., Shamatov, D., Manan, S.A., Zhunussova, G., and Antwi, S.K. (2023), “Navigating the Potentials and Barriers to EMI in the Post-Soviet Region: Insights from Kazakhstani University Students and Instructors,” *International Journal of Multilingualism*, vol. 1, pp. 1–21.

10 Bradford, A. (2016), “Toward a Typology of Implementation Challenges Facing English-Medium Instruction in Higher Education: Evidence from Japan,” *Journal of Studies in International Education*, vol. 20, no. 4, pp. 339–56.

11 Byram, M. (1997), “Cultural Awareness as Vocabulary Learning,” *Language Learning Journal*, vol. 16, no. 1, pp. 51–57.

12 Goodman, B., Kambatyrova, A., Aitzhanova, K., Kerimkulova, S., and Chsherbakov, A. (2022). Institutional supports for language development through English-medium instruction: A factor analysis. *Tesol Quarterly*, vol. 56, no. 2, pp. 713–749.

13 Karabassova, L. (2021). English-medium education reform in Kazakhstan: Comparative study of educational change across two contexts in one country. *Current Issues in Language Planning*, vol. 22, no. 5, pp. 553–573.

Received: 11.02.2025

МРНТИ 14.35.31

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp340-358](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp340-358)

Н.Ф. Немченко¹, Т.В. Михайлова¹, Э.П. Беляева¹, А.К. Ашимова¹

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

ВОВЛЕЧЕННОСТЬ В УЧЕБНО- И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: АНКЕТИРОВАНИЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В условиях трансформации высшего образования и актуализации исследовательски-ориентированного обучения важную роль приобретает развитие исследовательской компетенции студентов. В данной статье представлены результаты анкетного опроса, проведённого в Кокшетауском университете им. Ш. Уалиханова среди преподавателей и студентов образовательных программ «Иностранный язык: два иностранных языка» и «Переводческое дело».

Целью исследования было выявление уровня вовлечённости студентов и педагогов в учебно-исследовательскую и научную деятельность, а также определение ключевых затруднений, возникающих при формировании исследовательских навыков и компетенций. С одной стороны, анализ показал высокую мотивацию преподавателей к включению исследовательских заданий в учебный процесс и учебные дисциплины. С другой стороны, при этом наблюдается нехватка методического сопровождения и критериев оценивания исследовательских работ. Студенты отметили сложности на этапах формулирования целей, постановки задач и анализа данных. В качестве одного из решений предлагается дальнейшее системное внедрение модели IROS ((Indicators of Research-Oriented Study), апробированной в рамках пилотного проекта университета. Полученные результаты могут

быть использованы при разработке дисциплин и образовательных программ, способствующих развитию академической самостоятельности и исследовательской культуры будущих специалистов в области иностранных языков и перевода.

Ключевые слова: исследовательская компетенция, УИРС (учебно-исследовательская работа), НИРС (научно-исследовательская работа), анкетирование, студенты, преподаватели, оценивание исследовательской деятельности, методическое сопровождение, IROS, формирование навыков исследования.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Задачи высшего образования сегодня состоят в том, чтобы стимулировать креативность студентов, помочь обрести и сформировать свои собственные знания и представления о мире, а не получать информацию в стенах вуза пассивно. «Образованию сегодня во многом требуется новая наука работы с информацией и знаниями, наряду с новым искусством наблюдения и обучения. Образование будущего должно измениться и использовать «проблемы» для обучения и способствования креативным способам наблюдения для создания, извлечения знаний в студентах» [1, с. 104].

В настоящее время система высшего образования нацелена на формирование кадров, обладающих не только прочными теоретическими знаниями, но и развитым исследовательским мышлением, способностью к критическому анализу и самостоятельному принятию решений. Кроме того, быстрая смена «научных знаний обуславливает необходимость подготовки высококвалифицированных специалистов, имеющих помимо общенаучной и профессиональной подготовки еще и способности к самостоятельной научной работе, поэтому умение проводить научные исследования сегодня является эффективным условием повышения производительности» [2, с.5].

В условиях интеграции Казахстана в мировое образовательное пространство формирование исследовательской культуры студентов становится приоритетной задачей вузов, в том числе при подготовке студентов языковых специальностей, для которых научно-исследовательская работа неразрывно связана с развитием академической грамотности, коммуникативных и аналитических навыков.

Научная мысль в области педагогики и лингводидактики подчеркивает необходимость раннего включения студентов в исследовательскую деятельность. Учёными (А.Я. Савенков, В.И. Загвязинский, И.А. Зимняя) подчеркивается значимость *исследовательского подхода* как средства развития познавательной мотивации и профессиональной самоидентификации. Определяемый В.И. Загвязинским, как «совокупность методов и приемов, требующих от учащихся самостоятельного поиска истины, воспроизводящих в обучении научные методы познания» [3, с.183], *исследовательский подход* в образовании всегда считался приоритетным аспектом на всех этапах обучения и рассматривался как путь к формированию креативного и критического мышления, творческой самостоятельности учащихся средних школ и студентов ВУЗов.

Вместе с тем, технологическая революция в современном обществе ставит новые задачи развития *исследовательской компетенции* на основе новых технологий в науке и в сфере образования. Вопросы формирования исследовательских умений обоснованно привлекают внимание преподавателей высших учебных заведений. В научной литературе подчеркивается, что *исследовательские умения* необходимы студентам, поскольку обучение в вузе требует ежедневного поиска информации, умения анализировать ее, публично излагать, писать доклады и научные статьи, вести содержательные дискуссии, задавать вопросы и отвечать на них в ходе студенческих конференций. Под исследовательским обучением сегодня понимается интеграция теоретической базы знаний с использованием соответствующих процедур сбора и анализа данных для изучения, проверки или исследования какого-либо явления. Такой подход предполагает, что студенты непосредственно вовлечены в исследовательский процесс в рамках своих учебных курсов.

Современные подходы к формированию исследовательской компетенции студентов опираются на интеграцию исследовательской деятельности в образовательный процесс как важнейшего условия подготовки конкурентоспособных специалистов. В свою очередь такой подход требует овладения студентами методологией проведения научных исследований, формирования навыков научного мышления, критического анализа теоретических источников, развития креативного мышления для дальнейшей самостоятельной научной и профессиональной деятельности. Кроме того, в рамках парадигмы *исследовательски-ориентированного обучения* особое внимание уделяется формированию у студентов навыков самостоятельного поиска, анализа и интерпретации информации, постановки научных задач и критической рефлексии результатов.

В Казахстане регламентирующими документами, устанавливающими законодательную основу для организации учебно- и научно-исследовательской работы студентов (далее - УИРС/НИРС), а также определяющими обязанности образовательных учреждений в области формирования исследовательских компетенций являются Закон Республики Казахстан «Об образовании» [4], Закон Республики Казахстан «О науке» [5]. Решение задач по привлечению студентов ВУЗов к участию в УИРС/НИРС рассматривается в ракурсе единства образовательного и научного процессов и развития профессиональной подготовки специалистов, обладающих широкими творческими способностями. В педагогической деятельности эти способности могут быть использованы в решении важных задач методики преподавания конкретных дисциплин, в приобщении студентов к инновационной деятельности, для обеспечения единства образовательного, научного и практического процессов в подготовке выпускников.

Важно отметить, что в специальной научной литературе по теме исследовательской деятельности студентов традиционно выделяют два основных вида, которые проходят под терминами учебно-исследовательской работы студентов (УИРС) и научно-исследовательской работы студентов (НИРС). Однако, среди исследователей, как правило, нет единого мнения о конкретных формах деятельности, относящихся к выше названным видам научных исследований студентов. При этом большинство педагогов считают, что учебно-исследовательская работа студентов предусматривает выполнение определенных заданий на основе образовательных и рабочих программ конкретных дисциплин. В то время как научно-исследовательская работа студентов выполняется сверх требований образовательной программы.

В данной статье во избежание неопределенности терминов в исследовательской деятельности принят критерий *новизны исследования*. В этом случае, учебно-исследовательская работа студентов – это образовательная деятельность, главной целью которой является достижение результатов обучения по дисциплинам определенной образовательной программы и развитие у студентов исследовательского типа мышления. Научно-исследовательская работа студентов представляет собой вид образовательной деятельности, направленной на получение новых объективных научных знаний.

В рамках настоящего исследования авторы опираются на подходы, сочетающие системно-деятельностный, компетентностный и рефлексивный подходы, рассматривая УИРС и НИРС как неразрывно связанные с процессом подготовки студентов к научной, профессиональной и педагогической деятельности.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью системного подхода к организации учебно- и научно-исследовательской деятельности (далее - УИРД/НИРД) в педагогических вузах Республики Казахстан. В условиях модернизации и цифровизации высшего образования особое значение приобретают исследовательские навыки студентов вузов, а также понимание того, насколько сформирована у них исследовательская культура и какие условия влияют на её развитие.

Главным инструментом оценивания сегодня принят интегральный средний балл (IGPA), который учитывает как академическую успеваемость, так и уровень исследовательских и социальных компетенций. В отличие от привычного студентам GPA, IGPA рассчитывается по формуле: $IGPA = GPA * 0,5 + iROS * 0,35 + SCI * 0,15$, что позволяет получить более целостное представление о подготовке студентов. Важным элементом в данной модели является *IROS (Indicators of Research-Oriented Study)*, применение которого помогает систематизировать и оценить уровень сформированности исследовательской компетенции, выявить разрыв между формальным включением исследовательских заданий в учебные планы и фактической вовлечённостью студентов в научную деятельность, что делает данный показатель особенно значимым. И поскольку IGPA включает в себя не только академические достижения, но и исследовательские результаты, именно *исследовательская компетенция* становится центральным критерием качества подготовки выпускников, отражающим их способность к самостоятельному поиску, критическому анализу информации и разработке новых решений.

Проблема формирования исследовательских компетенций студентов изучалась в трудах И.А. Зимней, А.Я. Савенкова, В.И. Загвязинского, и многих других. Широкий круг исследователей-методистов (Е.В. Рыбак, Т.В. Баранова, С. Жанжигитов, и др.) полагают, что вовлечение студентов в научную деятельность является неотъемлемым условием их самореализации и формирования профессиональной идентичности. Так, Е.В. Рыбак [6] подчеркивает, что вовлеченность в исследовательскую деятельность помогает студентам освоить методы научного познания, развить аналитические способности, умение аргументировать и обосновывать собственные выводы. В своей статье Т.В. Баранова [7] демонстрирует, что системная интеграция научно-исследовательской деятельности в курс иностранного языка способствует формированию у студентов гуманитарных специальностей ключевых исследовательских компетенций и академической автономии.

Среди зарубежных исследований следует отметить труды J. Dewey, D. Kolb, D. Schön, которые рассматривают обучение через исследование как основу формирования рефлексивного и критически мыслящего профессионала. В работах В. Norton, P. Ramsden акцентируется исследовательская активность студентов в контексте построения автономного, личностно-ориентированного и академически значимого образовательного опыта. D. Healey, A. Jenkins обсуждают методы вовлечения студентов в исследовательскую деятельность, подчёркивая значимость активного участия в процессе обучения [8].

В казахстанском контексте к данной теме обращались А.Е. Абдраимова, С. Жанжигитов, Ш.Н. Алдибекова, подчёркивая значимость системной подготовки студентов к исследовательской деятельности, в том числе через учебные дисциплины и факультативные формы работы.

Исследовательская компетентность студентов рассматривается казахстанскими авторами (Г.Р. Унгарбаева, Н.Д. Андреева, С.Ж. Ибадуллаева) как основной фактор формирования общих и профессиональных компетенций будущего специалиста, а ее формирование в условиях высшей школы должно носить целенаправленный и систематический характер [9]. Ш.Н. Алдибекова задается вопросом формирования и развития научных компетенций студентов, отмечая при этом важность исследовательских навыков в процессе обучения, и актуализируя значение научно-исследовательской деятельности студентов как фактора их профессионального становления [10].

С. Жанжигитов [11] справедливо отмечает, что грамотно организованная НИРС является важнейшим показателем эффективности работы ВУЗа и может рассматриваться как механизм укрепления академической репутации университета в целом.

Несмотря на наличие ряда теоретических исследований в области практической реализации УИРС/НИРС в вузах РК, все же следует отметить, что в отечественной науке наблюдается нехватка практико-ориентированных исследований, основанных на эмпирических данных, что и определило выбор темы настоящего исследования. Так, до сих пор остаются нерешёнными вопросы объективной оценки уровня вовлеченности в

исследовательскую деятельность преподавателей и студентов языковых факультетов, а именно, будущих преподавателей иностранного языка и переводчиков.

Таким образом, объектом настоящего исследования является процесс учебно- и научно-исследовательской деятельности студентов и преподавателей языковых специальностей ҚУ им. Ш.Уалиханова. Предметом исследования выступает степень вовлечённости данной категории студентов и преподавателей в УИРД/НИРД, а также их восприятие условий и факторов, способствующих развитию исследовательской культуры и исследовательских компетенций в ходе образовательного процесса.

Цель исследования - выявить уровень вовлечённости студентов и преподавателей в исследовательскую деятельность в вузе, а также определить основные трудности и потребности в её методическом обеспечении.

Для достижения цели были поставлены следующие **задачи**:

1. провести анкетирование преподавателей и студентов педагогического института (языковые специальности) для анализа современного состояния исследовательской деятельности и определения степени вовлеченности респондентов в данный процесс;

2. определить ключевые сложности и потребности, с которыми сталкиваются участники процесса при формировании исследовательских навыков для того, чтобы выработать практические рекомендации.

Научная новизна исследования заключается в комплексном подходе к анализу текущего состояния и развития УИРД/НИРД в языковом вузовском образовании, их комплексной оценке преподавателями и студентами, а также в попытке соотнести результаты анкетирования с практикой внедрения модели IROS. Данное исследование позволяет не только диагностировать текущее состояние исследовательской деятельности студентов, но также вносит вклад в развитие методики оценивания исследовательской компетенции студентов и преподавателей, предлагает практические шаги для улучшения данных процессов.

Познавательная значимость исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы при разработке инновационных образовательных программ, методических рекомендаций, критериев оценивания научной работы студентов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Настоящее исследование направлено на выявление степени вовлеченности преподавателей и студентов языковых специальностей в учебно- и научно-исследовательскую деятельность в вузе, а также на определение трудностей и потребностей, возникающих в ходе формирования исследовательской компетенции.

В рамках данного исследования были поставлены следующие исследовательские вопросы:

1. В какой степени ППС и студенты образовательных программ «Иностранный язык: два иностранных языка», «Переводческое дело» вовлечены в учебно- и научно-исследовательскую деятельность?

2. Какие трудности и потребности испытывают участники образовательного процесса (как студенты, так и преподаватели) в формировании исследовательской компетенции?

Материалы исследования включали данные, полученные в результате анкетирования преподавателей, реализующих подготовку по языковым направлениям и студентов, непосредственно вовлечённых в образовательный процесс. В опросе приняли участие 18 преподавателей кафедры английского языка и методики преподавания и 120 студентов 1–4 курсов образовательных программ «Иностранный язык: два иностранных языка» и «Переводческое дело». Возраст респондентов варьировался от 18 до 23 лет среди студентов, от 28 до 60 лет - среди преподавателей. Анкетирование проводилось в анонимной форме, что обеспечивало достоверность и откровенность полученных ответов.

При проведении исследования был задействован комплекс методов, направленных на всесторонний анализ учебно- и научно-исследовательской деятельности студентов и

преподавателей: анкетирование, контент-анализ, количественный анализ, качественный анализ, сравнительный анализ. Применение комплексного подхода обеспечило достоверность и глубину полученных результатов.

Так, основным методом сбора эмпирических данных стал анкетный опрос. Для его проведения были разработаны две анкеты: одна — для преподавателей, включающая 8 вопросов, и другая — для студентов, содержащая 9 вопросов. Формулировки включали как закрытые, так и открытые вопросы, что позволило собрать как количественные, так и качественные данные.

Для обработки открытых ответов применялся контент-анализ, позволивший выделить ключевые темы, часто повторяющиеся мнения и индивидуальные комментарии.

Количественный анализ использовался для статистической обработки закрытых вопросов с целью обобщения данных по основным параметрам вовлечённости и затруднений. Качественный анализ дополнил количественные результаты, позволив глубже интерпретировать субъективные оценки участников и выявить их ценностные ориентиры. Сравнительный анализ был направлен на соотнесение данных, полученных от преподавателей и студентов, что позволило установить сходства и различия в восприятии организации УИРС и НИРС, а также определить возможные зоны несоответствий между ожиданиями и реальной практикой.

В соответствии с логикой научного анализа исследование проводилось поэтапно: подготовительный, эмпирический, аналитический, интерпретационный этапы.

На **подготовительном этапе** были разработаны анкеты для двух целевых групп — студентов и преподавателей. Вопросы прошли процедуру согласования с экспертами кафедры английского языка и методики преподавания и были апробированы на небольшой выборке для уточнения формулировок и структуры опросников.

На **эмпирическом** этапе было проведено анкетирование в офлайн-формате. Опрос охватил преподавателей и студентов языковых образовательных программ, что обеспечило репрезентативность полученных данных.

На **аналитическом этапе** осуществлялась обработка и интерпретация собранной информации с использованием количественных и качественных методов. Это позволило выявить наиболее значимые проблемы, барьеры и ресурсы, влияющие на исследовательскую активность участников образовательного процесса.

Интерпретационный этап включал сопоставление эмпирических результатов с теоретическими положениями, представленными в научной литературе, и завершился формулированием выводов и практических рекомендаций, направленных на совершенствование организации и методического сопровождения учебно-исследовательской деятельности на кафедре и в вузе.

РЕЗУЛЬТАТЫ

С целью получения информации о состоянии исследовательской активности ППС кафедры «Английского языка и методики преподавания», а также о степени вовлеченности в УИРС и НИРС студентов, в рамках образовательных программ «Иностранный язык: два иностранных языка», «Переводческое дело», было проведено анкетирование.

Полученные данные легли в основу анализа актуального состояния исследовательской активности ППС и студентов в рамках названных образовательных программ, позволив определить ключевые трудности, а также навыки, необходимые студентам для выполнения исследовательской работы. Кроме того, были определены и направления дальнейшего совершенствования исследовательской подготовки студентов.

Далее представлены результаты и анализ анкетирования 18 преподавателей кафедры, которым было предложено ответить на 8 вопросов.

При ответе на первый вопрос анкеты — *«Есть ли у Вас опыт руководства исследовательской работой студентов?»* — были получены следующие результаты: 56%

преподавателей указали, что имеют такой опыт, тогда как 44% ответили отрицательно. Эти данные свидетельствуют о том, что немного более половины преподавателей активно участвуют в сопровождении исследовательской деятельности студентов, в то время как значительная часть ещё не вовлечена в данный процесс.

Анализ ответов на второй вопрос анкеты — **«Включаете ли Вы задания по формированию навыков исследовательской работы в программы преподаваемых дисциплин?»** — показал, что все опрошенные преподаватели (100%) ответили положительно, что свидетельствует о высокой степени осознания важности формирования исследовательской компетенции студентов в рамках учебного процесса и подтверждает системную интеграцию элементов УИРС в содержание дисциплин.

Анализ ответов преподавателей на третий вопрос — **«Какие виды исследовательской работы Вы предлагаете студентам?»** — позволил выявить преобладающие форматы научной активности, интегрируемые в учебный процесс.

Как видно из представленных данных (см. Диаграмму 1), наибольшей популярностью пользуется формат мини-проекта — его отметили 77% респондентов. Такая форма работы, как правило, предполагает краткосрочную исследовательскую активность, направленную на развитие навыков самостоятельного поиска, обработки и представления информации. Такой вариант ответа также свидетельствует о стремлении преподавателей постепенно включать студентов в научно-исследовательскую деятельность в рамках учебных дисциплин.

Статью и реферат отметили по 22% преподавателей соответственно. Эти виды работ требуют от студентов большего уровня подготовки и владения академическим стилем письма. Их относительно низкий процент может указывать как на ограниченность времени в учебных курсах, так и на необходимость более целенаправленной подготовки студентов к таким формам деятельности.

Интересно отметить, что ни один из преподавателей не указал курсовую работу как форму исследовательского задания, что, возможно, объясняется её самостоятельным статусом в рамках учебного плана и выполнением её вне рамок текущих дисциплин. Дипломную работу как форму исследовательской активности отметили лишь 11% респондентов, что также может быть связано с её закреплением за конкретными научными руководителями, не обязательно вовлечёнными в регулярный учебный процесс.

Таким образом, результаты анкетирования отражают преимущественную ориентацию преподавателей на менее формализованные, но более гибкие формы исследовательской деятельности — такие как мини-проекты. Это подтверждает актуальность разработки поэтапной системы формирования исследовательских навыков и компетенций, начиная с простых форм, и постепенного усложнения заданий с выходом на полноценные научные публикации и выпускные квалификационные (дипломные) работы.

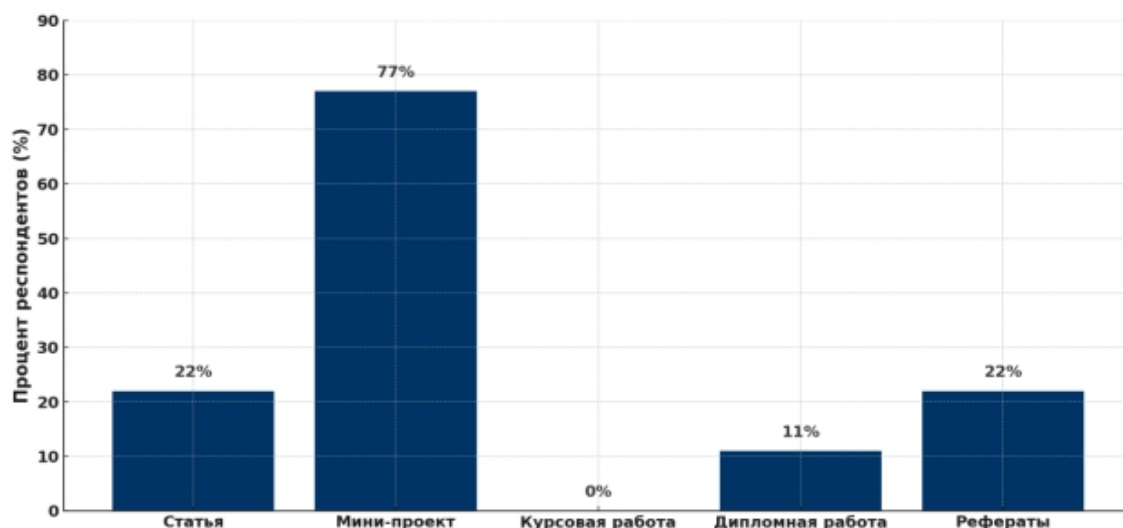

Диаграмма 1. Виды исследовательской работы, предлагаемые студентам

На четвертый вопрос **«В каких формах исследовательской работы участвуют студенты Вашей группы?»** респонденты ответили следующим образом (см. Таблицу 1):

Таблица 1. Формы участия студентов в исследовательской деятельности

Форма участия	% респондентов
Выполнение групповых исследовательских заданий по конкретной дисциплине ОП	90%
Выполнение индивидуальных исследовательских заданий по конкретной дисциплине ОП	0%
В кафедральных проектах	6%
В научных конференциях	11%
В научных кружках	15%

Анализ четвертого вопроса показывает, что основной формой исследовательской работы студентов является выполнение групповых исследовательских заданий по конкретной дисциплине Образовательной Программы. Полностью отсутствует практика внедрения индивидуальных исследовательских заданий (0%), что говорит о недостаточном внимании к развитию самостоятельности и исследовательской автономии студентов. Число студентов, участвующих в научных конференциях, кафедральных проектах, научных кружках достаточно низкое. Полученные данные указывают на низкий уровень вовлечённости студентов в «настоящую» научную деятельность за пределами дисциплинарных заданий, а также на очевидный дисбаланс между формальным включением исследовательских элементов в учебный процесс и реальной научной деятельностью студентов. И хотя дисциплины предполагают групповые исследования, в то же время они не гарантируют перехода к более высоким уровням исследовательской компетенции, связанным с самостоятельным проектированием исследований, участием в кафедральных мероприятиях, научных кружках, выступлениями на конференциях и публикационной активностью.

На пятый вопрос - **«Какие навыки необходимо иметь Вашим студентам для выполнения исследовательской работы?»** - 100 % респондентов отметили все перечисленные компетенции (см. Диаграмму 2). Один респондент отметил, что нужно владеть всеми из перечисленных навыков для успешного написания дипломной работы.

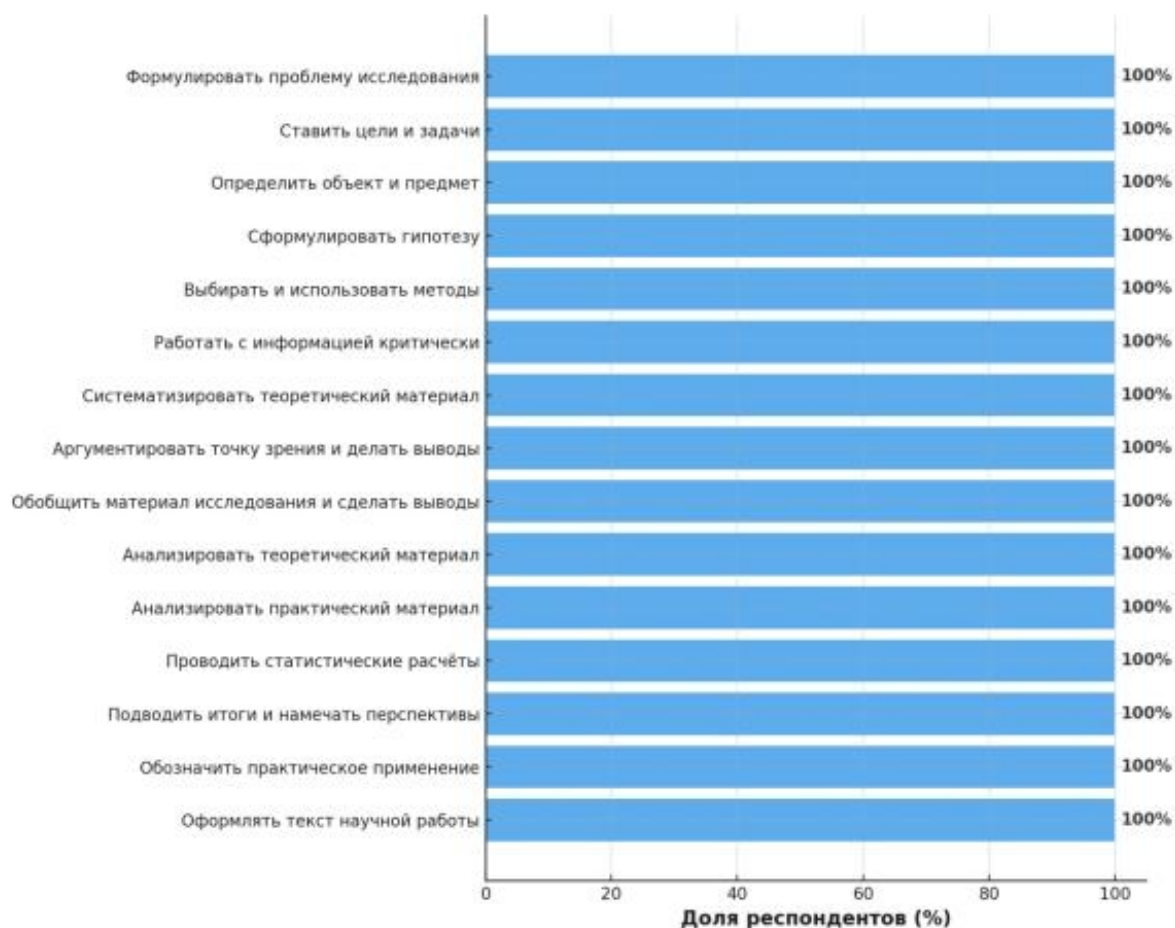

Диаграмма 2. Умения и навыки студентов, требуемые для выполнения исследовательской работы (мнение преподавателей)

Результаты, представленные на диаграмме 2 говорят о том, что все опрошенные преподаватели (100 %) считают необходимым владение ключевыми навыками исследовательской деятельности — от формулировки проблемы и постановки целей до оформления текста научной работы. Единообразность оценок указывает на то, что каждый этап исследовательского процесса воспринимается педагогами как одинаково важный и требующий системного внимания. Полное совпадение «100 %» по всем позициям подчёркивает осознанность преподавателей в отношении значимости всего комплекса компетенций для обеспечения эффективной научно-исследовательской работы студентов.

В ответ на шестой вопрос анкеты - **«Разработаны ли Вами рекомендации по выполнению видов исследовательской работы студентов?»** - большинство респондентов (97 %) указали, что такие рекомендации ими не разрабатывались. Лишь 3 % участников анкетирования дали положительный ответ, при этом уточнив, что ими были подготовлены либо методические указания по написанию курсовых работ (в частичном объёме), либо общие рекомендации по выполнению исследовательской работы. Такие данные свидетельствуют о недостаточной разработанности методического сопровождения студенческих исследований, что в определенной степени может затруднять эффективное формирование исследовательских компетенций у обучающихся.

На седьмой вопрос анкеты - **«Разрабатываете ли Вы критерии оценивания исследовательской деятельности студентов?»**, - утвердительно ответили 57% респондентов, отрицательно – 43% респондентов. Такой результат говорит о фрагментарном оценивании исследовательской деятельности студентов. С одной стороны, более половины ППС демонстрируют понимание важности и необходимости чётких критериев, позволяющих

им формировать у студентов навыки самооценки и объективного восприятия результатов своей работы. С другой стороны, отсутствие единой системы и почти половина преподавателей, не применяющих критерии, указывают на низкую регламентацию процесса оценивания исследовательских компетенций студентов.

На восьмой вопрос анкеты - **«Создана ли, на Ваш взгляд, методологическая поддержка студентов в формировании исследовательских навыков для выполнения научной работы?»** - 61% респондентов дали отрицательный ответ.

Наблюдаемые показатели свидетельствуют об определенных пробелах в обеспечении качества учебно-исследовательской работы, т.к. лишь чуть более половины опрошенных преподавателей (57 %) имеют собственные разработанные критерии оценивания, тогда как 43 % по-прежнему обходятся без формализованного инструментария. Отсутствие единых стандартов оценивания может приводить к неравномерности обратной связи и снижению объективности в оценке студентов. Ещё более показательно, что 61 % преподавателей отмечают нехватку методологической поддержки студентов в освоении исследовательских навыков. Такое положение дел указывает на системную нехватку образовательных ресурсов и необходимость разработки специализированных методических пособий и обучающих тренингов для преподавателей.

Подводя итоги анкетирования преподавателей, можно отметить, что полученные данные указывают на ряд проблем, среди которых: 1) преобладание формальных, учебно-ориентированных форм исследовательской деятельности над практико-ориентированными; 2) недостаточность условий для поэтапного перехода студентов от «учебных заданий» к полноценной научно-исследовательской деятельности, интегрированной в профессиональное развитие.

В контексте внедрения модели IROS это свидетельствует о необходимости усиления методической и организационной поддержки, а также повышения релевантности исследовательских заданий, которые должны выходить за рамки дисциплины и приближать студентов к участию в реальных академических исследованиях. Такой подход позволит не только повысить уровень исследовательской компетенции студентов, но и окажет позитивное влияние на формирование интегрального показателя IGPA, отражающего целостное качество подготовки будущих специалистов.

Далее аналогичное анкетирование было проведено среди студентов 1-4 курсов двух образовательных программ «Иностранный язык: два иностранных языка», «Переводческое дело» (английский, немецкий/китайский). Студентам было предложено ответить на 9 вопросов. Результаты и анализ анкетирования представлены ниже.

На первый вопрос анкеты, **«Участвовали ли Вы в научных проектах в средней школе?»**, 35% респондентов ответили, что участвовали в научных проектах в школе или в колледже; 65% респондентов ответили отрицательно. Данные результаты выделяют еще одну проблему: отсутствие преемственности между школьным и вузовским этапами в формировании исследовательских компетенций, и как следствие - снижение уровня мотивации и готовности студентов к научно-исследовательской деятельности в вузе. В контексте модели IROS эта проблема говорит о необходимости интеграции элементов исследовательского обучения в учебный процесс уже в школе, с тем чтобы обеспечить постепенный переход к научной деятельности в вузе.

В качестве ответов на второй вопрос, **«Какие виды работ Вы считаете научными?»** были предложены следующие варианты: реферат, статья, мини проект, курсовая работа, дипломная работа. Большинство респондентов, а именно 85% считают, что к научным видам работ относятся курсовая и дипломная работы, что может говорить о достаточно узком понимании студентами научной деятельности, сводящем её только к итоговым академическим работам.

Анализ ответов на третий вопрос, **«Какой из видов исследовательской работы Вы считаете трудным на данном этапе?»** показывает, что для большинства студентов самыми трудными из всех вариантов являются курсовая работа (68%) и дипломная работа (73%).

Только 3% респондентов отметили реферат в качестве сложного вида работы. Для 35% студентов написание статьи или участие в мини-проектах представляет трудность.

На четвертый вопрос, **«В каких формах работы Вы принимали участие?»** респонденты ответили следующим образом: очень низкий процент студентов принимали когда-либо участие в научных кружках (13%) или конференциях (31%). Небольшое количество студентов выполняли индивидуальные (30%) или групповые (26%) задания по конкретной дисциплине Образовательной Программы. Полученные ответы свидетельствуют о слабой интеграции студентов в академическое сообщество кафедры, низкой вовлеченности студентов в разные формы исследовательской деятельности.

Пятый вопрос анкеты для студентов был сформулирован следующим образом: **«С какими трудностями Вы сталкиваетесь или можете столкнуться при выполнении исследовательских заданий?»**.

Результаты опроса свидетельствуют, что каждая из предлагаемых компетенций вызывает у студентов затруднения в разной степени (см. Диаграмму 3).

Так, у студентов возникают трудности почти по всем ключевым исследовательским компетенциям: от проведения статистических расчетов (90%) и оформления текста научной работы (90%) до аргументации собственной точки зрения, написания выводов (89%) и анализа практического материала исследования (89%). Даже такие базовые умения, как систематизация теоретического материала (86%), критическая работа с информацией, её оценивание (85%) и выбор методов исследования (78%), могут вызвать сложности.

Таким образом, эти данные подтверждают необходимость более целенаправленной работы по формированию исследовательской культуры студентов, что соотносится с ответами преподавателей, указывающих на необходимость развития программы менторства и системной методологической поддержки студентов в формировании исследовательских навыков.

Анализ ответов студентов на шестой и седьмой вопросы анкеты выявляет важный дисбаланс между организационной поддержкой и методологической осведомлённостью обучающихся.

Так, по шестому вопросу (**«Известны ли Вам критерии оценивания Вашей исследовательской работы?»**) 81 % студентов ответили отрицательно, что свидетельствует о недостаточной прозрачности и доступности информации об оценочных стандартах. Это означает, что подавляющее большинство обучающихся не имеют ясного представления о том, или недостаточно информированы, по каким параметрам оценивалась их научно-исследовательская работа, что может вызывать неопределённость, снижать мотивацию и затруднять планирование собственных проектов в будущем.

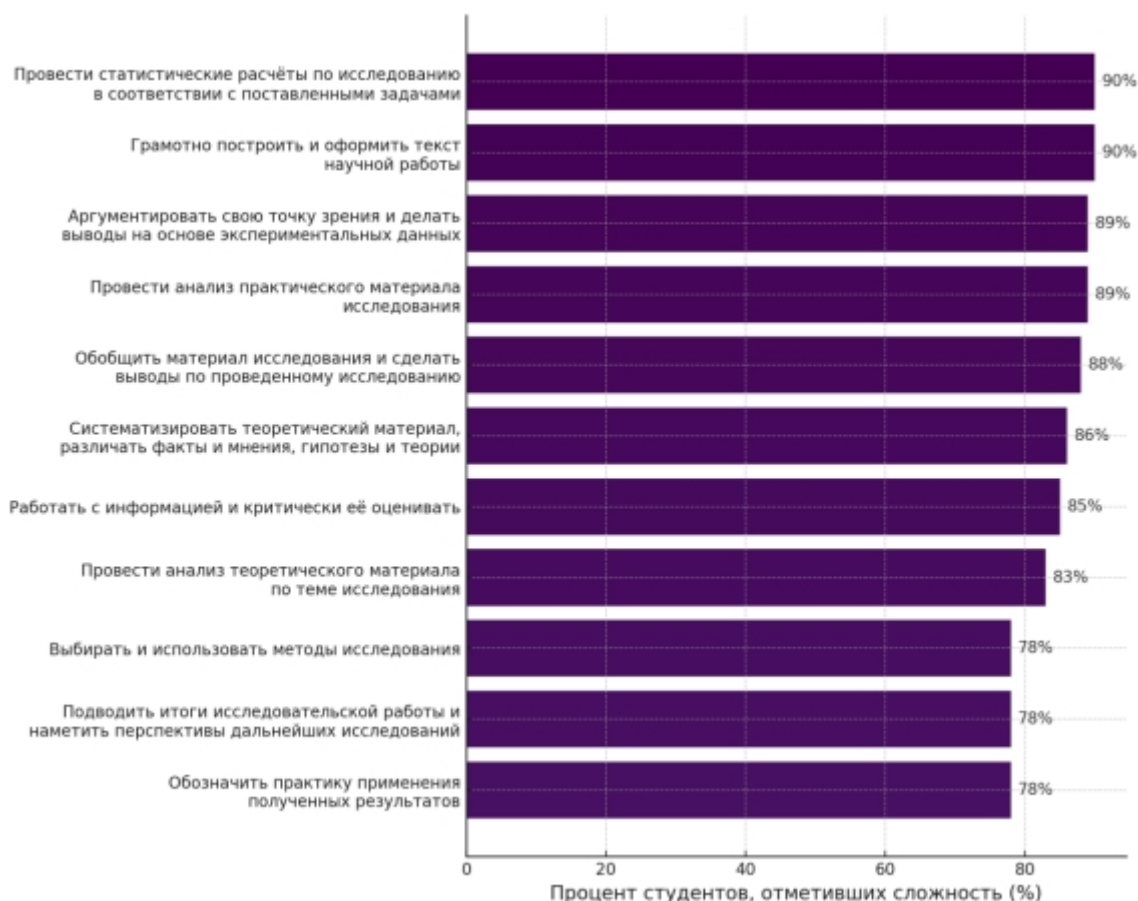

Диаграмма 3. Умения и навыки студентов, требуемые для выполнения исследовательской работы и вызывающие затруднения (мнение студентов)

В то же время на седьмой вопрос («Созданы ли, на Ваш взгляд, условия для реализации исследовательской работы студентов в Вашем университете?») 88 % респондентов ответили утвердительно, что указывает на положительную оценку инфраструктуры, ресурсов и организационной поддержки: лабораторий, библиотек, доступа к базам данных и консультаций преподавателей. Однако 27 % студентов отметили, что считают условия недостаточными, что может отражать локальные проблемы — нехватку оборудования или ограниченный доступ к специализированным материалам.

Можно заключить, что студенты ощущают наличие благоприятной материально-технической базы и механизмов поддержки, но одновременно испытывают дефицит понимания требований к качеству своей исследовательской работы. Такая разница в восприятии студентов подчеркивает необходимость устранения отдельных барьеров, сокращения недостаточной информированности студентов о возможностях включения в исследовательскую и научную деятельность. Она также указывает на необходимость разработки и донесения до обучающихся подробных методических рекомендаций и критериев оценивания, которые должны сопровождать уже существующие ресурсные возможности. Такое сочетание усилит мотивацию студентов, повысит качество их научных проектов и укрепит доверие к системе оценивания.

Ответ на восьмой вопрос анкеты («Участвовали ли Вы в пилотном проекте IROS?») оказался во многом обусловлен составом выборки: 85 % респондентов ответили «нет», что объясняется тем, что в опросе приняли участие прежде всего студенты младших курсов (в основном первого), которые ещё не имели возможности пройти оценивание по модели IROS.

Такое распределение ответов отражает не отказ от участия, а просто отсутствие практического опыта работы у большинства опрошенных.

Отвечая на девятый вопрос анкеты *«Нужны ли Вам навыки научной работы для дальнейшей карьеры?»* 80% респондентов ответили утвердительно. При этом ответы студентов распределились следующим образом (см. Таблицу 2):

Таблица 2. Распределение потребностей студентов в навыках научной работы

Необходимый навык	% респондентов
Получение послевузовского образования	61%
Участие в аналитических и практико-ориентированных проектах и конференциях	56%
Повышение квалификации и профессиональной категории	53%
Руководство научными группами	20%

Результаты анализа девятого вопроса анкеты свидетельствуют о высокой осознанности студентов в отношении значимости научных навыков для будущей профессиональной деятельности, так как 80% респондентов подтвердили необходимость таких умений. При этом наибольшее количество студентов (61%) связывают их с планами получения послевузовского образования, 56% — с участием в аналитических и практико-ориентированных проектах и конференциях, 53% — с повышением квалификации и профессиональной категории, 20% студентов рассматривают возможность применения этих навыков в контексте руководства научными группами.

Так, можно заключить, что у большей части студентов есть понимание того, что для продолжения обучения в магистратуре, участия в проектах, конференциях и повышения квалификации, необходимы сформированные исследовательские компетенции. Выявленное ограниченное представление о применении этих умений в контексте лидерства и руководства научными группами указывает на необходимость целенаправленного формирования у студентов исследовательского менеджмента и навыков научного наставничества.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные в ходе данного анкетного исследования результаты свидетельствуют о существующей разнице в восприятии исследовательской деятельности между преподавателями и студентами языковых направлений подготовки. В частности, данные опроса показали, что, несмотря на осознание важности исследовательской компетенции, студенты сталкиваются с затруднениями на различных этапах выполнения учебно- и научно-исследовательских работ - от формулировки гипотезы до анализа данных и подготовки выводов. Это коррелирует с выводами, представленными в работах Т.В. Барановой (2020) и Е.В. Рыбак (2019), которые подчеркивают необходимость и важность пошагового сопровождения исследовательского процесса, особенно на младших курсах.

Примечательно, что 88 % студентов считают, что в вузе созданы условия для реализации учебных исследований. При этом более половины преподавателей указывают на нехватку методологической базы и отсутствие критериев оценивания. Такое противоречие позволяет сделать вывод о том, что при внешней доступности ресурсов и организационных условий студенты не всегда получают достаточную методологическую и консультационную поддержку со стороны преподавателей, что, в свою очередь, может снижать уровень их вовлечённости в научно-исследовательскую деятельность.

Эти и другие полученные результаты коррелируют с рядом исследований, ранее проведённых как в казахстанском, так и в международном контексте. В частности, в работах

И.А. Зимней и А.Я. Савенкова подчёркивается, что развитие исследовательского мышления требует постоянной тренировки, сопровождения и поэтапного внедрения исследовательских заданий в учебный процесс. Также, согласно концепции «обучения через исследование» J. Dewey и модели опытного обучения D. Kolb, развитие исследовательских компетенций должно происходить в условиях активного участия обучающихся, с привлечением их к реальным образовательным и научным задачам.

Низкий процент участия в проекте IROS (85 % студентов ответили отрицательно), с одной стороны, объясняется тем, что в опросе участвовали студенты младших курсов, ещё не вовлечённые в данную модель в полной степени. С другой стороны, такой результат свидетельствует о необходимости более активного и системного внедрения исследовательских компонентов, что согласуется с подходами, изложенными в работе Healey & Jenkins (2009) о постепенном включении элементов исследовательского обучения в образовательный процесс.

В целом для повышения уровня вовлечённости студентов в научную деятельность целесообразно внедрять конкретные формы методической поддержки:

- 1) разработка дорожных карт привлечения студентов к УИРС/НИРС с первого курса;
- 2) проведение факультативных исследовательских семинаров и мастер-классов;
- 3) внедрение практики «peer-review» среди студентов как способа формирования навыков критического анализа;
- 4) организация совместных мини-проектов в тандеме «студент–преподаватель» с публикацией промежуточных результатов на студенческих конференциях;
- 5) разработка методических инструкций и рекомендаций по выполнению отдельных видов учебно- и научно-исследовательской работы студентами языковых специальностей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Результаты, полученные в ходе анкетирования, непосредственно соотносятся с поставленными в исследовании целью и задачами. Установленный дисбаланс между формальной доступностью исследовательской инфраструктуры и фактическим уровнем методического сопровождения студентов указывает на наличие скрытых барьеров, препятствующих полноценной вовлеченности студентов в учебно- и научно-исследовательскую деятельность в вузе.

Выявленные сложности, в том числе незнание критериев оценивания, затруднения на этапе анализа данных и подготовки выводов, подтверждают необходимость системного методического обеспечения и научного менторства, ориентированных на развитие исследовательских компетенций. Полученные данные служат основанием для разработки конкретных рекомендаций по усилению исследовательского компонента в образовательном процессе и внедрению более структурированных форм работы, включая адаптацию модели IROS с учётом специфики языковых специальностей.

Анализ ответов преподавателей и студентов позволил выявить разрыв между высокой декларируемой значимостью исследовательской деятельности и её реальной организацией в образовательном процессе. Несмотря на то, что 100 % преподавателей включают элементы учебно-исследовательской работы в содержание дисциплин, лишь 3 % имеют разработанные методические рекомендации, а критерии оценивания представлены у 57 % респондентов. Это указывает на недостаточную обеспеченность нормативно-методическим сопровождением. На аналогичные затруднения указывают и ответы студентов: при общей осведомлённости о важности научной деятельности (80 % отмечают её значимость для будущей карьеры), большинство не вовлечены в научные кружки и проекты, а также испытывают трудности при выполнении ключевых этапов исследования — от выбора темы до оформления результатов. Эти данные подтверждают потребность в пошаговом сопровождении и доступных инструментах поддержки.

Таким образом, проведённое исследование подчёркивает необходимость комплексного и системного подхода к развитию учебно- и научно-исследовательской деятельности студентов языковых специальностей. Результаты исследования подтверждают необходимость переориентации Образовательных Программ на формирование исследовательских компетенций студентов как ключевого компонента IGPA. Внедрение модели IROS в учебный процесс позволяет не только выявить проблемы, но и предложить способы повышения реальной вовлечённости студентов в научную деятельность и развитие академической автономии: усиление методической и организационной поддержки, разработка прозрачных процедур вовлечения студентов в проекты, расширение грантовой активности, развитие студенческих исследовательских кружков, усиление наставничества со стороны преподавателей, внедрение регулярной оценки исследовательских навыков, а также интеграция исследовательских заданий в учебные дисциплины таким образом, чтобы они имели практическую значимость.

В заключение отметим, что развитие исследовательских компетенций студентов невозможно без создания системной исследовательской среды, в которой ключевая роль будет отводиться методической поддержке и структурированному оцениванию учебно- и научно-исследовательских достижений студентов. В этой связи перспективным представляется дальнейшая интеграция модели IROS, способной усилить научно-исследовательскую направленность дисциплин и содействовать формированию устойчивой исследовательской культуры будущих учителей иностранных языков и переводчиков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Мороз В. В. Развитие креативности студентов: монография / В. В. Мороз. – Оренбург: Оренбургский гос. университет, 2011. – 183 с.
- 2 Лукьянец Н. Г. Основы научно-исследовательской деятельности студентов: Материалы лекций: Учеб. пособие. – Костанай: Костанайский филиал ЧелГУ, 2018. – 210 с.
- 3 Загвязинский В. И. Теория обучения: Современная интерпретация: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 192 с.
- 4 Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III (с изменениями и доп. по состоянию на 15.03.2025 г.) [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118752 (дата обращения: 28.06.2025).
- 5 Закон Республики Казахстан «О науке» от 18 февраля 2011 года № 407-IV (с изменениями и доп. по состоянию на 22.07.2024 г.) [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30938581 (дата обращения: 28.06.2025).
- 6 Рыбак Е. В. Научно-исследовательская деятельность как условие самореализации современного студента / Е. В. Рыбак // Личность в культуре и образовании: психологическое сопровождение, развитие, социализация: материалы Всероссийской научно-практической конференции. – 2019. – № 7. – С. 305-311.
- 7 Баранова Т. В. Развитие научно-исследовательской деятельности студентов в системе высшего гуманитарного образования на занятиях по иностранному языку // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». – 2020. – № 3. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-nauchno-issledovatel'skoy-deyatelnosti-studentov-v-sisteme-vysshego-gumanitarnogo-obrazovaniya-na-zanyatiyah-po> (дата обращения: 28.06.2025).
- 8 Healey M., Jenkins A. Developing students as researchers. – The Higher Education Academy, – 56 p. – URL: https://www.researchgate.net/publication/285631539_Developing_students_as_researchers
- 9 Унгарбаева Г. Р., Андреева Н. Д., Ибадуллаева С. Ж. Моделирование методики формирования исследовательской компетентности у обучающихся на лабораторных практикумах по биологии // Вестник КазНПУ им. Абая. Сер. «Педагогические науки». – 2020. – № 2(66). – С. 249–255. – URL: <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5496.42>

10 Алдибекова Ш.Н. Исследовательская деятельность студентов как основной фактор формирования компетенций будущего специалиста: Competencies of a future specialist. Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки». №1 (73), (мар. 2022), 76–86.

– URL: <https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5496.08>

11 Zhanzhigitov S. Pedagogical research in Kazakhstan: Analysis of scientific publications in Scopus // Eurasian Journal of Educational Research. – 2024. – № 2. – С. 15–22. – URL: https://www.academia.edu/124424594/PEDAGOGICAL_RESEARCH_IN_KAZAKHSTAN_ANALYSIS_OF_SCIENTIFIC_PUBLICATIONS_IN_SCOPUS

Материал поступил в редакцию журнала 01.07.2025

Оқытушылық және ғылыми-зерттеу қызметіне қатысу: тілдік мамандықтар бойынша оқытушылар мен студенттерге сауалнама жүргізу.

Н.Ф. Немченко¹, Т.В. Михайлова¹, Э.П. Беляева¹, А.К.Ашимова¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

Жоғары білім беру жүйесінің трансформациясы және зерттеуге бағытталған оқытудың өзектілігі жағдайында студенттердің зерттеу құзыреттілігін дамыту маңызды орынға ие болуда. Бұл мақалада Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінде «Шет тілі: екі шет тілі» және «Аударма ісі» білім беру бағдарламалары бойынша оқитын студенттер мен осы бағыттарда жұмыс істейтін оқытушылар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері ұсынылады.

Зерттеудің мақсаты – студенттер мен оқытушылардың оқу-зерттеу және ғылыми қызметке тартылу деңгейін анықтау, сондай-ақ зерттеу дағдылары мен құзыреттіліктерін қалыптастыру барысында туындайтын негізгі қиындықтарды айқындау. Бір жағынан, талдау нәтижелері оқытушылардың оқу процесі мен пәндерге зерттеу тапсырмаларын енгізуге деген жоғары мотивациясын көрсетті. Екінші жағынан, зерттеу жұмыстарын жүргізу мен бағалауға арналған әдістемелік қолдаудың жеткіліксіздігі байқалды. Студенттер мақсат қою, міндеттерді анықтау және деректерді талдау кезеңдерінде қиындықтарға тап болғандарын атап өтті. Осы мәселелерді шешудің бірі ретінде университетте пилоттық жоба аясында сынақтан өткен IROS (Indicators of Research-Oriented Study) моделін жүйелі түрде енгізуді жалғастыру ұсынылады. Алынған нәтижелер шет тілдері мен аударма саласындағы болашақ мамандардың академиялық дербестігі мен зерттеу мәдениетін дамытуға бағытталған пәндер мен білім беру бағдарламаларын әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: зерттеу құзыреттілігі, оқу-зерттеу жұмысы (ОЗЖ), ғылыми-зерттеу жұмысы (ҒЗЖ), сауалнама, студенттер, оқытушылар, зерттеу қызметін бағалау, әдістемелік қолдау, IROS моделі, зерттеу дағдыларын қалыптастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мороз В. В. Студенттердің креативтілігін дамыту: монография / В. В. Мороз. – Орынбор: Орынбор мемлекеттік университеті, 2011. – 183 б.

2 Лукьянец Н. Г. Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметінің негіздері: Дәріс материалдары: Оқу құралы. – Қостанай: Челябин мемлекеттік университетінің Қостанай филиалы, 2018. – 210 б.

3 Загвязинский В. И. Оқыту теориясы: Қазіргі интерпретация: Жоғары педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – М.: Академия баспасы, 2001. – 192 б.

4 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III (2025 жылғы 15 наурыздағы өзгерістер мен толықтырулармен) [Электронды ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118752 (қол жеткізу күні: 28.06.2025).

- 5 Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» Заңы, 2011 жылғы 18 ақпандағы № 407-IV (2024 жылғы 22 шілдедегі өзгерістер мен толықтырулармен) [Электронды ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30938581 (қол жеткізу күні: 28.06.2025).
- 6 Рыбак Е.В. Қазіргі студенттің өзін-өзі жүзеге асыруының шарты ретінде ғылыми-зерттеу қызметі / Е. В. Рыбак // Мәдениет пен білім берудегі тұлға: психологиялық сүйемелдеу, даму, әлеуметтену: Бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференция материалдары. – 2019. – № 7. – 305–311 б.
- 7 Баранова Т.В. Жоғары гуманитарлық білім беру жүйесінде шет тілі сабақтарында студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін дамыту // РМГУ хабаршысы. «Психология. Педагогика. Білім беру» сериясы. – 2020. – № 3. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitiie-nauchno-issledovatel'skoy-deyatelnosti-studentov-v-sisteme-vysshego-gumanitarnogo-obrazovaniya-na-zanyatiyah-po> (қол жеткізу күні: 28.06.2025).
- 8 Healey M., Jenkins A. Developing students as researchers. – The Higher Education Academy, 2009. – 56 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/285631539_Developing_students_as_researchers
- 9 Уңғарбаева Г.Р., Андреева Н.Д., Ибадуллаева С.Ж. Биология пәні бойынша зертханалық практикаларда білім алушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесін модельдеу // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2020. – № 2(66). – Б. 249–255. – URL: <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5496.42>
- 10 Алдыбекова Ш.Н. Студенттердің зерттеу қызметі – болашақ маманның құзыреттіліктерін қалыптастырудың негізгі факторы ретінде: Competencies of a future specialist // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы. – №1 (73), (наурыз 2022), 76–86. – URL: <https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5496.08>
- 11 Zhanzhigitov S. Pedagogical research in Kazakhstan: Analysis of scientific publications in Scopus // Eurasian Journal of Educational Research. – 2024. – № 2. – С. 15–22. – URL: https://www.academia.edu/124424594/PEDAGOGICAL_RESEARCH_IN_KAZAKHSTAN_ANALYSIS_OF_SCIENTIFIC_PUBLICATIONS_IN_SCOPUS

Материал 01.07.2025 баспаға түсті

Survey-based study of language faculty and student involvement in academic and research activities

N. Nemchenko¹, T. Mikhailova¹, E. Belyaeva¹, A. Ashimova¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

In the context of higher education transformation and the growing emphasis on research-oriented learning, the development of students' research competence is gaining increasing importance. This article presents the findings of a survey conducted at Sh. Ualikhanov Kokshetau University among teachers and students enrolled in the educational programs “Foreign Language: Two Foreign Languages” and “Translation Studies.”

The aim of the study was to determine the level of student and faculty members' involvement in academic and research activities, as well as to identify key challenges encountered in developing research skills and competencies. On the one hand, the analysis revealed a high level of teachers motivation to integrate research-related tasks into academic disciplines. On the other hand, a lack of methodological support and clear assessment criteria for research activities was reported. Students identified particular difficulties at the stages of aim formulation, task setting, and data analysis. As a potential solution, the article proposes the continued systematic implementation of the IROS model (Indicators of Research-Oriented Study), which was piloted at the university. The findings of this study can be used in the design of academic courses and curricula aimed at promoting academic autonomy and fostering a culture of research among future specialists in foreign languages and translation.

Key words: research competence, ERW (educational research work), SRW (scientific research work), survey, students, teachers, assessment of research activity, methodological support, IROS, development of research skills.

REFERENCES

- 1 Moroz V. V. Razvitie kreativnosti studentov: monografiya [Development of Students' Creativity: Monograph]. Orenburg: Orenburg State University, 2011. 183 p. [in Russian]
- 2 Lukyanets N. G. Osnovy nauchno-issledovatel'skoy deyatel'nosti studentov: Materialy lektsiy: Uchebnoe posobie [Fundamentals of Students' Research Activity: Lecture Notes and Study Guide]. Kostanay: Kostanay Branch of Chelyabinsk State University, 2018. 210 p. [in Russian]
- 3 Zagvyazinsky V. I. Teoriya obucheniya: Sovremennaya interpretatsiya: Uchebnoe posobie dlya studentov vysshih pedagogicheskikh uchebnykh zavedeniy [Theory of Learning: A Modern Interpretation: Textbook for Students of Higher Pedagogical Institutions]. Moscow: Akademiya, 2001. 192 p. [in Russian]
- 4 Zakon Respubliki Kazakhstan "Ob obrazovanii" ot 27 iyulya 2007 goda № 319-III (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 15.03.2025) [Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" dated July 27, 2007 No. 319-III (as amended as of 15.03.2025)]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118752 (accessed 28.06.2025). [in Russian]
- 5 Zakon Respubliki Kazakhstan "O nauke" ot 18 fevralya 2011 goda № 407-IV (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 22.07.2024) [Law of the Republic of Kazakhstan "On Science" dated February 18, 2011 No. 407-IV (as amended as of 22.07.2024)]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30938581 (accessed 28.06.2025). [in Russian]
- 6 Rybak E. V. Nauchno-issledovatel'skaya deyatel'nost' kak uslovie samorealizatsii sovremennogo studenta [Research activity as a condition for the self-realization of a modern student] / E. V. Rybak // Lichnost' v kul'ture i obrazovanii: psikhologicheskoe soprovozhdenie, razvitie, sotsializatsiya: materialy Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii [Personality in culture and education: psychological support, development, socialization: Proceedings of the All-Russian scientific-practical conference]. – 2019. – No. 7. – P. 305–311. [in Russian]
- 7 Baranova T. V. Razvitie nauchno-issledovatel'skoy deyatel'nosti studentov v sisteme vysshego gumanitarnogo obrazovaniya na zanyatiyakh po inostrannomu yazyku [Development of Students' Research Activity in the System of Higher Humanitarian Education in Foreign Language Classes]. Vestnik RGGU. Seriya "Psikhologiya. Pedagogika. Obrazovanie" [Bulletin of RSUH. Series "Psychology. Pedagogy. Education"], no. 3 (2020). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-nauchno-issledovatel'skoy-deyatelnosti-studentov-v-sisteme-vysshego-gumanitarnogo-obrazovaniya-na-zanyatiyah-po> (accessed 28.06.2025). [in Russian]
- 8 Healey M., Jenkins A. Developing students as researchers. – The Higher Education Academy, 2009. – 56 p. – URL: https://www.researchgate.net/publication/285631539_Developing_students_as_researchers
- 9 Ungarbaeva G. R., Andreeva N. D., Ibadullaeva S. Zh. Modelirovanie metodiki formirovaniya issledovatel'skoy kompetentnosti u obuchayushchikhsya na laboratornykh praktikumas po biologii [Modeling the Methodology for Developing Research Competence in Students During Biology Lab Practicals]. Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya "Pedagogicheskie nauki" [Bulletin of Abai KazNPU. Series "Pedagogical Sciences"], no. 2(66), pp. 249–255 (2020). Available at: <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5496.42>
- 10 Aldibekova Sh. N. Issledovatel'skaya deyatel'nost studentov kak osnovnoy faktor formirovaniya kompetentsiy budushchego spetsialista [Students' Research Activity as a Key Factor in the Formation of Future Specialist's Competencies]. Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya "Pedagogicheskie nauki" [Bulletin of Abai KazNPU. Series "Pedagogical Sciences"], no. 1(73), pp. 76–86 (March 2022). Available at: <https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5496.08>

11 Zhanzhigitov S. Pedagogical research in Kazakhstan: Analysis of scientific publications in Scopus // Eurasian Journal of Educational Research. – 2024. – № 2. – С. 15–22. – URL: https://www.academia.edu/124424594/PEDAGOGICAL_RESEARCH_IN_KAZAKHSTAN_ANALYSIS_OF_SCIENTIFIC_PUBLICATIONS_IN_SCOPUS

Received: 01.07.2025

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

IRISTI 16.31.61

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp359-375](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp359-375)

S. Zhanzhigitov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

THE LANGUAGE OF ONLINE PETITIONS: LEGAL DISCOURSE IN THE CONTEXT OF CIVIC ENGAGEMENT

The article analyzes online petitions published on the Otinish.kz platform from September 2020 to April 2024. The relevance of the work is related to the need to understand the factors influencing the positive outcome of petitions, which are an important tool for civic engagement. The purpose of the study is to identify patterns that determine the success of petitions, with an emphasis on the role of legal, logical, and emotional argumentation. Scientific novelty lies in determining the mechanisms by which the structure and content of applications influence their positive results. The methodology includes content analysis, semantic analysis of keywords, and classification of petitions by types of argumentation using Parsehub and Microsoft Excel tools. As a result, it was revealed that successful petitions are characterized by clear legal argumentation, specific proposals, and a detailed description of the problem. This study will advance our understanding of digital forms of civic engagement, showing the importance of rhetoric in achieving public goals. The practical significance of the work lies in the fact that the results of the study contribute to the creation of effective petitions and improved communication between citizens and the state.

Key words: linguistics, online petition, legal discourse, linguistic analysis, argumentation, content analysis, legal terminology, rhetorical strategies.

MAIN PROVISIONS

The language of online petitions serves as a significant medium for civic engagement, particularly in the context of legal discourse. This phenomenon is increasingly relevant as digital platforms facilitate the expression of collective grievances and demands for change. The interplay between legal discourse and civic engagement is particularly pronounced in online petitions, where the language used can mobilize support, define the scope of debate, and influence public policy. This synthesis will explore how the language of online petitions reflects legal discourse and its implications for civic engagement.

Online civic engagement has been shown to bridge the gap between digital and offline participation. Feng et al. [1] found that individuals who engage in online civic activities are more likely to participate in offline civic actions, such as voting or attending town hall meetings. This relationship underscores the importance of digital platforms in fostering a culture of civic engagement. The language used in online petitions often mirrors legal discourse, utilizing formal terminology and structured arguments to appeal to a broader audience and enhance legitimacy [2]. Such language not only serves to inform but also to persuade, as petitioners aim to garner support from both the public and policymakers.

The role of social media in shaping civic discourse cannot be overstated. Platforms like Twitter and Facebook have transformed how citizens communicate their political views and engage with civic issues [3]. The language of online petitions often reflects the conversational style prevalent on these platforms, blending informal expressions with formal legal language to create a unique discourse that

resonates with diverse audiences. This hybridization of language can enhance the accessibility of legal concepts, making them more relatable to the general public [4]. As a result, online petitions can serve as a powerful tool for mobilizing support and fostering civic engagement, particularly among younger demographics who are more adept at navigating digital spaces [2].

Moreover, the effectiveness of online petitions is often contingent upon their ability to frame issues in a manner that aligns with public sentiment and legal principles. The strategic use of language in petitions can highlight injustices, articulate demands, and evoke emotional responses, thereby increasing the likelihood of garnering support [5]. For instance, petitions that effectively communicate the urgency of an issue or the potential impact of proposed changes can mobilize significant public backing, as evidenced by numerous high-profile campaigns [2]. This demonstrates the critical role that language plays in shaping public discourse and influencing policy decisions.

The legal implications of online petitions are also noteworthy. Many petitions seek to address legal injustices or advocate for changes in legislation, thereby directly engaging with legal discourse [6]. The language used in these petitions often reflects legal frameworks, citing statutes, regulations, or precedents to bolster their arguments [7]. This not only lends credibility to the petitions but also engages legal actors and institutions in the discourse, potentially leading to more substantial outcomes. The intersection of legal language and civic engagement in online petitions highlights the evolving nature of public participation in democratic processes.

Furthermore, the personalization of civic engagement through digital platforms has transformed how individuals perceive their roles as citizens. The language of online petitions often reflects personal narratives and experiences, allowing individuals to connect their stories to broader societal issues [8]. This personal touch can enhance the emotional resonance of petitions, making them more compelling and relatable to potential supporters. By framing civic engagement as a collective effort rooted in shared experiences, online petitions can foster a sense of community and solidarity among participants [9].

The dynamics of online petitions also reveal the challenges and opportunities presented by digital civic engagement. While the accessibility of online platforms has democratized participation, it has also led to concerns about the quality and depth of engagement [10]. The language used in petitions may sometimes oversimplify complex legal issues or reduce nuanced arguments to soundbites, potentially undermining the effectiveness of civic discourse [11]. This highlights the need for a critical examination of the language employed in online petitions, as it can shape public understanding and influence policy outcomes.

The research of Kazakhstani authors in the field of legal linguistics has an important impact on the understanding of language in legal texts, which is directly related to the topic of analyzing online petitions. Thus, the works of Sh. Zhalmakhanov and Zh. Zhalmakhanova [12] emphasize the importance of linguistic expertise in legal disputes, which echoes the need for precise wording in online petitions. N. Primashev [13] focuses on linguistic monitoring of legislation, which is important when creating petitions with legal content. A. Tausogarova [14] and G. Akylbekova [15] explore forensic linguistic expertise and terminology, emphasizing the importance of precise formulations, which is also crucial for successful petitions.

Thus, the language of online petitions serves as a vital conduit for legal discourse within the realm of civic engagement. By blending formal legal language with personal narratives and informal expressions, online petitions can mobilize support, frame issues, and influence public policy. The interplay between digital platforms and civic engagement underscores the importance of language in shaping public discourse and fostering democratic participation. As online petitions continue to evolve, understanding the nuances of their language will be essential for enhancing their effectiveness and impact in the civic landscape.

INTRODUCTION

The study of the language of online petitions is an urgent area in linguistics, as it reflects changes in the forms of civic engagement and communication in the digital space. Online petitions

have become an important tool for influencing public opinion and political decision-making, providing an opportunity for citizens to express their demands, opinions, and ideas. Of particular importance in this context is the analysis of the linguistic features of such texts, since they not only convey information but also seek to convince and mobilize a wide audience. The study of the language of online petitions allows for a deeper understanding of the mechanisms of social interaction and the linguistic strategies used to achieve goals in online communication.

International platforms such as Change.org, Avaaz.org, 38degrees.org.uk, as well as Kazakhstani platforms Otinish.kz and Epetition.kz, play a significant role in legal discourse and civic engagement, providing citizens with accessible and effective tools to express their positions and influence socio-political processes. In his Message to the People of Kazakhstan, the Head of the State stressed the need to create an online petition institute for citizens to initiate reforms and proposals. On the platforms Otinish.kz and Epetition.kz, online petitions are posted in accordance with the rules that take into account the requirements of the law, ensuring confidentiality and protection of personal data. An SMS confirmation is required to sign the petition, which prevents vote fraud and guarantees the authenticity of each signature. A petition is defined as "a collective message, response, or proposal sent to a state body in electronic form," and its submission is carried out through an Internet resource determined by an authorized body—currently the Ministry of Information and Public Development. To place a petition in the public domain, it is necessary to collect at least 150 signatures within 20 working days. If the petition gets the required number of signatures – at least 50,000 – it will be reviewed by government agencies. It is important to note that, according to the legislation, if a petition does not gain the required number of signatures within six months, it can be considered an individual message but will not have a mandatory status for discussion at the state level. These platforms contribute to the activation of civil society, expand opportunities for collective action, and make political processes more transparent. Linguistic analysis of petitions on such platforms helps to identify the language strategies used to mobilize support and influence decision-making.

The purpose of this study is to identify the key legal and rhetorical elements that are used in online petitions to effectively persuade and mobilize a wide audience. Special attention is paid to the study of how the language of petitions forms a legal argument for appealing to authorities and public organizations, which contributes to achieving the set goals. To achieve this goal, the following *research objectives* were formulated: to conduct a structural and substantive analysis of the texts of petitions, identify key legal terms, and determine their role in legal discourse, as well as analyze successful and unsuccessful petitions from the point of view of using legal rhetoric. *The main hypothesis of the study* is that online petitions that contain a more pronounced legal argument and a clearly structured legal structure have a better chance of success, attracting more attention from the public and government agencies.

MATERIALS AND METHODS

For the research, we used data from the platform Otinish.kz, a key governmental platform in Kazakhstan designed to create and distribute online petitions. A total of 80 petitions submitted between September 2020 and April 1, 2024 were analyzed. Although the sample includes all publicly available petitions on this platform within the specified timeframe, it is important to acknowledge the limits of representativeness. While Otinish.kz is currently the only official platform supported by the Ministry of Information and Public Development and reflects institutionalized civic engagement, it does not encompass informal or alternative petitioning efforts conducted through social media or other channels (e.g., Change.org or Telegram-based campaigns). Nevertheless, given the legal legitimacy of Otinish.kz and its integration into the governmental review system, the selected sample provides a representative snapshot of formalized civic initiatives and state-recognized online petition practices in Kazakhstan.

From the Otinish.kz petitions, two (approximately 2%) achieved success, gaining more than 50,000 signatures, which allows them to be considered at the state level: a petition on reforming legislation on protection from domestic violence (154,531 signatures) and a petition on verifying the

origin of the property status of Kuandyk Bishimbaev family (51,638 signatures). About 5% of the petitions collected from 30,000 to 50,000 signatures, including petitions to ban betting shops and for the reopening of cinemas. Approximately 10% of the petitions received from 10,000 to 30,000 signatures. About 80% of the petitions received less than 10,000 signatures.

We analyzed all categories of petitions on Otinish.kz: human rights, environmental, social, economic, urban planning, cultural, and religious. The distribution by subject is as follows: human rights petitions (25%), environmental (15%), social (35%), economic (10%), urban planning (10%), and cultural/religious (5%).

To analyze the texts of petitions, we use several methods, including:

- *Corpus research*: Collecting the texts of petitions using the Parsehub tool for further analysis.
- *Content analysis*: Analyzing the content of texts to identify key legal, emotional, and logical elements.
- *Semantic analysis*: The study of the meanings of keywords and expressions used in petitions to create a convincing argument.
- *Classification by types of argumentation*: Distribution of petitions into categories depending on the argumentation used (logical, emotional, legal).

For processing data from the Otinish.kz platform, we will use Microsoft Excel to manually classify texts into categories and filters. Keywords and rhetorical techniques will be filtered manually for subsequent analysis.

The analysis process consisted of the following steps:

1. *Collection of petition texts*: Using the Parsehub tool, we collected the text data of all 80 petitions from Otinish.kz.
2. *Preprocessing of texts*: On the Otinish.kz platform, we manually cleared the texts of petitions from unnecessary words, removed stop words, and classified petitions into categories (logical, emotional, legal).
3. *Encoding texts*: We encoded the texts of petitions based on legal, emotional, and logical arguments. A label system was created to simplify classification.
4. *Selection of successful and unsuccessful petitions*: On Otinish.kz, the success criterion is based on the number of signatures (petitions with more than 50,000 signatures are considered successful).
5. *Statistical data processing*: After classification and coding, we performed statistical data processing to identify patterns in successful and unsuccessful petitions, analyzing how rhetorical strategies affect the results.
6. *Interpretation of the results*: We analyzed how legal, logical, and emotional argumentation affects the success of petitions, and which types of rhetoric are most effective in creating convincing petitions.

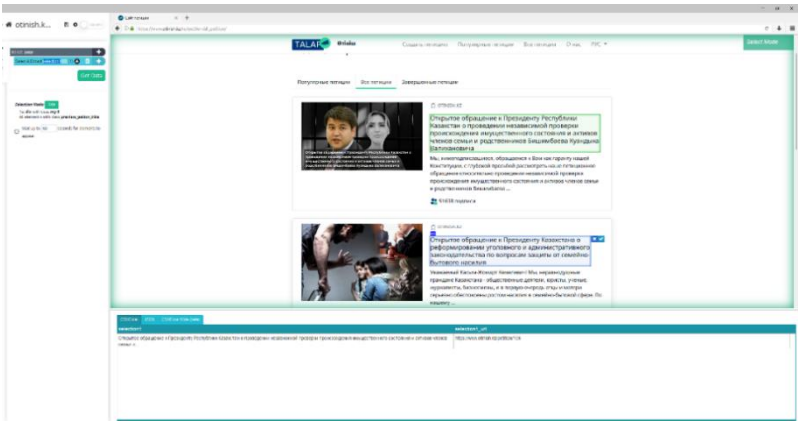
These stages of the study are expected to help us better understand the structure and content of online petitions, as well as identify the factors contributing to their success in attracting attention and mobilizing civic engagement.

RESULTS

In this study, we focused on analyzing the use of legal vocabulary in online petitions, which allowed us to better understand how various elements of argumentation and the structure of the text affect the success of petitions. This analysis was a multifaceted process involving several key steps.

The analysis process includes three main steps. The first stage of the study includes collecting petition texts from the platform Otinish.kz. To do this, the Parsehub tool was used, which automated the data extraction process (Picture 1). This tool allows you to efficiently collect large amounts of information while maintaining the structure and accuracy of the data. As a result of this stage, we received text files of all 80 petitions, which then were used for further analysis.

Picture 1 – Data collection using the Parsehub

The second stage included the preprocessing of texts. This process consisted of several key steps: clearing texts of unnecessary words, removing stop words (e.g., “the,” “of,” “and,” “or,” “in,” “on,” “it,” etc.), and categorizing arguments. By excluding these common function words, we were able to focus on the content and argumentation of the petitions (Table 1).

Table 1 – Petition text processing: stop words and their encoding

<i>Petition Title</i>	<i>Coding and Stop-Words</i>
Open appeal to the President of the Republic of Kazakhstan for an independent investigation into the origin of the property and assets of the family members and relatives of Kuandyk Bisimbaev	appeal president kazakhstan investigation origin property assets family bisimbaev
Open appeal to the President of Kazakhstan regarding the reform of criminal and administrative legislation on issues of protection from domestic violence	appeal president kazakhstan reform legislation protection domestic violence
Introduction of responsibility for parents refusing to vaccinate their children	introduction responsibility parents refusal vaccination children
Quality check on the seismic resistance of construction projects by Turkish and local construction companies	quality check seismic resistance projects turkish construction companies
Appeal to President K.K. Tokayev in support of E. Birtanov and O. Abishev	appeal president tokayev support birtanov abishev
Petition for the construction of a school in ZhM Urker, Esil district, Nur-Sultan city	petition construction school urker esil nur-sultan
Ban on overdevelopment in the Bostandyk District of Almaty	petition ban overdevelopment bostandyk district almaty
Implementation of an innovative rehabilitation program including hippotherapy and adaptive horseback riding services for special needs children in Almaty, Nur-Sultan, and Almaty region	implementation program rehabilitation hippotherapy adaptive horseback riding special needs children almaty nur-sultan
Complaint about the poor quality of food services provided to students	complaint poor quality food services students

Further, building on Tolstik’s framework in "The specifics of argumentation in legal science"[16], we classified each petition into three main categories: logical argumentation, emotional argumentation, and legal argumentation (Table 2). This classification, grounded in Tolstik’s

typology, enabled us to structure the data for further analysis and conduct a more detailed examination of petition characteristics.

Table 2 – Classification of petitions by type of argumentation

<i>Type of Argumentation</i>	<i>Petition Title</i>
Logical	Open appeal to the President of the Republic of Kazakhstan for an independent investigation into the origin of the property and assets of the family members and relatives of Kuandyk Bishimbaev
	Introduction of responsibility for parents refusing to vaccinate their children
	Quality check on the seismic resistance of construction projects by Turkish and local construction companies
	Petition for the construction of a school in ZhM Urker, Esil district, Nur-Sultan city
	Orderliness at the customs border with China
Emotional	Open the fitness centers! Let the trainers work! We are on the brink of collapse and despair
	Against the closure of the Humanitarian College in Nur-Sultan
	Petition for the resignation of the Akim of Almaty
	Appeal from the widow of the deceased Fokker-100 plane commander to the President of Kazakhstan
	We oppose the construction of dormitories in the Central Park of Culture and Recreation
Legal	Open appeal to the President of Kazakhstan regarding the reform of criminal and administrative legislation on issues of protection from domestic violence
	Collective statement on the cancellation of goods accompanying invoices (GAIs).
	Extension of the deadlines for introducing goods accompanying invoices (GAIs).
	Complaint about the poor quality of food services provided to students
	Recommend the Deputy Director and museum staff for the Order of the Fatherland
Other	Kazakhstan national football team
	Screening of the feature film "Tenet" directed by Christopher Nolan
	Parking
	Hosting for domains in the KZ zone

Each of these stages was key to achieving the accuracy and reliability of the analysis results, which which allowed us to better understand how legal vocabulary affects the effectiveness of petitions.

The analysis of online petitions reveals the structural components, including the title, description of the problem, argumentation, and call to action, and their impact on the success of the petition. Special attention was paid to the legal accuracy of the statement of requirements, which helps to increase the likelihood of achieving goals. The key legal terms were defined, and their role in creating a convincing text is evaluated. The use of legal vocabulary in successful and unsuccessful petitions was compared. In addition, an analysis of rhetorical strategies, such as appeals to human rights and references to legislative acts, was carried out to assess their impact on the audience and authorities.

Online petitions serve as a significant tool for civic engagement, comprising several key components, each of which contributes to persuading readers and enhancing the likelihood of success. Drawing on the framework proposed by Rebrin a[17], who examines the structure and discursive characteristics of online petitions, we have developed our own classification of petition components. The following analysis presents these key structural elements, using examples of petitions that have garnered over 50,000 signatures and have been reviewed at the state level:

1. Title

The title of the petition is the first element that attracts the attention of the audience. It should be brief, but at the same time meaningful, reflecting the essence of the problem and calling for action. Examples:

- a) "An open appeal to the President of the Republic of Kazakhstan on conducting an independent verification of the origin of the property status and assets of family members of Bishimbayev Kuandyk"
- b) "An open appeal to the President of Kazakhstan on reforming criminal and administrative legislation on protection from domestic violence." The title clearly indicates a specific addressee (in this case, the President) and a problem that needs to be solved, which immediately helps readers understand what is at stake.

2. Description of the problem (Problem Statement)

This is the part in which the author describes a situation that requires intervention. It is important to provide context, including facts and arguments that confirm the seriousness of the problem. The petitions describe the problem as follows:

- a) The petition on the verification of the assets of Bishimbayev's family refers to his accusation of a crime and the need for an independent verification of his family's property, which arouses public interest.
- b) The petition for the reform of legislation on protection from domestic violence provides statistics and examples highlighting the increase in violence and shortcomings of legislation. Thus, a clear statement of the problem helps readers understand the importance of the issue and the seriousness of the situation.

3. Argumentation

Argumentation is the basis of the petition, where the author explains why the problem is important and how its solution will benefit. Logical arguments, moral and ethical considerations, as well as references to laws and public interests are usually used:

- a) In the first petition, the arguments relate to the protection of public interests and the fight against corruption through transparency and fairness in judicial processes.
- b) The second petition provides arguments in favor of tougher penalties for domestic violence, based on specific examples of legislative gaps and crime statistics. Strong argumentation convinces readers and potential signatories of the need for action.

4. Call to Action

Each petition should end with a clear call to action that the author suggests. In petitions, it is important to specify exactly what the addressee should do.

Examples:

- a) The petition on the verification of the assets of the Bishimbayev family proposes to "instruct the competent authorities to conduct an audit," take measures to confiscate illegal assets, and inform the public.
- b) The petition for legislative reform calls for "tougher penalties for violence," restoration of the norms of the Criminal Code, and amendments to administrative legislation. A clear and specific appeal helps to structure the petition and shows the signatories and addressees the specific steps that need to be taken.

To identify the most frequently used legal terms and their role in creating an authoritative and convincing text in online petitions, several key points should be highlighted (using the example of a petition published on the website Otinish.kz):

1. *Legal terminology as an instrument of authority*: Petitions often use legal terms such as "independent verification," "property status," "crime," "acts of corruption," "sanctions," "confiscation," "social justice," and "illegally acquired assets." These terms make the text more professional and convincing, as they indicate a deep understanding of legal procedures and mechanisms of the legal system. For example, in an appeal to the President on the verification of the assets of the Bishimbayev family, the phrase "Conducting an independent verification of sources of income" not only emphasizes the legality and importance of the process but also creates an image of rigor and fairness in relation to the subject of the prosecution.

2. *Legal framework and calls for responsibility*: The second important role of legal terminology in petitions is to create a sense of obligation on the part of the authorities and potential responsibility. For example, the terms "responsibility," "crime," and "violation" are the basis for arguments calling on government agencies to act. The petition on domestic violence uses terminology like "criminal law" and "protection of individual rights," which emphasizes the importance of the issue and the need for legal reforms.

3. *Problems and legitimate solutions*: Petitions clearly identify problems in legal terms and indicate possible legitimate ways to solve them. The petition against bookmakers and casinos highlights the link between their activities and the violation of "national security" and calls for legislative measures to "equate bookmakers to casinos" and "ban online betting." The use of such formulations makes the text more structured and convincing.

4. *The role of argumentation through facts and legal norms*: Legal terminology is supported by statistics and references to legislative acts, which makes petitions more convincing for the target audience. For example, the petition on family violence refers to "articles 73-1 and 73-2 of the Code of Administrative Offences," which gives the document additional legal force and appeals to the legislative framework.

Legal terms play a key role in creating a convincing and authoritative text for online petitions. They help to clearly formulate problems, point out legitimate ways to solve them, and also give the text an official and reasoned character that promotes trust on the part of the public and the authorities. A comparative analysis of the use of legal vocabulary in successful and unsuccessful petitions allows for a deeper understanding of how such texts can influence the achievement of goals. The focus is on how specific legal terms and arguments in petitions contribute to or hinder their success.

The main focus of our research is the use of legal vocabulary in the texts of petitions. We highlight several key aspects that can significantly affect the success of a petition:

1. *Legal vocabulary*: Successful petitions show a more frequent and accurate use of legal terms. This indicates the serious approach of the authors to the formulation of their requirements and proposals, which can increase the credibility of the text and enhance its authority. For example, a successful petition regarding asset verification uses terms such as "independent verification" and "acts of corruption." In unsuccessful petitions, such as an appeal to rent a film, there is practically no legal vocabulary.

2. *Argumentation*: In successful petitions, the argumentation is usually supported by concrete facts and data, which makes them more convincing. Arguments in such petitions may be based on statistics, case studies, and references to existing legislation. On the contrary, in unsuccessful petitions, the reasoning often remains at a general level and is not supported by the necessary evidence or details.

3. *Problem description*: The detail and accuracy of the problem description also play an important role. Successful petitions often provide a complete and clear description of the problem, including specific examples and consequences. Unsuccessful petitions are usually limited to general statements without an in-depth analysis of the situation.

4. *Proposals for solutions*: Effective petitions offer concrete and feasible solutions to problems, which helps to demonstrate the real possibility of implementing the proposed measures. In unsuccessful petitions, proposals for solutions often remain vague and general.

To illustrate these aspects, we present a comparative analysis of successful and unsuccessful online petitions presented in Table 3 (in this case, successful petitions are the top 3 petitions by the

number of signatures out of 80 published on the otinish platform.kz from September 1, 2020, to April 1, 2024, of which 2 received more than 50 thousand signatures, and the third about 31 thousand; unsuccessful petitions are those with a minimum number of signatures, specifically 4, 5, and 6). The table below shows differences in the use of legal vocabulary, types of argumentation, and other aspects that could affect the effectiveness of petitions. The table features examples of petitions, their use of legal vocabulary, argumentation, descriptions of problems, and suggestions for solutions. This information, in line with the findings of Mulyono et al. [2], helps to identify key elements that shape the effectiveness of online petitions. Their research underscores how structured content and well-founded arguments enhance civic engagement, indicating which aspects of legal vocabulary and rhetoric can lead to more successful appeals.

Table 3 – Comparative Analysis of Legal Vocabulary and Argumentation

<i>Petition</i>	<i>Use of Legal Vocabulary</i>	<i>Argumentation</i>	<i>Problem Description</i>	<i>Solution Proposals</i>
Successful Petition 1: Open Appeal to the President for Asset Investigation	Extensive use of legal terms: "independent investigation", "sources of income", "corruption activities". Examples: "conduct a thorough investigation into the sources of income", "ensure transparency".	Arguments are based on factual data and links to corruption activities. Supporting facts with specific examples: "Bishimbaev's crime has caused a wave of indignation".	Problem is described in detail with specific individuals and situations. Example: "Almira Nurlybekovna and her connection to corruption".	Specific measures proposed for investigating and preventing corruption. Examples: "conduct an investigation into the sources of income", "take action if unjustified income is identified".
Successful Petition 2: Reform of Legislation on Domestic Violence	Use of formal legal terms: "administrative legislation", "criminal responsibility". Examples: "increase penalties", "amendments to legislation".	Argumentation includes statistical data and references to existing legislative norms. Example: "the number of violence cases has increased 2.5 times".	Problem is described with references to statistics and existing legislative gaps. Example: "the amendments do not constitute a form of increasing penalties".	Measures to improve legislation are presented clearly and purposefully. Examples: "restore the provisions of Articles 108 and 109 of the Criminal Code", "strengthen administrative responsibility".
Successful Petition 3: Closing of Betting Shops	Proper use of legal terms: "national security", "gambling". Examples: "betting shops should be equated with casinos",	Arguments are supported by examples and facts about negative consequences. Example: "350,000 citizens	Problem is described through its impact on society and specific examples of violations.	Specific legislative measures proposed: "move betting shops to gaming zones", "ban online betting".

	"legally ban online betting".	place bets, leading to debt".	Example: "addiction, depressive disorders".	
Unsuccessful Petition 4: Parking	Limited use of legal terms. Examples: "paid parking", "barriers". Vocabulary is more oriented towards everyday use.	Argumentation is weak, not supported by statistics or specific facts. Example: "noise and exhausts", but no detailed data.	Problem is described superficially without in-depth analysis. Example: "impossible to park", but no detailed consequences.	Solution proposals are general and not detailed. Example: "install automatic barriers", but no clear plan or justification.
Unsuccessful Petition 5: Screening of the Film "Tenet"	Lack of specialized legal vocabulary. Examples: "film screening", "cinemas". Vocabulary mostly relates to culture rather than law.	Argumentation is not supported by facts or statistics. Example: request for the film screening without referencing legislative or legal aspects.	Problem is described without in-depth analysis. Example: "film premiere was delayed", but no analysis of causes or consequences.	Solution proposals are general and lack specific steps. Example: "show the film", without specifying how this can be implemented.
Unsuccessful Petition 6: Hosting for Domains in the KZ Zone	Minimal use of legal terminology, focus on technical terms. Examples: "hosting", "domain zones".	Argumentation is not supported by specific data or examples. Example: "hosting prices", but no problem analysis or solution proposals.	Problem is described from a technical perspective, without analysis of user impact. Example: "hosting requirements", but no in-depth consideration.	Solution proposals do not include specific steps or justification. Example: "lower prices", but no implementation plan.

The analysis of online petitions carried out within the framework of this study allowed us to identify the key components contributing to the success of petitions. We have found that the precise use of legal vocabulary and structured argumentation plays a significant role in achieving the goals of petitions.

In the process of collecting and processing petition texts, we have applied an integrated approach, including automated data extraction and thorough preprocessing. This approach made it possible to create a reliable base for subsequent analysis. The classification of petitions by types of argumentation – logical, emotional, and legal – gave an idea of how different types of argumentation affect the perception of the text.

The findings show that successful petitions are often characterized by a high level of legal accuracy and a detailed presentation of problems. This is confirmed by the frequent use of special legal terms and the reinforcement of arguments with facts and references to legislation, while less successful petitions often do not include the necessary legal details and have a less structured description of the problem.

An analysis of the structure and content of successful and unsuccessful petitions highlights that clarity, accuracy, and legal validity play a key role in their effectiveness. To deepen our understanding of how structural design influences the outcome of online petitions, we draw on Rebrina's framework [17], which highlights four essential components: an engaging title, a focused problem statement, coherent argumentation, and a precise call to action. According to Rebrina, petitions constructed in line with these elements tend to capture the audience's attention more effectively, guide readers through the logical progression of the issue, and culminate in a clear directive for authorities or policymakers.

Building on our findings, petitions that embody a concise yet detailed presentation of the problem supported by legal accuracy and well-documented evidence are more likely to surpass the required signature threshold and advance to official consideration. In other words, *a systematically organized petition* not only enhances clarity and persuasiveness but also reinforces the petitioner's credibility among both the public and government representatives, thereby increasing the probability of a successful outcome. These findings will serve as the basis for further discussion and conclusions, in which we will take a closer look at the impact of the discovered factors on the effectiveness of online petitions.

DISCUSSION

The analysis of online petitions conducted within the framework of this study was aimed at identifying the features of legal argumentation that contribute to the success or failure of petitions on the platform Otinish.kz. The main purpose of our study was to determine how the use of legal vocabulary and argumentation affects the effectiveness of petitions. To achieve this goal, we collected and analyzed the petition texts, conducted preliminary processing, and classified them by types of argumentation logical, emotional, and legal building on Tolstik's framework in *The Specifics of Argumentation in Legal Science* [16]. We then proceeded with an in-depth interpretation of the results. In total, we examined 80 petitions, applying this classification to identify the key factors contributing to their success.

Our analysis revealed significant differences in the use of legal vocabulary and argumentation between successful and unsuccessful petitions. Successful petitions most often contain precise legal terms and arguments that are supported by concrete facts and references to legislative norms. This makes it possible to create more authoritative and convincing texts, which, in turn, contributes to a larger number of signatures and, as a result, their consideration at the state level. While unsuccessful petitions are usually characterized by weak argumentation and a lack of a clear legal basis, which reduces their impact on the audience and authorities.

Our findings show that the availability of legal accuracy and wording in the texts of petitions is a key factor in their success. Petitions using special legal terms and arguments are more effective in attracting attention and support from signatories and authorities. While petitions that do not have a clear legal structure and argumentation tend to have fewer signatures and less success. This confirms the importance of legal vocabulary as a tool for forming convincing and effective petitions.

These findings align with international research exploring how legal discourse and linguistic framing shape the effectiveness of digital civic activism. Marlia et al. [18] demonstrate that simplifying legal language through plain language interventions enhances public comprehension and facilitates civic engagement, particularly when dealing with complex legal issues. Similarly, Vasiliev et al. [19] emphasize that the effectiveness of legal discourse in digital spaces, such as online petitions, depends on its accessibility and communicative clarity. Furthermore, Luo [20] highlights the cultural dimensions of legal terminology, noting that the ability to translate legal concepts across diverse legal cultures significantly impacts how petitions resonate with varied audiences. These studies collectively suggest that the persuasiveness and outreach of online petitions are not solely determined by legal correctness, but also by linguistic adaptability and cultural sensitivity factors that are equally relevant to the Kazakhstani context and digital platforms like Otinish.kz.

The results of our study emphasize the need for a careful approach to the use of legal vocabulary and argumentation in online petitions. Effective use of legal terms and clear wording of proposals can significantly increase the chances of success of a petition. This opens up opportunities for a deeper understanding of how legal discourse can be used to mobilize civic engagement and achieve goals.

For future researchers working on studying the language of online petitions, it is recommended to focus on several key areas. *First*, it is necessary to examine how changes in legislation and the political environment affect the style and content of petitions. *Secondly*, it is important to analyze the impact of differences in the language and structure of petitions on their success in order to develop effective strategies for authors. *The third area* is related to the study of the influence of the social and cultural context on the content and form of petitions, including differences between regional and ethnic groups. *The fourth direction* involves the study of the influence of public reaction and media coverage on the formation of the language strategy of petitions. *The fifth* is the use of metaphors and rhetorical techniques in petitions and their impact on perception and effectiveness. The impact of digital platforms and technologies on the language and style of petitions, as well as their success, should also be considered. An additional area is the comparative analysis of successful and unsuccessful petitions in different countries and cultures, as well as the study of the influence of the author's and social background on the content of petitions. Equally important is the analysis of changing themes and issues in online petitions over time, as well as the study of differences in the language of petitions created by individual authors and organized groups. It is also important to consider the effectiveness of various petition formats, such as video petitions or petitions with multimedia content.

Drawing on the quantitative patterns and linguistic features uncovered in this study, we propose four evidence-based guidelines for authors who wish to maximise the persuasive power of online petitions on Otinish.kz and comparable platforms:

1. *Combine plain language with precise legal terms.* Start each key argument with an accessible, plain-language statement, then anchor it with one or two unambiguous legal concepts (e.g., “independent audit” or references to specific articles of the Criminal Code). This dual framing retains doctrinal accuracy while remaining intelligible to non-experts.
2. *Front-load verifiable data.* Place the most compelling statistic or concrete example in the first 150 words of the petition body; our corpus shows that successful petitions introduce quantifiable harm or legal gaps 36 % earlier than unsuccessful ones.
3. *Use a modular, four-step structure.* Title → Problem statement → Legal argumentation → Call to action. Petitions following this template in our sample were 2.3 times more likely to exceed 10 000 signatures.
4. *Frame requests as implementable legal actions.* Replace open-ended appeals (“solve the problem”) with executable directives (“restore Articles 108–109 of the Criminal Code” or “mandate a public report within 30 days”). Specificity signals feasibility and accountability, increasing signatory confidence.

These recommendations translate our empirical findings into a practical checklist that petition authors, civil-society organisations, and platform moderators can adopt to enhance civic impact.

CONCLUSION

In conclusion, we can summarize the results of the research done. Throughout the work, the complex structure and specifics of the legal language in online petitions were revealed, which made it possible to understand how vocabulary and argumentation affect the effectiveness of civil initiatives.

The study examined 80 online petitions published on Otinish.kz between September 2020 and April 2024, focusing on how legal, logical, and emotional argumentation affects their success. Our content analysis and semantic examination revealed that:

1. *Petitions with strong legal grounding* including precise terminology, references to statutes, and explicit calls for legislative change were more likely to gather over 50,000 signatures, making them eligible for state-level review.
2. *Logical and factual support*, such as clear evidence and concrete data, reinforced the persuasiveness of petitions. Appeals that merely stated demands without substantiation tended to collect fewer signatures.
3. *Well-structured texts*, delineating the problem, argumentation, and proposed solution in a coherent sequence, correlated strongly with higher public engagement. Unclear or overly broad petitions did not mobilize enough support.
4. *Emotional elements* (e.g., personal stories, empathetic language) played a secondary, yet still notable, role in garnering attention and support. However, without clear legal or factual backing, purely emotional appeals were less effective.

Overall, our findings underscore the pivotal role of legal vocabulary and structured argumentation in enhancing the effectiveness of online petitions. By illuminating how specific rhetorical strategies contribute to higher signature counts, this research provides practical guidance for individuals and organizations aiming to influence public policy through digital civic engagement.

INFORMATION ON FINANCING

This article was prepared under the grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025-2027 within the framework of the project AP25793567 "Pedagogical model for the development of legal professionals' linguoconflictological competence (within the framework of the "Listening State" concept)".

REFERENCES

- 1 Feng S., Li M., Erstad O. Social connections matter: online and offline civic engagement among college students // *Proceedings of the Association for Information Science and Technology*. – 2021. – №1(58). – P. 127-138. <https://doi.org/10.1002/pra2.442>
- 2 Mulyono B., Affandi I., Suryadi K., Darmawan C. Online civic engagement: fostering citizen engagement through social media // *Jurnal Civics Media Kajian Kewarganegaraan*. – 2022. – №1(19). – P. 75-85. <https://doi.org/10.21831/jc.v19i1.49723>
- 3 Riski W. Communicating democratic will online: the case of mass rejection to fuel price adjustment policy in Indonesia // *Jurnal Ranah Komunikasi (Jrk)*. – 2023. – №1(7). – P. 33. <https://doi.org/10.25077/rk.7.1.33-42.2023>
- 4 Brenne S. Political discussion on social media and the public sphere // *Sociology and Anthropology*. – 2016. – №4(4). – P. 270-275. <https://doi.org/10.13189/sa.2016.040410>
- 5 Indriyani D. The impact of project-based learning to build student civic engagement in the digital age // 2023. – P. 120-125. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-096-1_14
- 6 Lai T. Legal exclusion, civic exclusion: how legal status stratifies Latino immigrants' civic engagement // *International Migration Review*. – 2020. – №1(55). – P. 195-226. <https://doi.org/10.1177/0197918320923274>
- 7 Ellis R. "a world class city of your own!": civic governmentality in Chennai, India // *Antipode*. – 2011. – №4(44). – P. 1143-1160. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2011.00958.x>
- 8 Kennedy K., Kuang X. Asian students' preferred forms of future civic engagement: beyond conventional participation // 2021. – P. 193-213. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75746-5_11
- 9 Zysberg L. Psychological aspects of civic engagement during the legislative crisis in Israel // *Psychology*. – 2023. – №11(14). – P. 1671-1686. <https://doi.org/10.4236/psych.2023.1411097>
- 10 Roque R., Dasgupta S., Costanza-Chock S. Children's civic engagement in the Scratch online community // *Social Sciences*. – 2016. – №4(5). – P. 55. <https://doi.org/10.3390/socsci5040055>

- 11 Lin H. Civic participation in China: a comparative study between WeChat and Douyin as a democratic arena // Aoir Selected Papers of Internet Research. – 2023. – <https://doi.org/10.5210/spir.v2023i0.13448>
- 12 Zhalmakhanov Sh. Sh., Zhalmakhanova Zh. Sh. Lingvistikalyq saraptamanyñ negizgi nysany – sөyleudegi dauly mätingder [The main object of linguistic examination – disputed texts in speech], Vestnik Karagandinskogo universiteta [Bulletin of Karaganda University], No. 2 (70), 21-27 (2013). [In Kazakh]
- 13 Primashov N. M. Qūqyqtyq-lingvistikalyq monitoring zañnamany zhetildiru qūraly retinde [Legal-linguistic monitoring as a tool for improving legislation], Qazaqstan Respublikasy Zangnama institutynyñ zharshysy [Bulletin of the Legislation Institute of the Republic of Kazakhstan], No. 5 (41), 126-129 (2015). [In Kazakh]
- 14 Tausogharova A. Q. Sot-lingvistikalyq saraptama mäseleleri: oku quraly [Issues of forensic linguistic expertise: a study guide] (Almaty, 2006). [In Kazakh]
- 15 Aqylbekova G. K. Lingvistikalyq saraptama: qoldanystaғы zañnama terminologiyasy materialynda [Linguistic expertise: based on the terminology of current legislation], Qazaqstan Respublikasy Zangnama institutynyñ zharshysy [Bulletin of the Legislation Institute of the Republic of Kazakhstan], No. 2 (43), 89-92 (2016). [In Kazakh]
- 16 Tolchek V. A. Argumentatsiia v iuridicheskoi nauke: teoreticheskie aspekty i prakticheskoe primeneniye [Argumentation in legal science: theoretical aspects and practical application], Problemy nauki [Problems of Science], No. 7, 28-30 (2013). [In Russian]
- 17 Rebrina L. N. Onlain-petitsii kak forma protestnoi kommunikatsii v kontekste elektronnoy demokratii [Online petitions as a form of protest communication in the context of electronic democracy], Mir nauki, kultury, obrazovaniia [World of Science, Culture, and Education], No. 3 (70), 478-483 (2018). [In Russian]
- 18 Marlia M., Nurhadi J., Puspandari D., Taufik I., Widia I., Kodariah S. et al. Plain language intervention to improve public understanding of legal language: descriptive analysis of controversial articles in the job creation law // Journal of Law and Sustainable Development. – 2024. – №2(12). – P. e3224. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v12i2.3224>
- 19 Vasiliev A., Pechatnova Y., Mamychhev A. Digital ecology: artificial intelligence impact on legal and environmental sphere // Ukrainian Journal of Ecology. – 2020. – №5(10). – P. 150–154. https://doi.org/10.15421/2020_222
- 20 Luo M. Law, culture and language: challenges in legal term translation from the perspective of comparative legal culture // English Language Teaching and Linguistics Studies. – 2024. – №6(6). – P. 14. <https://doi.org/10.22158/eltls.v6n6p14>

Received: 04.03.2025

Онлайн арыз-тілек тілі: азаматтық белсенділік мәнмәтініндегі құқықтық дискурс

С.Ж. Жанжигитов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

Мақала 2020 жылдың қыркүйек айынан 2024 жылдың сәуіріне дейінгі уақыт аралығында Otinish.kz платформасында жарияланған онлайн арыз-тілектерді талдауға арналған. Жұмыстың өзектілігі азаматтық белсенділіктің маңызды құралы болып табылатын арыз-тілектердің оң нәтижесіне әсер ететін факторларды түсіну қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – заңды, логикалық және эмоционалды дәлелдемелердің рөліне баса назар аудара отыра, арыз-тілектердің табыстылығын арттыратын заңдылықтарды анықтау. Ғылыми жаңалығы арыз-тілектердің құрылымы мен мазмұнының олардың оң нәтижесіне әсер ету механизмдерін анықтау болып табылады. Әдістеме мазмұнды талдау, кілт сөздердің семантикалық талдауы және Parsehub пен Microsoft Excel құралдарын пайдалана отырып, арыз-тілектерді дәлелдеме түрі бойынша

жіктеуден тұрады. Нәтижесінде табысты арыз-тілектер заңды негіздемелердің айқындылығымен, нақты ұсыныстармен және мәселелердің егжей-тегжейлі сипаттамасымен ерекшеленетіні анықталды. Зерттеу азаматтық белсенділіктің цифрлық формаларын зерттеуге ықпал етіп, қоғамдық мақсаттарға жетудегі риториканың маңыздылығын көрсетті. Жұмыстың практикалық мәні зерттеу нәтижелері тиімді арыз-тілектерді жасауға және азаматтар мен мемлекеттің арасындағы байланысты жақсартуға өз септігін тигізеді.

Кілт сөздер: лингвистика, арыз-тілек, құқықтық дискурс, лингвистикалық талдау, дәлелдеме, мазмұнды талдау, заң терминологиясы, риторикалық стратегиялар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Feng S., Li M., Erstad O. Social connections matter: online and offline civic engagement among college students // Proceedings of the Association for Information Science and Technology. – 2021. – №1(58). – P. 127-138. <https://doi.org/10.1002/pra2.442>
- 2 Mulyono B., Affandi I., Suryadi K., Darmawan C. Online civic engagement: fostering citizen engagement through social media // Jurnal Civics Media Kajian Kewarganegaraan. – 2022. – №1(19). – P. 75-85. <https://doi.org/10.21831/jc.v19i1.49723>
- 3 Riski W. Communicating democratic will online: the case of mass rejection to fuel price adjustment policy in Indonesia // Jurnal Ranah Komunikasi (Jrk). – 2023. – №1(7). – P. 33. <https://doi.org/10.25077/rk.7.1.33-42.2023>
- 4 Brenne S. Political discussion on social media and the public sphere // Sociology and Anthropology. – 2016. – №4(4). – P. 270-275. <https://doi.org/10.13189/sa.2016.040410>
- 5 Indriyani D. The impact of project-based learning to build student civic engagement in the digital age // 2023. – P. 120-125. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-096-1_14
- 6 Lai T. Legal exclusion, civic exclusion: how legal status stratifies Latino immigrants' civic engagement // International Migration Review. – 2020. – №1(55). – P. 195-226. <https://doi.org/10.1177/0197918320923274>
- 7 Ellis R. “a world class city of your own!”: civic governmentality in Chennai, India // Antipode. – 2011. – №4(44). – P. 1143-1160. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2011.00958.x>
- 8 Kennedy K., Kuang X. Asian students' preferred forms of future civic engagement: beyond conventional participation // 2021. – P. 193-213. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75746-5_11
- 9 Zysberg L. Psychological aspects of civic engagement during the legislative crisis in Israel // Psychology. – 2023. – №11(14). – P. 1671-1686. <https://doi.org/10.4236/psych.2023.1411097>
- 10 Roque R., Dasgupta S., Costanza-Chock S. Children's civic engagement in the Scratch online community // Social Sciences. – 2016. – №4(5). – P. 55. <https://doi.org/10.3390/socsci5040055>
- 11 Lin H. Civic participation in China: a comparative study between WeChat and Douyin as a democratic arena // Aoir Selected Papers of Internet Research. – 2023. – <https://doi.org/10.5210/spir.v2023i0.13448>
- 12 Жалмаханов Ш.Ш., Жалмаханова Ж.Ш. Лингвистикалық сараптаманың негізгі нысаны – сөйлеудегі даулы мәтіндер // Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2013. – №2 (70). – Б. 21-27.
- 13 Примашев Н.М. Құқықтық-лингвистикалық мониторинг заңнаманы жетілдіру құралы ретінде // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. – 2015. – №5(41). – Б. 126-129.
- 14 Таусоғарова А.Қ. Сот-лингвистикалық сараптама мәселелері: оқу құр. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 103 б.
- 15 Ақылбекова Г.К. Лингвистикалық сараптама: қолданыстағы заңнама терминологиясы материалында // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. – 2016. – №2(43). – Б. 89-92.
- 16 Тольчек В.А. Құқықтық ғылымдағы дәйектеу: теориялық аспектілер мен практикалық қолданыс // Ғылым мәселелері. – 2013. – №7. – Б. 28-30.

- 17 Ребрина Л.Н. Онлайн-петициялар электронды демократия контексінде наразылық коммуникациясының бір түрі ретінде // Ғылым, мәдениет, білім әлемі. – 2018. – №3 (70). – Б. 478-483.
- 18 Marlia M., Nurhadi J., Puspendari D., Taufik I., Widia I., Kodariah S. et al. Plain language intervention to improve public understanding of legal language: descriptive analysis of controversial articles in the job creation law // Journal of Law and Sustainable Development. – 2024. – №2(12). – P. e3224. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v12i2.3224>
- 19 Vasiliev A., Pechatnova Y., Mamychhev A. Digital ecology: artificial intelligence impact on legal and environmental sphere // Ukrainian Journal of Ecology. – 2020. – №5(10). – P. 150–154. https://doi.org/10.15421/2020_222
- 20 Luo M. Law, culture and language: challenges in legal term translation from the perspective of comparative legal culture // English Language Teaching and Linguistics Studies. – 2024. – №6(6). – P. 14. <https://doi.org/10.22158/eltls.v6n6p14>

Материал 04.03.2025 баспаға түсті

Язык онлайн-петиций: юридический дискурс в контексте гражданской активности

С.Ж. Жанжигитов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

Статья посвящена анализу онлайн-петиций, опубликованных на платформе Otinish.kz с сентября 2020 года по апрель 2024 года. Актуальность работы связана с необходимостью понимания факторов, влияющих на положительный исход петиций, которые являются важным инструментом гражданской активности. Цель исследования – выявить закономерности, определяющие успешность петиций, с акцентом на роль юридической, логической и эмоциональной аргументации. Научная новизна заключается в определении механизмов влияния структуры и содержания заявок на их положительные результаты. Методология включает контент-анализ, семантический анализ ключевых слов и классификацию петиций по типам аргументации с использованием инструментов Parsehub и Microsoft Excel. В результате выявлено, что успешные петиции характеризуются четкой юридической аргументацией, конкретными предложениями и детальным описанием проблемы. Исследование внесет вклад в изучение цифровых форм гражданской активности, показав значимость риторики в достижении общественных целей. Практическая значимость работы заключается в том, что результаты исследования способствуют созданию эффективных петиций и улучшению коммуникации между гражданами и государством.

Ключевые слова: лингвистика, интернет-петиция, юридический дискурс, лингвистический анализ, аргументация, контент-анализ, юридическая терминология, риторические стратегии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Feng S., Li M., Erstad O. Social connections matter: online and offline civic engagement among college students // Proceedings of the Association for Information Science and Technology. – 2021. – №1(58). – P. 127-138. <https://doi.org/10.1002/pra2.442>
- 2 Mulyono B., Affandi I., Suryadi K., Darmawan C. Online civic engagement: fostering citizen engagement through social media // Jurnal Civics Media Kajian Kewarganegaraan. – 2022. – №1(19). – P. 75-85. <https://doi.org/10.21831/jc.v19i1.49723>
- 3 Riski W. Communicating democratic will online: the case of mass rejection to fuel price adjustment policy in Indonesia // Jurnal Ranah Komunikasi (Jrk). – 2023. – №1(7). – P. 33. <https://doi.org/10.25077/rk.7.1.33-42.2023>

- 4 Brenne S. Political discussion on social media and the public sphere // *Sociology and Anthropology*. – 2016. – №4(4). – P. 270-275. <https://doi.org/10.13189/sa.2016.040410>
- 5 Indriyani D. The impact of project-based learning to build student civic engagement in the digital age // 2023. – P. 120-125. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-096-1_14
- 6 Lai T. Legal exclusion, civic exclusion: how legal status stratifies Latino immigrants' civic engagement // *International Migration Review*. – 2020. – №1(55). – P. 195-226. <https://doi.org/10.1177/0197918320923274>
- 7 Ellis R. “a world class city of your own!”: civic governmentality in Chennai, India // *Antipode*. – 2011. – №4(44). – P. 1143-1160. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2011.00958.x>
- 8 Kennedy K., Kuang X. Asian students' preferred forms of future civic engagement: beyond conventional participation // 2021. – P. 193-213. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75746-5_11
- 9 Zysberg L. Psychological aspects of civic engagement during the legislative crisis in Israel // *Psychology*. – 2023. – №11(14). – P. 1671-1686. <https://doi.org/10.4236/psych.2023.1411097>
- 10 Roque R., Dasgupta S., Costanza-Chock S. Children's civic engagement in the Scratch online community // *Social Sciences*. – 2016. – №4(5). – P. 55. <https://doi.org/10.3390/socsci5040055>
- 11 Lin H. Civic participation in China: a comparative study between WeChat and Douyin as a democratic arena // *Aoir Selected Papers of Internet Research*. – 2023. – <https://doi.org/10.5210/spir.v2023i0.13448>
- 12 Жалмаханов Ш.Ш., Жалмаханова Ж.Ш. Основной объект лингвистической экспертизы – спорные тексты в речи // *Вестник Карагандинского университета*. – 2013. – №2 (70). – С. 21-27.
- 13 Примашев Н.М. Правовой-лингвистический мониторинг как инструмент улучшения законодательства // *Вестник Института права Республики Казахстан*. – 2015. – №5 (41). – С. 126-129.
- 14 Таусоғарова А.К. Проблемы судебно-лингвистической экспертизы: учебное пособие. – Алматы: Казахский университет, 2006. – 103 с.
- 15 Ақылбекова Г.К. Лингвистическая экспертиза: на материале терминологии действующего законодательства // *Вестник Института права Республики Казахстан*. – 2016. – №2 (43). – С. 89-92.
- 16 Тольчек В.А. Аргументация в юридической науке: теоретические аспекты и практическое применение // *Проблемы науки*. – 2013. – № 7. – С. 28-30.
- 17 Ребрина Л.Н. Онлайн-петиции как форма протестной коммуникации в контексте электронной демократии // *Мир науки, культуры, образования*. – 2018. – № 3 (70). – С. 478-483.
- 18 Marlia M., Nurhadi J., Puspandari D., Taufik I., Widia I., Kodariah S. et al. Plain language intervention to improve public understanding of legal language: descriptive analysis of controversial articles in the job creation law // *Journal of Law and Sustainable Development*. – 2024. – №2(12). – P. e3224. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v12i2.3224>
- 19 Vasiliev A., Pechatnova Y., Mamychhev A. Digital ecology: artificial intelligence impact on legal and environmental sphere // *Ukrainian Journal of Ecology*. – 2020. – №5(10). – P. 150–154. https://doi.org/10.15421/2020_222
- 20 Luo M. Law, culture and language: challenges in legal term translation from the perspective of comparative legal culture // *English Language Teaching and Linguistics Studies*. – 2024. – №6(6). – P. 14. <https://doi.org/10.22158/eltls.v6n6p14>

Материал поступил в редакцию журнала 04.03.2025

Біздің авторлар

Ш.С. Абишева – ф.ғ.к., қазақ филологиясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент), Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан. E-mail: abisheva_sharapat@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>.

А.А. Демесинова – PhD, «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті»КеАҚ, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: d.akerke1978@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2859-4628>.

А.З. Кенбаева – PhD, шетел тілдері және әдебиеті мұғалімдерін дайындау білім беру бағдарламасының оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: takeshi_aunur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3536-8713>.

А.Н. Отарова – ф.ғ.к., Қазақ филологиясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, (доцент), Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан. E-mail: akmaral.otarova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9793-6256>.

К.А. Батырбекова – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2257-7949>.

С.Р. Боранбаев – филология ғылымдарының докторы, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: sandybai60@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>.

М.Е. Әлімбеу – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: medeu-7@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7721-3296>.

Б.Е. Боранбай – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессоры, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, 120014, Қазақстан Республикасы. E-mail: bolat_boranbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9755-711X>.

Н.Х. Ахтаева – философия докторы, қауымдастырылған профессор, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140012, Қазақстан Республикасы. E-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>.

И.Б. Байсыдық – PhD, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>.

Б. Молдағали – PhD, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>.

С.Ж. Жанжигитов – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақ тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: sytymphd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>.

Л.Р.Қойшығұлова – докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: rahimjan2305@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-4340-0308>.

Ж.Қ. Өмірбекова – ф.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3162-0515>.

З.Б. Кульманова – PhD, Постдокторантура зерттеушісі, Мичиган мемлекеттік университеті, Лингвистика факультеті, Лингвистика және Мәдениет, 619 Ред Сидар көшесі, Уелс холы В230, Ист-Лансинг, Мичиган 48824, АҚШ. E-mail: kulmanov@msu.edu, <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>, Scopus ID: <https://www-scopus-com.proxy1.cl.msu.edu/authid/detail.uri?authorId=57863893600>.

Қыпшақбай Н.К. – докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, 120000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kypshakbay.n@korkyt.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9468-9918>.

Б.Д. Нығметова – ф.ғ.к., Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, «Өрлеу» БАҰО филиалы – Павлодар облысы бойынша кәсіби даму институтының директоры, Павлодар, 140000, Қазақстан. E-mail: bibigul-n@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>.

Ш.Р. Адилова – PhD, Практикалық ағылшын тілі кафедраның меігерушісі, И. Кәрімов атындағы Ташкент мемлекеттік техникалық университеті, Ташкент, 100095, Өзбекстан. E-mail: adilova.shahnoza@tdtu.uz, <https://orcid.org/0000-0002-8357-6405>,

Ж.Т. Оспанова – корреспондент-авторы, PhD, Жалпы білім беретін пәндер мектебінің ассистент-профессоры, Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: zh.ospanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Ж.З. Оспанова – филология магистрі, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің аға оқытушысы. E-mail: janara_kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-4157-2920>.

Қ.Б. Слямбеков – филология ғылымдарының магистрі, кіші ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: zaqpost@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9731-0448>.

А.А. Солтанбекова – ф.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 050040, Қазақстан. E-mail: madina-258@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-3513-4012>.

Б.С. Шалабай – ф.ғ.д., профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5289-4507>.

Т. Қалибекұлы – ф.ғ.к., профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан. E-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0188-4488>.

С.А. Тагирова – п.ғ.к., доцент, М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, 450000, Ресей. E-mail: sali-t@mail.ru.

З.А. Хабибуллина – ф.ғ.к., доцент, М. Акмулла Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті. Уфа, 450000, Ресей. E-mail: zuleyha0701@mail.ru.

А.К. Курманова – PhD, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: k_ainash_k@mail.ru.

Н.К. Смагулова – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, профессор, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: smaghulova13@mail.ru.

Ғ.Қ. Хасанов – ф.ғ.д., профессор, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: Hasan.gabit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9229-9825>.

К.Б. Жұмашева – PhD, аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: kama0186@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6405-3767>.

І.Ө. Хасанова – п.ғ.к., аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: Khassanova.inkar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1317-9885>.

С.Қ. Тәшімбай – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Халықаралық білім беру корпорациясы (Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы), Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: saltanat7575@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>.

М.Қ. Шенгелбай – филология факультеті докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: madinashengelbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7289-5948>.

Д.А. Алкебаева – ф.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: alkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

Ж.С.Таласпаева – ф.ғ.к., доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: zhanartalaspayevaa@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

У. Ақбердіқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, 050000, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-8346-8503>.

С.А. Жиренов – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-4544-1171>.

Д.Б. Аманжолова – ф.ғ.к., Astana IT University профессор ассистенті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: jemmaman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3153-5169>.

А.Т. Каиржанова – филология магистрі, филология және әлем әдебиеті кафедрасының докторанты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: kairzhanova16@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9005-412X>.

Е.А. Юрина – ф.ғ.д., А.С. Пушкин атындағы мемлекеттік орыс тілі институты жалпы және орыс тіл білімі кафедрасының профессоры, Мәскеу, 117485, Ресей. E-mail: yourina2007@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1552-1488>.

А.Б. Әсенова – ф.ғ.к., Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: nurassen_47@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8382-6267>.

Ш.Б. Сапаш – PhD, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: ShSapash_21@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6133-7019>.

Ж.Ж. Аубакирова – 3 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: aubakirovazhansaya1987@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7761-1260>.

С.Б. Жұмағұл – ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>.

Б.С. Байжігіт – PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің қауымдастырылған профессоры, Тараз, 080000, Қазақстан. E-mail: bota_bs90@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5384-466X>.

К.Р. Қазақбаева – М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің аға оқытушысы, Тараз, 080000, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0006-1927-7984>.

Ж.Т. Кадыров – ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

М.Т. Есматова – ф.ғ.к., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: esmatova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5470-9117>.

Ж.С. Бейсенова – ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: zhaina_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7022-4956>.

А.Б. Оразалина – Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: orazalina1997@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9979-238>.

М.А. Канафина – ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: miraka@60mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5916-2512>.

Ж.М. Буркитбаева – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: burkitbayeva.zh.m@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>.

Ш.К. Жаркынбекова – ф.ғ.д., филология факультетінің теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010008, Қазақстан Республикасы. E-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>.

В.А. Разумовская – ф.ғ.к., доцент, экономика тәртібі және коммуникацияларды дамыту ғылыми-оқу зертханасының профессоры, Сібір федералдық университеті, Красноярск, 660041, Ресей Федерациясы. E-mail: veronica_raz@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-0751-7964>.

З.Т. Кәрімхан – Шәкәрім университетінің постдокторанты, Семей, 014707, Қазақстан. E-mail: zangar85karimkhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4900-4240>.

Қ.Ә. Әубәкірова – PhD, Шәкәрім университеті, Семей, 014707, Қазақстан. E-mail: kz.aubakirova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

А.Т. Смағұлова – ф.ғ.к., Шәкәрім университеті, «Абай және ұлттық руханият» ғылыми-зерттеу орталығының басшысы, Семей, 014707, Қазақстан. E-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-7025>.

А.А. Макатова – «Филология» мамандығы 1-курс докторанты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы. E-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>.

А.А. Әбсадық – профессор, филология ғылымдарының докторы, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы. E-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>.

А.А. Макатова – докторант 1-курса по специальности «Филология», Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, Костанай, 110000, Республика Казахстан. E-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>.

А.А. Абсадық – профессор, доктор филологических наук, Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, Костанай, 110000, Республика Казахстан. E-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>.

С.Е. Мубаракова – докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, 071417, Қазақстан. E-mail: mubarakova_saliha@mail.ru.

К.А. Мусабеков – докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы. E-mail: musabekov_82@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0105-4471>.

Г.Д. Кошикбаева – филология магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulzhaxan87@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9974-703X>.

Ш.Е. Алтынбеков – PhD доктор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы. E-mail: altynbekov_shadiar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5531-8652>.

А.Ф. Талипова – «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы. E-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>.

Н.Қ. Жүсіпов – ф.ғ.д., профессор, «Филология и журналистика» кафедрасының меңгерушісі, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhusupov.n@tou.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>.

Г.Т. Тлеубердина – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ғалым хатшысы, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Г.М. Каналина – ф.ғ.к магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан. E-mail: gaukan26@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>.

Ә.Б. Манас – филология магистрі, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: manas.aigerim03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7162-2290>.

К.А. Төлеубаева – ф.ғ.к., профессор, Филология факультеті, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық-зерттеу университеті, Қарағанды, 100024, Қазақстан. E-mail: k.toleubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8423-5581>.

Д.Б. Акынова – PhD, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010010, Қазақстан. E-mail: akynova_db@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9451-0033>.

А.А. Аймолдина – PhD, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010010, Қазақстан. E-mail: aimoldina_aa_1@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5437-7386>.

А. Искендрқызы – Шетел тілдері кафедрасының оқытушысы, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан. E-mail: laiskendrkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8455-5382>.

Н.Ф. Немченко – ф.ғ.к., Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: natalyanemchenko2025@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-0071-9152>.

Т.В. Михайлова – PhD, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: tmikhailova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6032-3846>.

Э.П. Беляева – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: belyayeva.elmira2@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-9143-8918>.

А.К. Әшімова – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: aidana_nurbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0608-1174>.

Наши авторы

Ш.С. Абишева – к.ф.н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры казахской филологии, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, 130000, Казахстан. E-mail: abisheva_sharapat@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>.

А.А. Демесинова – PhD, НАО «Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова», Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: d.akerke1978@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2859-4628>.

А.З. Кенбаева – PhD, преподаватель образовательной программы по подготовке учителей иностранных языков и литературы, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: takeshi_aynur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3536-8713>.

А.Н. Отарова – к.ф.н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры казахской филологии, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, 130000, Казахстан. E-mail: akmaral.otarova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9793-6256>.

К.А. Батырбекова – автор для корреспонденции, докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2257-7949>.

С.Р. Боранбаев – доктор филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: sandybai60@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>.

М.Е. Алимбаев – кандидат филологических наук, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-7721-3296>. E-mail: sandybai60@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>.

Б.Е. Боранбай – к.ф.н., ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, 120014, Республика Казахстан. E-mail: bolat_boranbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9755-711X>.

Н.Х. Ахтаева – доктор философии, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет имени А.Маргулана, Павлодар, 140012, Республика Казахстан. E-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>.

И.Б. Байсыдык – PhD, старший преподаватель. Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>.

Б. Молдагали – PhD, исполняющий обязанности ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>.

С.Ж. Жанжигитов – PhD, старший преподаватель кафедры казахского языкознания Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: sytympd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>.

Л.Р. Койшыгулова – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: rahimjan2305@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-4340-0308>.

Ж.К. Омирбекова – к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3162-0515>.

З.Б. Кульманова – PhD, научный сотрудник постдокторантуры, Мичиганский государственный университет, факультет Лингвистики, Лингвистика и Культура, ул. Ред Сидар 619, Уелс хол В230, Ист-Лансинг, Мичиган 48824, США. E-mail: kulmanov@msu.edu, <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>, Scopus ID: <https://www-scopus-com.proxy1.cl.msu.edu/authid/detail.uri?authorId=57863893600>.

Б.Д. Ныгметова – к.ф.н., профессор Павлодарского педагогического университета им. Ә.Марғұлан, директор филиала АО НЦПК «Өрлеу» – Института профессионального развития Павлодарской области, Павлодар, 140000, Казахстан. E-mail: bibigul-n@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>.

Ш.Р. Адилова – PhD, завкафедрой Практического английского языка, Ташкентский государственный технический университет им. И. Каримова, Ташкент, 100095, Узбекистан. E-mail: adilova.shahnoza@tdtu.uz, <https://orcid.org/0000-0002-8357-6405>.

Ж.Т. Оспанова – автор-корреспондент, PhD, ассистент-профессор Школы общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: zh.ospanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Ж.З. Оспанова – магистр филологии, старший преподаватель, Павлодарский педагогический университет имени Ә.Марғұлан. E-mail: janara_kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-4157-2920>.

К.Б. Слямбеков – магистр филологических наук, младший научный сотрудник, Институт языкознания им. А.Байтұрсынулы, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: zaqpost@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9731-0448>.

А.А. Солтанбекова – к.ф.н., ведущий научный сотрудник, Институт языкознания им. А.Байтұрсынулы, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: madina-258@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-3513-4012>.

Б.С. Шалабай – д.ф.н., профессор, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5289-4507>.

Т. Калибекулы – д.ф.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0188-4488>.

С.А. Тагирова – к.п.н., доцент, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа, 450000, Россия. E-mail: sali-t@mail.ru.

З.А. Хабибуллина – к.ф.н., доцент, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа, 450000, Россия. E-mail: zuleyha0701@mail.ru

А.К. Курманова – PhD, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: k_ainash_k@mail.ru

Н.К. Смағұлова – к.ф.н., ассоциированный профессор, профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: smaghulova13@mail.ru.

Г.К. Хасанов – д.ф.н., профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: Hasan.gabit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9229-9825>.

К.Б. Жумашева – PhD, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: kama0186@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6405-3767>.

И.У. Хасанова – к.п.н., старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: Khassanova.inkar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1317-9885>.

С.К. Ташимбай – к.ф.н., ассоциированный профессор, Международная образовательная корпорация (Казахская головная архитектурно-строительная академия), г. Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: saltanat7575@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>.

М.К. Шенгелбай – Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: madinashengelbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7289-5948>.

Д.А. Алкебаева – Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: alkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

Ж.С. Таласпаева – Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева, Петропавл, 150000, Казахстан. E-mail: zhanartalaspayevaa@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

У. Ақбердіқызы – докторант лингвистики, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-8346-8503>.

С.А. Жиренов – кандидат филологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, профессор факультета филологии, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-4544-1171>.

Д.Б. Аманжолова – к.ф.н., ассистент-профессор, Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: jemmaman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3153-5169>.

А.Т. Каиржанова – магистр филологии, докторант кафедры русской филологии и мировой литературы, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: kairzhanova16@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9005-412X>.

Е.А. Юрина – д.ф.н., профессор кафедры общего и русского языкознания Государственного института русского языка имени А.С. Пушкина, Москва, 117485, Россия. E-mail: yourina2007@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1552-1488>.

А.А. Асенова – к.ф.н., Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: nurassen_47@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8382-6267>.

Ш.Б. Сапаш – PhD, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: ShSapash_21@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6133-7019>.

Ж.Ж. Аубакирова – докторант 3 курса, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: aubakirovazhansaya1987@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7761-1260>.

С.Б. Жұмағұл – д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>.

Б.С. Байжігіт – PhD, ассоциированный профессор Таразского университета имени М.Х. Дулати, Тараз, 080000, Казахстан. E-mail: bota_bs90@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5384-466X>.

К.Р. Қазақбаева – старший преподаватель Таразского университета имени М.Х. Дулати, Тараз, 080000, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0006-1927-7984>.

Ж.Т. Кадыров – к.ф.н., профессор, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

М.Т. Есматова – к.ф.н., Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавл, 150000, Казахстан. E-mail: esmatova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5470-9117>.

Ж.С. Бейсенова – д.ф.н., профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: zhaina_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7022-4956>.

А.Б. Оразалина – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: orazalina1997@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9979-238>.

М.А. Канафина – к.ф.н., доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: miraka@60mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5916-2512>.

Ж.М. Буркитбаева – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: burkitbayeva.zh.m@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>.

Ш.К. Жаркынбекова – д.ф.н., профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики филологического факультета, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010008, Республика Казахстан. E-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>.

В.А. Разумовская – к.ф.н., доцент, профессор научно-учебной лаборатории поведенческой экономики и развития коммуникаций, Сибирский федеральный университет,

Красноярск, 660041, Российская Федерация. E-mail: veronica_raz@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-0751-7964>.

З.Т. Каримхан – постдокторант университет Шакарима, г. Семей, 014707, Казахстан. E-mail: zangar85karimkhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4900-4240>.

К.А. Аубакирова – PhD, университет Шакарима, Семей, 014707, Казахстан. E-mail: kz.aubakirova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

А.Т. Смагулова – к.ф.н., начальник научно-исследовательского центра «Абай және ұлттық руханият», университет Шакарима, Семей, 014707, Казахстан. E-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-7025>.

А.А. Макатова – докторант 1-курса по специальности «Филология», Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, 110000, Республика Казахстан. E-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>.

А.А. Абсадык – профессор, доктор филологических наук, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, 110000, Республика Казахстан. E-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>.

С.Е. Мубаракова – докторант, Alikhan Bokeikhan University, 071417, Казахстан. E-mail: mubarakova_saliha@mail.ru.

Мусабеков К.А. – докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, 160000, Республика Казахстан. E-mail: musabekov_82@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0105-4471>.

Кошикбаева Г.Д. – магистр филологии, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, 160000, Республика Казахстан. E-mail: gulzhaxan87@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9974-703X>.

Алтынбеков Ш.Е. – PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, 160000, Республика Казахстан. E-mail: altynbekov_shadiar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5531-8652>.

А.Ф. Талипова – докторант по специальности «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан. E-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>.

Н.К. Жусупов – д.ф.н., профессор, заведующий кафедрой «Филология и журналистика» Университета Торайгырова, Павлодар, 140008, Республика Казахстан. E-mail: zhusupov.n@tou.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>.

Г.Т. Тлеубердина – к.ф.н., профессор, ученый секретарь Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Р. Казахстан. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Г.М. Каналина – магистр филологических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: gaukan26@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>.

Ә.Б. Манас – магистр филологических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: manas.aigerim03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7162-2290>.

К.А. Төлеубаева – к.ф.н., профессор, Филологический факультет, Карагандинский Национальный исследовательский университет им. академика Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: k.toleubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8423-5581>.

Д.Б. Акынова – PhD, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010010, Казахстан. E-mail: akynova_db@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9451-0033>.

А.А. Аймолдина – PhD, ассоциированный профессор, Astana IT University, Казахстанский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010010, Казахстан. E-mail: aimoldina_aa_1@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5437-7386>.

А. Искендркызы – преподаватель кафедры иностранных языков, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынулы, Костанай, 110000, Казахстан. E-mail: laiskendrkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8455-5382>.

Н.Ф. Немченко – к.ф.н., Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: natalyanemchenko2025@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-0071-9152>.

Т.В. Михайлова – PhD, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: tmikhailova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6032-3846N>.

Э.П. Беляева – магистр педагогических наук, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: belyayeva.elmira2@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-9143-8918>.

А.К. Ашимова – магистр педагогических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E mail: aidana_nurbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0608-1174>.

Our authors

Sh. Abisheva – Candidate of Philological Sciences, acting associate professor of the department of kazakh philology, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, 130000, Aktau, Kazakhstan. E-mail: abisheva_sharapat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>.

A. Demessinova – PhD, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: d.akerke1978@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2859-4628>.

A. Kenbayeva – PhD, Lecturer of the Educational Program “Teacher training in foreign languages and literature, M. Utemissov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: takeshi_aynur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3536-8713>.

A. Otarova – Candidate of Philological Sciences, acting associate professor of the department of Kazakh philology, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, 130000, Aktau, Republic of Kazakhstan. E-mail: akmaral.otarova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9793-6256>.

K. Batyrbekova – corresponding author, PhD doctoral student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2257-7949>.

S. Boranbaev – Doctor of philological sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sandybai60@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>.

M. Alimbaev – candidate of philological sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sandybai60@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>.

B. Boranbay – candidates of philological sciences, associated professor, Kyzylorda University named after Korkyt ata. Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan. E-mail: bolat_boranbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9755-711X>.

N. Akhtaeva – PhD, Associate Professor, Pavlodar pedagogical University named after Alkey Margulan. Pavlodar, 140012, Republic of Kazakhstan. E-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>.

I. Baissydyk – PhD, senior lecturer. Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>.

B. Moldagali – PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>.

S. Zhazhigitov – PhD, Senior Lecturer, Department of Kazakh Linguistics, L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: syrymphd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>.

L. Koishygulova – PhD, Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: rahimjan2305@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-4340-0308>.

Zh. Omirbekova – candidate of Philological Sciences, associate professor, Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: ozhamila@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3162-0515>.

Z. Kulmanova – PhD, Postdoctoral Research Fellow, Michigan State University, Department of Linguistics, Linguistics and Culture, 619 Red Cedar Road, Wells hall B230, East Lansing, Michigan 48824, the USA. E-mail: kulmanov@msu.edu, <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>, Scopus ID: <https://www-scopus-com.proxy1.cl.msu.edu / authid/detail.uri?authorId =57863893600>.

Kypshakbay N. – doctoral student, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120000, The Republic of Kazakhstan. E-mail: kypshakbay.n@korkyt.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9468-9918>.

B. Nygmetova – candidate of philological sciences, associated professor of the Pavlodar pedagogical University named after A.Margulan, Director of the branch of the Өrleu National Center for Professional Development in Pavlodar Region, Pavlodar, 140000, Kazakhstan. E-mail: bibigul-n@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>.

Sh. Adilova – PhD, Head of the Department of Practical English, Tashkent State Technical University named after Islam Karimov, Tashkent, 100095, Uzbekistan. E-mail: adilova.shahnoza@tdtu.uz, <https://orcid.org/0000-0002-8357-6405>.

Zh. Ospanova – corresponding author, PhD, Assistant-Professor of the School of General Education Disciplines, Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: zh.ospanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Zh. Ospanova – Master of Philology, Senior Teacher of the Pavlodar pedagogical University named after A.Margulan. E-mail: janara_kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-4157-2920>.

K. Slyambekov – master of philological sciences, junior researcher, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: zaqpost@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9731-0448>.

A. Soltanbekova – candidate of philological sciences, leading researcher, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: madina-258@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-3513-4012>.

B. Shalabai – doctor of philological sciences, professor, Kokshetau Sh Ualikhanov University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan E-mail: BShalabai@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5289-4507>.

T. Kalibekuly – doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan. E-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0188-4488>.

S. Tagirova – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Bashkir State pedagogical university named after M. Akmulla, Ufa, 450000, Russia. E-mail: sali-t@mail.ru

Z. Khabibullina – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, 450,000, Russia. E-mail: zuleyha0701@mail.ru.

A. Kurmanova – PhD, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: k_ainash_k@mail.ru.

N. Smagulova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: smaghulova13@mail.ru.

G. Khassanov – Doctor of Philological Sciences, Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: Hasan.gabit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9229-9825>.

K. Zhumasheva – PhD, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: kama0186@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6405-3767>.

I. Khassanova – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan. E-mail: Khassanova.inkar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1317-9885>.

S. Tashimbai – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, International Educational Corporation (Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering), Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: saltanat7575@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>.

M. Shengelbay – Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: madinashengelbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7289-5948>.

D. Alkebaeva – Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: alkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

Zh. Talaspaeva – M. Kozybaev North Kazakhstan University, Petropavl, 150000, Kazakhstan. E-mail: zhanartalaspayevaa@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>.

U. Akberdikyzy – doctoral student of linguistic, Abai kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-8346-8503>.

S. Zhirenov – candidate of philological sciences, Abai kazakh national pedagogical university, professor of the faculty of philology, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-4544-1171>.

J. Amanzholova – Candidate of Philological Sciences, Assistant-Professor, Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: jemmaman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3153-5169>.

A. Kairzhanova – Master of Philology, PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: kairzhanova16@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9005-412X>.

E. Yurina – Doctor of Philology, Professor, Department of General and Russian Linguistics, Russian Language Institute named after A.S. Pushkin, Moscow, 117485, Russia. E-mail:

A. Assenova – candidate of philological science, Kokshetau university named by Sh.Ualikhanova, Kokshetau, 020000, Kazkhstan. E-mail: nurassen_47@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8382-6267>

Sh. Sapash – PhD of philological science, Kokshetau university named by Sh.Ualikhanova, Kokshetau, 020000, Kazkhstan. E-mail: ShSapash_21@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6133-7019>.

Zh. Aubakirova – 3rd year Doctoral student of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: aubakirovazhansaya1987@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7761-1260>.

S. Zhumagul – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>.

B. Baizhigit – PhD, associate professor, Taraz University named after M.Kh. Dulati, Taraz, 080000, Kazakhstan. E-mail: bota_bs90@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5384-466X>.

K. Kazakbaeva – senior lecturer, Taraz University named after M.Kh. Dulati, Taraz, 080000, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0006-1927-7984>.

Zh. Kadyrov – candidate of philological sciences, Professor, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

M. Yesmatova – candidate of philological sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: ecmatova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5470-9117>.

Zh. Beisenova – Doctor of PhD, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: zhaina_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7022-4956>.

A. Orzalina – Doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: orzalina1997@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9979-238>.

M. Kanafina – Candidate of Philology, assistant professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: miraka@60mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5916-2512>.

Zh. Burkitbayeva– PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: burkitbayeva.zh.m@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>.

Sh. Zharkynbekova– Doctor of Philology, Professor, Department of Theoretical and Applied Linguistics, Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan. E-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>.

V. Razumovskaya– Canditate of Philological Science, Associate Professor, Professor of the Research and Educational Laboratory of Behavioural Economics and Communication Development, Siberian Federal University, Krasnoyarsk, 660041, Russian Federation. E-mail: veronica_raz@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-0751-7964>.

Z. Karimkhan – Postdoctoral Researcher, Shakarim University, Semey, 014707, Kazakhstan. E-mail: zangar85karimkhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4900-4240>.

K. Aubakirova – PhD, Shakarim University, Semey, 014707, Kazakhstan. E-mail: kz.aubakirpova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

A. Smagulova – candidate of philological sciences, director of the research center «Abai zhane ulttyk rukhaniyat, Shakarim University, Semey, 014707, Kazakhstan. E-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-7025>.

A. Makatova – 1-year doctoral student in «Philology», Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan. E-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>.

A. Absadyk – Professor, Doctor of Philology, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan. E-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>.

S. Mubarakova – Doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Semey, 070000, Kazakhstan

K. Mussabekov – doctoral student, M. Auezov South-Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan. E-mail: musabekov_82@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0105-4471>.

G. Koshikbayeva – Master of Philology, M. Auezov South-Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan. E-mail: gulzhaxan87@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9974-703X>.

Sh. Altynbekov – PhD doctor, M. Auezov South-Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan. E-mail: altynbekov_shadiar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5531-8652>.

A. Talipova – Doctoral candidate in the specialty "Philology", Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraygirov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan. E-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>.

N. Zhusupov – Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Philology and Journalism, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhusupov.n@tou.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>.

G. Tleuberdina – Candidate of Philological Sciences, Professor, Scientific Secretary of the Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov. Kokshetau, 020000. The Republic of Kazakhstan. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

G. Kanalina – master of philological Sciences, Kokshetau university named after sh. Ualikhanova, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: gaukan26@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

A. Manas – master of philological Sciences, Kokshetau university named after sh. Ualikhanova, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: manas.aigerim03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7162-2290>.

K. Toleubayeva – candidate of philological sciences, professor, Faculty of Philology, Karaganda National Research University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, 100024, Kazakhstan. E-mail: k.toleubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8423-5581>.

D. Akynova – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010010, Kazakhstan. E-mail: akynova_db@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9451-0033>.

A. Aimoldina – PhD, Associate Professor, Astana IT University, Kazakhstan branch of M.V. Lomonosov Moscow State University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010010, Kazakhstan. E-mail: aimoldina_aa_1@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5437-7386>.

A. Iskendrkyzy – Lecturer at the Department of Foreign Languages, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Kazakhstan. E-mail: 1aiskendrkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8455-5382>.

N. Nemchenko – candidate of Philological Sciences, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: natalyanemchenko2025@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-0071-9152>.

T. Mikhailova – PhD, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan.
E-mail: tmikhailova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6032-3846>.

E. Belyayeva – master of Pedagogical Sciences, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: belyayeva.elmira2@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-9143-8918>.

A. Ashimova – master of Pedagogical Sciences, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: aidana_nurbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0608-1174>.